

भारतः

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीविद्यभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालम्भुनेवाप्रवीण श्रीमत्प्रचरण-
गोस्वामिश्रीविद्वलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीपदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत् कारीस्य गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीपहागुरुके श्री-
चरणश्रयसौ रवगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

(मंग्या १) छापर २१

सं. १२६३

वि. १०८८ देव अक्षर ५

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेष. शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
न्याये न्याय्यार्थवर्यो विमलतरमति सांख्यमंल्याचदार्यः ॥
घंटे चेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रबन्धो निजजननिबहोद्धारकः कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुटुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्मभोजवने नवाम्बरमणिर्दायो द्विपकानने ॥
न्धु. कीर्तिकलानिर्धा निरुपधिवन्धुः प्रपन्ने जने
श्री. नू भाति विभुर्गुरगिरिधरस्तत्पादपद्मे नुम. ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितः स्वकृतः
प्रकाशाख्यन्यास्यासहितः ।

तत्त्वार्थदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपीताम्बरजीमहाराजकृताऽऽवरणभङ्गाख्य-
तिलकसमलङ्कृतः ।

श्रीभागवतप्रतिपदप्रणिवेशभावांशुभूषितमूर्तिचरणरेणुभ्यो नमः ॥

यन्दे श्रीवल्लभाचार्यनिपारकख्यानवितान् ।

स्त्रीयानां तत्त्वदीपेन खान्तध्वान्तनिवारकान् ॥ १ ॥

नन्दसूनुपदसौख्यदं नयं पुःखसङ्घदलनातिवैभवम् ।

श्रीमदग्निपदपङ्कजासवं भावयामि सततं नमामि च ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभनन्दनपदपाथोजन्मरेणवस्ते मे ।

सन्तु कृपामधुमरिता दन्तुरमन्तुक्षमादक्षाः ॥ ३ ॥

श्रीपरिवृद्धपदपङ्कजरैणवमेणीदशाज्जुष्टम् ।

कुङ्कुमपङ्कमनारतमाप्तुमहं कामये दास्ये ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णसंवीतसुवर्णवर्णाऽम्बराभिधानोऽस्य कृपां दधानः ।

विवेचयन्नाशयमत्र तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणं मनजिमि ॥ ५ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः सात्त्विकानुद्धिधीर्षवः प्रेक्षा-

घतां प्रवृत्तिसिद्धार्थं ग्रन्थस्य फलसम्बन्धं सोपौद्घातं निरूपयन्त-
स्तत्त्वदीपविवरणं प्रतिजानते ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्भवूव ह ॥

तथात्वं येन सांसिद्धयेव तदर्थं व्यास उक्तवान् ॥ १ ॥

श्रीभागवतमसन्नं सर्वेषां सुखदायकम् ॥

तस्यापि तत्त्वं येनैव सिद्धयेदिति विचार्य हि ॥ २ ॥

अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते महत् ॥

तच्चापि येन संसिद्धयेद् व्याख्यानं तन्निरूप्यते ॥ ३ ॥

श्रीभागवततत्त्वार्थं प्रकटीकरिष्यन् प्रथमं शास्त्रार्थोपनिब-
न्धनलक्षणं मङ्गलमाचरति ।

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुतकर्मणे ॥

रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥ १ ॥

नम इति ॥ भगवति जीवैर्नमनमेव कर्तव्यं, नाधिकं-शक्य-
मिति सिद्धान्तः । 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभ-
भूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीय-
मस्ति' इत्यादिवाक्यैः । परमकाष्ठापन्नं वस्तु नमस्यत्वेन निर्दिशति ॥
भगवत इति ॥ पुरुषोत्तमायेत्यर्थः । तत्सिद्धये लोकवेदप्रसिद्धि-
माह ॥ तस्मा इति ॥ मतमेदेन तस्यान्यथाकल्पनव्यावृत्त्यर्थमाह ॥
कृष्णायेति ॥ स-एव-परमकाष्ठापन्नः कदाचिज्जगदुद्धारार्थमाव-
ण्डः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । ननु पूर्वं साधनानि
सिद्धान्त्येव सर्वत्र, तत्रानधिकारेण साधनाभावे भगवानप्यवतीर्य
किं करिष्यतीत्याशङ्कयामाह ॥ अद्भुतकर्मणे इति ॥ भगवतोऽद्-
भुतकर्मत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्, असाधनं साधनं करोतीत्यादि । एवं
साक्षाद् भगवत्त्वे हेतुमुक्त्वा तस्य लीलायामाह ॥ रूपेति ॥ रूप-
नामविभेदेन यः क्रीडति । रूपनामविभेदेन यो जगत् । रूपनाम-
विभेदेन यतो जगादिति । अनेन क्रीडार्थं स्वातन्त्र्यमुक्तम् । त्रि-
ल्लेपत्वायाह । एतादृशं जगद् यत इति । एवं ज्ञानेन मुच्यन्त इति
संक्षेपः ॥ १ ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ सर्वोद्धाराय प्रयत्नो
यस्य, सर्वस्वोद्धारो यस्मात् तादृशः प्रयत्नो व्यापारविशेषो य-
स्य । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । पूर्वोक्तध्यासावात्मा च सर्वो-
द्धारप्रयत्नात्मा । तादृशप्रयत्न आत्मनि यत्सति गद्वादिसमाप्तो वा ।
तादृशः कृष्णः पुरुषोत्तमः सद्दानन्द एव नापरः । एवं प्रतिभाय
तथात्वे गमकमाहुः ॥ प्रादुर्भवश्चेति ॥ यदि नोद्दिधीर्षेद्दीदृशः सन्
न प्रादुर्भवेत् । को ह्येवान्यादिति श्रुतेः सर्वजीवनाय हृदये वर्त-
मानत्वात् । नच, यदा यदा हीति गीतावाक्यास्सर्मादिरसार्थं प्रादु-
र्भावः शङ्काः । तथा सत्यंशेनावतरेत् । आत्मानं सृजामि, युगे युगे
सम्भवामीति कथनात् । एवं सत्यपि यः पूर्णस्य तावन्मात्रां मायां
दूरीकृत्य दर्शनगोचरीभावः सोऽग्निवद्देव । स्वशान्तरूपेण्विनि मृती-
यस्कन्धे विदुरं प्रत्युद्भववाक्यात् । तत्र चानुकम्पया एव हेतुत्व-
कथनात् प्रादुर्भावस्तथात्वस्यैव गमक इत्यर्थः । ननु यद्येवं स्यान्न ति-
रोमवेदतो नेदं गमकमिति चेत् तत्राहुः ॥ तथात्वमित्यादि ॥ त-
थाच कौञ्चिद्रूपेणोद्घृत्येतयशाम्नोद्धरिष्यन् व्यासरूपेण श्रीभागव-
तमुक्तवान् । तच्च दर्शनसाधनत्वादेव सर्वेषामत्यन्तं सुखदमत इ-
दानीं तिरोभावेऽपि भगवत्स्नेन प्रादुर्भावात् तथात्वं न व्यभिचर-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु यद्येवं तर्हि तेनैव कार्यं संस्पृतीति व्यर्थोऽयमनुवाद
इत्याकाङ्क्षायां स्वावतारप्रयोजनं स्वसामर्थ्यञ्च सूचयन्तो व्यासप्र-
यत्नसाफल्ययास्याकं प्रवृत्तिरिति, नानुवादो व्यर्थ इत्याहुः ॥ त-
स्यापीति ॥ २ ॥

महदिति ॥ अल्पप्रयत्नान्तो दीपशब्दोऽनियत्तलिङ्ग इत्येवमु-
क्तम् । क्रियाविशेषणं वा । एवञ्चात्ताग्निपदेन वाक्यतिरूपतया
सामर्थ्यं प्रथमसुयोधिनीस्यप्रतिशावाक्योक्तं स्वावतारप्रयोजनं सू-
चितं ज्ञेयम् ॥

नन्वस्त्वेष, तथापि विवरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ तथा-
पीत्यादि ॥ तथाच स्वप्रयत्नसाफल्ययैतदित्यर्थः । एवञ्च जीवोद्धारो-
ऽस्य फलम्, आक्षारूपा च सद्गतिरिति परम्परया फलति ॥ ३ ॥

एवं व्याख्यानस्याद्यकत्वमुपपाद्य व्याख्येयग्रन्थे नियच्छस्य
मङ्गलस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलत्वाय शास्त्रार्थसंग्रहरूपत्वं बोधयन्त-

भद्रयोधकः धाम्प्यमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभाग-
 वतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्या यच्छास्त्र-
 पदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् ।
 उपनिबन्धनं सङ्क्षेपः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसङ्क्षेपरूपत्वमित्या-
 काङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्वीभावः । स
 च नमस्योत्कर्षस्वांपर्कवृद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सि-
 द्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्वं शरणमनुग्रजेत् ।
 मुमुक्षुर्वं शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिश्रुतीनां, नमस्कृत्य हि वसीयांसमु-
 पचरन्तीति श्रुतेः, नमोऽस्तु ते देववरप्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्च संप्रहः ।
 तथाचास्मिन् धाम्प्ये धनादिकृतानाङ्कैर्मर्ष्यकथनाद्, विभूतये यत उप-
 सेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्तिनीं भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथ-
 नाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्र-
 ह्वीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्,
 अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वप्यु-
 पाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूयैव मे भवेत् * भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय
 कल्पत' इत्यादिभगवद्वाक्यानुसंधेन, नमस्कृत्येति श्रुत्या च प्रह्वीभा-
 वपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वांदयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः ।
 वस्तुतस्त्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावो-
 क्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत
 इति सिद्धान्त इति भावः । नन्वस्त्वेवं तथापि नमनस्य स्थापकर्षवृद्धि-
 पूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः
 सर्वं एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमि-
 त्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षाया-
 माहुः ॥ तत्सिद्धये इत्यादि ॥ तथात्वसिद्धये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाण-
 त्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये,
 सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षरावुत्तमत्वेन, वेदे
 च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परम-
 काष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-
 नुकूलमनुबन्धचतुष्टयं - वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्त-
 म् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुर्थ्यां, स्वाहा-
 योगेन जाताया, अग्रय इत्यादिचतुर्थ्यां इवोपपदविभक्तित्वेऽपि,

अथय इदं न ममेत्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रिय-
 ते, तथात्र, भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इत्यादि-
 स्मृतिश्रुत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो प्राह्यः । तेन भगवतः फलप्राप्त्यर्थेनात्
 प्रयोजनमुक्तम् । तेन तत्राप्तीच्छुरधिकारीत्यपि सिद्धम् । भगवती-
 त्यादिना नमनकृतेः सिद्धान्तत्वमतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च
 भगवत्तद्भक्त्यात्मा विषय उक्तः । तावता प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकभावः
 सम्यग्घाऽपि सिद्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम् । यद्यपीदं स्वयमे-
 वाग्रे वक्ष्यन्ति तथाप्येतस्य पद्यस्य शास्त्रार्थसङ्ग्रहप्रहुरूपत्वान्मयात्रा-
 पि तदयोधितमित्यदोषः । तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि वैयासदर्शना-
 नुसारीणि सिद्धानि । तस्मा इत्यनेन वेदस्तदविद्वद्भान्यन्यानि च
 प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणादिचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं प-
 रीक्षारूपं प्रमेयमवशिष्यते । तत्पादत्रयेण बोधयन्ति ॥ मतेत्यादि ॥
 यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्ध-
 स्वभाव इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्व-
 कर्मैत्युपास्त इत्यन्तेन कुसुमाजलिषिवेक उदयनाचार्य्यः सङ्गृ-
 ह्योक्तम् । तथापि सर्वैरन्वहस्तिन्यायेनैकेकदेशमालम्ब्य स्वस्याभिम-
 तमुच्यते । यस्तुतस्तु, त्वामेवान्ये शिवांस्तैनेति, शमूनङ्कृते विष्णु-
 रित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणवाक्यैर्गौतोकपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठा-
 पन्नत्वं निश्चाय्यत इति स एव तथेत्यर्थः । ननु कृष्णपदमयतारे प्र-
 सिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यत इति पूर्वोक्तं न युक्तमत
 आहः ॥ स एवेत्यादि ॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव । हेतुपूर्वकङ्क-
 यनात् कदाचिज्जगद्बुद्धिर्धीर्पति तदा जगद्गुडारार्थमखण्डः स्वयमं-
 शी पूर्ण आतकाम एवाग्निवत् प्राबुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । तथाच
 कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्बृतिवाचक इति श्रुतौ यदुक्तं तदेव,
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयमित्यादिभिश्च निश्चारितम् । तेनात्र सदानन्दाकारस्यैव बोध-
 नात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशाध्ययवद्वैतिन्यायेन तदमिन्नत्वाच्च
 स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः । एवं स-
 त्ययतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु गुणविशेषोपाधिकः । कृष्णवर्ण-
 त्विवा कृष्णमित्यादायैव सारूप्यात् । पूर्णप्राबुर्भावेऽवतारकार्योणा-
 मपि दर्शनात् परं लोको भ्राम्यति । यथा, कृष्णं मत्वाऽर्भकमि-

स्तदयोधकं चाप्यमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभाग-
घतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्वा यच्छास्त्र-
पदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् ।
उपनिषन्वनं सद्द्वेषः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसद्द्वेषरूपत्वमित्या-
काङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्नीभावः । स
च नमस्योत्कर्षस्वांपर्कवृद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सि-
द्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्वै शरणमनुमजेत् ।
मुमुक्षुर्वै शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिश्रुतीनां, नमस्कृत्य हि धर्षीयांसमु-
पचरन्तीति श्रुतेः, नमोऽस्तु ते देववरप्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्च संप्रहः ।
तथाचास्मिन् चाप्ये धनादिकृतानाङ्गैर्मर्य्यकथनाद्, विभूतये यत उप-
सेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुयतिर्ना भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथ-
नाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्र-
ह्नीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्,
अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वप्यु-
पाहृतं भक्तैः प्रेम्णां भूर्येव मे भवेत् # भूर्यप्यमकोपहृतं न मे तोषाय
कल्पत' इत्यादिभगवद्वाक्यानुरोधेन, नमस्कृत्येति श्रुत्या च प्रह्नीभा-
वपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वांदयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः ।
वस्तुतस्तवत्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोर्केर्मानादिना तिरोभावो-
क्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत
इति सिद्धान्त इति भावः । नन्वस्त्वेवं तथापि नमनस्य स्थापकर्षवृद्धि-
पूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः
सर्वे एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमि-
त्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षाया-
माहुः ॥ तत्सिद्धये इत्यादि ॥ तथात्वसिद्धये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाण-
त्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये,
सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षरादुत्तमत्वेन, वेदे
च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परम-
काष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-
नुकूलमनुबन्धचतुष्टयं - वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्त-
म् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुष्टयाः, स्वाहा-
योगेन जाताया, अग्रय इत्यादिचतुष्टया इवोपपदविभक्तित्वेऽपि,

अग्रय इदं न भवेत्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रिय-
 ते, तथात्र, अत्रवा लभ्यस्त्वनन्यया, यमेवैष कृणुते तेन लभ्य इत्यादि-
 स्मृतिधृत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो प्राह्यः । तेन भगवतः फलत्वबोधनात्
 प्रयोजनमुक्तम् । तेन तत्प्राप्तिचतुरधिकारीत्यपि सिद्धम् । भगवती-
 त्यादिना नमनकृतेः सिद्धान्तत्वप्रतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च
 भगवत्तत्त्वत्त्वात्मा विषय उक्तः । तावता प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः
 सम्बन्धोऽपि सिद्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम् । यद्यपीदं अग्रमे-
 वाग्रे व्यस्यन्ति तथाप्येतस्य पद्यस्य शास्त्रार्थसङ्ग्रहप्रहुरूपत्वान्मयाप्रा-
 पि तद्व्योचिनमित्यदोषः । तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि धैयासदर्शना-
 ष्नुसारोणि सिद्धानि । तस्मा इत्यनेन धेदस्तदधिरुद्धान्यन्यानि च
 प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणादिचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं प-
 रीक्षारूपं प्रमेयमपशिष्यते । तत्पादत्रयेण बोधयन्ति ॥ भवेत्यादि ॥
 यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्ध-
 स्वभाव इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं यद्गुना कारवोऽपि यं विश्व-
 कर्मेत्युपासत इत्यन्तेन कृष्णमाञ्जलिविषेक उदयनाचार्य्यः सङ्गृ-
 ह्योक्तम् । तथापि सर्वरन्ध्रहस्तिन्यायेनैकैकदेशमालम्ब्य स्वस्वाभि-
 तमुच्यते । यस्तुतस्तु, त्वामेवान्ये शिषोक्तोनेति, रामगुण्डुक्ते विष्णु-
 रित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणवाक्यैर्गातोक्तपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठा-
 पन्नत्वं निश्चाय्यत इति स एव तथेत्यर्थः । ननु कृष्णपदमवतारे प्र-
 सिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यत इति पूर्वोक्तं न युक्तमत
 आहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव । हेतुपूर्वकङ्क-
 यनात् कदाचिज्जगदुद्दिधीर्षति तदा जगदुद्धारार्थमलण्डः स्वयमं-
 शी पूर्ण आसकाम एवाभिवचत् प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । तथाच
 कृपिर्भूवाचकः शब्दा णश्च निर्दृतिवाचक इति श्रुतो यदुक्तं तदेव,
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयमित्यादिभिश्च निर्द्वारितम् । तेनात्र सदान्द्राकारस्यैव वाच-
 नात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशाअवधेतिन्यायेन नदमिन्नत्वाच्च
 स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः । एवं म-
 त्यवतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु गुणविशेषोपाधिकः । कृष्णवर्-
 तिव्या कृष्णमित्यादाविव सारूप्यात् । पूर्णप्रादुर्भावेऽनारकाद्यांश-
 मपि दर्शनात् परं लोको ध्यास्यति । यथा, कृष्णं मन्यान्नेति-

त्यादि । अतो नाममात्राच्च भ्रमिन्यपिमिति भावः । एतन्निरगमनाय परिचायकान्तरं यश्चतुं पदान्तरमवतारयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ अव्यवतीर्येति ॥ अवतीर्यापीत्यर्थः । तथाचोच्चारयापतारोऽपि न यश्चतुं शक्यश्चेदायिर्भावस्तु दूरतरोऽतः पूर्णत्वकथनमनुपपन्नमिति शङ्कनाशयः ॥ अद्भुतेत्यादि ॥ तथाच, गोप्यः कामादित्यादियाक्याद्भयः कामक्रोधादिकमसाधनमपि साधनं स्वसम्बन्धेन कृतयोन्मस्यामहा-यशूरत्याश्रोक्ताशङ्कनयकाशः । न हीदमवतारे सम्भवति । यदा यदा हीति वाक्यात् । अतः पूर्णं एवेत्यर्थः । एतेन भगवच्छब्दविषयिणी गौणप्रयोगशङ्कापि परिहृतावाध्या ।

एवमित्यादि ॥ उक्तं साक्षाद्भगवत्त्वेऽद्भुतकर्मस्वरूपं हेतुमुक्त्वा, जन्मादिसूक्तलक्षणाभावे, कथं साक्षाद्भगवत्स्वमित्याकाङ्क्षायां सृष्टिस्थितिप्रलयरूपां लीलामनायासेन क्रियमाणं कर्माहेत्यर्थः ॥ रूप-नामविभेदेनेति ॥ रूपनाम्नोर्यां विभेदस्तस्मिस्तस्मिन् रूपे तत्तन्नामनिय-मनेन स्वस्मात् पृथक्करणम् । पक्षान्तरे ताभ्यां कृतं धैलक्षण्यं च, तेन-त्यर्थः ॥ अनेनेति ॥ यथेच्छमनेकथा सृष्टिकरणकथनेन । तथाच सूत्रा-कलक्षणसत्त्वात् साक्षाद्भगवत्त्वं युक्तमित्यर्थः । अनुयः क्रीडति, यज्ज-गदित्येतावनेषामिन्ननिमित्तोपादानतया स्वातन्त्र्यस्य सिद्धेः पुनर्हे-तुतोलेखस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तं पक्षमवतारयन्ति ॥ नि-र्लेपेत्यादि ॥ एतादृशं, भगवद्रूपम् ॥ जगदिति सामिप्रायम् । तेनेद् गमनशीलं यतो भवति तादृशो भगवान् । तथाच भगवति पद्योऽपि गुणः पूर्ण एवेति ज्ञापनाय तयोक्तिः । एतेनान्तरा मायिकसृष्टिर्वा संगृहीता-ज्ञेया । तथाचैतादृशं नामरूपात्मकं जगद् यतो यत्सधि-धिवशात् तादृश इति स्वयं तद्धर्मरहितत्वाश्रिलेप इत्यर्थः । अत एव श्रुत्युक्तं सर्वपदं नानूदितं, किन्तु सर्वपदार्थं, तज्जलानिति लार्थकदेशं चेकीकृत्य जगत्पदमत्रोक्तम् । तेन, यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदु-पेक्षयेति शास्त्रार्थ उक्तो ज्ञेयः । य इति पाठे तु, आत्मसृष्टेर्नैवैषम्यमिति न्यायेन भेदाभावालेषामाशयः । एतद् ह वा घ न तपतीति श्रुतौ, स एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते इति स्वाभेदज्ञानेनापि लेषामाश-वावणाश्च तथेति । निर्लेपकथनस्यापि प्रयोजनमाहुः ॥ एवमित्या-दि ॥ मुच्यन्ते इति ॥ संसारान्मुच्यन्ते । न मां कर्माणीति वाक्यात् । तथाच पूर्वोक्तलीलाद्वयज्ञानेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः ।

तृतीयलीलाश्रयणेन स्वस्य संसारान्मुक्तिः । तेन च भक्तोर्दास्यं भ-
गवत्प्रामाण्यरिति सन्दर्भार्थः । एतेन पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीययोः
सात्त्विकयाः क्रमेण फलं मजनानन्दब्रह्मानन्दरूपं, तदुपयोगि धै-
रान्यञ्चास्मादेवेत्यपि सूचितम् । एवं, भगवत् इति प्रतिपाद्यत्वेन
शास्त्रार्थमुक्त्वा, तस्मा इत्यनेनाद्यप्रकरणार्थरूपत्वम्, अद्भुतेत्यनेन
द्वितीयप्रकरणार्थत्वमपि तत्त्वेनैवोक्त्वा, तस्यैव स्वतन्त्रत्वं निर्लेपत्व-
ञ्च तृतीयप्रकरणार्थरूपं तर्थाथोक्तमिति, तादृशे च नमनमेव जीवानां
राक्षयमिति तज्ज्ञानेन च मुक्तिरिति सर्वोऽपि परीक्षारूपः शास्त्रार्थं
एतावतैव पूरित इति प्रतिज्ञापूर्तिः । एतेन फलसम्बन्धबोधनेन लक्ष-
न्यस्यापि प्रेक्षावतः प्रवृत्तिरूपपादिता । ये मुमुक्षवस्तेऽत्र प्रयत्स्यन्त
इति ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं साङ्ग्यादीनि दर्शनानि सन्ति, तानि विद्याय क-
स्य पाऽत्र प्रवृत्तिर्भविषी । अनार्यत्वेनासम्भावनाद्युत्थानात् । प्रमाण-
मूलकत्वेऽपि मतान्तरसाम्यरूपपूर्तेश्चेत्याशङ्क्य तद्विरासाय विस्तार-
स्यावश्यकत्वात् । तत्रापि पूर्वमधिकारिणोऽस्यावश्यकत्वात् तं ध-
पनुमप्रियत्स्रोक्तमवतारयन्ति ।

विस्तरेण वक्तुं प्रथमतोऽधिकारिणमाह ।

सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।

भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थं निरूप्यते ॥ २ ॥

सात्त्विका इति ॥ स्वभावप्रकृतसपेक्षयाधिकं विहितमलौकिकं
ये कुर्वन्ति ते सात्त्विकाः । तत्रापि ये भगवत्सेवकाः सेवापराः ।
तत्रापि ये निष्कामाः । त एव मुक्तावधिकारिणः । तत्रापीश्वरेच्छ-
या अन्तमजन्मनि जाताः, शरीरं गृहीतवन्तः । तेषां ययान्तिमत्वं
सिद्धयति तथोपायो निरूप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

विस्तरेणेत्यादि ॥ तथाचानधिकारिणो हृदये सम्यगुक्तोऽप्य-
थो न स्थितो भवतीति, यथा व्यासचरणैर्जिह्वासापदेन, धीशुकैश्च

भारतेति सम्योधनेताधिकारी शास्त्रारम्भ एवोक्तस्तथात्रापि तं वि-
 धेक्तुं पूर्वं तमाहेत्यर्थः । सार्विकाः क इत्याकाङ्क्षायां तेषां विवक्षित
 स्वरूपं विवृण्वन्ति ॥ स्वभावेत्यादि ॥ स्वभावजा प्रकृष्टा कृतिः स्वभा-
 धप्रकृतिः । स्वभावःपरिणामहेतुरग्रे वाच्यः । तत्कार्यश्चित्तपरि-
 ष्यामोऽपि, गुणैः स्वभाविकैर्बलादित्यादौ स्वभायपदेनैवोच्यते । एवं
 सति प्रकृते चित्तस्य सार्विकपरिणामरूपो यः स्वभायस्तत्प्रयुक्ता
 या उत्तमा कृतिः, यजन्ते सार्विका देवानिति वाक्यादेवयजन-
 रूपा, तदपेक्षयाऽप्यधिकमुत्कृष्टमधिकं बहु वा यथा स्यात्तथाविहित-
 मलौकिकं, कर्मनिर्हारमुद्दिदयेति, सतां प्रसङ्गेति वाक्याद्युक्तं ये कु-
 र्वन्ति तं इत्यर्थः । एतेन बुद्धिमत्स्वरूपा स्वरूपयोग्यता निरूपिता । अनि-
 पिन्दुयोगादिपरा अपि योगार्थं तादृशा भवन्तीति तेभ्यो व्यचच्छेत्तुं
 विशेषान्तरमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ भगवत्सेवका, न तु रूपान्तरसे-
 वकाः ॥ सेवापराः ॥ तनुजचित्तजसेवाकर्तारो वैष्णवा इत्यर्थः । तेन
 आयुष्मत्ताऽपि निरूपिता । तादृशाः शुद्धोपासका अपि भवन्तीति ते-
 भ्योऽपि व्यचच्छेत्तुमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ त एवेत्यादि ॥ 'यदा सर्वे
 प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः * अथ मत्यांभृतो भवत्यत्र ब्रह्म
 समश्नुत' इति श्रुतौ कामाभावस्य मुक्त्यधिकारित्वेनोक्तेस्तादृशाः ।
 एतेन दोषामाव उक्तः । तेन द्वितीयसुयोधिन्यां, बुद्धिभ्यायुध्य दो-
 षाणाभावः कारणं यतः * यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नास्त्यधिका-
 रिता इत्युक्तोऽधिकार एवंप्रकारको विवक्षित इत्युक्तम् । एवदुष्ण-
 सत्त्वेऽपि यदि भगवतो न शीघ्रमुद्दिधीर्या, तदापि विलम्बो भवेदि-
 ति मूलकारणसत्तामाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एष उ एव साधु कर्म
 कारयति तं यमुन्निनीपतीति श्रुतेर्येषां भगवानव्यनुकूलस्तादृशा इत्य-
 र्थः । एवं सपरिकरमधिकारिणं निरूप्य तादृशां फलविलम्बाभावा-
 याऽप्यमुद्यम इत्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ यथाऽन्तिमत्वमिति ॥ लब्ध्वा
 सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुषमित्येकादशे अवधूतवाक्यात्
 तादृशे जन्मनि लब्धेऽपि, यथा भरतवदन्त्यासत्तथा विलम्बो न भव-
 ति तथेत्यर्थः । तथाच निष्कामकेवलवैष्णवाः सन्तो ये पापभीरवो
 भगवन्तं सेवन्ते तेषामपि कर्णधाररूपगुर्यभावेन फलविलम्ब इति
 तदभावाय कादाचित्कान्यासक्तिनिवारणेन दाढ्यार्थमयमुपाय इति
 निष्कर्षः ।

इदमेव खाधिकारिस्वरूपं गीतायाम्, इत्वं ते नातपस्कायेत्यादिनाऽनुपदेश्यनिषेधमुख्येनोक्तम् । एकादशो च, नैतत् त्वया दाग्भिकायेत्यादिना, एतैर्वैर्षैर्विहीनायेत्यादिना च । तेन च प्रहाजिज्ञासासूत्रेऽपीदंश एवाधिकारी मुख्यो मृग्यत इति शेषम् । तेन भुतापव्येयमेव फलिष्यति ॥ २ ॥

ननु सात्त्विकाः प्रेक्षावन्तः कथमेताचतुक्त्या प्रवर्त्यन्त इत्याकाङ्क्षायां स्वप्रवृत्तिवैषम्यपरिजिहीर्षयोपोद्घातेन सर्वे सङ्क्षिप्य वक्ष्यन्तः प्रथममनासत्त्वपरिहारायामिममवतारयन्ति ।

वक्ता स्वस्य तादृशज्ञानमश्ली मकारमाह ।

भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ॥

यदुक्तं हरिणा पश्चात् सन्देहविनिवृत्तये ॥ ३ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम्

एको देवो देवकीपुत्र एव ॥

मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि

कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ४ ॥

इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ॥

श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥ ५ ॥

भगवच्छास्त्रमाज्ञायैति ॥ अन्यथा अनासत्त्वं स्यात् । भगवच्छास्त्रं भागवतं, गीता, पञ्चरात्रं चेति । तस्य सर्वतो ज्ञानम् । भगवत्कृपादिनेति शेषः । तथाप्यापाततः प्रतिपन्नं न प्रमाणमिति विचारमाह । पुनः पुनर्निश्चयानन्तरमपि । ननु शतशोऽपि विचारितं जीवतुद्ध्या अप्रमाणं कदाचिद् भवतीति तदर्थमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ हरिणा सर्वदुःखहर्त्रा श्रीजगन्नाथेन पुरुषोत्तमस्थितेन मोहकसर्वशास्त्रोत्पत्त्यन्तरं यन्निर्द्धारकत्रायमुक्तं तदपि ज्ञात्वैति ॥ ३ ॥

तदेवाह ॥ एकं शास्त्रमिति ॥ अत्राख्यायिका पारम्पर्यादे-
वावगन्तव्या ॥ देवकीपुत्रेण गीतं गीता । गीतायां भगवद्राव्या-
न्येव शास्त्रमित्यर्थः । वेदानामपि तदुक्तप्रकारेणैवार्थनिर्णयः । उ-
पास्यनिर्द्धारमाह ॥ एको देव इति ॥ मूलभूतोऽयमित्यर्थः । सर्व-
दा स्मरणार्थं साधनमाह ॥ मन्त्रोऽप्येक इति ॥ कर्तव्यमाह ॥ त-
स्येति ॥ न मनुष्यत्वेन ज्ञातव्य इति, देव इति ॥ सेवैव कर्तव्या ।
शास्त्रमवगस्य मनोवाग्देहैः कृष्णः सेव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं स्वयं ज्ञात्वा लोकज्ञापनार्थं शास्त्रं कथयन् बुद्धिसौक-
र्यार्थं प्रकरणत्रयमाह ॥ इत्याकलय्येति ॥ सततमिति, मध्ये विरो-
धिज्ञानाभावः । शास्त्रार्थो, गीतार्थः । सर्वस्यापि ज्ञानादेर्निर्णयो
द्वितीयः । अस्तम्भानाविपरीतभावनानिष्टस्यर्थं द्वितीयं प्रकरणम् ।
शास्त्रार्थस्य संक्षेपरूपत्वाद् विस्तारार्थं भागवतरूपं तृतीयं प्रकरण-
म् । यत्र भागवतं रूप्यते । चकारान्मीमांसाद्वयभाष्यं, प्रकरणानि,
भागवतटीका च गृहीता । त्रयमेतदुपदेशन्यायेन कथयामि ॥५॥

घकेत्यादि ॥ पुरुषोत्तमस्थितेनेति ॥ पुरुषोत्तमनामके क्षेत्रे
स्थितेनेत्यर्थः । आख्यायिका तु पूर्वमुत्कलेश्वरसभायां मायावादिब्रह्म-
घादिनौ विवदन्तौ सप्ताहं समानौ विवादे स्थितौ । तदा राज्ञा वि-
ज्ञापितो भगवानिदं राज्ञौ पत्रे लिखित्वा दत्तवान् । तदा मायावा-
दिना कल्पितमिदमित्युक्तम् । तदा राज्ञा परेद्यवि राज्ञौ पत्रे पुनः
स्थापिते, 'यः पुमान् पितरं द्वेषि तं विद्यादन्यरेतसम् । यः पुमाञ्छी-
हरिं द्वेषि तं विद्यादन्यरेतसमिति लिखित्वा दत्तम् । तदा राज्ञा स-
विभाषिकं तन्माता पृष्टा सती, म्लेच्छाद्भावकादयमुत्पन्न इत्यवोच-
त् । ततः स स्वदेशाद्राज्ञा निःसारित इति तत्र प्रसिद्धादितिहासव-
गन्तव्येत्यर्थः ॥ तदुक्तप्रकारेणैवेति ॥ वेदविदेव चाहमिति वाक्या-
त्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्वयमर्थो महता प्रयासेन भवद्भिरेव बुद्धश्चोदितरेण कथं
योद्धव्य इत्याकाङ्क्षायामग्निमयतारयन्ति ॥ एवमित्यादि । तथाचै-

घट्टते बुद्धिसौकर्यात् सुप्तेन सर्वेषां इत्यर्थः । नन्वेकेनैव निर्वाहे
 त्रयाणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्विष्यन्तः पूर्वं द्वितीयप्रकर-
 णार्थमाहुः ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ सर्वस्य ज्ञानादेर्गोक्षसाधनमार्गस्य ज्ञाना-
 दिरूपस्य प्रापश्चिकादिपदार्थजातस्य वा योऽयं निर्णयः, इदमेव रू-
 पमेवम्भूतफलसाधनमिति निश्चयः, सपरिकरः स्वरूपनिश्चयो वा ।
 प्रमाणादेरिति पाठे तु पञ्चमीयं, न तु सम्बन्धादिपृष्टी । प्रमाणेन
 प्रमेयेनेत्यत्रैषां सर्वनिर्णयकरणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा सति प्र-
 माणादेः सप्ताशयः सर्वस्य पूर्वोक्तरीतिको निर्णयः स द्वितीयस्य-
 र्थ इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः ॥ असम्भावनेत्यादि ॥ प्रकरणप्रभयाका-
 ङ्क्षाविशिष्टः शास्त्रैकदेशः । तथाच-सात्त्विकानां-नानाविधत्वात् प्र-
 माणपराणामाद्येन सिद्धिः । प्रमेयपराणां त्वर्थविचारेणाऽसम्भावना-
 द्युत्थानात्तदर्थं द्वितीयमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । ननु चकारेण प्रत्या-
 न्तरस्यापि भ्रमुञ्चये त्रयं घञ्मीति प्रतिज्ञायाः कथं सिद्धिरित्यत
 आहुः ॥ त्रयमेतदुपदेशन्यायेनेति ॥ यथा निष्कण्ठः शास्त्रार्थो मन्त्रा-
 दौ खल्पेनोच्यते उपदेशार्थं तथैत्यर्थः । यद्वा, आहृत्येत्यर्थः । तथाच
 यथा श्वेतकेतुविधायी नवकृत्य उपदेशो नानाप्रकारैः सम्यग्योधना-
 र्थं, तथाऽत्रेति । मुख्यकल्पानां त्रिभिरेव चारितार्थ्यमिति त्रयाणामेव
 कण्ठतः कथनप्रतिज्ञेति प्रत्यान्तरसङ्गहेऽप्यदोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥

परिभाषामाह ।

वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा ॥

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥

त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥ ६ ॥

वेदान्त इति साद्धेन ॥ निर्गलिनवस्तुज्ञापकं लिङ्गं ब्रह्मेसा-
 दिपदं तत्र तत्र सिद्धम् । मयापि परमकाष्ठापन्नवस्तुबोधनार्थं त-
 त्प्रकरणे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

परिभाषामाहेति ॥ परं प्रकरणत्रयकथनं प्रतिज्ञाय बुद्धिसौ-
 कर्यार्थं परिभाषामाहेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मिञ्छास्त्रे परिभाषामुक्त्वा प्रमाणमाह ।

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ॥

समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७ ॥

उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

वेदा इति ॥ शब्द एव प्रमाणम् । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमेव । तत् स्वतः सिद्धप्रमाणभावं प्रमाणम् । वेदाः सर्व एव काण्डद्वयस्थिताः । अर्थवादादिरूपा अपि । स्पृतित्वेन कृष्णवाक्यानि वेदत्वेऽपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराज्जैमिनिमूत्राणि च । एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । हि, युक्त-श्रायमर्थः । उपजीव्यत्वात् । व्यासस्य समाधिभाषा भागवतम् । तत्रापि यन्न लौकिकरीत्या वदति । यथा, अथोपस्युपवृत्तायामि-सादि । नापि परमतरीत्या, श्रुतं द्वैपायनमुखादिसादि । यावत् समाधौ स्वयमनुभूय निरूपितं, सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नं प्रमाजनकमित्यर्थः ।

ननु चतुर्णां ऋषयोः ? । एकेनैव चरितार्थत्वाच्चेत्याशङ्क्या-ह ॥ उत्तरमिति ॥ उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य सन्देहवारकं, प्रकर्षेण कीर्तितम् । यथा, अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यत्र, किं प्राकृतपाणिपादरहितं ब्रह्म ? आहोस्वित् सामान्यनिषेध ? इति सन्देहे, सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादि गीतावाक्यं निर्णायकम् । तथा गी-तायां, नित्यः सर्वगतः स्थायुः, ममैवांशो जीवलोक इत्यादिषु सन्देहे, सूत्रैर्निर्णय, उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिभिः । तथा, जन्माद्यस्य यत् इति-सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकत इति भागवतेन निर्णयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस्मिन्नित्यादि ॥ एवं परिभाषानुक्ता ध्याम्यदर्शनानुसारि-
त्वात् प्रमाणप्रमेयसाधनफलभेदेन सर्वे शास्त्रमप्रेषयन्तु तानि म-
ञ्जूह्य चविष्यन् प्रथमनः काल्यनिकत्वव्युदासाय प्रमाणमाहेत्यर्थः ।
ननु प्रत्यक्षार्दानि विहाय वेदादीनामैव किमिति प्रमाणत्वेतादरः कि-
यत इत्यत आहुः ॥ शब्द एवंत्पादि ॥ तथाच प्रत्यक्षादिषु भ्रान्तत्व-
स्यापि दर्शनात् तेषु नैकान्तिकं प्रामाण्यमतस्तानि विहायाऽऽमया-
प्यत्वात्वेदादय एवाद्रियन्त इत्यर्थः । ननु वेदादीनाम्रेच्छद्वयेन
प्रामाण्यं तर्हि लौकिकंपि तुल्यं, प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रमाणान्तर-
तौल्यश्चेत्यत आहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ न ह्यस्माभिः शब्दत्वेन वेदानां
प्रामाण्यमुच्यते, अपि त्वनौकिकाशापकशब्दत्वेन । औत्पत्तिकसुत्रा-
नुरोधान् । तथा सति यथा धर्मं सपरिकरे चोदनैव मानमेवमत्र वेदा-
दिरेव मानमित्यतो, न तौल्यं, न वा प्रत्यक्षोपजीवकत्वम् । न हि
वेदादितो धर्मो वा, ब्रह्म याऽन्येन प्रमानुं शक्यते । तयोस्तदेकवेद्य-
त्वस्यैव तन्मीमांसासिद्धत्वात् । ननु तथापि, ग्रावाणः प्लवन्ते, गार्धो
चै सप्रमासनेत्याद्ययोर्म्यं कथं मानं स्यादित्यत आहुः ॥ तत्स्वत इ-
त्यादि ॥ तद् वेदादिकं स्वतः क्वादाचित्कायोग्यताज्ञानानपनोद्यमा-
माण्यात् स्वरूपादेव सिद्धः प्रमाणभावो यस्य तादृशमतः प्रमाणमे-
व । अयमर्थः । परतः प्रामाण्यवादे प्रवृत्तिसामर्थ्यादेव ज्ञानप्रामाण्यप्र-
हः । तस्यापि सामर्थ्यज्ञानस्य चाऽन्यतः । एवं सति अतवस्था-
निवृत्त्यै क्वचिद् विश्रामं वाच्ये अन्ततो गरया योगशुद्धाऽन्तःकरण-
स्यैव प्रमाणत्वं, शुद्धस्य सत्त्वस्यैव वा प्रमाणाऽनुप्राहकत्वं स्वी-
कृत्य तज्जन्यज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं साधनीयम् ।

नत्र योगस्य सम्पक् सिद्धिः, सरवस्य शुद्धिश्च या, सा धौतसाध-
नैरेव भवतीति, तत्र विश्रामं महतां वेद एव जनयतीति सर्वनिर-
पेक्षः स्वतः प्रमाणभूतो वेद एव । सत्त्वशोधकत्वाद् भगवत्प्राप्य-
त्वात् तन्निःश्वसितरूपत्वाच्च । स्वतः प्रामाण्यवादिभिस्तु वेदस्य नि-
श्चयेऽप्येव प्रामाण्यं स्वीक्रियते । औत्पत्तिकसुत्रे तथैव सिद्धत्वात् ।
तत्र च लोकानधिगतार्थगन्तृत्वरूपस्यैव प्रामाण्यस्य स्वीकारात् ।
एवं सति यद्भेदेष्वलौकिकार्थावेदकेष्वयोग्यताज्ञानं तज्जातृत्वदोगा-
देव, न तु वेदाद्युक्तपदार्थेषु सन्ति । अत एव न वेदादिषु । एक-
त्र तदभावेऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । अत एव सैतुयन्धादैर्ग्रीवाणां प्ल-

घनं सङ्गच्छने । एवमन्वत्राप्यनुमन्वेयम् । न तु तद्विरोधेन स्वयं
प्रत्यक्षारिकमनुसृत्याश्रयथा कल्पनीयमिति । तदेतदुक्तम् । अय-
श्च सम्पूर्णायाः कारिकाया निष्कृष्टोऽर्थ उक्तः ।

अतः परं पदशो व्याखुर्यन्ति ॥ वेदा इति ॥ बहुयन्त्रनस्यार्थ-
माहुः ॥ सर्वं एवेत्यादि ॥ नन्योत्पत्तिकसूत्रे तादृशं प्रामाण्यं वि-
ध्यंशस्यैव सिद्धम् । अव्यतिरेकधार्थेऽनुपलब्धे इत्यनेन विध्यर्थरूपे
घर्म एवाव्यतिरेकरूपयुक्तिबोधनात् । अतः कथं, सर्वं एवेत्युच्यत
इत्यत आहुः ॥ अर्थवादादीति ॥ आदिपदं मन्त्रादेः सङ्गहाय । नन्य-
र्थवादानां स्वार्थं प्रामाण्याङ्गीकारे, घयरः प्रावाहणिरकामयने-
त्वादीनां भूतार्थवादानां स्वार्थं एव प्रामाण्यं यक्तव्यम् । तथा
सति तस्य भागस्य घयराद्यनन्तरभावित्वेनानित्यत्वापात इति चेन्न ।
घर्मवद्भाविनोप्यर्थस्वार्थान्त्वनत्वयोधनाय भूतवत् कथनेऽप्यदोषात् ।
वेदस्य सर्वज्ञेदवरवाक्यत्वेन पुराणेषु स्मृतौत्तिकथनवद् भाविनोऽ-
प्यर्थस्य तथा कथनेऽप्यदोषात् । घन्तुतस्तु 'वेदानां भगवल्लीलावे-
दकत्वेन तासाञ्च नित्यत्वेन, पुरुष एवेदः सर्वं यद् भूतं यच्च मा-
ध्यमित्यादिभ्रुतिमिस्तादृशव्यवहारकालेऽपि सर्वस्य पुरुषतया नित्य-
त्वेन चादोषः । अत एव जैमिनीयतर्कपादोपान्त्ये, परन्तु भुनिस्ता-
मान्यमात्रमिति सूत्रे शयरस्वामिनाऽपि व्याख्यातं, प्रधाहयतीति
प्रावाहणिः, घयर इति शब्दानुवृत्तिस्तेन यो नित्योऽर्थस्तमेतौ यदिष्य-
त इति । इदञ्च द्वितीयपाद अर्थवादाधिकरणेऽपि, नान्तरिक्षे, न
दिवीत्यभागिप्रतिषेधस्य, घयर इत्याद्यनित्यसंयोगस्य च समाधा-
नाय, अन्त्ययोयथोक्तमिति सूत्रयता जैमिनिनाप्यङ्गीकृतमतो नि-
त्यार्थ एव विवादो, न तु भूतार्थवादानित्यत्व इति न किञ्चिदंतत् ।
व्याससूत्रेषु स्मृतेरपि प्रमाणत्वेनोपन्यासाद्विवक्षितां तामत्राहुः ॥
स्मृतिव्येनेति ॥ वेदत्व इति ॥ तेषु विद्यमानेषु वेदत्व इत्यर्थः । इ-
दञ्च, स्मृतेभ्येति सूत्रस्य माष्ये प्रपञ्चितम् । 'अर्जुनाधिकारमनु-
सृत्य भगवता स्मृतिव्येन रूपेणोक्तानीति' । ननु जैमिनिसूत्राणां वैया-
सवत् प्रामाण्याङ्गीकारेऽर्थवादस्य न स्वार्थं प्रामाण्यसिद्धिः । अर्थ-
वादाधिकरणे तेषां विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य, गुणवाक्य-
स्तु, रूपात् प्रायादित्यादिभिः सूत्रैः, सोऽगोदीत् स आत्मनो घपा-
मुदक्खिदत्, स्तेनं मनोऽमृतवादिनी वागित्यादिषु गौण्यङ्गीकृता या

सा चिरञ्छेतेत्यत आहुः ॥ एवेत्यादि ॥ ननु अद्वित्ये वैदिकत्वे या-
 ऽविशिष्टं कथं व्यासे पक्षपात इत्यत आहुः ॥ युक्त इत्यादि ॥ तथा-
 चातमवायर इति जैमिनीयं नाद्वित्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु, विधिना
 त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरितिसूत्रे क्रियातःसंघन्धनो-
 रन्यतरस्तुत्यर्थत्वेनाप्येवादानां विध्यैकवाक्यत्वं प्रतिज्ञाप, तुल्यञ्च
 साम्प्रदायिकमित्यनेन तेषां प्रमादपाठार्थं निरूप्य तदप्रिमे, अप्राप्ता-
 चानुपपत्तिरित्यादिना रोदनसैन्यादिप्रयोगाभावात् तेषां दृष्टशा-
 स्त्रादिरुद्धत्वं परिहृत्य, सोऽरोदीदित्यादिषु निन्दाराजेषु स्तुत्यभा-
 वात् । कथमेतेषामेकवाक्यतोत्याकाङ्क्षायां, गुणवादस्त्विति पठ्यते ।
 तथाचार्थवादमात्रे क्रियातत्सम्यगन्यन्यतरगुण एवोच्यते । उत्कर्षा-
 धायकगुणवर्णनस्यैव स्तुतित्वात् । अतस्तेष्वपि, न हि निन्दान्या-
 येन गुणवाद एवेत्यर्थः । तत्र कथमित्यपेक्षायां, रूपात् प्रायादित्या-
 दीनि पठ्यन्ते । रूपाद् रजतस्याभूत्पञ्चत्वाद्गुणत्वात्तन्निन्दया देवान्तर-
 गुण एवोच्यते । तथा, स्तेनं मनोऽनृतयादिनी वागित्यपि, हिरण्यं हस्ते
 भवत्यथ गृह्णातीत्येतद्विधिशेषत्वान्मनोवाचोर्निन्दया हिरण्यगुण
 उच्यते, ईदृशं हिरण्यं यदर्थं मनोवाचोरेवंरूपतेति । नचात्र गौणी ।
 पारक्यवस्तुजिघृक्षाशाने, मदीयमिदमित्यनृतवादे च स्तेनच्यपदेशस्य
 मनस्येव पर्यवसानात् । वाचोऽनृतयादित्थं, प्रायाद् बाहुल्यात् । एवं, स
 आत्मनो वपामुदक्लिददित्यत्रापि वपामुन्निघ्न होममात्रेण तूपराज-
 भवनस्य स्वारसिफमेव प्रायत्वम् । वपापेक्षयाऽजस्य यदुलत्वात् ।
 एवमेव, तस्मादग्निर्नक्तं ददृशं, तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्य-
 त्रापि धूमस्य दूरदर्शनमग्नेश्च मूयोदर्शनञ्च दिवा नक्तञ्चाभिप्रेयत
 इति ददृश इत्यत्र वृत्तिसङ्कोच एव, न गौणी । तत्र हेतुश्चाग्निसूर्ययोः
 सूर्येऽग्नौ चार्चिर्द्वारा प्रवेश इति, न तत्रापि सा । अर्चिर्द्वारा प्रवेश-
 मेषोपपादयितुमिदमुच्यते, न त्वर्चिसूर्ययोस्तक्रम्य गमनमुपपाद-
 यितुमती, न दृष्टयिरोधोऽपीति । आग्नेज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
 सार्थं जुहोति, सूर्यो ज्यातिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातरिति मिथलिङ्ग-
 योर्मेन्प्रयोर्धिधानस्याकाङ्क्षितत्वाद्गुणमयदेयतासन्निधानरूपो होमगुण
 उच्यत इति गुणवादन्वयः । एवं, नचैतद् विश्वो धर्मं ब्राह्मणतःस्मोऽप्रा-
 ह्मणा वेत्यत्रापि न दृष्टविरोधः । ब्राह्मणत्वस्य देवताविशेषरूपतया
 जातित्वान्मात्रेण दृष्टत्वाभावात्तत्सन्देहेनाऽज्ञानस्यौचित्यात् । ब्राह्म-

णस्य वेद्यतात्वं द्वितीयस्कन्धे, प्रधानत इत्यस्य सुयोधिन्यां प्युरपा-
दितम् । अनुमेयत्वञ्च भारते आजगरे सिद्धम् । तदेव, स्व्यपराधात्
कर्तुंश्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते । पुत्रदर्शनं, न तु प्राङ्गणदर्शनमिति ।
'जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते * सङ्क्रान्तं सर्वपणानां दु-
ष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्वास्त्रपत्यानि जनयन्ति सदा नरा *
इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात् । यन्मे माता प्रममाद् य-
द्यचाराननुमत्तमित्यादिभ्रुतेष्वेति । नचैतद् विद्म इत्यादिकञ्च, प्रवरे
प्रवीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इति प्रयादित्यस्य विधेः शेषः ।
अत्राङ्गणोऽपि प्रवरानुमन्त्रणेन प्राङ्गणो भवत्येवं तद्देवतासन्निधाप-
कत्वरूपं प्रवरानुमन्त्रणगुणं धर्कीति गुणवाद् । एवं, को हि तद्धेद
यद्मुष्मिल्लोकेऽस्ति न वेत्यादि, दिक्ष्वतीकाशान् करोमीतिविधेः शेषः ।
तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायघाडु-
ल्येनाकालिकोऽस्य तद्धिन्द्यते । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । अतो व्या-
साविरोधेनैवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

नन्वेवं सति गौणी सर्वत एवोच्छिद्येतेति तरिसद्वादिसूत्रा-
णि विरुध्येरन्निति चेन्न । तेषां मन्दमध्यमार्धत्वात् । अन्यथा सर्ववेद-
स्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः । सर्वेषु गुणवाद्दर्शनात् । नच कल्पनोपदेश-
सूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणाधैवमिति वाच्यम् । तस्य सूत्रस्य
चादिबुद्ध्यनुसारित्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथ-
नात् । अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि-
त्यादिसूत्रविप्लवापत्तेः । तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे प्राङ्ग इति
निश्चयः ।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति वैष्णवा-
द्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * विभेत्स्वल्पश्रुताद्भेदो
मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणको-
टाघाद्यकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समा-
धिभायेति ॥ अत्र समाधिभाषापदेन व्यासपरितोपोत्तरं जातत्वेन,
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽन्नेति वाक्यार्थः स्मारितः । तेन पुराणान्तरेऽपि
श्लिष्टप्रयोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे धीजमिति श्लापित-
तम् । तत्रापि कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तथाच लौकिकी-
मतान्तरभाषयोः समाधिभाषापेक्षकत्वमेव । निर्णायकत्वं तु समा-

धिभाषाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसात्यादिसन्दर्भात् भगव-
तः पूर्णत्वस्य, मायायास्तदुपाश्रितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तदु-
पशामकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तदुदाहर-
णिका पारिशेष्याज्ज्ञेया । तेन तयोरापाततो विरोधोऽपि न दोषा-
येत्यभिसन्धिः स्फुटति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिपिपादयिपितव्यात् केत्यर्थः ॥ ए-
केनेति ॥ मुख्येन घेदेनेत्यर्थः । अकारोऽन्यतमसमुच्चायकः । तथाच
द्वाभ्यां या चारितार्थ्यादिति भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ यतश्चतु-
र्णामावश्यकत्वमित्यर्थः । प्रकथं विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ श्रौत-
क्रियाऽन्यथानुपपत्त्या अप्राकृतकरणानि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य,
अलौकिकसामर्थ्येनैव क्रियोपपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सि-
द्धिरिति सन्देहे गीतार्या कण्ठतः करणांक्ता आद्य उपदृश्यत इति
तद्विर्णायकम् । एवं गीतार्या शरीरे व्यापकत्वाऽचलत्वयोरेशत्वस्य
षोक्त्या सन्देहे, सूत्रैकत्वात्त्यादिक्रियायोधकैरेशत्वनिर्णयः । एवं
सूत्रेऽप्याहुः ॥ तथा जन्मादीत्यादि ॥ अन्यव्यतिरेकत इति ॥ इदं
श्रीभागवतवाक्यार्थसङ्ग्रहकं, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसू-
त्रे शबलस्य कार्यलक्षणमुत केवलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन
उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्यव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र
सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतश्चेत्येकादश-
वाक्येन च स इत्यर्थः । एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मण्येव धृतेस्ता-
त्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्येति, एतान्यपि तु कर्मा-
णीति भगवद्वाक्यैर्निर्णय इति द्रष्टव्यम् । एवञ्चात्र चोदनालक्षणस्य
धर्मस्थोपनिषदस्य प्रह्वणश्च निर्णेष्यमाणत्वात् तस्मिन्श्च गीतादीनां
सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावात् तद्वृक्षणमप्रामाण्यमिति फल-
ति । तदेतत् स्वतन्त्रताप्रतिविधानभाष्ये अपश्रितमाचार्यैरिति ततो-
ऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नन्वेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुरा-
णान्तराणाम् अद्वादीनाञ्च का प्रतिरित्याक्ताङ्गाणामभिन्नाद्यमपतार-
यन्ति ।

एतद्विरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

णस्य वेद्यतात्वं त्रितीयस्कन्धे, प्रधानन इत्यस्य सुयोधिन्यां ध्युरपा-
दितम् । अनुमेयत्वं च भारते आजगरे सिद्धम् । तदेव, रुद्रपराधात्
कर्तुंश्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते । पुत्रदर्शनं, न तु ब्राह्मणदर्शनमिति ।
'जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते * सङ्क्रान्तं सर्वघर्षाणां दु-
ष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्षांश्चपत्यानि जनयन्ति सर्षा नरा *
इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात् । यन्मे माता प्रममाइ य-
द्यचाराननुव्रतमित्यादिभ्रुतेष्वेति । नचैतद् विद्म इत्यादिकञ्च, प्रवरे
प्रवीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इति श्रूयादित्यस्य विधेः शेषः ।
अब्राह्मणोऽपि प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणो भवत्येवं तद्देवतासन्निभाप-
कत्वरूपं प्रवरानुमन्त्रणगुणं वक्तीति गुणवादः । एवं, को हि तद्वेद
यद्मुष्मिल्लोकेऽस्ति न वेत्यादि, विक्ष्वतीकाशान् करोतीतिविधेः शेषः ।
तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायषाडु-
ल्येनाकालिकेऽस्य तन्निन्दते । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । अतो व्या-
साविरोधेनैवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

नन्वेवं सति गौणी सर्वत एवोच्छिद्येतेति तत्सिद्धादिसूत्रा-
णि विरुध्येरन्निति चेत् । तेषां मन्दमध्यमार्थत्वात् । अन्यथा सर्ववेद-
स्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः । सर्वेषु गुणवाददर्शनात् । नच कल्पनोपदेश-
सूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणाद्यैवमिति वाच्यम् । तस्य सूत्रस्य
चादियुद्धनुसारित्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथ-
नात् । अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, ध्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि-
त्यादिसूत्रविप्लवापत्तेः । तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे ग्राह्य इति
निश्चयः ।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति वैष्णवा-
द्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृह्येत् * विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो
मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणको-
शावाचश्यकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समा-
धिभापेति ॥ अत्र समाधिभाषापदेन व्यासपरितोषोत्तरं जातत्वेन,
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽवेति वाक्यार्थः स्मारितः । तेन पुराणान्तरेऽपि
ऋष्टप्रयोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे धीजमिति ज्ञापित-
तम् । तत्रापि कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्रापित्यादि ॥ तथाच लौकिकी-
मतान्तरभाषयोः समाधिभाषापोषकत्वमेव । निर्णायकत्वं तु समा-

विनापाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसीत्यादिसन्दर्भाद् भगव-
तः पूर्णत्वस्य, मायायास्तदुपाधितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तदु-
पशामकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तदुदाहर-
णिका पारिशेष्याज्ज्ञेया । तेन तयोरापाततो विरोधोऽपि न दोषा-
येत्यभिसन्धिः स्फुटति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाद् केत्यर्थः ॥ ए-
केनेति ॥ मुख्येन वेदेनेत्यर्थः । चकारोऽन्यतमसमुच्चार्यकः । तथाच
द्वाभ्यां वा चारितार्थ्यादिति भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ अतश्चतु-
र्णामाद्यकत्वमित्यर्थः । प्रकवे विवृण्वन्ति ॥ यद्येत्यादि ॥ धौत-
क्रियाऽन्यधानुपपत्त्या अप्राकृतकरणानि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य,
अलौकिकसामर्थ्येनैव क्रियोपपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सि-
द्धिरिति सन्देहे गीतायां कण्ठतः करणोक्त्या आद्य उपपन्नयत इति
तन्निर्णायकम् । एवं गीतायां शरीरे व्यापकत्वाच्चलत्वयोरंशत्वस्य
चोक्त्या सन्देहे, सूत्रैरुक्तान्त्यादिक्रियाबोधकैरंशत्वनिर्णयः । एवं
सूत्रेऽप्याहुः ॥ तथा जन्मादीत्यादि ॥ अन्वयव्यतिरेकत इति ॥ इदं
भीभागवतवाक्यार्थसङ्ग्राहकं, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसू-
त्रं शबलस्य कार्यलक्षणमुत केचलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन
उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्यव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र
सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतश्चेत्येकादश-
वाक्येन च स इत्यर्थः । एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मण्येव श्रुतेस्ता-
त्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्थेति, एतान्यपि तु कर्मा-
णीति भगवद्वाक्यैर्निर्णय इति द्रष्टव्यम् । एवञ्चात्र चोदनालक्षणस्य
धर्मस्वोपनिषद्स्य ग्रहणश्च निर्णेष्यमाणत्वात् तस्मिंश्च गीतादीनां
सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावात् तदुक्षणमप्रामाण्यमिति फल-
ति । तदेतत् स्वतन्त्रताप्रतिविधानमाभ्यं प्रपञ्चितमाचार्यैरिति ततो-
ऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नन्वेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुरा-
णान्तराणाम् अङ्गादीनाञ्च का गतिरित्याकाङ्क्षायामप्रिमार्द्धमवतार-
यन्ति ।

एतदविरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

द्वापरादी तु धर्मस्य द्विपरत्वाद् द्वयं प्रमा ॥

विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ॥ ११ ॥

द्वापरादौ त्विति ॥ चोदनाविषयत्वेनावश्यकर्तव्यताकत्वेना-
भिमतोऽर्थोऽत्र धर्मशब्देनोच्यते । तस्य हि श्रुतिस्मृती उभे
अपि परे प्रमाणिके यस्य तादृशत्वाद् द्वयं श्रुतिसत्संवादिनी म-
न्वादिस्मृतिश्चैतद्वयमपि प्रमा प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तधर्म-
स्योक्तरीत्या द्विपरत्वाच्छ्रुतिसंवादिन्यसंवादिन्यपि स्मार्ते धर्म-
कर्तव्यताज्ञानं प्रमेत्यर्थः । विरुद्धयोरविरोधरूपानर्थं साम्प्रतं
लौकिकदृष्टान्तमाह ॥ विरुद्धवचनानामिति ॥ यथा स्मृतिवाक्यानि
परस्परं विरुद्धानि स्मृतिव्याख्यानकारैरविरोधप्रकारेण निर्णी-
यन्ते । तथा निर्णयानामपि परस्परविरुद्धानां वैष्णवस्मार्तादि-
भेदेनाविरोध इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तमानेत्यादि ॥ अचक्ष्यवाच्यत्वादिति ॥ इदं चाक्षयं द्विती-
याष्टके, मानवी ऋचौ घ्राप्ये कुर्यादिति विधाय तदप्रे स्तावकत्वेना-
स्ति । तत्र विकृतिरूपे सोमरौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तानु सामि-
धेनीषु मध्ये प्रक्षेतव्यौ द्वौ घ्राप्यसंज्ञकौ मन्त्रौ, तौ मानवौ कर्तव्या-
विति तत्प्रशंसनार्थार्थेवाद् रूपस्यास्य स्वार्थे प्रामाण्याभावे मनुपराश-
रादिसत्तावोधकानां मन्त्रेतिहासपुराणादीनामपि कथञ्चित् स्वार्थे
अप्रामाण्यप्रसक्तौ मन्वादिसंज्ञावे प्रामाण्यं व्याहन्येत । तथा सति
तत्कृतस्मृतेरनुदधेयं विधिरपि कुण्ठो भवेत् । ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्य-
क्षं नापश्यन्, तं घसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् । अत्रिरुद्धौर्वाय प्रजां पुत्र-
कामायित्यादीनाञ्च बाधितार्थेतैव स्यात् । महृवार्तिकेऽपि 'वैदिकैः
स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदाढ्यतः * सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृती-
नां मानतोचित्युक्तम् । उत्तरमीमांसायाञ्च देवताविग्रहाधि-
करणे मानान्तरविच्छेदानामनुवादमन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यं स्वीक-
तम् । तेनार्थवादाधिकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशमिति, यद्वै

किञ्चेति वाक्यस्य विधिस्तावकत्वेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमाचारमाधये
 प्रतिपादितमिति सर्वसंमतत्वेन तथात्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्व-
 न्ति ॥ चोदनेत्यादि ॥ अत्र चोदनाविषयत्वं काम्ये-वायव्यपश्वादी,
 अवश्यकर्तव्यताकत्वं लौकिके भोजनादौ, अभिमतार्थत्वं घटादाव-
 तिव्याप्नोतीति समुद्रितमुपात्तम् । काम्यधर्मव्युदासस्तु तस्य श्रुति-
 तात्पर्यागोचरत्वात् । तदिदं सर्वनिर्णये व्युत्पादयिष्यन्ति । मूले प्र-
 माशब्दस्य फरणव्युत्पत्तिं दुर्घटां हृदि कृत्वा पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्वे-
 स्पादि ॥ संवादिर्नात्यादिपदद्वयं समस्यन्तम् ॥ कर्तव्यताज्ञानमि-
 ति ॥ जायमानमिति शेषः । तथाच द्विविधयोरपि स्मृत्योः श्रुत्याधि-
 रङ्गत्वेन साधितार्थत्वाभावादिदानीन्तनानाञ्च सर्वश्रुत्यज्ञानात् । स्मृ-
 तित एव कर्तव्यताज्ञाने जायत इति ताभ्यां जायमानं ज्ञानद्वयमपि
 प्रमेत्यर्थः । अत्र धर्मं प्रामाण्यकथनेन प्रक्षण्यप्रामाण्यं बोधितं
 प्रभुभिः । आचार्यैर्द्रापरदीति कथनेन मात्स्ये स्मृतिप्रचारस्य द्वापरे
 कथितत्वात् । ततः पूर्वं धर्मसन्देशमावस्थाप्युकप्रार्थत्वाद् द्वापर-
 मारभ्यैव धर्मस्य द्वैपर्यं स्मारितत्वं । तथा सति विरोधाभावस्तत्र व-
 क्तव्य इत्याकाङ्क्षायामप्रिमाद्धर्मव्यतारयन्ति ॥ विरुद्धयोरित्यादि ॥
 मूलन्तु पूर्वार्थाद्, द्वयं प्रमेत्याहस्य यथापद् चाध्याहृत्य च योज्य-
 म् । तथाच द्वापरादौ धर्मस्य द्विपरत्वाद् यथा विरुद्धवचनानां द्वयं
 प्रमा, च पुनस्तथैव निर्णयानां-द्वयं प्रमेति । मात्स्यवाक्यानि तु पूर्वा-
 ध्याये, कृते तप एव, ततस्त्रेतायामृषीणां विश्वभुज इन्द्रस्य च वि-
 द्वाद उपरिचरवसुना निवारिते हिंसायज्ञप्रवृत्तिं प्रेतायामुक्त्वा तद्-
 प्रिम उक्तानि, 'आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्तितः * द्वापरे
 व्याकुन्तो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः * वर्णानां द्वापरे ध्वंसाद्विकी-
 र्यन्ते तथा भ्रमाः * द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्छ्रुतौ स्मृतौ *
 द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते * निश्चयाद्विगतानाञ्च
 धर्मतत्त्वं न विद्यते * धर्मतत्त्वे ह्यधिज्ञाते मतिभेदश्च जायते * प-
 रस्परविभिन्नैस्तदृषीणां विभ्रमेण तु * अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृते
 शास्त्रकुलं त्विदमिति' । तेन कृते तु मानवा धर्मा इत्यादेर्न विरोधः ।
 पूर्वयुगे मनुसत्त्वेऽपि द्वैभाभावाद्धर्मनिश्चयेनैव धौतोपयोगाय प्र-
 वृत्तेः ॥ ११ ॥

एवमत्र सार्द्धचतुष्टयेन प्रमाणनिष्कर्षमुक्त्वा तेषु प्रमेयाना-

त्वादिनैकवाक्यता दुर्घटेति तामुपपादयिष्यन्तोऽभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि च ग्रन्थस्य तद्द्वारा वदिष्यन्तस्तामाक्षिप्य प्रमाणानामभिधेयं वक्तुमवतारयन्ति ।

अत्र प्रमाणचतुष्टये श्रुतिः सूत्राण्येका कोटिः । गीता भागवतं चापरा स्पष्टैव । तत्रोभयत्र प्रमेयभेदाभावे द्वयनिरूपणार्थं भेदे विरोध इति कथमेकवाक्यतेत्याशङ्क्य द्वयं समर्थयितुमाह ।

यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे ॥

अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते ॥ १२ ॥

यज्ञरूप इति ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः ॥ ज्ञानक्रियोभययुतः सर्वेषामर्थः । तत्र क्रियायां प्रविष्टः क्रियारूपो यज्ञात्मा पूर्वकाण्डार्थः । ज्ञाने प्रविष्टो ज्ञानात्मा ब्रह्मरूप उत्तरकाण्डार्थः । तनुशब्दः साकारब्रह्मप्रतिपादनाय । परे उत्तरस्मिन् काण्डे । क्रियाज्ञानं च द्वयं प्रकटीकृत्य योऽवतीर्णः कृष्णः स श्रीभागवते विशिष्टो निरूप्यते । अतः खण्डशो निरूपणं वेदे । भागवते तु समुदायेन निरूप्य तस्य लीला अनेकविधा निरूप्यन्त इत्येकार्थत्वेऽपि पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्रेत्यादि ॥ कोटिः समुदायसंख्या भागो वा । कोट्युत्कर्षादनीसंख्याऽश्रिप्त्विष्यनेकार्थात्, प्रमाणकोटिः प्रमेयकोटिरिति व्यवहाराच्च ॥ स्पष्टैव ॥ धर्मधर्मिनिरूपणाभ्यां स्पष्टैव ॥ तत्रोभयत्र ॥ कोटिद्वये ॥ प्रमेयभेदाभावे ॥ धर्मरूपेण धर्मिरूपेण वा यथाकथञ्चिद् ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् तथाभावे ॥ द्वयनिरूपणार्थं भेदे ॥ कोटिद्वयनिरूपणार्थमङ्गीकार्यं भेदे ॥ विरोधः ॥ अर्थक्येऽपि परस्परकाङ्क्षाराहित्येन वैयधिकरण्यमित्येकवाक्यता कथं सद्गच्छत इत्याशङ्क्य ॥ द्वयम् ॥ कोटिद्वयत्वमेकवाक्यत्वञ्चेति द्वयम् ॥ समर्थयितुमाह ॥ तत्रप्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ अर्थइति ॥ अभिधेयः प्रयोजनं च ॥ प्रविष्ट

इति ॥ क्रियायां लौकिक्यामभिव्यङ्ग्यत्वेन ज्ञाने च वृत्तिरूपे विषय-
त्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः । इदं यथा तथा सर्वनिर्णये, तस्यैवोद्भूतरू-
पत्वादित्यत्र चक्ष्यन्ति । श्रीभागवतपदं गीताया अप्युपलक्षकम् ॥
निरूप्यन्त इति ॥ सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां यथायथं निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥
युक्तमिति ॥ प्रकारभेदाद् युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेदे पुराणे च क्वचिदन्यार्थप्रतिपादनमाशङ्क्य तेषामङ्गत्वमि-
क्षभिप्रायेणाह ।

सूर्यादिरूपधृग् ब्रह्मकाण्डे ज्ञानाङ्गमीर्यते ॥

पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ॥ १३ ॥

सूर्यादिरूपधृगिति ॥ ब्रह्मकाण्डे ज्ञानसिद्धयर्थमुपासना नि-
रूप्यते । तच्चित्तशुद्धिद्वारैवेति-केचित् । फलदानद्वारा माहात्म्यम-
तिपादनेन-भक्तिद्वारेति सिद्धान्तः ।

तथा पुराणोक्तानां दुर्गागणपतिमृतीनां विशिष्टशेषत्वमा-
वरणदेवतात्वेन । तथापि भिन्नार्थत्वमाशङ्क्य, तत्तद्रूपो हरिस्तथेत्यु-
क्तम् । साधनरूपः-फलरूपश्च स्वयमेवेत्येकवाक्यता ॥ १३ ॥

वेद इत्यादि ॥ तथाच, इन्द्रं मित्रं धरुणमग्निमादुत्यो दिव्यः
ससुपर्णो गरुत्मान्, एकं सद् विमा बहुधा वदन्तीति श्रुतेः, येऽप्य-
न्यदेवताभक्ता इति गीतावाक्याच्च यद्यप्य उपास्यश्च तत्तद्रूपो हरि-
रेव यागशेषत्वेनोपासनाशेषत्वेन-च निरूप्यते इत्यङ्गानामङ्गिसापेक्ष-
त्वात्, 'स्वार्थयोगे समामानामद्वाङ्गित्वाद्यपेक्षया * वाक्यानामेक-
वाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' इत्यङ्गनिरूपकत्वेन तेषामेकवाक्यत्वं
न-दुर्घटमित्याशयेनाहेत्यर्थः । ननु भवत्वेयमेकवाक्यत्वं तथापि
तत्र नानादेवतानामुपासनानाञ्च निरूपणात् तेषां तृतीयकाण्डत्वम-
स्तु । जैमिनिना सङ्कर्षणकाण्डाख्यतन्मीमांसाप्रणयनाच्च । अथवा
उपासनानां मानसकर्मरूपत्वात्, कर्मकाण्ड एव नियेशोऽस्तु, न तु

ब्रह्मकाण्डे इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ तथाच द्वितीयेऽध्यान्तरवाक्ये पूपासनानां निरूपणात् सृती-
यत्वं, पाशुकतन्त्रयत्पूर्वकाण्डानन्तर्गतत्वाच्च न तत्र निवेशः । किन्तु
द्वितीय एव निरूपणात् तत्रैव निवेश इत्यर्थः । जैमिनिवृत्तमेव स्तु व्यास-
विरोधे उपेक्षणीयः । एवं ज्ञानाद्भक्त्यमुपासनानां साध्यित्वा, अङ्गत्वे
मतान्तरात् कश्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तदिति ॥ अङ्गत्वम् ॥
केचिदिति ॥ मायावादिप्रभृतयः । एतेनैव पूर्वोत्तरकाण्डयोरप्यङ्गा-
ङ्गिभावो व्याख्यातो ज्ञेयः ॥ फलदानद्वारेत्यादि ॥ उद्गीथादिसूर्याद्यु-
पासनया तत्तत्प्रकरणोक्तं फलं तेन तेनोपास्येन वीचते । तेषाञ्च प्रती-
कत्वेन तत्कृतफलदानान्मूलरूपमाहात्म्यमेव प्रतिपादितं भवति ।
ज्ञाते च माहात्म्ये तत्र भक्तिसया ज्ञानम् । भक्त्वा मामभिजानातीति
भगवद्वाक्यात् । तथाच भगवद्वाक्यानुसारी अयं सिद्धान्त इत्यर्थः ।

ननु भवत्वेवं वेदे, तथापि पुराणे तु नायं न्यायः सङ्गच्छते ।
तत्र प्रतिपाद्यदेवताया मुख्यत्वस्यैव प्रतीतिरित्यत आहुः ॥ तथेत्यादि ॥
नन्वस्त्वेवं दुर्गादिस्थले, न तु शिवादिस्थलेऽपि । तत्र तेषाञ्जगत्कर्तृत्वा-
दिरूपब्रह्मलक्षणवत्त्वेनैव प्रतिपादनादित्याकाङ्क्षायां तदप्यस्माभिः
समाहितमित्याहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ तथाच विवृतिन्यायेन तत्र रू-
पान्तरप्रतिपादकत्वान्मुख्यप्रतिपादकशेषत्वमिति तत्रापि पूर्वोक्त-
मक्षतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ साधनेत्यादि ॥ तथाचार्यैकत्वादेकं
वाक्यमित्यर्थेकार्य्यं सति विभागे साकाङ्क्षत्वमिति लक्षणात् । प्रकृते
चार्यप्रयोजनैक्याद्-विभागे चाङ्गाङ्गिभावादिना-साकाङ्क्षत्वात् सर्वे-
षामेकवाक्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रावान्तरं निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्गे विशेषमाह ।

भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्धयै तथापि तु ॥

आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥ १४ ॥

भजनं सर्वरूपेष्विति ॥ ज्ञानमार्गे न कोऽपि विशेषः कापि ।
सर्वस्यापि पूर्णब्रह्मत्वात् । वक्ष्यति च, अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ।

भक्तिमार्गे तु न तथा । यथा... भगवाञ्जगत्-कृतवाँस्तया स्वार्थे-
भक्तिमार्गमपि पृथक् कृतवान् ।

विभूतिरूपेषु साधनानि फलानि च व्यवस्थया कृतानि ।
पूर्णफलदानं च स्वस्मिन् । अतो भजनं मूलरूप एव कर्तव्यम् ।
ततः किं स्यादित्याशङ्काह ॥ सायुज्यकाम्ययेति ॥ ब्रह्मविदाप्नो-
ति परमित्यत्र एव सायुज्यं मुख्यतया निरूपितमिति । तत्काम-
नायां सखां कृष्ण एव सेव्यः । कृष्णपदेन च बहिर्भजनमेव सु-
ख्यामिति निरूपितम् । यो वेद निहितं गुहायामिति तु ज्ञान-
मार्गे ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु भयत्वेयमेकवाक्यता, तथापि सर्वपुराणेषु
भगवत् एव तत्रद्रूपेण प्रतिपादनात् साधनफलयोर्भक्तिमोक्षयोः
सर्वत्र तौल्यमिति कथं श्रीभागवतस्यैव सन्देहवारकत्वमित्याका-
ङ्क्षायां तत्र प्रमेये अवान्तरयोः साधनफलयोर्निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्ग-
रूपे साधने भजनीयस्वरूपविचारेण फलतारतम्यमाहेत्यर्थः । न-
न्येकादशस्कन्धे भगवता, योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधि-
त्सया * ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्य-
त्र पूर्वं ज्ञानमेवोक्तम् । श्रुतावपि तमेव विदित्वा प्रतिमृत्युमेतीति ज्ञान-
मेयोच्यत इति ज्ञानमार्गस्य श्रौतत्वात् पूर्वं तत्सारतम्यं कुतो नोच्यत
इत्यत आहुः ॥ ज्ञानमार्गं इत्यादि ॥ कापीति ॥ विषये फले चेत्य-
र्थः । तर्हि कर्ममार्गस्य वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तस्योपकारकत्वादिना-
ऽमुच्यत्यात् तमनाहत्य भक्तिमार्गं एवाहुः ॥ भक्तिमार्गं इत्यादि ॥ नु-
पूर्वपक्षनिरासे । ज्ञानमार्गवद्विशेषो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ यथेत्या-
दि ॥ यथेति ॥ ङीडार्थम् ॥ स्वार्थमिति ॥ स्वप्राप्त्यर्थम् ॥ पृथगिति ॥
प्रकारान्तरीयभक्तिमार्गाद् विलक्षणम् ॥ स्वार्थं पृथक्करणे किं गमक-
मित्यपेक्षार्यां येऽप्यन्यदेघनाभक्ता इत्यादिना सूचितं गमकमाहुः ॥
विभूर्नात्यादि ॥ विभूतिरूपेषु गीतायामेकादशस्कन्धे चोक्तेषु ॥ व्य-
वस्थया कृतानि ॥ नियनानि कृतानि । इदमेव च ब्रह्मे समाप्तिदशा-
यां मायानुकीर्तनाध्याये व्यास आह ॥ अन्यद्वेषु या भक्तिः पुरुष-

स्येह जायते * कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना * तेन तस्य भवेद् भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः * स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः * तुष्टे द्रुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे * पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः * प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः * सेवां करोति विधिघत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः * तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे * संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् * ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा * इति । भगवतो मूलरूपत्यञ्च गीतायां, यस्मात् क्षरमतीतो ऽहमिति, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रथमस्कन्धे च स्फुटम् ब्रह्मवैधनें ब्रह्मखण्डे च द्वितीये गोलोकं तस्य नित्यत्वञ्चोक्त्वा तन्मध्ये ज्योतिर्योगिध्येयमुक्त्वा 'तज्ज्योतिरन्तरे रूपमतीव सुमनोहरम् * नवीननीरदश्यामं रक्तपङ्कजलोचनम् * कोटिकन्दर्पलावण्यं लीलाधाम मनोहरम् * द्विभुजं मुरलीहस्तं सुस्मितं पीतवाससम् * इत्यादिना स्वरूपमुक्त्वा, प्रकृतेः परमीशानं निर्गुणं नित्यविग्रहम् * इत्यादिना सर्वदा स्वतन्त्रत्यादिकञ्चोक्त्वा तृतीयाध्याये तस्मात् प्रकृतिविष्णुशिवब्रह्मधर्मसरस्वतीलक्ष्मीदुर्गासावित्र्याद्युत्पत्तिकथनेन संपूर्णं पुराणे च तत्तदुपाख्यानैः प्रसिद्धमेवोक्तम् । एवमेव गोपालतापनीये च प्रसिद्धमिति, न चोद्यावकाशः । इदं यथा, तयोपपादितं मया विद्वत्कारिभिन्दिपाले, प्रहस्ते चातो विशंपजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् ।

एवं साधननिष्कर्षमुक्त्वा फलनिष्कर्षं वस्तुं पदान्तरमवतारयन्ति ॥ तत इत्यादि ॥ ननु सायुज्यं ब्रह्मैक्यं, तच्च ज्ञानेनापि प्राप्यत इति कृष्णभजने को विशेष इत्यपेक्षायां सायुज्यं विवृण्वन्ति ॥ ब्रह्मविदित्यादि ॥ तथाच, यद्यपि सायुज्यपदमैक्ये प्रसिद्धं तथाऽऽनुक्तयजुर्व्याख्यानर्चि, सोऽऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगस्य परप्राप्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् । सायुज्यपदेन सह युनक्तीति सयुक्-तद्भावः सायुज्यमिति योग एव ग्राह्य इति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति साधनमपि तदेव ग्राह्यमित्यत आहुः ॥ कृष्णपदेनेति ॥ आविर्भूते भगवति कृष्णे यद्भिर्भजनादेव सादृशफलसिद्धेः सर्वनिर्णायके श्रौभागवते प्रतिपादितत्वाद् गोपालतापनीये च, रामस्य राममूर्तिरित्यादिना मथुरास्या द्वादशमूर्तीरुपक्रम्य ता

ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति, मुक्तिं लभन्त इत्यादिभावणाच्च तथे-
त्यर्थः । एवञ्च, भक्तिः स्वतन्त्रा-शुद्धा च तुल्येति न सोच्यते इति
घटयमाणत्वात्लौकिकसामर्थ्यरूपं घरणमात्रसाध्यं मुख्यं तत्फलम-
नुपत्त्वा, यालानुशासनन्यायेन-सेवाफलं मध्यममर्चाकमिति ज्ञेयम् ।
नस्येवं सति धुतिव्याकोप इत्यत आहुः ॥ यो वेदेत्यादि ॥ तथाचात्र
तन्मार्गानुसारि साधने निरूप्यते, न तु भक्तिमार्गीयं साधनं निरु-
द्ध्यते । गोपालतापनीयश्रुती च, इति-सकलं परं ब्रह्मतयो ध्याय-
ति रसति-भजति सांमृतोभवतीति-फलसम्यग्धः ध्याव्यते । अतस्त-
थेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्चिदाशङ्कन्ते ।

ननु सर्वत्रैव तत्तदेवतासायुज्यं फलत्वेन श्रूयते । ततो
विशेषः क इति चेत् तत्राह ।

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया ॥

ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा ॥ १५ ॥

ज्ञानी चेद् भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः ॥ १६ ॥

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धीति ॥ सायुज्यं मुक्तिः । निर्गुणे सा-
युज्ये निर्गुणा भवति । सगुणे सगुणा । भगवद्व्यतिरिक्ताः सर्व
एव कालपर्यन्तं सगुणाः । कालोऽपि गुणानुरोधीति सगुणमा-
यः । अक्षरस्य प्रकारस्तु वक्तव्यः । भन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमिति,
तं भजन्निर्गुणो भवेदिति च वाक्यात् । कृष्णसायुज्यमेव-निर्गुणा
मुक्तिः । अक्षरज्ञानमार्गयोरेकत्वाद् द्वयमेकेन समाहृतम् ।

ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरिति ॥ ज्ञानमार्गः सगुण एव ।
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति वाक्यात् । अत एव ज्ञानिनो भीताः
संताराद् विरक्ता भवन्ति । एवं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य सगुणत्वमु-
पपाद्य, ज्ञानसम्पत्तियुक्तस्य न सगुणत्वमिहाशङ्काह ॥ जीवः

न्मुक्तिरथापि वेति ॥ वेद्यनादरे । मुख्यपक्षे तु, समासेनैव कौन्ते-
येति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावानन्तरं भक्तिर्भवतीति गुणातीत एव
प्रवेशः । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति वाक्यात् । तदभावे केवलं
जीवन्मुक्ता भवन्तीति सनकादितुल्याः सगुणा एव । इममेव
विशेषं वक्तुं भगवानाह, सर्वभूतहिते रता इति । अत एव शुका-
दीनां भक्तिमार्गोपदेशद्वारा सर्वभूतहिताचरणम् ॥ १५ ॥

यस्तु पुनः पूर्वं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तः प्राप्तज्ञानः कृष्णसेवार्थं य-
तते तन्निष्ठां परित्यज्य स महानिस्त्राह ॥ ज्ञानी चेद् भजते कृष्ण-
मिति ॥ यद्यपि ज्ञानमार्गेऽपि विषयो निर्गुणस्तथापि मार्गः-सगुण
इति भक्तिमार्गोत्कर्षः । क्रियाशक्तेरिन्द्रियाणां च वैफल्यं ज्ञान-
मार्गे । तस्माद् भक्तिमार्गानुसारेण कृष्ण एव सर्वेषां सेव्य इति
निष्पत्तम् ॥ १६ ॥

नन्वित्यादि ॥ श्रूयत इति ॥ एतासामेव देवातानां सायुज्य-
सार्धितां समानलोकतामाप्नोति य एव विद्वानुदगयने प्रमीयते
देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीत्यादौ श्रूयत
इत्यर्थः । ननु कालस्य तत्त्वकोटावनिवेशस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात् कथं
सगुणत्वमित्यत आहुः ॥ कालोऽपि गुणानुरोधीति ॥ गुणव्यति-
कराकार इत्यत्र तृतीयस्कन्धे तथात्यस्य स्फुटत्वात् तथेत्यर्थः ।
ननु माऽस्तु कालस्य तथात्वं तथापि गुणानुरोधिना निर्गुणस्याऽक्ष-
रस्य ज्ञानादेव निर्गुणा मुक्तिर्भवति इति चेत् तत्राहुः ॥ अक्षरस्ये-
त्यादि ॥ घक्तव्य इति ॥ अनुपदं घक्तव्यः । तर्हि कृष्णभजने निर्गुणा
मुक्तिरित्यत्र किं मानमत आहुः ॥ मन्निष्ठमित्यादि ॥ वाक्यद्वयेन ज्ञान-
स्य भक्तस्य च यथायथं निर्गुणत्वमुक्तम् । तेन-प्रारम्भे फलदशा-
याञ्च निर्गुण्यं बोधितम् । अतस्तथेत्यर्थः । अतः परमक्षरस्य प्रकारं
घक्तुं तस्य ज्ञानतुल्यतामाहुः ॥ अक्षरेत्यादि ॥ अक्षरं कूटस्थं, ध्रुवणा-
दिमित्तत्साक्षात्कारो ज्ञानमार्गस्तयोरेकत्वात् फलतोऽभेदाद् द्वयम-
क्षरं ज्ञानमार्गश्चैकेन ज्ञानप्रकारकथनेन समाहृतं सद्गृहीतमित्यर्थः ।

तथाच ज्ञानमार्गं या मुक्तैर्व्यवस्था सैवाक्षरोपासनेऽपीत्यर्थः । तदुप-
पादयन्ति ॥ ज्ञानमार्गं इत्यादि ॥ तथाच-विद्या सात्त्विकीति; केवल-
त्वं सात्त्विकं ज्ञानमिति वाक्यात् तादृशज्ञाने सति, यतो यतो नि-
वर्तेत विमुच्येत ततस्तत * इति वाक्योक्तविरागे या मुक्तिः सा तथे-
त्यर्थः ॥ अत्र गमकमप्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ भीता इति ॥ गुणा-
नां परस्परौपमर्दकत्वेनैतदतः सत्त्वोपमर्दभीता इत्यर्थः । अन्यथा,
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न गह्यमाना इतिवत् स्यादित्यर्थः ॥ ज्ञान-
सम्पत्तियुक्तस्यति ॥ ज्ञातविद्यस्य ॥ जीवन्मुक्तिरिति ॥ असकबुद्धिः
सर्वत्रेत्यादिवाक्योक्तोऽध्यासाभावः ॥ अनादर इति ॥ जीवमाद्यस्य
विद्यमानत्वेन तस्य विद्याप्रविद्यावशमन्वेन, तयोश्च परस्परौपमर्दक-
त्वेन स्थापायत्याचरमवृत्तिपर्यन्तं गुणसत्त्वाद्यास्य पक्षस्य शौणत्वात्
तथेत्यर्थः । तर्हि मुख्यपक्षे कुतो न सगुणत्वमित्याकाङ्क्षायां भक्तिमार्ग-
प्रवेशात्तथेति वक्तुमाहुः ॥ मुख्यपक्ष-इत्यादि ॥ अक्षरधियामिति सूत्रे
मगवत्कृपया तस्य गुणातीतमन्तौ-प्रवेशस्य तदभावे च तदभायस्य
विचारितत्वात् तथेत्यर्थः । तर्हि कथं भक्तिमार्गान्धूतत्वमित्यत
आहुः ॥ तदभाय इत्यादि ॥ तथाच, ये स्वक्षरमित्यादिना फलप्राप्ति-
पर्यन्तं सगुणत्वात् तथेत्यर्थः ॥ इममेव विशेषमिति ॥ जीवन्मुक्ति-
पर्यन्तं सगुणत्वं, ततो-भक्त्या निर्गुणत्वमित्येवंरूपं शौणमुख्ययोः केव-
लज्ञानिज्ञानिभक्तयोर्विशेषमित्यर्थः । परिचायकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि
तेन सतकाद्यपेक्षया द्रुकादयो मुख्या ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेन फलितं वक्तुमभिममवतारयन्ति ॥ यस्त्वेत्यादि ॥ इदम-
पितत्रैव सूत्रे फलभेदात् स्पष्टम् । तथाच-श्रुतौ यजज्ञानस्योत्कर्षनिष्-
षणं तद्भक्त्युत्कर्षार्थमेवेत्यर्थः । अत्र सार्द्धं चतुष्टये अयमर्थः सम्पद्यते ।
एकादशस्कन्धे, योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया * ज्ञानं
कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्यादिना विरक्तकामि-
तद्विलक्षणानामर्थे यथायथं ज्ञानकर्मभक्तिप्रणयनकथनेऽप्युत्तरमीमां-
सायां कर्ममार्गस्य ज्ञानाद्यद्वैतसाधनादुत्कर्षा द्वौ मार्गौ । तयोरन्ततः
फलभेदाभावेऽपि ज्ञानस्य पूर्वकक्षात्वमेव । ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽ-
धिकः, अथैतत्परमब्रह्ममित्यादिवाक्यैर्मक्त्युत्कर्षप्रतिपादनेन, समा-
सेनैव कौन्तेयेतिवाक्यसन्दर्भे ज्ञानपरमनिष्ठाकथनेन च सन्देहवार-
णात् । नचैषां नैर्बल्यम् । मीमांसावत् सन्देहवारणार्थत्वेन तदभि-

अत्वादित्युक्तम् । एवं सति यद्वा प्रतिपाद्यते, स एवाधश्चतुर्ल-
क्षणयामपि सिद्ध्यति । तत्र समन्वये सर्वशब्दैर्भगवानेवाभिधीयत
इत्युक्त्वा, अविरोधे मतान्तरनिराकरणपूर्वकं संवादिनां शेषत्वं सर्व-
श्रुत्यधिरोधश्च सम्पाद्य साधनाध्याये आदित्यादिमतीनां माहात्म्य-
प्रतिपादनद्वारा भक्त्युत्पादनेनाङ्गत्वं, भक्तिजनितसर्वात्मत्वस्फूर्ति-
रूपविधायया मुख्यसाधनत्वञ्च प्रतिपाद्य फलाध्यायसमाप्तिचरणे
स्वामिन्नित्यलीलाविशिष्टस्य भगवत एव फलत्वं प्रत्यपादीति भाष्ये
सिद्धेः । नचोपासनायाश्चित्तशुद्धिहेतुत्वं शक्यवचनम् । तद्बोधक-
वाक्येषु नानाफलानां श्रूयमाणत्वेन तदनङ्गीकारे प्राप्तवाधाप्राप्तकल्प-
नयोः प्रसक्तेरतः, फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलदातृत्वं तेनापि
रूपेण भगवत एवेति माहात्म्यसिद्धौ तथा प्रनाड्या भक्तिसिद्धेरेव
तेष्वभिप्रेतत्वात् । एवं सति पूर्वकाण्ड इयान्नापिं बालानुशासन-
न्यायेन रोचनार्थैव फलश्रुतिरिति दिक् ।

एवमेव श्रुताद्यपीत्यग्रे उपपादयिष्यते । तेन प्रकारेण सुवो-
धिनीभाष्यादीनामन्यैव दिशैकवाक्यत्वं बोध्यमिति । प्रकृतमनु-
सरायः ॥ १६ ॥

एवं साधनफलनिष्कर्षकथनमुखेनाङ्गाङ्गिभावं समर्थयित्वा
एवमर्थानभिज्ञानां भ्रान्तत्वं बोधयितुमग्रिममवतारयन्ति ।

नन्वेवं सति कथं न सर्वे सेवन्त इत्याशङ्कयामाह ।

बुद्धावतारे त्वधुना हरौ तद्वशगाः सुराः ॥

नाना मतानि विप्रेषु भूत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ॥

यथाकथञ्चित् कृष्णस्य भजनं वारयन्ति हि ॥ १७ ॥

बुद्धावतार इति ॥ तुशब्दः शङ्कां वारयति । कलिकालः
स्वभावतः सर्वोत्कृष्टः स्वल्पसाधनेनापि महाफलप्रदः । अतो दे-
सव्यामोहार्थं भगवान् बुद्धोऽवतीर्णः सर्वममाणमूलभूतं वेदं दूषि-
तवान् । ततः पुराणादिमार्गदूषणार्थं तद्वशगाः सुरा अपि तथा-

ऽनिषिद्धवेपमाश्रित्य ब्राह्मणानां बुद्धिनाशार्थं तेष्वेवावतीर्य मोह-
नार्थं नानामतानि कुर्वन्ति काणादन्यायमायावादादिरूपाणि ।
वाक्पेशलत्वान्मोहनरूपत्वम् ॥

ननु तेषां शास्त्राणां मुक्तिः फलं, तथैव तत्र तत्र प्रतीयते ।
तत्र कथं मोहनं फलमिति चेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥
वैदिके मार्गे जागृक्के पौराणिके च, तेनैव मार्गेण स्वयमृषित्वं
देवत्वं च प्राप्ताः किमिसन्यथा वेदाविरोधेन शास्त्रमवादिपुर्यदि
मुक्तिरेव सम्पाद्या स्यात् । अतः सिद्धराजमार्गेऽपि पुनः स्वयम-
तिक्रम्येन यच्छास्त्राणि कृतवन्तोऽतो ज्ञायते, मोहार्थमेव शास्त्रकर-
णम् । नापि तथा करणे भगवतो विसंमतिः । भगवतैव तथाऽऽज्ञा-
पनात् । 'त्वं च ह्य महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय * अतथ्यानि
वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज * प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च
मां कुरु' * । इति वाराहवचनं ब्रह्माण्डोक्तं तथा परम् *
अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता * निर्दोषत्वं तारतम्यं
मुक्तानामपि चोच्यते * एतद्विरुद्धं यत् सर्वं तन्मोहायेति निश्च-
यः * उक्तं पद्मपुराणे च शैव एव शिवेन तु * यदुक्तं हरिणा
पश्चादुमायै प्राह तद्गुरः * । 'त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि
वरं सदा * द्वापरादौ युगे भूत्वा कल्याणानुपादिषु * स्वाग-
मैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखात् कुरु * मां च गोपय येन
स्यात् सृष्टिरेपोत्तरोत्तरा' * । एतदभिसन्वायाह ॥ यथाकथञ्चिद्व
कृष्णस्येति ॥ ते ह्यलौकिकद्रष्टारः । एवं मायावादाद्यनुसारेण
शास्त्रे कृते लोका भगवद्बहिर्मुखा भविष्यन्तीति तथा कृतवन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तन्वित्यादि ॥ नन्वसङ्गतमिदं, कालिनैव मोहसम्भवादित्यत

आहुः ॥ तुशब्दः शङ्कामिति ॥ कालकृतमोहशङ्कामित्यर्थः । तथाच यदि कलिनैव तथा स्याद् बुद्धावतारो न स्यादिति भावः । कुत एवमित्याकाङ्क्षायां कलेर्गुणमाहुः ॥ कलिकाल इत्यादि ॥ कलेर्दोषनिधेयित्यादि वाक्यात् तथेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनाय भगवानवतरतीति कथमवतार इत्यत आहुः ॥ अतो दैत्येत्यादि ॥ तथाच, धादैर्विमोहयति यद्भक्तोऽतदर्हानिति वाक्याद्वापि तथात्वमेवेत्यर्थः । तर्हि बौद्धास्तथा भवन्तु, न त्वन्येऽपीत्यत आहुः । तत इत्यादि ॥ काणादेत्यादि ॥ तथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे गुणत्रयविवरणाध्याये शिवेन, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं क्षानिनामपि * प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् * मच्छक्त्वावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् * कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् * गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै * धिपणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् * दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा * बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् * मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते * मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा * अपार्थं धृतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् * कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमवैव प्रतिपाद्यते * सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते * परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते * ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया * सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे * वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् * मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् * द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः * निरीश्वरेण धादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् * शास्त्राणि चैव गिरिजे! तामसानि निबोध मे * इति ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु तेषामित्यादि ॥ कुत्र भगवताऽऽहसमित्याकाङ्क्षायां नानापुराणेषु तत्प्रसिद्धमिति हृदिकृत्याहुः ॥ त्वञ्च रुद्रेत्यादि ॥ इदं वचनं धाराहे प्रागितिहासे रुद्रगीतास्वस्ति ।

ननु स्वाऽप्रकाशकरणाऽऽज्ञापनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणान्तराद् धीजमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेत्यादि ॥ अमोहायेति वाक्यार्थस्तु, विष्णोर्भगवतो गुणाधेश्वर्यादयः सत्यादयश्च अमोहाय; ब्रह्म निराकारं, साकारं वा, शिवादिरूपं घेत्यादिभ्रान्तिनिरासाय, सांसारिकमोहनिरासाय च । कथममोहायेत्याकाङ्क्षायाम्

उद्गाहरणम्; आकार इत्यादि ॥ निर्दोषत्वमित्यादि च ॥ तथाच भग-
 वतः प्रकाशत्वे पाणादमायावादाद्युक्तप्रकारको मोहो न स्यादिति
 तथैत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥ नह्येवमाज्ञापनमेकस्मिन्ने-
 व कल्पे; अपितु नानाकल्पेष्विति 'ज्ञापनायाहुः' ॥ उक्तमित्यादि ॥ च
 पुनः, हरिणा यदुक्तं तत् पश्चादुमायै हरः प्राह । तत् पञ्चपुराणे च,
 शीवे शिवोक्ते विष्णुसहस्रनामस्तवे शिवेनोक्तमिति सम्बन्धः । ईदृ-
 क्षी कथा चाराहे रुद्रगीतास्त्वप्यस्ति । तथाहि । विष्णुरुवाच * सर्व-
 हस्त्वं न सन्देहो ज्ञानराशिः सनातनः * देवानां च परः पूज्यः स-
 र्वेदा त्वं भविष्यसि * एवमुक्तः पुनर्वाक्यमुवाचोमापतिर्मुदा * अ-
 न्यं देहि वरं देव प्रसिद्धं सर्वजन्तुषु * मुर्तो भूत्वा भवानेव मा-
 माराधय केशव * मां वहस्व च देवेश वरं मत्तो गृहाण च * येना-
 ऽहं सर्वदेवेश पूज्यात् पूज्यतरो भवे * । विष्णुरुवाच * देवकार्या-
 वतारेषु मनुष्यत्वमुपागतः * त्वामेवाराधयिष्यामि त्वं च मे व-
 रदो भव * यत् त्वयोक्तं वहस्वेति देवदेव उमापते * सोऽहं वहा-
 मि त्वां देव मेघो भूत्या शतं समा * इति । प्रकृतमनुसरामः ॥१७॥
 किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु मुग्धाश्चेत् संसारेऽपि भ्रान्ता इव पशुपुत्रादिषु कर्म न
 मुग्धा जायन्ते, तत्राह ।

अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् ॥

यत् कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती ॥ १८ ॥

तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति ॥ १९ ॥

अयमेव महामोह इति ॥ न ह्यल्पार्थे तेषां प्रवृत्तिः । महामो-
 हस्त्वयमेव यत् क्रियाज्ञानशक्तिसद्भावेऽपि कृष्णं न भजेत् । परम-
 तारणं चेतदेव । यतस्तं महान्तं मन्वाना अभजन्तं दृष्ट्वा स्वयमपि
 न भजन्ते ॥ प्राज्ञ इति, ज्ञानशक्तिभावव्ययम् ॥ शास्त्राभ्यासपर इति,

मिथ्याज्ञानाभिनिवेशः साधनसम्पत्तिर्वा ॥ कृतीति, क्रियासाम-
र्थ्यम् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रकरणाद् बहवो विमुखा जाता इति निरूप्य, तथा-
पि भगवत्सेवकोक्तप्रकारेण प्रवृत्ता इति सत्फलमेव भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह ॥ तेषां कर्मवशानां हीति ॥ न हि शास्त्रकर्तारो बलात्
कञ्चन प्रवर्तयन्ति । नापि महान्त एते इति कश्चिद् तत्र प्रवर्तते ।
किन्तु दुरदृष्टवशात् तदुक्तेश्चै श्रद्धा जायते । अन्यथा सर्वसंमतं
वेदं परिस्रज्य तत्र कथं प्रवृत्ताः स्युः । अतः प्रारब्धवशादेव तत्र
प्रवृत्ताः संसारमेव फलम् आभूतसंप्लवं प्राप्स्यन्ति । सृष्टिरेषोत्त-
रोत्तरेति वाक्यात् । भगवद्विरोधाचरणे तु नरकेऽपि पातः । भवः
संसारदुःखात्मकः फलिष्यति ॥ १९ ॥

नन्वित्यादि ॥ न ह्यल्पार्थं इति ॥ नाल्पमोहार्थं, किन्तु महा-
मोहार्थं इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ महामोह इत्यादि ॥ मानन्तूक्तमे-
व । स्फुटमग्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु तानि शास्त्राणि ज्ञानप्रतिपादकानि, क्वचित् कर्मप्रति-
पादकानि चित्तशुद्धयर्थं, क्वचिद् भक्तिप्रतिपादकानि च, कथं
मोहप्रतिपादकानीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ॥

धर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ॥ २० ॥

भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ॥

निष्ठाऽभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ २१ ॥

निष्ठा च साधनैरेव न मनोरथवार्तया ॥

स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्त्रेधा फलाय हि ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्ठेति, साद्धेन ॥ यत् तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेनैवाप-
रोक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञानदुर्बलान् व्यामोहापितुमुक्तवन्तस्तत्र
ज्ञानम् । तथा सति सर्वज्ञता स्यात् । यस्मिन् विदिते सर्वमिदं
विदितमिति । कर्मणीव ज्ञानेऽपि निदर्शनानामुक्तत्वात् । यथा
कारीर्षामञ्जुत्रणादिकम् । यथावा दीर्घसत्रारम्भे अपूपदाहः ।
तथा ज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वम् । तेजोऽपि निदर्शनम् । तस्माच्चैतज्ज्ञान-
मिति ज्ञातव्यमित्येतदर्थमाह ॥ सर्वज्ञो हि यदा भवेदिति ॥ नापि
तदुक्तप्रकारेण कर्माणि फलं प्रयच्छन्ति । यजघातोर्भगवत्पूजार्थ-
स्य स्वरूपाज्ञानेन वृथा करणात् । यज्ञादीनामनिसत्वभावनाच्च ।
श्रुत्युक्तप्रकारेण पदार्थज्ञाननिराकरणाच्च । अतो यागादिकं
कृत्वा लुब्धा एव भवन्ति, न चित्तशुद्धिं लभन्ते ॥ २० ॥

तथा भक्तिमार्गमपि ज्ञानशेषतयोपदिशन्ति । ज्ञानपर्यन्तं च
तत्कारणमित्याहुः । भावनाकल्पितत्वं च विषयस्याहुः । अतो भग-
वदर्थं भगवान् न सेव्यत इति न कृष्णस्तुष्यति । यदि सा भ-
क्तिर्भवेत् कृष्णस्तुष्येत् । भक्त्यैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात् । त-
स्मात् तदुक्तप्रकारो व्यर्थ इत्यर्थः । ननु मुख्यफलाभावेऽपि तदु-
क्तप्रकारेण गौणं फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ निष्ठाऽभाव इति ॥
न हि महाशूदारम्भे सामिकृते सतः किञ्चित् फलमस्ति । न वा
नदीतरणार्थं प्रवृत्तो हस्तमात्रावशिष्टेऽपि निमग्नः पारगमनं फलं
प्राप्नोति ॥ २१ ॥

नन्वनेनाग्रे निष्ठैव भविष्यतीति तत्राह ॥ निष्ठा च साधनैरे-
वेति ॥ वेदोक्तैरेव । न तु प्रतिष्ठार्थं व्याख्यानमनोरथवार्तथा ।
ननु त्रितयं किञ्चित् किञ्चिदनुष्ठितं फलं साधयिष्यतीत्याशङ्क्या-
ह ॥ स्वाधिकारानुसारेणेति ॥ मार्गता एव ज्ञानादयः फलदाः ।

यथा गोदोहनादयः कर्मगता एव । तथा तत्साधनादिसहिता एव
ते ज्ञानादयः फलदाः । अन्यथा प्रकरणभेदेन तन्निरूपणं न
स्यात् ॥ २२ ॥

ननु तानीत्यादि ॥ निदर्शनानामिति ॥ य एवं वेद प्रतितिष्ठ-
तीत्यादीनां ग्रहणाय बहुवचनम् ॥ अपूपदाह इति ॥ अहां विधान्या-
मेकाष्टकायामपूपं चतुःशरावं पक्का प्रातरेतेन कक्षमुपौपेद् यदि दह-
ति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऋषयः
पुरा विज्ञानेन दीर्घसन्नमुपयन्तीति श्रुत्युक्तः स इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु ।
एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा च एषा वै संवत्सरपत्नी यदेका-
ष्टकेति श्रुत्यन्तरे संवत्सरपुरुषपत्नीत्वेन आधणादहं प्रतिपदादि-
तिथीनां विधानी प्रवर्तयित्री, यद्वा, गवामयने संवत्सरसत्रे या-
न्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामियं प्रवर्तयित्री । संवत्सराय दीक्षि-
ष्यमाणा एकाष्टकां दीक्षेरन्निति श्रुतेः । द्विप्रस्थः शरावः । तादृश-
शरावचतुष्टयपरिमितद्रव्यनिर्मितमपूपमेकाष्टकायां पक्का तेन परेषुः
प्रातररण्ये कक्षं जीर्णतृणमुपौपेद् अपूपस्थोपर्युल्मुकं प्रक्षिप्य तदुप-
रि कक्षं निक्षिप्य दहेदेवं कृते यद्यपूपाग्निः कृत्स्नं दहति तदा तत्र
करिष्यमाणं कर्म पुण्यसमं समग्रं भवतीति । शेषं स्पष्टम् ॥ तस्मा-
दिति ॥ एतदुभयाभावादित्यर्थः । तर्हि तदुक्तरीत्या कर्माणि तु फ-
लिष्यन्तीत्यत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ तत्र हेतूनाहुः ॥ यजेत्यादि ॥
यजधातुसम्बन्धिनो भगवत्पूजारूपस्यार्थस्य स्वरूपस्याज्ञानेन वृथा
करणादित्यर्थः ॥ अनित्यत्वभावेनादिति ॥ कर्मणां विक्षणाद्यस्थायि-
त्वाङ्गीकारेण तथा भावनादित्यर्थः ॥ श्रुत्युक्तेत्यादि ॥ वायुर्वै क्षेपिष्ठे-
त्यादौ देवतां शीघ्रगामिनीं ज्ञात्वैव कर्म कार्यमित्येतदर्थमयमर्थवाद
इति तदनङ्गीकारेण तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमेव तदुक्तरीत्या भक्तिरप्यप्रयोजिकेति बोधयितुमाहुः ॥
तथा भक्तिमार्गमित्यादि ॥ विषयस्येति ॥ भक्तिविषयस्य भगवत्स्वर-
ूपस्येत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ निदर्शनविरुद्धतया तेषां ज्ञानाद्याभास-
रूपत्वादित्यर्थः ॥ गौणं फलं भविष्यतीति ॥ न हि कल्याणकृत् क-
श्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति वाक्यादात्मसुरां ज्ञानं, दुःखात्यन्ता-

भावश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अप्र इति ॥ जन्मान्तरे ॥ नग्धित्यादि ॥
साङ्गादेव वैदिककर्मणः फलावदयम्भायनियमाद् व्यङ्गतायां कल्पा-
णकारित्वस्याप्यभावाच्च सोऽपि नेत्यर्थः । तदेतदुक्तं, मार्गगता इति ॥
विमार्गमास्तु ज्ञानाद्याभासा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथा गौ-
दोहनादय इति ॥ चमस्तेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादि-
धृत्युक्ता इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तद्विरूपणमिति ॥
ज्ञानकर्मभक्तीनां निरूपणम् ॥ २२ ॥

ततः किमत आह ।

अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ ॥
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि ॥ २३ ॥
सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्भवसामपि ॥
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्प्यो मतान्तरैः ॥ २४ ॥
कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ॥
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥
एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम् ॥
मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं ह्येव उद्यमः ॥ २६ ॥

अधुनेति ॥ कालवशादेवाधिकारा निवृत्ताः । न साधनैः
कर्तुं शक्यते । नन्वेवं सति मुख्यभक्तिमार्गोऽपि समः समाधिरिति
चेत् तत्राह ॥ कृष्णश्चेत् सेव्यत इति ॥ अवतीर्णो भगवान् स-
र्वमुत्तर्यमिति प्रमेयफलैर्नैव फलिष्यतीति स्वाधिकाराभावेऽपि
ततः फलं भविष्यतीत्यर्थः । चेदिति सेवायां दुर्लभत्वमुक्तम् । भ-
क्त्या, न तु विहितत्वेन ॥ कलिस्तस्येति ॥ कालस्त्वनुगुण एवे-
त्यर्थः । कलौ तद्द्वारिकीर्तनादिति वाक्यात् । अतोऽधिकारेणान-

धिकारेण वा कृष्णभजनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अत्र सर्वेषां प्रमाणानामेकवाक्यतामाह ॥ सर्वेषामिति ॥
श्रौतोऽभिधया निरूपितः । अन्यस्तत्तन्मतानुसारेणोक्तः कल्प्यो,
न वाचनिकः ॥ २४ ॥

नन्वत्र द्वयं निरुक्तं, वेदा भगवद्वाक्यानि च, तत्रैकेनैव शा-
स्त्रार्थनिष्पत्तावन्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ कृष्णवाक्यानुसारेणेति ॥
शास्त्रार्थं वेदार्थम् । भगवद्वाक्यानि वाक्यशेषरूपाणि सन्देहे नि-
र्णायकानि । एवं वक्तारो भागवता भगवत्सम्बन्धिनो विद्वांसः ।
अनेन भक्ता इत्युक्तम् । त एव च शुद्धाः कर्मिणः । यथोक्तकर्म-
ज्ञानात् । त एव च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः । यथोक्तब्रह्मस्वीका-
रात् ॥ २५ ॥

नन्वेतदुभयं पूर्वमेव वर्तते इति किं भगवतो ग्रन्थकरणमया-
सेनेत्याशङ्क्याह ॥ एतन्मतमिति ॥ मतं सिद्धान्तः ॥ सार्विका
इति, स्वरूपयोग्यता । अभजने येषां शास्त्रान्तरमेव प्रयोजकं, न
तु स्वभावस्तेषां मतनिराकरणेन प्रवृत्तिः सम्पाद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततः किमिति ॥ बुद्धायतार इत्यादिना, फलाय हीत्यन्तेन किं
सिद्धमित्यर्थः ॥ कालेत्यादि ॥ तथाच साधनान्तराणामसाधकत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ भक्तेति ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपया ॥ फलौ तद्धृषिति
वाक्ये कीर्तनं भक्तान्तराणामप्युपलक्षकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवमेकवाक्यत्वं समर्थयित्वा पूर्वपूर्वसन्देहवारकत्वं समर्थ-
यितुमग्रिमवधारयन्ति ॥ नन्वथेत्यादि ॥ निर्णायकानीति ॥ सन्दि-
ग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायाद्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो महद-
कश्चनेति भगवद्वाक्याश्च तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वे समर्थयित्वा पूर्वोक्तमुपोद्धात उपसंहरन्तः किञ्चिदा-
शङ्क्य स्प्रवृत्तिं समर्थयन्ति ॥ तन्वित्यादि ॥ २६ ॥

एवं ग्रन्थस्य विषयसम्बन्धप्रयोजनान्युक्ता शास्त्रमारभमाणा
उपोद्धातप्रयोजनमनुवदन्त आरभन्ते ।

एवं प्रवृत्तिमुपपाद्य वायकशास्त्राणां निवृत्त्यर्थंशास्त्रमारभते ।

प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ॥

तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२७॥

प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चमेव मिथ्येत्युक्त्वा शुद्धं भजनं वारय-
न्ति । तथाऽन्ये जीवं व्यापकमुक्त्वा । अत उभयनिराकरणार्थं
जीवजडयोः स्वरूपमुच्यते । अयं प्रपञ्चो न प्राकृतः । नापि प-
रमाणुजन्यः । नापि विवर्तात्मा । नाप्यदृष्टादिद्वारा जातः । ना-
प्यसतः सत्त्वरूपः । किन्तु भगवत्कार्यः-परमकाष्ठापन्नवस्तुकृ-
तिसाध्यः । तादृशोऽपि भगवद्रूपः । अन्यथा असतः सत्ता स्यात् ।
सा चाग्रे वैनाशिकप्रक्रियानिराकरणे निराकरिष्यते । वैदिक-
स्वेतावानेव सिद्धान्तः । वैष्णवानुसारेण किञ्चित् साधनमाधिक-
याद् ॥ माययाऽभवदिति ॥ माया हि भगवतः शक्तिः सर्वमवन-
सामर्थ्यरूपा तत्रैव स्थिता । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ साम-
र्थ्यम् । तेन स्वसामर्थ्येनान्यानूपजीवनेन स्वात्मरूपं प्रपञ्चं कृत-
वानिति फलितम् । अत्र संसारप्रपञ्चयोर्भेदाज्ञानात् केचिन्मुग्धा
भवन्ति । तन्मोहनिराकरणाय भेदं निरूपयति ॥ अविद्ययेति ॥
अविद्यापि तच्छक्तिः । मुख्यामु द्वादशशक्तिषु गणनात् । श्रिया
पुष्ट्या गिरेति वाक्यात् । एवं सति, स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी
न रमते स द्वितीयमैच्छन्न, स हैतावानासेति श्रुतौ रमणार्थमेव
प्रपञ्चरूपेणाविर्भावोक्तैर्वैचित्र्यं विना तदसम्भवो यतः । तस्माद्दे-
तोस्वयंभवतः-शक्त्या अविद्यया जीवस्य संसार उच्यते, न-स्तु
जायते । अभिपत्यात्मकत्वात् । असत्त्वेनास्य गणनात् । अज्ञानं,
भ्रमः, असादिसादिशब्दा अहंममेतिरूपे संसार एव प्रवर्तन्ते, न

तु अपञ्च इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । इदमुक्तं भवति । व-
स्तुतस्तु, स वै न रेमे इत्यादिश्रुतिभ्यो रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणा-
विर्भावात् तदन्तःपातिपुरुपरूपेण तत्कृतसाधनरूपेणाविर्भूय त-
त्फलरूपेण चाविर्भवन् क्रीडति भगवान् । एवं सति, अहमेतत्क-
र्मकर्ता, एतज्जनितं फलं च मम, अहमेतस्य भोक्तेत्यादिज्ञानानि
स्वस्य स्वक्रियायास्तत्फलस्य चाब्रह्मत्वेन ज्ञानाद् भ्रमरूपाणीति
मन्तव्यम् । स चाहंताममतात्मकोऽविद्यया क्रियते । तत्त्वज्ञाने
सत्युक्तरूपत्वज्ञानान्निवर्तते, न तु प्रपञ्चः । ब्रह्मात्मकत्वात् ।

•५• ननु प्रपञ्चात्मकस्य घटादेर्दण्डमुद्गरात्मकेन तेन तिरोभाववत्
तत्त्वज्ञानात्मकेन तेन संसारात्मकस्य तस्य तिरोभाव इत्यपि सुव-
चमतो नाविद्याहेतुकत्वमसत्त्वं वा संसारस्य वाच्यम् । प्रपञ्चम-
ध्यपातित्वेन ब्रह्मात्मकत्वात् । नचैवं संसारस्य नित्यतापत्त्या मु-
क्त्युच्छेद इति वाच्यम् । यत्कालावच्छेदेन यस्मिन् पुरुषे संसा-
ररूपेणाविर्भावस्तदवच्छेदेन संसारित्वं तस्योच्यते । मुक्तिरूपे-
णाविर्भावे तु मुक्तत्वमित्युपपत्तेः । यथा घटादिष्वामदशायां
श्यामरूपेणाविर्भावे तथात्वव्यवहारः । पके रक्तत्वव्यवहारः । त-
द्रूपेणाविर्भावात् तथेति । नचाविद्यया बन्ध इति श्रुत्यादिप्रसिद्धे-
र्नैवामिति वाच्यम् । दण्डघटादिसमानयोगक्षेमत्वात् प्रसिद्धेः ।

•६• एवं शुद्धो ब्रह्मवादः सिद्धो भवति सन्मते ।

•७• अन्यस्याणोरपि प्राप्तौ मायापक्षो न किं भवेत् ॥ •५•

न भवेत् । श्रुतितो हि प्रपञ्चस्य ब्रह्मतोच्यते । तस्य नित्य-
त्वादाविर्भावतिरोभावावुच्येते । तौ च विद्यमानस्यैव वस्तुनः
सम्भवतो, नासतः । सतश्च नासत्त्वम् । तथाच संसारस्याविद्या-
हेतुकत्वमेव श्रुतिर्वदति, न प्रपञ्चवद् ब्रह्मरूपताम् । प्रपञ्चरूपे-
णाविर्भावमुक्त्वा यदविद्यया संसारमाह, विद्यया तदभावं चाह,

अतः प्रपञ्चभिन्नत्वमवश्यमूरीकार्यम् । तथा साति, असत्त्वमेव सम्पद्यते संसारस्य । यद्योक्तं दण्डमुद्गरघटादिसमानयोगक्षेमत्व-मविद्याविद्याकृतबन्धमोक्षयोरिति । तत्राप्युच्यते । स्यादेवं, यदि प्रपञ्चमध्यपातित्वं स्यात् संसारस्य । न चैवम् । कारणभेदात् । न हि यौक्तिकमिदं शास्त्रं, किन्तु श्रौतमित्यासिकैस्तथैव मन्त-व्यमिति ॥ २७ ॥

एवं प्रवृत्तिमित्यादि ॥ शास्त्रमिति ॥ 'एष तेऽभिहितः कृतस्त्वो ब्रह्मवाद्स्य सङ्ग्रहः * समासव्यासविधिना देवानामपि बुर्गम' * इति भगवद्वाक्याद् ब्रह्मवाद् रूपम् । नन्विदं भक्तिप्रतिपादनार्थं, याचक-शास्त्राणां निवृत्त्यर्थञ्च शास्त्रमारब्धम् । तद्विहाय प्रथमतः प्रपञ्चस्त्र-रूपं किमिति विचार्यत इत्याफाङ्गायामाहुः ॥ प्रपञ्चमेवेत्यादि ॥ उ-च्यत इति ॥ अत्र-ब्रह्मवादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यतया- जीवान्तर्यामिणो ब्रह्मांशतया च ब्रह्माभेदः साधनीयः । साधनान्तरापेक्षया भक्तेर्मुक्त्य-त्वं, ब्रह्मणश्च साकारत्वं, तत्प्राकट्यस्यैव फलत्वञ्च साधनीयम् । तद्-र्थे मतान्तरं प्रथमतो निराकर्तव्यम् । तत्रापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमे-कदेशिमत इति गृहप्रविष्टचौरवत् तन्निराकरणं ततोऽपि पूर्वं कर्तव्य-मित्यतः प्रातिलोभ्यनेयं कथनप्रतिज्ञा । विवक्षितं रूपं प्रतिपादयि-तुं पूर्वं मतान्तरसिद्धं निषेधन्ति ॥ न प्राकृत इत्यादि ॥ तत्र प्राकृत इति साङ्ख्यपातञ्जलवैद्यकादिमतम् । परमाणुजन्य इति कणभक्षाक्ष-चरणजैमिनीयानाम् । विवर्तान्तेति मायावादिनाम् । उपादानं निषिद्धं निमित्तं निषेधन्ति ॥ नाप्यदृष्टादिद्वारेति ॥ आदिषदेन ह्यभाव-वासनादयः । इदमपि- यथासंभवमुक्तानामनुक्तानाञ्च मते । तत्रापि स्वभावः सांख्यानं, घासना मायावादिनाम्, अदृष्टं-कणभक्षादीनाम्, असतः सत्ता-वैताशिकानाम् । सिद्धान्तेऽभिन्ननिमित्तोपादानमा-हुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ अत्र इति ॥ सर्वनिर्णये, आविर्भावतिरोम-चादित्यत्र ॥ एतावानिति ॥ सृष्टिप्रक्रियायां सौऽकामयत, तदैक्षते-त्यादिभिरिच्छाया एव निमित्तत्वोक्त्वा सदेव सौम्येदं, तदात्मानं स्वयमकुर्वतेत्यादौ ब्रह्मण एव कारणत्वोक्त्वा तथेत्यर्थः । वैष्णवानुसा-रेणेति ॥ पञ्चरात्रधर्माभागतत्वाद्यनुसारेणेत्यर्थः । ननु मायावादो नैव

स्त्रीक्रियने चेत् कथं तस्याः कारणत्वोक्तिरिति शङ्क्यां मतान्तराद्
 विवेक्तुं तस्या विवक्षितं स्वरूपमाहुः ॥ माया हीत्यादि ॥ फलित-
 मिति ॥ मायाङ्गाकारपक्षेऽपि -करणरूपायास्तस्याः स्वरूपानतिरिक्त-
 त्वादिभिन्ननिमित्तोपादानत्वं फलितमित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपा-
 दानकत्वमसङ्गतम् । एकादशस्कन्धे, य एष संसारतरुः पुराणः क-
 र्मात्मक इत्युपक्रम्याऽग्रे, मायामयं वेदेति कथनान्मायोपादानकत्वस्य
 शबलोपादानकत्वस्य वा सिद्धेरित्यत आहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ ईदृशवा-
 क्येषु, श्लिष्टप्रयोगेण तयोर्भेदाज्ञानात् संसारमिथ्यात्वं श्रुत्वा प्रपञ्च-
 मपि मिथ्या जानन्ति । तदर्थं संसारप्रपञ्चयोः कारणभेदेन भेदं नि-
 रूपयतीत्यर्थः ।

तत्र पूर्वं मायाऽविद्ययोर्भेदबोधनाय पूर्वमविद्यास्वरूपमाहुः ॥ अविद्या-
 पोत्यादि ॥ तथाचास्मिन् चान्ये तयोर्भेदेन निर्देशादविद्याभिन्नैवेत्यर्थः ।
 एतेन मायावादिप्रतिपक्षस्तयोरभेदपक्षो निराकृतः । एवं भेदं निरूप्य
 तस्याः कार्यं वक्तुं त प्रयोजकमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तस्मादिति ॥
 रमणार्थं वैचित्र्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अस्त्येत्यनेन तस्या मायाशक्तित्वं
 तिचारितम् ॥ ननु जायत इति ॥ यथा - मनोरथधियो - विषयानुभवो
 मृषा * स्मरहृष्टाश्च दारार्हं तथा संसार आत्मन * इत्यादिषु मिथ्या-
 त्वक्यतात् । तथेत्यर्थः । तदेवाहुः ॥ अभिमतीत्यादि ॥ तथाच प्रप-
 ञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वं मायाकरणकत्वं, संसारस्य निरुपादानकत्व-
 मविद्याकरणकत्वमिति कारणभेदाद्भेद इत्यर्थः ॥ नन्वस्तु संसार-
 स्यादविद्यकत्वं, तथाप्येकादशस्कन्धादिषु देहं प्रकृत्य, निर्मूला भाति-
 रात्मनीति, प्रपञ्चं प्रकृत्य, त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम इति, विकार-
 मुपक्रम्य, आद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इति कथनादज्ञाना-
 दिनाद्भाः प्रपञ्चे प्रयुज्यन्ते तस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ अज्ञानमि-
 त्यादि ॥ एकादशाष्टाविंशो भगवता, 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः
 सुप्रविकृतयोः * अविश्वेकस्तयोर्योसाविह तस्यैव संसृतिरित्यादिना
 वेदात्मानौ पृथगुक्त्वा तदविश्वेकस्यैव संसारकथनात्तदेहः सः । ते-
 नोक्तवाक्येष्वपि देहप्रपञ्चविकाराभिमानिनामेव भेदाभेदयोर्भाताद-
 भिमान एव तं प्रयोगा आभिमानिके पर्यवस्यन्ति, न तु प्रपञ्च इति
 शेषम् । तथा च, य एष संसागतगरित्यत्रापि, द्वे अस्य बीजे इत्यनेन
 साङ्ग्यगतिपक्षस्य प्रपञ्चस्य बोधनात्तस्यैव मायामयत्वमुच्यते । स

तु भेदाधयणादन्तरासृष्टिरूप इत्यग्रं यक्ष्यते । न तु ग्रहाकार्यरूपस्य तस्य तथात्वं तत्रोच्यते इति तत्र त्रिष्टयप्रयोगाश्रानादेव लोकानां परं व्यामोहः । तस्माद्विषयक्षितप्रपञ्चस्य संसारस्य च कारणभेदाद्भेदपवेत्पर्यः । एतस्यार्थस्य श्रौतत्वबोधनाय प्रभवस्तात्पर्यमग्याहुः ॥ इवमुक्तं भवतीत्यादिना ॥ एवं सतीति ॥ वैचित्र्ये सतीत्यर्थः । इदं यथा तथा विस्तरेण विश्लेषण्डने, कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे भाष्ये, आनन्दमयाधिकरणे च प्रपञ्चितं प्रभुभिरिति ततोऽवधेयम् । प्रपञ्चस्य संसारस्य च भेदे प्रमाणमाहुः ॥ प्रपञ्चेत्यादि ॥ प्रपञ्चरूपेणाधिर्भाषमुक्तवन्ति ॥ प्रपञ्चकरणं समाप्येत्यर्थः । अत्र विषयघातस्यसन्दर्भार्थं एवं ज्ञेयः । तथाहि । आत्मभेदमग्र आसीदित्युपक्रम एवकारेण सृष्ट्यादावितरयोगव्यवच्छेदनादन्यं निरम्य ततः सृष्ट्युत्तरमपीतराभायं पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनांऽपश्यदित्यनेनोक्त्वा तस्यात्मनोऽहंनामकत्व व्युत्पाद्य सर्वपाप्मदाहकत्वेन तस्य पुरुषत्वमुक्त्या तज्ज्ञानफलश्लोक्त्या सोऽधिभेदित्यनेनैकाकित्वधर्मेण भयोत्पत्तिमुक्त्वा, सहायर्माक्षाक्षक इत्यादिनाऽनन्यत्वज्ञानेन भयनिवृत्तिमुक्त्वाऽर्थाचीनानां द्वितीयाद्भयमद्वैतज्ञाननिवर्तनीयत्वायोक्त्वा, स वै नैव रेम इत्यारभ्य मनुष्यसृष्टिं ततः पूर्वरूपं तिरोधाय्य रूपान्तरैर्गवादिः सृष्टिमुक्त्वा सोऽवेदित्यादिना अनामरूपात्मनो नामरूपात्मकत्वेनाधिर्भावः—सृष्टिरित्याकारकं सृष्टिस्वरूपं ततस्तज्ज्ञानफलश्लोक्त्वा, अयेत्यादिना विःसृष्टिं तज्ज्ञानफलं नामरूपसम्यन्धं चोक्त्वा तेन प्रपञ्चरूपेणाधिर्भाषमुपपादितवन्ती । ततः स य ए इह प्रविष्ट इत्यादिना आत्मनः सृष्ट्यान्तःप्रवेशं तदज्ञस्याकृत्स्नत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्यायां संसारं प्रतिपादितवती । ततः प्राणश्रेव प्राण इत्यादिना सर्वकर्तृत्वं, तेन तन्नामकत्वं चोक्त्वा एकैकोपासकस्याकृत्स्नत्वमप्युक्त्वा, आत्मैस्तेषां पासीतेत्यारभ्य नेहास्य प्रियं प्रमायुकम्भवतीत्यन्तेनात्मत्वेनोपासनायाः फलमात्मनः सर्वस्मान् प्रियत्वमीश्वरत्वेन सर्वभवनादिसामर्थ्यं प्रियत्वेनोपासनं नत्फलं चोक्त्वा, तदाहुरित्यारभ्य, आत्मा ह्येषां सम्भवतीत्यन्तेन ग्रह्याविद्यास्वरूपं तज्मानुन् चामदेवान्तान् फलं चोक्त्वा, अथ योऽयं देवतामित्यादिना ज्ञानघतांऽज्ञत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्यायां अज्ञानरूपत्वमुक्तवती । ग्रह्यो देवश्वयन्तिदायित्वादेवानां न प्रिय इति ततोऽग्रचतुर्थेणसृष्टिं धर्मसृष्टिं ततः स्वलोकाशानुर्निन्दामात्मत्वेन लोकोपासनायाः फलमात्मनां लोकात्म-

ते * यन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिविद्यया च तथेतर' * इत्येकादशस्कन्ध-
वाक्ये एवकारेणैतरव्यवच्छेदात्-तथेत्यर्थः । एतेनैव ब्रह्मण्यपि तस्या
असामर्थ्यं सिद्धमेव । तथापि तस्य कण्ठोक्तत्वं बोधयितुमाहुः ॥
तस्या इत्यादि ॥ 'विद्याऽविद्ये-मम-तनू-विदूध्युद्धव शरीरिणाम् *
मोक्षबन्धकरी आद्ये-मायया-मे-विनिर्मिते' * इत्येकादशस्कन्धात्
तथेत्यर्थः । तथाच, न यत्र मायेति वाक्याद् यत्र तज्जनकमायाया ए-
यासामर्थ्यं, तत्र सा तु दूरापास्तेति भावः । एतेन मायाविद्युयोरभेद
इति पक्षोऽविद्याया अनादित्वञ्च निरस्तम् । अतः परं विभागबन्ध-
जीवानामनादित्वं निरसनीयं, जीव ईशो विशुद्धा चिद् विभाग-
स्त्वनयोर्द्वयोः * अविद्या तन्कृतो बन्धः पडस्माकमनादय * इति त-
त्समयस्य भ्रान्तत्वाय, तथेशस्य विशुद्धचिदभिन्नत्वञ्च बाधनीयम्
आकारस्यानाविद्यकत्वाय, भजनसिद्ध्यर्थं जीवस्य व्यापकता च निर-
सनीया, तदर्थं वदन्ति ॥ जीवेत्यादि ॥ विस्फुलिङ्गादिवदित्यत्रादि-
पदेनोक्ताः प्रकाराः सृष्टिप्रभेदकथने स्फुटीभविष्यन्ति । ननु, न त-
त्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेर्भगवत्साम्यस्यान्यत्रामावादा-
काशद्वन्द्वान्तो नोचिन इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ लोकदृष्ट्येति ॥ व्यापक-
त्वबोधनार्थमित्यर्थः । ननु न तदश्रोतीति ध्रुतेर्व्यापकत्वकथनं श्रुति-
विरुद्धमित्याशङ्कनयामाहुः ॥ बृहत्त्वादिति ॥ तथाच बृहत्त्वाद् बृंहणत्वा-
ञ्च ब्रह्मेति श्रुतौ तदपि सिद्धमित्यदोष इत्यर्थः । नन्वेवं श्रुत्योर्विरोधे
धर्मनिरूपिका घहिरङ्गत्वाद् वाध्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अन्यथेत्या-
दि ॥ तथाचैतस्या वाधे सर्वविघ्नापात इति तयोरवाधाय वि-
रुद्धधर्माधारमेव तदङ्गीकार्यमिति भावः । ननु ब्रह्मत्वे व्यापकत्वं,
तथा देशभावाद् व्युच्चरणभ्यायेन जीघोत्पत्तिर्यक्तुमशक्येत्याका-
ङ्क्षायां पूर्वं वैष्णवतन्त्रानुसारेणोपपत्तिमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तद् व्या-
पकत्वमात्मरमणानन्तरं सृष्टिप्रारम्भदशायां तिरोहितमिष भवति
ब्रह्मविद्व्यतिरिक्ताऽगोचरत्वात् तथा भवतीति हेतोर्मायया सूक्ष्मप्र-
थमकार्यरूपया त्रिगुणात्मिकया शक्त्या कृतो यस्नादशभावः परि-
च्छिन्नभावस्तेन कृत्या वैष्टितमंशं व्याप्तं भवतीति प्रपञ्चकरणभू-
तायास्तस्याः प्राथमिक उपायोगोऽयमित्यर्थः । तथाच साधनाध्या-
यतृतीयपाद्रीये पूर्वघण्टेत्यधिकरणे निर्दमकमेकमेव प्राप्तं पूर्वं धर्मरू-
पेण तदनु क्रियाप्रपञ्चादिरूपेणाविर्भवतीति व्यवस्थापनात् पूर्वमि-

च्छारूपेण ततो मायारूपेण भूत्वा तथा व्यापकत्वं तिरोमाद्य देशं प्रकटीकृत्य माययांशोश्च परिच्छिद्य तैर्व्याप्तं तिष्ठतीति तद्धर्मात्मकस्य देशान्तरस्य सम्भवाज्जीवानां व्युत्थरणन्यायेनोत्पत्तिर्न दुर्बचेति भावः । नच मायासम्बन्धकथनात् परमतप्रवेशः शङ्कनीयः । प्रकृतिश्च प्रतिशब्दप्रान्तेत्यादिसूत्रैर्ब्रह्माभिप्राया एव शक्तः स्वीकारेण तदभिमतमायानङ्गीकारात् । एवं कारणस्य योग्यता निरूपिता ॥२९॥

तस्य स्वरूपमाह ।

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ३० ॥

अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमत् ॥

बहु स्या प्रजायैवेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती ॥ ३१ ॥

सर्वतःपाणिपादान्तमिति ॥ प्रमाणनिरूपणाय गीतावाक्यमुच्यते । सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणो क्रिये सर्वत्र स्वेच्छया परिच्छेदावधानं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमिति ज्ञानप्राधान्यं भोगाश्च सर्वत्रोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोक इति ॥ सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतादृशस्य परिच्छेदः सम्भविष्यतीत्यत आह ॥ सर्वमावृत्य तिष्ठतीति ॥ एते धर्माः प्रपञ्चोत्पत्त्यनन्तरमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां निखलरूप्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥

सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनमाह ॥ अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्मोति ॥ अनन्तपदस्येवमेवार्थं ज्ञापयितुं हिशब्दः । तर्हि खण्डशः स्यादिसाशङ्क्याह । अविभक्तमिति ॥ अनन्तमूर्तिप्वपि न परस्परं विभेदः । केवलमिच्छया तावन्मात्रप्रकटनार्थं विभक्तिमत् । एतत्स्वरूपमुक्त्वा ततः छिन्ति वचनं तदिच्छां कारत्वेणनाह ॥ बहु स्या-

मिति ॥ अनेकत्वमुच्चनीचत्वं च भावयामास । भावना तस्य सती,
विषयाऽव्यभिचारिणी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गीतावाक्यमिति ॥ यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि वाक्यं
किञ्चित्पाठभेदेनास्ति तथाप्यसन्दिग्धत्वायेदमुक्तम् ॥ प्रथमत इति ॥
लोक इति कथनात् पूर्वमित्यर्थः ॥ अनन्तपदस्येति ॥ सत्यं ज्ञानमन-
न्तं ब्रह्मेति श्रुतिस्थस्य तस्येत्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्तरं, यदेकमच्यक्तम-
नन्तरूपमिति ॥ अत्र मूले ब्रह्मपदेन, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रु-
त्युक्तं सच्चिदानन्दरूपत्वं प्रकृतोपयोगाय बोधितं ज्ञेयम् ॥ अधिम-
क्तमित्यादि ॥ अधिमक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति गीतावा-
क्यात् । तथेत्यर्थः । एतेन श्रौते सिद्धान्ते स्वत एव विभक्तिमत्त्वेन
देशस्यापि सत्त्वात् तदर्थं मायापेक्षेति ज्ञापितम् । एवमत्र, उभयव्यपदे-
शात्त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिन्यधिकरणद्वयोक्त-
रीत्या सिद्धं विशुद्धधर्माधारं स्वरूपं कारणत्वायोक्तम् । तेन मा-
याशयलस्य बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य निर्माणार्थं कायमधितिष्ठतः सर्वतः-
पाणिपादान्तत्वं घदन्तो मायावादिसाङ्ख्यपातञ्जलाद्या निरस्ता वे-
द्याः । गीतायां मोक्षार्थं ज्ञेयं परब्रह्मैव प्रस्तुत्य तत्स्वरूपबोधनायैवा-
स्य वाक्यस्य कथनात् । नच गीतायामेतदग्रे, सर्वेन्द्रियगुणामासं स-
र्वेन्द्रियविवर्जितमिति कथनाच्चैवमिति शङ्काम् । सर्वाणीन्द्रियाणि त-
द्ब्राह्मागुणाश्च तद्ब्रह्म ब्रह्मैवामासते । अत एव सर्वेन्द्रियविवर्जित-
मित्यर्थस्य तत्र विवक्षितत्वादिति विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितत्वात् ।
एतेनैव श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि व्याख्यातो बोध्यः । गीतायाः सन्देहवा-
रकत्वात् तत्रोपनिषद्ध्ययायेऽपि मायादिपदाभावात् । आरम्भ एव
विद्वत्तश्चक्षुरिति मन्त्रकथनाच्चेति दिक् ।

एवमुपादानमुक्त्वा निमित्तं बोधयन्ति ॥ एतदित्यादि ॥ अनेक-
त्वं बहु स्थामित्यस्य, उच्चनीचत्वञ्च प्रजायेयेत्यस्याकारो बोध्यः । प्रक-
र्येणोच्चनीचमावेन प्रादुर्भावोऽयमित्यर्थः । अन्यथैकेनैव चारिता-
र्थ्याद् द्वितीयो मुधा स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणादावेकस्यैवाकारस्य प्र-
करणेण जननस्य च धावणात्, सृष्टिनानाविधत्वस्याग्रे चक्ष्यमाणत्वा-
त् । एतेन, वैदिकस्त्वेतायानेव सिद्धान्त इति पूर्वोक्ते प्रमाणं द-
शितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उपादानं निमित्तं चोक्त्वा ततः सृष्टिं बोधयन्ति ।

ततो यज्जातं तदाह ।

तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांशचेतनाः ॥

सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥ ३२ ॥

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥

आनन्दांशस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः ॥ ३३ ॥

तदिच्छामात्रत इति ॥ तस्मादेव ब्रह्मभूताः । न तु योगव-
लेनाविर्भूताः । अंशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः । चेतनाश्चित्त-
धानाः । सर्वे असंख्याताः । सृष्ट्यादौ प्रथमसृष्टौ । ततः साकारा
भगवद्रूपा अपि उच्चनीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा
जाताः ॥ ३२ ॥

निर्गमने दृष्टान्तमाह ॥ विस्फुलिङ्गा इवाग्नेरिति ॥ यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति श्रुतिरेवं जीवोद्गममाह ॥ सदंशेने-
ति ॥ सत्प्राधान्येन । अन्तर्याम्युद्गममाह ॥ आनन्दांशस्वरूपेण-
ति ॥ यथा जीवानां नानात्वं तथान्तर्यामिणामपि । एकस्मिन्
हृदये हंसरूपेणोभयप्रवेशात् । भेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न का-
प्यनुपपत्तिः ॥ ३३ ॥

तत इत्यादि ॥ मात्रपदमदृष्टादीनां सहकार्यन्तराणां व्युदां-
साय । इच्छामात्र-निमित्तत्वमेव । प्रथमसृष्टौ, न तु कारणत्वमिति बो-
धनाय; तदिच्छामात्रत इति यश्चामी ॥ तस्मादिति ॥ समवायिनो ब्र-
ह्मणः । यद्यपि सिद्धान्ते समवायो नातिरिक्तस्तथापि तादात्म्यस्यैव
नामान्तरं तदित्यदांशः ॥ चित्प्रधाना इति ॥ चिदेव प्रधानं स्वरूपं धर्म-
श्च येषां तादृशा इत्यर्थः । एतेन जीवेषु सदानन्दयोरप्राधान्येन ध-

मैरूपतया सत्ताऽपि घोषिता । एवमन्ययोरपि ज्ञेयम् । तदग्रे स्फुटी-
भविष्यति । निराकारत्वे प्रमाणत्वेन, हन्त तिरोसानीत्यादिश्रुतिरनु-
सन्धेया ॥ ३२ ॥

यथाऽग्नेः क्षुद्रा इति ॥ इयं श्रुतिर्बृहदारण्यके इत्थवालाकिब्रा-
ह्मणसमाप्तावस्ति । तत्र च सुषुप्तिमुक्ता तत उत्पानदशायां व्युच्चर-
णं वक्तीति जीवादेव व्युच्चरणमिति कस्यचिच्छब्दा स्यात्, तन्निरा-
साय प्रोक्ता । अन्यथा, यथा प्रदीप्तात् पावकाद्भिस्फुलिङ्गाः सहस्र-
शः प्रभवन्ते सरूपाः * तथाऽश्वराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रवर्तन्ते
तत्र चैवापियन्ति * इति मुण्डकसामेव वदेयुः । इत्थवालाकिश्रुते-
र्भगवत्परत्वं तु समन्वयचतुर्यपादे जगद्वाचित्वाधिकरणे व्यवस्था-
पितम् । ब्राह्मणारम्भे, ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमात् । मध्ये च, य एषो-
ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत् इति स्त्रापिति नाम भवतीति कथनाच्च ।
ब्रह्मण आकाशशब्दाच्चयत्वं त्वाकाशस्तद्विद्वादित्यधिकरणे स्त्रापि-
तम् । प्रकृते च स्त्रपितिनामभवनं यज्जीवस्योक्तं तद् ब्रह्मणि लयात्
स्वमपीतो भवति तस्मादेतं स्वपितीत्याचक्षते, सता सौम्य तदा स-
म्पन्नो भवतीतिथुत्यन्तरात् । अतः स्त्रपितिनामभवनलिङ्गेनाकाशश-
ब्दोऽत्रापि ब्रह्मवाचक एव, न त्वाध्यात्मिकाकाशवाचीति । तथा स-
माप्तौ च, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रवणात् । न हि जीवाज्जी-
वान्तरौत्पत्तिः क्वचित् सिद्धा । नच स्वामिकजीवशरीराभिप्रायो-
ऽयमात्मशब्दः । अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तानि च धियणयोद्भासन्ते
एव न तु व्युच्चार्यन्ते इति । स यथोर्णनामिस्तन्तुनोच्चरेद्, यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति दृष्टान्तद्वयविरोधाच्च । सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मान इत्यादौ
सर्वशब्दसङ्केतचापाताच्च । नापि दृष्टसृष्टिवादाभिप्रायेण । प्रत्यक्षवि-
रोधाद् याह्यमतप्रवेशप्रसक्तेश्च । किञ्च । एतच्छेत् इत्युक्ता ऊर्णना-
मिस्तन्तुना यथा तथा स विज्ञानात्मा पुरुष उच्चरेदित्युच्चरणमुक्ता
पुरीततोऽपादानताव्यावृत्त्यर्थं ब्रयाऽप्रैरिति इष्टान्तपूर्वकमात्मनोऽपा-
दानत्वं योग्यत्यायाह । अतोऽपि न जीवात् सृष्टिगन्धः । सुषुप्तिप्रस-
ङ्गाच्चात्मरमणानन्तर्यमपि स्मार्यत इति तथेति दिक् ।

ननु, यद्दु स्यां प्रजायेयेतीत्यनन्तरं, स तपोऽतप्यतेत्यादिना ज-
गत्सृष्टिरेयोक्ता, न जीवसृष्टिरिति प्रकृत वीक्षानन्तरं, कथं जीवोद्भूत

उच्यत इति चेत् । तत् सृष्ट्वा तदेवानुमाविशदित्यनेन सूचितत्वात् । अनुप्रवेशस्य जीवकरणकत्वात् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति भ्रुत्यन्तरादिति नानुपपत्तिः काचित् । एतेनऽपि भागस्य सादित्वं बोधितं, जीवस्य च ।

गृहां प्रविष्टाविति भ्रुत्यनुसारेणात्र श्रुतावात्मपदेनान्तर्याम्य-
प्युच्यत इत्याशयं बोधयन्ति ॥ अन्तर्याम्युद्गममाहेति ॥ नन्वीश्वरः
सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्येकवचनादन्तर्यामिनानात्मसद्भूत-
मित्यतं आहुः ॥ यथा जीवेत्यादि ॥ तथाच स्मृतिस्थसंख्याया उद्दे-
श्यगतत्वेन प्रहैकत्ववदधिवक्षितत्वाद् ब्रह्माभिप्रायकत्वाद्वा न विरो-
ध इति भावः । एवमेवान्तर्यामिब्राह्मणेऽपि ज्ञेयम् । एकमेवाद्वितीय-
मिति भ्रुत्यनुपपत्तिपरिहारायाहुः ॥ भेद इत्यादि ॥ अतः तत्तदंशा-
स्त्रीयाद्युद्गमकथनेन ततः पूर्वं सच्चिदानन्दानामपि पृथक्करणं सूचि-
तम् । तद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां स्फुटम् ॥ ३३ ॥

त्रैविध्ये हेतुमाह ।

सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥

अत एव निराकारौ पूर्वावानन्दलोपतः ॥

जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ॥ ३४ ॥

सच्चिदानन्दरूपेष्विति ॥ सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः ।
चित्ति आनन्दस्य । आनन्दांशतिरोभावस्यापि शापकमाह ॥ अत
एव निराकाराविति ॥ भगवदाकारश्चतुर्भुजत्वादिराकारशब्देनो-
च्यते । लोपास्तिरोभावः ॥

एवं स्वरूपे वैजासमुक्त्वा नामतोऽपि वैजासमाह ॥ जड
इति ॥ सर्वस्यापि भगवत्त्वे जडादिपदप्रयोगो व्यवहारः ॥ ३४ ॥

त्रैविध्य इत्यादि ॥ सर्वेषां ब्रह्मांशत्वेऽविशिष्टे कुतश्चैविध्यमित्या-
काङ्क्षायां त्रैविध्यं हेतुमाहेत्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपेष्विति मूलमंत्रं यो-

ज्यम् । सच्चिदानन्दरूपेषु जडजीवान्तर्यामिषु पूर्वयोर्जडजीवयोर्मध्ये
 अन्यस्य पश्चाद्द्वितीनोऽशस्य लीनतेति । तथाच सदंश उभयोश्चिदंशे
 आनन्दस्य लये; आनन्दरूपे च द्वयोः पूर्वयोरपि प्रकटत्वे सति स्वरू-
 रूपवैजात्यात् त्रैविध्यमित्यर्थः । तज्ज्ञापयन्ति ॥ सतीत्यादि ॥ आन-
 न्दस्येति । धर्मरूपस्य तस्य । पूर्वं चित्प्रधाना इत्यनेन बोधितोऽन्य-
 योर्गुणभावोऽत्र धर्मपदोक्त्या स्फुटीकृतो बोध्यः । अत्र जीवेऽस्मीति
 प्रत्ययस्य केवलाविषयत्वेऽपि विशिष्टविषयकत्वात् तस्यानतिरिक्त-
 त्वमभिप्रेत्य अन्तर्यामिणि च सच्चित्तोर्गुणीभावेऽपि प्रतीयमानत्वात्
 तदभिप्रेत्य लयाभावो बोध्यते, न तु प्राधान्येनेति, न समन्वयसूत्र-
 भाष्यविरोधः । ननु सन्देशे धर्मात्मकज्ञानमात्रस्य भवतु तिरोभावो,
 न त्वन्यदपि । विषयेष्वात्मनि च प्रियत्वस्य भाजादित्यत आहुः ॥
 आनन्दांशेत्यादि ॥ अत एवेति ॥ आनन्दलयादेवेत्यर्थः । तत्रापि
 शापकमाहुः ॥ लोप इति ॥ तथाचाकारतिरोभावो यदि कारणान्तरज-
 न्यः स्यात् तदा आनन्दस्तु स्यादेवान्तर्यामिण इव । अतस्तदभावा-
 त् तथा निश्चीयते । नच प्रियत्वमानं बाधकमिति शङ्काम् । तस्यान-
 न्दसत्तामात्रादप्युपपत्तेः । ज्ञानसत्तामात्रेण भातीतिभानवत् ॥

जडादीति ॥ तत्तद्धर्मपूर्वकः परम्परासिद्धस्तत्तत्पदप्रयोग इ-
 त्यर्थः । तथाचात एव नामतो वैजात्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

यदर्थमेवं करणं तद् वदन्ति ।

एवं त्रैविध्यमुपपाद्य चिदंशानां जीवानां संसारप्रकारमाह ।

विद्याऽविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते ॥

ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता ॥ ३५ ॥

विद्याऽविद्ये इति ॥ मोक्षोऽप्येकः सर्ग इति विद्याया अपि
 निरूपणम् । आत्मनः स्वरूपलाभो विद्याया, देहलाभोऽविद्ययेति ।
 उभयोर्जाविधर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ हरेः शक्ती इति ॥ तेन भगवादि-
 च्छयैव तयोराविर्भावतिरोभावयोर्हेतुत्वमित्युक्तम् । अनयोर्माया-
 धीनत्वमाह ॥ माययैव विनिर्मिते इति ॥ तेन, मामेव ये प्रपद्यन्त

इति वाक्याद् भक्तौ सत्यामविद्यापि निवर्तते विद्यापि । अन्यथा
नित्यमुक्तता न स्यात् । ते उभे जीवरूपस्यैवांशस्य भवतः । ना-
न्यस्य जडांशस्यान्तर्यामिणो वा । जीवस्यैव दुःखितत्वमनीश-
त्वं च ॥ ३५ ॥

एवं त्रैविध्यमित्यादि ॥ एवमिति ॥ इच्छामात्रेण, न तु मायास-
म्यन्धेन । ननु र्संसारनिरूपणप्रस्तावे विद्यानिरूपणस्य किं प्रयोजन-
मत आहुः ॥ मोक्ष इत्यादि ॥ मोक्षस्य कथं समत्वमित्यत आहुः ।
आत्मन इत्यादि ॥ जीवस्य चित्प्रधानेन स्वरूपेणावस्थानं स्वरूपला-
भः । स विद्यया । अन्यथारूपत्वं देहलाभः । सोऽपि विद्यया । तदुभय-
मपि चिचार्यमाणं मिसृष्टाकार्यमतो मोक्षस्यापि समत्वमित्यर्थः ।
इदं यथा तथा तृतीयस्कन्धनिबन्धे स्फुटम् । ननु मोक्षस्य समत्वे
देहलाभजनिकाया अविद्याया इव मोक्षजनिकाया विद्याया अपि
जीवधर्मत्वं स्यात् । तथा सति तदुद्भवोऽपि प्रवाहादेव स्यादिति
विद्यार्थं साधनप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यत आहुः ॥ उभयोरित्यादि ॥
तथाचाविद्योद्भवोऽपि न केवलं प्रवाहात्, किन्तु तथा भगवदिच्छ-
येति । विद्योद्भवोऽपि न तस्मात्, किन्तु तथेच्छासाधनेभ्य एवेति-न
चैयर्थ्यमित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोके-
भ्य उन्निनीवतीत्यादिश्रुतिरत्रानुसन्धेया । तेनेच्छयां प्रकारविशेष-
सत्त्वान्न दोष इति भावः । ननु भवत्येवं तथापि निष्कृष्टया सहास्याः
कथनं नोचितमित्याकाङ्क्षायां श्रुताधिक्यादशस्कन्धे चैतयोः सहनि-
रूपणप्रयोजनं स्मारयन्ति ॥ अयोरित्यादि ॥ तथाचैकनिवर्त्यत्वाय
सर्वत्रैतयोः सहनिरूपणाद्वापि तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु भक्त्या
माया निवर्त्यताम् । वाचनिकत्वात् । विद्याविद्ययोस्तु तथात्वं न
युक्तं, प्रमाणाभावादित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ भगवता हि जी-
वानां नित्यमुक्तत्वाय मायानिरृत्तिर्बोध्यते । अतस्तेनैवैतयोरपि
तथात्वं निश्चीयत इति न-प्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननु ते उभे
भगवच्छक्तौ सर्वेषु जीवजडान्तर्यामिषु कुतो न प्रभवत इत्यत
आहुः ॥ ते इत्यादि ॥ एकस्यैव मर्मांशस्य जीवस्यैव महामते * य-
न्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर * इति वाक्यात् तथे-

त्यर्थः । जीवे तत्संयन्धस्य गमकं सार्धजनीनमाहुः ॥ जीवस्यैवेत्यादि ॥ अनीशित्वमनङ्कुशत्वम् । 'येऽन्येऽरविन्द्राक्ष विमुक्तमानिन' इति वाक्योक्तं मुक्ताभिमानित्वमित्यर्थः । सजातीयत्वेन दुःखित्वाद्यभावस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् तन्निषेधायेदमुक्तम् । मूले; अपिना वा सुखित्वेशित्वरूपं विद्याकार्यं सङ्गृहीतं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्ता प्रस्तुतं संसारप्रकारं वस्तुं विवक्षितमविद्यापर्वस्वरूपं बोधयन्ति ।

अविद्यायाः पञ्च पर्वाण्याह ।

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ॥

अन्तःकरणमेषां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते ॥

पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥ ३६ ॥

स्वरूपाज्ञानमिति ॥ अन्तःकरणाध्यासः प्रणाध्यास इन्द्रियाध्यासो देहाध्यासः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्च पर्वाणि । यस्यां सम्पूर्णायां जातायामन्यधर्मैर्बद्धो जन्ममरणे प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अविद्याया इत्यादि ॥ अन्तःकरणाध्यास इत्यादि ॥ अध्यायमर्थः । पातञ्जलभाष्ये, विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति सूत्रं व्याकुर्वद्भिर्व्यासपादैः, 'सैषा पञ्चपर्वा भवत्यविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति । अत एव च संज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिधोऽन्धतामिध इति । एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्त' इत्युक्तम् । ततो द्वितीयपादे तानेव चित्तमलानुक्त्या, अविद्या श्रेत्रमुत्तरेणामितिसूत्रे प्रथमक्लेशस्य सर्वक्लेशोत्पत्तिस्थानत्वमुक्तम् । तेन तस्यैव मुख्यत्वम् । ततोऽग्रिमसूत्रे, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति तत्स्वरूपमुक्तम् । तद्भाष्ये चानित्यादिकं पृथिवीदेहादिरूपं, तत्र नित्यख्यात्यादिकं च व्याख्याय, एषाचतुष्पदा भवत्यविद्या मूलं क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य विपाकस्य चेत्युक्ता, अमित्रागोष्पदयद् वस्तुसतत्वं विज्ञेयमिति प्रतिज्ञाय,

यथा नामित्रो मित्राभावो, न मित्रमात्रं, किन्तु तद्विग्रहं सम्पदित्वा-
 दिना विद्याविपरिण-ज्ञानान्तरमपिद्येति तत्स्वरूपं व्याख्यातम् । तत्र
 घाचस्पतिना मूलपदं व्याख्यानायायतारयता, दिङ्मोहालातचक्रा-
 विविषयाऽनन्तपदा अविद्या तत्र किमुव्यते चतुष्पद्व्याशङ्क्य, सन्तु
 नामान्या अप्यविद्याः, संसारपीजं तु चतुष्पद्वेति मूलपदस्य कृ-
 त्यमुक्तम् । तेनाविद्याः अनेकाः । तथा श्रीधरीये, तमो नाम स्वरू-
 पाप्रकाशः । मोहो देहाद्यहंबुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा । तामिस्रस्त-
 त्प्रतिघाते क्रोधः । अन्धतामिस्रस्तप्राशंसहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः ।
 तदेवोक्तं वैष्णवे । 'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः *
 महामोहस्तु विभ्रमो ग्राम्यभोगसुखैषणा * मरणं ह्यन्धतामिस्रस्ता-
 मिस्रः क्रोध उच्यते * अविद्या पञ्चपर्वणा प्रादुर्भूता महात्मन *
 इति । विष्णुस्वामिना अज्ञानविपर्यासभेदभयशोका उक्ताः 'स्यादगु-
 त्थविपर्यासभयभेदजभीशुचः * यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरि
 नुम * इत्येवं प्रथमस्य सप्तमे श्रीधरेण तत्कृतपदस्योक्तत्वात् । सु-
 षोधिण्यां तृतीयस्कन्धे द्वादशाध्याये तु, सप्तर्षीप्रश्ननामिस्रमित्य-
 त्र मायाकार्यस्य भगवच्छक्तिरूपस्याज्ञानस्य पञ्चदृष्टिषु ज्ञानाभा-
 वोऽन्धतामिस्रम् । विषयेष्वेव मोहस्तामिस्रम् । देहोऽहमितिवत्
 स्वस्य विषयैक्यबुद्धिर्महामोहः । ममेति बुद्धिर्मोहः । तमस्त्वज्ञानं,
 कोऽहमिति न चेदेति व्याख्यातम् । विशाध्याये तु, तामिस्रं भगवद्वै-
 मुष्ये महामोगेच्छा । अन्धतामिस्रं तादृशी भोगेच्छा । अज्ञानं तमः ।
 पुत्रादिषु सकलेषु विकल्पेभ्यहमेव विकलादिरिति बुद्धिर्मोहः । ततो
 देहाहंकारो महामोह इति व्याख्यातम् । एवं पञ्चशिखवृत्तौ सांख्य-
 सप्तौ च, भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः *
 तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र * इति द्विपट्टिप्रकारेणो-
 क्तः । तेन तत्तदुक्तानि पर्वण्यपि भिन्नानि । एकादशस्कन्धे तु भ-
 गवता, विद्याऽविद्ये मम तनुं विदुश्चुद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धक-
 री आद्ये मायया मे विनिर्मिते * इत्यनेन तयोः प्रत्येकमेकत्वमुक्तम् ।
 एवं सति-सर्माष्टरूपेण वनमिनिवदैक्यम् । व्यष्टिरूपेण वृक्षा इतिव-
 ज्ञानात्वम् । तत्र-सर्माष्टरूपा-भगवच्छक्तिर्व्यष्टिरूपा जीवानामिति
 सिद्ध्यति । एवं सति पानजले द्वितीयपादोक्तपर्वकत्वाद् वैष्णवादि-
 पुराणेषु च चतुर्मुखसृष्ट्याजीवशक्तिरूपैवोच्यते, न तु मायाजन्या

सृष्टिपूर्वकालीना भगवच्छक्तिरूपेति निश्चीयते । अतस्तत्स्वरूपज्ञाप-
नाय तत्पूर्वाणि वाच्यानि । तत्र माया त्रिगुणेति तद्रजस्तमोभ्यामि-
यं जातेति पूर्वकालीनाया मायाया नाध्यासः । अव्यक्तरूपत्वाच्च ।
किन्तु समकालीनानामुत्तरकालीनानामेव सः । मायातश्च महत उ-
त्पत्तिः । ततोऽहमः । तौ-चान्तःकरणरूपाविति पूर्व-तद्ध्यासः । अहम
एव रूपान्तरं प्राण इति ततस्तद्ध्यासः । ततो-भूतानीति-देहाध्या-
सः । देहस्य-भौतिकत्वादिति । एवमध्यासे पूर्णं स्वरूपविस्मरणमि-
ति बोधयितुं मूलप्रातिलोभ्येन व्याख्यानम् । स्वरूपं तु, ऋतेऽर्थं यत्
प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मानि * इत्यत्र विपरीतज्ञानरूपं सिद्धमेवेति
पूर्वकथनेनेवोक्तं, न पृथगित्येवं बोध्यः । एवं-सति पूर्वोक्तरूपा-
ऽविद्यया कृतः कर्तृत्वाद्यभिमानजनको जीवनिष्ठोऽन्तःकरणाभेदप्र-
त्ययोऽन्तःकरणाध्यासः । तादृशः प्राणाद्यभेदप्रत्ययः प्राणाद्यध्यासो
यदा भवति तदा सा सम्पूर्णा भवति । तदा, अन्यधर्मेः कृशोऽहं पुष्टो-
ऽहं काणोऽहं सुलोचनोऽहं क्षुधितस्तृप्तो जानामीत्यादिभिर्देहादिध-
र्मेर्व्याप्तो जन्ममरणे प्राप्नोति । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भू-
रिद * विषयस्वीकृतिं प्राहुयथा स्वप्नमनोरथौ * विषयाभिनिवेशेन
नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः * जन्तोर्धे कस्य चिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तवि-
स्मृतिरिति * वाक्यात् तथा भवतीत्यर्थः । वाक्यार्थस्तु-पुत्रादौ
स्नेहमात्रेण न, किन्त्वभेदेन याऽऽत्मतया देहाभिमतिः सा-जन्मेत्यर्थ
इति पूर्वस्य, विषयाभिनिवेशेन विद्यमानदेहाहङ्कारेण कस्य चिद्धे-
तोः कस्मादपि कारणाद् आत्मानं न स्मरेत् सा अत्यन्तविस्मृतिर्मृ-
त्युरित्युत्तरस्य । एवञ्च मूलाविद्याकृतो देहाध्यासादिवन्धस्तेन
कृतो यो जन्ममरणादिपरम्पराजनको देहादिधर्माध्यासः स संसा-
र इति फलति । एतेन बन्धस्यापि सादित्वं समर्थितम् । वाक्योक्तम-
नादिपदं तु- त्रिदशाऽमरन्यायेनास्मदादिसाधारणसादित्वनिषेधपर-
म् । अन्वयात् अविद्योति अरण्योऽक्षकविभक्तिबाधप्रसङ्गादिति ॥३६॥

अविद्यां निरूप्य विद्यां निरूपयति ।

विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ॥

भाम उद्रात्पु पूर्वामखवहत् । मृत्युमतीत्यावहत् । स्व-स्वरूपं प्रा-
 पितवान् । सा वाग् यदा यस्मिन् काले मृत्युमत्यमुच्यत मृत्युमती-
 त्वा मुक्ता जाता तदा सोऽग्निरभवत् प्रसिद्धाग्निरूपा जाता । तर्हि
 पूर्वस्मात् को विशेष इत्यत आह । स पापान्निष्कान्तोऽयमग्निर्वा-
 भूपः परेणासन्येन मृत्युमतिक्रान्तस्त्रीर्णमृत्युर्दीप्यते प्रकाशत इत्य-
 र्थः । द्वितीये प्रमाणमाहुः ॥ हरेरित्यादिना ॥ भगवच्छास्त्रमिति ॥
 यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञानचैराग्यतश्च यत् * योगेन ज्ञानधर्मेण
 श्रेयोभिरितरैरपि * सर्वैः मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसा *
 स्वर्गापयर्गैः मद्भाम-कथांश्चिद् यदि वाञ्छति * इत्येकादशे भगव-
 हाख्यमित्यर्थः । अत्र ज्ञानसाध्यस्यापयर्गस्य भक्तिसाध्यत्वकथनात्
 प्रस्तुतार्थसिद्धिः । नन्विन्द्रियाणां भवतु देवतात्वं, तावता सङ्गत-
 लयः कथं भवतीत्याकाङ्क्षयामाहुः ॥ भगवत इत्यादि ॥ सर्वेषामि-
 ति ॥ श्रुत्युक्तानां प्राणादीनाम् । मथाच तेषां देवत्वेन भगवदिन्द्रि-
 यरूपत्वे तैरेतच्छरीरं त्रिगुणात्मकं त्यज्यते । तदा देहमाणयोर्वि-
 योगे सङ्गतः पञ्चत्वमापद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति आसन्यसेवयै-
 च तथा भविष्यति किं भगवद्भजेनेत्याशङ्कयां तदपाकरणाय
 नासन्यसेवामात्रेणैव चारितार्थ्यं, किन्त्याधिकमपि किञ्चिदपेक्षित-
 मिति वदन्ति ॥ स्वस्य जीवभावेत्यादि ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्य-
 चिकरण उपादानसूत्रे जीवस्योपादात्त्वं साधितम् । जीवश्च प्राण-
 धारणसमर्थ इति तस्य जीवभावे विद्यमाने पुनस्तथा कुर्यादिति त-
 त्त्रिवृत्त्यर्थं ब्रह्मभावमाहेत्यर्थः ॥ स्वस्येत्यादि ॥ ब्रह्मभावे सति मूल-
 कारणे सङ्घातस्य लया, न तु पञ्चत्वम् । स्वस्याप्यहरे- लयो, न तु
 जीवत्वप्रतस्तदर्थं यतनीयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स ब्रह्मभावः कथमित्यत आहुः ॥

ब्रह्मभावप्रकारमाह ।

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति ॥

सायुज्यं वान्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया ॥ ३९ ॥

आनन्दांशेति ॥ तिरहितस्याविभक्तिं ब्रह्मभावः । तथा ज-

हेऽपि । तत्र भगवदिच्छैव केवला प्रयोजिका । अतस्तस्या अनियतत्वाद् सायुज्यं वा भवति । अन्यथा सङ्घाते गच्छेत् । सायुज्यब्रह्मभावौ हरिसेवयैव भवतो नान्यसेवया ॥ ३९ ॥

ब्रह्मभावेत्यादि ॥ तस्य स्वरूपमाहुः ॥ तिरोहितस्येत्यादि ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सूत्रे तिरोहितस्यैवानन्दस्याधिर्भावः प्रतिपादितः । तस्मिन्धाविर्मूते प्रकटसञ्चिदानन्दतायां व्यापकत्वादिधर्माणामप्याधिर्भावे ब्रह्मसाम्यं यन्निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति ध्रुव्युक्तं, स एव ब्रह्मभाव इत्यर्थः । तथा-सति तादृशजीवेन बह्वचयोगोलकवद् व्याप्ते देहेऽपि चिदानन्दयोस्तदीययोरधिर्भावः । तदा जडत्वस्य लयः । त्रिगुणात्मकत्वनिवृत्त्या ब्रह्मात्मकत्वम् । स्वस्य च भोक्तृभावनिवृत्त्या तथात्वमित्यर्थः । इदं यथा तथा प्रपञ्चितं साधनाध्याये, हानौ तूपायनेत्यधिकरणे प्रभुभिः । एवं भावश्च तुल्यं इत्याहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञानित्वेन स्यापने इच्छायामेवैषं भाव इति तद्भावे फलान्तरमाहुः ॥ सायुज्यमिति ॥ अलकफौस्तुभादिरूपेण स्वरूपेऽवस्थानम् । इदं चतुर्थस्कन्धस्थमोक्षप्रकरणाद्वगन्तव्यम् । वेत्यनेनाक्षरसायुज्यमेव कस्यचिद्दद्यादित्यपि सूचितम् । तस्याप्यदित्सायां यद् भवति तदाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अन्यथेति ॥ तदुभयादित्सायाऽऽनन्दांशप्रकाशाभावे । तथा-च, 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः * आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादतयुष्मदङ्घ्रय' * इति वाक्यात् तथेत्यर्थः । तस्मादासन्योपासनमपि त्यक्त्वा भगवानेव भजनीय इत्याशयेनाहुः ॥ सायुज्येत्यादि ॥ 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन ज्ञेयते * स गुणान् समतीत्य श्रीन् ब्रह्मभूयाय कल्पते * इति । अनिच्छतो गतिमर्षी प्रयुङ्क्त' इति वाक्यादुभौ हरिसेवयैव भवतो, नान्यसेवया । आसन्योपासनायामेवैवैषा एवमेवैषा देवता-मृत्युमतिवहति य एवं चेदेत्यनेन दुःखामावमात्रस्यैव तत्र फलत्वेनोक्तत्वादासन्यस्याणुत्वादंशत्वाच्च तथेत्यर्थः । एवमेता-द्यता सन्दर्भेण जीवस्य संसार एवाविद्ययेति स एव मिथ्या । स तु न भगवत्स्वरूपत्रिगुणात्मको वा । इच्छायां जीवजडादिव्युत्करणे वैजात्ये व्यवहारे वा नाधिद्यासन्यन्धगन्धोऽपीति न प्रपञ्चो मिथ्या ।

संसारस्य सर्वात्मना-निवृत्तौ च न विद्यादेः-सामर्थ्यं, किन्तु-भक्तेरे-
य । तस्माद् भगवानेव तदर्थं सेव्य-इति सांघितम् ॥ ३९ ॥

तदिदं तदा दृढीभवति यदा प्रकारान्तरं परमतोपष्टम्भकं न
भवति । ननु न वक्तुं शक्यम् । सृष्टिर्नानाविधत्वेन तथापि सम्भव-
दुक्तिकावादिफाह्यायां सांघितपूर्वं समर्थयितुं सृष्ट्यन्तराणि चदि-
प्यन्तस्तेन धृतीनां पूर्वोक्तरीतिकमेकवाक्यत्वं च समर्थयिष्यन्तः
पूर्वोक्तोपसंहारमाहुः ।

एवमेकप्रकारेण सृष्टिमुक्त्वोपसंहरति ।

(१) हेऽर्थ

एवं कदाचिद् भगवान् साक्षात् सर्वं करोत्यजः ॥

(२) कीर्त्त

(३) यद्वा

कदाचित् पुरुषद्वारा कदाचित् पुनरुन्यथा ॥ ४० ॥

(४) श्री

कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥

(५) श्री देव

महेन्द्रजालवत् सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत् ॥ ४१ ॥

तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः ॥

(६) तान्

त्रियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ॥

जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः क्वचित् ॥ ४२ ॥

एवं कदाचिदिति ॥ साक्षात् सर्वोत्पत्तिप्रकारोऽयम् । श्रुतौ
नानाविधाः सृष्टिप्रकाराः साक्षात्परम्पराभेदेन । तत्र सर्वेषां संग्र-
हार्थं सृष्ट्यन्तराण्याह ॥ कदाचित् पुरुषद्वारेति ॥ पुराणे पुरुषद्वारा
सृष्टिः प्रसिद्धा । पुरुषादीनां द्वास्त्वमेव ॥ अन्यथा ॥ चतुर्भूति-
प्रकारेण । स प्रकारः पञ्चरात्रे प्रसिद्धः ॥ ४० ॥

एवं श्रुतिपुराणतन्त्रेषु सृष्टिमुक्त्वा स आत्मानमेवावैदहं
ब्रह्मास्मीति । तस्मात् सर्वमभवदित्यादिषु साक्षात् प्रपञ्चरूपता
निरूपिता । तामाह ॥ कदाचिदिति ॥ इहोते ॥ सृष्टिभेदेषु ॥

जनार्दन-इति ॥ लीलार्थजीवानां क्लेशमसहमानः । अस्मिन् पक्षे
नानन्दांशतिरोभावः । स्वप्नादिसृष्टिसंग्रहार्थमाह ॥ महेन्द्रजालवत्
सर्वमिति ॥ मायया केवलया । न तु स्वयं तत्र प्रविष्टः ॥ ४१ ॥

तत्सृष्टौ न कोऽपि पुरुषार्थ इत्याह ॥ तदा ज्ञानादय इति ॥ सन्ति
ज्ञानादयः, परं-वार्तामात्रं, न तु-फलसाधकाः । वैदिकीमपरामपि
सृष्टिमाह ॥ वियदादीति ॥ आकाशं सृष्ट्वा तद्द्वारा वायुमित्यादि ।
अस्मिन्नपि पक्षे जडानां पूर्ववदेव व्यवस्था । जीवान्तर्यामिभेदे
भिन्नं भिन्नं प्रकारमाह ॥ तदाविश्येति ॥ पूर्वकल्पेषु जीवान्तर्या-
मिणोः प्रवेशः । अस्मिन्-कल्पे प्रविष्टस्य जीवान्तर्यामिभाव इति ।
एवं-पद् भेदानुक्त्वा षड्गुणैर्भगवतो-लीलेयमित्याह ॥ क्रीडति
स्मेति ॥ ४२ ॥

पञ्चमेकेत्यादि ॥ साक्षात्पदप्रयोजनमाहुः ॥ साक्षादित्यादि ॥
तेनेतरेष्वप्येवमेव व्युत्थरणं साक्षात्प्रकारेषु ज्ञेयमित्यर्थः । क्वचिद-
न्यथाप्यस्तीति वक्तुमाहुः ॥ श्रुतावित्यादि ॥ तत्र साक्षात्प्रकारा-यथा
मुण्डके । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इत्युपक्रम्य, एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च * खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी चिभ्वस्य धा-
रिणी * इति सृष्टिः । यथा चैतरेये । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीदित्युपक्रम्य लोकानां लोकपालानां च सृष्टिः । यथा च महोप-
पदि । एको ह वै नारायण आसीदित्युपक्रम्य चतुर्दशपुरुषादीनां
सृष्टिः । परम्पराप्रकारस्तु यथा छान्दोग्ये । सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दित्युपक्रम्य तेजोऽवधसृष्टिः । तैत्तिरीये आत्मनः सकाशादाकाशा-
दिक्रमेण सृष्टिश्च । तत्तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रेति ॥ श्रुतौ पुराणतन्त्रादि-
निरूपितरीतिसङ्ग्रहार्थमेवैवं निरूप्यत इति पुराणान्यप्याहेत्यर्थः ॥
द्वारत्वमिति ॥ 'कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽश्रजः * पुरु-
षेणात्मभूतेन धीर्यमाधत्त-धीर्यवान् * सतांऽभवन्महत्तत्त्वम्' * इति
तृतीयस्कन्धादित्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे प्रसिद्ध इति ॥ घासुदेवो भगवान्
सर्वकारणं परमेश्वरस्तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाण्यो जीवस्तस्मात् प्र-
द्युम्नो मनस्तस्मादनिकटोऽहङ्कार इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषविधवाहणोक्तं-प्रकारं पुष्टिसृष्टिरूपं वक्तुमाहुः ॥ एवं
 श्रुतीत्यादि ॥ इत्यादिष्विति ॥ आदिपदेन, तदात्मानं स्वयमकुरुते-
 त्यादीनां श्रौतानाम्, अहमेवात्ममेवाह इत्यादीनां पौराणिकानामपि
 संग्रहः ॥ जनार्दन इति ॥ जनान्मविद्यामर्दयतीति तथा । तदाहुः ॥ लीले-
 त्यादि ॥ स्वप्नादीत्यत्रादिपदेन, ऋतेऽर्थे यत् प्रतीयेतेत्यत्रोक्ता नृसि-
 होत्तरतापनीयांक्ता च विषयतारूपा सृष्टिः संगृह्यते । इयमेव चान्त-
 रा सृष्टिरित्युच्यते । सा चाभासप्रतिबिम्बतमःप्रतिबिम्बिनोपाधरण-
 मायानन्वयेनगरादिभेदमिन्द्राग्नेकविधा तेषु तेषु वाक्येषूच्यते ।
 तत्र चतुर्विधा, ऋतेऽर्थमिति पद्य उक्ता । 'न तं विदाय य इमा
 जनानाऽन्येषुष्माकमन्तरं भवानीति श्रुतावन्यच्छब्देन, न यदिदमप्र-
 भास न भविष्यदतो निधनादनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकर-
 से * इति वेदस्तुतायन्तरा विभातीत्यनेनोक्ता ज्ञेया ॥ ४१ ॥

नन्वेवं सति प्रपञ्चमिध्यात्वज्ञानेऽप्यदोष इत्यत आहुः ॥ त-
 त्त्वष्ट्रावित्यादि ॥ अयमर्थः । स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीताव-
 पि न तेषां दर्शनं याम्बु, न वा तज्जन्यफलभोगादिकं, न वा शरी-
 रादिकम् । सर्वस्य मिध्यारूपत्वात् । एयमिन्द्रजालादावपि । अतो
 यदा बाह्यस्य स्वयंस्वैव तथात्वं तदा ज्ञानादीनां साधनानां तत्फलानां
 स्वर्गभोक्षादीनामपि तथात्वमिति तथा ज्ञाने स्वस्य स्वकृतसाधनस्य
 ज्ञानादेश्च तथात्वान्भोक्षाभाव एव दोष इत्यर्थः । तैत्तिरीयाणां ब्रह्म-
 यित्प्रपाठके याः क्रमसृष्टिरुक्ता तां वदन्ति ॥ चैदिकीमित्यादि ॥ पूर्व-
 पदेय व्यवस्येति ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाज्जे-
 ष्वानन्दांशद्देर्न निरोभाव इत्यर्थः । तर्हि पुरुषविधवाहणोक्तप्रका-
 रादन्न को विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ क्षीयेत्यादि ॥ अर्चिष्टस्ये-
 त्यादि ॥ तदनुभवश्च सच्च ल्यन्नाभवदिति श्रुतेरित्यर्थः । पद्भेद-
 कथनतात्पर्यमाहुः ॥ एवं पद्भेदानित्यादि ॥ अत्र पद्गुणैर्धैर्या-
 दिभिः क्रमेण चतस्रः, प्रथमी-चैराग्येण, षष्ठी ज्ञानेनेति-ज्ञेयम् ॥
 क्रीडति स्मेति ॥ एतेनैव करणप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एकः कथमनेकथा सृष्टिं करोतीत्याशङ्काह ।

अचिन्त्यानन्तशक्तेस्तद् यदेतदुपपद्यते ॥

अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥ ४३ ॥

यथाकथञ्चिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वर्ण्यते ॥

भजनस्यैव सिद्धयर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा ॥ ४४ ॥

अचिन्त्यानन्तशक्तेरिति ॥ अचिन्त्या अनन्ताः शक्तयो यस्येति ॥ यदेतत् सर्वमुक्तं तदुपपद्यते । अस्मिन्नर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ श्रुतौ नानाप्रकरणेषु सृष्टिभेदाः सहस्रशो निरूपिताः ॥ ४३ ॥

अनेकधा सृष्टिकथनस्य प्रयोजनमाह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ वेदानां भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वं, वन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति वाक्यात् तत्सृष्टिकथने भवतीति सृष्टिभेदा निरूप्यन्ते । वस्तुतस्तु सृष्टिकर्तृत्वेऽपि न भगवतो माहात्म्यं, महाराजाविराजस्य चलितुं (सुन्दरगन्धो यथावत्सुन्दरस्य सुन्दरस्यैव विन्दोः कर्तृत्वेऽपि) ज्ञानमिव । तथापि लोकप्रतीतो तन्माहात्म्यं भवतीति यथाकथञ्चिद् वर्ण्यते । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाह ॥ भजनस्यैव सिद्धयर्थमिति ॥ भक्तिसिद्धयर्थम् । भूकरंशद्वयमिति द्वितीयमापि प्रतिपादयतीति तथा लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयांशमाह ॥ तत्त्वमस्यादिकं तथा, कथयति ॥ ४४ ॥ सृष्टिनामात्मप्रतिपादनेन माहात्म्यमुक्तं भक्तिकथनमस्य दिना-वास्तव्येन सिद्धे ॥

अचिन्त्या इत्यादि ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव ध्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च * इति श्वेताश्वतरश्रुतेरित्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्ताज्ञापनरूपेऽर्थे ॥ अत एवेति ॥ यदि भगवत्सचिन्त्यानन्तशक्तिमत्तां नाभिप्रेयाधानाप्रकारेण सृष्टिनवदेत् । एकनापि प्रकारेणोपादानत्वादिस्मिद्धेरित्यर्थः ॥ अनेकेष्वेत्यादि ॥ नन्व-अचिन्त्यानन्तशक्तिज्ञापनायानेकधा सृष्टिकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रयोजनमाहेत्यर्थः । वेदानां माहात्म्यप्रतिपादकत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मवित्सम्मतिपूर्वकं प्रमाणं चदन्तस्तदुपपादयन्ति ॥ वेदानामित्यादि ॥ भक्तिसिद्धयर्थमिति ॥ भक्तिप्रतिपादनार्थम् ।

तत्र गमकमाहुः ॥ भक्तेरंशद्वयमिति ॥ किं तावतेत्याकाङ्क्षाया-
माहुः ॥ द्वितीयांशमित्यादि ॥ लक्ष्यत इति ॥ निश्चीयत इत्यर्थः ॥
तथेत्यस्यैव विचरणं कथयतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भक्तिस्वरूपगाह ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ॥

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥ ४५ ॥

माहात्म्येति ॥ स्नेहो भक्तिः । रतिर्देवादिविषयिणी भाव
इत्याभिधीयते । रतिः स्नेहो, देवत्वं माहात्म्यं तदात्मत्वेन ज्ञाते
भवति । तेन भजनार्थमेवात्मत्वेन तन्निरूपणं माहात्म्ये चोच्यते ।
अन्यथा वाक्यद्वयं ब्रह्मप्रकरणे व्यर्थं स्यात् । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव
पुरुषार्थसिद्धेः । तच्छब्दज्ञानमप्रयोजकम् । इदानीन्तनेषु व्यधि-
चारदर्शनात् । साक्षात्कारस्तु-ब्रह्माधीनः । असन्नं तदाविर्भव-
तीति लोकरीत्याऽवगम्यते । श्रुतिश्च पुरुषार्थपर्यवसानं कथयति ।
अतः स्वरूपज्ञानं विधाय तस्य पुरुषार्थत्वमुक्त्वा तदाविर्भाव एव
फलं सिद्ध्यतीत्याविर्भावार्थं प्रेमसेवां निरूपयन्ती अदज्ञानादि-
दोषाभावात् माहात्म्यं-च, सुदृढस्नेहापात्मत्वं चाह । तत्त्वमसी-
त्यत्र शास्त्रपर्यवसानमग्रे निराकारिष्यते ॥ ४५ ॥

भक्तिस्वरूपमाहेति ॥ भक्तेः कार्यशावित्याकाङ्क्षयां भक्ति-
स्वरूपमाहेत्यर्थः । 'केवलेन हि भावेन' इत्यादौ भावपदेन भक्तिरे-
धाभिधीयत इत्याशयेन सम्मत्पन्तरमाहुः ॥ रतिरित्यादि ॥ तेन,
सा परानुरक्तिरीश्वर इति शाण्डिल्यसुप्रोक्तमपि संगृहीतं ज्ञेयम् ।
अस्त्येवं, तथापि वाक्यं कथं कथयतीत्यत आहुः ॥ तदिति ॥ निरुपधि
प्रेमेत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानेन मुक्तिरिति विज्ञप्तादित्युपसंहाराद्वाच-

स्तीयते । तैत्तिरीयके ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽपि, य एवं वेदेत्युपसंहारा-
 द्वा १ एवं सति साधनभूतज्ञानशेषाण्येव सर्वाणि वाक्यानीति प्रकर-
 णादेवाद्यगम्यत इति भक्त्यर्थत्वमेपां न युक्तमित्याकाङ्क्षायामत्र बा-
 धकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि तथा स्यात् तदैकमात्मत्वबो-
 धकमेवात्र वाक्यं स्यात् १ तैत्तिरीयकेऽपि स्वरूपलक्षणमात्रं वदे-
 श्चतु कार्यमपीति, न तथेत्यर्थः । तथाचोपक्रमोपसंहाररूपबाधकोपप-
 क्षेत्तश्च बलिष्ठत्वात्त्रात्र प्रकरणबलेन स्वरूपज्ञानशेषत्वं वक्तुं शक्य-
 मिति भावः । ननु वान्यद्वयानुरोधात् तादृङ्माहात्म्यविशिष्टात्म-
 त्वेनैव रूपेण ब्रह्मज्ञाने पुरुषार्थसिद्धिरङ्गीकार्येत्याकाङ्क्षायां बाधकम-
 प्राहुः । तच्छब्देत्यादि ॥ तदिति, पुरुषार्थसाधकत्वेन विवक्षितम् ।
 ननु शब्दादपरोक्षमेव भविष्यतीति नैप दोष इत्यत आहुः । साक्षा-
 त्कार इत्यादि ॥ तथाच यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तदा, यमेवैष वृ-
 णुने नेन लभ्य इति श्रुतिर्विरुद्धेत । इयं हि काठके वर्तते । तत्र तु
 मत्वा धीरो न शोचतीति ज्ञानफलमुक्त्वा कथं तज्ज्ञानमित्याकाङ्क्षा-
 यां, नायमात्मेत्याद्युक्त्वा, अग्रे, नाविरत इत्यादिना दुराचारिप्रभृती-
 नां तदज्ञानमुक्त्वा, सदाचारिप्रभृतीनां ज्ञानं भविष्यतीति शङ्कानिरा-
 साय, यस्य ब्रह्मचेतिमन्त्रे, क इत्या वेद यत्र स इत्यनेन ज्ञानदौर्ल-
 भ्यमेवोक्तवर्ता । यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तथा न वदेदिति भावः ।
 नन्वेवं सति भक्तिरप्यप्रयोजिकेति तुल्यो दोष इति चेत् तत्राहुः ॥
 प्रसन्नमित्यादि ॥ लोफरीत्येति ॥ लोके हि लौकिकः प्रभुः प्रसन्नो
 दर्शनं ददाति, तथापि भविष्यतीति प्रसादार्थं यतनीयम् । तत्र
 च भक्तिरेव साधनमिति न तौल्यमिति भावः । एवञ्च यथा श्रुत्या-
 दितौल्ये सदाचाराद्धर्मनिर्णयस्तथाऽत्र लोकात् साधननिर्णयः । तं
 त्वौपनिषदमिति स्वरूपस्यैव तथात्वादिति । नच तथाप्यथौतत्वं
 प्रसादस्य शक्यशङ्कमिति वाच्यम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 घातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति * श्रुतौ प्रसादादेव दर्शनकथना-
 त् ॥ श्रुतिश्चेति ॥ श्वेतकेतुचिद्योत्तरं सनत्कुमारनारदसंवादरूपा श्रु-
 तिभूमरूपात्मज्ञानोत्तरं, पश्यो न मृत्युं पश्यतीत्यादिना पुरुषार्थपर्य-
 वसानं तमसः पारदर्शनात् कथयतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ वाक्यद्वय-
 सार्थक्याश्चकृत्यादिभ्यो हेतुभ्यः ॥ चाहेति ॥ इत्येष निर्द्धारित
 इति शेषः । ननु श्वेतकेतुचिद्यायां जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपाद्य तत्रैव

शास्त्रे पर्यवस्यतीति नैवं वक्तुं युक्तमिति चेत् तत्राहुः ॥ तत्त्वमसी-
स्यादि ॥ अत्र इति ॥ चित्रकरणे, सर्वनिर्णयसमाप्तां चेत्यर्थः । एव-
मेवान्यत्रापि क्षेयम् । बोधनार्थं दिङ्मात्रं प्रदर्शयते ।

तथाहि । मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके, द्वा सुशुर्णावित्यु-
पक्रम्य ततो द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां जीयस्य द्वितीयब्रह्मे धीतशोक-
त्वं साम्योपायनं चोक्त्वा ततस्तस्य प्राणत्वं तद्वहस्य ब्रह्मविच्छेद्य-
त्वं चोक्त्वा, सत्येन लभ्यस्तपसा श्रेय आत्मेति मन्त्रेणान्तःशरीरे
सत्यादिलभ्यत्वं वदति । ततः कथं सत्येनान्तःशरीरे लभ्य इत्या-
काङ्क्षायां द्वाभ्यां सत्यप्रशंसापूर्वकं, पश्यत्स्वद्वैव निहितं गुहाया-
भित्त्यनेन तस्य पश्यशैक्यं प्रतिपादयति । तेन पश्यतां सत्येनान्त-
लभ्य इति सिद्धयति । ततः पश्यत्वं हि दर्शन इति दर्शनमेव पूर्वं
कथमित्याकाङ्क्षायां, न चक्षुषा दृश्यते नापि याचेत्यनेन तपःकर्मा-
दीनां दर्शनसाधनत्वं निषिध्याग्रे ज्ञानेन चेतसा क्षेयत्वं प्रतिपाद्य
ज्ञानिनः शुद्धसत्त्वस्य माहात्म्यं, तदचेनं, कामकामाप्तकामयोर्निन्दा-
प्रशंसे चोक्त्वा, अग्रे, - नायमात्मा - प्रवचनेनेति - मन्त्रेणेतरत्रिष्विध्य
वरणे लभ्यत्वं, वृत्तस्यार्थे भगवतः स्वतनुप्राकट्यं वदति । तत्र वरणं
नामात्मीयत्वेन स्वीकरणम् । तच्च भक्तं-पूर्यावष्टारूपमिति न ता-
वता फले सेन्यतीति मतान्तरे, नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्या-
दिना तस्योत्तरावष्टारूपा या बलशब्दप्रतिपाद्या भक्तिस्तथा लभ्यत्वं
धामप्रवेशत्वं चोक्तवती श्रुतिः । अग्रे च, सम्प्राप्त्यैवमित्यादिभिः
प्राप्तात्मनां प्रशंसां, शाब्दनिश्चयवतां ब्रह्मणा सह मुक्तिं, परस्मि-
ज्जीवस्यैकीभावं, तत्प्रकारं, वेदनं, फलं चोक्त्वा ब्रह्मविद्योपदेश-
मधिकारिण उक्त्योपसङ्गहार । तेन ज्ञाने सति सत्यादिनामन्तलं-
भ्यो, ज्ञाने चानुब्रह्मस्य भक्तिरूपभ्ये, तस्यां च सत्यामप्रमादादिनि-
र्धामप्रवेशो, नान्यथा । तस्माद् गुह्यमिदमधि कारिण एव देयमिति
फलतीतीहापि काठकथदेव व्यवसा । एवमेव मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि,
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेन स्वरूपज्ञानमावश्यकत्वेन विद्याय,
व्यस्यन्ति वा अरे दृष्टे भुक्ते इत्यादिना तत्रिषुगुणैश्च प्रमुक्ता, अपरोक्षता-
चाऽऽविर्भाव इति तदर्थं मध्ये, न यथाद्रिघाग्रेरित्यादिना माहात्म्यं,
ततो, विज्ञानात्तरमरे केन विजानीयादित्यन्तेनात्यत्वं चाह । तत, ए-
तावद्वरे सत्यवृत्तत्वमिदमुपसंहरति । तेनात्रापि भक्त्यर्थमेव स्फुट-

तीति दिङ्मात्रं प्रसङ्गात् प्रदर्शितम् । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं कार्यादिनिरूपकाणामात्मनिरूपकाणां च भक्तावेव ता-
त्पर्यमित्येवं प्रयोजनैक्याद् भगवानेवार्थ इत्यभिधेयैक्याच्च भगव-
द्भक्त्या एकवाक्यत्वप्रकारो निरूपितः ॥ ४५ ॥

अतः परमुपास्यादिनिरूपकाणां भक्तौ तात्पर्याभावे सर्वेषा-
मेकवाक्यता न स्यात् । तथा सति प्रतिज्ञा हीयेतेत्यतस्तद्विचारणाय
तेषां तं वदन्ति ।

एवं कियतीनामेकवाक्यतामुक्त्वा सर्वासामेकवाक्यतां वक्तुं
भगवतो रूपाणां संग्रहश्लोकावाह ।

पञ्चात्मकः स भगवान् द्विपडात्मकोऽभूत्

पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ॥

एकः समोऽप्यखिलदोषसमुद्भितोऽपि

सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत् ॥ ४६ ॥

निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो

निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ॥

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः

सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ ४७ ॥

पञ्चात्मक इति ॥ आग्निहोत्रादिपञ्चात्मकः । तत्साधनदेश-
कालद्रव्यकर्तृमन्त्रात्मकः । त्रिविधमन्त्रग्राहणोपनिषदात्मकः ।
पञ्चप्राणरूपभूताद्यात्मकश्च । तेनैतावन्निरूपिकाणां श्रुतीनामेक-
वाक्यता सिद्धयति । अग्रेऽपि तथा । देहे प्रपञ्चात्मकः । ध्यानार्थ
मादेशमात्रः । आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रः । स्वामित्वार्थमक्षिस्थितः ।
फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि मतिष्ठितः

सर्वार्थ इति । तथा पञ्चकोशात्यकश्चोपासनार्थः । तावतापि सर्वासां नैकवाक्यतेसभिमेत्याह ॥ द्विपहात्मकोऽभूदिति ॥ द्वादश-सूर्यात्मकः । मासात्मकः । पुरुषात्मकः । अहीनात्मकः । अग्न्यात्मकश्चेति । अन्येऽपि द्वादशधा भिन्ना ज्ञातव्याः । ततोऽपि प्रकारान्तरमाह ॥ पञ्चद्वयीति ॥ दिगात्मको देवात्मक इन्द्रियात्मको लीलात्मकः । तथान्ये ये द्वाशात्मकाः स्वयमूहा अवतारादयः । ततोऽप्यपूर्तिरित्यधिकमाह ॥ शतसहस्रपरामितश्चेति ॥ चत्वारो भेदा उत्तरोत्तरमधिका अमिता असंख्याता विभूतिरूपाः सर्वे ज्ञातव्याः । एवं भगवतः सप्तधा रूपभेदा उक्ताः । तेषु भगवान् पित्र इत्या-शङ्क्याह ॥ एकः समोऽपीति ॥ सर्वेषु रूपेष्वेक एव योगिवत् । प्रादेशाङ्गुष्ठादिमात्रेषु न्यूनाधिकभावमाशङ्क्याह ॥ समोऽपीति ॥ कचिदन्यथा प्रतीतिमाशङ्क्याह ॥ अखिलदोषसमुज्झितोऽपीति ॥ ऐश्वर्यादितारतम्यमाशङ्क्याह ॥ सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपीति ॥ ऐश्वर्यादि-गुणाः सर्वेषु रूपेषु पूर्णाः । तथा सति कथं वैलक्षण्यप्रतीतिस्तत्राह बहुपमोऽभूदिति ॥ नरवत् प्रादेशवच्छान्तवत् कूरवदिति ॥ ४६ ॥

एवं विभूतिमुपपाद्य स्वरूपमुपपादयति ॥ निर्दोषेति ॥ यादृशं मूलरूपं तादृशमेव सर्वमिति मन्तव्यम् ॥ गुणाः शान्तिज्ञाना-दयः । ते लोके दोषसहिता दृष्टा महतोऽपि । यथा ज्ञानं कचिद्वत्, तत्र संद्रवर्जितमिति । तथा तपः क्रोधसहितम् । तथा धर्मो दयारहितः । तथा न भगवति, किन्तु निर्दोषाः पूर्णा गुणा विग्रह-रूपा यस्य । विग्रहपदेन परस्परविरुद्धा अपि लोकदृष्ट्या भासन्त इति ज्ञातव्यम् । गुणाधीनत्वमाशङ्क्याह ॥ आत्मतन्त्र इति ॥ देहेन्द्रियादीनां कार्यत्वप्रतीतिर्लोकवद्देहेन्द्रियाणि भविष्यन्तीत्याश-ङ्क्याह ॥ निश्चेतनान्मकेति ॥ चकारान् तत्तद्धर्मैरपि हीनः । तर्हि कथमाकारप्रतीतिस्तत्राह ॥ आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति ॥

आनन्दो ब्रह्मवादे आकारसमर्पकः । अत एव पुरुषेष्वपि सर्वा-
न्तर आनन्दमयो निरूपितः । तद्वस्तु सर्वात्मकमिति वदन्नाह ॥
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मेति ॥ जीवजडान्तर्यामिषु सर्वत्रैव
तदनुस्यूतं, कारणत्वादिति तस्य कारणता च निरूपिता ॥४७॥

एवं कियतीनामित्यादि ॥ त्रिविधमन्त्रेत्यत्र मन्त्राणां त्रैविध्य-
म ऋग्यजुःसामभेदेन घोष्यम् ॥ भूतादीत्यादिपदेन मात्राग्न्यादयः
सङ्ग्राहाः ॥ प्रादेशमात्र इति ॥ यथा द्वितीयस्कन्धे 'केचित् स्वदेहा-
न्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं घसन्तम् * चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गश-
ङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति * इति । स्वरूपध्यानार्थं तथेत्यर्थः ॥
अङ्गुष्ठमात्र इति ॥ यथा काठके, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा
जनानां हृदये सन्निविष्ट * इति । यथा चा तैत्तिरीये, अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः * ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति
विश्वभुग् * इति । मनुष्यस्य धर्मरूपे हृद्यङ्गुष्ठे च शरीरस्थित्यर्थं
तथेत्यर्थः ॥ अक्षिस्थित इति ॥ यथा छान्दोग्ये, उपकोसलविद्यायां,
य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृद्यत इत्युपक्रम्य, घामनी मामनीत्युक्तम् ।
तस्य कर्मफलनियामकत्वाच्चक्षुपश्चक्षुरिति ध्रुतेस्तन्नियामकत्वाच्च
स्वामित्वमिति तदर्थं तथेत्यर्थः ।

आनन्दमय इति ॥ यथा तैत्तिरीये, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय
इत्युक्ता, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्युक्तम् । एव हेवानन्द-
यातीति च । सर्वदेहसुखं तत एवेति फलार्थं तथेत्यर्थः ॥ वैश्वानर
इति ॥ यथा छान्दोग्ये, यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्वप्नम-
प्तीति । एतस्य शिरसि प्रतिष्ठितत्वञ्च जायालश्रुताबुक्तम् । य एषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः । सांऽर्धमुक्तः कस्मिन्
प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, घरणायां नास्यां च प्रतिष्ठित इत्युक्ते घरणा-
नास्योः स्वरूपमुक्त्वा तत्त्वाने ऋषोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरित्युक्तम् ।
एतस्य सर्वार्थत्वं चोक्तच्छान्दोग्यश्रुतावेव स्फुटमिति तथेत्यर्थः ।
आनन्दमयकोशस्य पूर्वांकाद् भिन्नत्वं ज्ञापयितुमाहुः । तथा पञ्च-
फोशेत्यादि ॥ ते च तैत्तिरीये विरजाहोम उक्ताः । आनन्दमयमा-
त्मा मे शुद्धान्तामिति शोधनलिङ्गात् तेषां कोशत्वम् । उपासनं

चात्र पुरुषोत्तमत्वेन चिन्तनम् । एवास्मिन् देहेऽनेकरूपेण स्थितेर्वै-
 ष्वर्ष्यपरिहाराय तत्तद्रूपेण-नियतमेव कार्यं भगवान् करोतीति शाप-
 नार्थं सर्वत्र-प्रयोजननिर्देशः ॥ पुरुषान्मक इति ॥ द्वादशाङ्गो हि पुरुष
 इति श्रुतेः पुरुषस्य द्वादशात्मकत्वम् ॥ अग्न्यात्मक इति ॥ अग्नीनां
 द्वादशत्वं क्वचित् प्रसिद्धम् ॥ परामितश्चेत्यत्र परत्वं नियामकत्वम् ।
 यत्किञ्चिन्नियामकताया यद्गुणु विद्यमानं तत्रात् ॥ असंख्याता इति ॥ ना-
 न्तांस्ति मम दिव्यानां विभूतीनामिति वाक्यादित्यर्थः । चकारोऽनु-
 क्तसमुच्चयार्थः । तेनाऽन्येऽपि प्रकारा ज्ञेयाः ॥ विभूतिरूपा इति ॥ भे-
 दा इति शेषः ॥ योगिवदिति ॥ कायव्युहाविष्टयोगिवत् । तेन भेदेऽपि
 सामर्थ्याद्देवाभेद इति मुक्तिरुक्ता । नन्वेवं सर्वत्र भगवद्रूपता न य-
 क्षुमुचिता । दोषस्यापि तेषु दर्शनादिति हृदिकृत्याहुः ॥ क्वचिदि-
 त्यादि ॥ क्वचिर्जातिविशेषेषु, पञ्च पातकिनो, दुष्टचतुष्टयीत्यादौ दो-
 षप्रतीतिमाशङ्क्य, ब्रह्मदाशा ब्रह्मे-
 कित्वावा उच्यते श्रुतेर्द्वादशकित-
 यादिष्विव तत्रापि दोषाभावमाहेत्यर्थः ॥ अग्निः सर्वत्र-समुच्चयार्थो-
 ऽयन्तविरुद्धत्वेऽप्यविरोधबोधनाय ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वेषु रूपभेदेषु ॥
 नरपदित्यादि ॥ तथाच, समो मशफेन समो नागेन समः प्लुपिणा
 सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति श्रुतौ नानापमाकथनात् कार्यपृष्टेर्भिन्नो
 विलक्षणोऽविलक्षणेऽनेति क्रीडार्थं तथा करणेऽपि दोषरहित पवे-
 त्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवमित्यादि ॥ एवं भगवद्विभूतिनिरूपकतया यद्दीनां श्रुती-
 नामेकवाक्यतानिरूपणार्थं विभूतिरूपमुपपाद्य, उपमेषतुल्यतायां त-
 द्ब्रह्मोपसम्भवात् तन्निरासाय स्वरूपमुपपादयतीत्यर्थः । ननु-मूलरूपं
 तु पूर्वमुक्तमेवेति पुनः किमर्थं तदुपपादनमित्याकाङ्क्षायानाहुः ॥
 यादृशमित्यादि ॥ मन्तव्यमिति ॥ युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । तथाचै-
 धं मननार्थं पुनरुपपादनमित्यर्थः । एतेन, पूर्वश्लोकोक्ताखिलेत्यादि-
 विश्लेषणद्वयनास्यार्थस्य सिद्धेर्निर्दोषेत्यादिकं पुनरुक्तं भवतीत्यपि-
 निवारितं ज्ञेयम् । एतस्य तदुपपादनार्थत्वात् ॥ अत एवेति ॥ एकदे-
 शामते अन्नमयमपेक्ष्यान्तराणां पुरुषत्वम् । निश्चान्ते त्वानन्दमय-
 मपेक्ष्योपरित्तानां तथात्वम् । तस्मादेवेत्यर्थः ।
 तदिति ॥ आनन्दमयम् ॥ निरूपितेति ॥ आकाशवद् व्यापकं हीत्यनेनो-
 क्ताप्यानन्दस्यानुसृष्टवनेनाऽऽन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चिता, साऽत्र चका-

रेणोक्तैत्यर्थः । तेन यावत् आकारनिरूपिकाः श्रुतयस्ताः सर्वा नाना-
प्रकारकमाकारं निरूपयन्त्योऽप्येतादृशमेव प्रतिपादयन्तीत्येकवाक्य-
तैत्यर्थः । एतेनाखण्डब्रह्मवादस्वरूपमुक्तम् । इदं च दशमे भगवद्ब्रह्म-
देवसंवादे स्फुटम् ॥ ४७ ॥

एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ।

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्याविनिवृत्तितः ॥

वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥

पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेषत् ॥

सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां दैवानां मुक्तियोग्यता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन श्लोक-
द्वयोक्तधर्मसंयुक्तं ब्रह्म चेद् विजानीयात् तदा ब्रह्मविद् भवति ।
ततः कैवल्यं सद्भावात् पृथग्भावं मोक्षं वा प्राप्नोति । तत्र दृष्टं
द्वारमाह ॥ अविद्याविनिवृत्तित इति ॥ पूर्वोक्तज्ञानमविद्यां निव-
र्तयन्मोक्षं साधयतीत्यर्थः । तज्ज्ञानंपरोक्षरूपमिति ॥

विद्यायाः पञ्च पत्राणि तत्साधनान्याह ॥ वैराग्यमिति ॥
आदौ विषयवैतृष्यम् । ततो नित्यानिश्वस्तुविवेकपूर्वकः सर्वप-
रित्यागः । तत एकान्तेऽष्टाङ्गो योगः । ततो विचारपूर्वमालोचनं
तप, एकाग्रतया स्थितिर्वा । ततो निरन्तरभावनया परमं प्रेम ।
एवं साधनसम्पत्तौ पञ्चपत्रा विद्या सम्पद्यते । यया कृत्वा जात-
साक्षात्कारस्तं प्रविशेदित्याह ॥ यया विद्वान् हरिं विशेषदिति ॥

अत्र स्वरूपयोग्यतारूपमाधिकारमाह ॥ सत्त्वोति ॥ ये सा-
त्त्विका दैव्यां सम्पदि जाता विध्युपजीविनः सर्वदा तेषां
मुक्तिर्भविष्यति नान्येषामिति ज्ञापितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

एतन्निरूपणेत्यादि ॥ नन्वीदृशं स्वरूपं कारणमिति तत्रैव नि-

रूपणमस्योचितम् । तेनाप्येकवाक्यत्वसिद्धेः । इहेदं कुतो निरूपित-
मित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच ज्ञानमार्गे मुक्तोः प्रनाडी बोध-
यितुमत्रैव तन्निरूपणमित्यर्थः । तां वक्तुमाहुः ॥ गुणोपेत्यादि ॥ गु-
णोपसंहारन्यायस्तु साधनाध्यायतृतीयपादे स्फुटः । तत्र च विद्यै-
कत्वं प्रतिपादितम् । तथाच केवलं निष्कलादिरूपेण यो जानाति स
न ब्रह्मवित्, किन्तु प्रतीकचिदेवेति न-तस्य श्रुतिविवक्षितकलसि-
द्धिरिति ज्ञापनार्थं निरूपणमित्यर्थः । केवल्यपदस्यैव विचरणं, सङ्ग-
तेत्यादि ॥ मोक्षं वेति ॥ भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वेन कस्य चित् साक्षा-
न्मोक्षं ददाति, कस्य चित् सङ्गतात् पृथग्भावमेव ददाति । केव-
ल्यस्योभयथापि सिद्धेरित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ मोक्षादिसाधने । मनना-
दिविधीनां, येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः, भक्त्वा मामभिजाना-
तीत्यादीनां विचारे, तादृशं ज्ञानं न केवलाच्छब्दात् वा केवलैः सां-
ख्यदर्शनाद्युक्तैः साधनैः, किन्तु भक्त्येवेति हृदि कृत्वाहुः ॥ तज्ज्ञान-
मित्यादि ॥ विधात्मनि भिदावाध * इति ह्येकादशे भगवता विधा-
लक्षणमुक्तम् । तच्च पूर्णोया इति ॥

तत्सम्पत्त्यर्थं पद्माणि विवृण्वन्ति ॥ आदाविद्यादि ॥ विषय-
वैवृण्वन्त्यस्योत्तरेष्वनुसन्विनेन तज्ज्ञानकत्यात् प्राथम्यम् । तप आलो-
चन इति धान्वर्थविचारेणाहुः ॥ ततो विचारेत्यादि ॥ कृच्छ्रादिनि-
वृत्त्यर्थं ह्यर्द्धं सङ्गोच्यते ॥ एकाग्रेत्यादि ॥ तापनीयश्रुतिविचारे-
णाहुः ॥ ततो निरन्तरेत्यादि ॥ एतानि भगवच्छक्तिरूपायाः पद्माणि ।
मोक्षशास्त्रेषु मुख्यतयैतेषामेव साधनत्वेनोपदेशात् । यत्र पुनर्गीता-
यां ज्ञानप्रश्नोत्तरे, अमानित्वमदम्भित्यमित्यादिविशतीनां समुदायो-
ज्ञानमित्युक्तं, तज्जीवशक्तिरूपम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषा-
ऽनुदर्शनादीनां तत्र प्रवेशेन तथाऽवसायात् । अतो न विरोधः ।
एतेषां पञ्चसु प्रवेशाद्वा । एतच्च साधनाध्यायतृतीयचतुर्थपादयो-
र्द्रष्टव्यम् । भक्तिश्चात्र मोक्षार्थ-क्रियमाणत्वात्- प्रावाहिकी, न तु
स्वतन्त्रा निरुपधिप्रेमरूपा । अतः साक्षात्कारं जनयित्वापक्षीयते ।
ततः साक्षात्कारेण भगवदिच्छानुरूपं केवल्यं भवति । तदेतदुक्तं,
यया कृत्वेत्यादिना ॥ एतेनोपास्यनिरुपकाणां भजनीयभाषकत्वेन,
वैराग्यादिनिरुपकाणां भक्तिहेतुनिरुपकत्वेन भक्ताद्येव तात्पर्यमित्ये-
कवाक्यताप्रकारो बोधितः ॥

अत्र स्वरूपेत्यादि ॥ सापि मुक्तिर्न सर्वेषामिति बोधयितुम-
धिकारिनिरूपकाणांमेकवाक्यताप्रकारं च बोधयितुं विद्यायां मुक्तौ
वाऽधिकारमाहेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ननु वृथेदमधिकारनिरूपणम् । तीर्थादिभिरनधिकारिणामपि
मुक्तिस्मरणादित्याकाङ्क्षायामाहुः ।

अनेनैव प्रकारेण मुक्तिर्नान्येनेति वक्तुं देशादिपदके तदङ्गे
मुक्तिर्भाक्तेत्याह ।

तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित् कस्यचिद् भवेत् ॥

कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ ५० ॥

सैत्रकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत् क्वचित् ॥

तन्मूलत्वात् स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥ ५१ ॥

तस्मात् सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ॥

सज्जेत श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥ ५२ ॥

तीर्थादावपीति, द्वाभ्याम् ॥ काश्यादितीर्थेषु मुक्तिः प्रसिद्धा
। तत्रान्ते तारकं ब्रह्म व्याचष्टे * इत्यादिवाक्यैः । शुद्धानां ब्र-
ह्मोपदेश इत्यलौकिकोपदेशसाधकत्वं न व्यभिचरति । तदाह ॥
कदाचित् कस्यचिद् भवेदिति ॥ सर्वेषामेवोपदेशोऽस्त्विति चेन्ने-
साह ॥ कृष्णप्रसादयुक्तस्येति ॥ प्रसन्नो भगवांस्तद्द्वारा मोचयति,
तीर्थादीनां माहात्म्यार्थम् । यथाऽज्जापिलो न्नाङ्गलः अतः प्रसाद-
र्थं प्रेमान्तानि कर्तव्यानि । ननु कदाचित् प्रेमरहितोऽपि तीर्थे
सम्यक्प्रकारेण मुक्तिमूचेन घ्नियत इति चेत् तथाह ॥ नान्यस्ये-
ति ॥ तस्यापि पूर्वमेव साधनसम्पत्तिः सिद्धा, वासनावशात्
परं प्राकृतत्वं भगवदिच्छया । तस्मान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प्रत्यक्षस्य तात्कालिकार्थविषयत्वेन मूलानवगाहित्वान्न व्यभिचारः
शक्यशङ्क इति भाषः ॥ ५० ॥

कृष्ण एवेति ॥ मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् * वरं वृणीष्व भद्रं ते
ऋते कैवल्यमद्य नः * एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्यय *
इति वाक्येभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ व्यापारश्चोक्त-इति ॥ सेवारूपो व्यापारः
सेवकपदेनोक्त-इत्यर्थः । उपचारप्रकारमाहुः ॥ स्तुतानीत्यादि ॥
तादृशानि भवन्तीत्यतः स्तुतानीत्यन्वयः । तेन प्रशंसानियन्धना तत्र
शौणीत्यर्थः । स्तुतिप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र स्थित्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

एवमेतदुपपादनप्रयोजनमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अत्र इह-
विश्वासं प्रति श्रौतस्य धयणादित्रयस्य, भजनं प्रति भगवच्छास्त्रीय-
स्य तत्रयकस्य साधनत्वं बोध्यम् ॥ तत इति, विघात इत्यस्येदं वि-
घरणम् । तथाच पूर्वमविद्यायाः सर्वात्मना-निवृत्तिर्हीरतयोक्ता ।
इह तु विद्यानिवृत्तिरप्यभिप्रेयत इति पुनः कथनमुभयनिवृत्तौ मोक्ष-
क्षापनार्थमित्यर्थः । पूर्वं विद्याया उपादेयत्वविचारेण भजनं कर्त-
व्यमित्युक्तम् । इह तु निवर्त्यत्वविचारेणेति विशेषोऽपि क्षेयः ॥ ५२ ॥

यद्यनयापि प्रनाड्या मुक्तिस्तर्हि स्वतन्त्रभक्तौ को विशेष ?
इत्याकाङ्क्षायां विशेषं वक्तुमग्रिमग्रन्थमवतारयन्ति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन प्रेमभक्तेः फलमाह ।

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ॥

सद्वातस्य विलीनत्वाद् भक्तानां तु विशेषतः ॥ ५३ ॥

सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ॥

ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ॥ ५४ ॥

मोहार्थशास्त्रकलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ॥

तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ॥ ५५ ॥

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामिते, द्वाभ्याम् ॥ साधनं भक्तिर्मोक्षः

साध्यः । तथापि साधनदशैवोत्तमा । तत्र हेतुः । यो-हि-मुच्यते
 स सङ्घातं परिखज्य ब्रह्मणि लीयते । ब्रह्मभावं वा प्राप्नोति ।
 तस्य स्वरूपानन्दः, स्वरूपेण चाऽऽनन्दानुभवः । स्वतन्त्रप्रकृतानां
 तु गोपिकादितुल्यानां सर्वेन्द्रियैस्तथाऽन्तःकरणैः स्वरूपेण चा-
 ऽऽनन्दानुभवः । अतो भक्तानां जीवन्मुक्त्यपेक्षया भगवत्कृपास-
 हितगृहाश्रय एव विशिष्यते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नन्वेवं सति साधनफलयोरुत्कृष्टत्वात् कथञ्च सर्वोऽपि न
 भक्तिमार्गं प्रविशतीति चेत् नत्राह ॥ मोहार्थशास्त्रकलिलमिति ॥
 शास्त्राणि यानि भगवच्छास्त्रव्यतिरिक्तानि मोहार्थानि नान्येव
 कलौ मानमर्हन्ति । अतस्तेषां दर्शनेन बुद्धौ कलिलमुत्पद्यते ।
 नचेद् विभिद्यते भगवत्कृपया तदैव भागवते शास्त्रे विश्वासः ।
 एतदुक्तं सर्वथा सत्यमिति । ततस्तदनुसारेण प्रवृत्तः ससं फलं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीमित्यादि ॥ प्रेमभक्तेरिति ॥ स्वतन्त्रभक्तेः ॥ साधनद-
 शैवोत्तमेति ॥ स्वतन्त्रभक्तिसाक्षात्त्वाद् । यत्र-मर्यादासामाग्यसाधनद-
 शैव मर्यादासामाग्यफलदशात् उत्तमा, तत्र पुष्टिमार्गीयस्वतन्त्रभक्तेः
 फले स्वरूपे-चाधिक्यं, किं वाच्यमिति भावः । तदेव चिह्नंभवन्ति ॥
 तत्र हेतुरित्यादिना ॥ ब्रह्मणीति ॥ अहरे पुरुषोत्तमे वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ भक्तिमार्गं इति ॥
 स्वतन्त्रभक्तिमार्गं ॥ सत्फलमिति ॥ सतां-सर्वशानामिन्द्रियान्तःकर-
 णानां फलमानन्दाविर्भावरूपमित्यर्थः । एवमेकतिशक्तिः पद्यैः प्रप-
 श्चमिष्यात्वेन प्रपञ्चमध्यपातिभगवद्भजनं मिथ्यात्वात् शुद्धमिति
 चदन्तः प्रत्याख्याताः । नमो भगवते तस्मा इति श्लोके नमनोपलक्षि-
 ताया भक्तेः शास्त्रतास्पर्यगोचरत्वं चैकोन प्रकारेण निरूपितम् ॥५५॥

अतः परं जीवन्व्यापकत्वेन ये भजनं निराकुर्वन्ति तान् प्रति-
 घञ्चन्तु साङ्गैर्ह्यदशभिश्चित्प्रकरणमारम्भन्ते ।

एवं सत्प्रकरणमुक्त्वा चित्प्रकरणमाह ।

जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान् ॥

जीवस्त्विति ॥ तुशब्दः प्रकरणभेदकः । जीवस्यादौ परि-
माणमुच्यते ॥ आराग्रमात्र इति ॥ आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट
इति श्रुतेः । व्रीहेरग्रभाग आरः । नन्वेतावाँश्चेत् कथं सर्वदेह-
व्यापिचैतन्योपलम्भस्तत्राह ॥ गन्धवद् व्यतिरेकवानिति ॥ विशेषे-
षेणातिरिच्यत इति-व्यतिरेको द्रव्यापेक्षयाधिकदेशः । यथा गन्धः
पुष्पापेक्षयाऽधिकदेशं व्याप्नोति, तथा चैतन्यगुणः सर्वदेहव्यापी-
त्यर्थः । गन्धवतः कमलादेरेव वा स्थूलगुणयुक्तः । न तु तदन्य-
थानुपपत्त्या तावत्परिमाणः । वैदिके शास्त्रे वाचनिक्येव व्यव-
स्था । नाप्यवान्तरपरिमाणेऽप्यनिसता भवति । यथा भगवतः
प्रादेशमात्रस्य अद्भुष्टुपर्वमात्रस्य हंसाकृतिस्तथा आराग्रमात्र एव
हंसाकृतिः ॥

एवमित्यादि ॥ एवमिति ॥ श्रुतिपुराणोक्तप्रकारेण । तेन नश्व-
रत्वादियुक्त्वा यन्निर्ग्रह्यात्वमुच्यते तत्प्रस्तावधशादग्रे दूषणीयमि-
ति सूचितम् ॥ जीवस्यैत्यादि ॥ स्वरूपस्योत्पत्तेश्च पूर्वं निरूपितत्वा-
द्बुधुना धर्मा एव तस्य वाच्या इति पूर्वं मतान्तरदूषणाय परिमाण-
मुच्यत इत्यर्थः । आराग्रमात्रश्रुतिः श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रश्नमाध्याये-
ऽस्ति । अद्भुष्टुमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः *
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट * इति । अत्र
बुद्धिगुणेनाद्भुष्टुमात्रस्य, स्वगुणेनाराग्रमात्रत्वमुक्तम् । तेन तथेत्यर्थः ।

अत्र बाधकमाशङ्काहः ॥ नन्वित्यारभ्य, इत्यर्थे इत्यन्तम् ॥
तथाचोक्तश्रुत्यग्रिमश्रुतौ, षालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु *
भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पत * इत्यानन्त्यक-
ल्पनं सामर्थ्यमुक्तम् । तदेव च, व्यतिरेको गन्धवदिति सूत्रे व्या-
सचरणैर्विवृतमतस्तादृशचैतन्यगुणाङ्गीकारान्न दोष इति भावः । नच
व्यतिरेकशब्दोऽभावे प्रसिद्ध इति कथमेवं व्याख्यातमिति वाच्यम् ।

सूत्रापेक्षया प्रसिद्धेर्जघन्यत्वादिति । यतौ कृते गन्धतुल्यत्वं जीवे आ-
याति १. जीवस्यैवात्र प्रकृतत्वाच्च तु चैतन्यगुण इत्युच्यते पक्षान्तर-
माहुः ॥ गन्धवत्-इत्यादि ॥ इदं-चार्थकथनमात्रं, न तु विग्रहः । त-
थाच विशेषेणातिरेकोऽधिकदेशवृत्तित्वं युद्धीयगुणस्यासौ व्यतिरे-
कः । गन्धवानिव व्यतिरेक्यान् गन्धवद्व्यतिरेकवानित्यर्थः । एतेन
द्वितीयोऽपि धर्म उक्तः । स च स्वयञ्ज्योतिष्टे स्फुटो भवति । मत्तान्-
न्तरं दूषयितुमाहुः ॥ न-त्वित्यादि ॥ नावत्परिमाण इति ॥ क्षपणकाद-
यः सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भान्यधानुपपत्त्या शारीरात्मातं देह-
परिमाणकमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र । उक्तरित्वा तदुपलम्भोपपत्तौ तस्या
युक्तेः कदर्यत्वात् । मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यतापत्तेः । नचानित्यत्वं
नाशयवचनम् । जातमात्रस्य बालस्य क्षुधातः स्तनपानादौ प्रवृत्तिव-
शंजात् । तस्याश्च पूर्वानुभूतक्षुध्रिवृत्तिकारणभूतानुभवजन्यस्मृतिम-
न्तरेणानुपपत्त्या तस्यात्मनःपूर्वापरजन्मीयशरीरव्यच्छिन्नस्यैक्ये सि-
द्धे तेन चानादित्वेऽनादिभावत्वेन च ध्वंसाप्रतियोगित्ये नित्यत्वस्य
सिद्धत्वात् । एवमेव प्रेतादिभिरपि पूर्वजन्मकथाकथनादपि तस्ति-
द्धेः । तथैव शरीरणां नाजात्वात् तत्र सर्वत्रापि पर्यायणात्मप्रवे-
शाद् सङ्गोचविकाशशालिपरिमाणवत्तापि न साधीयसी । उक्त-
दोषापादकत्वात् । नापि नानापरिमाणवत्ता । एकस्य लोके नानाप-
रिमाणादर्शनात् । शरीरवदङ्गीकारे सावयवत्वापत्तेरनिवार्यत्वात् ।
तथा सति तद्वदेवानित्यताया अप्यापत्तेश्च । तदेतदुक्तम् ॥ न तु
तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाण इति ॥

नैयायिकादयस्तु पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिमाणान्तरं निरस्य
व्यापकत्वमङ्गीकुर्वन्तो युक्त्यन्तरमप्याहुः । तथाहि । देशान्तरे यद् १.
द्रव्यमस्मद्भोगयोगायोत्पद्यते, तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन धक्तव्यम् ।
अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं, वर्तते । अतो-विभुत्व-
सिद्धिः । किञ्च । आत्मनेऽणुत्वे-ज्ञानेच्छादीनामतीन्द्रियत्वापत्तिः । २
अणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमात् । अणुनामप्रत्यक्षत्वाद्ब्रह्मितिप्रत्य- ३
क्षायलापप्रसङ्गात् । किञ्च मनसोऽप्यणुत्वेन तद्द्रव्यसंयोगे-द्रव्या- ४
न्तरारम्भप्रसङ्गः । इन्द्रियमनःसंयोगश्चायामात्ममनःसंयोगविघट- ५
नेन ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तां व्यापको जीव-इत्याहुः ।

तद्विचारचारु । प्रत्यात्मनियतमांगानुपपत्त्यादिदूषणप्रासात्

तथाहि । सर्वेषांविभुत्वेन सफलमूर्तद्रव्यसंयोगितयासक-
लेन्द्रियमनःशरीरादिसंयोगः सर्वेषामवश्यं वाच्यः । तथा सति स-
र्वेषामेव सर्वमोगे पापकाभावात् प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्तिः ।
नच विभुविशेषगुणानामसमवायिकारणप्रादेशिकत्वनियमाद् यदे-
शायच्छेदेनात्ममनःसंयोगस्तद्देशायच्छेदेनैव भोग इति व्यापकत्वेऽपि
न भोगनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । एकेनाप्रफ-
लमक्षणेमुत्पावच्छेदेनात्रं भक्षयामीतिचद् देवदत्तशरीरावच्छेदेनाऽहं
भुञ्ज इति प्रत्येकं सर्वेषामनुभवापत्तेरनिवार्यत्वात् । पादे मे सुप्यं शिर-
सि मे वेदनेतिवदेवदत्तशरीरे मे सुप्यं यद्दत्तशरीरेमं दुःखामतिज्ञा-
नापत्तेश्च । एकस्यात्मनः सर्वत्र सत्त्वेन तत्तन्मनःसंयोगाद्विदेशे जातानां
ज्ञानानामेतत्समयेतत्त्वात् । तेन तेन मनसा तत्तदनुव्यवसाये बाध-
काभावात् सर्वेषामेव सर्वज्ञतापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । मानाभावात् ।
एकात्मचादप्रसङ्गकत्वेन सिद्धान्तहानिप्रसङ्गाच्च । यदि च किञ्चिद्-
दृष्टादिकं प्रतिबन्धकत्वेन कल्पयित्वा स्वशरीरमात्मावच्छेदेन भो-
गोऽङ्गीक्रियते तदा देहपरिमाणात्मापत्तेर्न्यवारत्वाद् व्यापकत्वनित्यते
दत्ततिलाञ्जली स्याताम् । अतस्तयोर्निर्वाहाय शरीरान्तरावच्छिद्यो-
ऽपि भोगोऽस्याऽवश्यमङ्गीकार्यः । तथाच सति प्रत्यक्षविरोधः, सर्वेषां
सर्वज्ञतापत्तिश्चैलोभ्यसङ्कारापत्तिश्च स्यादित्युभयतस्पाशा रज्जुः ।
किञ्च । देवदत्तशरीरावच्छेदेनात्रे भक्षिते यद्दत्तशरीरावच्छिन्नस्य
तस्याऽहमात्रं भक्षितवानिति स्मरणापत्तिः सुतरां दुर्वारैव । अनुभव-
स्मरणयोरेकप्रदेशावच्छेद्यत्वनियमाभावात् । नेत्राभ्यामद्राक्षं करा-
भ्यामस्पृशमित्यादिस्मरणानां स्वजनफानुभवदेशं नेत्रादिरूपमना-
दत्यैव हृदये जायमानत्वात् । यमद्राक्षं तमन्तः स्मरामीत्यनुव्यव-
सायात् । नाप्यनुभवस्मरणयोरेकशरीरावच्छेद्यत्वनियमः । तस्या-
प्यसाम्प्रतत्वात् । पूर्वजन्मीयानुभवजन्यस्य स्मरणस्य पूर्वशरीरमना-
दत्यैव शरीरान्तरेऽप्येकात्मवृत्तित्वमात्रेणैवाङ्गीकारात् । अथ तत्रा-
तिवाहिकस्यैव सत्त्वाप्राप्ति नियमभङ्ग इति चेन्न । प्रयागे मृतस्ये-
न्द्रप्रस्थादौ जातस्य जातिस्मरणस्य, अन्यत्र मृतस्य स्मरन्ने प्रेतभावेन
वसतश्च प्राग्जन्मसम्बन्धिमित्तकलप्रादिदर्शनादिना यत् प्राग्जन्म-
स्मरणं तदनुपपत्तेः । आतिवाहिकावच्छिन्नस्य तस्यात्मप्रदेशस्य
इन्द्रप्रस्थे स्मरन्ने चाभावात् । आत्मनस्त प्रदेशमनादत्य आतिवाहिका-

अच्छिन्ने यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्मरणाङ्गीकारे स्मरणस्वातिवा-
हिकसमवेतत्वापत्तिः । आत्मसमवेतत्वगमकस्य धर्मीयसोऽनुपपद्य-
मानत्वात् । किञ्च । अदृष्टस्यापि तथात्वापत्तिः । अन्यथा भूमी हृतेत्
यज्ञादिना सर्वस्मिन्वात्मन्यदृष्टोत्पत्तावातिवाहिकान्तरेण स्वर्गादि-
भोगो निराधाधो जीवतामपि स्यात् । नचातिवाहिकदौर्लभ्यम् । सु-
क्तीयातिवाहिकानां यद्गुणां विद्यमानत्वात् । द्विधात्रिधाच्छिन्नगोधा-
शरीरचाश्रयादीं प्रयत्नवदात्मसंयोगव्यावृत्त्यत्वेन तत्र च गोधा-
शरीरनिष्ठमनःसंयोगकल्पनवद्व्याप्यातिवाहिकान्तरसम्बन्धस्य श-
क्यवचनत्वात् । नचातिवाहिकस्याऽनित्यत्वादसि दौर्लभ्यमिति
वाच्यम् । तथापि देवाद्यातिवाहिकेनादृष्टादृष्टातिवाहिकान्तरेण च
भोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । किञ्च । अदृष्टनियमस्यानुपपत्तिः । अदृष्ट-
स्य कर्मनियम्यत्वेन प्रयत्नस्य चात्ममनःसंयोगनियम्यत्वेन संयोगस्य
च सर्वेषामात्मनां सर्वेषां मनःसु सत्त्वात् तथैव प्रनाड्या सर्वेष्वेव
सर्वादृष्टानां सुपचत्वात् । नच विलक्षणमनःसंयोगादिना दोषः प-
रिहन्तुं शक्यः । कारणवैलक्षण्यमन्तरेण मनःसंयोगवैलक्षण्यस्याश-
क्यवचनत्वात् । अथ कार्यकोत्रयं तद्वैलक्षण्यमिति चेत् । अस्तु
तथा, तथापि नाकस्मिकमिति कारणं तु वाच्यमेव । तत्रान्यस्य य-
त्तुमशक्यत्वादीश्वरैश्चैव चैवैलक्षण्यहेतुत्वेनाद्रियते, तदैक एव
भुङ्क्तां, नान्ये, अनेन कर्मणाऽस्यैवादृष्टमुपपद्यतां नान्यस्येत्येवमीश्व-
रेच्छैव व्यापकात्मनां भोगनियमनवद् देशान्तरस्यमयमनेन प्रका-
रेण भुङ्क्तामित्येवमण्वात्मवादेऽपि भोगनिर्वाहसिद्धौ देशान्तरेऽदृ-
ष्टवदात्मसंयोगाङ्गीकारेण व्यापकत्वसाधनं लभ्यममेव । किञ्च व्या-
पकत्वे जीवानामीश्वरनियम्यत्वं न स्यात् । महत्त्वेन नित्यत्वेन चा-
भिमानसम्भवात् । चेतनत्वादिना तौल्यप्रतिबन्धानेन भगवति स-
र्वोत्कृष्टव्यस्यमङ्गीकारस्यापि सम्भवाच्च । अतन्निर्वाहायाप्यणुत्व-
मेव जीवस्याङ्गीकार्यम् । सकलशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भस्तु चैत-
न्यस्य विसर्पिगुणव्याङ्गीकारादप्युपपन्नः । नच विसर्पिगुणत्वमेषा-
सिद्धमिति वाच्यम् । तस्य प्रस्थानरत्नाकरे गन्धनिरूपण उपपादि-
तत्वाद्, भाष्ये चिद्वन्मण्डने चोपपादितत्वाच्च । नन्वात्मनामणुत्वे सु-
खाद्यप्रत्यक्षापत्तिः । गुणप्रत्यक्षत्वायच्छिन्नं प्रति महत्त्वसामानाधि-
करण्यस्य तन्त्रत्वात् । अन्यथा परमाणुरूपादेरपि प्रत्यक्षं स्यादिति

चेन्न । योग्यताया एव तन्त्रत्वात् । अन्यथा व्यापकात्मत्वादेऽप्यवशा-
 दिप्रत्यक्षापत्तिर्नुर्यस्य स्यात् । महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् ।
 नच परमाणुरूपादिप्रत्यक्षापत्तिः । अनुद्भूतत्वेनायोग्यत्वात् । वस्तुत-
 स्तु जन्यसुखादीनां मात्मधर्मत्वम् । कामः सद्बुद्धयो विभ्रिकित्सा अ-
 दाऽथवा धृतिरधृतिर्द्वािर्धाभिर्लित्येतत्सर्वं मन एवेतिभ्रुताधितिवादेन
 सर्वेषां तादृशां सद्बुद्धात् । अतो योग्यताया एव तन्त्रत्वमिति निश्च-
 यः । एतेनेवाणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमोऽप्यपास्त एव । नचाहमि-
 ति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । तस्य देहादिसंयलितविषयत्वात् । स्थूलत्वा-
 दिसामानाधिकरण्यमानेन तस्य भ्रमरूपत्वाच्च । अक्षरीरस्यायो-
 गिनस्तथा प्रत्यक्षे मानाभावात् । योगिनस्तु योगजधर्मप्रत्यासत्या-
 ऽलौकिकप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियविषयत्वेनाणुत्वाबाधकत्वात् । अनागत-
 मतीतञ्च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति
 योगिनः * इति धीभागवतवाक्यात् । नाप्यण्योरात्ममनसोः संयोगे
 द्रव्यान्तरारम्भप्रसङ्गः । विजातीयत्वात् । अणुद्वयसंयोगेन द्रव्यार-
 म्भपक्षस्य धृतियिरुद्धत्वेनानादरणीयत्वाच्च । नापि ज्ञानानुत्पत्तिप्र-
 सङ्गः । आत्मा मनसा संयुज्यते इत्यस्याः प्रक्रियाया अनङ्गीकारात् ।
 किन्तु, अधिष्ठानं तथा कर्ता * इति वाक्यादेवेनान्तर्यामिणा जीवेन
 च मनोऽधिष्ठानात् सहायेन तत्तत्कार्ये मनः प्रेर्यते, तेन चेन्द्रियं प्रे-
 र्यते, तदिन्द्रियदेवना च तत्रानुकूलीभवति, तदा वहिर्विषयसन्निक-
 र्पाज्ञानोत्पत्तिरित्येवं प्रस्थानरत्नाकरे घक्ष्यमाणया प्रक्रियया सुखेन
 तदुत्पत्तिसम्भवात् । अणुत्वबोधकभ्रुतीनां बुद्धेयताभिप्रायकत्वं तु,
 बालाप्रशतभागस्य एतधा कल्पितस्य तु * भागो जीवः स विज्ञेयः
 स चानन्त्याय कल्पत * इत्यादिद्वेताश्वतरश्रुतौ विशेषनिर्देशादेव
 निरस्तम् । अन्यथा, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इतिवदणुत्व-
 मात्रं घदेश्च तु साम्यं प्रदर्शयेत् । उत्क्रान्तिचरणविरोधादपि तथा ।
 नच लिङ्गराशरीरक्रियामादायात्मनि क्रियोपचर्यत इति वाच्यम् । इ-
 न्द्रियाणां लिङ्गान्तःपातित्वात् । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादि-
 श्रुतौ जीवोत्क्रमणोत्तरं प्राणचक्षुराद्युत्क्रमणकथनविरोधस्य दुष्प-
 रिहरत्वात् । इत्यथात्मवादः । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं यौक्तिकं दूषयित्वा अलौकिके प्रमेये श्रुत्युक्तमेवादरणी-
 यमित्याशयेनाहुः ॥ वैदिक इत्यादि ॥ अत एव व्यासचरणैः शब्दा-

नुरोधेनेव सर्वत्र निर्णयः क्रियत इति तथेत्यर्थः । मन्वाराग्रपरि-
माणमप्यन्तरपरिमाणमेवेत्यनित्यत्वापत्तिर्दुर्धारेत्यत आहुः ॥ नापी-
त्यादि ॥ तथाचार्यं यौक्तिकशास्त्र एव दोषो, न श्रौत इति भावः ।
ननु, पुरश्चक्रो द्विपदः पुरश्चक्रो चतुष्पदः * पुरः स पक्षी भूत्या
पुरः पुरुष आविशद् * इति पुरप्रवेशाय हंसरूपकयनात् पुरां च
नानाविधत्वेन स्वल्पासु तासु कथमङ्गुष्ठमात्रस्य प्रवेश इति नेदं युक्त-
मित्यत आहुः ॥ आराग्रेत्यादि ॥

ननु निसः सर्वगतस्थाणुरिति वाक्याद् व्यापको भावेऽप्य-
तीत्याशङ्क्याह ।

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥

प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥ ५७ ॥

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्येति ॥ भगवदावेशे भगवद्धर्मा व्यापक-
त्वादपस्तत्र श्रूयन्ते । न तु जीवो व्यापकः ।

ननु वेदे, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्यादाराग्रमात्रत्वं न
वास्तवमिति चेत् तत्राह ॥ आनन्दांशाभिव्यक्ताविति ॥ ब्रह्मत्वे-
ऽपि नाधिकपरिमाणता वक्तव्या । अत्रापि ब्रह्म व्यापकं भवति ।
यथा कृष्णो यशोदाक्रोडे स्थितोऽपि सर्वजगदाधारो भवति ।
तथा जीवस्याप्यानन्दांशश्चेदभिव्यक्तस्तदा तस्मिन् ब्रह्माण्डको-
टयो भवन्ति । अत्र एव परिच्छेदेऽपि व्यापकत्वसिद्धेर्न तदनुरो-
धेनाधिकपरिमाणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ परिच्छेदो व्यापकत्वं
च तस्य तदिति ॥ अलौकिकेषु धर्मेषु प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न तु
लौकिकी युक्तिः । अतो व्यापकत्वेऽपि नाराग्रमात्रत्वं दोषाय ॥५७॥

नन्यित्यादि ॥ भवत्वेवमणुत्वं, तथाप्याकाशवत् सर्वगतश्च

नित्य इत्यादिभूतिषु व्यापकत्वस्यापि ध्रुवणाच्छ्रुत्योर्धिरोधे गीत-
या निर्णय उचित इत्याशयेनाऽऽशङ्काहेत्यर्थः । नन्वेवं युक्तमेव चेद्
व्यापकत्वं, तदाऽणुत्वसाधनमनर्थकमेवेत्यत आहुः ॥ भगवद्विष्वा-
दि ॥ तथाच यथाऽयोमोडकस्य दाहकत्वेऽपि, नायोरूपेण तथात्व-
मिदं जीवरूपेणास्य न व्यापकत्वमतो नाणुत्वसाधनं व्यर्थमित्यर्थः ॥
आनन्दांशेत्यादि ॥ तथाच घ्राणे सति श्रुत्या ब्रह्मत्वं - तत्र बाध्यते ।
तत्रानन्दांशामिव्यक्ती भवतीति - तस्यैवायं धर्मो, न त्रिदशस्येति,
नाणुत्वस्याघास्तघत्वं शक्यशङ्कमित्यर्थः । नन्वेवं व्यापकत्वे तद्विरुद्ध-
स्याणुत्वस्यापायादघास्तघत्वमेव सिद्धतीति घटकुड्यां प्रभातमिति
चेत् तत्राहुः ॥ ब्रह्मत्वेऽपीत्यादि ॥ अत इति ॥ आनन्दांशधर्मस्य वि-
रुद्धधर्माश्रयत्वस्य तदामिव्यक्तत्वात् ॥ तदनुरोधेनेति ॥ ब्रह्मत्वकथना-
नुरोधेन ॥ तस्य तदिति ॥ तत्र परस्परविरुद्धं धर्मद्वयं तस्य ब्रह्मण
इति ब्रह्मत्वे उभयं घास्तघमित्यर्थः । ननु लोकविरुद्धमेतदिति चेत्
तत्राहुः ॥ अलौकिकेष्वित्यादि ॥ एवमेको धर्मो विचारितः ॥ ५७ ॥

अतः परं जीवस्य प्रकाशकत्वदर्शनाह्वयमाणवाक्यानुरोधा-
च्च तेजस्त्वं ये भवन्ते तान् दूषयितुं प्रकाशकत्वं विचारयन्ति ।

धर्मान्तरमाह ।

(१) तत्र प्रकाशकं = तत्र दूष प्रकाशकं (२) तत्रैतन्न्यं = तत्रैतन्न्यं चैतन्न्यं प्रकाशकं

प्रकाशकं तच्चैतन्न्यं तेजोवत्तेन भासते ॥

न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ॥

योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाशते ॥ ५८ ॥

(१) प्रकाशकं तत्र (२) प्रकाशकं तच्चैतन्न्यं

प्रकाशकं तच्चैतन्न्यमिति ॥ प्रकाशकं तत्रदूषं, तस्य चैतन्न्य-
गुणो वा, तेन तेजोवद् भासते । ततो ज्योतिःप्रयोगः । वृत्रस्य
देहाभिष्क्रान्तमात्मज्योतिरिति * । यथा, चैद्यदेहोत्थितं ज्योति-
रिति * । नैतावता तेजःप्रकृतित्वम् । तेजसोऽपि ब्रह्मप्रकृतित्वा-
देव तथात्वम् । अत एव न रूपवत्त्वादिकमाशङ्कनीयम् ॥

लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्ममाह ॥ न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यमिति ॥

रूपाद्यभावात् सन्निकर्षाभावाच्च । यं न स्पृशन्ति न विदुरिति *
 वाक्यात् ॥ नापि केनचित् प्रकाश्यम् ॥ यथा सूर्येण प्रकाशितो
 घटश्चक्षुषापि गृह्यते । न तयोन्द्रियग्रहणार्थं किञ्चित् प्रकाशकम-
 स्तीत्यर्थः । ननु तर्हि, पश्यतां सर्वलोकानामिसादि * कथमुपपद्ये-
 तेतिचेत् तत्राह ॥ योगेनेति ॥ त्रेधा तद्दर्शनम्- । योगेन-साधितं
 मनः पश्यति । दृष्टिस्तु या भगवन्तं पश्यति, दिव्या ज्ञानदृष्टिश्च या
 तथा । नान्यथा तद्दर्शनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

धर्मान्तरेत्यादि ॥ प्रकाशकं तच्चैतन्यमित्यत्र प्रथमपक्षे, तदि-
 ति भिन्नं पदम् । चैतन्यपदस्य, तेजोवदित्यनेतान्धयः । द्वितीयपक्षे
 समस्तम् । ज्ञेयं स्फुटम् । न्यस्तवेवं, तथापि पक्षद्वयं किमित्युच्यते
 इत्याकाङ्क्षायां स्वयंज्योतिष्प्रभृत्या, गुणाद्बालोकवदिति सूत्राच्च पक्ष-
 द्वयं सम्भवतीति व्याख्यातमुन्वेन तदाहुः ॥ प्रकाशकमित्यादि ॥ त-
 याच्च प्रकाशकत्वाज्ज्योतिःपदवाच्यत्वाच्च तेजःप्रकृतित्वं नेत्यर्थः ।
 तत्र सन्देहनिवृत्त्यर्थं नत्र प्रमाणमाहुः ॥ तेजसोऽपीत्यादि ॥ तमेव
 भान्तमिति श्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रकाशकत्वेन भास्वरूपवत्त्वेन व्या-
 त्तदर्शनात् तत्रापि तदापस्त्य तेजस्त्वं-दुर्गोरमिति चेत् तथाहुः ॥
 अत एवेत्यादि ॥ श्रुतिविरोधादेव तथा नाशङ्कनीयमित्यर्थः ।

लोकंत्यादि ॥ ननु युक्तिविरोधे कथं कथलं श्रौतमादरणीय-
 मित्याशङ्कनां युक्तिं हृदि कृत्वा लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्मसाहेत्य-
 र्थः । तथाच यदि तस्य रूपवत्त्वं स्थालौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यात् ।
 रूपवत्त्वेन लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वेन ज्ञानेः । अतोऽत्र-तदभावादलौ-
 किके श्रौतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु कथं लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्व-
 मित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ तथाच यदि तदुभयं स्यात् प्रत्यक्षं
 स्यात् । तदभावात्, यत्राश्च खानीति श्रुतेश्च तथेत्यर्थः । आदिपदं
 स्पर्शरसगन्धशब्दसङ्गाहकम् । सन्निकर्षाभावे स्मृतिरूपमपि मान-
 माहुः ॥ यं नेत्यादि ॥ यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः *
 अन्तर्वेद्भिश्च चिन्तनं ध्यामन्तत् तं नतोऽस्म्यहम् * इति पष्टस्कन्धे
 नारदोपदेशे भगवन्तो मनआदिस्पर्शनिषेधाज्जीवस्यापि सजानीयत्वेन
 ब्रह्मगुणसारत्वात् तत्रापि-संयोगात्स्पर्शविशेषस्याभावात्-सन्निक-

र्पाभाव इत्यर्थः । पञ्च जीपे परिमाणं संख्या पृथक्-देशिकपर-
 त्यापरत्वे परिवर्तनादिक्रिया प्राणधारणप्रयत्नः स्वप्ने प्रकाशकत्वं
 लौकिकेन्द्रियाग्राह्यत्वं सत्ताविसर्पित्वं चेति गुणा भगवद्दिश्य
 सृष्टौ भवन्ति । मोक्षे त्वानन्दाभिव्यक्तौ व्यापकत्वमपि प्रादुर्भवति ।
 परममुक्तौ भगवता ऐक्ये प्रयत्नान्ताः पद् निवर्तन्त इति बोध्यम् ।
 संयोगस्य तु स्पर्शोऽन्तर्भावो द्वितीयस्कन्धे, वस्तुनो लघुकाठिन्य-
 मित्यस्य सुबोधिन्यामुपपादितः । स च प्रस्थानरत्नाकरे तत्त्वविवेके
 प्रदर्शितोऽस्माभिरिति ततो बोध्यः । एतेन, आत्ममन-संयोगोऽहमिति-
 प्रत्यग्व्यक्तिजनकत्वेन यो वैशेषिकादिभिरङ्गीक्रियत सोऽपि धृति-
 स्मृतिविरोधाद् ब्रह्ममिति लौकिकप्रत्यग्व्यक्तौ देहस्य तत्संबलितस्य
 भावेन तस्य विधिकारमविषयभावाच्च न विधिकारमबोधकः ।
 तस्य तथात्वाङ्गीकारे योगादिसाधनवैयर्थ्यापत्तेरनुभवविरोधाच्चेति
 बोधितम् । अतः परं, केचन बाह्या ज्ञानरूपस्य प्रकाशस्य मदशक्ति-
 यत् परमाणुपुञ्जधर्मत्वं स्वीकुर्यन्ति, तद् दूषयितुमाहुः ॥ नापीत्या-
 दि ॥ अयमर्थः । ज्ञानं यस्य धर्मं, स पुञ्जी ग्राह्यधेनूतशरीरेऽपि ज्ञान-
 मुपलभ्येत । अत आन्तरो वाच्यः । सोऽपि केशाणुकन्यायेन हृदय-
 श्चेद् यदाकदाचित् प्रकाशोऽपि स्यात् । तथा सति तत्प्रसिद्धिरपि
 स्यात् । यतो नैवम्, अतो न तथेति । अतो-ज्ञानधर्मा इतराप्रकाश्य
 आत्मा अतिरिक्त एव, न तु परमाणुपुञ्ज इति ॥ तर्हीति ॥ योग्यता-
 सन्निकर्षसंस्कारकामावेन लौकिकप्रमाणागोचरत्वे ॥ त्रेधेत्यादि ॥
 अत्रैवं बोध्यम् । ब्रह्मवादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वेन सच्चिदानन्दात्मक-
 त्वं, तथा, घाणं च गन्ध इत्यादिवाक्यानुरोधात् सजातीयग्राहकत्वं
 च नियतम् । एवं सति लौकिकेन्द्रियैर्यल्लौकिकं गृह्यते तद् सर्वशेन
 सर्वशस्य ग्रहणम् । तस्य ग्राह्यत्वात् । यत्र पुनयोग्यस्य सतः स्पा-
 र्शनादिसम्भवेऽपि न चाक्षुषं, यथा, अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपेषु
 सत्त्वपि * इत्यादौ, तत्र-नायया-दोषान्तरेण वा विषयावरणे अ-
 न्यस्य प्रतिविम्बादर्शनमापतति, चक्षुरावरणे-स्वस्यान्यदर्शनमापत-
 त्तित्युभयोपपत्त्यर्थं ज्ञानांशस्यावरणमङ्गीकार्यम् । तथा सति चक्षुषि
 ज्ञानांशः किञ्चिदावृत इति ज्ञानात्मक प्रतिविम्बं शिरोभागेन गृह्णा-
 ति । यथा सदात्मकस्येपत्तिरोभावे तैमिरिकस्तद्वत् । सर्वशोऽस्ती-
 ति तदानीमपि सदात्मकं वस्तुन्तरं गृह्णानीत्येवं ज्ञानचक्षु सिद्धिः ।

एवमान्दरूपं चक्षुरानन्दांशं गृह्णातीत्यपि बोध्यम् । एवं-सति प्रकृते योगेन-साधितं मनो यदा भवति तस्य ज्ञानांश उरुकृष्यत इति तादृशं मनः पश्यति । परमन्तरेव । एवं मां सर्वे पश्यन्त्विति भगवद्विच्छया यदा-दृष्टेर्ज्ञानांश उरुकृष्यते, भक्त्या वा आनन्दांशस्तदा सा-दृष्टिर्भगवन्तं पश्यतीति-तादृशी जीवमपि पश्यति । आनन्दांशप्राकट्ये ज्ञानस्यापि प्राकट्यात् । एवमेव दिव्यापि । उक्त्याक्ये सर्वलोकपदेन देवादय एवोच्यन्ते । वृत्रवधे दिव्यदृष्टीनां तेषामेव सन्निधानात् । चैद्यवधे तु मनुष्या अपि । भगवद्द्रष्टृत्वात् । दृष्ट्या दर्शनं बहिर्ज्ञेयम् । एवं दर्शनसाधनकथनेन पूर्वोक्तं ब्रह्मांशत्वं दृढीकृतम् ॥ ५८ ॥

अतः परं परमतं दूषयन्ति ।

एवं स्वमते जीवस्वरूपमुक्त्वा, एकधा दशाधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् * इति वाक्याद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो ब्रह्माभासो वा जीव इति कश्चिन्मन्यते, तन्मतानिराकरणायाह ।

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा ॥

आनन्दांशतिरोधानात् तत्तद्भूतेन भासते ॥ ५९ ॥

आभासप्रतिबिम्बत्वमिति ॥ यद्यपि तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । तेनैकं ब्रह्मैव नानारूपं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते । एकस्य-नानात्वमेव दृष्टान्तरथो, न प्रतिबिम्बत्वम् । प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरि-सत्रापि तथा । रूपस्यर्शादियुक्तस्य द्रव्यस्य रूपमात्रोपलम्भः प्र-तिबिम्बः । क्रियायाश्च । न तु धर्मस्पर्शो वा । तथा सति जले-न्दुस्तं प्रतिप्य तं स्पृशेत् । तत्र स्वाचारस्वभावानुविधायित्वे सति संमुखस्थितार्थानुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो हि प्रतिबिम्बः । स चैतरविलक्षणः । अतः-प्रतिबिम्बरूपमेकं भगवतः स्वतन्त्रमिति मन्तव्यम् । तत्रापि मानाद्यभावात् तदर्थं मयत्नाकरणात् । अत एव

समो मशकेन समो नागेनेति श्रुतेः सर्वानुविधायकत्वमपि सद्गच्छते । अतो-मूलसेकः शाखायामपि गच्छतीतिवत्-प्रतिविम्बेऽपि तथा भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेसोच्यते । आभासत्वं प्रतिविम्बत्वं न तु मुख्याभासवत् तस्यालीकं स्वरूपमित्यर्थः । यदस्ति यन्नास्तीति वाक्याद् भगवतः सर्वं रूपमुपपद्यते, न त्वन्यस्येति भावः । यथा-महाराजस्य-सर्वरूपं-सर्वा च कृतिर्न दोषाय ॥

आभासप्रतिविम्बत्वे प्रयोजकं रूपमाह ॥ आनन्दांशतिरोधानादिति ॥ जीवरूपं तत् । एतत्तिरोधानाज्जीवत्वं भासते । तेन आनन्दांशेनाविर्भूतेन युक्तं यत् तद्ब्रह्मवदवभासते इत्यर्थः । अंशद्वयस्य विद्यमानत्वान् । सदंशस्फूर्तावाभासत्वम् । उभयोः स्फूर्तौ प्रतिविम्बत्वम् । त्रिनयस्फूर्तौ ब्रह्मत्वमिति निर्णयः । न तु लौकिकाभासत्वम् । तथा सति अलीकता स्यात् ॥ ५९ ॥

एवमित्यादिना ॥ कश्चिदिति ॥ मायावादी ॥ आहेति ॥ तद्वाक्याशयमाहेत्यर्थः । ननूक्तवाक्यस्य प्रकरणाविरुद्धत्वेन जीवबोधकत्वान्मतान्तरीयप्रतिविम्बरूपत्व कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याकाङ्क्षायां बलिष्ठोपपत्तिबलेन जीवबोधकत्वाद्, प्रहिलतया तथाङ्गीकारेऽपि दूषणान्तरप्रासाच्च नाङ्गीक्रियत इत्याशयेनाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ यद्यपि तद्वाक्यं जीवप्रकरणावरुद्धं, तथापि तद् ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ तेनेत्यादि ॥ तथाच यदि श्रुतिर्जीवस्य तादृशप्रतिविम्बरूपत्वमभिप्रेयान्मुक्तमेव दृष्टान्तीकुर्यान्न तु चन्द्रमतस्तथेन्यर्थः । कथमेवं विनिगम्यत इति चेदुच्यते । इदं वाक्यं ब्रह्मविन्दूपनिषदिवर्तते । तत्र च, मनो हि द्विविधं प्राक्तमित्युपक्रम्य शुद्धमनसः स्वरूपं, शुद्धे मनसि ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं चोक्त्वा तादृशमनसिद्वयर्थस्वस्य ब्रह्मात्मभावनारूपं साधनमुपदिशन्ती श्रुतिः, स्वरेण सन्धयेद् योगमित्यादिमन्त्रत्रयेण शेषब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तद्विरुद्धधर्मवतो ज्ञातुः कथमुक्तरूपब्रह्मणाऽभेदो भावयितुं शक्य इत्याकाङ्क्षायां, न निरोधो न चोत्पत्तिरिति मन्त्रेण ज्ञातुर्विरुद्धधर्माध्यासे निवार्यत्वायोक्त्वा, एक एवात्मा मन्तव्य इति मन्त्रेण ज्ञातुः स्वरूपं जन्माद्यभावायोक्त्वा

विरुद्धधर्माभावेऽस्तु साजात्यं, न न्यभेद् इत्यभेदभायना न युक्तेति शङ्कायां जीवस्य तदभिन्नत्वाय ब्रह्मस्वरूपं वदति । एक एव हि भूतात्मा भूतं भूते व्यवस्थितः * एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल-चन्द्रवद् * इति । दशधेत्यपि क्वचित् पाठः । अर्थस्तु, एक एव भू-सात्मा परमेश्वरो भूतं भूते प्रतिशरीरं व्यवस्थितः । विशेषाकारेण अंशेनाऽवस्थितः सश्रेकधा बहुधा चैव दृश्यते । एकस्थानेकधाव-स्थाने दर्शने च ह्यष्टान्तमाह । जलचन्द्रवदिति । यथा जले-चन्द्रमा अंशुरूपेण अंशेन स्थित एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधा अनेकसंख्या-कम्पादिविशिष्टरूपेण च दृश्यते । तथाच नानात्वदर्शनेऽप्यंशतांशिनो-रभेदान् साजात्याय ब्रह्माभेदभायना जीवस्य युक्तैत्यर्थः । एवं सति अत्रैकस्य नानात्वमेव ह्यष्टान्तार्थः सिद्धयति । किञ्चित् तन्मन्त्रोत्तरमन्त्रे जीवस्य च नभोपमत्वमुक्तम् । तदपि प्रतिविम्बरूपतया न सङ्ग-च्छेत् । तस्यालीकत्वात् । नचापच्छिप्रधादस्य तन्मन्त्रे सिद्धेरंश-त्वकथनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्मिन् मन्त्रे जीवस्य स्थानप्र-यातीततायां ब्रह्मभावापन्नतामात्रपरामर्शात् । पूर्वमन्त्रेण तथा निश्च-यात् । अन्यथा विरोधापातात् । प्रदेशत्वादरणे धृत्यन्तरविरोधादी-नामप्रे वाच्यत्वात् । अतोऽत्र ब्रह्मण एकस्य नानात्वमेव ह्यष्टान्तार्थ इति निश्चयः । एवमप्रेऽपि द्रष्टव्यम् । तदेतमुक्तम्, एकस्य नानात्व-मेव ह्यष्टान्तार्थो न प्रतिविम्बत्वमिति ॥ तन्व्यस्त्वंशप्रवेशस्तथापि तत्र मण्डलकलङ्कनदेरप्रवेशान् प्रातीनिकानां तेषां त्यलीकतैवेति सैव ह-ष्टान्तार्थोऽस्त्विति चेत् । सुबुद्धिरसि ॥ तावतापीदानीमायुष्मता युक्त्वा व्यवस्थाप्यमानानां व्यापकत्वादीनां केषाञ्चिद्भर्माणामेव त-थात्वं सेत्स्यति, न तु जीवस्वरूपस्यापीत्यनुसन्धस्व । पतेनैव, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विद्यस्त्रानपो भिक्षा बहुर्धकोऽनुगच्छति * स्मृतिरत एव चोपमा सूर्यकादिचदितिसूत्रं च व्याख्यातप्रार्थं शेषम् ।

तन्विदमसङ्गतम् । श्रीभागवते मुदह्यष्टान्तस्याप्युक्तत्वात् । पुराणस्य धृत्यर्थनिर्णायकार्थेन तदनुसृत्यैव श्रुतिभाष्यकथनस्योचि-त्यादिति चेत् तत्राहुः ॥ प्रतिमुखस्य यथा मुखार्थारित्यथापि तथेति ॥ अत्रापि मुखधियः प्रतिमुखश्रीप्रयोजकत्वमुच्यते इति न जीवस्य पराभिमतप्रतिविम्बन्यमत्राप्यर्थ इत्यर्थः । तर्हि प्रतिविम्बः को वेत्या-काङ्क्षायां तस्वरूपमाहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपमात्रोपलम्भ इति ॥

पांशस्य ज्ञानम् ॥ चकारः संख्यापरिमाणपृथक्संयोगविभागपरत्वा-
परत्प्रसमुच्चायकः । तथाचोक्तविधधर्मिसम्बन्धि यदर्पणादिसम्ब-
न्धेन रूपक्रियासंख्यादिज्ञानं, स प्रतिबिम्बः । तेन पदार्थान्तररूपमा-
यिकज्ञानात्मा सिद्ध्यति, न त्वध्यासात्मा । स्वमुखस्यादृष्टत्वेन तत्र-
प्रतिबिम्बेऽध्यासलक्षणाप्रसमन्वयादित्यर्थः ।

ननु किमत्र विनिगमकं, येनैवमुच्यते । वस्तुतस्त्वपदार्थोऽर्थ-
दूषणप्रयासः, प्रतिबिम्बपदार्थस्यैवाभावात् । दर्पणादिसन्निकर्षेण परा-
वृत्तनयनकिरणस्य स्वमुखदर्शनमात्रेण दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिमाना-
त् । अन्यथा तमसि नीलीनोऽपि प्रतिबिम्बेत । एवन्तु सहकार्यभावा-
देव चाद्भुतत्वाभावः । नच परावृत्तौ मानाभावः । कार्यस्यैव मान-
त्वात् । दर्पणादिभिस्तेज परावृत्तेः सार्वजनीनत्वेन प्रकृतेःपि बाध-
काभावाच्चेत्याशङ्क्यां प्रतिबिम्बस्याप्रतिरिक्तत्वसाधनाय प्रभवस्तं
लक्षयन्ति ॥ स्वाधारेत्यादि ॥ अत्र स्व इति विवक्षितः ॥ स्वभाव इति
धर्मः । अनुविधायित्वमिति समानधर्मत्वम् ॥ संमुख इति, अनुवि-
धानानुकूलो देशः । तथाच स्वः प्रतिबिम्बस्तदाधारो दर्पणजलादि-
स्तत्स्वभावः स्वच्छत्वमालिन्यादिस्तदनुविधायित्वे सति संमुखस्थि-
तो योऽर्थो मुखसूर्यादिसदनुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो यः स प्रति-
बिम्ब इत्यर्थः । अस्ति चैवंरूपत्वं मुखसूर्यादिप्रतिबिम्ब इति लक्षण-
समन्वयः । अत्र प्रथमदलमात्रं स्फटिके, द्वितीयं च चित्रादावतिव्या-
प्तोतीति दलद्वयमावश्यकम् । एवमपि स्फटिकप्रतिमायाप्रतिव्याप्ति-
रिति तद्वारणाय तृतीयं दलं, समभिव्याहारात् तेनैव रूपेण प्रतीति-
योग्यत्वमित्यर्थकम् । स्वपदरहितसर्वदलोक्तौ चाश्वत्याभासेऽति-
व्याप्तिरिति तद्वारणाय तदावश्यकमेव । स्वाधारस्वभावानुविधायि-
त्वेनैव प्रतीतियोग्यत्वं त्वसम्भवप्रसक्तमेव । द्वितीयदलोक्तरूपताया
अपि सत्त्वात् । तादृशत्वे सत्येव प्रतीतियोग्यत्वं च स्फटिकेऽति-
व्याप्तम् । स्वाधारभूतावयवस्वभावानुविधायित्वस्य तत्रापि सत्त्वा-
त् । प्रतीयमानत्वं चाप्रतीतप्रतिबिम्बेऽध्याप्तम् । अतः सर्वं सुष्ठु । नच
स्वपदेनात्माश्रयः शङ्क्य । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षतो गृह्यमाणत्वात् ।
सांमुख्यञ्चात्रानुविधानानुकूलदेशत्वमेव, न तु पुरोवर्तित्वम् । असं-
मुन्नदिष्कानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । यस्तु स्फटिकप्रतिमादिवारणा-
द्यार्थपदं यावत्त्वेन विशेषणीयमिति कश्चित् । तत्र । प्रतिबिम्बविशेषे

अव्याप्तेः । एकस्मिन् यावदनुविधायित्वस्यादर्शनात् । प्रतिविम्बय-
 ह्यत्वप्रतीतिबाधापक्षेभ्यः । प्रतीतियोग्यपदमाकाशवारणायेत्यपि त-
 या । वेदान्तसिद्धान्ते तस्य तथात्वाद्भ्रूकारान्, परोक्षप्रतीतियोग्य-
 तायाः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं पुनर्विशेषणान्तराकाङ्क्षापाताच्च । तस्माद्-
 स्मबुक्करीतिरेव साधीयसीति बोध्यम् । एवं लक्षणं निश्चित्य तेन
 सिद्धं तत्स्वभावमाहुः ॥ स चैतरविलक्षण इति ॥ चोऽप्यर्थे । स प्र-
 तिबिम्ब इतरस्मात् सत्यसृष्टिरूपाद् यदादेर्मिथ्यासृष्टिरूपाद्रामासा-
 देभ्य विलक्षणो विरुद्धस्वभाव इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इ-
 त्यादि ॥ तथाच स्वभाववैलक्षण्येन पदार्थान्तरत्वसिद्धेर्ब्रह्मपरावृ-
 त्त्याङ्गीकारोऽभिमानमात्रमेवेति भावः । अत एवाददर्शयस्य परस्पर-
 रागिमुख्ये सामास्योरादर्शपोरत्वस्थादर्शनं, दर्पणोपरि मुद्रिकादेः
 स्थापने तद्ब्रह्मदर्शनम्, असंमुखदिक्कानां चादर्शो दर्शनं युज्यते ।
 तमसि तिष्ठतः प्रतिबिम्बामात्रस्तु तमसः पदार्थान्तरत्वात् तेन तदा-
 धरणादेवोपपन्नः । अत एव तादृशस्थले तमस एव प्रतिविम्बो,
 न पुरुषादेरिति सर्वज्ञनीता प्रसिद्धिः । एवं मत्पुष्पस्पर्शमण्डलाद्य-
 नुमद्यच्चक्षुःप्रतिघातेः सौरादितेजो दर्पणादौ प्रविशति, प्रतिविम्बते,
 परावर्तते च । तेजोप्रतिरिक्तं तु स्पर्शाद्यनुभवात् प्रतिविम्बतं एवे-
 ति मन्तव्यम् । तेन निष्पत्सूहा प्रतिविम्बासिद्धिरिति चक्षुःपरावृत्ति-
 पक्षो न साधुरिति दिक् ।

एवमतिरिक्तं साधयित्वा भगवद्भूतत्वं साधयन्ति ॥ तत्रापील्लादि ॥
 तत्र भगवद्भूते, अपिशब्दात् प्रतिविम्बे च नियतपरिमाणसंख्ययोरभा-
 धात् । आधारे मानार्थं परित्यागार्थं योग्यत्वात् प्रयत्नाकरणात् स्त-
 र्कोऽविक्रान्तकियानाचरणात् प्रतिविम्बो भगवद्भूतमेवेत्यर्थः । तथा-
 च भगवतो रूपान्तरं यथा नियतपरिमाणसंख्यारहितं, यथा च त-
 न्महदपि स्वत्यागारे प्रपन्नं विनैव भाति तथा प्रतिविम्बोऽपीत्यथम-
 पि रूपान्तरमेवेति भावः । एतदुपलम्भायै युक्तान्तरमाहुः ॥ अत ए-
 वेत्यादि ॥ नियतपरिमाणाद्यभावेन भगवद्भूतत्वादेवैतच्छूद्रतुक्तं भ-
 गवतः सर्वानुविधायित्वं प्रतिविम्बेऽपि सद्गच्छत इत्यर्थः । एवं
 प्रतिबिम्बस्य स्वरूपादिकनिर्णय, प्रतिमुखस्येतिवाक्यसद्गमनायाहुः ॥
 अत इत्यादि ॥ अतो भगवद्भूतत्वादेतोऽमूलसेकन्यायेन विम्बे कृतम्
 अलङ्कारादिकं प्रतिविम्बे प्राप्नोतीति प्रतिविम्बेऽपि विम्बनुत्पत्तया

भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेत्य, प्रतिमुपस्येत्यत्र, आभास एव चेति सूत्रे च तथात्वमुच्यते, न तु मुख्याभासवन्मुपतुल्याभासवज्जीवस्यालीकं स्वरूपमभिप्रेत्योच्यत इत्यर्थः । मुख्येत्यत्र मुपमिव मुख्य इती-
 चार्थे शास्त्रादिभ्यो य इत्यनेन जातो यप्रत्ययो द्वेषः । ननु भवतु जी-
 वस्य सत्यत्वं, तथापि, तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा
 तम * इति द्वितीयस्कन्धघाफ्ये प्रतिविम्बस्य तु मायिकत्वं व्यवस्था-
 पितमिति कथं तादृशस्य भगवद्रूपत्वं शक्यवचनमित्यत आहुः ॥
 यदस्तीत्यादि ॥ भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्धनानि विष्णुर्गिरयो
 दिशश्च * नद्यः समुद्राश्च स एव विष्णुर्यदस्ति यत्रास्ति च विप्र-
 धर्य * इति विष्णुपुराणे असतोऽपि भगवद्रूपत्वकथनात् तादृशत्वे-
 ऽपि भगवद्रूपत्वमवाधमिति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मस्वरूपे
 मायिकत्वदोषः प्रसज्यत इत्याशङ्क्यामभ्युपगम्य दृष्टान्तेन समा-
 दधते ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच यत्र लोकेऽपीयं व्यवस्था तत्र ब्रह्मणि
 सकलजगन्नियन्तरि कुत्र दोषस्य सम्भावनापीति भावः । नचैवं
 सति जीवस्यापि मायिकरूपेणैव भगवद्रूपत्वमस्त्विति शङ्कनीयम् ।
 पूर्वोक्तश्रौतदृष्टान्तव्याकोपात् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति
 पद्यते * कितेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा * इतिश्रुत्युक्त-
 दोषप्रसक्तेश्चेति दिक् ॥

ननु यदि ब्रह्मरूपतैव जीवस्य तर्हि सूत्रादावाभासादिरूपत्वं
 कुत उच्यत इत्यत आहुः ॥ आभासेत्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ सदंश-
 स्फूर्ताधित्यादि ॥ ताश्च स्फूर्तयो गौरोऽहमस्मीति देहविशिष्टो व्य-
 तिरिक्तो वा चेतनोऽहमिति ब्रह्माहमित्याधिभौतिकाध्यात्मिकाधि-
 दैविकरूपेण द्वेषाः । तथाचैतादृशप्रतीतिविषयं तत्प्रयोजकं रूपान्तर-
 मभिप्रेत्य तथोच्यते, न त्वलीकत्वमभिप्रेत्येत्यत आभासप्रतिविम्ब-
 ब्रह्मरूपत्वबोधकानां सर्वेषां वाक्यानां न कथमपि विरोध इति भावः ।
 एवं स्मृतं स्थापयित्वा मतान्तरीयप्रतिविम्बपक्षे दूषणान्तराणि-
 वक्तुमवश्यदूष्यत्वे हेतुं वदन्त आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ ५९ ॥

अतो मायावादिन्यतिरिक्तास्तं तथा मन्यन्त इति मिथ्या-
 वादं युक्तिवाधितमेव दूषयति ।

मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते ॥

तत्र वृत्तेर्द्वा सुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते ॥

गुहां प्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्भचनादपि ॥ ६० ॥

जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यते ॥

लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ॥ ६१ ॥

अधिष्ठातुर्विनष्टत्वात्त देहः स्पन्दितुं क्षमः ॥

प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुपुत्रस्येव न व्रजेत् ॥ ६२ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नमिति ॥ अवश्यं प्रतिबिम्बासिद्धयर्थं
व्यवधानं कल्पनीयम् । तन्मायादिकमेव भवतीति मायाजवनिका-
च्छन्नं न प्रतिबिम्बते । यथा तिरस्करिण्यां विद्यमानायां पुरुषो
न प्रतिबिम्बते । दूषणान्तरमाह ॥ तत्र वृत्तेरिति ॥ यो यत्र वर्त-
ते स तत्र न प्रतिबिम्बते । उपरि स्थित एव भ्रान्सा प्रतीत
आकाशः प्रतिबिम्बते । वस्तुतस्तु प्रभामण्डलस्यैव रूपतः प्र-
तिबिम्बः । तथा भ्रान्सा प्रतीतनीलरूपस्यापि गन्धर्वनगरवद्दस्तु-
सामर्थ्यात् तथा प्रतीतिः । सर्वथा दर्पणरेखावत् तत्र विद्यमानं
न प्रतिबिम्बते । दूषणान्तरमाह ॥ द्वा सुपर्णाश्रुतेरिति ॥ तयोर-
न्यः पिप्पलं स्वाद्गच्छीति वाक्यात् । प्रतिबिम्बस्य क्रिया, विम्बस्य
च दूष्णीम्भायो विरुद्ध्यते । प्रतिबिम्बाक्रियाया विम्बाधीनत्वा-
देकत्रास्थितेश्च । श्रुत्या च तथा बोध्यत इति प्रतिबिम्बकल्पना
श्रुतिविरुद्धा । न्यायविरोधमाह ॥ गुहां प्रविष्टाविति ॥ गुहां प्रवि-
ष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् । स्मृतिविरोधमाह ॥ भगवद्भचनादपीति ॥
मयैवांशो जीवलोक इति । उत्क्रामन्तं स्थितं वापीति च ॥६०॥

एवं प्रमाणैर्वाधित्वा युक्तिभिर्वाध्यते ॥ जीवहानिरिति, द्वा-
भ्याम् ॥ प्रतिबिम्बपक्षे जीवहानिर्मुक्तिः स्यात् । आत्महानम-

पुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । अलीकता वा असुर-
ब्रह्मविद्यायां स्थापिता । दूषणान्तरमाह ॥ जीवन्मुक्तिर्विरुद्धय-
ते इति ॥ तत्र हेतुः ॥ लिङ्गस्य विद्यमानत्वादिति ॥ क प्रतिवि-
म्बते ? इति वक्तव्यम् । अन्तःकरणे, अविद्यायां वा ? उभयोर-
शुद्धत्वात् तत्प्रतिविम्ब एव नोपपद्यते । अस्तु वा । तथापि लि-
ङ्गपक्षे उपाधेर्विद्यमानत्वात् संसार एव, तदभावे परममुक्तिरेव ।
न तु कथाञ्चिज्जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । ततोऽप्यविद्यायां प्रतिविम्बो
विरुद्धयत इत्याह ॥ अविद्यायामिति ॥ ६१ ॥

अयं जीवन्मुक्तो मुक्त एवेति चेत् तत्राह ॥ अधिष्ठातुर्विनष्ट-
त्वादिति ॥ देहः स्पन्दितुं चलितुं नै समर्थः स्यात् । दैवादुपे-
तमथ दैववशादुपेतम् * इति न्यायेन चलतीति चेत् । तत्राह ॥
प्रारब्धमात्रशेषत्व इति ॥ तत्राधिष्ठाता वर्तत एव, परं नानुसन्ध-
त्ते । प्रारब्धं देहविद्यमानतामेव सम्पादयति, नाधिकं भोजनादि-
कार्यम् । सुषुप्तौ तथोपलम्भाव । तस्माज्जीवो नाभासो, न वा
प्रतिविम्बः ॥ ६२ ॥

अतः—अलीकत्वे पुरुषार्थासिद्धेर्मिथ्यात्वाद्—जीवमिथ्या-
त्वाद् युक्तिबाधितत्वाद् दूषयतीत्यर्थः ॥ युक्तिबाधितमिति हेतु-
गर्भविशेषणम् । दूषणमाहुः ॥ मायेत्यादि ॥ अत्र तन्मतप्रसिद्धाः
पट्टपञ्चाः । अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया ।
तस्यां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नान्तप्रदेशेष्वार-
णविशेषशक्तिमदविद्यामिधानेषु चित्प्रतिविम्बो जीव इत्येकं मत-
म् १ । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्माया चाविद्या च स्वयमेव भव-
तीतिश्रुतिसिद्धं रूपद्वयम् । तत्र रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना
माया, तस्यां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधाना-
ऽविद्या, तस्यां चित्प्रतिविम्बो जीव इत्यपरम् २ । विशेषशक्तिप्राधान्येन
मायाशब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । आ-
वरणशक्तिप्राधान्येन अविद्यादिशब्दितायां तस्यामेव चित्प्रतिविम्बो

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालभुसेवामवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
मठ प्रकाशित ।

—०४०—

(संख्या २) न्योछावर १)

संवत् १९६३

विद्याविनायक प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेष. शाब्देऽथ काव्यं कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादांश्चुजश्री-
न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमति सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेद्रे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुण. कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
यंगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिग्रहोद्धारकत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
कार्मीरो गुणकुटुमे हिमकर. सन्तापनिर्वापणे
धर्माभ्योजवने नवाम्बरमणिर्दावो द्विपकानने ॥
सिन्धु. कीर्तिकरानिर्धौ निरपधिर्वन्द्युः प्रपन्ने जने
धीमान् भाति विभुर्गुर्गिरिधरपत्पादपन्ने नुमः ॥ २ ॥

स्यत्वेनैव सिद्धौ तत्कल्पनस्य गुरुत्वाद्प्रामाणिकत्वाच्च । तथापि दृष्ट-
सामान्यपेक्षणाच्च । अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेन सिद्धेः सीकर्यादृष्टा-
दिषु घटादिवारणताभङ्गप्रसङ्गश्च । तस्मात् सुसूक्तं प्रभामण्डलस्यैव
प्रतिबिम्ब इति । नच व्याख्येयग्रन्थे रूपवत्पदाद्यक्षुर्भाहृत्यस्य प्रति-
बिम्बप्रयोजकत्वकथनं विरुद्धमिति शङ्क्यम् । गुणाद्वा लोफवदिति
सूत्रे प्रभाया गुणत्वेन व्यवस्थापनादत्र रूपवत्पदेन चक्षुर्योग्यत्वस्यै-
वाभिप्रेतत्वात् । एवञ्च विभक्ताङ्गुलिद्वयाद्यन्तरालेऽपि प्रभामण्डल-
स्य सत्त्वात् तस्यैव प्रतिबिम्बः । तद्वाहुल्यादिनैव चायकाशायाहुल्या-
दिप्रतीतिरिति । अन्यथा तु पूर्वोक्तरीतिकनियमनियामकभावबला-
द्वाकाशस्यापि चाक्षुपत्यापत्तिः । तत्रापीष्टापत्तिश्चेत् तद्दृष्टान्तेन
ग्रहण्यपि तथात्वापत्त्या, पराक्षि शार्ङ्गानिधुतिविरोधो भवत्सिद्धान्त-
न्तर्हानिश्चेति भावः ।

ननु योग्यत्वस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वे आकाशनैल्यप्रतिबि-
म्बो न स्यात् । आकाशस्य नीरूपत्वेन ज्ञान्तप्रतिपक्षस्य तस्यास-
त्त्वात् । अत्रत्ये च योग्यताया अप्यशस्यचनत्वादितिचेत् तत्राहुः ॥
तथेत्यादि ॥ यथोपरिस्थिताकाशो वस्तुसामर्थ्येन नीलरूपतया भ्रान-
त्या प्रतीतस्तथा आकाशाख्यवस्तुनः स्वभावाद् भ्रान्तिविषयस्य नी-
लरूपस्यापि गन्धर्वनगरस्य प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतिः । तथाच यथा
चक्षुर्योग्यत्वं प्रतिबिम्बे नियामकमेवं वस्तुस्वभाव आकाशस्य चक्षु-
र्योग्यत्वे नियामकः । तेन योग्यत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरपि
वस्तुसामर्थ्यात् प्रतीतिरविरुद्धा । इदं यथा तथा प्रखानरत्नाकरे
प्रपञ्चितमस्माभिः । किञ्च । त्वन्मतेऽपि नैल्यस्य खपुष्पवत् सर्वथा
नासत्त्वं, किन्तु मायिकत्वमिति तादृशस्यलेऽनिर्वचनीयव्यातिमवल-
न्यमानस्य तत्रापि वस्तुस्वभाव एव गतिरिति । तदेतदुक्तं, गन्धर्वनगर-
वदिति ॥ अत एवा प्रतीतिर्मतद्भयेऽपि तुल्येति - नानया - अयोग्य-
प्रतिबिम्बसिद्धिरिति भावः । एवञ्च खेच्छया सामर्थ्येन हगोचरे
ग्रहाणि योग्यतायां तत्प्रतिबिम्बेऽप्यदोषः । तथाप्ययोग्यतादशायां पर-
मतरतीत्या तु स न युज्यते इत्याशयोऽप्यत्र बोध्यत इति, न- कांऽपि
चोघायसर इति दिक् ।

नन्वस्त्वेवं, तथाप्यव्याप्यवृत्तित्वं न प्रतिबिम्बाभावप्रयोजकम् ।
व्याप्यवर्तिनः प्रभामण्डलस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनादितिचेत् तत्राहुः ॥

सर्वधेत्यादि ॥ तथाच तत्संयुक्तातिरिक्तरूपैव प्रभामण्डलस्य तत्र प्रतिविम्य इति पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः । नच संयोगस्यैवाप्रतिविम्वप्रयोजकत्वं, न सम्बन्धान्तरस्येति वाच्यम् । लिपितरेखावबुत्कीर्णनिर्मितरेपयोरपि तद्देशवच्छेदेन प्रतिविम्यादर्शनात् । नच ब्रह्माविषयोर्व्यापकत्वाद्गीकारात् तयोः संयोगादिः सम्बन्धः, किन्तु स्वरूपाख्यः । तस्य च वृत्तिनियामकत्वाद्गीकारे पूर्वोक्तदोषो न सञ्चरिष्यतीति वाच्यम् । स्फटिकादिघटावच्छिन्नाकाशस्यापि प्रतिविम्यापत्तेः । त्वयापि प्रतिविम्यामासवादौ विहायावच्छिन्नवादाद्गीकाराच्च । यदि ताभ्यां-तवामीप्सितं स्यान्न-तृतीयो वादस्त्वयाऽऽश्रीयते । तदेतदुक्तं सर्वधेत्यादिना ॥ एवञ्च चक्षुर्योग्यमव्याप्यवृत्तिश्च-प्रतिविम्यते, तद्विरुद्धं न प्रतिविम्यत इति सिद्धम् ।

नन्वस्तु यस्तुस्वभावादेव प्रतिविम्य इत्याशङ्कयामाहुः ॥ दूषणेत्यादि ॥ विरुद्धत इति ॥ प्रतिविम्यकल्पनायां विरुद्धत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ प्रतिविम्येत्यादि ॥ अस्थितेश्चेति घकारेण द्विशब्दाविचिरोधः समुचीयते । नन्वर्यं दोषः स्वभाववादाभ्युपगमादेव निरस्त इतिचेत् तत्राहुः ॥ श्रुत्या च तथा घोष्यत इति ॥ एकत्रोभयस्थितिर्विरुद्धधर्मवत्त्वञ्च घोष्यते, न तु प्रतिविम्योऽतस्तथेत्यर्थः । ननु नात्रैकत्र स्थित्योचनम् । समानवृक्षे देशभेदस्यापि शक्यवचनत्वादित्यत आहुः ॥ न्यायेत्यादि ॥ तथाच न्यायेन-देशैक्यनिश्चयात् तथेत्यर्थः । ननु, गुहां प्रविष्टावित्यस्य विषयवाक्ये जीवस्य छायावमुक्तम् । छाया च प्रतिविम्यकल्पैव । अतस्तयोच्यत इतिचेत् तत्राहुः ॥ स्मृतीत्यादि ॥ तथाच स्मृतावशत्वकथनान्न्यायविषयवाक्येऽपि छायापदेन कान्तरूपतैवाभिप्रेयते । भोगलिङ्गञ्च । अन्यथा श्रुतिस्मृति-यायेषु लक्षणाप्रसक्त्या दोषप्रसक्तेश्च । ननूपाध्यवच्छिन्नत्वमादायांशत्वं स्मृताबुच्यतेऽतो न विरोध इतिचेत् तत्राहुः ॥ उक्तकामन्तमित्यादि ॥ अंशत्वाभावे क्रियोक्तिर्विरुद्धत इत्यर्थः । नचोपाधिक्रियामादाय जीवक्रियाप्यौपचारिक्येघोच्यत इति वाच्यम् । तमुत्क्रामन्तमिति श्रुताबुपाधिक्रियायाः पाश्चात्यत्वोक्तेरत्रापि तथैव विवक्षितत्वेन पौरस्त्यक्रियायाः औपाधिकत्वस्यांशक्यवचनत्वात् । प्राणाद्यतिरिक्तस्य क्रियाधनुपावेरदर्शनात् । विशपस्त्वविरोधाध्यायभाष्याद् घोष्यः ।

किञ्च । अवच्छिन्नवाद्ः प्रतिविम्बवाद्भ्यः हावर्ण्यसङ्गतौ ।
 बहुषुमात्रो रधितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्काररसमन्वितो यः * इतिश्रुतौ
 जीवस्य सङ्कल्पाहङ्कारयोगकथनात् । अवच्छेद्ये प्रतिविम्बे चापाधि-
 युक्तत्वाप्रयोगात् । न हि घटयुक्तो घटाकाशो, दर्पणयुक्तः प्रतिविम्ब
 इति कापि प्रयोगः । किञ्च, जीव इत्यादिनामान्तरदर्शनादप्यवच्छिन्न-
 वादो न युक्तः । घटावच्छिन्नाकाशो नामान्तरादर्शनात् । नच प्राची
 दिगित्यादिव्यवहारदर्शनाभैद्यमिति घाच्यम् । दिशां बहुत्वेन प्राच्या-
 दिनाम्नां देशावच्छेद्यत्वाभावात् । दिशः श्रोत्रादित्यादिश्रुतेः । विशंप-
 तस्तु विद्वन्मण्डने अविद्योपाधिपक्षो दूषित एवेत्युपरम्यते ॥ ६० ॥

एवं पूर्वोक्तवेदादिचतुष्टयैकवाक्यतया शास्त्रार्थविचारे जीवस्य
 मतान्तराभिमतप्रतिविम्बरूपता यथा घाधिना, तथा परमतप्रसिद्ध-
 श्रुक्तिभिरपि बाधितेत्याशयेनाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ स्पष्टम् ॥ अपुरुषार्थ-
 त्वमिति ॥ एतेन जीवस्येश्वरप्रतिविम्बत्वेन प्रकृतप्रतिविम्बप्रतिविम्ब-
 त्वे मुक्तावपि तस्य प्रतिविम्बत्वमेव स्यान्न तु ब्रह्मत्वम् । उत्पत्तिप्र-
 लययोरेकाधिकरणत्वनियमात् । तथाच, ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवतीति-
 श्रुतिविरोध इत्यपि क्रोडीकृतं ज्ञेयम् ॥ असुरब्रह्मविद्यायामिति ॥ या-
 ह्यप्रतिपन्नायां तस्थामित्यर्थः । एवं द्विविधप्रतिविम्बपक्षे परममुक्त-
 दुष्टत्वमुक्ता तथैव जीवन्मुक्तावपि दोषमुद्घाटयन्ति ॥ दूषणान्तरे-
 त्यादि ॥ लिङ्गपक्षे इति ॥ लिङ्गशरीरेऽन्तःकरणस्यैव प्राधान्यादन्तः-
 करणपक्ष इत्यर्थः ॥ विशद्व्यत इति ॥ अपरोक्षज्ञानधरत्वेन प्रतिविम्बा-
 धारभूताविद्याया निवृत्तत्वेन प्रतिविम्बस्य जीवस्याभावापत्त्या विश-
 द्व्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शुक्तो मुक्तो, यामदेवो मुक्त इति प्रवादमात्रमित्यङ्गीकुर्वतां
 मतं हृदि कृत्वा तद्दूषणायाहुः ॥ अपेत्यादि ॥ तथाच श्रुत्याद्यवधीर्य
 तथाङ्गीकारेऽपि न सिद्धिरिति भावः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥
 देवादित्यादि ॥ चलतीति ॥ प्रारब्धवशाच्चलति ॥ तत्रेति ॥ उक्तवा-
 क्योक्तं सिद्धदेहे । अस्त्यननुमन्वानं, को दोष ? इत्यत आहुः ॥ प्रा-
 रब्धमित्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ भिद्धान्ते तु जीवस्यां-
 शत्वेनाविद्याधीनस्थितिकत्वाभावात् सुबेन सिद्धिः । अविद्याया-नि-
 द्रावन् कारणत्मानाऽयस्यानं घोष्यम् । तेन न काप्यनुपपत्तिः । एवञ्च
 पूर्वोक्तसन्दर्भे तर्कोऽनुमानं च परमतवाचकं निःसरति । तथाहि । ब्रह्म

यदि प्रतिविम्बप्रयोजकं स्याच्चक्षुर्माहामव्यापकं च स्यात् । यदि तथा स्याच्छक्तिस्तथा घदेदिति । ब्रह्म प्रतिविम्बप्रयोजकं न भवति, चक्षुरप्राणत्वाद्, व्यापकत्वाच्च । यदेवं तदेवम् । कान्तवत् । यत्रैवं तदेवम् । घटादिवत् । यदि चाभ्यामाकाशदृष्टान्तेन योग्यता साध्यते, तथापि हेत्वोः साधारणत्वाद् योग्यत्यायोग्यत्वयोरुभयोरप्यसिद्धिः । यदि च हेत्यन्तरेण, तदापि पूर्वोक्तश्रुत्यादीनामेव प्रतिपन्नत्वात्सिद्धिः । एवं जीवधर्मविचारेणापि हेयम् । जीवो यदि ब्रह्मप्रतिविम्बः स्याद् ब्रह्मानुविधायी स्यात् । यदि तथा स्याद्, हा सुपर्णाश्रुतिस्तथा घदेदननुविधायित्वं न घदेद्वा । यतो नैवमतो नैवम् । जीवो न ब्रह्मप्रतिविम्बः । ब्रह्मानुविधायित्वात् । घटादिवदिति दिङ्मात्रमुक्तम् । एवमन्यदप्युक्तम् । एवञ्च वेदेन्द्रियाद्यभिमानीत्वं, प्राणधारणप्रयत्नघट्टं वा जीवत्वमिति कार्यलक्षणं, चित्प्रधानभगवद्देशत्वञ्च स्वरूपलक्षणं जीवस्य सिद्धयति ॥ ६२ ॥

एवं श्रुत्यादिभिस्तदनुसारियुक्तिभिश्च निरस्तेऽपि प्रतिविम्बघादे पुनरपि श्रुतार्थापत्त्या प्रत्यवतिष्ठन्तं प्रत्याहुः ।

ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्ययानुपपत्त्या तत्त्वमसीत्यादिवाक्या-
नुरोधेन विम्बप्रतिविम्बयोरैक्यं युक्तमिति तथात्वं कल्प्यत इत्या-
शङ्कां तिरस्कुर्वन्तत्त्वमसीति वाक्यं न महावाक्यमित्याह ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तिः ॥

न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ॥

ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमवयुज्य निरूपितम् ॥ ६३ ॥

तत्त्वमसीति ॥ इदं वाक्यं श्वेतकेतुपाख्याने वर्तते । तत्रोप-
क्रमे, अपि वा तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं तदोप-
पद्यते । यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्ण-
ज्ञाने तज्ज्ञानं भवति । तदर्थं सदेव सौम्येसारभ्य निरूपितम् ।

एतदात्म्यमिदं सर्वमिति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् ।
जडगतदोषाश्च तत्र परिहृताः । तत्र सत्यमिति । पूर्वोत्तरयोर्जड-
जीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह । स आत्मेति । एवं जडस्य
तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह । तत्त्वमसीति । उपदेशश्चायम् ।
आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः सम्पूर्णं महावाक्य-
मुपदेशः । तत्र यथा, एतदात्म्यमित्यत्र न भागत्यागलक्षणासदंशो
तथोत्तरत्रापि चिदंशोऽवगन्तव्यम् । नापि श्वेतकेतुस्वतारः । पूर्व-
स्तव्यत्वादिदोषकीर्तनात् । विरोधाच्च । अतो ब्रह्मवाक्यत्वात्-
तदेकदेशस्तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं न बोधयति । वाक्यभेद-
भ्रसङ्गादुपक्रमविरोधाच्च । कोचिदृष्येदानीं महावाक्यमित्याहुः ।
तदपि तथा । अतत्त्वमसीति छेदस्तु न वेदिकानां संमतः । अतो
नास्य विद्याजनने शक्तिः । अन्यार्थकीर्तनात् । तदेवाह ॥ ब्रह्मणः
सर्वरूपत्वमिति ॥ अवयुज्य ॥ जडजीवौ पृथक्कृत्य । सर्वं ब्रह्मेति
वक्तुं जीवस्य ब्रह्मता-निरूपिता । नन्वस्तु वाक्यभेदः । तथा
सस्येतावन्मात्रं जीवस्य ब्रह्मतां बोधयति । तच्च साक्षादनुपपन्नं
सद् भागत्यागलक्षणया अखण्डमेव वाक्यार्थं बोधयतीति चेत् । साधु
बुद्धिमतां धकबन्धप्रयासो वृत्तः । उपदेशफलमायुष्मतां किं वृत्त-
मित्यनुमन्थेयम् । ब्रह्मभावेनाऽधिकधर्माभावात् । देहादिभेद-
बोधनेनापि दोषनिराकरणसम्भवाच्च । ततो व्यर्थः प्रकरणभेद-
मप्यङ्गीकृत्य महावाक्यत्वेनोपदेशप्रयासः ॥ ६३ ॥

ननु जीवेत्यादि ॥ न महावाक्यमिति ॥ विद्याजनकं हि वाक्यं
भगवता महावाक्यमन्येनोच्यते । इदं तु न विद्याजननशक्तमतो न
महावाक्यमित्यर्थः । कुतोऽप्याशक्तिरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥
इदं वाक्यमित्यादिना ॥ तदिति ॥ एकविज्ञाने सर्वविज्ञानम् । तत्र
इष्टान्तः ॥ यथेत्यादि ॥ तदर्थमिति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानार्थम् ॥
निरूपितमिति ॥ ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं, कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वेन

भेदानापादकत्वात् कारणानन्यत्वं, पुर्णस्य ब्रह्मणो नानादृष्टान्तैः
 कार्यशाप्यत्वञ्च निरूपितम् । तथाच प्रतिभातस्य तावताऽपूर्तैः प्रपाठ-
 कस्य महावाक्यत्वमुचितं, न त्वेतस्येत्यर्थः । नन्यस्त्वेषं, तथापि
 तद्विभृष्टार्थस्यानेनोक्तेरस्तु महावाक्यत्वं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां
 पापयं विवृण्वन्ति ॥ ऐतदात्म्यमित्यादि ॥ तदात्मकत्वमुक्तमिति ॥
 दृष्टान्तथाक्ये जडस्योक्तेऽपि तदात्मकत्वे दाढ्यार्थं दाढ्योक्तिकाक्ये
 पुनरप्युक्तमित्यर्थः । ननु जडस्य विनाशित्वादिदर्शनात् कथं तदा-
 त्मकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जडगतदोषाश्च तत्र परिहृता इति ॥
 जायतेऽस्ति चर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति पद् भावधिका-
 राः सत्यत्वकथनेन सर्वदा सत्तायोधनादेतेषां स्वरूपान्तररूपापनेन
 प्रपञ्चे परिहृता इत्यर्थः । तच्च स्वरूपान्तरं सर्वनिर्णये, पूर्वरूपति-
 रोभाव * इत्यादिना विवेचनीयम् । ननु भवत्येषं, तथापि सर्वस्यैव
 तथात्मकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुं वदतीत्याहुः ॥ पूर्वोत्तरयोरि-
 ति ॥ स आत्मेति ॥ स परमेश्वर आत्मा सर्वस्य स्वरूपभूतो यथा
 सुवर्णं शकलकुण्डलादीनाम् । तथाच सर्वस्य तदात्मकत्वात् सर्वे
 सत्यमितिज्ञापनार्थमिदं मध्ये उक्तमन्यथात्र न घट्टेदिति भावः ॥
 जीवस्याप्याहेति ॥ तदात्मकत्वं जडवदेवाहेत्यर्थः । तथाच यथैतदा-
 त्म्यमेतदात्मनो भावस्तथा तत्त्वं तस्य भावस्त्वं भवसि । असीति
 मध्यमपुरुषेणैव त्वम्पदलाभात् तत्त्वमित्येषां पदम् । तेन जीवस्य
 तदात्मकतैर्वाशत्वेन रूपेण बोध्यते । यथा जडस्य तत्कार्थत्वेन रूपेण ।
 पदभेदपक्षेऽपि तथा । नच भागत्यागलक्षणा । भर्मतिरोधानस्य भ-
 गवदिच्छया जातव्यादिति । तथाच यदि प्रतिविम्बत्वमभिप्रेयाद्
 न त्वमसीत्येव घट्टेत् । यद्यवच्छिन्नमभिप्रेयात् तदितिपदं न घट्टेत् ।
 स आत्मा त्वमसीत्येतावतैवार्थसिद्धेः । अतस्तत्त्वपदात् तत्पदाद्वा
 पूर्वोक्त पदार्थः सद्दशवैलक्षण्येन विवक्षित इति भावः । एवं वा-
 क्यार्थमुक्त्वा तत्त्वमसीत्येतावन्मात्रे महावाक्यत्वाभावं बोधयन्ति ॥
 उपदेश इत्यादि ॥ अयमिति ॥ पञ्चदशपदात्मकः । सिद्धमाहुः ॥
 अत इत्यादि ॥ अत इति ॥ प्रकारान्तरव्याख्याने धैयर्थ्यादिदूषणग्रा-
 सेनोक्तार्थस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।

माध्वास्त्वद्वैतश्रुतीनामवतारपरत्वं स्वीकृत्य प्रस्तुतवाक्यं श्वेत-
 केतोरवनारत्वेन योजयन्ति । तन्मतेऽप्यस्वरसं दर्शयन्ति ॥ नापी-

तर्हि श्रुतेः कथमुपदिशतीति चेत् तत्राह ।

अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥

तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः ॥ ६४ ॥

विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेशः क्वचित् सत्ययुगे पुमान् ॥

सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिङ्गं तेजोऽप्यलौकिकम् ॥ ६५ ॥

तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रत्स्वप्नवदुद्भवः ॥

अविद्याविद्ययोस्तस्माद् भजनं सर्वथा मतम् ॥ ६६ ॥

अलौकिकं तत्प्रमेयमिति ॥ लौकिकं हि-लोकयुक्त्यावगम्यते ।
ब्रह्म तु वैदिकम् । वेदप्रतिपादितार्थबोधो न शब्दसाधारणविधया
भवति, किन्त्वन्वयसाधनमस्तीत्याह ॥ तपसेति ॥ तपः-पूर्वाङ्गम् ।
वेदयुक्तिः सहकारिणी । भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् ॥ ६४ ॥

क्वचिद् देशविशेषे ॥ सत्ययुगे, काले । पश्चाद्गसम्पत्तौ
वाक्यार्थबोधो भवति । अन्यथा, कं ब्रह्म स्वं ब्रह्मेत्युपाख्याने
कथमुपदेशमात्रेणैव बोधः । कथमिदानीन्तनानां न बोधः ? ।
इदानीन्तनानामपि बोध इतिचेत् तत्राह ॥ सर्वज्ञत्वञ्चेति ॥ स्वार्थं
सर्वज्ञत्वं लिङ्गम् । परार्थमलौकिकं तेज इति ॥ ६५ ॥

ननु तथापि वाक्यार्थज्ञान एवेश्वरमसादादेर्भक्तेश्चोपयोग
वक्त इतिचेत् तत्राह ॥ तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिरिति ॥ उपनिष-
द्भिर्महावाक्यार्थविद्याप्राप्तावपि ब्रह्मभावः सायुज्यं वा न तस्य ।
दृष्टान्तेन तथाभावस्य कालपरिच्छेदात् । यथा जागरणस्वप्नौ
परस्परोपमर्दनेनाविर्भवतस्तिरोभवतश्च, तथैव विद्याऽविद्ये । अतो
विद्योपमर्दनेनाविद्या पुनराविर्भविष्यतीति व्यर्थ एव प्रयासः ।
तस्मात् स्वतन्त्रभक्त्यर्थं सायुज्यार्थं च सर्वथा भजनं मतम् ॥ ६६ ॥

उपदिशतीति ॥ अभेदमुपदिशति । तथाचाभेदोपदेशानुरो-
धात् तावन्मात्रमेव जीयस्य प्रकृतं बोधयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥
तत्राहेत्यादि ॥ तादृश्यामाशङ्क्यां श्रौतं बोधनप्रकारं यक्तुं लौकि-
कयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः ॥ नेत्यादि ॥ तथाच लौकिकी त्वदु-
क्ता युक्तिरप्रयोजिकेत्यर्थः ॥ तपः पूर्वोद्गमिति ॥ छान्दोग्यतस्तिरी-
यादिषु, पञ्चदशाहानि माऽशीः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादिभ्यः
श्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ वेद्युक्तिरिति ॥ श्वेतकेतूपाख्यानादिगोचरा-
न्यप्रबोधफलमाहरेत्यादिना निरूपितेत्यर्थः ॥ मुख्यं- कारणमिति ॥ य-
मेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तमन्नातुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादा-
न्महिमागमीशम् * इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पुराणमनुसृत्य द्वयमन्यदप्याहुः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ सत्ययुग-
पदं सर्माचीनकालोपलक्षकमित्याशयेनाहुः ॥ काल इति ॥ एतत्कार-
णपञ्चकममन्वानं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥ तथाच ब्रह्मोपदि-
शन्ती श्रुतिर्न केवलयुक्त्योपदिशति, किन्तु श्रुत्यन्तरोक्तास्तपसादी-
नपि संगृह्णाना सती तदुपदिशतीत्यर्थः । किञ्च । मन्दाधिकारी
त्वयाऽप्यङ्गीक्रियते । तस्य च मन्दत्वनिर्वाहायैतदन्यतमाऽभावस्तत्र
त्वयाऽप्यवश्यमभ्युपेय इति स्वयुक्तिशोधितवाक्यश्रवणमात्रेण न
फलसिद्धिरिति भावः ॥ उरुक्लेशपदेनेन्द्रप्रजापतिर्नयादादिप्रसिद्ध-
मेकाधिकशतवर्षब्रह्मचर्यादि लक्ष्यत इति धेयम् ॥ इदानीमित्यादि-
ग्रन्थः स्फुटः ॥ ६५ ॥

उपयोग उक्त इति ॥ तथाचाभेददुस्मिन्नूपायां विद्यायामेव शास्त्र-
पर्यवसानं, न भक्तायिति शङ्कनर्थः ॥ तथाभावस्येति ॥ विद्यावत्त्व-
स्येत्यर्थः । इष्टान्तं विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ जातस्य हि भुवो मृ-
त्युरिति वाक्याज्जन्यभावस्य नद्वयत्वात्प्रस्य चोत्पत्तिमत्स्यात्तरम-
वृत्तिनाशे अविद्योत्पत्तेः सम्भवदुक्तिकत्वात् । अनादिमायया सृष्टो
यदा जीवः प्रबुद्धयते * इति गौडवार्तिके प्रबोधोत्पत्त्यङ्गीकारात् त-
न्नाशे अविद्यायाः पुनरुत्थानं शक्यचचनमतस्तन्निवारणाय भजनं
सर्वथा मृग्यमित्यर्थः । नच भजनस्यापि जन्यत्वाद् द्योपतादावस्त्वं
शङ्काम् । मायामतां तरन्ति ते * इत्यनेन *कारणानिहृत्तियोधनात् ।
अत एव मायाया अपि न पुनरुत्थानमतो- न शङ्कालेश इति दिक् ।
एवं, नमनोपलक्षिताया भक्तेरावश्यकत्वं प्रकारान्तरेणापि उदी-

कृतम् । एवं चित्रफरणे जीवस्वरूपविचारेणापि भजनं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ६६ ॥

अतः पर भजनीयस्वरूपविचारेण तद् वक्तुं ब्रह्मप्रकरणमारभन्ते ।

एवं जीवप्रकरणं समाप्य ब्रह्मप्रकरणमाह ।

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ॥
 सर्वशक्तिं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥
 सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ॥ ६७ ॥

सच्चिदानन्दरूपमिति ॥ ब्रह्मेति धर्मनिर्देशः परब्रह्मवाचकः । ब्रह्मपदार्थमाह ॥ व्यापकमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन । अविनाशी वा रे अयमात्माऽनुच्छिन्नत्वमेति श्रुतेस्तदव्ययम् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः सर्वशक्तिः । निर्द्वैतकृत्वे सर्वेषामनुपास्योऽप्राप्योऽफलश्च स्यात् । अत एव स्वतन्त्रः । यो हि निरघधिज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः स स्वतन्त्रो भवति । चकारात्, सर्वस्य वशी सर्वस्येगान इति श्रुतेः सर्वं वशे समानयति । गुणवर्जितं प्राकृतगुणरहितम् । एवं पद् धर्मा निरूपिताः । तत्र व्यापकत्वं नाम देशाद्यपरिच्छिन्नत्वम् । तद् वस्तुपरिच्छेदे नोपपद्यत इति त्रितयपरिच्छेदाभावायाह ॥ सजातीयेति ॥ सजातीया जीवा, विजातीया जडाः, स्वगता अन्तर्यामिणः । त्रिष्वपि भगवाननुस्यूतस्त्रिरूपश्च भवतीति तैर्निरूपितं द्वैतं भेदसद्वर्जितम् । अत्र बुद्धिस्वतारोष्विव कर्तव्या ॥ ६७ ॥

एवमिति ॥ सच्चिदानन्दरूपमिति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति च श्रौताहृक्षणादित्यर्थः । तेन सच्चिदानन्दातिरिक्तपदार्थाभावाद् ब्रह्माद्वैतं फलिष्यतीति सर्वधुतिसमन्व-

याय पूर्वमेव स्वरूपलक्षणमुक्तम् । मूले, तु शब्देनैतदाभासेन च प्र-
 करणव्यवच्छेदाच्छारीरमात्रतापि व्युद्गता । तदेव स्फुटमाहुः ॥ ब्र-
 ह्मेत्यादिना ॥ तादृश एव शारीरोऽस्तु, अथमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय
 इत्यादिभुंतरित्याशङ्कनयां शारीराद् वैधर्म्यं वदन्ति ॥ ब्रह्मपदार्थमा-
 हेत्यादि ॥ तथाच जीवाणुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तद्विकल्पेन व्यापकत्वेन
 ब्रह्ममाणधर्मान्तरैश्च शारीरमात्ररूपो नेत्यर्थः । एवञ्च स्वरूपल-
 क्षणादपि भेदः । ब्रह्म हि एकदसच्चिदानन्दम् । शारीरस्तु तिरोहि-
 तानन्दः । एवं तिरोहितचिदानन्दाज्जडादपि द्वेषः ॥ गुणापसंहार-
 न्यायेनेति ॥ उपसंहारो-नियमनं, तेषु तेषु वाक्येषूक्तानां गुणानामे-
 कस्मिन् ब्रह्मणि नियमनं, सङ्कोच-इति यावत् स गुणोपसंहार इति
 तेन न्यायेनेत्यर्थः । अयं न्यायः साधनाध्यायतृतीयपादे सर्वधेदान्त-
 प्रत्ययाधिकरणे सिद्ध्यति । तत्र हि धेदान्तवाक्येषु परस्परविरुद्ध-
 नानाधर्मप्रतिपादनाद् ब्रह्मनैकत्वप्रामाण्युपामनावाक्यानां यथाकथ-
 शिद् ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे पूर्वमन्यथाज्ञानजनकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वहानि-
 प्रसङ्गाद्, योज्यथा सन्तमिति श्रुताद्यन्यथाज्ञानस्य पापजनकत्वेनो-
 पासनाभिश्चित्तशुद्ध्यभावात्प्रसङ्गाच्च सर्वधेदान्तगोचरत्वमेकस्य ब्रह्म-
 णः प्रतिज्ञाय सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारो विचारितः । सर्वेऽपि
 धर्मा एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सन्तीति । तथाच तेन न्यायेन, बृहत्त्वाद्,
 बृहत्त्वत्वाच्च ब्रह्म इत्यभिधीयते * बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादिशु-
 त्यन्तरादलौकिकसर्वगुणयुक्तमित्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ अविना-
 शीत्यादिना ॥ व्यापकपदस्यैश्वर्यबोधकत्वमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् ।
 र्वीर्षयोधनायाहुः ॥ अधिनाशीत्यादि ॥ अनुच्छित्तिधर्मति ॥ न उ-
 च्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयन्नाहशा धर्मा यस्यासौ तथा । न तूच्छि-
 त्तिधर्मणो मित्र इत्यर्थो युक्तः । अधिनाशिपदेनैव सिद्धेरेतद्वैषम्य-
 स्य तुरूपपादत्वात् । नाप्यनुच्छित्तिलक्षणधर्मवानित्यपि । उक्तदो-
 पान् । एकदेश्यभिमतसर्वधर्मराहित्यासिद्धेः । श्रौतत्वादिना त-
 न्मात्रानुज्ञायामन्यत्रापि नैत्याच्च । अतः पूर्वोक्त एवार्थः । वीर्य-
 स्यानापक्षधर्मपक्षेऽप्ययमेवार्थः । नचेवं श्रुतिरामनन्तु कामायत्या-
 श्रुपक्रमानुराधाज्जिप्रकरणस्येति तद्धर्मनित्यतामेव गमपिभ्यतीति
 वाच्यम् । तद्विद्वाधिकरणे मन्दिग्धप्रकरणगतस्याप्याकाशशब्दस्य
 ब्रह्मपरताया लिङ्गवलेन व्यवस्थापितत्वादिहाप्युपसंहारे, एतापदरे

यत्त्वमृतत्वमित्यमृतत्वलक्षणग्रहणलिङ्गेन ग्राह्यपरत्वस्यैव सिद्धेः । लि-
 ङ्गसन्देहेऽपि, जीवमुप्यप्राणलिङ्गसूत्रे जीपस्य प्रह्लाधितत्वेन ग्राह्य-
 र्मवत्तायाः स्थापितत्वेन सर्वश्रुत्येकयाक्यत्वाय च ग्राह्यपरत्वस्यैव
 मन्तव्यत्वाच्च । तयोक्तं तल्लिङ्गाधिकरणभाष्ये, यावन्नुप्यपरत्वं स-
 म्भवति तावन्न कस्यापि, घेदास्तस्यापरग्रह्यपरत्वमिति मर्यादिति ।
 अतो न चोद्यावसरः । यशो योधयन्ति ॥ य इत्यादि ॥ गन्धर्वरूपता
 न ग्राह्यणि सम्भवति, निर्द्धर्मकत्वादिति चेत् तत्राहुः ॥ निर्द्धर्मकेत्या-
 दि ॥ अनुपास्य इति ॥ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानर-
 मुपास्त इत्यादिपूपासनाद्यक्येषु, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानर-
 स्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चश्रुर्विश्वरूप इत्यादिधर्मोपदेशपूर्वकमेव ता उ-
 च्यन्त इति धर्माभावेऽनुपास्यत्वे समन्वयाध्यायोऽपि विरुद्धेतेति
 भावः ॥ अप्राप्य इति ॥ ग्राह्यविदाप्रोति परमित्यादौ प्राप्यत्वमुक्त्वा
 तद्व्याख्यानभूतायाम् ऋचि, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ग्राह्यणा
 विपश्चितेस्यत्र सार्वश्यमुक्तम् । धर्माभावे चैयमपि विरुद्धेतेति
 भावः ॥ अफल इति ॥ न विधत्ते फलं यस्मादित्यफलः । तथा सति,
 सर्वस्येशान इति श्रुतिः, फलमत उपपत्तेरितिन्यायश्च विरुद्धेतेति
 भावः ॥ अत एवेति ॥ उक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । तदुपपादयन्ति ॥ यो ही-
 त्यादिना ॥ अत्र, निरवधीत्यादिना ग्राह्यणः कर्तृत्वं लक्षणमपि बोधि-
 तं श्रेयम् । किञ्च, तमेव भान्तमनुभातीति श्रुतेः स्वरूपेणैव सर्वाव-
 भासकत्वात्, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व * इतिवाक्यात् सर्वधीवृत्ति-
 भिरपि सकलज्ञानाच्च सर्वज्ञत्वं द्विगुणीकृत्य श्रेयम् । तथाचार्याः
 देव स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति भावः । एवं स्वतन्त्रसर्वज्ञपदाभ्यां श्रीहार्न
 चोक्तम् । श्रुतिस्तु मुण्डकस्था । क्वचित्तु सर्वविदिति पाठः । तथा
 सति, परास्य शक्तिर्विविधैव ध्रूयते * इति श्वेताश्वतरश्रुत्या प्रस्तु-
 तार्थसिद्धिरिति चोद्यानवकाश एव । स्वातन्त्र्यं श्रुत्यापि साधयन्ति ॥
 चकारादित्यादिना ॥ वैराग्यमाहुः ॥ प्राकृतेत्यादि ॥ एको देवः सर्व-
 भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा * कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-
 दासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च * इति श्रुतौ देवत्वाद्युक्तिपूर्व-
 कं निर्गुणत्वस्योक्तत्वेन नैसर्गिकभिन्नानामेव पारिशेष्यास्त्रियेधः प्रा-
 प्रोतीति तादृशगुणासङ्गाद्विरागीत्यर्थः । एवमारम्भश्लोकोक्तं लोक-
 वेदप्रसिद्धत्वं भगवत्त्वञ्च निरूप्यैश्वर्यज्ञापनाय व्यापकपदतात्पर्यमा-

हुः ॥ तत्रत्यादि ॥ आदिपदेन कालचस्तुतोः सङ्ग्रहः । तेन सकलमूर्त-
द्रव्यसंयोगित्वं वा तद्विष्टात्पन्ताभावाप्रनियोगित्वं वा लक्षणमि-
दं नाभिंप्रसमिति भावः ॥ तदिति ॥ उक्तविधं व्यापकत्वम् ॥ अित-
येति ॥ जीवजडान्तर्यामीत्यर्थः । जीवानां सजातीयत्वं तु, यथा सु-
दीप्तात् पायफाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा * इति
मुण्डकश्रुतौ सरूपपदाद्येतनत्यनित्यत्वादिना सारूप्यात् । जडानां
विजातीयत्वं च जडत्वानित्यत्वादिना । अन्तर्यामिणां स्वगतत्वञ्च
प्रकटसञ्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परिच्छिन्नत्वप्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिना
क्षेपम् । सजातीयत्वेतं च खण्डमुण्डगोव्यक्तघोरिष, विजातीय-
त्वेतञ्च घटपटयोरिष, स्वगतत्वेतञ्च तलकुसुमयोरिष क्षेपम् । कुसुमेषु
तयोरनुस्वीवनेऽपि कुसुमरूपत्वाभावात् । सञ्चिदानन्दरूपे भगव-
ति अित्यनिरूपितत्वेतरादिसं तु, चिद्रूपेण जीवे, सद्रूपेण जडे,
प्रकटानन्दरूपेणान्तर्यामिणीत्येवं विध्यप्यनुस्यूतत्वात्, कार्यदशाया-
ञ्च, आत्मा वा इदं सर्वं, पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमि-
ति, अयमात्मा ब्रह्म विद्वानमयः, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुनूरिति, यः
पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिरुत्सृष्टारिभिरन्यायैर्योधितान् त्रिरूप-
त्वाच्च क्षेपम् । एवं व्यापकपदोक्तमैश्वर्यं योधितम् । तेन फलितमु-
पदिशन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ मतान्तरद्योयं त्वमे निरसनीयम् । एवञ्च,
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युनामोति
य इह नानेव पश्यति, यदा होवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवति, न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समञ्चाभ्य-
धिकञ्च दृश्यते * इत्यादिश्रुतयः समर्थिता ज्ञेयाः ॥ ६७ ॥

एवं भगवत्स्वमुपपाद्य तन्त्रोक्तान् गुणानाह ।

सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥

सर्वाधारं वक्ष्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ॥

प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥ ६८ ॥

सत्यादिगुणसाहस्रैरिति ॥ सर्वं शौचं दया क्षान्तिरित्यादि-

श्लोके सखादयो गुणा निरूपिताः । ते चौत्पत्तिकाः । सदा स्र-
ष्टिमलयादावपि । पुनः श्रुत्युक्तान् गुणानुपसंहरति पूर्वोक्तानां
वैदिकत्वाय ॥ सर्वाधारमिति ॥ सेतुर्विधरणमिति श्रुतेः । गीता
यां मायासम्बन्धस्योक्तत्वान्मायाधीनो भवेदित्याशङ्क्याह ॥ बन्ध-
मायमिति ॥ साकारतामाह ॥ आनन्दाकारमिति ॥ उत्तमम्,
अक्षरादापि । यद्यपि कारणधर्मा एव कार्ये भवन्ति, तथापि
कार्यगतत्वेनान्यथा प्रतीतिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ प्रापञ्चिकपदा-
र्थानामिति ॥ ६८ ॥

एवं धौतं प्रमेयं क्रोडीकृत्य वैष्णवतन्त्रस्यापि बर्दशे अवि-
रोधः स्फुटस्तमंशं संग्रहीतुमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ सत्यं शौचमिति ॥
प्रथमस्कन्धे षडानि धरिण्या धर्म प्रत्युक्तानि । सत्यं शौचं दया
क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् * शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षो-
परतिः श्रुतम् * ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः *
स्वातन्त्र्यं कौशलं क्षान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च * प्रागल्भ्यं प्रथयः शीलं
सह भोजो बलं भगः * गाम्भीर्यं स्वैर्यमास्तिभ्यं कीर्तिर्मानोऽनहं-
कृतिः * एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः * प्रार्थ्या मह-
स्वमिच्छन्निने वियन्ति स्म कर्हिचिद् * इति । सत्यं यथार्थभाषणं,
शौचं शुद्धत्वं, दया परदुःखासहनं, क्षान्तिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंय-
मनं, त्यागोऽर्थेषु मुक्तहस्तता, सन्तोषोऽलं बुद्धिः, आर्जवम् अव-
कृता, शमो मनोनेश्चल्यं, दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यं, तपः स्वधर्मः,
साम्यम् अरिमित्राद्यभावः, तितिक्षा परापराधसहनम्, उपरति-
र्लाभप्राप्तावौदासीन्यं, श्रुतं शास्त्रविचारः, ज्ञानम् आत्मविषयं, वि-
रक्तिर्विद्वेषता, ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं, शौर्यं संग्रामोत्साहः, तेजः
प्रभावः, बलं दक्षत्वं, स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसन्धानं, स्वातन्त्र्यम् अ-
पराधीनता, कौशलं क्रियानिपुणता, क्षान्तिः सौन्दर्यं, धैर्यम् अव्या-
कुलता, मार्दवं चित्ताऽकाठिन्यं, प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः, प्रथयो
विनयः, शीलं सुखभावः, सहभोजोबलानि मनइन्द्रियशरीराणां
पादवानि, भगो भोगास्पन्दत्वं, गाम्भीर्यम् अक्षोभ्यत्वं, स्वैर्यम्

अचाञ्चल्यम्, आस्तिस्यं श्रद्धा, फीतिर्यशः सम्यक्त्वेन रूपेण वर्णन-
योग्यं गुणक्रियादिपौष्याल्यमित्यर्थः । मानः पूज्यत्वम्, अनहङ्क-
तिर्गर्वाभावः । अन्ये ब्रह्मण्यत्वमकचत्सलत्वादयः ॥ शीत्पस्त्रिका
इति ॥ अघतारेऽपि सहेयाविभूता, न तु जन्वा इत्यर्थः । एतेन कृष्ण-
त्वमपि प्रकाशितम् । एतदेव स्फुटीकुर्यन्ति ॥ सदेत्यादिना ॥ सेतु-
विधरण इति श्रुतिर्वहदारण्यके, स यत्रायः शरीर इति ब्राह्मण-
समाप्तावस्ति । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च, स न साधुना कर्मणा भू-
याश्रो पद्मासाधुना कनीयान्, एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष
लोकपालः स सेतुविधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति । एतस्य स-
र्वाधारत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वञ्च दहराधिकरणे, धृतेश्च महिमोऽस्यास्मि-
न्नुपलब्धेरिति सूत्रे प्रपञ्चितम् ।

एवं धर्माश्रित्यस्य, नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः * देवी
ह्येषा गुणमयी मम मायेति * गीतावाक्यात् किञ्चिदाशङ्क्य परिहर-
न्ति ॥ गीतायामित्यादि ॥ तथाच, न हि सम्यन्धमात्रेण तथात्वं दापयव-
चनम् । न हि पाशी पाशाधीनो भवति । न यामेघावृतः सूर्यो मेघाधीनो
यति । पर्जन्यस्य सूर्यानतिरिक्तत्वात् । याभिरादित्यस्तपति रश्मि-
भिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीत्यत्र तथा निश्चयात् । एवं मायाया अपि
भगवद्रूपत्वान् तदधीनत्वमेव, न तु भगवतो मायाधीनत्वमित्यर्थः ।
मायाया भगवद्रूपत्वं त्वेकादशे, तन्मायाफलरूपेण * इत्यशोक्तम् ।
शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च तथा । एवं पारतन्त्र्ये परिहृतेऽपि सम्यन्ध-
स्याङ्गीकृतत्वान्मायिकाकारशङ्कन स्यात् तद्धारणाय, विद्यतंश्चक्षु-
रित्यादिश्रुत्युक्ताकारस्वरूपं निश्चतुर्माहुः ॥ साकारतामाहेति ॥

आनन्दाकारमिति ॥ छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे भूमनः
सुखरूपत्वं निश्चित्य तनुत्तरमेव दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे
च, एष आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्यिशोको विजिघत्सो-
ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति वाक्ये शोकजिघत्सापिपा-
सानां शरीरधर्मत्वेन प्रसिद्धानां निषेधेन तद्रहितशरीरसिद्धेर्मुण्डके
च, आनन्दरूपममृतं सद्धिमातीति, नृसिंहोत्तरतापनीये चानन्दरू-
पः सर्वाधिष्ठानः सन्माल इति कथनादप्यानन्दाकारस्यैव सिद्धेरि-
ति तथैत्यर्थः ॥ उत्तममिति ॥ स उत्तमः पुरुष इति छन्दोगश्रुतेः,

अक्षरादपि चोत्तम * इति गीतायाश्चेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं कृष्णत्वं
वदीकृतम् ॥

ननु पूर्वं त्रितयपरिच्छेदरहितत्वं ब्रह्मणि साधितं, तथा सति
जगतो ब्रह्मामिन्नत्वं सिद्धम् । तेन प्रापञ्चिका जडत्वादयोऽपि ब्र-
ह्मणि प्रसज्येरन्नित्याशङ्कं हृदि कृत्वा बाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ स-
मादधते ॥ तथापीति ॥ अन्यथा प्रतीतेरिति ॥ फीडेच्छया - आत्मान-
न्दे तिरोधापिते धर्मा अनेजत्वादयो जडत्वादिरूपेण प्रतीयन्त इति
कारणरूपे जडत्वादिरूपेण तान् व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इदमेव च,
घृण्यते त्वित्यधिकरणे साधितम् ॥ ६८ ॥

रूपनामविभेदेन यो जगदिति पूर्वोक्तं निगमयितुं समन्वयेक्ष-
त्यधिकारणाभ्यां सिद्धमर्थमाहुः ।

एवं स्वधर्मरूपधर्मानुक्त्वा कार्यमाह ।

जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ॥

कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित्सुखम् ॥ ६९ ॥

जगतः समवायि स्यादिति ॥ सर्वस्यापि जगतः कार्यरूप-
स्य च ब्रह्मैव समवायिकारणम् । एतस्मिन्नेवोत्प्रेतं गार्गीब्राह्म-
णे प्रसिद्धम् । तदेव निमित्तकारणम् । चकारात् कर्तृ च । तस्य
प्रपञ्चनिर्माणे हेतुमाह ॥ कदाचिद् रमते इति ॥ यदा स्वस्मिन्
रमते तदा प्रपञ्चमुपसंहरति । यदा प्रपञ्चे रमते तदा प्रपञ्चं वि-
स्तारयति । प्रपञ्चभावो भगवत्येव लीनः प्रकटीभवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

जगत् इत्यादिना "गार्गीब्राह्मण" इति ॥ "स होषाच जपुर्ध्वं
दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा धावापृथिवी इमे यद् भूतं च भ-
वच्च गविष्यच्छेत्याक्षते कस्मिन्नेतदोतं च प्रोतं चेति प्रश्ने गार्गी
कृते, तदनुद्य, आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्युत्तरे, कस्मिन् वा
आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति पुनः प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना
अक्षरस्वरूपमुक्त्वा प्रशासितृत्वादिकं चोक्त्वा, एतद्वै तदक्षरं गार्गी !

यस्मिन्नाकाशः श्रोतश्च श्रोतश्चेतिरूपेः इत्यर्थः । श्रोतश्रोतता च तन्तु-
पटन्यायेन समवायितां गमयति । तेन स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपा-
दानत्वं सिद्धयति । समवायश्च-तादात्म्यमेव, न-तु-पदार्थान्तरम् ।
तदुपपादितं भाष्ये । एवञ्च, प्रकृतिश्च-प्रतिभादष्टान्तानुपरोधादि-
त्यादिसूत्राणि स्वविषयवाक्यात्यप्यत्र प्रमाणत्वेन ज्ञेयानि ।

निमित्तत्वञ्च, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्या-
दिषु । कर्तृत्वं-च, स-आत्मानश्च स्वयमकुरुत, स विश्वकृद्
विश्वविदात्मयोनिरित्यादिषु प्रसिद्धम् । तेनाभिन्ननिमित्तोपादान-
घादः, कर्तृत्वं-च-सिद्धान्तेऽङ्गीकृतम् । तत्रेयमाशङ्कोतिष्ठते । कर्तृ-
त्वं हि कार्योत्पादनात् । कार्यञ्च जगत् किं प्रकृतिवत् परार्थं भगवा-
न्निर्मिमीते ? स्वार्यं वा ? । नाद्यः । उक्तविश्वस्येश्वरस्य परार्थमेता-
द्यत् प्रयासे प्रयोजनाभावात् पाचकवदनीश्वरतापादकत्वाच्च । न द्वि-
तीयः । आत्मकामत्वात्मारामत्वादिश्रुतिविरोधाद्, ब्रह्मण्यसम्भावि-
तत्वात् । अतो जीयस्यापि निमित्तत्वं वाच्यमेवेत्याशङ्कनमपाकर्तुमा-
हुः ॥ तस्येत्यादि ॥ हेतुमिति ॥ उदात्तुतमित्यादिवाक्यात्, तस्मा-
देकाकी न रमत इति श्रुतेश्च क्रीडेच्छारूपं प्रयोजकमित्यर्थः । यत्तु
गौडवार्तिके, भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे * इत्येवं प्र-
योजनं विकल्प्य, देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा *
इति सिद्धान्त उक्तः । तथापि क्रीडाकरणमेव स्वभावो घक्तव्यः ।
अन्यथा, स द्वितीयमैच्छदिति, क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं
ते * इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां विरोधप्रसक्तैः । नचाप्तकामश्रुतिविरोधः ।
विरुद्धधर्माश्रयत्वेन तदभावात् । स्पृहाया अभिच्यारूपत्वेन लौकिक-
तुल्यस्पृहाया अभावाच्च । सृष्टेरपि लीलात्वेन, लोकयत्तु- लीला-

क-वि-द्वे
त-
दुक्तिमिरेव तथा निर्णयात् । अतः क्रीडेच्छायाः प्रयोजकत्वं युक्तमे-
व ॥ यदेत्यादि ॥ एतेन, रूपनामविभेदेन यः क्रीडतीत्येतदुपपादित-
म् । अत्रेऽपीदमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥-६९ ॥

नन्वत्र स्तकार्यवादे पोषिते सति भेदपादापत्तिरिति शङ्का-
मुत्थाप्य सिद्धान्तेन समादधते ।

कार्पादिभावः कश्चिदन्य इत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपमाह ।
 यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा ॥
 स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुपेश्वरः ॥७०॥
 यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ॥
 शरीरं तं न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ॥ ७१ ॥

यत्र येनेति ॥ सर्वविभक्तीनां प्रकारस्य च भगवानेवार्थः ।
 प्रकृतिपुरुषौ कालश्च स एव ॥ ७० ॥

एवं पूर्वास्थितिमुक्त्वा पश्चात् स्थितिमाह ॥ यः सर्वत्रैवेति ॥
 सर्वेष्वेव पदार्थेषु कार्येषु स्वयं तिष्ठंस्तान्यन्तरयति स्वमध्ये स्या-
 पयतीत्यर्थः । तथा स्वयम् आधाराधेयभावं प्राप्नुवन्नपि तन्न
 स्पृशति । तर्ह्यज्ञानेन तथा भवतीति चेन्नेत्याह ॥ शरीरमिति ॥ तत्
 सर्वमेव शरीरत्वेन मन्यते । तस्य च ज्ञापकं भवति सर्वं, तथापि न
 स्पृशति । तर्हि शरीरमेव भगवन्तमानन्दनिधित्वात् स्पृशेदितिचेव
 तत्राह ॥ शरीरं कर्तुं न ब्रह्म वेदेति ॥ इत्यममुना प्रकारेण यो-
 ऽनुविश्य प्रकाशते । यः पृथिव्यां तिष्ठन्निसादिश्रुतेः ॥ ७१ ॥

कार्पादीत्यादि ॥ आदिपदेनाधारत्वकारणत्वादिकं हेयम् ।
 व्याख्येयपद्योक्तः कश्चिदन्यो जन्यत्वाद् ब्रह्मव्यतिरिक्त इत्याशङ्क्य
 तत्समाधानाय साधनद्वितीयपाद उभयव्यपदेशसूत्रे, प्रकाशाश्रय-
 सूत्रे च सिद्धमखण्डब्रह्मवादस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यत्र येनेति ॥ इदं
 वाक्यं दशमस्कन्धीयद्वयशीतिनमाध्यायेऽस्ति ॥ यथेत्यस्य विवरणं,
 प्रकारस्येति ॥ प्रधानपुरुपेश्वर इत्यस्य विवरणं, प्रकृतिपुरुषौ काल-
 श्चेति ॥ तेनैवं श्रुतिस्मृतिन्यायैः प्रमितत्वात् सर्वं ब्रह्मैव केवलमिति
 न भेदगन्ध इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्विदमिदानीन्तनव्यवहारविरुद्धत्वात् कथमभ्युपगन्तुं श-
 क्यते । नच स्मृत्येति वाच्यम् । प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वात् ।

अत उपचारं एव तन्नोचितः । तस्मात्तदर्थं धावः साध्विर्धानित्वाश-
ङ्कामपाकुर्वन्त आहुः ॥ एवमित्यादि ॥ मूर्धस्थितिमिति ॥ सृष्टयनार-
म्भकालीनस्थितिम् ॥ पश्चात् स्थितिमिति ॥ सृष्टिकालीनस्थितिम् ।
सृष्टिश्च स्वस्य सर्वात्मकत्वं तिरोधाप्य अनामरूपस्य, बहु स्यात् प्रजा-
येयेतीच्छया नामरूपारमकत्वेनाधिर्भावः । तथाऽऽभिर्भूय तत्तद्रूपे त-
त्तत्तामनियमनं धा । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः * नामानि
कृत्याऽभिवदन् यदास्ते * इति श्रुतेः ॥ कार्येष्विति ॥ आ सुपर्णाभुते-
रित्यर्थः ॥ न स्पृशतीति ॥ अगन्धमस्पर्शमरूपमव्ययम् * इत्यादि-
श्रुतेरित्यर्थः । ये हि संस्पर्शजा भोगा * इत्यादौ संयोगस्यापि स्पर्श-
शब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्वा तस्यापि सङ्ग्रहः । संयोगस्य त-
थात्वं च द्वितीयरूढये, वस्तुनो लघुकाण्डिन्यमित्यस्य सुबोधिन्यां
व्युत्पादितम् ॥ शरीरमिति ॥ अन्तर्यामिप्राद्वणादित्यर्थः ॥ अनुधि-
श्येति ॥ तदनुप्रविश्य सच्च स्वप्नाभावदिति श्रुतेः ॥ प्रकाशत इति ॥
अभिचाकशीति, तमेव भान्तमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ इत्यादिश्रुतेरि-
त्यत्रादिपदेनैवंविधा अन्या अपि सङ्गृहीता हेयाः । तथाच सृष्टिका-
ले भगवत्तश्चिद्चिद्दस्तुशरीरत्वेनान्तर्यामितया स्थितिरित्यर्थः । एतेन
पिशिष्टाद्वैतवादोऽप्येकदेश इति ज्ञापितम् ॥ ७१ ॥

अतः परं बाह्यादिमतीयामाशङ्कनमुत्थाप्य परिहरन्ति ।

श्रुत्यादिभेदेषु नानाप्रकारेण प्रतिपादितत्वादन्योऽन्यविरो-
धान् किञ्चित् प्रमाणं ब्रह्मणि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।

सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ॥

अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥ ७२ ॥

विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥

आधिर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ॥

इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याददृश्यं स्वेच्छयानु तत् ॥ ७३ ॥

सर्ववादानवसरमिति ॥ वस्तुतः श्रुतौ नानावाक्यानामेकवा-

क्यता निरूयिता । सर्वभवनसामर्थ्येन, विरुद्धधर्माश्रयत्वात् ।
 नैवं वादिनां वाक्यानि तत्तदंशवाक्यपराणि भवितुमर्हन्ति । तेषां
 तथाहृदयाभावात् । अतः सर्वे वादाः स्वभ्रान्तिपरिकल्पितत्वेन
 वस्तुस्पर्शाभावादनवसरपराहता एव । अस्तु वादिनां हृदयं यथा
 तथा, वाक्यानां सरस्वतीरूपत्वात् कथं नैकवाक्यतेत्याशङ्क्याह ॥
 नानावादानुरोधि तदिति ॥ एकैको वादो ब्रह्मण एकैकधर्ममति-
 पादकैकैकवाक्यशेष इति भगवांस्तान् सर्वानेवानुसरति । तत्र,
 ब्रह्मणि विरुद्धधर्माः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ अनन्तमूर्तोति ॥
 अनन्ता मूर्तयो यस्य । ब्रह्म एकं व्यापकं च । तेनैकत्वमेकत्वं
 च रूपितम् । एवं गुणाविरोधमुक्त्वा क्रियाविरोधमाह ॥ कृष्टस्थं
 चलमेव चेति ॥ एवकारः सगुणादिभेदविज्ञापनार्थः । चकारो-
 ऽनुक्तविरुद्धधर्मसंग्रहार्थः ॥ ७२ ॥

वाक्येष्विवात्रापि विरोधमाशङ्क्य समाधानार्थं स्पष्टमाह ॥
 विरुद्धसर्वधर्माणामिति ॥ ब्रह्मैव हि सर्वाधारम् । यथा भूमिः
 सहजविरुद्धानामपि मृषकादिजीवानाम् । कारणगतधर्मः पृथिव्यां
 भासते । विशेषेण लौकिकयुक्तिरत्र नास्ति, तदगम्यत्वादित्याह ॥
 युक्त्यगोचरमिति ॥ नन्ववतारेषु भगवच्चश्रुतेलौकिकप्रमाणविषय-
 त्ववल्लौकिकयुक्तिविषयत्वमपि कुतो नेत्याशङ्क्याह ॥ आविर्भाव-
 तिरोभावैरिति ॥ आविर्भावोऽवतारो मत्स्यादिरूपेण प्राकट्यम् ।
 तिरोभावोऽवतारसमाप्तिः । ते च बहुप्रकाराः स्यावरेभ्यो जङ्गमे-
 भ्यः स्वतोऽपि भवन्ति । ते सर्वे प्रकारा मोहका एव । नटवद्बहु-
 रूपत्वात् । अन्यथा लौकिकयुक्तेर्लङ्घनं न स्यात् ।
 न हि मत्स्योऽह्ना योजनशतं वर्द्धते । नापि क्षणेन पर्वताकारो भवति
 वराहः । अतो लौकिकबुद्धिविषयत्वं नट इव ध्वान्तम् । स्वतो न
 लौकिकयुक्तिगोचरत्वमित्यर्थः । तथापि कृष्णादयः सर्वैर्दृष्टा अपि

तेषु कथं लौकिकप्रभाणाविषयत्वं, तत्राह ॥ इन्द्रिपाणां तु साम-
 ध्यादिति ॥ चक्षुर्न स्वसामर्थ्येन भगवन्तं विषयीकरोति । किन्तु
 भगवादिच्छयैव, मां सर्वे पश्यन्त्वित्येतद्रूपया तद् दृश्यम् ॥७३॥

श्रुत्यादिभेदेष्वित्यादि ॥ अस्तुत-इति ॥ अस्तुस्वभावादित्यर्थः ।

तत्र प्रकारमाहुः ॥ सर्वभयनेत्यादि ॥ 'न ध्यानतोऽपीत्युभयलिङ्गा-
 धिकरणे सिद्धान्तैकदेशिमताभ्यां प्रकारद्वयेन सर्वश्रुत्यविरोधः प्रद-
 शितः । व्यासस्य वेदस्थापनार्थं प्रवृत्तत्वाद् वेदे यथाश्रममात्रस्या-
 पि बाधो न भवति तदर्थमुभयरूपता व्यासपादैरङ्गीकृता । तत्र धर्मा-
 णां स्वरूपनिर्वाहार्थं ब्रह्मणः सफाशाद् वैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
 अन्यथा श्रुतिबाधः स्यात् । तदङ्गीकारे चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-
 र्बाधेतेत्युभयसामञ्जस्यार्थं ब्रह्म निर्द्वैतमेव पूर्वं स्वधर्मरूपेण, त-
 दनु क्रियादिक्रमेण घाऽऽधिभवतीति सर्वभवनसामर्थ्येन विरोधपरि-
 हार एकदेशिमते । एतदेव, पूर्वब्रह्म, विप्रतिषेधाद्येति सूत्रद्वयेना-
 चार्येणानुह्यतम् । सिद्धान्ते तु, उभयव्यपदेशात् त्वहिङ्कुण्डलवत्,
 प्रकाशाध्यवह्या तेजस्त्वादिति सूत्राभ्यां विरुद्धधर्माभयत्वाद् वि-
 रोधः परिहृतः । तेनात्र प्रकारद्वयमुक्तं ज्ञेयम् । अतः प्रकारभेदेन प्र-
 तिपादनेऽपि सर्वेषामेव प्रामाण्यम् । घादिनः परं तथा न जानन्ति,
 घाद्यत्वाद्गतस्तु नमेवाप्रमाणमित्यर्थः । नन्यैकैकश्रुत्यनुगतं वादि-
 नामस्तीति कथं सर्वैवादानवसरत्त्वमित्यत आहुः ॥ नैवमित्यादि ॥
 यदि तैरन्वहस्तिवद् भगवानेव प्रतिपादितः स्यात्, तर्हि तर्कचरणा-
 दौ ताभ्याचार्यौ दूषयेद्, अतस्तथा तेषां हृदयं नास्तीत्यवसीयते ।
 अतस्तथेति भावः ॥ अनवसरपराहता इति ॥ अनवकाशव्याहता
 इत्यर्थः । भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः * इत्यैतुंद्वा-
 दिभिर्दृष्टा लक्षणैरनुभाषकैरिति * द्वितीयवाक्यानुसारेण सरस्वती-
 हृदयं वक्तुमाहुः ॥ अस्त्वित्यादि ॥ तान् सर्वानेवानुसरतीति ॥
 यद्योक्तं विद्वन्मण्डनसमाप्तौ, मध्यभाष्यप्रथमाध्यायसप्तमौ च, महो-
 पनिषदि, एष हेतव शून्य एष हेतव तुच्छ एष हेतवमाव एष हेतव-
 ऽव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । महाकौर्मैऽपि, शमूनं कुरुते
 विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् * तस्माच्छून्यमिति प्रोक्तत्वादानात्
 तुच्छमुच्यते * नैव भावयितुं योग्यः केनचित् पुरुषोत्तमः * अतोऽ-

भावं यदन्त्येन नाऽद्वयत्वाप्राश इत्यपि * सर्वेषां तदर्धानत्वात् तत्त-
च्छब्दामिधेयता * सर्वेषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तुमिरिति *
इत्यन्तेन । अर्थस्तु, शम् अन्यसुखम् ऊनं कुरुते स्वसुपादल्पीकरो-
तीति घ्न्यम् । तोदनात् तुद् । छप्रत्याच्छः । भावयितुम् उत्पादयि-
तुम् । अद्वयत् इत्यद्वयः । न अद्वयो नाऽद्वयः । अमस्य इति जयतीर्थेन
व्याख्यातः । तथाच गुणानामद्वयत्वादिना तथा ताननुसरतीत्यर्थः ॥
अनन्ता भूतयो यस्येति ॥ यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तम-
सः परस्तादिति * श्रुतेरित्यर्थः ॥ निरूपितमिति ॥ श्रुत्यैर्धं निरूपित-
मित्यर्थः । क्रियाविरोधमिति ॥ तदेजति तत्रैजतीतिश्रुतिप्रतिपादितं
तमित्यर्थः ॥ विज्ञापनार्थे इति ॥ विशेषेण ज्ञापनार्थे इत्यर्थः ॥७२॥

अत्रापीति ॥ धर्मेष्वपीत्यर्थः ॥ स्पष्टमिति ॥ सर्वथादानघसरपदे
यदुक्तं, तदेव बालबोधनाय स्फुटमाहेत्यर्थः । ननु तथापि काचिन्तु
लौकिकी युक्तियोंधनायापेक्षिता, येन मन्दोऽप्यधिकारी परस्मै बोध-
यितुमीष्ट इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ ब्रह्मैवेत्यादि ॥ तथाच ब्रह्म विरुद्ध-
धर्माश्रयम् । विवक्षितसर्वाधारत्वात् । सहजविरुद्धसर्पमूपकाधाधा-
रभूमिवत् । परस्परविरुद्धनिष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वाश्रयकर्मवत् । जाग्र-
दाधाधारबुद्धिवशेति लौकिकी युक्तिरित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणः किं वा
माहात्म्यमित्यत आहुः ॥ कारणेत्यादि ॥ तर्हि परब्रह्मणस्तादृशत्वे का वा
युक्तिरित्याकाङ्क्षायां वस्तुस्वभावेन विरुद्धधर्माधारत्वं समर्थयन्ति ॥
विशेषेणेत्यादि ॥ तथाच नदं युक्त्यगोचरत्वं दूषणमपि तुभूषणमर्थेति
भावः । अत एव विश्वतश्चक्षुः, सहस्रशीर्षां पुरुष इत्यादिना सहस्र-
शीर्षत्वादिकं भूतभव्यभवद्रूपत्वादिकं चोक्ता, एतावानस्य महिमा
अतो ज्यायाँश्च पूरुष इति श्रुतिराह । एतावान् महिमा माहा-
त्म्यम् । अतो हेतोर्ज्यायानित्यर्थः । न हि सहस्रशीर्षत्वादिकं लौकि-
कयुक्तिगम्यम् । अतो यथाश्रुतमेव मन्तव्यमिति शब्दप्रामाण्यवा-
दिना परेणाश्रुपगन्तव्यम् । अन्यथा जन्यशानाधाधारत्वस्यैवात्मनि
दृष्टत्वात् परमात्मन्यपि नित्यज्ञानाद्यसिद्धे । अनुमानैः साधनेऽपि
हेतौ प्रतिपक्षोपाध्यापादीनां स्फुरणस्यानिवार्यत्वात् विरुद्धधर्मा-
ऽऽश्रयत्वं च कमलवज्ज्ञेयम् । यथा हि कमलं मूले भूयः सदप्रभा-
नेऽणोयस्तिष्ठति तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि भगवति भूयः सत् का-
र्येषु हसदतिविप्रकृष्टे कार्येऽत्यल्पं भवतीत्युपपादितं त्रितीयसुबोधि-

आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ॥

तदा मरकतश्याममात्रिर्भावे प्रकाशते ॥ ७५ ॥

चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तत् ॥

उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिविम्बते ॥ ७६ ॥

आनन्दरूप इति ॥ आनन्दरूपे आनन्द एव ब्रह्मणि रूप-
स्थानीयः । तत्र शुद्धस्य सत्त्वस्य देवतारूपस्य भगवदिच्छया
श्रीभगवदासनत्वेन स्फुरितस्य श्यामत्वात् तस्य प्रतिफलनेनानन्दो
नीलमेघवद्-भासत इत्यर्थः । यथा स्फटिको जपाकुसुमेन । श्वेत-
पापाणेषु प्रविष्टोऽपि स्फटिको जपाकुसुमलौहित्यं गृह्णन् पापा-
णेभ्यो वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतिपादयति । तथा ब्रह्मापि जगति
पुराणेषु प्रकटीभवत् तच्छ्यामत्वादि गृह्णद् ब्रह्मत्वमपि ख्यापय-
तीति भावः । सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपतोति गुणावतार-
वाक्यैर्निर्णयते ॥ ७५ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह ॥ चतुर्युगेषु च तथेति ॥ कृते शुक्लश्चतुर्वा-
हुरिति वाक्यात् । अन्यथा नियतं रूपं न स्यात् । तत्रापि हेतु-
माह ॥ उपाधीति ॥ उपाधिकालः सत्यादिदेवतारूपः । तस्य रूपं
ब्रह्मणि प्रतिविम्बते । कालविशेषे रूपविशेषस्तदाधारत्वेन ब्रह्मणि
स्फुरितो ब्रह्मत्वं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नन्वित्यादि ॥ तथाच देवादिष्विच्छायाश्चक्षुःसहकारित्वं,
प्रतिबन्धकत्वं च यथायथं दृष्टम् । तथापि लौकिकप्रमाणविषयता
तेषु निरायाधा । रूपस्य तेषु सत्त्वाद् । एवमवतारेष्वपीति नेच्छा-
याः करणत्वम् । अतो रूपराहित्य एवेच्छाकल्पना इष्टं साधयिष्य-
तीति सा धृत्यनुरोधादनवतीर्णं एव कार्या, न तु रूपवत्यवतीर्ण-
स्पीत्यवतारेषु न लौकिकप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः ।

सप्तकाशस्तत्त्वदीपः ।

तत्रावतारस्वरूपं निश्चिन्वन्त एव समादधते ॥ आनन्दरूप इत्यादि ॥
 रूपस्थानीय इति ॥ तथाचेच्छयाऽऽनन्द एव तथा भासते इति लौ-
 किकरूपाभावेनेन्द्रियसामर्थ्याद्दृश्यमेव तत्र । त्वदमिमता सह-
 कारित्वप्रतिबन्धकत्वकल्पनानु तदा प्राप्तावसरा स्याद् यदि लौकिकं
 रूपं स्यात् । तत्त्वरूपश्रुत्यैव प्रतिपिद्धमतः सा न साधीयसीत्य-
 धताराणामपि न चाक्षुषत्वमिति भावः । ननु सर्वथा रूपाभावे
 दिगादिवन्न प्रतीयेतैवातो लौकिकं रूपं तत्र वाच्यमेवेत्याकाङ्क्षायां
 धाक्यान्तरानुरोधादौपाधिकं रूपं तत्राङ्गीकृत्याप्यरूपत्वमेव स्थाप-
 यन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ देवतारूपत्वेति ॥ आमिमानिकरूपस्य ।
 अत्रायमर्थः । अवतारो-नाम वैकुण्ठस्थानादिहागमनम् । तच्च
 व्यापकत्वे व्याहृतमिति यथा व्यापकात्मवादिमते प्रदेशभेदेनोपा-
 धिद्वारा-चोत्क्रान्त्यादिव्यवस्थाप्यते, एवं-प्रकृतेऽपीच्छया तस्य तस्या-
 सनत्वेन स्फूर्तां तदागमनाद्यैरवतरणादि । अथवा । अनन्तरूप-
 त्वात् तस्य तस्य रूपस्य तत्तदासनकत्वे तस्य रूपस्यैव तथात्वेनावतर-
 णादि । भगवोश्च यत्र तिष्ठति-तं स्वान्तःस्थापयतीत्यन्तर्यामिग्राहणे
 सिद्धम् । एवं सत्यत्रोभयतयापि तां देवतामन्तरयित्वा अयोगोल-
 कस्यवह्निवदानन्द-एव यहिरवस्थित इत्यौपाधिकरूपाङ्गीकारेऽपि रूप-
 मात्रस्यैव चक्षुषा दर्शनं, भगवत्स्त्वच्छानन्दाभ्यामेव दर्शनं, न
 नु लौकिकेन्द्रियसामर्थ्यादित्यवतीर्णोऽपीन्द्रियागोचर एव । मूल-
 रूपधर्माणां तत्रापि सत्त्वादिति । तथाच, युक्तिगोचरं दृश्यत्वाद्, दृश्यं
 रूपवत्त्वादिति साधने; अदृश्यं रूपरहितत्वादिति प्रतिसाधनस-
 त्वात् तस्य हेतोः साध्यसमत्वेन युक्तिगोचरत्वस्य दृश्यत्वस्य च न
 सिद्धिरिति भावः । किञ्च । लौकिकेऽपि प्रथमतेजसश्चक्षुःप्रतिवा-
 तकत्वमेव, न-तु विषयत्वम् । अतोऽपि-तथा । एतदेवाभिप्रे-
 त्याहुः ॥ श्वेतेत्यादि ॥ व्यापयतीति ॥ स्वस्यातितेजस्वित्वेन व्यापय-
 तीत्यर्थः । गुणानां नियततत्तद्रूपवत्ता कथं निर्णयेत्यत आहुः ॥ सत्त्वे-
 त्यादि ॥ गुणावतारवाक्यैरिति ॥ विष्णुब्रह्मशिवस्वरूपध्यानयोधकं-
 वाक्यैः । शिवस्य नीलकण्ठत्वाच्च श्वेतता । या तु, अजामेकां
 लोहितशुक्लकृष्णां वर्णां प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् * इति श्रुतौ,
 सत्त्वं त्रिलोकस्वितये स्वमायया विभक्तिं शुक्लं खलु वर्णमात्मनः *
 सर्गायं रक्तं रजसोपचूहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये * इति

धीमागयतादौ च सत्त्वतमसोः श्वेतकृष्णत्वोक्तिः । सा तु कार्यनि-
र्देशात् क्षुब्धयोरेव, न तु शुद्धयोः । यद्येवं न स्याद् ध्यानवाक्येऽप्ये-
धमेवोच्येतैत्यन्यथानुपपत्त्या श्रेयम् । अयमेव च सुबोधिनीस्मारितो
पैकुण्ठपक्षः । भूमिपक्षकारिका तु श्रुतितेति भाति । भूमेर्नीलरूपव-
त्त्वं तु, पत् कृष्णं तदप्रस्येति श्रुत्या, पुरा भूरस्येति श्रुतौ चन्द्रमसि
इदमननैत्यस्वाधिदैविकपृथिवीत्वोक्त्वा च श्रेयम् । एवमेवाप्सु
प्राणे चायिर्मावे श्वेत्यं तेजसि लौहित्यं च बोध्यम् ॥ ७५ ॥

प्रसङ्गाद् रूपान्तरेऽन्युपपत्ति स्फुटीकुर्यन्ति ॥ उपपत्तीत्यादि ॥
एवं, त्रेतायां रक्तवर्णाऽसौ * द्वापरे मगधान् इयामः कलावपि तथा
शृणु * इत्युक्त्वा, कृष्णवर्णं त्विया कृष्णमित्यादिवाक्याद् युगान्तरे-
ऽपि रूपान्तरं श्रेयम् । दशमस्कन्धे गर्गवाक्ये तु, आसन् वर्णास्त्रयो-
हस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः * शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां
गत * इति द्वापरे पीतवर्णतोका । सा तु द्वापरदेवतायाः पर्यायमे-
देन रूपमेदाज्ज्ञेया । नच कालस्य नीरूपत्वं निरंशत्वं वा शङ्क्यम् ।
तैत्तिरीयकाणामारुणकेतुकषवनब्राह्मणे उक्तो-वेशो वासांसि च ।
कालावयवानामितःप्रतीच्येष्वित्यनेन सावयवत्वस्य, तत्पूर्वतनानुवा-
केष्वनूतां ध्यातव्यवेशवासःप्रभृतेष्वोक्तत्वात् तत्समानन्यायेन युगे-
ष्वपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । एतद्विनिगमनाय तर्कमाहुः ॥ अन्य-
यत्यादि ॥ यदि कालावयवा नीरूपाः स्युर्भगवान् वा रूपवान् स्यात्
तदा तथा न स्यादित्यर्थः । इदमेव हृदिकृत्याहुः ॥ तत्रापीति ॥ त-
त्तत्कालिकनियतरूपेऽपीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ कालेत्यादि ॥
कालविशेषगतो रूपविशेषः कालस्यावतीर्णब्रह्माधारत्वेन पूर्वोक्तद-
शनसामग्न्या ब्रह्मणि भासमानोऽवतीर्णस्यापि ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वं
समर्थयन् ब्रह्मत्वं सम्पादयतीति भाषः ॥ ७६ ॥

एवं सर्वथैवाच्चाणुपत्त्वे रूपप्रतीतिवदाकारप्रतीतिरप्यौपाधि-
क्येवापद्येतेति तद्वारणाय मुख्यं पक्षं वक्तुमाहुः ।

एवं प्रतिफलत्वेन ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपत्वं च साधयित्वा प्रका-
शान्तरेण रूपवत्त्वं साधयति ।

अथवा शून्यवद् गाढं व्योमवद् ब्रह्म तादृशम् ॥

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत् परम् ॥७७॥

अथवेति ॥ यथा मेघादिरहिते देशे आकाशे नीलिमा मती-
यते । चक्षु रूपवद् द्रव्यं गृह्णत् तदभावे दूरं गतं सन्नीलमिव
पश्यति तथाऽन्धकारम् । नैतावता आकाशे अन्धकारे वा रूप-
मस्ति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव भातीत्यर्थः ।
अनेनाऽचाक्षुपत्वं ज्ञापितं भवति । पूर्वापेक्षया अयं पक्षो महानिति
ज्ञापयितुमाह ॥ नान्यथा दृक् स्पृशेत् परमिति ॥ पराञ्चि खानी-
तिश्रुतेः । परं चक्षुर्न स्पृशति । अन्यथा परत्वमेव न स्यादिति ।

(गदा) एवं नीरूपत्वेन निराकारत्वं ब्रह्मण्यायातीत्यरुच्या पसा-
न्तरमाह ॥ अथवेति ॥ उक्तव्याख्यानेऽपि तथा । एवं नीलिम-
भानोपपत्तावपि पीतवसनादिभानानुपपत्त्यपरिहारादपसिद्धान्त-
त्वाच्च व्याख्यानान्तरमुच्यते । ब्रह्म तादृशं, यादृशं दृश्यते तादृ-
शमेव तद्रस्त्वित्यर्थः । तत्रानेकरूपत्वेनाब्रह्मत्वमाशङ्क्य निरस्यति
दृष्टान्तेन । गाढं घनीभूतं सैन्धवं ^(नान्यथा) लवणमिति यावत् । तद्यथा-
ऽन्तर्बाह्यैकरूपरसं तथा ब्रह्मानेकरूपत्वेन भासमानमापि शुद्धमे-
वेत्यर्थः । स यथा सैन्धवघन इत्यादिर्धर्मिग्राहक्यानात् तच्चादगेव
यन्तव्यमिति यावः । तर्हि पराञ्चि खानीतिश्रुतेर्दृग्निर्णयत्वानुपप-
त्तिरित्यत आह ॥ शून्यवद् व्योमवल्लोकदृष्ट्या ब्रह्म न प्रकाशत
इति । शून्यग्रहादौ वस्त्वभावादेव यथा न किञ्चिद् दृश्यं भवति
तथेत्यर्थः । दर्शनं हि द्वेषा । तदर्थ-माकट्येन साधारण्यञ्जयात्वा ।
तत्राद्याभाववत्स्वयं दृष्टान्तः । तेषामामुरभावाद् यथोक्तब्रह्मान-
ङ्गीकारात् तादृक् तान् प्रससदेवेति भावः ।

(शुद्ध) ॥ शून्यं तम उच्यते । तेन तद्दृग्ग्रहादि लक्ष्यते । तत्र
यथा सदापि वस्तु प्रकाशकाभावात् भाति, तथेदमनुग्रहाभावात्

तथेत्यर्थः । अनवतारदशायां तथेच्छाभावाद् व्योमवत् तथेत्यर्थः ।
रूपाभावाद् यथा तदयोग्यं, तथेदमपीति भावः । इच्छा तत्र
रूपस्थानीया ज्ञेया । दर्शने हेतुमाह ॥ अन्यथा-उक्तवैपरीतेन
तदनुग्रहादिच्छाभ्यां दृक् परं हरिं स्पृशेदित्यर्थः ।

अवरणभङ्ग

(यद्वा) जलेन न शून्या अशून्याः सजलमेघा इति यावत् ।
तद्द्रव्यं व्योमवच्च श्यामं स्वरूपं लोकदृष्ट्या यत् प्रतीयते तद् ब्रह्म,
न तूपाधिरौपाधिकं वेत्यर्थः । नन्वत्रोपपत्तिः केसत आह ॥
तादृशमिति ॥ तद्-वस्त्वेव तथेत्यर्थः । न हि वस्तुस्वरूपमुपपत्ति-
मपेक्षत इति भावः । उपपत्तिमप्याह ॥ अन्यथा यदि शुद्धं ब्रह्म
न स्यात् तदा अदृग् न विद्यते दृग् ज्ञानं यस्य स तथा पशुपत्ति-
दृक्षादिः परं प्रकृतिकालाद्यतीतं न स्पृशेन्न प्राप्नुयादित्यर्थः ।
अथवा, अन्यथा-शब्दत्वेन ज्ञानं यस्य स पूतनादिः प्रकृत्साद्यतीतं
न प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्य तर्करूपत्वादापादकं यदि ब्रह्म न
स्यादिति रूपमर्थादेव प्राप्यत इति नोक्तम् ॥ ७७ ॥

एवमित्यादि ॥ ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपवत्त्वं च साधयित्वा, अत्रा-
क्षुपतया ब्रह्मत्वं, ब्रह्मणः प्राकृतरूपवत्त्वं च स्फटिकन्यायेनोपपादयि-
त्वा प्रकारान्तरेण, आदित्यवर्णमिति, श्यामाच्छबलं प्रपद्ये, शबला-
च्छ्यामं प्रपद्ये इति ध्रुत्यनुसारिणा प्रकारेण रूपवत्त्वं मूलरूपेणाक्षर
एव प्रकटस्य ब्रह्मणः कृष्णस्याप्राकृतरूपवत्त्वं च साधयत्युपपादय-
तीत्यर्थः । तं प्रकारमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ इदमुपपादयन्ति ॥ चक्षुरि-
त्यादिना ॥ एतावतेति ॥ दर्शनमात्रेण ॥ न रूपमस्तीति ॥ धर्मात्मकं
रूपं नास्ति, किन्तु तद्वस्त्वेव तादृशमित्यर्थः ॥ अति गाढमिति ॥ ग-
म्भीरमित्यर्थः । गम्भीरत्वज्ञानवगाह्यत्वम् । अत्रे गभीरा नदीत्यादि-
प्रयोगदर्शनात् । श्यामाच्छबलमित्यत्र श्यामो गम्भीरो वर्ण इति
शङ्कराचार्यैरपि भाष्ये विवरणाच्च ॥ भातीति ॥ वस्तुस्वभावाद्
भाति । तथाच, आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति, तस्य हेतस्य पुरुष-
स्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्डुवाविकं यथेन्द्रगोपो यथा-

सप्रकाशसम्बन्धीपः ।

गन्धर्वियंथा सकृद् चिसुत्ता इत्यादिभ्रुतिमिस्तादृशरूपवदपि अक्षरे-
 प्रतिदूरे प्रकटत्वेनानघगाहत्वाद् भूम्यादिस्थितानां भातीत्यर्थः । यत्र
 च न गाम्भीर्यप्रकटनं-तत्र-प्रकारान्तरेणापि दर्शनम् । यथा, बह्व-
 पाण्डुवदनो मृदु गण्डम् * इत्यत्रेति-बोध्यम् । मूलयोजना तु अघ-
 घेति पक्षान्तरे, शून्यवच्छून्यं-विययतारूपं यत्प्रमस्तदद्-त्वोमष-
 गाढं गभीरमनघगाहम् । हेतुगर्भं विशेषणम् । अनत्रगाहत्वात्
 तादृशं प्रह्व नीलं-लोकदृष्ट्या प्रकाशते । यस्तुनस्तु न नीलगुणयुक्तं
 तत्; किन्तु तद् घस्येव तादृशं स्वसामर्प्यादेव भातीति भावः ।
 अघतारदशायामपि वैकुण्ठस्थितत्वं, कृष्णद्युमणीति पद्ये-द्युमणि-
 पदेनोक्तं, तत्र विवृतं चेत्यवदातम् ॥ पूर्वापेक्षयेति ॥ औपाधिकरूप-
 कल्पनापेक्षया ॥ अयं-पत्र इति ॥ अप्राकृतकपत्वपक्षः ॥ आह्वेति ॥
 ध्रुव्यनुगृहीतं तर्कमाहेत्यर्थः । स तु मूलयोजनायामेव दर्शितः ।
 तेन सूचितं तर्कान्तरमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ प्रयोगस्तु, प्रह्व यदि
 गभीरं न स्याल्लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशते । चक्षुर्यदि-प्रह्व स्पृशेत्
 पराङ्-न-स्यात् । यतः-पराङ्-अतो न स्पृशति । यतो न-स्पृशति
 अतो-प्राकृतरूपवदपि-प्रह्व लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशते । यत्र पव-
 मतो-गभीरमिति । एवञ्चैतेन सन्दर्भेणायतारेण्यपि सुक्तगोचरत्वं
 न्यायेनापि दृढी कृतम् । अघतारा युक्तगोचरा अप्रत्यक्षत्वात् ।
 अप्रत्यक्षा अरूपत्वात् । आकाशवदिति प्रयोगसम्भवात् ।
 अत्रेव पदेन या प्रतीतिराचार्यैः संगृहीता तामेव स्फुटीकर्तुं प्रमुचरणा-
 प्रकारान्तरेण कारिकां व्याकुर्वन्ति ॥ यद्वेत्यादि ॥ एवं नीरूपत्वेने-
 ति ॥ औपाधिकरूपाङ्गीकारेणायातं यथीरूपत्वं तेनेत्यर्थः ॥ शयेति ॥
 एवैवारुचिर्व्याख्यानावतारवीजत्वेन ज्ञेयेत्यर्थः । व्याख्येयपक्षे बीजा-
 न्तरमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ श्श्यत-इति ॥ अनुगृहीतैर्भक्तैर्दृश्यत
 इत्यर्थः ॥ लवणमिति ॥ लवणमिधेत्यर्थः । श्रुतिश्च-स यथा सैन्य-
 यधनोऽनन्तरोऽबाह्यः श्त्सो रसधन एवैवं-धारे अयमात्माऽनन्त-
 रोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन-पवेति । एतदेवामिप्रेत्याहुः ॥ स यथे-
 त्यादि ॥ तथाच यथा सच्चिदानन्दरूपत्व एकरसत्वं न व्याहृत्यत
 एवमिहापीति इदमन् । तर्हीति ॥ श्रुतिबलेनैव तादृशत्वाङ्गीकारे ।
 आद्यं ह्यन्तं व्याकुर्वन्ति ॥ शून्यगृहेत्यादि ॥ तथेत्यर्थ-इति ॥ ब्रह्मणि
 -पादेरमावाद् ब्रह्माऽप्यदृश्यं भवतीत्यर्थः । तर्हि पूर्वव्याख्यानेऽत्र च

येऽपि द्रव्यान्तरमातिष्ठन्ते तेऽपि तद्वृत्तप्रहणाय तामसं चक्षुः कल्पय-
 मित । परं तदपेक्षयापि स्वभाषकल्पनमेव नृणाधीयो, लाभवात् ।
 तदेतदुक्तं, नैताद्यताऽऽकाशेऽन्वकारे वा रूपमस्तीति । एवं सति मां
 सर्वे लोकदृष्टयेव पश्यन्त्यति यदेच्छा, तदा ब्रह्मणो गम्भीरतया
 लोकदृष्टयनुप्राहिका भवतीति व्योमादियदेव ब्रह्मणोऽपि लोकदृष्टयेव
 ज्ञान्ता अज्ञान्ता च नीलमतीतिः । तदेतदुक्तं, तथा ब्रह्माप्यतिगाढं ग-
 म्भीरतया नीलमिषमतीत्यर्थं इति ॥ इवपदेन च यत्र गम्भीरता लोक-
 दृष्टयनुप्राहिका न भवति, करधरणतलादिप्रदेशेषु, तत्रेच्छया रूपा-
 न्तरत्वेन ब्रह्मणः संगृहीता । सर्वेन्द्रियगुणामासत्वात् । सर्वाणी-
 न्द्रियाणि तद्वृत्तान्ता गुणाश्च तद्वत् ब्रह्मणामासत इति सर्वेन्द्रियगुणा-
 मासमिति सिद्धमप्यहं विधरणात् । तेनापस्कान्तसन्निधौ लोहप्र-
 मणयदियं प्रतीतिरपि प्रमेयबलजन्या प्रमारूपैव । चक्षुःसामर्थ्येन
 पश्यामि, नीलरूपयुक्तं पश्यामीत्येव परं भ्रमः । तेन पूर्वग्रन्थस्यापि
 न विरोध इति दिक् ॥ अनेनेति ॥ चक्षुःकौण्डल्यस्थापनेन ॥ अत्राक्षुप-
 स्वमपीत्यपिना प्रतीयमाननीलाभिन्नत्वं संगृहीतम् । तथाच महदु-
 द्भूतरूपवत्त्वेन या व्याप्तिः सा रूपस्य प्राकृतत्ववैशिष्ट्य एव, न तु
 सामान्येनातो येषां, चक्षुःसामर्थ्येन भगवन्तं पश्यामि, नीलरूपवान्
 भगवानित्याद्याकारिका बुद्धिस्तान् प्रति मायारूपावृत्त एव भासत
 इति भासमानोऽप्यत्राक्षुष एवेति भाषः । इदञ्च, यन्मर्त्यलीलौपयिकं
 स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् * इति तृतीयस्कन्ध उद्भवोक्तौ
 विवृतं सुशोचिन्याम् । यलिना यथा महत् कर्म कार्यते तथा सतोऽन-
 न्तरूपकर्ष्याः सर्वसामर्थ्यमेकत्र व्यापृतं प्रदर्शनीयमिति तादृशं रूपं
 निर्मितम् । नानाविधानि रूपाणि जलं स्वच्छतया गृह्णाति । तस्य
 जलस्योत्कर्षो माया वैकुण्ठसितमपि रूपं गृह्णातीति जलभावेऽपि
 जलोत्कर्ष इत्यनेन । अस्मार्यस्तु यथा कस्यचिद् यलिदृष्टत्वेन प्रसिद्ध-
 स्य बलेयत्राजिज्ञासायां तत्परीक्षार्थं तेन महत् कर्म कार्यते । कृते
 च-तस्मिन् कर्मणि तदियत्ता निश्चिता भवति । तथा मायाया प्रति-
 बिम्बदर्शकत्वरूपं यलं परीक्षितुं भगवता व्यापिवैकुण्ठ एव स्थितेन
 तादृशं अस्मदशमेव रूपं प्रतिविम्ब्याख्यविषयत्वरूपं मायायां निर्मित-
 म् । जलोत्कर्षश्च स्वच्छतारूपा मायैव । तथातदूरस्थस्यापि यत् प्र-
 दर्शनसामर्थ्यं मायायां स पदार्थः । मायाया जलभावेऽपि जलरूपत्वे-

इपि जलौत्कर्ष इति । तेन लौकिकान् - प्रति-लोकदृष्ट्या प्रतीयमानो-
ऽप्यचाक्षुष एवेति तदपि स्थापितमेवेत्यर्थः ।

ननु ये असदिति सूत्र्यमिति चाक्षुसेषां याह्यत्वाद्दर्शनहेतुव्या-
याभायोऽदर्शनप्रयोजक आयाति, न तु दर्शनप्रयोजकः केवल आ-
द्याभाव इत्यस्य पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्देत्यादि ॥ अनेनावतारदशा-
यामपि येषामदर्शनं-तत्रकार उक्तः । द्वितीयं दृष्टान्तं सपरिफरं
व्याकुर्यन्ति ॥ अनघतारेत्यादि-॥ ननु भवत्येवमदर्शनं, परन्तु दर्शनं
कुत इति प्रस्तुतं विचार्यमित्यत आहुः ॥ दर्शन इत्यादि ॥ अत्रापि
साधारण्येच्छायां पूर्वव्याख्यानोक्तप्रकार एव दर्शने हेयः । यद्यो-
गपर्यणि कौरवाणां, यथा वाऽश्वमेधपर्यण्युत्तङ्गस्य विद्वद्रूपदर्शने
दिव्यचक्षुर्न दत्तम् । लौकिकदृष्टयैव दर्शितम् । तथा यत्वेच्छा तदा तत्र
लोकदृष्ट्यापि-प्रक्षेप-प्रकाशते । सत्प्रसङ्गुलत्वात् । तमेतं पक्षं हृदि-
कृत्य व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ यद्देत्यादि ॥ अदृशामन्यथादर्शां च
प्राप्तौ ऋते नार्थात्थुतिगणा * इत्यादिका, अहो वकीर्यं सनकाल-
कूटम् * इत्यादिका च स्मृतिः प्रमाणम् । नचात्र श्रुतिविरोधः
बाह्यः । सकलं परं ब्रह्मैतद् यो ध्यायति रत्नति भजति सोऽमृतो
मयतीति गौपालतापनीयश्रुतेः । शत्रुखलेऽपि स्मृतिमूलत्वेन श्रुतेः
शक्यकल्पनत्वात् । तमेव विदित्वेत्यत्रैवकाराविरोधस्य, गतेर्यथ-
स्वमुभयथाऽन्यथा द्वि विरोध इत्यधिकरणेऽधिकारिभेदेन व्यघस्यया
प्रपञ्चितत्वाच्च । अत एव नानाप्रकारैः सिद्धान्तस्मिरीकरणम् ।
तस्य तस्याधिकारिणस्तत्तत्प्रयोगात् । अत एवात्र, यद्देत्युक्तस्य धि-
कल्पस्य नाष्टदोषतुष्टम् । उदितानुदितहोमवद् व्यवसितत्वात् ।
उत्तमाधिकारिणान्तु सर्वपक्षसमुच्चय एव ज्ञानपौष्कल्यार्थमिष्टः ।
न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात् सुपुष्कलम् * ब्रह्मैतद्वितीयं
वै गीयते बहुधर्षिभिरित्युक्तन्यायस्यात्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽत्र न
कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७७ ॥

आत्मसृष्टौ प्रमाणमाहुः ।

एवं लौकिकत्वदोषं परिहृत्य कर्तृत्वेन वैपम्यनैर्घृण्ये प्राप्ते
परिहरति ।

आत्मसृष्टेर्न वैपम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ॥

पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत्र पुनर्वृहत् ॥ ७८ ॥

आत्ममृष्टेरिति ॥ स आत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेः । जगति नानाविधान् सृजन्नपि न विपमो भवति । नापि क्रूरं कर्म कुर्वन्नपि निर्घृणो भवति । चकारादन्येऽपि दोषाः परिहियन्ते । अत्र मतान्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ वैषम्यर्तैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति वादरायणस्तत्कर्मसापेक्षत्वान्न विपम इत्याह । तथा सति कर्म नियतं नियामकं भवेत् । परं तत्र कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत् स दोषस्तदवस्थः । अन्यच्चेद् ब्रह्मणस्तत्सापेक्षत्वादसमर्थत्वम् । तद्देतोरेवास्त्विति न्यायेन कर्मण एव तत्समाधाने ईश्वरकारणता न सम्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च विरुद्धयेत् । नापि लोकवद् दूषणस्थापनं युक्तम् । अत आत्ममृष्टेरित्येव हेतुः । सूत्रं तु लोकबुद्ध्यनुसारि । अन्यथा, फलमत उपपत्तेरित्याधिकरणं विरुद्धयेत् ॥ ७८ ॥

स इत्यादि ॥ क्रूरमिति ॥ प्रलयादि ॥ अन्ये दोषाः पलायनाशत्वानीदधरत्वादिप्रदर्शनरूपाः ॥ अत्रेति ॥ वैषम्यादिदोषपरिहारे ॥ मतान्तरमिति ॥ कर्मव-सुखदुःखहेतुरतो नेश्वरोऽङ्गीकार्य इतिरूपमेकम् । तथा जीवावृष्टं वा कर्मजन्यं, प्रलयश्च-सर्वेषां भोग्यादृष्टादेर्नाशात् तादृशादृष्टाच्च । ईश्वरस्तु-तत्तत्कर्मसापेक्षः सुखदुःखे प्रयच्छति । नोचेद्, विनापि कर्म सुखदुःखे स्याताम् । अतो यादृशं यददृष्टं तादृशं तस्मै प्रयच्छति । तेन न विपमो, नच निर्घृण इतिरूपं चापरम् । तयोः पूर्वमनूद्य परिहरन्ति मूलेन ॥ पक्षान्तरंऽपीति ॥ यत्र कर्म सुखादिहेतुत्वेन मीमांसकैरुक्तं तन्नियतं जडत्वादन्येन नियमितम् ॥ अयमर्थः । यद्यन्यनियतं न स्यात् तदा पूर्वपूर्वेण तेनैव तत्र तत्र ततस्ततः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तौ विध्यादेः प्रवर्तकत्वादिर्कं व्याहन्येत । कर्मबोधकतामात्रं परं स्यात् । अतो विधिनिषेधनियतं

कर्म त्वयाऽपश्यं याच्यम् । तथा सति तयोः सर्वसाधारणत्वात् सर्वे
 एव धर्मिष्ठाः स्युर्न तु विचित्राः । नरकश्च न स्यात् । पिशाचाद्यथ
 न स्युः । अधर्मिदण्डबोधकस्मृतिश्च वृथा स्यात् । तथा सति यद् वै
 किञ्च मनुस्वदत्त तद्भ्रमजमिति श्रुतिः कुप्येत । स्मृतिपादश्च जैमि-
 नीयो मुष्ठा स्यात् । अतः कर्मनियामक ईश्वरोऽङ्गीकार्य एवेति । द्वि-
 तीयपक्षे सूत्रविरोधं च परिहर्तुं टीकायां सूत्रमनूय हेतुं द्रढयन्ति ॥
 वैपम्येत्यादिना ॥ मूलस्वनियतपदस्य विवरणं, नियामकमिति ॥ नि-
 तराः यतं यमनं यस्मादित्येवं समासादीश्वरनियामकं फलदाने भवे-
 दित्यर्थः । ननु कर्मणो जडत्वेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्सम-
 र्पकत्वेन कर्मसापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यहानिरित्याशङ्कयामाहुः ॥ त-
 स्त्रेतोरित्यादि ॥ सुखदुःखहेतोः कर्मण एव सकाशात् सुखादिकम-
 स्तु । ईश्वरेण सुखदुःखादिकं किमर्थं देयमित्येवं कर्मण एव हेतो-
 स्तस्याः सुखाद्यातः समाधाने ईश्वरकारणता स्मृत्यनवकाशसूत्रप्र-
 निपादिता, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा * इत्युक्ता न स-
 म्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च, सुखं दुःखं भवो भावो भयशाऽभयमेव च *
 वादिसा समता तुष्टिस्तपो दानं यज्ञोऽयज्ञः * भवन्ति भावा भूतानां
 मत्त एव पृथग्विधा * इति, एष उ एव साधु कारयतीत्यादिरूप-
 थ विरुद्धेत्येत्यर्थः ॥ नापि-लोक्यदित्यादि ॥ यथा सांख्यप्रवचने
 ईश्वरनिराकरण उक्तं, - यद्दीदवरः स्रतन्त्रः कर्ता, कर्मणा यिनापि
 कुर्यात् । यथ कर्मणां सहकारी, तदा सहकारिणा मुख्यं शक्त्यव-
 धनात् कर्मैव कर्तृ, नेश्वरः । किञ्च स्वार्थं स्रष्टृत्वेऽकामत्वात्तफाम-
 स्वयोर्हानिः । श्रुतिविरोधश्च । परार्थं स्रष्टृत्वं कारुणिकत्वाद् दुःख-
 मयस्रष्टृत्वनुपपत्तिर्नर्घृण्यं वा । उभयविधं सृजतीत्यतो वैपम्यं च ।
 तस्य लौकिकेश्वरत्वत् स्वार्थाङ्गीकारे च तद्वेद्योसर्वज्ञत्वं प्राकृतत्व-
 म् । ततश्च पारिभाषिकत्वम् । सर्वत्र निर्माणं प्रति रागस्य व्यापार-
 त्वदर्शनादीश्वरेऽपि रागापत्तिः । तथा सति नित्यमुक्तताहानिगित्या-
 दिकं, नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिरित्यादिचतुर्दशसूत्रैः कपिलेनोक्त-
 म् । तथा नोचितम् । निर्दोषगुणपूर्णस्येश्वरस्य व्यासाभिमतत्वा-
 त् । अतस्तथेत्यर्थः । तर्ह्याचार्येण वैपम्येति सूत्रं किमित्युक्तं, तत्रा-
 हुः ॥ सूत्रं त्वित्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ कपिलो-
 कदोषास्तु, प्रथमाध्यायारम्भ एवेश्वरवक्तृत्वसमवायित्यादिकं, ज-

न्माद्यधिकरणे ईक्षत्यधिकरणे चोक्त्वा, अध्यायसमाप्तौ, प्रकृतिश्च प्र-
तिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र पुनरुपसंहृत्य, तदेव, श्रुतेस्तु शब्दमू-
लत्वादित्यनेन स्मारयता, श्रुतिरेवाऽस्मद्दर्शने प्रधानं, युक्तिरिति, त-
र्काप्रतिष्ठानसूत्रे ऋषीणां स्वतन्त्रत्वादेकोक्तयुक्तेरन्येनानङ्गीकाराद्-
प्रतिष्ठां चोक्त्वा, श्रुतयश्च, तदैक्षत बहु-स्यामिति, सोऽकामयतेति,
स-आत्मानम् स्वयमकुरुतेत्यादयोऽभिन्ननिमित्तोपादानतां-कर्तृतां च
यदन्तीति तथैवाङ्गीकार्यम् । नोचेत् प्रधानाजगज्जायते, असङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः कपिलसूत्रधृताभिः स्वमतोपष्टम्भवैयर्थ्याप-
त्तिः । अतः कपिलेनापि श्रुतिरेवाधिता चेत् तद्विरुद्धा तदुक्तिरना-
दरणीयैवेति, स्वपक्षदोषाश्चेति सूत्रेणोक्त्वा, ततः, सर्वोपेता च तद्-
दर्शनादित्यादिभिः सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यन्तेः सूत्रैः सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन
सर्वश्रुतिसिद्धत्वे विरुद्धसर्वधर्माधारत्वेन महामाहात्म्यं तस्येति घो-
घनात् समाहिताः । वैशेषिकादयश्च शिष्टापरिगृहीतत्वादेव निराकृ-
ता इति न कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७८ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

नन्वस्तु सापेक्ष एव कर्ता सगुणत्वादित्याशङ्क्याह ।^{१०}

स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि ॥

गुणाभिमानिनो ये हि तदंशाः सगुणाः स्मृताः ॥

कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुद्धयते ॥ ७९ ॥

स एव हि जगत्कर्तेति ॥ यस्तुच्चावचं सृजति स एव जग-
त्कर्ता । नापि सगुणः । हेतुसिद्धयर्थं गुणस्य लक्षणमाह ॥ गुणा-
भिमानिन इति ॥ गुणैः कृत्वाभिमानिनः । अनेन देहेन्द्रियाभि-
मानाभावेऽपि गुणाभिमानमात्रेणैव सगुणत्वम् । ते गुणाः सृ-
ष्ट्यादिहेतवः । अनधिष्ठिताः पुनर्न कुर्वन्तीति गुणाधिष्ठात्र्यो
देवता ब्रह्मादयः सगुणा उच्यन्ते । तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह ॥
तदंशा इति ॥ तत्र प्रमाणं, स्मृता इति ॥ स्मृतिपुराणेषु तथा

प्रतिद्वेरेत्यर्थः । भगवाँस्तु सर्वात्मा नियन्ता मूलकर्तेति न स-
गुणः । बाधकमाह ॥ कर्ता स्वतन्त्र एव स्यादिति ॥ ७९ ॥

नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥ पुण्यः-पुण्येन कर्मणा भवतीत्या-
दिश्रुत्यनुरोधादस्त्वित्यर्थः ॥ सगुणत्वादिति ॥ सत्त्वं रजस्तम इति
प्रकृतेर्गुणास्त्रैर्गुणकः परः पुरुष एक इत्यास्य घत्ते * स्थित्यादये हरि-
विरञ्जिहरेति संज्ञा * इति श्रीभागवतवाक्यादित्यर्थः । समादधते ॥
स एवेति ॥ एतस्य व्याख्यानं, यस्नुष्यायचं सृजतीति ॥ तुशब्देन
जीवादीनामिव परापत्तं कर्तृत्वं चारितम् । कर्ता शास्त्रार्थवत्यादि-
त्यधिकरणे प्रतिपादितं कर्तृत्वं जीवस्य, स्वतो-द्या, प्रकृतेर्वा, ईश्व-
राद् धेति विकल्पे-भगवान्-व्यासः, परान्तु-तच्छकृतेरित्यधिकरणे
सिद्धान्तमाह । श्रुतिश्च, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिरुपाङ्गस्य कर्तृत्वं
नियेधति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति, एष उ एव साधु
कारयतीत्यादिना ब्रह्मण एव सर्वकर्तृत्वं कारयितृत्वं च वक्ति ।
ब्रह्मादीनामपि, सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः * विश्वं
पुरुषरूपेण परिपाति विशक्तिधृग् * इत्यादिव्याख्यादस्मदादियत्
परायत्तत्वात् परायत्तमेव कर्तृत्वम् । प्रकृतेरपि जडत्वादेव पराय-
त्तता । कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः * पुरुषेणात्म-
भूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वमिति वाक्यात्
पुरुषस्यापि द्वारतीय । कालस्यापि सर्वे निमित्ता जज्ञिरे इत्यादिश्रुतौ
जननोत्था, कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया *
आत्मन् । यद्वच्छया प्राप्तं विबुभूपुरुषपाददे * इति स्मृतागुपादानोक्त्वा
परायत्तत्वमेवेति तादृशमेव कर्तृत्वम् । एवं सर्वेषामेव पराधीन-
त्वात् कर्तृत्वं परब्रह्मण्येव विश्राम्यति । गुणानामप्युच्चनीचभावे
पौर्यापर्यं च हेतोरवश्यं चाव्ययत्वे गुणस्वभावस्य हेतुता न व्यक्तुं
शक्या । तथा सति तादृक्स्वभावविशिष्टैर्गुणैरेव सर्वकार्यं साक्षा-
नामिव सैम्यतीत्यनीश्वरवादप्रसक्तिरीक्षत्याद्यधिकरणविरोधश्च ।
ईक्षत्यादीनां गुणाधीनत्वे चान्योऽन्याश्रयः । यदा रजः संसृज्यते
तदा ईक्षते । रजश्च जडसर्जिकां परेक्षामपेक्षत इति । एवं स्थिति-
प्रलययोरपि द्रष्टव्यम् । वायुपञ्चलस्वभावत्वाद्नारतं सर्गप्रसङ्गश्च ।
श्रुतिस्मृतिविरोधश्च । तस्मात् सगुणत्वमशक्यवचनमेवेत्येतदुक्तं,

नापि सगुण इति ॥ यदि न सगुण ईश्वरत्तर्हि स्मार्तपौराणः सगुण-
व्यवहारः किन्नियन्धन इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ हेतुसिद्ध्यर्थमित्यादि ॥
सगुणव्यवहारहेतोर्ज्ञानार्थम् । भगवति सगुणव्यवहारोऽज्ञानां स-
गुणत्वनियन्धन इति वदन् सगुणलक्षणमाहेत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतु
सिद्ध्यर्थमिति नार्थः । स च, सर्वात्मकेत्यादिनाऽनुपदं निरूपयिष्यते ।
यत्तु सगुणत्वाभावे साध्ये गुणामिमानित्वाभावादिति हेतुसिद्ध्यर्थं
व्यतिरेकदृष्टान्तमाहेत्यर्थं इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । हेतोर्व्यभिचारि-
त्वात् । जडस्यापि गुणानभिमानित्वात् । चेतनत्वे सतीत्येवं हेतो-
र्विशेषणीयत्वाद्धेति दिक् ।

स्मृतिपुराणेष्विति ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भ-
व * इति द्वादशस्कन्धे । एकादशे च, आदावभूच्छतधृती रजसा-
ऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः * रुद्रोऽप्ययाय तम-
सा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु * इति । एवं
मन्वादावपि द्रष्टव्यम् । एवं श्रौतं सौत्रं स्मार्तं पौराणं च प्रमेयं
निरूप्योपसंहरन्ति ॥ भगवानित्यादि ॥ सर्वात्मत्वाद् गुणानामपि स
एवात्मेति न सगुणः । यदि गुणाभिधाः स्युः; इदं सर्वं; यद्यमात्मा,
पेतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुद्धेयत । सर्वनियन्तृत्वाद् गुणा-
त्मत्वेऽपि न गुणार्थिनः । यदि गुणा वलीयांसः स्युः, सर्वमिदम-
ज्यात्तः; सर्वमिदं प्रशास्ति, पतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने इत्यादिश्रुतिर्वि-
रुद्धेयत । मूलकर्तृत्वाद्पि न सगुणः । यदि गुणकर्ता न स्यात्, सर्व-
कर्ता, एकमेवाद्वितीयम्, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थः एकमेवादिकल्पित-
म् * तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * वाङ्मनोगोचरातीतं
द्विधा सममयद् गृहत् * तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका *
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते * इत्यादिश्रुतिस्मृतयः
पूर्वोक्तन्यायाश्च विरुद्धोरश्निति भावः । एवं प्रमाणैर्निर्द्धार्य तर्कान्
यक्तुमाहुः ॥ बाधकमाहेत्यादि ॥ तथाच-यदि-सगुणः स्यात् स्वतन्त्रो
न स्यात् । स्वतन्त्रो न स्यात् कर्ता न स्यात् । कर्ता न स्यात् गुणे-
पृथग्वचता पौर्यापर्ययोः सम्पत्तिः सकर्तृका न स्यात् । सकर्तृका न
स्यात् स्वाभाविकी स्यात् । सा चेत् स्वाभाविकी स्यात् । तथा श्रूयेत ।
यदि श्रूयेत कपिलेन व्यासेन च स्वस्वदर्शने श्रुतिरुदाह्रियेत । यतो
नैवमर्ता नैवमित्यथरूपास्ते ज्ञेयाः । तदिदमुक्तं, कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्

सगुणत्वे विरुद्धवत् इति ॥ ७९ ॥

एवं स्वमतं स्थापयित्वा परमतनिराकरणाय भगवन्तं सगुणं
गन्यमानानुपहसति ।

केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थवाधनम् ॥

कृत्वा जगत्कारणतां दूषयन्ति परे हरौ ॥ ८० ॥

अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत्र किल कारणम् ॥

स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेति ॥ अतिक्रान्ता विमला प्रज्ञा येभ्यः । तत्र हेतु-
माह । श्रौतार्थवाधनमिति ॥ श्रुत्या अभिधया वृत्त्या योऽर्थः प्र-
तिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः । तत्र, सदेव सोम्येद-
मग्र आसीद्, आत्मा वा इदमेवाग्र आसीद्, ब्रह्माविदाप्नोति परं,
भृगुर्वै वासुणिरित्यादिब्रह्मप्रकरणेषु निःसन्दिग्धेषु ब्रह्मण एव
केवलस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादितम् । तत्सामान्यादितरेष्वपि
सन्दिग्धेषु व्यासैः सूत्रेषु तथैवार्थो निर्णीतः । तदुभयं याधित्वा
युक्त्याभासं च पुरस्कृत्य ब्रह्मणो जगत्कारणतां दूषयन्ति ॥ परो
हरिः पुरुषोत्तमः, परब्रह्मेति यावत् ॥ ८० ॥

तर्हि किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अनाद्यविद्ययेति ॥
अनादिरविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा भावरूपा । तेन बद्धं चै-
तन्यं तदध्यासादेतादृशं जगत्कारणम् ।

कार्यानुरूपस्यैव कारणस्य युक्तत्वात् । कार्यं तु जगज्जहात्मकं
हेयं तुच्छनिष्ठम् । अतः कारणेनापि तथायुक्तेन भाव्यामिति
युक्त्याभासः । वस्तुतस्तु, सर्वं चानृतं च ससमभवादिति, स-आ-
त्मान-स्वयमकुरुतेति, मनायेयेत्यादिवाक्यैः स्वतः ममाणभूतै-

निःसन्दिग्धं प्रतिपाद्यते कार्यरूपस्य जगतो ब्रह्मत्वम् । कुसितत्वं न
 कचिदपि ब्रह्मविदां हृदये भासते । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्यापृथग्भान
 एव तथा प्रतीतेः । अन्यथा बीजादीनां ब्रह्मत्वकथनं मलदृष्टान्तेन
 बाधितं स्यात् । तथा सति सर्वसन्मार्गनाशः । तथा वाक्याभासाः ।
 इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, अनृतापिधानाः, वाचारम्भणं
 विकारः, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिसादयः ।

एतेषां पदार्थप्राया माया वाक्यविरोधेन न वाक्यार्थे सङ्गच्छते ।
 तथाच यथायथं मायाशब्देन कचिदिन्द्रियवृत्तिः । कचित् प्रथमं कार्यं
 सूक्ष्मम् । अनृतशब्देन देहेन्द्रियादिकं सखं चानृतं च - सखमभव-
 दिति ब्रह्मण एव देहेन्द्रियादिरूपत्वमात्मरूपत्वं च । न तत्र स्व-
 प्रादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते । बाधश्रवणाच्च । मिथ्या-
 दृष्टिर्नास्तिकता । मायेशसुराः । असखमनतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्व-
 रमिथादिवाक्यैः । साधकानि च सहस्रशो वाक्यानि सन्ति । स
 भूतभव्यमिति, हरिरेव जगदिसादीनि । अतो बाधितोऽप्यविद्या-
 वादः केषाञ्चिद् हृदये समाधिरहितानां चित्तदोषेण जगद् दुष्ट-
 मिति पश्यतां प्रतिभातीत्याह ॥ किलेति ॥ तन्मते बन्धमोक्षौ नि-
 रूपयति ॥ स्वाविद्ययेति ॥ चैतन्यमात्रनिष्ठया जलावरणमलरूपया
 आत्मानं बहिर्मुखः संसारिणं मन्यते । तस्य च मोक्षः । तेनैव
 विद्यावत्त्वेनैव कल्पितगुरोरुपदेशवाक्यादिति ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेत्यत्र, श्रुत्येत्यादि ॥ श्रुत्या चेदेन अभिधया मुख्यया
 पृथ्या योऽर्थः प्रतिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन उपक्रमोपसंहारयोस्तात्प-
 र्यनिर्णायकत्वेन शक्तिदाढ्यं हेतुत्वात् तदनुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः
 श्रुत्यभिप्रेतोऽर्थ इत्यर्थः । स श्रुतोऽर्थः को वेत्याकाङ्क्षायां शुद्धं ब्रह्मैव
 जगत्कारणमित्येवंरूपः स इत्याशयेनाहुः ॥ तत्रेत्यादि, निर्णीत इ-
 स्यन्तम् ॥ अत्र प्रथमं छान्दोग्यवाक्यम् । तत्र, सदेव सौम्येदमग्र
 आसीदित्यनेन व्याकृतनामरूपस्य परिदृश्यमानस्य जगत उत्पत्तेः पूर्वम्

अव्याकृतकेवलसदात्मकात्ममयधारयित्वा अग्रपदेन कालस्याप्युक्त-
त्वात्, तस्यापि सत्ता पृथक्त्वा भविष्यतीतिशङ्कान्वयुदासाय, एकमे-
धेत्यनेनान्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकं केवलस्य सत एव स्थितिं प्रदर्श्य, एक-
शब्दस्य मुख्यार्थकत्वमप्यर्त्ताति कालापेक्षया मुख्यत्वम् अन्यत्वञ्च
सतः सम्भाव्यते इति तन्निरासायाऽद्वितीयपदेनैकशब्दार्थं विवि-
चयासतः सत्तापादकं वैनाशिकादिमतमनूय, कथमसतः सजायेते-
त्यनेन तदपाकृत्य, तदैक्षतेत्यादिना केवल्याद्यगमाच्च शुद्धत्वं, निमि-
त्तोपादानयेरिष्यं च स्फुटति । द्वितीयं त्वैतरेयवाक्यम् । तत्रा-
प्यात्मा वा इत्युपक्रम्यैकस्मादात्मन एवेक्षापूर्वकमम्भमादिक्रमेण
लोकलोकपालादिसृष्टिस्तथा । तेन तत्रापि केवलादात्मन एव सृष्टिः
पूर्वयत् फलति । अग्रिमं त्रयं तैत्तिरीयवाक्यम् । तत्र प्रथमे, ब्रह्म-
विदाप्नोतीति ब्रह्म प्रकृत्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तस्य लक्षणमुक्त्वा
तस्मात्सर्वं घटैस्तत आकाशादिक्रमेण सृष्टिमाह, तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूत इति । अग्रे च, सोऽकामयतेति, तदात्मानश्च
स्वयमकुरुतेत्यत्र तच्छब्देन तदेव परामृश्यते । अतोऽत्रापि, सत्यं
ज्ञानैतिलक्षणकादेव सृष्टिः फलति, न त्यतो विलक्षणात् । द्वितीये
तु भृगुणा, ब्रह्माधीहीत्युक्तो घरणो, यतो वा इमानि भूतानि जाय-
न्ते येन जातानि जीयन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविदन्तीति ब्रह्मलक्षणं,
तज्ज्ञानाय तपोरूपं साधनं चोपदिदेश । तेन भृगुरपि तपः कुर्वन्
क्रमेणानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति तदनुष्ठेया सैषा भार्गवी धारणी
विद्येति विद्योपसंहृता । अतोऽत्र शबलस्यानुक्तत्वातिःसन्दिग्धेष्वि-
त्यर्थः ॥ तन्नामान्यादिति ॥ यथा तेषु कारणत्वमुत्पत्तिस्थितिप्रल-
यकवृत्त्वादिना प्रतिपादितं, तथा वाक्यान्तरेष्वपि प्रतिपादितमिति
तस्मान्नाम्याद्, इतरेषु अस्य लोफस्य का गतिरिति आकाश इति
होवाच भर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते
आकाशं प्रत्यस्ते यन्तीति, कतमा सा देवता प्राण इति होवाचेत्या-
दिष्वाकाशप्राणादिपदध्वजणात् सन्दिग्धेषु वाक्येषु, व्यासैः सूत्रे-
ष्वाकाशसल्लिङ्गम्, अत एव प्राण इत्यादिषु तथैवार्थो निर्णीतः ।
लौकिकरुटिरप्रयोजिका । आकाशादिपदानां मुख्यवृत्त्या भगवानेव
वाच्यः । व्योमाऽस्वादयस्तु प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन भग-
वदनुकारित्वाच्छक्तिसङ्कोचे व्यवहारार्थं भगवता कृते नामरूपे च

व्याकृते वाच्या भगवन्तीति प्राणादिव्याप्येष्वपि ब्रह्मैव कारणत्वेन उच्यते इति निर्णीत इत्यर्थः ॥ तदुभयमिति ॥ निःसन्दिग्धश्रुतिः सूत्रं चेति द्वयम् । यादृशे कारणत्वं दूषयन्ति तद् ब्रह्म विशिष्यन्ति ॥ परो हरिरिति ॥ ८० ॥

आहेति ॥ मायाधादिमतमनुचदतीत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ भावरूपाज्ञानेन । यद्यविद्या सादिः स्यात्-सकारणा स्यात् । तदा अन्यस्मिन् कारणे सादायनादौ धाङ्गीकृतेऽनवस्था प्रसिद्धिविरोधश्चेत्यः तोऽविधैवानादि । सा चाज्ञानरूपा । तत्र मानमहमज्ञ इत्यनुभवः । अन्यथा श्रौते दर्शने चिद्रूपत्वेन सिद्धोऽयं शारीरो यत् स्वाज्ञानमनुभवति तत्र स्यात् । सा च भावरूपा बन्धकत्वात् । तस्यामहमित्यभिमानरूपाद्ध्यासात् तेन भावरूपाज्ञानेन बद्धं यच्चैतन्यं तदेतादृशं साकारं सज्जगत्कारणम् । अविद्या मायेति पर्यायः । केचित्तु शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, मलिनसत्त्वप्रधाना त्वविद्येत्याहुः । उभयथाप्यज्ञानरूपतां नातिवर्तते । अतो द्वयमेकीकृत्याविद्यापदेन आचार्यैरनुदितम् । यत् पुरस्कृत्य तैरेवमुच्यते तं युक्त्वाभासं सङ्क्षेपेणाहुः ॥ कार्यानुरूपेत्यादिना ॥ तुच्छनिष्ठम् ॥ तुच्छा कर्त्या निष्ठा अन्तो तिष्पत्तिर्वा यस्य । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः ।-तथा-युक्तंनेति ॥ जडेन हेयेन तुच्छनिष्ठेनेत्यर्थः । एवं तद्व्युक्तिमनूय तस्याभासतां साधयन्ति ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ वैयासे हि दर्शने श्रुतिरेव मुच्यं प्रमाणं न युक्तिः । श्रुतिषु तु यथा, सदेव सौम्येत्यादिभिः कारणत्वं ब्रह्मण उक्तं, तथा, सत्यं चानृतं चेत्यादिभिः कार्यस्यापि ब्रह्मत्वमुच्यते । अतः पूर्वोक्ता युक्तिः श्रुतिविरुद्धत्वादाभासरूपैवेति न तथा कारणसगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्र प्रथमवाक्ये, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिना सत्यज्ञानादिलक्षणो य आकाशादिसृष्टिकर्ता स, उक्तरूपाभिध्यालक्षणं कामं, ततो, यस्य ज्ञानमयं तप इतिश्रुत्यन्तरोक्तं जगत्सिध्यालोचनरूपज्ञानात्मकं तपः कृतवानित्युक्त्वा, ततः स्रष्टुं तदनुप्रवेशं चोक्त्वा, ततोऽनुप्रवेशहेतुर्कं सत्पदाद्यनृत्तान्तं भवनं तस्यैवोच्यते । अनुप्रवेशश्चायं तन्नुपटन्त्यायेनैव मन्यरूपेण । मत्यमभवत्, यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इत्युपसंहारात् । यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुत्यन्तराच्च । यथा महान्ति भूतानि भूतेषुश्चायचेन्ननु * प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा

तेषु न तेष्वहम् * इति भगवद्वाक्यात् । भोतप्रोतमिदं यस्मि-
 सन्तुष्वङ्ग यथा पट * इति स्मृत्यन्तराद्य । न तु जीवरूपेण । अनु-
 क्तत्वात् । नामरूपव्याकरणरूपकार्यस्यात्रानुकत्वात् । तथाङ्गी-
 कारेऽपि कार्यस्य सत्यत्वावाद्यात् । अन्यथा सत्यमभवदिति सत्य-
 धर्मेयर्थोपात्तात् । अनुप्रविश्य सत्यं चानृतं चाऽभवदित्येतावतैव
 चारितार्थ्यात् । अतोऽत्र वाक्ये निःसन्दिग्धत्वम् । एवं द्वितीयवाक्ये
 आत्मनः कर्मत्वकरणात् तथात्वम् । तृतीयं तु कार्यदशायामुच्चनी-
 चतादर्शनेऽपि दोषान्नावबोधनार्थम् । अन्यथा, जाययेत्यभिप्राये-
 ऽपि बहुभवनोपपत्तौ प्रकर्षस्यापार्थक्यप्रसङ्गात् । उच्यतेऽपि भाषा-
 तिरिक्तस्य प्रकृतोपयोगिप्रकर्षस्याशक्यवचनत्वात् । गर्दभीतराऽम-
 चद् गर्दभ इतर इत्यादिध्रुत्यन्तरे तस्य दर्शनाच्च ॥ स्वतः प्रमाण-
 भूतैरिति ॥ लोकानधिगतार्थगन्तृत्वेन लौकिकप्रमाणानपेक्षत्वात्
 तथाभूतैरित्यर्थः । स्वतःप्रमाणरवन्तु पूर्वमुपपादितं, वेदाः श्रीरुष्ण-
 वाक्यानीत्यम् ।

ननु कार्यस्य जगतो हेयतुच्छनिष्ठादिरूपतया कुत्सितत्व-
 दर्शनान्द् ब्रह्मणि च तद्भावाद् ब्रह्मत्वबोधिका श्रुतिरूपचरितार्थे-
 त्याशङ्क्याभावात् ॥ कुत्सितत्वमित्यादि ॥ कचिदपीति ॥ लोके कुत्सि-
 तत्वेन प्रतीयमानेऽपीत्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्यामिति ॥ निरलाविद्यानाम ।
 तथाचैकादशे, गुणदोषभिन्ना षष्टिर्निगमाक्षेपेन हि स्वतः * निगमना-
 ऽपवादश्च मिदाया इति मे भ्रम * इत्युद्भवप्रश्नं, योगाख्यो मया
 प्रोक्ता इत्यादिना श्रुतिनात्पर्यं घटता भगवता, शुद्धशुद्धी विधी-
 येते समानेष्वपि वस्तुषु * द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभा-
 शुभौ * धर्मार्थं व्यग्रहणार्थं यात्रार्थमपि चानघ * दर्शितोऽयं स-
 माचारो धर्ममुद्दहतां धुरम् * इति, वेदेन नामरूपाणि विनमाणि
 सन्तेष्वपि * चातुपूज्य कल्पन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये * इत्यादिनां
 कर्मादिनियमार्थं गुणदोषभाजस्य कल्पितत्वमुक्ताऽध्यायसमाप्तौ, मां
 विधत्ते विचष्टे मां विकल्प्यापोहते एहम् * एतावान् सर्वत्रेदार्य-
 शब्द आख्याय मां मिदाम् * मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिद्य प्रसीद-
 ति * इत्यन्तेन गुणदोषयोर्मदस्य च कल्पितत्वमुक्तम् । तेन सर्वस्य
 ब्रह्मत्वेन समानत्वमभेदश्च श्रुतिनात्पर्यंगोचर इति तज्ज्ञाननां शब्दब्रह्म-
 परब्रह्मविदां न कापि कुत्सितत्वप्रतीतिः । साऽविद्यानां प्रतीतिस्त्व-

श्रियां कृतेति न प्रपञ्चे वास्तविककुत्सितत्वसम्पादने शक्ता, सकाम-
 लस्य प्रतीतिरिव शङ्खदौ वास्तवपीतिमसम्पादने । एवं शास्त्रार्थ-
 सुपपाद्य कैमुतिकरूपं लौकिकं दृष्टान्तमप्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ त-
 याच यत्राविद्वद्दशायामप्यात्माभेदप्रतीतौ न कुत्सितत्वभानं, तत्र
 विद्वद्दशयां कः सन्देह इत्यर्थः । ननु स्वाङ्गेऽपि पाय्वादौ, रोगा-
 दिनान्यत्रापि कदाचित् कुत्सितत्वं भासत एवेत्यभेदप्रतीतौ कु-
 त्सितत्वाप्रतीतिर्न लोके नियता तथा ब्रह्मविद्वामपि भविष्यतीति
 चेत् तत्राहुः ॥ पृथगिति ॥ ममनाया विद्यमानत्वेन तदानीमात्म-
 बुद्धितिरोधाने पृथग्भानमेव तदेति तेन कुत्सितत्वमतो नायं दोष
 इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथापि ब्रह्मविदां हृदि कार्यरूपस्याप्यभेद एव
 भासते, न कुत्सितत्वमित्यत्र किं मानमत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥
 यदि कुत्सितत्वं स्यात् तेषां भासेत वा तदा छान्दोग्यश्रुतौ तेषां
 खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्ये-
 तेनाञ्जानां भूतानां त्रिविधबीजान्युक्त्वा तेषां ब्रह्मत्वज्ञापनाय, सेयं
 देवतेत्यादिना नामादिव्याकरणत्रिवृत्करणदिभिरशिताआदीनां त्रि-
 धानाषादिकमुक्त्वा योऽयमणिमा बीजभूतसद्रूपस्तं ज्ञापयिष्यन् पञ्चमे
 पर्याये, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिना तं निदर्शयन्, यं वै सौम्यैतमणि-
 मानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्येपोऽणिमन् एवं महान् न्यग्रो-
 घस्तिष्ठति अङ्गस्त्र सौम्येत्यन्तेनोद्भिज्जबीजभूतं सद्रुक्त्वा, स य
 एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिना यद् ब्रह्मत्वकथनमारुणेरा-
 चार्यस्य तन्मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । न्यग्रोधबीजस्येवाण्डजजीव-
 बीजस्याप्यन्नमयत्वेन -पुरीषतुल्यतायाः शक्यवचनत्वादित्यर्थः ।
 बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् * इति च । नच गीता-
 धचनं न बीजस्य ब्रह्मत्वबोधकम् । एकादशस्कन्धे विमूर्तीरुक्त्वा
 भगवता, मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते * इति कथनाद्
 गीतोकथिभूतिष्वपि तुल्यत्वेन मनोविकारत्वस्य शक्यवचनत्वात् ।
 सिद्धे चैवं मनोविकारत्ये दुरापास्तं कार्यस्य ब्रह्मत्यमिति वाच्यम् ।
 अनवबोधत्वात् । यथा वाचाभिधीयते * इति दृष्टान्तेन, अनृतं वै
 वाचा घटति अनृतं मनसा ध्यायतीति श्रुत्यन्तरोकानृतरूपताबोधना-
 दनृतस्य च सत्यं चानृतं च सत्यममयदिति पूर्वोक्तश्रुत्या ब्रह्मरू-
 पताबोधनेन कार्यस्य मनोविकारत्येऽपि ब्रह्मरूपतानपायादिति । अथ

प्रहिलतया बाधिते प्रहृत्वे दूषणान्तरमाहुः ॥ तथा-सति-सर्वस-
न्मार्गनाश इति ॥ कार्यकारणयोस्तुच्छत्वे सति ज्ञानोपयोगिदेह-
सम्पादनार्थं पञ्चाग्निविद्या, ज्ञानसाधका, विविदिपन्तीति श्रुत्युक्ता
यज्ञादयः, स्मृत्युक्ताः पावता यज्ञादयश्च मलदृष्टान्तेन बाधिते प्रहृत्वे

प्रहृत्वं चिद्धि नैवं यदिदमुपासते, अतोऽन्यदार्तम्, एवमेवैषा स्वा-
व्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशाद्याभासेन करोति माया
बाधित्या च स्वयमेव भवतीत्यादयो शेषाः । कथमेषां वाक्याना-
सत्त्वमित्याकाङ्क्षायामुपपत्तिमाहुः ॥ एतेषामित्यादि ॥ एतेषामुक्तविध-
वाक्यानां मध्ये, पदार्थप्राया-माया, स्थान्माया शाम्बरी क्रिया *
दम्भो-बुद्धिश्रुत्यनेकार्थकोशोऽर्थान्तरस्याप्युक्तत्वेन सन्दिग्धन्वान्मा-
यावद्विचक्षितोऽर्थ ईपदूनः पदार्थाः, न तु श्रुतिविषयितः पदार्थः ।
तत्र ममकं, वाक्येत्यादि ॥ तथाच यदि स विवक्षितः स्याद् वा-
क्येन न विरुद्धं, तदर्थेन च सङ्गच्छेत । यतो नैवमतस्तथेति भावः ।
विरोधः कथमिति चेद् उच्यते । अत्र हि प्रथमं वाक्यं मायाभिः
पुरुषपददर्शनं वक्ति, न तु-तया तथा भवनम् । तथा तथा-भयने- वि-
वक्षिते, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं-प्रतिचक्षणाय इति ऋ-
कपूर्वाच्च एव माययेति घटेत् । नच मायापुरुषपदयोः समभि-
व्याहारवलात् तथायौ लप्यत इति वाच्यम् । एतस्य पूर्वोक्तानुवा-
दत्वेन पुरोवादेऽलक्ष्यस्याशक्यवचनत्वात् । नच तदर्थनिश्चयना-
र्थमेवात्र समभिव्याहार इति वाच्यम् । विनिगमकामायात् ।

किञ्च । इदं हि वाक्यं मयुब्राह्मणस्यम् । तत्र च, मैत्रेयीब्राह्मणप्रति-
पादितस्यात्मनः पृथिव्यादिषु विद्यमानत्वममृतब्रह्मसर्वात्मकत्वञ्चो-
पक्रमे प्रतिपाद्य तद्द्रष्टा ऋषिर्मन्त्रः पुत्रं करणं पक्षिरूपेण तासु
प्रवेशं चोक्ता सर्वस्य तत्संघृतत्वमुवाच । तेन प्राप्ते भेदे पूर्वप्रतिपादि-
तसर्वरूपत्वहानिमात्रोक्त्य तन्निरासेन सर्वरूपत्वसमर्थनाय, रूपं
रूपमिति मन्तः पठ्यते । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि
बहुति चानन्तानि चेत्यनेन विविच्यते च । ततो यस्यैवं ह्यर्थादिरूपता
अतोक्ता, ब्राह्मणोपक्रमं चाऽमृतब्रह्मसर्वरूपतोक्ता, तस्यैव, तदेतद्
ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमयाहमित्यनेन स्वरूपमुक्ता, अयमात्मा ब्रह्म

सर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् । तत्रोपक्रमोपसंहाभ्यां ब्रह्मणः
 सर्वरूपता मायां विनैव बोधिता । मन्त्रव्याख्याने च तथैव हर्यादि-
 रूपतेति । आत्मन एव च सर्वरूपताऽऽयस्तेति सर्वानुभूरित्युपपत्त्या-
 च मायावाद्यभिमतता माया वाक्येन विरुद्धत इति तथा । तुरीये तु
 श्वेताश्वतरीये मायायाः प्रकृतिर्त्वं बोध्यते । तस्याश्च सत्यत्वमेकाद-
 शस्कन्ध उक्तम् । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः * सतो-
 भिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वहम् * इति भगवता स्वाभिन्न-
 त्वकथनात् । प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधाधिकरणात्, पुरुषं ब्रह्मयोनि-
 मिति श्रुत्यन्तरान्मायित्वस्य मायामिथ्यात्वे व्याकोपाच्च वाक्येन
 विरुद्धत इति तथा । द्वितीयन्तुं छान्दोग्ये दहरविदः कामानुपक्रम्य
 पठितम् । त एते सत्याः कामा अनृतापिधाना इत्यादि । तृतीयं श्वेत-
 केतुविद्यायाम् । तदत्रैवाग्रे विवरिष्यत इति तत्रापि तथोक्तौ तथा ।
 तथाचासुराणां भ्रमात् तथा बोधमानं, न तु तत्र मायादिशब्दार्थो
 मिथ्यात्वमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वसगुणकर्तृत्वादिकं न वाक्यार्थ इति
 तदादयो वाक्याभासा एवेत्यर्थः ।

तर्हि तत्र को वा पदार्थः कश्च वाक्यार्थ इतिचेत् तत्राहुः ॥
 तथाचेत्यादि ॥ कचिदिति ॥ एवञ्जातीये वाक्यान्तरे ॥ इन्द्रियवृत्ति-
 रिति ॥ स्यान्माया शाम्भरी क्रिया इम्मो बुद्धिश्चेति कोशे, वैदिक-
 निघण्टौ च, माया ययुनमभिव्येति प्रज्ञानामगणनायां बुद्धिवाचक-
 त्वेन मायाशब्दस्योक्तत्वाद् बुद्धेश्च तत्तदिन्द्रियजन्यत्वेन नानात्वात्
 प्रकृतेऽपि मायाशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन सैवोच्यते । अत एवजाती-
 येषु मायाया जीवसम्बद्धतायोधकवाक्येष्विन्द्रियजन्या बुद्धिवृ-
 त्तिरेव मायापदमिधेया । द्वितीयवाक्यजातीयेष्वर्थान्तरमाहुः ॥
 प्रथमं कार्यमिति ॥ वाक्ये प्रकृतिपदसमभिव्यारात् प्रकृतेश्च, त-
 न्मायाफलरूपेणेत्येकादशस्कन्धीयवाक्यसन्दर्भे ब्रह्मकार्यतायोधनात्
 तथेत्यर्थः । एवमेव, माया चाविद्या चेत्यादावपि ज्ञेयम् । वाक्यार्थ-
 स्तूपनिपद्व्याख्याने मया विवेचित इति नेहोच्यते । मायापदस्या-
 नेकार्थत्वमेकादशसुयोधिन्यां, यथैतामैश्वर्यं मायामिति श्लोकं प्रप-
 ञ्चितमाचार्यचरणरिति विशिष्य ततो ज्ञेयम् । तृतीयं विवेकतुमाहुः ॥
 अनृतेत्यादि ॥ तत्र गमयमाहुः ॥ सत्यमित्यादि ॥ श्रुतौ स्वस्यैव
 बहुमयनमुपप्रभ्यास्य पठनात्, सत्यमभवदित्युपसंहाराच्चानृतशब्दो

न मिथ्यावचनो वक्तुं शक्यः । द्वैरूप्यकथनप्रस्तावाच्च यैलक्षण्यम-
 प्यवदयं वाच्यमेवात एवमुच्यते । एवमनृतपदार्थे निर्वाच्यते अनृता-
 पिधानवाक्यमध्येतत्परमेव सिद्ध्यति । स्वपुण्यवन्मिथ्याभूतेनापिधा-
 नासम्भवात् । शुक्तिरजतादावपि बुद्धेः सत्या एव तेन रूपेण
 ख्यानात् पिधानादिरोधादिति दिक् ।

एतेनैवानृतं वै वाच्यत्वादि व्याख्यातप्रायम् । एवमेव, नेदं
 यदिदमुपासत इत्यत्रापि नेदमित्यनेन प्रयंस्य वेदनकर्मत्वमेवापर-
 त्वाच्चिद्विद्भवे, न तु ब्रह्मत्वमपि । तथात्वे पुनरिदङ्गनरं न श्रूयात् ।
 नेदं यदुपासत इत्येतावदेव चारिनाश्र्यात् । अत एव नार्थः, किन्तु
 मनआदिप्रेरयितुर्ब्रह्मणो, यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपेत इत्यादि-
 मित्तस्य वागाद्यगन्पत्यरूपं स्वरूपं कार्यं चोक्त्वा तद्धेदनं चिदधानः
 प्रयंरूपेण वेद्यत्वं प्रतिपिद्ध्य तदुपास्यत्वरूपेण, वैदिकोपास्यत्वरूपेण
 वा वेद्यत्वं तस्याह । वागादीनामुपासकत्वञ्च तस्यस्तुतौ तृतीयस्कन्धे
 प्रसिद्धमतो नानेनापि निर्वाहः । एवमतोऽन्यदातमित्यत्रापीश्वरा-
 स्मनोऽतिरिक्तस्य रूपस्य जीवजडाद्यात्मकस्य दुःखित्यमुच्यते न, तु
 मिथ्यात्वम् । ब्रह्माभेदस्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् । दुःखज्ञानन्दतिरो-
 भाय एव । सोऽपि भगवच्छक्त्यात्मक इति न दोषलेश इति दिक् ।

ननु, स्वप्नमाये यथादृष्टे गन्धर्वनगरं यथा * तथा विश्वमिदं
 दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैरिति * गौडवार्तिकान् तथैव कुतो नाङ्गी-
 क्रियत इति चेत् तत्राहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ एतेषु वाक्येषूपकदृष्टान्ता-
 नुक्तेस्तथैत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः ॥ वाच्यत्वादि ॥ एवं वाचकसाधका-
 न्युक्त्वा अविद्यायादप्रवृत्तौ बीजमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तथाच स-
 माधिरहितेष्वेव प्रसिद्धोऽयं वाद इत्यर्थः । नच गौडाचार्यसमाधि-
 सिद्धत्वाद्देवमिति वाच्यम् । तस्य पूर्णयोगित्वे मानामावात् । भग-
 वतश्चापूर्णयोगिनामगम्यत्वात् । विदूरकाष्टाय मुहुः कुयोगिनाम् *
 इति वाक्यत्वात् । अपूर्णयोगित्वे व्यासोक्तिविरोधादेरेव गमकत्वात् ।
 तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्ग निर्विकल्पक * इत्यादिभिर्भक्तियोगेन
 मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले * इत्यादिभिः शुक्लप्यास्तादीनामेव
 तयान्वात् । तदेतद् हृदिश्रुत्योक्तं, किलेति ॥

एवं प्रपञ्चतत्कारणयोः स्वरूपमेकदेशिमतीयं दूषयित्वा त-
 न्मतीयबन्धमोक्षायुपहसितुमुपक्षिपन्ति ॥ तन्मते इत्यादि ॥ तत्र व-

स्वस्वरूपमाहुः ॥ चैतन्येत्यादि ॥ ॥ स बन्ध इति शेषः । ते हि जीव-
 ब्रह्मणोरंशांशिभावमन्वाना ब्रह्मणो निष्कलत्वेऽपि घटादिभिराका-
 शस्येव जलावरणमलेन जलस्येव ब्रह्मणः प्रदेशविशेषावच्छेदेन
 नानात्वप्रतीतौ बाहिर्मुख्येण ब्रह्मप्रदेशस्य यः स्वस्मिन् संसारित्वा-
 वगमः स बन्ध इत्याहुरित्यर्थः । मोक्षस्वरूपं सहेतुकमाहुः ॥ तस्य च
 मोक्ष इति ॥ तस्य संसारिणो मूलाज्ञानतत्कार्ययोर्निवृत्तिर्मोक्षः ।
 तत्र हेतुः ॥ तेनैवेत्यादि ॥ मूलाज्ञानेनैव तथाच विस्मृतकण्ठमणि-
 स्मरणन्यायेन गुरुप्रदेशादात्मस्वरूपे ज्ञाते, अज्ञानस्य तत्कार्यस्य च
 निवृत्तिर्मोक्ष इत्याहुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नन्वेवमेवास्तु शास्त्रार्थः । को दोष ? इति चेत् तत्राह ।

एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ॥

उपेक्ष्यं भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ ८२ ॥

कलौ तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः ॥

ज्ञाननाशत्वसिद्धयर्थं यदेतद्विनिरूपितम् ॥

तदन्यथैवं संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥ ८३ ॥

एवं प्रतारणाशास्त्रमिति ॥ यथा प्राणिनो भगवद्विमुखा भ-
 वन्ति तथोपायो रचितः । न त्वत्र किञ्चिज्ज्ञातव्यमास्ति । तत्र
 हेतुमाह ॥ सर्वमाहात्म्यनाशकमिति ॥ यद्धि सर्वोपास्यं तस्य
 माहात्म्यं नाशयति । सर्वेश्वरः सर्वकर्ता सर्वकारणकारणरूप
 इत्यादिरूपम् । तर्होतन्मतं सर्वं लिखित्वा दूषणीयमिति चेन्नेत्याह ॥
 उपेक्ष्यमिति ॥ असद्भावनया स्वस्यापि बुद्धिनाशः स्यात् । अत-
 स्तत्रोपेक्षैव कर्तव्या, मृतरां भगवद्भक्तैः । भक्तिमार्गे विरोधात् ।
 दूषणमाह ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधत इति ॥ स्वमकरणपठितैरानन्दा-
 द्येव खल्विमानि मृतानि जायन्त इति, अहं सर्वस्य जगतः प्र-

भवः प्रलयस्तपेति वाक्यसहस्रैर्मायावादो विरुद्धयते ॥ ८५ ॥
 सर्वेषामादरान्यथानुपपत्तिं परिहरति ॥ कलौ तदादरो मुख्य इति ॥
 तत्रापि हेतुः, फलं वैमुख्यत इति ॥ भगवद्वैमुख्यात् तमो भावि । ननु
 स्वात्मज्ञानान्मोक्षः सिद्धयत्विति, पतो ज्ञानमज्ञानस्यैव नाशकमि-
 ति सकार्यामाविद्यां विद्या नाशयत्विति जगतो मायिकत्वं प्रतिपाद्यत
 इतिचेत् तत्राह ॥ तदन्यथैव संसिद्धमिति ॥ न हि ब्रह्मविद्यायां
 प्रपञ्चविलयोऽपेक्ष्यते । तथा सति प्रलयवत् सर्वेषामनादरणीयता
 स्यात् । अतो विद्याविद्यानिरूपणैः साधनशास्त्रैरेवान्यथा सिद्ध-
 मिति न तदर्थं प्रपञ्चविलयो वक्तव्यः । विद्यां चाविद्यां चेत्यादि-
 श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । हृदये स्वयं भासमानो भगवान्-मोक्षं
 दास्यति किं प्रपञ्चविलयेनेति भावः ॥ ८३ ॥

नन्वेवमेवास्त्विति ॥ यथाकर्थाञ्जिनमोक्षस्य साधनीयत्वात् ।
 अनाद्यविद्ययेति पद्योदितमायायादिमतरीतिषु पद्यास्त्वित्यर्थः ॥ पद्य-
 मित्यत्र, नन्वत्रेत्यादिकं प्रतारणास्वरूपसान्ध्याविवेचकम् । यद्वीत्या-
 रभ्य शेषं स्फुटम् ॥ भक्तिमार्गविरोधादिति ॥ ईद्वरे तदधीने
 च * इति वाक्येतदुपेक्षाया एवोक्तत्वात् तदकरणे भक्तिमार्गविरो-
 धादित्यर्थः ॥ दूषणमाहेति ॥ प्रतारणाशास्त्रत्वं वक्तुं पूर्वं व्याख्यातमेव
 दूषणमिदानीं मूले कण्ठत आहृत्यर्थः । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति ॥ स्वप्र-
 करणेत्यादिना ॥ आनन्दास्त्रेयंत्यादिपूषकमोपसंहाराभ्यामानन्दादि-
 पदश्रवणाच्च । सैषा मार्गवो चारुणी विद्येत्यादिना तत्रैव शास्त्र-
 परिसमाप्तिबोधनान्मायावाचकपदाभावाच्च ब्रह्मप्रकरणे पठितैरेतै-
 र्चाक्यैर्जगदुपादानं शक्यं माया वेति वादो विरुद्धत इत्यर्थः ।
 नचोपादानत्वे विरुतत्वापत्त्या तथा नाद्रियत इति वाच्यम् । सुव-
 र्णादिवद्विहृतपरिणामस्य ध्रुत्यनुरोधेनाङ्गीकार्यत्वात् । ध्रुतेस्तु
 शब्दमूलत्वादिति सूत्रात् । अन्यथा अभिन्ननिमित्तोपादानवादस्यापि
 दत्ततिलाञ्जलित्यापातादित्याधूहामित्यन्यत्र वित्तरः ॥ ८२ ॥

ननु ध्रुत्यादिविरुद्धत्वे लोकादरणीयता न स्यादित्यत आहुः ॥

सर्वेषामित्यादि ॥ तदादर इति ॥ मोहकादरः । तथाच कलौ वामा-
गमाद्यादरदर्शनात् कलिनैवादरोपपत्तिरिति नैतावता श्रुत्यविरुद्ध-
त्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु, कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति स-
म्भवम् * कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा * इत्यादिवा-
क्यैः कलेर्न तदादरजनकत्वं युज्यत इत्यत आहुः ॥ तत्रापि हेतु-
रिति ॥ कलेस्तदादरजनकत्वेऽपि भगवद्वैमुख्यमेव हेतुरित्यर्थः ।
तदेव कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तमो भाषीति ॥ भगवदिच्छयेति
शेषः । तथाच, भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः * मत्तः
स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च * एष उ एवाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो
निनीपतीत्यादिवाक्यैस्तमोदित्सायां जाते वैमुख्ये कलिरपि तत्रैवा-
दरं जनयतीत्यर्थः ॥

जगन्मायिकत्वे एकदेशिप्रतिपन्नं बीजान्तरं द्रुपयितुं ज्ञानना-
श्रयत्वेत्यर्द्धस्य तात्पर्यमाभासमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ तथा-
चाभासोक्तरीत्या ज्ञाननाश्रयत्वसिद्धयर्थं, सदेव सौम्येत्यादिश्रुत्यु-
क्तस्य सतोऽविद्याश्रयबीजसहितत्वमङ्गीकृत्य तज्जन्यस्य सकारणस्य ज-
गतो ज्ञाननाश्रयत्वाय यदेतज्जगतो मायिकत्वं प्रपञ्चलयेन मोचनं च
विशेषेण गानायुक्त्युपन्यासेन निरूपितं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एवमा-
भासेऽनूद्य द्रुपयन्ति ॥ तदन्यथैव ससिद्धमिति ॥ तत्—ज्ञानस्य
सकार्याविद्यानाशकत्वं मोचनं च, अन्यथैव अविद्याया अहन्ताम-
भेतात्मकसंसारबीजत्वात् संसारस्याविद्यकत्वकथनेन सकारणस्य
तस्यैव ज्ञाननाश्रयत्वकथनेन च सम्यक् सिद्धम् । एवमेव शास्त्रार्थ
इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ विद्येत्यादि ॥ विद्याऽविद्ययोर्नाशकना-
श्रयभावेन निरूपणं येषु साधनशास्त्रेषु तैः । तथाच विद्यानिरूपकेषु,
यो देवानां-प्रत्यबुद्धयत-तथर्षीणामित्यादिषु सर्वभाव- एवोच्यते; न
तु विलय इति तथेत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति ॥ न हीत्वादिना ॥
प्रलयवत् ॥ पप्रथयं घतिः । प्रलयस्येवेत्यर्थः ॥ अन्यथा सिद्धमिति ॥
ज्ञानं संसारनिवृत्तौ शृहीतकारणनाकं, तदर्थं मोक्षार्थम् । तत्र प्रमा-
णमाहुः ॥ विद्यां चेत्यादि ॥ श्रुतिस्त्वोशावास्याध्यायस्या । विद्यां
चाविद्यां च यन्तद्वेदोभयं स ह * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया
अमृतमश्नुते * इति ॥ अस्या अर्थः । विद्याऽविद्ये मम तनू विद्धबु-
द्धय शरीरिणाम् * मोक्षबन्धफरी आद्ये * इति घापयान्मोक्षबन्ध-

प्रदेविद्याधिष्ठे उभयं-यस्य वेदं ब्रह्माभिष्टे वेदं सः, ह-इति-हर्षे,
अविद्यया तमभादिनामकयन्धकपञ्चपर्यात्मकत्वेन ज्ञातया तया मृ-
त्युमत्यन्तविस्मरणात्मकं तीर्त्वा तद्व्यरूपज्ञानेनात्मविस्मरणं, तिर-
स्कृत्य विद्यया भगवन्साक्षात्कारात्मिकया तया अमृतं मोक्षमश्नुते
प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्तु विद्यां ज्ञानमविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद सः,
अविद्यया कर्मणा सह विद्यमानं मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ज्ञानेन करणेन
अमृतमश्नुत इति व्याख्यानम् । तथापि कर्मण एव स्यान्न्यत्वमाया-
तीति साधनशास्त्रेषु न प्रपञ्चविलयकथनम् । तेन मोक्षार्थं तदपे-
क्षाभावात् कथमपि मायिकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । एतदेव हृदिकु-
ल्याहुः ॥ हृदय इत्यादि ॥ ८३ ॥

दूषणार्थं पुनर्मायावादमुत्थापयन्ति ।

ननु पुराणेषु मायिकत्वं श्रूयते प्रपञ्चस्य, विद्धि पायामनो-
भयं * त्वयुद्धवाश्रयतीत्यादिषु । ततो लाघवात्मायावाद एव
बुद्धिसौकर्यादङ्गीकर्तव्य इत्याह ।

यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते ॥

तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुवम् ॥ ८४ ॥

नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् ॥

वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात् ॥

न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगत्तो व्यासगौरवात् ॥ ८५ ॥

यन्मायिकत्वकथनमिति ॥ एवमनूय परिहरति ॥ तदैन्द्रजाल-
पक्षेणेति ॥ सृष्टिभेदेऽत्रैन्द्रजालपक्षो निरूपितः । स एव पुराणेषु
वैराग्यार्थं निरूप्यते । अतो न वस्तुनिरूपकम् । किन्तु तन्मता-
न्तरम् असुरव्यामोहजनकम् । पुराणानि भगवद्गीताप्रतिपादकानि
भगवच्चरित्रवद्दैवानां मोहमुत्पादयन्ति ॥ ८४ ॥

एवमेवैसत्रोपपत्तिमाह ॥ नास्ति श्रुतिष्विति ॥ यदि जगतो मायिकत्वं ज्ञानार्थं कर्मार्थं वाभिमतं स्यात् तदा काण्डद्वयमध्ये क्वचिदुक्तं स्यात् । ननु सर्वे वेदास्त्वया न ज्ञायन्त इति कथं ज्ञायते, नोक्तमिति चेत् तत्राह ॥ दृश्यमानास्त्विति ॥ एकादशशाखाः सांप्रतं प्रचरन्ति । तासु न दृश्यत इत्यर्थः । नन्वस्ति सामशाखायामुत्तरकाण्डे वाचारम्भणवाक्यमिति चेत् तत्राह ॥ वाचारम्भणवाक्यानीति ॥ अत्रोपक्रमे, कतमः स आदेश इति प्रश्ने, यथैकेन मृत्पिण्डेनेसादिदृष्टान्तैः सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिव निरूपिता । दृष्टान्ते कार्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वम् । दाष्टान्तिकेषु कार्ये प्रत्यक्षसिद्धम् । कारणं श्रुतिसिद्धम् । कारणताप्रकारश्च । तत्र कार्यकारणयोरभेदो बोधनीयः । अन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न स्यात् । प्रकारभेदानामज्ञानात् । अतः कार्यप्रकारा व्यवहारार्थं वाचा सङ्केतिता घटः पट इत्यादयः । न तु तेन रूपेण तेषां वस्तुत्वम् । तथा सस्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न भवेत् । सस्यता तु मृत्तिकेसेवेति कारणत्वेनैव । अतः कार्याणां तदन्यत्वमेव श्रुत्या बोध्यते । न तु मिथ्यात्वम् । शक्तिरजतवत् । अन्यथा शक्तिरजतादिकमेव दृष्टान्तीक्रियेत । नापि तत्र सामान्यलक्षणा सम्भवति । भ्रमाणामनन्तरूपत्वात् । तस्माद् वाचारम्भणवाक्यानि जगतो मिथ्यात्वाय न कल्पन्ते । तथैवाह सूत्रकारः । तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति । ननु यथा व्यासो महाँस्रथा शङ्करादिरपि । ततस्तद्विरोधात् कथमेवं निर्णयस्तत्राह ॥ व्यासगौरवादिति ॥ व्यासोऽस्माकं गुरुः । अतो व्यासाभिप्रेतविरुद्धं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मन्विस्यादि ॥ घञनद्धयं त्वेकादशस्कन्धीयमुद्धयं प्रति भगवतोक्तम् । यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः * नश्वरं

गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् * इति सप्तमे । त्वय्युज्जवाश्र-
 यति यस्त्रिविधो विकारो मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्धत् * ज-
 न्माद्योऽप्य यदमी नव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्धत्सतोऽस्मि तदेव
 मध्ये * इत्येकोनविंशो ॥ लाघवादिनि ॥ प्रह्लावादे- ह्यद्वैतार्थ-जगतो
 जगद्रूपेण पारमार्थिकसत्यतां नानायुक्तिश्रुतिसूत्रादिभिर्निराकृत्य
 तैस्तस्य ब्रह्मरूपेण परिमार्थिकसत्यता प्रतिपाद्या । तदा अद्वैतश्रुत्युप-
 पत्तिः । मायावादे तु जगतः पारमार्थिकसत्यत्वनिराकरणमात्रेणे-
 ति लाघवम् । तस्मादित्यर्थः ॥ बुद्धिसौकर्योदिति ॥ यो विद्याश्चतुरो
 घेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः * न चेत् पुराणं संविद्याद्यैव न स्याद्
 विचक्षणः * इतिहासपुराणाभ्यां घेदं समुपवृंहयेत् * धिमेत्यल्प-
 श्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति * इत्यादिवाक्यैः पुराणानुरोधेन
 श्रुतिर्व्याख्येयैत्येकं बुद्धिसौकर्यम् । जगतो जननादिपञ्चविकारव-
 क्षयाऽसकलतयाऽस्मदादिदृश्यतया च प्रह्लावस्याशक्यवचनत्वेन
 गौडयार्तिकस्ववैतप्यादिप्रकरणोक्तरीत्या भायिकत्वस्य शक्यवचन-
 त्वेन शीघ्रं बुद्ध्यावारोहाद्यापरम् । तस्मादित्यर्थः । तदेतद् व्युत्पाद्य-
 ते । तथाहि । प्रपञ्चः सर्वोऽप्युत्पादविनाशशाली प्रत्यक्षादिना नि-
 श्चायते । तत्रोत्पत्तिमाकस्मिकवादिनो वैनाशिकाः केचित् स्वत ए-
 धेत्याहुः । अपरे स्वभावादाहुः । अन्येऽलीकाल । इतरे हेतु विनैवे-
 ति । तत्र सर्वत्र कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनं दूषणम् । स्वस्व-
 भायालीकहेत्वभाषानां सार्थदिकत्याम्बुदो घटस्मन्तुभ्यः पट इत्यादि-
 नियमो न स्यादिति । किञ्च । स्वत उत्पत्तौ स्वस्य पूर्व सत्त्वं धा-
 च्यम् । तथा सत्युत्पत्तिरशक्यवचनैव । सिद्धस्योत्पत्त्ययोगात् ।
 अनादित्यं च तस्य वाच्यम् । तथा सति हेतुफलभावो न युक्तः ।
 सादितासम्पादकत्वेन स्वरूपप्रख्यायकत्वात् । प्रच्युते च स्वरूपे
 वाद्यन्तरापेक्षया स्थतो जननरूपसिद्धान्तहानेश्च । अत आकस्मि-
 कवादो न युक्तिसहः । तथा वैशेषिकादिप्रतिपत्तो हेतुवादोऽपि ।
 तथाहि । ते हि पूर्वमसत एव घटादेहेतुवशात् उत्पत्तौ पश्चात् स-
 त्तमाहुः । तत्र यदि घटादि पूर्वमसत्तदा प्रागभावदशायां खपुष्पतुल्यं
 तद् भवति । तथा सति घटादिरपि खपुष्पवन्नोत्पद्येत । उत्पद्यमानो
 वा सर्वत एयोत्पद्येत । घटबीजाद् रसालोऽप्युत्पद्येत । नच गोमयाद्
 बुद्धिकोत्पत्तिदर्शनाद्दोष इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । पाषा-

णादावनुद्भूतगन्धादेरिव गोमयादौ वृश्चिकादेरनुद्भूतसत्ताया अवश्यकत्वात् । अन्यथा मयूरादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः । नचोपादाननिष्ठस्य कार्यप्रागभावस्य नियामकत्वान्न दोष इति वाच्यम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य तस्याशक्यवचनत्वात् । तत् सर्वनिर्णये प्रागभावखण्डन उपपादनीयम् । नच कार्यकारणभावस्यैव नियामकत्वमिति वाच्यम् । कार्यकारणभावस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वेन कार्याभावे तत्सत्ताया एव दुर्निरूपत्वात् । अतिरिक्तत्वेऽपि कार्योत्पत्तिं विना तस्य दुर्ग्रहत्वेन तदुत्तरं च सत्कार्यवात्स्यैव सुनिरूपत्वेन तस्यानादरणीयत्वात् । नचेद्वरेच्छैव नियामिकेति वाच्यम् । तस्या अपि नित्यत्वेन सर्वदोषोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचादृष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् । आत्मवादे तस्यापि दृष्यत्वात् । किञ्च । उत्पत्तिर्नामाद्यक्षणसम्बन्धः । स च सम्बन्धत्वाद् द्विनिष्ठो वाच्यः । तत्राद्यक्षणे घटाभावाद् घटे सत्याद्यक्षणनाशात् स न शक्यवचनः । किञ्च । सोऽप्यनित्यत्वाद्दुत्पद्यमानो वाच्यः । तस्याप्याद्यक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिपदार्थ इत्यात्माश्रयः । अथ सोऽन्यद्वेदप्रामाणिकी तदाऽनवस्थेति न तथापि निर्वाहः । एवं नाशेऽपि नाशप्रतियोगित्वस्य निराधारत्वप्रसङ्गादिना विकल्पासहत्वमूह्यम् । अत-आरम्भवादो न युक्तिसदः । तेनाऽद्वैतनाशिकाः सर्वे निरस्ताः ।

एवं परिणामवादस्यापि विकल्पासहत्वं बोध्यम् । स हि द्वेषा । भीमांसकप्रतिपन्नः प्रवाहानादित्वमादायैकः । प्रकृतिर्नित्या पुरुषसम्बन्धेन परिणमतीति सांख्यसिद्धः सादित्वमादायापरः । तत्र नाद्यः । सत्कार्यवादानुरोधेन हेतौ कार्यस्य सत्ताया अवश्यमङ्गीकार्यत्वात् तथा सति पूर्वापरभावाभावेन कार्यकारणभावस्यानिर्वाच्यतया व्यवस्थाविरहप्रसङ्गात् । नच कार्यस्य सत्त्वेऽपि निमित्तवशाद् यहिर्भावे प्रतीतिविशेषमादाय कार्यस्य सादित्वे कार्यकारणभावस्य सुखेनोपपत्तिरिति नाऽव्यवस्थेति वाच्यम् । एकस्मात् फलादनेकवीजोत्पत्तौ तेष्वध्यानेकफलोत्पत्तावेकस्मिन् फले तापतायीजानां फलानां च सत्त्वात् तत्तत्फलत्वेन तत्तद्वीजत्वेन कार्यकारणभावे नियामकभावात् क्रमासङ्गत्या एकस्यानेकतायाः सूक्ष्मस्य स्थूलतायाश्च निर्वक्तुमशक्यत्वेन तस्या दुरुपपादत्वात् । यदि च बीजफलयोर्हेतुहेतुमत्ता तदा तन्निर्वाहाय पूर्वापरभावोऽवश्यमभ्यु-

पैयः । अन्यथा सन्ध्येतरगोविषाणवहेतुहेतुमत्ता न स्यात् । अङ्गीकृते च पूर्वापरभावे फलपाफोत्तरं तत्र धीजदर्शनात् । फलत्वेन धीजत्वेन कार्यकारणभावनिश्चयो, न तु धीजत्वेन फलत्वेन । अतः कार्यकारणभावाप्रसिद्धा धीजाचापोत्तरं भूयसाऽनेहसा फलसम्भवान्मध्ये सन्देहेन, क्वचिद् व्यामचारदर्शनेन च फलार्थिना न धीजमुच्येत । यदि च व्यवभिचारस्य काचित्फलत्वाद् धीजाचापस्य दर्शनाच्च धीज-फलयोरपि हेतुहेतुमद्भावः प्रसिद्ध एवेत्यङ्गीक्रियते तदापि कामयै-परित्यापत्तिरन्योन्याश्रयादनुत्पत्तिप्रसङ्गः । इष्टापत्तौ च प्रत्यक्षबाधः प्रसज्येत । किञ्च । शक्तस्य शक्यकरणाभावादशक्तिप्रसक्तोः । ततश्च कार्यानुत्पादोऽसत्कार्यत्वादो घा स्यात् । सहजंशक्त्यभावे प्र-सक्तं कार्यकारणभावाभावात् कारणादिपदेषु तदभिधायिका पद-शक्तिरप्यपेयात् । तथाच सति लौकिकवैदिकव्यवहारावप्युच्छि-द्येयाताम् । प्रयोजनाभावाद्वाधेयशक्तिरपि मुधा स्यात् । तथा शक्ते-र्ज्ञानुमशक्यत्वञ्च । तन्मत ईश्वरानङ्गीकाराश्रयमनस्यासम्भववृत्ति-कत्वात् ।

किञ्च । धीजाङ्कुरवत् फलहेतुप्रवाहोऽनादिः प्रवाहत्वादित्येव-मनादित्वं साधनीयम् । तदापि हेतोः साध्यसमत्वाद्नादित्यासि-द्धिः । कथं साध्यसमत्वमिति चेद् । उच्यते । यत्र गोधूमादिधीज-नाशे वेशुगोधूमैर्गोधूमानां, ललायभृद्भात् कदल्याः, काशादिक्षो-श्वाङ्कुरोत्पत्तिस्त्राहशगोधूमादिभ्यश्च पुनर्वशाङ्कुराद्यनुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्र हेतुत्वसन्देहसम्भवात् । नच व्यतिरेकव्याप्तिमादाय सन्देह-निवृत्तिः । यत्रानादित्वाभायः क्षुद्रनर्दीप्रवाहादौ तत्र घर्षांशु प्रवाह-दर्शनेन प्रवाहत्वाभावस्याशक्यवचनत्वात् । अयान्यथानुपपत्त्या तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि चादान्तरेऽपि तौह्याद् व्यवस्थाभाव-प्रसङ्गो दुर्वार एव । अर्थात्पत्तिर्न बाहिर्भावः, किन्तु मृदो घटरूपेण भवन्ते मृदवस्था गता, पिण्डावस्था जाता, सा गता, घटावस्था जाते-त्येव प्रतीतेः, पटे च तन्भवस्थानुपमर्हेनापि पटावस्थाप्रतीतेरवस्था-विशेषसम्बन्ध एवात्पत्तिरिति कार्यस्य कारणात्मेदात् स्वरूपानादित्वं चेदङ्गीक्रियते । असद्गतमंतदपि । तथा सति पुत्रेऽपि पितृवस्थान्तर-त्वं स्यात् । तथाच पितृर्नाशः स्यात् पिण्डावस्थावत् । तन्तुवद्-अनाशाङ्गीकारेऽपि सर्वो व्याप्रियेत । नच तथा । अतः पुत्रोऽपि एव

पितुः । एवं बीजमप्यंश एव, न त्ववस्थान्तरम् । समानन्यायात् । तथाच विभागद्वारा हेतुत्वमात्रं फले सेत्स्यति, न तु स्वरूपानादित्वमपि । पूर्वमभावस्याध्यक्षसिद्धत्वात् । किञ्च । पिता स्वयमनश्यत् पुत्रं प्रति विभागेन हेतुर्न तु संयोगेन । तथा फलमप्यनश्यदेव हेतुः स्यात् । अवयवसंयोगादवयवव्युत्पत्तिसिद्धान्तश्च व्याहन्येत । एतमुत्तरावस्थारूपताप्यशक्यवचनैव । तथा प्रतीत्यभावात् । संसारप्रवाहस्य भावरूपस्यानादित्वाङ्गीकारे अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । अनादिभावस्थानन्तत्वनियमात् । आत्मनि तथा प्रसिद्धेः । अतो नायमपि घादो युक्तिसहः ।

एवं प्रकृतिपरिणामवाक्षोऽपि । तथाहि । प्रकृतिपरिणामो हि महदादितृणस्तम्वान्तोऽङ्गीकार्यः । तत्र पृच्छ्यते । महदादिर्भावः किं पूर्वमजात एव पश्चाज्जन्यते ? उत जातो जन्यते ? इति । नाद्यः । स्वभावत्यागेनाजातत्वमङ्गप्रसङ्गात् । अजातस्याऽमृतत्वनियमात् तस्याऽनाशापत्तेश्च । अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोरपि मर्त्यत्वापत्तेर्बुर्वारत्वात् । अथ प्रकृतिपुरुषमात्रविषय एवायं नियमो, न सामान्य इत्यद्दोष इति वाच्यम् । तदपि न सार्थीयः । अश्रुपगमातिरिक्तमानाभावात् । एवमजत्वेनाविकारित्वेन ध्याप्तेः पुरुषेऽङ्गीकारात् प्रकृतेर्विकारित्वमपि । अजाया अपि प्रकृतेर्विकारित्वोपगतौ पुरुषे वैपरीत्यमप्यसङ्गतम् । अथ प्रकृतेर्विकारित्वमेव स्वभावः, पुरुषस्याविकारित्वमेव स इत्यजत्वेऽपि स्वभावभेदाद्दोष इति चेन्न । तथापि सांस्तद्विकस्वाभाविकसहजाकृतप्रकृतीनां स्वभावापरित्यागित्वस्य योगिवह्निपक्षिजलादिषु दृष्टत्वात् स्वं प्रकृतित्वरूपं स्वभावं परित्यज्य महदादिरूपेण प्रकृतित्वे प्रकृतेः प्रकृतित्वहानिविकृतित्वापत्तेर्बुर्वारत्वात् । त्यागानङ्गीकारे च सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् । अथाऽमृतापि प्रकृतिरंशतो विकरोतीत्येवं तस्याश्चल एव स्वभाव इति चेन्न । पर्यायेणैकदा या सर्वांशविकारे प्रकृतित्वस्वभावहानेर्बुर्वारत्वात् । चलस्वभावापरित्यागे प्रलयोच्छेदप्रसङ्गाच्च । किञ्च, परिणामवादे कार्यस्य कारणामिन्नत्वात् कारणस्यापि कार्यादभेद इति कार्यरूपेण जनने प्रकृतेरजत्वमङ्गप्रसङ्गः । कार्यस्य चाऽजत्वमङ्गः । अंशतो विकारे-विभागादुत्पत्तिरित्युपमृद्य भावुर्भावाप्रित्यत्वमङ्गप्रसङ्गः ।

अजस्य जन्माङ्गीकारो दृष्टान्तेन च शून्य इत्ययमपि घादो न

शुक्तिसहः । जातो अन्यत इति प्रकारस्तु प्रथाहानादित्यपक्षोत्तैरेव
रूपणैर्मम इत्यकिञ्चित्करः ।

एवं क्षीणेषु सर्ववादिषु मायावादोऽवशिष्यते, सत एव भाय-
या जन्मेत्येवंरूपः । स विचार्यमाणो जगतो मिथ्यात्वमेव स्वग्रहण-
न्तेन द्रष्टव्यतीति पुर्य स्वामिकानां मिथ्यात्वमुपपाद्यते ।

तथाहि । स्वामिकाः सर्वे भायभेदाः शरीरान्तःस्थाः । शरीर संवृतत्वात् ।
यद्यत्संवृतं तत् तदन्तःस्थम् । गृहकुम्भवत् । अथवा यच्छरीरसंवृतं
तच्छरीरान्तःस्थम् । नाडीवदिति न्यायेन स्वामिकानां शरीरान्तःस्थ-
त्वमिद्धिः । नच स्वामिका न शरीरान्तःस्थाः, किन्तु बाह्याः । तद्-
बाह्यत्वेन महत्त्वादिना च भासमानत्वादिति सत्प्रतिपक्षसत्त्वात्
पक्षे हेत्वासिद्धिहेतोः साध्यसमत्वं वा शङ्कनीयम् । ते अपाह्याः ।
अदीर्घकालदर्शनकत्वात् । इद्यमानदेशगमनानपेक्षलौकिकदर्शनक-
त्वाद्वा । यत्रैवं यत्रैवम् । जाग्रद्दृश्यघटादिवदिति न्यायाभ्यां बाह्य-
त्वसाध्यकहेतोरेव साध्यसमत्वमिद्धेः प्रतिपक्षत्वम्याशक्यवचनत्वा-
त् । यदि गत्वा पश्यन् तं देशं पश्यन् प्रतिबुद्धस्तत्रैव तिष्ठेत् । बहु-
कालेन च पश्यन् । यतो नैवमतो नैवम् । यत्तद्बालौकिकप्रत्यासंख्यमि-
मानेन पश्यत्यतोऽन्तरेव पश्यतीति तर्केणापि प्रतिपक्षनिरासाच्च ।

किञ्च । वाजसनेयिनां गृहदारण्यके श्रूयते । न तत्र रथा न
रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सुजत इति ।
स्वमान्त उच्चावचमीयमान इति चानेकरूपकरणम् । तत्राप्यनं योधयेद्
पुर्येपज्यं हास्मै भवतीति सुप्तस्य निर्वन्वेन प्रबोधने कर्षं च आच्यते ।
यदि जाग्रद्दृष्टमेव तत्र स्यात् तदा, न तत्रेत्यादिना तदभावं, ततः कर-
णं, पुर्येपज्यं च न वदेत् । यत्र सुप्तस्तत्रैव खिया रममाणः स्वलिते
जाग्रत्तनां बहिः पश्येत् । यतो न पश्यति ततः करोति । यतः करोति ततो

पूर्वोक्तन्यायानां तत्प्रतिपक्षत्वात् । अनुपादानकत्वे अवयवादिचिघटनं
ऽपि नाशास्मभवापत्या चिन्तामण्यादिमिद्धसृष्टावपि तथान्यस्य वि-
प्रतिपक्षत्वाच्च । न्यग्रोधधानादाविच तत्राप्यमूर्तसकलपदार्थाङ्गीकारे
बाधकाभावाच्च । चिन्तामण्यादिषु प्रेर्जांमत्यनुभववदस्याः स्वामिकसृ-
ष्टेरननुभवात् । स्वामिका मिथ्याभूताः । पाहावमेत्वेन प्रतीयमानत्वे

सत्यन्तर्दृष्टत्वात् । यदेवं तदेवम् । करतलदृष्टमायागजवत् । यन्नैवं
 तन्नैवम् । सत्यगजवदिति साधनेन च तत्सत्यताया अशक्यवचन-
 त्वात् । सन्ध्याधिकरणविरोधाच्च । अतस्तत्र मायिक्येव सृष्टिरिति
 निश्चीयते । सा च मिथ्यैव भवितुमर्हति । दृश्यमानस्य स्थूलस्यान्त-
 र्मातुमशक्यत्वात् । एवं सिद्धे स्वाप्तिकस्य मिथ्यात्वे, यथेयं गजतुरग-
 मनुष्यादिरूपेण मिथ्या, तथा मनोध्याताऽपि ज्ञेया । तत्रायं प्रयोगः ।
 जाग्रति मनोध्याता भावभेदा बाह्यरूपेण मिथ्याभूताः । तथा प्रतीय-
 मानत्वे सत्यान्तरत्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वाप्तिकवदिति । नच
 ध्यानस्य स्मरणपर्यायत्वात् । स्मरणे च वहिःष्ठस्य सत एव संस्कार-
 द्वारा गोचरत्वमात्रं भवतीति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । अतीत-
 स्यासतोऽपि गोचरत्वात् । वक्ष्यमाणेन हेत्वन्तरेण दृष्टान्तसङ्गतेश्च ।
 तथाच प्रयोगः । मनोध्याता गजादयो वर्तमानत्वेनानुभूयमानत्वेऽप्य-
 ऽसन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वाप्तिकवत् । यन्नैवं
 तन्नैवम् । स्वस्वमतप्रतिपन्नमित्यवस्तुवदिति ।

नच विमता वर्तमानत्वेनानुभूयमानाः पदार्थाः सन्तः । आद्यन्तयोरस-
 त्त्वात् । यदेवं तदेवम् । घटादिवदिति साधारणो हेतुरिति वाच्यम् ।
 विमता घटादयो वितथाः । वितथसदृशत्वात् । यदेवं तदेवम् ।
 पेन्द्रजालिकवदिति प्रतिसाधनेन घटादीनामप्यसत्त्वसिद्धेर्दृष्टान्तविर-
 हात् । नच विमताः सत्याः । अर्थक्रियाकारित्वादिति साधना-
 न्न दोष इति वाच्यम् । असन्तः । अर्थक्रियाकारित्वात् । स्वलन-
 जनकस्वाप्तिकप्रमदास्पर्शवदिति प्रयोगेणास्यापि साधारणत्वनिश्च-
 यात् । नच जाग्रदवृत्तिगम्यत्वे सतीति विशेषणे दत्ते हेतोर्न साधार-
 णत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि मायाहस्त्यादौ व्यभिचारस्य दु-
 र्घारत्वात् साधारणत्वस्यानिवृत्तेः । एवं प्रपञ्चसत्तासाधकानां हेतू-
 नांमाभासत्वे सिद्धे, असतो गगनकुसुमादेस्तत्त्वतो मायातश्च ज-
 न्मादर्शनात् सत एव मायातो जन्म वाच्यम् । सच्च ब्रह्मैव । अभेद-
 श्रुत्यनुरोधात् । एवं सति ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण मायाया विवर्तत इति
 सिद्धो मायावादः । लाघवं बुद्धिसौकर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । तदुप-
 ष्भाय पुराणवाक्यान्युच्यन्ते । तथाहि । विद्धि मायामनोमयमिति * ।
 अत्र च नश्वरमिति हेतुगर्भं विशेपणम् । तेन इदं मनआदिभिर्गृह्य-
 माणं, मायामनोमयम् । नश्वरत्यादित्यनुमानं फलति । एवंत्वय्युद्धे-

त्यत्रापि । विफारस्य मायात्वं ज्ञादायन्ते चासत्त्वादिति हेतुः फल-
ति । तेन च जन्मादयो देहस्यैवेति तस्यैव धर्मद्वारा मायिकत्वमुक्तं
भवति । द्वादशाध्याये च, स एष जीव इत्यारभ्य आत्ममाप्ति प्रपञ्च-
स्य मायामयत्वं वेदार्थत्वं चोक्तम् । हंसगीतायाश्च, असत्त्वादात्मनो-
ऽन्येषां भावानां तत्कृता मिदा * गतयो हेतवश्चास्य मृग स्वप्न-
दशा यथा * इति । ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो यिलासं दृष्टं विनष्टम-
तिलोलमलातचक्रम् * विज्ञानमेकमुद्येव विभाति माया स्वप्नान्नि-
धा गुणविसर्गद्वृत्तो विफल्प * इति । एवं योगेश्वरादिचचनेऽपि ।
अतो लाघवाद् बुद्धिसौकर्याच्च मायावाद् यवाङ्गीकर्तव्य इति तदीय-
मतमनुवदन्ति मूले ॥ यदित्यादि ॥ एवमनूद्य तदित्यादिना परिहर-
न्तस्तत्स्वरूपं पुराणेषु तत्कथनतात्पर्यमाहुः ॥ सृष्टीत्यादिना ॥ सृष्टिप्र-
भेदेष्विति ॥ पूर्वं संगृहीतेषु वेदोक्तेषु तेष्वित्यर्थः ॥ निरूपित इति ॥
सृष्टिहोत्तरतापनीये भेदे निराकरणार्थं नवमखण्ड उक्त इत्यर्थः । त-
दबोधनार्थं संक्षेपतस्तत्प्रमेयमुच्यत इत्यर्थः । तथाहि । पूर्वतापनीये
मतवतो महामाहात्म्ये अष्टमस्ये च श्रुते शारीरस्यापि तदात्मतायां
ज्ञातायां स्वस्मिस्तदभावात् प्रजापत्युक्तेऽर्थे सन्निधानैः शारीरस्यो-
द्गुनरत्त्वज्ञापनायोत्तरतापनीयारम्भे चोदितः प्रजापतिः खण्डपञ्चके त्रि-
शरीरारोपपक्षेण चतुष्पात्वं शारीरस्य व्यष्टांतात् । ततस्तेषामसंतोषे
पुनर्जिज्ञासायां तद्व्यपदेशपक्षेण पुनस्तथात्वमस्य व्याख्यातं खण्ड-
द्वयेन । ततोऽप्यसन्तोषे मुख्यतया तथात्वजिज्ञासायां प्रजापतिना
ब्रह्मण एव कर्तव्यं शारीरतां नयमे व्याकुर्यता, सैवाऽविशजगतम-
र्थमित्यारभ्य, जीवेशावाभासेन करोति माया चाऽविद्या च स्वयमेव
भवतीत्यन्तेन मायिकपक्षो निरूपितः । ततस्तस्मादात्मन एव त्रैवि-
ध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्यादिना मुख्यरक्षमुक्ता सोऽपीदितः । तत्
सर्वं विस्तरेणोत्तरतापनीयदीपिकायां मया व्याख्यातमतो विशेष-
जिज्ञासायां ततोऽवलोकनीयम् । इति तत्स्वरूपमुक्तम् । पुराणे त-
त्कथनतात्पर्यमाहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ वैराग्यार्थता चात्रे उपपाद्या ।
तर्हि सोऽपि पक्षोऽङ्गीकार्यो, वाचकामावादित्यत आहुः ॥ अत्र इ-
त्यादि ॥ अतः—अन्यतात्पर्यकत्वज्ञान धम्तुनिरूपकम् । तेन वस्तुनि-
र्द्धारार्थमनुपयोगात् तत्र नाद्विद्यत इत्यर्थः । ननु यद्येवं नहि वैरा-
ग्यार्थमपि कुत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ मता-

न्तरत्वे मानं तु, मिथ्यादृष्टिरित्यादिना पूर्वमुक्तमेव । तथाच यथा
छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे एष आत्मेत्यादिना प्रजापतिवाक्येन
विरोचनस्य तदनुचराऽसुराणां च देहाऽऽत्मवादस्य भौतत्वादिभ्रम-
जनको व्यामोहस्तथानेतापीति तदर्थं मतान्तरमेतदप्युच्यत इत्यर्थः ।
ननु श्रुतौ भवतु तथा, पुराणेषु तु न तथा वक्तुं शक्यम् । तेषामुप-
शृङ्खलत्वेन वेदार्थनिश्चायनार्थत्वादित्यत आहुः ॥ पुराणार्नात्यादि ॥
भगवच्चरित्रवदिति ॥ शाल्यमायारचित्थीवसुदेववधादिदर्शनज-
प्रकृत्युपप्लवादिचरित्रवदित्यर्थः । अज्ञत्वं पारवश्यं च * इत्यादिब्रह्मा-
ण्डवाक्यमत्रानुसन्धेयम् । तथाच तत्रापि व्यामोहकत्वं नानुपपन्न-
मित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु मायिकत्वकथनं पौराणिकं व्यामोहकं मतान्तरमेव, न तु
वस्तुनिरूपकमित्यत्र का वा उपपत्तिरित्यपेक्षायामाहुः ॥ एवमित्या-
दि ॥ यदीत्यादि ॥ तथाच तापनीये यदुक्तं तत्तु स्वतः सर्वात्मपक्ष-
स्थिरीकारार्थमुक्तं, न तु जगतो मायिकत्वार्थम् । सत्त्वमसत्त्वं च
दर्शयति, दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति, ब्रह्मविष्णुशिघरूपि-
णी, चैतन्यदीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्या-
दिष्वचान्तरवाक्येषु ; न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरिति तस्मादद्वय एवात्मे-
त्युपक्रमोपसंहारसन्दंशपतितेषु स्वतःसर्वात्मतानुमानपरिकरत्वस्यै-
व स्फुटीभावात् । तदुपपादितं मया तापनीयप्रकाशे । दर्शयतीत्यतो
दर्शयिष्येव, न तु कर्त्री । दर्शने प्रकार, आभासेन करोतीति । आ-
भासस्याभास्यसमानाकारत्वनियमादाभासे ब्रह्मण्यपि सर्वं आका-
राः सन्तीत्यन्तःप्रतिबिम्बेन कृत्वा दर्शयति । तदेव निगमयति ।
ब्रह्मेत्यादि । अत एव मतुवर्यं इति । तेन फलितं वदति । तस्मादि-
त्यादिनेत्यादि । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि, न हृदयत
इत्यन्तम् ॥ एकावशशास्त्रास्तु तैत्तिरी-काण्वी-माध्यन्दिनी-मैत्राय-
णी मानवी-चेति पञ्च यजुर्वेदस्य । हिरण्यकेशी तु तैत्तिरीसमैव,
कल्पसूत्रस्य हिरण्यकेशीयस्य भेदाद् भिन्नेत्येवं-दाक्षिणात्या वद-
न्तीति सा नातिरिच्यते । शाङ्खायन्याभ्यलायनीति-द्वे-ऋग्वेदस्य ।
ब्राह्मणभावे-भेदात् । कौशुमी राणायनी-चेति-द्वे सामवेदस्य ।
शौनकी पैपलादी चेति द्वे अथर्ववेदस्येत्येवं ज्ञेयाः ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य, वाक्या-

नीत्यन्तम् ॥ उपपाद्यन्ति ॥ अत्रेत्वादिना ॥ इत्यादिदृष्टान्तैरिति ॥
 मृत्पिण्डनखनिकृन्तनलोहमणिदृष्टान्तैरित्यर्थः । अत्र हि यथैकेन मृ-
 त्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विघ्नान्तं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येवमुक्ताऽपि लोहमणिलोहमयलोहैर्नखनिकृ-
 न्तनकार्णायसरुष्णायसरुपलक्षितं वाक्यद्वयमेवजातीयकमस्ति ।
 तत्र सर्वधैकोपादानकं कार्यैरुदेशमुदाहृत्य तस्मिन्नेकदेशे यद्विकार-
 त्वरूपो यो धर्मो निश्चितः स एव तज्जातीयेषु कार्यान्तरेषूपलभ्य-
 मानत्वेन सामान्यो भवतीति निश्चीयते । तेन तथेत्यर्थः ॥ इयेति ॥
 मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना कारणरूपेण सत्यताकथनान्मृत्वादिरु-
 पेण ज्ञानस्यैव विचक्षितत्वं, न तु मृण्मयत्वादिरूपेणेति वैलक्षण्यादि-
 धेत्युक्तम् । विशेषान्तरमप्याहुः ॥ इष्टान्त इत्यादिना ॥ तत्रेति ॥ दा-
 र्शान्तिके । अभेद एव बोधनीय इत्यत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥
 यद्यत्राभेदो बोधनीयो न स्यात् प्रतिज्ञाहानिः स्यादनोऽभेद एवात्र
 बोध्य इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ कार्यप्रकारणां व्य-
 यहारार्थता त्वेकादशस्कन्धे उक्ता, यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं
 च-तस्य तत् * विकारो व्ययहारार्थो यथा तैजसपार्थिवा * इति ।
 पार्थिवपदेन मृत्पिण्डस्य, तैजसपदेन नखनिकृन्तनलोहमणयोर्गोचरी-
 करणादिदं वाक्यं वाचारम्भणवाक्यस्यैवार्थं वेवेकीति ज्ञेयम् ।
 तेन सिद्धमाहुः ॥ तदनन्यत्यमिति ॥ कारणानन्यत्वं, प्रधानन्यत्वमि-
 त्यर्थः ॥ शुक्तिरजतादिकमित्यत्रादिपदेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरमृग-
 मृणारज्जुसर्पादयो मायावादिग्रन्थस्था दृष्टान्ताः कोडीकृता ज्ञेयाः ।
 तेन ग्रहिलतया गौडयानिकमनुसून्य मास्यदायिकत्याभिमानेन
 रज्जुसर्पतैलधारासृगमृगदृष्टान्तैर्जगतो मिथ्यान्वमद्गोक्षुर्वाणं प्र-
 स्याहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता *
 तैलधारादिभिर्भाषैर्नददात्मा विकल्पित * इत्यादिषु तेषु सादृश्य-
 नित्यन्धनं न्रममद्गीकृत्य, प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावेरेतीर्विकल्पित *
 इत्यनेनानन्तविधत्वं स्वीकृतम् । तत्र सादृश्यानन्त्येन तत्प्रयुक्तसमा-
 णामप्यनन्तरूपत्वाद् भ्रमपिययेषु सामान्यलक्षणापि तत्र न सम्भव-
 तीति प्रतिज्ञा तु सुतरां न भिद्ध्यति । सत्यान्मृतयोर्भिन्नत्वात् । अत-
 स्तद्वीत्यापि जगन्मिथ्यात्वाग्रहो दुष्ट इति भावः । अस्मिन्नर्थे सूत्र-
 कारस्यापि सम्मतिमाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ यन्तु तदनन्यत्वसूत्रे भेद-

व्यासेध एव क्रियते, न त्वभेदो बोध्यत इति कैश्चिदुक्तम् । तदपि
 भौतदधान्तोपरोधादेव पराम्भम् । व्यासेधिते च भेदोऽभेद एव पर्य-
 यसनाश्च । पुरुषस्य चैतन्यं, राहोः शिर इत्यादी या नामधेयमात्रता
 सापि ज्ञाता सती तयोर्भेद एव पर्यवस्यति, न तु भेदस्य कल्पना-
 मात्रतां गमयित्वा निवर्तते । यदि तावदेव कृत्वा निवर्तते तर्ह्यर्थस्या-
 मिलापमात्रत्वाद् घञ्यास्तुतादिवचैतन्यराह कदाचिदपि न प्रतीये-
 याताम् । शब्दज्ञानानुपाती घस्तुभ्यो विकल्प इति पाञ्जलस्यापि
 तादृशोऽभेद एवात्र लक्ष्यः । तस्यैवावस्तुत्वात् । रज्जुमर्पमृगादृष्णो-
 दकादिषु यद् व्यासेधमात्रे पर्यवसानं, तत्तु तत्स्वरूपस्यावस्तुत्वात् ।
 नचेह तथा । भयाधितप्रतीतिसङ्ख्यात् । तस्यैतत् पश्यन्नृपिर्वाभ-
 देवः प्रतिपदे इत्यादिभयणात् प्रकृतभृतिरपि धाचारम्भणरूपा या
 विक्रिया तस्या एव नामधेयतां विधत्ते, धाचारम्भणं विकारो नाम-
 धेयमिति । यदि कार्यस्वरूपस्यापि चाङ्मात्रतामभिप्रेयाद् धाचार-
 म्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न ध्रूयात् । एकेनैव चारिताध्यात् । अत
 एवमपि चाक्सङ्केतस्यैवानुत्वं फलतीति स्वरूपं कारणादभिन्नमेव ।
 अतो ह्यनष्टस्वरूपत्वं स्वरूपेणानुपास्यत्वं च सुष्ठुन्तरविषयकं, न
 तु विषयभृतिगोचरमिति कल्पितमेवैतत् । एवमेव दार्ष्टान्तिकया-
 क्येऽप्येतदात्म्यमिदं सर्वमि-युक्ताग्रे तच्छब्देन सर्वं परामृश्य तस्य
 सत्यत्व विदधती भृतिर्यदात्मकमिदं सर्वं सत्यमुक्तं तत्स्वरूपमाह ।
 स आत्मेति । जडवज्जीवस्यापि तदात्मकत्वमाह । तत्त्वमसीति ।
 यदि जीवस्य परब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेयात्-तत्पद् पुनर्न ध्रूयात् । स
 आत्मा स्वमसीत्येतावतैव चारिताध्यात् । अतो दार्ष्टान्तिकेऽप्यनभि-
 प्रेतमेव मिथ्यात्वम् । अनृतामिसन्धवन्धनादिकं त्वनेकान्तघादिना-
 मेव भीषकं, न त्वेकान्तवादिनाम् । वृक्षशाखोद्धितरङ्गवधनानात्या-
 नङ्गीकारात् । अपागादग्नेरग्निवमित्यादावपि धाचारव्याप्तिश्चादेरे-
 चापयो, न कारणाभेदस्यापि । शीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति कथ-
 नात् । यदि कारणाभिन्नस्याग्न्यादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वमभिप्रेया-
 त् तर्ह्यग्न्यादित्वमपोद्य, नेदमित्येव सत्यमित्येव ध्रूयात् । स चा एव
 महानज इत्यादिभृतयस्तु विरुद्धधर्माधारत्वबोधनेन माहात्म्यमेव
 परब्रह्मणो गमयन्तीत्यग्रे व्युत्पाद्यम् । अतो यद्विद्यात्मकत्वं नाम-
 रूपजीवव्याकरणादीनामङ्गीकृत्येश्वरस्य नामरूपसम्बन्धात् तादृश-

तत्कारणत्वादिसमर्पणं तत् स्वप्रतायिलसितमात्रमिति निपुण-
 र्धाभिरवधेयम् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्बन्धिता वै यदन्तरा
 तद् द्रष्टेति श्रुतिस्तु तद्विर्वाहकत्वं ग्रहणां यक्ति, न तु तयोरावि-
 द्यकृत्यम् । एवमेव, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृ-
 त्वाभिवदन् यदास्त इत्यपि तयोः कार्यत्वमात्रं वर्त्तति पूर्वतुल्यैश्च ।
 कार्यस्वरूपस्य ग्रहात्मकता तूपपादितैवाधस्तात् ।

आत्मैकत्वदर्शनस्याभयमित्य परिणतसर्वभूतग्रहाभेददर्शनस्य फल-
 मपि श्रूयत एव । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद् ग्रहाहमस्मीति स इद्
 सर्वं भवति, तस्य ह न वेदाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां सम्भव-
 तीति । मार्गेषां च विद्यायां य एवं वेद् प्रतिनिष्ठतीत्यादि । नच
 फलजाधन्यं शङ्क्यम् । पुत्रेष्टिकारीर्योदिवद्विद्वदौन्मुख्यजननार्थत्वेना-
 धिकारसम्पादकत्वात् । अस्तु वा तथा । तथाप्यफलत्वं गतमेवेति
 दिङ्मात्रमश्लोकम् । विशिष्य तु भाष्यविभागे प्रतिविधास्यामः ।
 प्रकृतं चानुसरामः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि,
 गौरवादित्यन्तम् ॥ अस्माकमिति ॥ सर्वेषां वेदान्तविचारकाणामि-
 त्यर्थः ॥ शुरुति ॥ उपजीव्य इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्कन्ते ।

ननु सर्वेषां विचारो महान् । तत्र सूत्रेषूक्तानुक्तदुरुक्तचि-
 न्ताया अपि वक्तव्यत्वाद् कथमेकान्ततो निर्णयः । सृष्ट्यादिवा-
 क्यान्यर्थवादरूपाणि । अतस्तेषां स्तावकत्वमेव मुख्यमिति सृष्ट्या-
 दौ तात्पर्याभावाज्ज्ञानस्यैव फलसाधकत्वात् क्रियावज्ज्ञानम्यार्थ-
 वादवाक्ये प्रयोजनाभावाद् वस्तुस्वरूपज्ञाने कार्योपेक्षया विवर्तस्य
 प्रयोजकत्वान्मिथ्यात्वमेव स्वीक्रियतामिमाह ।

ज्ञानार्थमर्थवादश्चेच्छ्रुतिः सृष्ट्यादिस्वपिणी ॥

अनङ्गीकरणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्न तत् ॥ ८६ ॥

अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुतो न हि ॥

दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमितिचेत् तन्न युज्यते ॥ ८७ ॥

ज्ञानार्थमिति ॥ परिहरति ॥ अनङ्गीकरणादिति ॥ भवेदेत-
देवं यदि मिथ्यावादमते सृष्ट्यादिवाक्यैः सह महावाक्यस्यैका-
र्थता सम्भवति । पूर्वकाण्डे विध्येकवाक्यताऽर्थवादानां, स्तुत्यर्थेन
विधीनां स्युरिति । उत्तरकाण्डे ब्रह्मवादिनां माहात्म्यज्ञानेनैक-
वाक्यता । अन्येषां मते तु न वेदान्तेषु माहात्म्यज्ञानमुपयुज्यते ।
नापि विधिः । अत एवैकवाक्यताभावाच्चेवमर्थः स्वीकर्तव्यः ॥ ८६

नन्वस्येकवाक्यतायां प्रकारोऽध्यारोपापवादः । पूर्वश्रुत्या
प्रथमं जगज्जननमुक्त्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वे ब्रह्मणि प्रतिपाद्य तद्द्वारा
सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शास्त्रारम्भतीत्यायेन पूर्वोक्त-
मपोष्य कर्तृत्वाद्यपेतं पश्चाद् ब्रह्म बोध्यत इत्याह ॥ अपवादार्थ
इति ॥ एतस्य कर्तृत्वादेरारोपः । तस्य प्रयोजनं, दृढप्रतीतिसि-
द्ध्यर्थमिति ॥ अनो न ब्रह्मणि वस्तुतः कर्तृत्वमितिचेन्नैवं वक्तुं
युक्तम् ॥ ८७ ॥

नन्वित्यादि ॥ विचारो महान् । वेदाध्ययनविधिर्ज्ञानार्थं
विचारमाक्षिपतीति वैधत्वान्मननरूपत्वाच्च विचारो महान् । तत्र
विचारे च क्रियमाणे प्राङ्भिः श्रुतिवदाधुनिकैः सूत्राण्यपि विचार-
णीयानीति तेषूक्तादिचिन्ताया अप्यवश्ययक्तव्यत्वात् कथमेकान्ततो
निर्णयः । तथाच तदनन्यत्वपदमानन्दमयवद् दुरुक्तरूपमिति न तेन
श्रुत्यर्थनिश्चयः, किन्तु प्रेक्षाघट्टिचारेणैव निर्णय इति भावः । एवं
सति सूत्रमन्यथा नीत्वा विचारेण यत् सिद्ध्यति तदुपपादयन्ति ॥
सृष्टीत्यादि ॥ ज्ञानस्यैव अपरोक्षज्ञानस्यैव फलसाधकत्वाद् ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभिस्तथात्वात् ॥ कार्यापेक्षयेति ॥ परिणामा-
पेक्षया । तथाच परिणामाङ्गीकारे विकृतत्वकृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रा-
सापाताद् तन्निरासे क्रियमाणे कार्यस्य विलम्बेन बोधकत्वमिति
तथेत्यर्थः । तथाच विचारे क्रियमाणे सृष्ट्यादीत्यादिनोक्तचतुष्केण
मिथ्यात्वमेव जगतः सिद्ध्यतीति तदेवाङ्गीकार्यमिति भावः । एवं

परमतमुपपाद्य तद् दूषयन्ति ॥ परिहरतीत्यादि, स्वीकर्तव्य इत्य-
न्तम् ॥ एतदिति ॥ स्तायकत्वमित्यर्थः । कुतो न सम्भवतीत्याकाङ्क्षा-
यामाहुः ॥ पूर्वत्यादि ॥ अयमर्थः । अर्थकत्वादेकं वाक्यं साफाङ्गं
चेद् विभागे ष्यादिति होकवाक्यलक्षणम् । अर्थश्च प्रयोजनम् । यथा
वायव्यं श्वेतमित्यादौ विध्यर्थवादवाक्ययोः । तत्रोभयोरपि भूति-
रूपमेकं प्रयोजनम् । विधिश्च प्रवृत्त्यर्थं प्रशंसारूपं सहायमपेक्षते ।
तां विना प्रवर्तयितुमसमर्थत्वात् । प्रशंसावाक्यं च स्वस्य सविषय-
त्वाय विधियोधितं कर्मापेक्षत इत्युभयमपि विभागे साफाङ्गमिति
पूर्वकाण्डे सर्वत्रैवमेकवाक्यता विध्यर्थवादवाक्ययोः । उत्तरकाण्डे
तु ब्रह्मैव सर्वत्र प्रतिपाद्यं, पूर्वत्र धर्म इव । इदं च ज्ञेयं, स ययानु-
ष्ठेयः । अत्र च माहात्म्यज्ञानोपजननद्वारा सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्म-
ज्ञान उपकुर्वन्ति, पूर्वत्र प्रशंसनाज्ञानोपजननद्वाराऽर्थवादा इव वि-
ध्यर्थम् । एवं सति विधियैवा स्थाय्यस्य प्रवर्तनस्य सिद्धयर्थमर्थवादा-
काङ्क्षी, तथा ज्ञानवाक्यमपि स्थाय्यस्य ज्ञानस्य सिद्धयर्थं सृष्ट्यादिवा-
क्याकाङ्क्षि । अन्यथा चिच्छिक्ततानित्यतादीनामनुमानेन, आत्मसत्ता-
याश्च प्रत्यग्विषयैव सिद्धौ विशेषाकाङ्क्षायाश्च मांख्यादिदर्शनैरेव
निवृत्तिसिद्धायौपनिषदपुरुषज्ञानार्थं न फोऽपि प्रयत्नेत ।

किञ्च, तत्र यथाऽतिबहिर्मुखान् कारीर्यादिवाक्यैर्वेदान्तैऽभि-
मुखान् विधाय प्ररोचनार्थं लौकिकफलान्तराणि वोक्त्वा, नित्याना-
मात्मसुखमेव मुख्यं फलं दर्शयतीति तदेव प्रयोजनम् । एवमुत्तर-
काण्डेऽप्यनियदिर्मुखान्, य एनं शुष्के ष्याणौ निपिञ्चेज्जापेरन्
शान्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्यादिवाक्यैर्वेदान्तार्थैऽभिमुखान् विधाय
प्ररोचनाय प्रतिष्ठादिरूपाणि फलान्तराण्युक्त्वा प्रधानविधायाः पर-
प्राप्तिमेव ब्रह्मभावमेव च मुख्यं फलं दर्शयतीति द्वितीयकाण्डेऽपि
ब्रह्मवादिनां मते तदेकमेव प्रयोजनमंतो महावाक्यस्य सृष्ट्यादिवा-
क्यैः सहैकवाक्यता । मायावादिनान्तु पूर्वपक्षोक्तरीत्या केवलज्ञान-
स्यैव-फलसाधकत्वेनासहाय्यभूरन्यात् सृष्ट्यादिवाक्यवैयर्थ्यापातात्
स्तायकत्वस्याऽऽशक्यवचनत्वाच्चैकवाक्यतादौर्घट्यान्नैवमर्थः स्वी-
कर्तव्य-इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण सार्थक्यमेयामाशङ्कन्ते ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य,
चेदित्यन्तम् ॥ अर्थस्तु निगदव्याख्यात एव । दूषयन्ति ॥ नैवं वक्तुं

युक्तमित्यादि ॥ अपघादार्थमित्यादि ॥ यथापवादार्थं घन्ध्यापुत्रक-
थनेऽपि त तन्प्रतीतिः । तस्य चाद्भ्यमाप्रत्यात् । एवमपवादार्थं कथितं
जगदपि चाद्भ्यमात्प्रमिति तद्वन्न प्रतीयेतैवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तत्र हेतुः ।

मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ॥

ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ॥ ८८ ॥

मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ॥

मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ॥ ८९ ॥

मुख्यार्थबाधनमिति ॥ अपवादार्थं जगत्कथने तस्य सती
प्रतीतिर्न स्यात् । न हि जगत्प्रतीतिर्वेदसिद्धा । येन प्रथमं बोधयति,
पश्चान्निषेधति । लोकसिद्धा ह्येषा । तथाच तत्कर्तारमेवाह । जग-
दन्वय तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा, यदि हि निषेधं कुर्यात् तदा का-
र्यस्य विद्यमानत्वात् कर्त्रन्तराभावाच्च बाधितविषया स्यात् । स-
र्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । वेदोऽपि स्वभ्रान्तिकल्पित इति
महत् साहसम् । किञ्च । स कल्पको नास्मदादिः । तथा सति
पारम्पर्यं नोपपद्येत । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति न्यायविरो-
धश्च । अतः प्रपञ्चप्रतीतेर्विद्यमानत्वान्मुख्यार्थबाधनं नास्ति ।
अथ ग्रहिलतया मायासहितस्यैव कर्तृत्वमङ्गीक्रियेत, प्रपञ्चस्य च
मायिकत्वं, तदा व्याकिकमायिनो दृष्टान्तीकर्तव्याः । तत्र च तादृ-
शप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमन्त्रादिना कर्तृत्वं नटे वर्तते एवेत्याह ॥ ऐ-
न्द्रजालिकपक्षेऽपीति ॥ दर्शनन्यायश्रुतिभिर्न जगतो मिथ्यात्व-
मिति भावः ॥ ८८ ॥

मिथ्यात्वाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ मुक्तिस्तदेति ॥ कृत्स्नस्य
प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे तन्मध्यपातान्मनुष्यादीनां मुक्त्यर्थं प्रयत्नो

व्यर्थः स्यात् । न हि मायायां प्रतीताः पारायताः कदाचिदपि
मुच्यन्ते । नापि स्वप्नदृष्टा गजाः । अतोऽखिलजगत्साक्षी भगवा-
नेव मुच्यते । न त्वस्मदादयः । तन्मायापरिकल्पितत्वात् । तथां
सति व्यर्थः पारलौकिकप्रयासः । अस्मद्ज्ञानपरिकल्पितत्वं तु
मोहार्यमिति पक्षद्वयेऽपि मायावादो बाधितः । अपहितचैतन्यरूप-
भगवन्मायापक्षे, तथा अस्मद्ज्ञानपरिकल्पनापक्षे च ।

स्वप्रवृत्तिविधातेन-गुर्वादीनां च दूषणात् ।

मायावादो न-मन्तव्यः सर्वव्यामोहकारकः ॥

नन्वस्तु मायैव कर्त्री, तदुपहितो जीवो वा । ब्रह्म तृमयवि-
म्बरूपमिति-श्रुतौ तत्कर्तृत्वं बाध्यत इत्याशङ्क्याह ॥ मायादीनां
च कर्तृत्वमिति ॥ क्रयममनः सज्जायेत, ईक्षतेर्नाशब्दं, कामार्च-
नानुमानापेक्षा, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैर्मायायाः प्रकृते-
र्जीवस्य च कर्तृत्वं निषिध्यते ॥ ८९ ॥

ननु यथाऽऽग्नेयं पञ्चकपालमुदवस्नानीयं निर्वपेदिति पञ्चकपालं
योधयित्वा, गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यृद्धयति
यत् पञ्चकपालं करोतीत्यनेन निन्दया निषेधेऽपि पञ्चकपालाग्नेय-
प्रतीतिसंज्ञया जगत्प्रतीतिरपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ न हीति ॥
लोकसिद्धेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धा, न तु शाब्दीत्यर्थः । किं तावत्तस्य न
बाहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ निषेधमिति ॥ कर्तृनिषेधम् ॥ कार्यस्य वि-
द्यमानत्वादित्यादि ॥ क्षित्यादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वानुमानात् तं तेन
च सकर्तृकत्वानुमानाद्बाधयकं कर्तृशुभादानगोचरापरोक्षज्ञानादि-
मत्त्वेन सिद्धेऽपि निषेधन्ती निषेधिका श्रुतिः कर्मभावमन्तरेणानुप-
पद्यमाना स्वस्मिन् प्रतारकत्वमाद्धान् । निषिञ्जमाने वा कर्त्रेति
प्रार्त्तिकमपि जगत कार्यमिति कर्तारमन्तरेणाऽस्मभ्यवदनुवादं
बाधितविषयं कुर्यादिति बाधितविषया स्यादिति व्यर्थः । ननु किमेव-
मतिनिर्वन्धेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं निराकियत् इत्यत आहुः ॥ सर्वतं
इत्यादि ॥ तथाच श्रुत्युपपादनार्थमेवायं प्रयासो, न तु प्रतिवादिनि-

प्रहार्थ इति भावः । लौकिकव्यवहार इव वैदिकोऽपि व्यवहारो
 भ्रान्तिकल्पितः शिष्यशास्त्रशास्त्रादिरूप इति वेदान्तवाक्यमसत्य-
 मिति च वदत उपालभन्ते ॥ वेदोऽपीत्यादि ॥ घाह्यतुल्यतासम्पाद-
 कत्वान्महदित्यर्थः । किं तेनेत्याकाङ्क्षायां दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यारभ्य,
 नास्तीत्यन्तम् ॥ पारम्पर्ये नोपपद्येतेति ॥ तदभावे चापौरुषेयतापि
 भज्येतेति सिद्धान्तोऽपि व्याहन्येतेति भावः । न्यायोपन्यासस्तु,
 स्रग्प्रमाये यथादृष्टे इति गौडवार्तिकस्यापि विरुद्धत्वज्ञापनाय फल-
 ति । वासनया जीवाविद्यया वा जगत्प्रतीतिरिति पक्षौ तु विद्वन्म-
 षडने प्रपञ्च्य परास्ताविति नेह विस्तरः । एवमनभ्युपगम्य परमतं
 पराकृतमथाभ्युपगम्यापि पराकुर्वन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ ऐन्द्रजालिकेति ॥
 एतेन ब्रह्मवादेऽप्यन्तरासृष्ट्यङ्गीकारात् प्राप्तं तौल्यमपि निरस्तं श्रेयम् ।
 तदङ्गीकारेऽपि तदुपाधिकायास्तादृशब्रह्मस्वरूपस्य चाङ्गीकरणेन त-
 जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मण्यङ्गीकारेण तौल्याभावादिति ॥ ८८ ॥

दूषणान्तरमाहुः ॥ मिथ्यात्वेत्यादि ॥ मोहार्थमिति ॥ सूर्यो-
 चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद् दिवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो
 सुवरित्यादिश्रुतिविरोधात्, स्वानिष्टसृष्टिदर्शनविरोधात्, ते ध्यान-
 योगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिमित्यादिश्रुतिविरोधाच्च मूर्ख-
 प्रतारणमात्रार्थमित्यर्थः । पक्षद्वयमाहुः ॥ उपहितेत्यादि ॥ अत्र-प्र-
 थमः पक्षः शाङ्करो, द्वितीयो वाचस्पत्यो ज्ञेयः । यथाह -कल्पतरु-
 कारः । अज्ञातं नटयत् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽध्वीत् * जीवाज्ञानं ज-
 गद्वीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा * इति । एवं मायावाद्यभिमतं पक्ष-
 द्वयं दूषयित्वा मायावादस्यानादरणीयत्वमाहुः ॥ स्वप्रवृत्तीत्यादि ॥
 यदि जीवाभिधं ब्रह्म जगज्जनयेत्, स्वानिष्टं न जनयेत् । दृश्यते
 चानिष्टमतो जीवाभिधं न जनयतीति स्वप्रवृत्तिविघातेन शिष्यशा-
 खशास्त्राणामसत्यत्वकथनेन तथा दूषणाच्च तथेत्यर्थः । मायाविम्बो
 यशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः * अविद्यायशगस्त्यन्यस्तद्वैचित्र्या-
 दनेकधा * सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् * तमः-
 प्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराऽऽशया * वियत्पवनतेजोऽभ्युभुवो भूता-
 नि जङ्घिरे * इति पञ्चदशप्रकरणीकारमतं सांख्यमतं चोत्थाप्य
 दूषयन्ति ॥ नन्यित्यारभ्य, निषिध्यत इत्यन्तम् ॥ उभयविम्बरूप-
 मिति ॥ उभयो मायाजीवौ तयोरादर्शप्रतिविम्बयोरिव विम्बरूप द्र-

पृभूतपुरुषस्थानीयम् । तत्सन्निधिमात्रेण सूर्यादेजलप्रतियम्यगत-
चलनकर्तृत्ववद् ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वं श्रुतायुपचर्यत इत्यर्थः । यद्वा ।
तयोः सतोर्विम्वरूपं चन्द्रविम्वचत् । यथा चन्द्रविम्वं विपरीतगति-
मन्द्रिः सन्निहितैर्मैर्धर्मच्छदिद्य प्रतीतिषलेनोच्यते, तथा मायादिभि-
र्ब्रह्मापि कुर्वदिय भवतीति श्रुतौ तस्य कर्तृत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ कय-
मित्यादि ॥ अतया श्रुत्या मायायाद्यभिमतया मायायाः कर्तृत्वं नि-
पिरुधते । ईक्षन्वधिकरणे चेक्षणेन चेतनलिङ्गेन जडायाः प्रकृतेः
कर्तृत्वं प्रतिपिद्यते । तथैवानन्दमयाधिकरणस्येन कामाच्चेति सूत्रेण ।
नेतर इति सूत्रेण च जीवस्य प्राक् शरीराद्युत्पत्तेस्तस्य कर्तृत्वतया अ-
नुपपद्यमानत्वात् । अतो मतद्वयमपि श्रुत्यसम्मतमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

पुनः श्रुतिसम्मतत्वमकर्तृत्वस्याशङ्का परिहरन्ति ॥

ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधः श्रूयते, अस्यूलादिवाक्यैः । तथा
निरञ्जनश्रुतिः । अकर्ता अधोक्ता चेति । अहङ्कारविमूढात्मा क-
र्ताहमिति मन्यत इति । एतदन्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वस्य भ्रान्तिस-
मानाधिकरणत्वं लोके दृष्टमिति दूषणभावाद् ब्रह्मणि कर्तृत्वं
नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्काह ।

अकर्तृत्वञ्च यत् तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ॥

विरुद्धधर्मबोधाय न युक्त्यैकस्य वारणम् ॥

मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ॥ ९० ॥

अकर्तृत्वं चेति ॥ ब्रह्मण्यलौकिकं कर्तृत्वं वदन्नकर्तृत्वमाह,
लौकिककर्तृत्वनिषेधार्थम् । अन्यथा, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्तथेति स्वस्य पश्चात् कर्तृत्वमुच्यमानं विरुद्धयेत् । एतदे-
वाभिसन्धाय केनचिदुक्तं, न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टेः क्वचिदाप्तता.
* अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञ इति । अतो माहात्म्यज्ञापनार्थमेव अकर्तृ-

त्वकथनम् । यथा, पुरुष एवेदं सर्वम्, उताऽऽमृतत्वस्येशानः, ए-
तावानस्य महिमेति हिशब्दार्थः । माहात्म्यबोधनप्रकारमाह ॥
विरुद्धधर्मबोधायोति ॥ यत्रैव परस्परविरुद्धा धर्मा बोध्यन्ते स एव
महान् । ते धर्मा उभये सखाः अन्यथा माहात्म्यं न सिद्धयेत् ।
नटवत् । अतो युक्त्या अन्यतरस्य न घाघः । पुराणं तु मित्रसं-
मितमिति लोकरीखा प्रबोधयत् कदाचिन्मायिकत्वं बोधयतीत्याह ॥
मायिकत्वं पुराणेष्विति ॥ आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा बोध्यते ।
अवान्तरप्रकरणानुरोधश्च तथाऽवसीयते ॥ ९० ॥

नन्वित्यारभ्य, न घाघ इत्यन्तम् ॥ निरञ्जनश्रुतिरिति ॥ नि-
ष्कलं निष्कियं शान्तं निरवधं निरञ्जनम् * इति कर्तृत्वस्याञ्जनव्या-
प्यत्वात् तदभावे तदभाव इति भावः ॥ अहं-सर्वस्येत्यादि ॥ गीतायां
पूर्वम्, अहङ्कारविमूढात्मेत्यनेन कर्तृत्वं निषिद्धम्, अहं सर्वस्येत्यादिना
यथा पश्चादुच्यते तथा श्रुतावपि पूर्वमस्थूलादिवाक्यमुक्त्वाऽग्रे,
एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्या-
दिना प्रशासितृत्वमुच्यते । अतस्तदपि विरुद्धयेतेति भावः । वस्तुतस्तु
गीतायां, प्रकृतेः क्रियमाणानीति वाक्यं योगदर्शनरीत्या जीवात्मानं
प्रकृत्योक्तमिति तस्यैवाहङ्कारविमूढात्मेत्वं बोधयति, न तु ब्रह्मणः ।
प्रकरणभेदात् । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ केनचित्क-
मिति ॥ कुसुमाञ्जलाद्युदयनाचार्येणोक्तमित्यर्थः । कारिकार्थस्तु—
अहङ्कारविमूढेति वाक्यं न प्रमाणम् । तत्र हेतुः । अनासक्तिरिति ।
तत्रापि हेतुः । नादृष्टेः । अज्ञस्य क्वचिदाप्तता न । यथादृष्टार्थवादिन
एवाप्तत्वात् । अर्धेनद्रक्ता आप्तस्तर्ह्यदृश्यं प्रकृत्यादि पश्यतीति भवति
सर्वज्ञः । तथाच सर्वज्ञत्वेन सर्वकर्तृत्वस्य योगादिदर्शनासिद्धत्वा-
न्मूढानामकर्तृत्वं यदन् स्वस्मिन्नेव कर्तृत्वं पर्ययसाययतीत्यर्थः । अ-
लौकिकसामर्थ्यं श्रुतीनां संमतमित्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र श्रुतौ
भूतमध्ययोरविद्यमानत्वेन प्रतीतयोरपि पुरुषत्वं विधाय पुरुषस्य
तायन्मात्रतां धारयन् मोक्षनियामकत्वमाह ॥ उताऽऽमृतेत्यादि ॥
ततो, यदक्षेणातिरोहतीत्यनेन पृथिव्या तदतिरोभावं तत्र हेतुतया

वदँस्तस्य माहात्म्यमाह । एनावानित्यादिना । यत ईदृशोऽस्य
महिमा भतोऽपि पुरुर्यो ज्यायान् सर्वोरुह्यः ॥ अकर्तृत्वञ्चेतिमूलस्य-
श्चोऽप्यर्थे, अनुक्तममुषयाथो वा । तदेव निगमयन्ति ॥ यत्रैयमित्या-
दि ॥ ननु यद्येवं तर्हि वैशेष्यवृद्धकेषु पुराणेषु किमिति प्रपञ्चस्य
मायिकत्वमुच्यते इत्याकाङ्क्षायां तक्षात्पर्यं वक्तुमाहुः ॥ पुराणं त्वि-
त्यादि ॥ मिश्रसंभ्रतमिति ॥ मिश्रवत् संमतमित्यर्थः । प्रियं यथा,
विषं भुङ्क्ष्य मा चास्य गृहे भुङ्क्षा इति वदत् सर्वथैतद्गृहे न
भोक्तव्यमिति वक्तुं विषभोजनमपि वक्ति । न ह्यत्र विषभोजने तात्पर्यं,
किन्तु सर्वथा तद्गृहभोजनाभावे । तथा आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा
बोध्यत इति तथेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ यदा वैराग्योत्पादनावश्य-
कता तदा । अन्यदा तु, विभ्यं वै ब्रह्म तन्मात्रं संखितं विष्णुमायया
* यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्यंतर्द्वादशम् * इति । प्रकृतिर्ह्यस्यां-
पादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं
त्वहम् * इति श्रीभागवते । विष्णुपुराणे च प्रथमेशे । तदेतदक्षर्यं
नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविक-
ल्पवदिति * । वस्तुतो नित्यं, किन्त्याविर्भावादिविकल्पयुक्तमित्य-
र्थः । वैराग्यार्थमेव मायिकावकथनमित्यत्र गमकमाहुः ॥ अद्यान्तर-
प्रकरणानुरोधादिति ॥ तदेतत् किञ्चिन् प्रपञ्च्य दर्शयंत । तथाहि ।
एकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये, त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजन-
यन्धुषु * मध्यावैश्य मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व माम् * इत्य-
नेन यन्धुस्नेहत्यागः, स्वस्मिन् सम्यक् मनोनिवेशनं चेत्यद्ब्रह्मवि-
शिष्टसमदृक्त्वेन भूमौ विचरणमुपदिशतो भगवतो, यदिदं मनसा
याथा * इत्यादियाक्यपञ्चकम् । तद्धि सम्यक्त्वस्य पूर्वाङ्गं, यः स्व-
जनयन्धुस्नेहत्यागस्तदर्थमान्तरालिकन्मृष्टिमादायोक्तं भवति । अ-
न्यथा, सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः * पश्यन् मदात्मकं
विभ्यं न विपज्जेत वै पुनरित्युपसंहारे पश्यन् मदात्मकं विभ्वमित्येवं
समदृक्तं न विवृणुयात् । पश्यन् मायात्मकमित्येवं च विवृणुयात् ।
भतो मदात्मकं विभ्यं पश्यन् समदृक् नद्वयत्वेन गृह्यमाणेषु स्व-
जनयन्धुषु पुनर्यं निश्चयेन न विपज्जेतेत्युक्तं भवति । ततश्च मौसले
यन्मादिकं प्रकटीकार्यं तद्विषयमेवेदं बोध्यम् । एतस्यैव विलारोऽग्रे
प्रदानानुरोधेन । एवं सति तद्विषयप्रदाने, सोऽहं ममाहमिति मूढमति-

विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे * तत्त्वज्ञसा नि-
 गदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् * इति
 श्लोके, त्वन्मायया विरचितेति, सोऽहम्ममाहमित्याकारिकाया अ-
 न्तरासृष्टिविषयिण्या मूढबुद्धेर्विशेषणम् । आत्मनीति भिन्नं पदम् ।
 तदिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लुता । ततश्च-सानुबन्धे आत्मनि-सोऽहं
 ममाहमिति त्वन्मायया विरचिता या मूढमतिस्तां बुद्धिं त्यक्त्वा
 विगाढो दृढोऽहं भवन्निगदितं यथा संसाधयामि तथा शार्धाल्य-
 न्वयो ज्ञेयः । दशमाध्याये तु, सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा
 मनोरथः * नानात्मकत्वाद् विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैरिति श्लोके
 भेदात्मबुद्धेरेव विफलत्वमुक्तम् । न तु प्रपञ्चस्य मिथात्वमिह । वै-
 शारदी सातिविशुद्धबुद्धिरित्यत्रापि विद्यया, विकल्पबुद्धिरूपायाः
 सकार्याविद्याया नाशे तन्नाशिकायाः सात्त्विकज्ञानरूपाया विद्याया
 अपि अग्निदृष्टान्तेन नाशनाशेन स्वतो नाशमात्रमुच्यते । तावता
 न काचित् क्षतिः । नाशस्य तिरोभावरूपत्वात् । सात्त्विकत्वेन तस्या
 अपि मनोऽवस्थारूपत्वात् । एतदग्रे, अथैषामित्यारभ्य, ते मुह्यन्ति
 शुचार्पिता * इत्यन्तेन कर्ममार्गीयभेदवादिनिन्दनं, काल आत्मेत्यनेन
 नानावादं चाह । तत्त्वनुकूलमेव । एवमग्रे द्वादशाध्याये, तस्मात्
 त्वमुद्धवोत्सृज्येति द्वाभ्यां सर्वत्यागपूर्वकपुष्टिमार्गीयशरणगमनोप-
 देशोत्तरमुद्धवसंशयनिवर्तनाय, स एष जीव इत्यारभ्य, अथ त्यजा-
 स्मिदित्यन्तेन यदुक्तं, तत्रापि संशयोत्पादकचाञ्चल्यनिवृत्त्यर्थं मनो-
 निग्रहस्यावदयकत्वाद् विहितप्रतिपिद्धादिभेदबोधनेन चित्तचाञ्च-
 ल्यजनकस्य वेदस्य, स एष इत्यादि घाणीत्यन्तेन स्वव्यक्तिरूपं स्वरू-
 पं सपरिस्फुरमुक्तत्वा, तदर्थस्य रूपप्रपञ्चस्यापि वेदातिदेशेन स्वव्य-
 क्तिरूपतामुक्त्वा, त्याज्यांशं बोधयितुं, स एष इत्यादिना प्रकृतिपुरुष-
 धीजस्य कर्मात्मकस्य भेदप्रपञ्चस्य स्वरूपं यदन् प्रतिपिद्धन्यायेन
 हेयमेतं मायामयं यो वेद स वेदं वेदेत्युपसंहृत्य, एवं गुरूपासनये-
 त्येकेन मनोनिग्रहप्रकारमाह । अतोऽत्रापि वैराग्यार्थं मतान्तरासृष्ट्य-
 नुपादः पूर्ववदेवेति न चोचाग्रकाराः ।

एवमेव त्रयोदशे योगबोधनार्थं हंसगीतामुपक्षिप्य तत्र भेद-
 स्य वाचारब्धत्वमुक्त्वा, यदिदं मनसेत्यनेन सर्वस्यात्माभेदेन ज्ञान-
 मुपदिश्य जीवदेहस्वरूपा ये गुणाश्चित्तं च तदुभयत्यागार्थं जीवस्य

सप्तकाशस्तत्त्वदीपः ।

मनोऽवस्थाविलक्षणत्वं साक्षित्वं च नृसिंहोत्तरतापनीयवदुक्त्वा,
 तर्हि संसृतिवन्धोऽप्यमित्यादिद्वाभ्यां त्यागोपायमुक्त्वा, यावन्नाथै-
 ष्यादिना नानात्वस्य भ्रान्तिफलितत्वाद्भेदानानात्वमनुमानादीनां सं-
 क्रिय, मां भजेतेत्युपदिशन्नीक्षेत विन्नममित्यनेन त्रिविधस्य जाग्रदा-
 दिष्वन्तरा सृष्टस्यैवं मनोविलासत्वं धर्मत्वं चाह । ततो, दृष्टिं तत इ-
 त्यादित्रयेण जीवदेहस्य पूर्वोक्तस्यैव नश्वरत्वादिफलं यदन् सांख्ययोग-
 शुभमुपसंहरति । तेनेदमपि पैराग्यार्थमेव भेदवाद्यभिमतं गुणवि-
 सर्गसृष्टिमेव तादृशीं वदतीति पूर्ववदेव । अत एव चतुर्दशपञ्चदशा-
 ध्यायद्वये एकस्यैव वेदसाधेतृणां प्रकृतिवैचित्र्याभ्यान्नार्थवत्त्वत्वं
 स्वमाययोक्त्वा, तुच्छफलभोपत्त्वं च तेषामुक्त्वा, विशैकाविशाभ्या-
 मध्यायाभ्यां सप्रपञ्चं वेदार्थं संप्रहेणोक्त्वा, किं विधत्ते किमाचष्टे
 किमनूद्य विकल्पयेत् * इत्यास्या हृदयं लोके नान्यो मद्भेद फञ्चन*
 मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् * एतावान् सर्ववे-
 दार्थः शब्द आस्वाय मां मिदा * मायामात्रमनूद्यन्ते प्रतिपिद्व्य
 प्रसीदतीत्यन्तेन शब्दस्य स्वास्थानेन मिदा मायिकतावत्त्वमुक्तम् ।
 तेन पूर्वोक्त पवार्षो निर्णीत इति निगर्वः । एवं सत्येकोनविशे यदु-
 क्तं त्वप्युद्धवाश्रयतीत्यनेन, तदपि, मायामात्रमिदं हात्वेत्युपक्रमोक्त-
 सन्न्यासाङ्गपैराग्यसिद्धार्थं पूर्वोक्तसृष्टिं लक्ष्यीकृत्यैवोक्तमतोऽत्रापि
 न चोपायकाशः । एवमेवाद्याविशे, ज्ञायामत्याह्वयामास्ता असन्तो-
 ऽप्यर्थकारिणः * एयं देहादयो भाषा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् *
 इत्येतेन पूर्वोक्तरूपाणामेव देहादीनामर्थक्रियाकारित्वेऽप्यसत्त्वं बोध-
 यित्वा तदनुपदमेव, आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः *
 प्रायते प्राति विश्वात्मा द्वियते हरतीदवर * इत्यनेन सर्वस्यैश्वरा-
 त्मकत्वमुक्तमिति भेद एव मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीति । समाप्तौ च, एष
 तेऽभिहितः कृस्तनो ब्रह्मवादस्य संप्रह इति फयनात्, सर्वस्य ब्रह्मा-
 त्मकत्वमेव सिद्धवतीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । एवमेव पुराणान्तरे-
 ष्वपि ज्ञेयम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १० ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ९१ ॥

अखण्डाद्वैतभाने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ॥

ज्ञानाद् विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥ ९२ ॥

तस्मादेति ॥ अस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं संमतिरूपमाह ॥ अस-
त्यमप्रतिष्ठं त इति ॥ अतो यत्र कचिज्जगतो मिथ्यात्वमसत्यत्वं
मायिकत्वमिति बोध्यते तदासुरमिति निश्चयः ॥ ९१ ॥

ननु ब्रह्मवादेऽपि वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पाना-
मसत्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥ अखण्डाद्वैतभाने त्विति ॥
द्वेषा हि वेदान्तानां बोधनप्रकारः । प्रजायेयेति वाक्यानुरोधाद्-
ञ्चनीचत्वं भगवानेव प्राप्त इति विकल्पबुद्ध्यावपि ब्रह्मावगतिर्न
विरुद्धयते । क्वचित् पुनर्विकारा वाचैवारब्धा इति कार्याशमना-
दस्य वस्तुस्वरूपविचारेण आविर्भावतिरोभावौ पृथक्कृत्य सन्मात्रं
जगदिति बोधयन्ति । तत्र प्रथमपक्षे सन्देह एव नास्ति । द्वितीय-
पक्षेऽपि न दूषणमिति तु शब्दः । यदा अखण्डाद्वैतभानं सुवर्ण-
ग्राहकवत् तत्त्वेनैव सर्वं गृह्णाति-तदा अवान्तरविकल्पविषयिणी
बुद्धिर्व्यष्टः पट इति, सा बाध्यते । सर्वत्र ब्रह्मैवेति । न तु स्वरूप-
तोऽपि घटादिपदार्थोऽपि धर्मा बाध्यत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तस्मादिति ॥ विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपस्य श्रौतसिद्धान्तस्य पौ-
राणिकस्यावान्तरप्रकरणस्य ध्याननुसन्धानात् । अत्राविद्यामात्रपदेन
ताधन्मात्रताङ्गीकारेण एकदेशमात्रस्य सिद्धान्तत्वं ये घटन्ति ते
प्रतारका इत्युक्तम् । नैर्वा प्रतारकत्वे मानमाहुः ॥ अस्मिन्नित्यादि ॥
असत्यमित्यादि ॥ ते आसुरा जगदसत्यम् अप्रतिष्ठम् अनीश्वरमा-
हुः । सत्यस्य कार्यं सत्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम्, ईद्वरेण नियमितं च

नादुरित्यर्थः । तत्र हेतुः—सर्वमेव जगत् कामहेतुकं चामादुरपद्यते ।
अपरस्परसम्भूतं, योपित्युदयोः परस्परसम्बन्धेन सर्वमुत्पद्यमानं
वदयते । अतोऽतादृशम् अन्यत् किं भविष्यति, ना किमपीत्यर्थः ।
इत्यासुरमतमश्रोक्तम् ॥ आसुरमिति ॥ यो यादृशं पश्यति स तादृशं
वदति । मायेत्यसुरा इत्यसुराणां मायोपासकत्वात् स्वसम्बन्धि-
निरूपणं ते कुर्वन्तीति तन्मतमासुरमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

एवं सम्यक् प्रपञ्चस्य स्वरूपेण सत्यत्वं स्थापयित्वा विकल्प-
रूपेणापि सत्यत्वं स्थापयितुं, नन्वित्यादिना आशङ्क्य समादधते ॥
अखण्डेत्यादि ॥ प्रजायेयेत्यादि ॥ घट्टु स्थापित्यनेन ऋभुवने छान्दो-
त्यवत् सिद्धे पुनः प्रजायेयेत्यस्याप्र विधियमाण एवाकारः सिद्ध-
ति । एवं सति यथा वाचारम्भणवाक्यानुसंधाद् विकल्पानां वा-
द्भ्रमाश्रयमेवं प्रजायेयेत्यस्यानुसंधाद् भगवद्रूपत्वमपि श्रौतमिति
मुख्याधिकारिणां विकल्पबुद्ध्यापि प्रज्ञावगतिर्न विरुद्ध्यते । शेषा-
णामर्थे द्वितीयः पक्षः । तदापि यथा बहुसुवर्णापेक्षया तत्कार्याणि
कटककुण्डलवदरावादीन्यानीयैतावद्विदं सुवर्णमिति सुवर्णत्वेनैव
ज्ञानि गृह्यन्ते, न तु कटकवदिरूपेणेति विकल्पबुद्धेरेव वाधो, न तु
स्वरूपस्थापिति तादृशमानानुसंधेनापि न मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य सि-
द्ध्यतीति भावः । एतेन गौडवार्तिकानुसंधेनापि ये ग्रहिलत्वं विद-
धति, तेषां प्रत्युत्तरिता बोध्याः । गौडवार्तिकप्रकरणचतुष्टयार्थस्तु
मया तद्व्याख्याने सौपषत्तिको निरूपित इति ततोऽपभ्रयः ॥ ९२ ॥

एवं मायावादं निराकृत्य माध्वमीमांसकादीन् भेदवादिनो
निराकर्तुं तन्मतमाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु घटपटयोरद्वैतं नोपपद्यत इति प्रसङ्गानुसंधाद् द्वैतज्ञी-
कर्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ॥

वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते ॥ ९३ ॥

भिन्नत्वमिति ॥ कटककुण्डलयोर्भेदो न सर्वथा भवति । उ-
पादानस्यैकत्वात् । धर्मरूपत्वे एकस्यैवोभयं धर्मः । तयोश्चोपादाना-

ऽभेदात् । भेदो न युक्तिसहः । प्रत्यक्षं तु अभेदेऽपि भेदं गृह्णाति । द्विचन्द्रवत् । महतां तु प्रत्यक्षं तदपि न गृह्णाति । अतः प्रमाणानुरोधाद् वाचारम्भणमात्रत्वं पदार्थानामवगत्य सर्वत्र ब्रह्मभावावगतौ केन भेद उपजायत इत्यर्थः । तस्माद् भेदानुरोधेनापि ब्रह्मवादो न निराकर्तव्य इति भावः ॥ ९३ ॥

नन्वित्यादि ॥ भिन्नत्वमित्यादि च ॥ अयमर्थः । यदुक्तम्, अद्वैतं घटपटयोर्नोपपद्यत इति । तत्र किमुपादानद्वैतात्? स्वरूपधर्मद्वैताद्वा? प्रमाणभेदाद्वा? नाथः । श्रुतौ ब्रह्मण एवोपादानत्वकथनात् । यतो वा इमानीत्यादौ पञ्चम्या, जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनेनोपादानार्थ एव जातत्वात् । योनित्वभावणाश्च । लोकेऽपि सुघर्णविकृतिषु प्रतीयमानमपि द्वैतमनादित्य सुवर्णार्थिना तद्ग्रहणेन सर्वथा कारणभेदस्यैव निश्चायनात् । श्रुतौ लोहद्वयान्ताच्च । घटपटस्थले तु व्यापहारिकोपादानकृतो भेद इत्यथास्तवः । न द्वितीयः । सिद्धे स्वरूपैक्ये धर्मद्वैतस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा संवेष्टनप्रसारेणैः प्रथम, उपवेशनोत्थाने च पुरुषमपि भिन्देताम् । एवं सहानवस्थानविरुद्धानामपि यत्र नाश्रयभेदकत्वं, तत्र सहावस्थानादविरुद्धानां तु सर्वथैव न तथात्वम् । अत एव न रूपरसाभ्यां घटो भिद्यते । येष्वेककाले एकत्र सहानवस्थायिनो निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादयस्तेऽपि प्रतियोगिभेदमुपलभ्य नाश्रयं भिन्दन्तीति गमनकर्मणि सार्वजनीनानुभवसिद्धम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वेन महामहिमत्वात् प्रतियोग्यन्तराभावेऽपि न तादृशां धर्माणां भेदकत्वमित्यधस्तादुपपादितमेव । यस्तु तस्तु तादृशोर्धर्मयोरपि न स्वरूपभेदः । न हि प्रतियोगिभेदमादाय भिन्नमिबोपलभ्यमानं निष्क्रमणत्वं प्रवेशनत्वं भिन्नं भवति । मानामायात् । अयमन्यत्राप्यभिमानमात्रमेव भेदो, न नु-यास्तवः । प्रजायेयेतीच्छा तु धर्माणां स्वरूपं ब्रह्मैव समर्पयन्ती, न तेषां स्वरूपभेदिका । तदेतदुक्तं, न युक्तिसह इति ॥ नापि तृतीयः । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेन तन्मूलफानामन्येषामपि तथात्वात् । अतः पारिशेष्याच्छ्रुतिसिद्धमेव तदनु रूपमहत्प्रत्यक्षसिद्धमेव चार्द्धीकार्यम् । तेन लोकप्रतीयमानरूपेण पदार्थानां वाचारम्भणमात्रधर्मयेति

न कथमपि ब्रह्मवादनिराकृतिरिति तात्पर्यम् ॥ ९३ ॥

एवं भगवतो व्यासस्य च मतं ब्रह्मवादरूपं स्थापयित्वा सूत्रेषु मतान्तरनिराकरणे सांख्ययोगयोरपि निराकृतत्वाद् भगवदभिमतयोरपि तयोस्तथात्वं सम्भाव्यत इति तद्विचारणाय प्रथमं सांख्यं व्यधच्छेत्तुमाहुः ।

एवं मायावादं निराकृत्य सांख्यनिराकरणार्थमाह ।

सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ॥

अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ ९४ ॥

अन्ये सूत्रे निषिद्धयन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः ॥

यस्मिन् ध्यानं भगवतो निर्वाजेऽप्यात्मबोधकः ॥ ९५ ॥

सांख्यो बहुविध इति ॥ ब्रह्मवाद एव प्रथमशृष्टानां पदार्थानां सांख्ययोगात् सांख्यमिति यन्मतं तद् ब्रह्मवाद एव प्रविशति । स्वतन्त्रतया यानि मतानि तान्यप्रामाणिकानि । तत्रैकं स्थापयति । तत्रैक इति ॥ सतां प्रमाणासिद्धः । तस्य स्वरूपमाह ॥ अष्टाविंशतीति ॥ ९४ ॥

अन्येषां दूषणप्रकारमाह ॥ अन्य इति ॥ अन्येषां चानुपलब्धेः । न हि मद्भक्तत्वं प्रकृतिर्वा जगति प्रतीयते । निरा वा प्रकृतिर्निरवयवा च कथं परिणमति । अतः स्वभाववाद एव प्रकृतिवादोऽपि प्रविशतीति । अन्यद् दूषणं भाष्ये विस्तरेणोक्तम् । योगं निराकरोति ॥ योगोऽप्येक इति ॥ चित्तवृत्तानिरोधो योगः । स च भगवद्धानार्थमङ्गत्वेनोपयुज्यते । स प्रामाणिकः । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथा सिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा च, तथाऽन्ये देहेन्द्रियादिसाधकास्ते अप्रामाणिकाः । सूत्रे च

निपिद्ध्यन्ते, एतेन योगः प्रत्युक्त इति । तदाह । यस्मिन् ध्यानं भगवत इति । अन्ये सूत्रे निपिद्ध्यन्त इत्यनुपङ्गः । ध्यानाभावेऽप्यात्मबोधोद्भूतः प्रामाणिक एव ॥ ९५ ॥

एवमित्यादि ॥ सांख्यो बहुविध इति ॥ सिद्धान्त इति शेषः ॥ एकमिति ॥ यथा द्वितीयतृतीयस्कन्धसिद्धम्, एकादशस्कन्धे भगवदुक्तं च ॥ सतामिति ॥ मन्यादीनामित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अन्येषामिति ॥ निरीश्वरकापिलोक्तादीनामित्यर्थः ॥ अन्येषामिति वैयासं सूत्रं विवृण्वन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ नन्वनुपलम्बेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन कारणभूता प्रकृतिर्महोद्धानुमेयः । तथाहि । स्थूलानां सावयधानां भूतानां कार्यत्वात् तैस्तत्कारणभूतानि तन्मात्राण्यनुमाय तैर्द्विविधेन्द्रियैश्च कार्यैरहङ्गुनरं, तेन महत्त्वं बुद्ध्यात्मकं, तेन च कार्येण प्रकृतिरनुमास्यत इति चेन्न । प्रत्यक्षेण स्थूलकार्येण सूक्ष्मस्य कारणस्य साधनेऽपि सूक्ष्माणामगोचरत्वात् तैस्तत्कारणानुमानस्य दुर्घटत्वात् । यथाकथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेऽपि तैः कारणमात्रमेवानुमास्यते, न तु तद्विशेषः । तथा सत्यहङ्गुनरात् तेषामुत्पत्तिर्न न्यायात् सिद्ध्यति । नापि तस्मान्महतः । प्रत्यग्विचरेतात्मविषयत्वेनात्मनोऽहङ्गुनरपृथक्करणस्य दुरतरत्वात् । यथाकथञ्चित् पृथक्त्वसिद्धावपि कारणतापर्यवसानस्य तत्रैव शक्यवचनत्वाद् बुद्धेश्च अन्यक्षाने मनसि चान्तर्भावस्य शक्यवचनत्वाच्च कथमपि प्रकृतिमहतोर्न्यायात् सिद्धिः । नापि श्रुतेः । अद्वैतभङ्गप्रसङ्गेन चादिविधक्षितरूपताया अशक्यवचनत्वात् । तदेतदुक्तं, न हीत्यादिना ॥ दृग्णान्तरमाहुः ॥ नित्या घेत्यादि ॥ नित्यनिरवयवत्वयोः पुरुषतत्त्वेऽपि तुल्यत्वात् तस्य न परिणामः, प्रकृतेरेव परिणाम इत्यत्र बीजे विमृष्टे श्चभाय एव तथात्वेन पर्यवस्यतीति स्वभावाद्वाचकानि नियताधि-कत्वाभावादीनि पुनरापत्तेयुरित्यर्थः ॥ योगोऽप्येक इति ॥ यः पुराणादिपूज्यते स प्रामाणिक इत्यर्थः । दृश्यमाहुः ॥ यस्त्वित्यादि ॥ स्वतन्त्रतयेति ॥ पातञ्जलसूत्र इत्यर्थः । कालक्षपणहेतुभूतसिद्धीनां जनकः पुराणादावपि तुच्छतया प्रतिपादितः ॥ ज्ञानात्मादयस्त्रैषु कापालिकमते धामेषु च सिद्धास्त इत्यर्थः ॥ तदाहेति ॥ तस्माद-निपिद्ध्यस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यस्मिन्नित्यादि ॥ योगः सथीजो नि-

धीजश्चेति द्विविधः । स एव सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञानपदाभ्यामुच्यते । तत्र संशयविपर्ययराहित्यपूर्वकं भाव्यस्य स्वरूपं यत्र प्रकर्षाज्जायते स सम्प्रज्ञातः । तत्र भावनीयानां पदार्थानामानन्त्यात् तान् सर्वान् विहाय यस्मिन् भगवतः स्थूलरूपस्य वा ध्यानं सांनिपिद्ध इत्यर्थः । पुराणेषु निर्बीजस्याप्युक्तत्वात् तत्संप्रहायाप्याहुः ॥ ध्यानाभाव इत्यादि ॥ यत्र ध्येयस्य रूपस्य न भानं, यश्चेति ज्ञेयत्वस्य न निर्बीजोऽपि प्रामाणिक इत्यर्थः । एवं चतुर्लक्षण्यां समन्वयाविरोधयोर्भावत् तावत्पर्यन्तं तदेतावता ग्रन्थेन संगृहीतम् ॥ ९५ ॥

तस्य सर्वस्यापि प्रयोजनं वदन्तः साधनफलाध्यायार्थं संप्रहेणाहुः ।

एवं परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतं स्थापयित्वा निरूपितस्य भक्त्युपयोगमाह ।

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा ॥

एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९६ ॥

वैराग्येति ॥ पञ्चाङ्गयुक्तः पुरुषो भगवन्तं भजेत् । तत्र प्रथमं वैराग्यमङ्गम् । तदभावे भगवदावेशाभावान्न भजनसिद्धिः । द्वितीयं ज्ञानं सर्वपदार्थानां याथार्थ्यरूपं भगवतश्च । तदभावे निश्चयाभावात् प्रवृत्तिः । योगोऽप्यङ्गम् । मनसश्चाञ्चरते, भजनानुपपत्तेः । तथा प्रेमाप्यङ्गम् । तदभावे भजनं स्वतः पुरुषार्थरूपं न भवेत् । रसाभिव्यक्त्यभावात् । तपोऽप्यङ्गम् । तदभावे देहादेः रामत्वान्न भजनं सिद्धयति । तपसा च देहेन्द्रियादीनरं पाकः । पञ्चानां समुदायो दुर्लभ इति गौणपक्षमाह ॥ एकेनापीति ॥ दृढेनेति विशेषः ॥ ईशं समर्थं कृष्णम् ॥ सिद्धिं मोक्षम् ॥ ९६ ॥

पद्ममित्यादिना ॥ द्वितीयमित्यादि ॥ एतेन सांख्ययोगयोः सुदाहृत्ये बीजमुक्तम् । एतेषु वैराग्ययोगौ फलोपकारकौ । ज्ञान-

तमसी स्वरूपोपकारके । प्रेम तु स्वरूपोत्कर्षाधायकम् । एवं पश्चानामुपयोगो बोध्यः । अत्राङ्गपञ्चकयुक्तं भजनं मुख्यम् । तस्य दुर्लभत्वादाह ॥ पश्चानामिति ॥ अत्र खट्वाङ्गादय उदाहरणत्वेन ज्ञेयाः, ऊह्याश्च ॥ ९६ ॥

प्रतान्तरे चतुर्धा प्रलयोऽङ्गीक्रियते प्रपञ्चस्य । तत्र चतुर्थे आत्यन्तिके । स च ज्ञानेन भवति । तथा सति ज्ञानेन लयाज्ज्ञानाद्व्यत्र प्रपञ्चस्यायाति । ततश्चाविद्यकत्वं सिद्धवतीति तेषामभिमानोऽपि विरुद्ध इति ज्ञापनाय तमप्यश दूषयितुमाह ।

एवमुत्पत्तिप्रकारेणापि परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते स्थापयित्वा कालद्रव्यगुणैस्त्रैधैव प्रलय इति प्रलयप्रकारेणापि परमतनिराकर्तुमाह ।

ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदितोः ॥ ९७ ॥

मनसः शुद्धिसिद्धयर्थमेकः सांख्यानुलोमतः ॥ ९७ ॥

ज्ञाने लयप्रकारा हीति ॥ ज्ञानमार्गे जगतो लयप्रकारा बहव उक्ता इति ते सर्वे प्रकरणाभावान्मनसः शुद्धयर्थं ज्ञेयाः । यत्तं त्रिविध एव सक्रमः, कालेन नित्यः । द्रव्येण सङ्कर्षणमुत्सोग्निना नैमित्तिकः गुणैः प्राकृतिकः । त एव प्रकारान्तरमापन्ना भावनया साधिता आत्यन्तिकशब्दवाच्या भवन्ति । न त्वात्यन्तिकोऽतिरिक्तः । अहन्ताममतानाश एव विषयाणां नाशोपचारात् । ततोऽतिरिक्तकल्पनाया प्रमाणाभावः । भावनया फलं भवतीति तदाह फलम् ॥ मनसः शुद्धिसिद्धयर्थमिति ॥ एकः सांख्यानुलोमत इति ॥ अने प्रलीयते मर्त्य इत्यादिना निरूपितः ॥ ९७ ॥

एवमुत्पत्तीत्यादि ॥ ज्ञाने ये लयप्रकारा उक्तास्ते भावतामाश्रितो मनसि भावनीया इति मूलयोजनार्थं ॥ प्रकरणाभावादिति ॥ प्रकरणं तु मया काङ्क्षा । परस्पराकाङ्क्षाभावादित्यर्थं । श्रीगुरुपदं व्यु-

त्पाद्यः । प्रकरणाभावे हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ त्रिविध इति ॥ य-
 धपि श्रुतौ लयमात्रमुक्तं, त्रैविध्यं चातुर्विध्यं वा न प्रतिपादितं,
 तथापि पुराणेषु, कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंभाम * इति तृ-
 तीयस्कन्धादौ निरूपणात् तथेत्यर्थः । त्रैविध्यं व्याकुर्वन्ति ॥ कालेने-
 त्यादि ॥ तदुक्तं द्वादशे । नित्यदा ह्यङ्ग भूतानां प्रज्ञादीनां परन्त-
 प * उत्पत्तिप्रलयाविके-सूदमन्नाः सम्प्रचक्षते * कालस्रोतोजवेनाशु-
 द्वियमाणस्य नित्यदा * परिणामितामवस्थात्ता जन्मप्रलयहेतवः *
 इति । तदन्ते प्रलयस्तावद् प्राज्ञी शक्तिरदाहता * त्रयो लोका इमे
 यत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि * एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र वि-
 भ्वसृक् * शोतेऽन्तासनां विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति । तृती-
 यस्कन्धे । त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सद्गुणेशान्निना * इति
 कथनादस्य द्रव्यकृतत्वम् । द्विपरार्द्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमैष्ठिनः
 * तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै * इत्यारभ्य, लयः
 प्राकृतिकोऽपि पुरुषाव्यक्तयोर्यदा * शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः
 कालविद्वता * इति । यद्यप्यत्र गुणानामपि भास उक्तस्तथापि
 क्षुब्धानामिव नाशः शक्तिपदाज्ज्ञेयः । अयमेव, कृष्णस्यात्मरनौ
 त्वस्य लयः सर्वसुखावह * इति कारिकया पूर्वं परामृष्टः । द्रव्ये-
 । तत्र द्रव्यगुणैरित्यस्य
 । व्याख्यानात् ।
 तेन योगादिना देहस्य दाहक्रेदशोपच्छेदादिना च लयोऽपि संगृही-
 तो ज्ञेयः । तेन न चोद्यावसरः । ननु, नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा
 प्राकृतिको लयः * नात्यन्तिकश्च कथित * इति द्वादशस्कन्धे वा-
 फ्याच्चतुर्थः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः ॥ त एवंत्यादि ॥
 प्रकाशान्तरमापन्ना इत्यस्यैव विवरणं भावनया साधिता इति ॥ तत्र
 हेतुमाहुः ॥ अहंतेत्यादि ॥ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाह-
 द्गुणत्वात्मैश्वर्यनम् * छिन्वाऽच्युतात्मानुभयोऽप्रतिष्ठते तमाहुरात्य-
 न्तिकमङ्ग संल्लवम् * इति द्वादशीयवाक्य आत्माध्यासरूपाहङ्कार-
 च्छेदस्पावस्थानस्य चोक्तत्वात् तस्यैवाङ्गसंल्लवत्वकथनादङ्गैति स-
 म्योचताद्धा मायामयाहङ्गननाश एव । यथा चीरराजादिना नीते
 धने तत्र ममतानाशाद्यष्टं धनमित्युपचारस्तथाप्राप्यङ्गनाशोपचार
 इत्यवस्थानकथनाज्ज्ञायते । तेन तथेत्यर्थः ॥ भावनया फलं भवतीति

तदाहेति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारप्रलयभावनाया मनःशुद्धिरूपं फलं भव-
ति, न तु देहनाशोऽपीति ज्ञापनाय प्रमाणं वदंस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः ॥
अथ इत्यादि ॥ इदमेकादशे चतुर्विंशाध्यायेऽस्ति । तत्रोपक्रमे, अथ
ते सम्प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वविनिश्चितम् * यद् विश्वाय पुमान् सद्यो
जह्याद् वैकल्पिकं भ्रमम् * इति प्रतिज्ञानाद्, उपसंहारे च, एवम-
न्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः * मनसो हृदि तिष्ठत व्योम्नी-
वाकौदये तम् * इति कथनाच्चाऽऽत्माध्यासरूपाहङ्काराख्यभ्रमनि-
वृत्तिरेव फलं सिद्धतीत्यस्याः सङ्घातलयभावनाया मनःशुद्धिरेव
प्रयोजनं, न तु शरीरस्यापि लयः । तथा सति तदानीमेव शरीरपा-
तः स्यात् । सद्यो जह्यादित्युक्तेः । तथाच तदभावादपि मायावाद्यो
न मन्तव्य इति भावः । संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपन्नस्य कांहीचि-
विति * देहेन्द्रियासवः सर्वे निरव्यस्ता भवन्ति हीति * जीवन्मु-
क्तिर्विरुद्धवत् * इति च यवुक्तं प्रकरणादिभागे तस्यैवायं सर्वोऽपि
परिकरो ज्ञेयः । एवमत्र प्रकारान्तरमापन्नस्य प्राकृतिकस्यात्यन्ति-
कत्वमुक्तम् । एवमेव नित्यनैमित्तिकयोरप्युदाहरणं दृष्ट्वाऽऽत्यन्तिकत्वं
लयभावनयोहनीयम् । यथैकादशे द्वाविंशाध्याये प्रकृतिपुरुषभेद-
दिदक्षुश्रीमदुद्धवपृष्टेन भगवता मतान्तरीयसांप्यादिसिद्धयोः प्रकृ-
तिपुरुषयोर्विकल्पस्य गुणक्षोभात्मकत्वमुक्त्वा, मायाबलादिक चो-
क्त्या, अहङ्कारस्य मोहविकल्पहेतुत्वं यदोक्तं, तदा पुनर्देहग्रहणत्या-
गकारणे पृष्टे, भगवता, मनः कर्मभयं नृणाम् * इत्यारभ्य, इन्द्रिया-
यनसृष्ट्येदम् * इत्यन्तेनान्तरालिकीं मायासृष्टमुक्त्वा, नित्यदा हाङ्ग
भूतानि भवन्ति न भवन्ति च * इत्यारभ्य, आत्माऽग्रहणनिर्मातं
पश्यद् वैकल्पिकं भ्रमम् * इत्यन्तेन भ्रमत्वकथनात् तथा लयमा-
घनस्यान्यन्तिकत्वं हृदिकृत्योच्यते—श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मना-
त्मानमुखरेद् * इति । एवमन्यथापि ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

भावनायाः प्रकारान्तरं धर्तुमाहुः ॥

प्रकारान्तरमाह ।

इन्द्रियाणां देवतात्वभावनाप्रापणे तथा ॥

गोविन्दासन्यसेवातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ॥ ९८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ वाचमश्री सक्त्व्यामित्यादिना प्रापणेन तदंशमात्रलयो भिन्नो भवतीति तत्प्रकारमाह ॥ गोविन्दात्मन्यः सेवात इति * अयं लयो रूपान्तरापवादकः कार्यरूप उत्पत्तिरेव, न लय इति भावः ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमिति ॥ वाचमित्यादि ॥ इदं च सममस्कन्धे द्वा-
दशाध्यायेऽस्ति । तत्रापि सदाचारनिर्णये यति धर्मं । तेन तत्रापि
वैराग्यस्यैव प्रकरणं, न तु सुषुप्त्यादेरिति तथा । ननु भवत्यत्र तथा,
परन्तु पूर्वमस्य प्रकारस्य लयप्रकारत्वेन कथनाच्छ्रुतावप्यत्यमुच्य
तेतिपदात् तद्विरोध इति तद्धारणायाहुः ॥ प्रापणेनेत्यादि ॥ देवताभाव-
भावनाया कृत्वा इन्द्रियस्य तदाधिदैविकताभावेन लयोऽयं न भवति,
किन्तु सेवया देवभावाद्देवांशलये देहलयः । इह-तु सेवाभावेन तद-
भावाद् भावनामात्रेण लीनवत् प्रतिभानमात्रमतो न विरोधः । ननु
भवत्येवं, तथापि त्रिभ्योऽतिरिक्तप्रकारस्तु सिद्ध इत्यन आहुः ॥
अयामित्यादि ॥ फीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुख्यां तेन प्रवेशितः *
याति तस्मात्प्रतां राजन् पूर्वैरूपममन्त्यजप्रति न्यायेन भावनाकृ-
ताया रूपान्तरापत्तेः परिणामात्मकत्वात् तथा । अतो नाधिदैव्यमि-
त्यदोषः । अस्याप्यात्यन्तिकत्वे युक्तिः पूर्वोक्तैव ज्ञेया ॥ ९८ ॥

प्रकाशान्तरमाह ।

अद्वयात्मदृढज्ञानाद् वैराग्यं गृहभोचकम् ॥

वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ॥ ९९ ॥

भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ॥

मनोमात्रत्वकथनं तदर्थं जगतः क्वचित् ॥ १०० ॥

भक्तिमार्गानुसारेण मतान्तरगता नराः ॥

भजन्ति बोधयन्त्येवमविरुद्धं न बाध्यते ॥

नैकान्तिक फलं तेषां विरुद्धाचरणान् क्वचित् ॥ १०१ ॥

अद्वयेति ॥ वाचं जुहाव मनसीसादिना सङ्घातस्य लयभा-
वनयाऽद्वयात्मदृढज्ञानं भवति । तस्य वैराग्यहेतुत्वम् । रागाभावस्य
च संन्यासोपयोगः । अत एव न कारणे लय उक्तः ॥ ९१ ॥

एवं लयत्रयमुक्त्वा प्रकृतोपयोगमाह ॥ भावनामात्रत इति ॥
सर्वात्मना कालादिनेव न लयः । देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्विति
वाक्यानां बाधकत्वमाशङ्क्य तेषामपि वैराग्योपयोगित्वमिमाह ॥
मनोमात्रत्वकथनमिति ॥ १०० ॥

एवं मतान्तराणि निराकृत्य तेषां फलाभावं वक्तुं, येन केना-
ऽपि मार्गेण भगवद्भजनं चेत् फलाय भवेत् तदा नैकान्ततः
स्वमतं साधकं भवतीति मार्गान्तरवर्तिनां भगवद्भजनेऽपि फला-
भावमाह ॥ भक्तिमार्गानुसारेणेति, साद्धेन ॥ न हि मायावादा-
दिमते श्रीकृष्णादिविर्भवहार्यत्वाद् ब्रह्म भवितुमर्हति । ते तु सुदा-
नन्दचित्स्वरूपमिति चाहुः । अतः स्वमते यथा तथा पदार्थसि-
द्धयभावाच्चेद् भक्तिमार्गानुसारेणैव वदन्तीति ज्ञातव्यम् । तदा
तेषां प्रतितन्त्रन्यायाभ्युपगमसिद्धान्तो भवति । तावता तेषां फलं
भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ नैकान्तिकमिति ॥ कस्पाचिद् भक्तेरेवा-
तिशये नाममात्रेण मायावादित्वे विल्वमङ्गलादीनामिव मोक्षो
भवेदिति, न तु स्वमतपक्षपाते । अतो नैकान्तिकं फलं तत्र हेतुः ॥
विरुद्धाचरणादिति ॥ भगवति कदाचिदन्यथाभावनया स्वाज्ञान-
कल्पितत्वादिना ॥ १०१ ॥

धाचमित्यादि ॥ अयं प्रकारः प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरमहापथ-
गमने ज्ञेयः ॥ अत एवेति ॥ भावनामात्रमाव्यत्वादेधेत्यर्थः । अत्र हि
घाङ्मनः प्राणः सोत्सर्गापानो मृत्युः पञ्च भूतानि त्रैगुण्यं सर्वशब्दे-
भ्यं पुरुषश्चेति नवानामाहुतीनां मन आद्यक्षरान्तेष्वग्निषु होमः
कल्पनयानूचते । तत्र, दृतीरिव त्वं मनसोऽसीति धृतेर्मनोऽधीनत्वं

वाचः । मनसश्च प्राणाधीनत्वम् । प्राणयन्त्रं हि सोम्य मन इति श्रुतेः । प्राणस्यापानाधीनत्वमित्यादिसुबोधिन्यां स्पष्टम् । तेन तत्र नत्र तत्तन्नियम्यस्य तत्तन्नियामके लयो, न-तु कारणेऽतन्मथेति श्रेयम् ॥ ९९ ॥

एवं लयप्रकारेणापि भेदं संसारप्रपञ्चयोः साधयित्वा तेनापि मायावादं निराकृत्य आपाततो मनोमात्रवादप्रत्यायकानां धाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ इदमित्यादि ॥ इदं च भिक्षुर्गाताष्टम् । तत्रापि वैराग्यप्रकरणात् तथेत्यर्थः ॥ १०० ॥

एवं श्रमयांशे मतान्तराणि निराकृत्य साधनांशे वैराग्यादीनामङ्गत्वेनैकस्य दाक्ष्यं यत्किञ्चिद्वैकल्यादपि फलसिद्धयङ्गीकारान्मायावादादिरीतिकविपरीतज्ञानकृतेऽपि वैकल्ये फलं भविष्यतीति तथैतन्निरूपणमित्याशङ्कानां निराकर्तुमाहुः ॥ एवं मतान्तराणीत्यादि ॥ ननु यथैवमथाधनीय तदाऽऽयुपगमसिद्धान्तरात्यापि भजनमस्तु, को दोष इति हृदिकृत्याहुः ॥ तावतेत्यादि ॥ अऽयुपगमरीत्येत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ नैकान्तिकेत्यादि ॥ ननु विल्वमङ्गलस्य पूर्वावस्थायां विरुद्धाचरणेऽपि तस्य फलसिद्धिप्रसिद्धेः यथं नैकान्तिकं फलमित्याशङ्कयां विरुद्धाचरणस्वरूपमाहुः ॥ भगवतीत्यादि ॥ तथाच, धुनोति सर्वमिति धाक्यादिनरस्य तथा न विरुद्धत्वं यथाऽस्य । अतो विपरीतज्ञानकृते वैकल्ये, योऽन्यथा सन्तमिति श्रुतेः सर्वथा फलभाव पवेति तस्यानैकान्तिकत्वाश्लोक्तनिरूपणवैयर्थ्यमिति भावः ॥ १०१ ॥
उक्तस्य सिद्धान्तस्य निगमनायाहुः ।

एवं परमतं निराकृत्य स्वमते यथा भजनं तथा सङ्कलीकृत्याह ।

एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ॥

यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥ १०२ ॥

प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ॥

उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥ १०३ ॥

तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ॥

योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमिति ॥ एवं सर्वं निश्चिन्त्य सर्वं भगवत एव, स एव च सर्वमिति वैदिकगौणमुख्यज्ञानयुक्तः । प्रेम्णा श्रवणादिप्रकारेण यो भजते स भक्तिमार्गो उत्तमः । शास्त्रार्थज्ञानाभावऽपि प्रेम्णा भजने मध्यमः । प्रेमाभावे मध्यम इति वा । ज्ञानाभावे तथा मध्यम इत्यर्थः । आदिमो वा । उभयोरभावे श्रवणादीनां पापनाशकत्वं, धर्मत्वं वा, न तु भक्तिमार्ग इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

तपो वैराग्यसहितं चेच्छ्रवणादिकं भवेत् । अन्यतरसाहितं वा । तदा जन्मान्तरे ज्ञानं भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । बहूनां जन्मान्मन्ते इति वाक्यात् । योगसहितभजने प्रेम । प्रथमस्य मध्यमत्वं, मध्यमस्योत्तमत्वमिति क्रमः । मार्गाद्भावात् केवलश्रवणादीनां यत् परमपुरुषार्थसाधकत्वं निरूप्यते तद् भगवत्स्तोत्रनिरूपणम् । धन्योऽहमित्यादिवत् । प्रमेयबलेन तेषां सिद्धिर्भवति चेद् भवतु, नान्यथेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमित्यादि ॥ भगवत इति पञ्चमी विभक्तिर्ज्ञेया । एवञ्चात्र द्विविधज्ञानप्रेमयतः सिद्धाज्ञानामर्थादेव सिद्धेः पञ्चाङ्गसम्पत्तिमानुत्तम इत्युक्तम् । अतः परं गौणपक्षे यथा सिद्धिस्तद् वक्तुं यद्भङ्गवैकल्ये यादृशत्वं तदाहुः ॥ शास्त्रार्थेत्यादिना ॥ मध्यम इति ॥ सादृशनिष्ठप्रेम्णः संस्कारवशेन जाततया गौणत्वात् स तथेति भावः । प्रकारान्तरेऽपि तथात्वमाहुः ॥ प्रेमेत्यादि ॥ मुख्याद्भङ्गवैकल्यात् तथेति भावः । पूर्वोक्तप्रकारो मूले स्फुटो नेतिमूलं व्याकुर्वन्ति ॥ ज्ञानेत्यादि ॥ ननु ज्ञानाभावे प्रेम्णोऽन्यादृशत्वेन मध्यमत्वं न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः ॥ आदिमो वेति ॥ तथाच प्रेमौत्कट्ये मध्यमत्वम्, अनीत्कट्ये हीनत्वमित्युभयमपि व्यवस्थितमित्यर्थः । नन्वेकतराभाव एवमधिकारे उभयाभावे को वाधिकार इत्यत आहुः ॥ उभयेत्यादि ॥ तथाच, यत्कीर्तनं यच्छ्रवणमिति याक्यात् पापनाश-

फलं, तेन ज्ञानादिमार्गीयत्वं सहस्रनामधयणकीर्तनफलत्वेन चतु-
र्णामप्यर्थानां कथनात् त्रिवर्गादिसाधनत्वेन करणे धर्मत्वमिति त-
थेति न कोऽप्यधिकार इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

नन्वितराङ्गराहित्ये भवत्वधिकाराभावो, न नु साहित्येऽपीति
तत्र क्रमं यत्तुमाहुः ॥ तप इत्यादि ॥ योगसाहित्ये तत उच्छेष्टत्व-
माहुः ॥ योगेत्यादि ॥ तपस्त्रिभ्य इति सन्दर्भेऽप्येभ्यो योग्युत्कर्षमु-
क्ता, योगिनामपीत्यनेन योगिभक्तस्योत्तमत्वमुक्तम् । तेन तस्य प्रमेय
फलमित्यर्थः । एतमेव हृदिष्वे क्रमं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ प्रथमेत्यादि ॥
ननु, फलेदोषनिधेरित्यादौ कीर्तनाच्च सर्ववन्धनिवर्तकाद्यमुच्यते ।
तथान्यत्र श्रवणादेरपीति पूर्वोक्तक्रमः प्राथिक एवेत्यन आहुः ॥
मार्गीयत्वादि ॥ अत्र गमकं दृष्टान्तमुखेनाहुः ॥ धन्योऽहमित्यादि-
वदिति ॥ यथा लोके, धन्योऽहं यद्गृहे भवानागत इत्यादौ या
स्वस्तुतिः सा आगन्तुः परस्य स्तुतौ पर्यवस्यति तथेत्यर्थः । किञ्च ।
हरिवंशसमाप्तौ ब्रह्मदेवादिकोत्तरं धन्योपाख्याने कूर्मादारभ्य य-
ज्ञान्तेषु यद्ब्रह्मवमाक्षर्यत्वं चोक्तं तद् भगवत्प्रेष पर्यवसन्नं न तु
वेद्यज्ञादौ । अत एव भगवता, आक्षर्यंश्चैव धन्यश्च दक्षिणाभिः
संहत्यहमिति * नारदीयवृत्तान्तज्ञानप्रापनायोत्तरितमिति तन्न्या-
येनात्रापि तथेति । नन्वजामित्यादेः सिद्धिः प्रसिद्धेति फलमेव-
मुच्यत इत्यन आहुः ॥ प्रमेयत्वादि ॥ फलमत उपपत्तेरिति न्यायात्
तथेति आचः ॥ १०४ ॥

अग्निमे । ननु किमित्येवं निर्वन्धेन सर्वकथाकथत्वं निरूप्यत-
इत्यत आहुः ।

एवं ज्ञानार्थमुक्त्वोपसंहरति ।

अथोऽयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै

रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ॥

अन्यैश्च शान्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रै-

र्निर्णायते सहृदयं हरिणा सदैव ॥ १०५ ॥

इति श्रीकृष्णव्यासत्रिष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचिते शास्त्रार्थकथनं प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अर्थोऽयमेवेति ॥ सर्वेषां प्रमाणानामत्रैकवाक्यता । अन्येषु
वाक्याभासा एव । रामायणानां बहुत्वं सर्वकल्पेष्वप्येवमेव प्रति-
पादयन्तीति ज्ञापनार्थम् । भारतपञ्चरात्रयो रामायणशेषत्वं चरि-
त्रप्रतिपादकत्वाविशेषात् । अन्यानि शास्त्राणि पुराणरूपाणि ।
तच्छेषत्वं वा भारतादेः ॥ तत्त्वसूत्राणि चतुर्लक्षणी मीमांसा । तैः
सर्वैरपि ज्ञानं प्रेमसहितं कर्तव्यमिति निर्णयिते । अन्यथा चतुर्द-
शविद्यानां सरस्वतीरूपत्वादेकनिष्ठता न स्यात् । तत्रापि सहृद-
यम् ॥ भावोऽपि तस्या एकत्रैवति । अयमर्थः सरस्वतीभर्त्रैव
ज्ञायत इति हरिणेऽप्युक्तम् । कदाचिदन्यथा केचिद् वक्ष्यन्तीति
तन्निराकरणार्थ—सदेति ॥ १०५ ॥

प्रमाणवलमाश्रित्य शास्त्रार्थो विनिरूपितः ॥

प्रमेयवलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते ॥ १ ॥

इति श्रीतत्त्वदीपनिबन्धटीकायां श्रीवल्लभाचार्यकृतायां
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अन्यथेत्यादि ॥ तत्रापि धीजं सूचयन्ति ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥
इत्यस्या हृदयं श्लोके नान्यो भद्र वेद कश्चन * इत्येकादशे भगवता
तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

एवं सर्वं शास्त्रार्थं निरूप्य ये सात्त्विका अत्राधिका-
रिणो, ये चाग्निमे ताद् सूचयितुमाहुः ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ प्रमा-
णवलमिति ॥ प्रमाणानां वेदादीनां श्रीभागवतान्तानां षष्ठं परस्पर-
ऽविरोधेन निश्चितं तात्पर्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयवलमित्यादि ॥ प्रमेयस्य
सकलवेदादिवेद्यस्य भगवतो षष्ठं सर्वसमर्थत्येऽपि ततद्रूपेण प्रति-

नियततत्तन्कार्यकर्तृत्वादिरूपं, प्रमेयाणां शास्त्रानुगृहीतचक्षुरा-
दिजन्यप्रमाविषयाणामर्थानां या, बलं तत्तत्कार्यजननसामर्थ्यमप-
धार्य सर्वेषां पदार्थानां निर्णयः स्वरूपयाथात्म्यमुच्यते । इहात्मक-
त्वाविशेषेषु यस्मिन् यादर्थ्यं पत्रकारकत्वं च तत्सर्वं सपरिकरं
विविच्यत इत्यर्थः ॥ उच्यत इति बुद्धिस्थस्य स्फुरद्द्रूपत्वामिप्राये-
णोक्तम् । अथञ्च शब्दबलविचारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां स्वतःप्रामा-
ण्यवादिनामसम्भावनादिरहितानामर्थं आद्य उक्तः । अथार्थबलवि-
चारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां परतःप्रामाण्यवादिनां पूर्वोक्तस्थे अस-
म्भावनापिपरीतभावनयोस्त्वयात् तदर्थं सर्वनिर्णय उच्यत इत्यर्थः
फलतीति शुभम् ॥ १ ॥

इति हरिपदकुङ्कुमतो भावितवसनस्य धल्लभीयस्य ॥
श्रीमन्नियन्धविहृतौ शास्त्रार्थं विषमपदविहृतिः ॥ १ ॥
मुर—नरक—जराज—ह्लिष्टदेवेशराज-
व्यसनकदणराजद्राजलीलासमाजः ॥
यदुपुरपुरहृतौ धामदेवाजनूतो
निजपुरमिव पायादन्तरायादपायात् ॥ १ ॥
प्रलयजलद्वष्टेर्गोकुलस्पावनाय
स्वसृदुकरनयाग्रन्यस्तगोवर्द्धनाद्रेः ॥
भगवत इह शास्त्रा तत्त्वदीपप्रकाशा-
ऽऽवरणभरविभङ्गे प्रक्रियाया समाप्नोत् ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यनरणनखचन्द्रचन्द्रिकानिरत्तहाईतमस-
त्तहामस्य गोस्त्रामिर्धायदुपतिस्तुतस्य श्रीपीताम्बरस्य
कृतौ तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणभङ्गे शास्त्रार्थप्रकरणं
प्रथमं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीश्रीबलुभाचार्यविरचितः स्वकृत-
प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः ।

तत्त्वप्रदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतया
आवरणभङ्गाख्यव्याख्याया समलङ्कृतः ।

सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

करेण स्थीयानां हृदयमिव हृयद्भवलवं
दधानः सम्प्रीयक्षमृतमधुरैर्बालचारितैः ॥

हृसधरूपैर्दन्तैः करचरणजान्घञ्जनपरः

शिशुः कृष्णोऽस्माकं दिशतु हृशमीशः स्वविषयाम् ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणे, परम्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि हरिं न सेवन्ते ।
येऽपि सेवन्ते तेऽपि मतान्तरेरेव संयन्त इति तद्विचारणार्थमयमुद्यम
इति प्रतिज्ञाय प्रपञ्जसाफल्याय, प्रपञ्जां भगवत्कार्यं * इत्यादिना
जडजीवान्तर्यामिणां स्वरूपं, तेषां भगवद्देश्यं, भगवत्स्वरूपं साम-
र्थ्यं, भगवतः परमफलत्वं चोक्तं, भगवद्भजनमेव जीवानां परम-
फलावान्तरफलमाधनमिति तदेव जीवैः कर्तव्यमित्येवं सर्वेषां श्रु-
त्यादीनां पूर्वोक्तप्रमाणानां तद्विच्छिन्नानामन्येषां यथार्हमभिप्रेतना-
त्पर्यगोचरश्चार्थ इति निर्द्धारितम् । तदिदं मन्दमध्यमानां हृदये तदा
विरीभवति यदा तेषां प्रमाणानामिदं पौर्वापर्यमुपपाद्योच्यते । न
त्यन्यथापि । अस्तम्भान्तर्यामिणीतमावनाभ्यां व्युत्थानमम्भतात् ।

व्युत्थानप्रकारस्तु—पूर्वप्रकरणे जीवजडान्तर्यामिणां भगवद्दे-
श्यत्वं, तदभिमतत्वं च यत् प्रतिपादितं, तच्छब्दाविषलेनेति श-

द्वादेव सिद्धम् । शब्दश्च मानान्तरविरोधे आदरणीयत्वं नाहति । न खलु प्रत्यक्षविरुद्धं श्रुतिशतैरपि निर्णेतुं शक्यते । न हि प्रत्यक्षतो निर्णीतोऽश्वः शब्दशतैरपि गीत्वेन प्रत्याययितुं शक्यते । तस्मान्न तद् युज्यते । किञ्च । आस्तिकानां श्रुत्यादौ प्रामाण्यनिर्द्धारे सत्यपि तदर्थस्यास्मदाद्यधिपयत्वेन तदर्थनिर्णेतारः सर्वज्ञाः स्मृति-कारास्तधिर्णयायाध्रयणीयाः । पूर्वप्रकरणोक्तं तु तद्विरुद्धत्वादभौ-तमित्यपि सम्भाव्यत इत्याद्याकारः । अतस्तदुभयनिवृत्त्यर्थं द्वितीय-प्रकरणमावश्यकमिति तद् व्याख्येय्यासद्यः पूर्वप्रकरणधिवृत्तिसमाप्तौ कृतायाः सर्वनिर्णयकथनप्रतिज्ञाया युक्तिसम्बन्धकथनमुखेन पूर्वप्र-करणसङ्गतिमपि धोषयन्ति ।

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ॥

सर्वनिर्णयबोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वेदार्थरूपं भगवन्तं मङ्गलार्थं स्तौति ।

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्वहुरूपकम् ॥

स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥

पञ्चात्मकमिति ॥ अग्निहोत्रादिभेदेन पञ्चरूपत्वम् । तेषां भकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वम् । उभयोरनेकरूपत्वं वक्तुं साध-नैर्वहुरूपत्वमाह ॥ साधनैरिति ॥ सर्वेषां समुदायफलमाह ॥ स्वानन्ददायकमिति ॥ धर्मरूपेणैव फलदानं भविष्यतीत्याशङ्को-श्वररूपेणैव फलदानमिसाह ॥ कृष्णमिति ॥ उत्तरकाण्डार्थमाह ॥ ब्रह्मरूपमिति ॥ स्वानन्ददायकं कृष्णमित्यत्रापितपो रूपयोरुत्तरं श्रेष्ठमिसाह ॥ परमिति ॥ स्तुमः स्तोत्रमेव यथाज्ञानं कुर्मः । न तु स ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रमाणेनेत्यादि ॥ तथाच प्रमाणादिवस्तुष्करूपया युक्त्या

ज्ञानादेर्मागस्य प्रापञ्चिकपदार्थस्य प्रमाणादेष्ट स्वरूपयाथात्म्य-
निश्चयान्मको बोधः । तेन चासम्भावनादिनिवृत्त्या मन्दानां मध्य-
मानां च हृदये पूर्वप्रकरणोक्तार्थस्यैव शास्त्रनिरूपणमाफल्यम् ।
मुष्यानां तु योऽर्थः पूर्वमुत्पत्त्या निरूपितः सोऽत्रोपपत्त्या निरूप्यत
इति स्थूणाखननवद् दार्ढ्यमित्येककार्यत्वं सङ्गतिः । प्रमाणादीनां
यथासम्भवं साङ्गानां युक्तित्येन प्रतिपाद्यत्वं, तेषां च मार्गपदार्था-
दिस्वरूपबोधहेतुत्वं, तस्य चासम्भावनादिनिवर्तकत्वमिति सम्बन्ध-
घटना च बोध्या । प्रमाणादिचतुष्केण निरूपणन्तु चतुर्लक्षण्यनुसा-
रित्वयोधनार्थम् । किञ्चोक्तरीत्या असम्भावनाद्युदये तन्निवृत्त्यर्थं प्र-
माणादीनां बलाबलं निर्णयम् । तच्च प्रमाणस्वरूपादिनिर्णयाधीन-
मतः प्रमाणप्रकरणभावश्यकम् । ततस्तेन सिद्धे वेदादेर्बलिष्ठत्वे पुन-
राराङ्गान्तरमुदेति । जीयादयस्त्रयोऽपि चेद् ब्रह्मांशास्सर्हि कुत-
स्तेषु तारतम्यमिति । सर्वे चेद् ब्रह्माभिर्षं तर्हि को विशेषो ब्रह्म-
णीति च । तन्निवृत्त्यर्थं हेतुपूर्वं सर्वस्य स्वरूपनिरूपणं कर्तव्यमि-
ति प्रमेयप्रकरणभावश्यकम् । ततस्तरतमभावे बुद्धेऽपि धौतानां
साधनान्तराणामपि विद्यमानत्वाद् भक्तौ कुत आधिक्यमिति श-
ङ्कन्ऽवतिष्ठते । तन्निवृत्त्यर्थं सर्वेषां साधनानां फलतः सुखदुःखसा-
ध्यतया च तारतम्यबोधनाय फलप्रकरणमप्यावश्यकम् । तेन फल-
तः सुखसाध्यतया च भक्तेराधिक्ये सिद्धेऽपि यथैव वेदोक्तमा-
यादिकैः साधनैः फलं, तथैव भक्त्वापि चेन्न कश्चिद् विशेष इति
फलतो विशेषं वक्तुं साधनस्वरूपनिर्णयाय साधनप्रकरणमप्याव-
श्यकम् । एवं चतुर्भिः पूर्वोक्तैः हठीकृते ततस्त्रिगमनम् । तेन सर्व-
निर्णयबोध इति तदप्यापश्यकमित्यतोऽप्येवं निरूपणमिति बोध्यम् ।

एवमुपदेश्यान् प्रेक्षावतोऽभिमुखीकृत्य पूर्वप्रकरणे, वेदाः धी-
कृष्णोत्यादिना वेदादिशब्दात्मकस्य प्रमाणस्य तन्मध्येऽपि वेदस्य प्र-
थमोद्दिष्टत्वात् तस्य च सचिपयत्वात् तत्प्रमेयं तत्स्वरूपादिकं च
निर्णिनीयन्तो मङ्गलमाचरितुमवतारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥
सर्वेस्मिन्निर्णेतव्ये । एतेन सर्वमूलभूतत्वाद् वेदस्य तदर्थं एव मङ्गल-
त्वेन प्रथममुपनिबन्धनीय इत्यौचित्यमपि दर्शितम् । तत्र सम्पूर्ण-
स्य वेदस्य काण्डद्वयात्मकत्वात् प्रथमं-पादत्रयेणोक्तं-पूर्वकाण्डार्थं
विशदीकुर्यन्ति ॥ अग्निहोत्रेत्यादि ॥ तेषामिति ॥ अग्निहोत्रादीनाम् ॥

उभयोरिति ॥ प्रकृतिविकृतिरूपयोः ॥ साधनैरिति ॥ शास्त्रामेदेन
 नानाप्रकाराद्युक्तैः । तथाच पूर्वमीमांसायाम्, अथातो धर्मजिज्ञा-
 सेति शास्त्राधिकरणे वेदार्थरूपधर्मजिज्ञासां प्रतिहाय, को धर्म
 इत्याकाङ्क्षायां, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति समनन्तराधिकर-
 णे चोदनालक्षणपदेन लौकिकम्, अर्थपदेनानर्थभूतं पैदिकं च
 व्युदस्योभयधर्मयिशिष्टो धर्मो वादशलक्षण्यां प्रकृतिविकृतिभेदेन
 द्विरूपोऽग्निहोत्रादिपञ्चात्मको यज्ञस्यरूपो विचारितः । तेन स एव
 पूर्वकाण्डार्थः । तत्रैव शास्त्रान्तराधिकरणे किञ्चित्साधनभेदेन शा-
 स्त्रान्तरीययागाद् विलक्षणस्वरूपसंस्थानत्येऽपि सुप्तोत्थितोपधिष्टपु-
 पवत् तस्येन प्रतीयमानः स एव शास्त्रार्थ इति विचारितम् । तेन
 काण्डार्थविशेष एव शास्त्रार्थ इति भावः । एवं प्रमाणप्रमेयसाधनैः
 पूर्वकाण्डार्थ उक्तः । एतमेव फलेन यस्तुमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥
 स्वानन्ददायकमिति ॥ स्वानि पञ्चादीन्यानन्द आत्मसुखं तयोर्दा-
 यकम् । एतावान् पूर्वमीमांसासिद्धोऽर्थः । उत्तरविचारे तु, एत-
 स्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः स्वांशो य
 आनन्दस्तस्य दायकमित्यर्थ इति फलतः स उक्तः । फलमत उपपत्ते-
 रिति न्यायमनुसृत्य जैमिनीयमतनिराकरणायाहुः ॥ धर्मैत्यादि ॥
 काण्डभेदायाहुः ॥ उत्तरेत्यादि ॥ काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वायाहुः ॥
 स्वानन्देत्यादि ॥ अत्रापीति ॥ उत्तरकाण्डे । तथाचोत्तरकाण्डे ब्रह्म-
 रूपेण प्रतिपाद्यत्वे फलदानमीश्वररूपेणैव, न तु ज्ञानादिरूपेण । पू-
 र्वोक्तन्यायात् । तेन काण्डभेद एकवाक्यत्वं चेत्यर्थः । उभयो रूप-
 योर्वेदार्थत्वाविशेषेऽपि तारतम्यहापनायाहुः ॥ तयोरित्यादि ॥ उ-
 त्तरस्योत्कृष्टत्वे गमकमाहुः ॥ स्तुम इत्यादि ॥ यतो वाचो निर्वर्तेन्त
 इत्यादिश्रुतेस्तद्येत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मलुभेन सर्ववेदार्थकथनात् प्रमाणतो निर्णय उक्तः ।
 अतः परं प्रमेयेणैतं निर्णिनीयन्त आहुः ।

पञ्च रूपाणि गणयति ।

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ॥

चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥

विद्याविजयन्ती

श्रीगोपाललालप्रभुसेवामर्वाण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविह्वलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गार्दीके टीकेत काशीस्य गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसो ब्रह्मगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०#०—

(संख्या ३) ग्योछायर १)

संवत् १९६५

विद्याविकास प्रेस बनारस ५

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजधी-
न्याये न्याय्यपार्यधर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
षेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुडुमे हिमकरः सन्तापनिर्घोषणे
घर्माग्नीजवने नवाम्बरमणिदांषो द्विपत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरूपधिबन्धुः प्रपञ्चे जने
धीमान् भाति विभुर्गुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

यत एव श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतचरिते, शङ्खया हुताग्निहोत्र-
 दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरिति क्रम उ-
 च्यते । अतस्तत्तत्कल्पशिष्टाचाराभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । अत्र प्रमे-
 यनिरूपणस्य सर्वसाधारणत्वेन क्रमोक्तेरपि तथात्वात् ॥ एतेषामि-
 त्यादि ॥ अग्निहोत्रादीनामिज्यारूपत्वेनेज्यप्रीतिसाधकत्वं युक्तं, न
 भगवत्त्वम् । इज्यायामिज्यरूपत्वस्य प्रत्यक्षविद्वत्त्वादित्यर्थः ॥ हरि-
 रिति ॥ यज्ञो वै विश्वुरिति श्रुतेर्मा विद्यन्तेऽभिद्यन्ते मामित्येकादशे
 भगवद्वाफयाश्च सिद्धे यागस्य भगवत्त्वे तद्विद्वत्त्वं प्रत्यक्षं नादरणीय-
 मित्यर्थः । नचाग्निहोत्रस्य जुहोतिचोदनासिद्धत्वेन होमत्वात् प-
 चानां न भगवत्त्वमिति शङ्काम् । यस्य भूयास्तो यज्ञकतव इत्यत्र
 देवतोद्देशेन हविस्स्यागस्यैव यज्ञनामकत्वेनाङ्गीकारात् । नच जुहो-
 तेस्स्यागार्थत्वे मानाभावः । तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरामेचने स्यादि-
 ति जैमिनिसूत्रस्यैव नत मानत्वात् । माप्यकारादिभिरपि तथाङ्गी-
 कारात् । नदीभिरपि यजति जुहोत्योः प्रक्षेपविशिष्टस्यागार्थत्वं तुल्यम-
 ङ्गीकृत्य प्रक्षेपस्य यजतावद्भत्वं जुहोती प्राधान्यमिति विशेषाभ्युप-
 गमाच्च । अतो हविस्स्यागरूपेण यज्ञत्वस्याग्निहोत्रेऽप्यक्षतयम् । स
 एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निर्द्वंद्वं दर्शपूर्णमासाविति भीमांसकप्रसिद्धश्रु-
 तेत्येति ॥ २ ॥

साधनसाध्यरूपता नैकस्येवाशङ्क्य सर्वत्र भगवत एव द्वि-
 रूपत्वमिति वक्तुमाह ॥

तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्मृगादि यत् ॥

प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥

तत्साधनं च स हरिरिति ॥ साध्यरूप-एव-स हरिः, साधन-
 रूपोऽपि । चकारात् साध्यसाधनरूपोऽपि । साधनद्वैरूप्यं निरूपय-
 ति ॥ प्रयाजादिस्मृगादीनि ॥ यत्किञ्चित् तत्कलोपकारि, स्व-
 रूपोपकारि वा, नातोऽन्यदस्तीत्यर्थः । गणितानां नाम्ना भसि-
 द्दानां प्रकृतिरूपत्वमित्याह ॥ प्राकृतमिति ॥ एतद्वै नित्यं काम्यं ।

नित्यकाम्यव्यवस्था एवैव । यथावदुक्तकर्त्तव्यं नियतफलं तन्नि-
 सप्तम् । न तु फलरहितम् । अकरणं राजदण्डवत् प्रसवायः । न
 हि राजमेवापां फलाभावः । एतदप्रतिपादकत्वमेव मुख्यतया
 वेदस्य । द्वितीयं रूपमाह ॥ काम्यं तु विकृतमिति ॥ कामनाया-
 मेव फलदम् । विकृतत्वात् स्वभावतो न नित्यफलं प्रयच्छति ॥३॥

साधनेत्यादि ॥ पूर्वमानन्दस्यैव फलत्वेन कथनात् प्रीतेर्व्यापा-
 रत्यमेव घाच्यम् । मानन्दश्च भगवान् यद्वाश्च स पवेति साधनसा-
 ध्यरूपता एकस्य हरेर्न घक्तुं शक्येत्याशङ्क्य सर्वत्र यागवियये प्रय-
 श्चादौ च भगवत् एव तथात्वमिति घक्तुं साम्प्रतं यागवियये तथा-
 त्वमाहेत्यर्थः ॥ साध्यरूप पवेत्यादि ॥ साधनानामपि यागप्रकरण एव
 भावितत्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणरूपद्वितीयस्कन्धेऽध्याये च...तेषां
 भगवद्व्यवचत्यस्य निर्णीतत्वेन यथैकस्यैव रूपमेदाद् द्विरूपत्वं त-
 याऽन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । एवं पञ्चात्मकत्वं सपरि-
 करं विवृतम् । अतः परं द्विरूपत्वं वियरीतुंमाहुः ॥ गणितानामि-
 त्यादि ॥ अग्निहोत्रमित्यादिना संख्यातानां मात्रा प्रसिद्धानाम् ।
 कौण्डपायिनामयनेति घायव्यपशुरित्येवं नामान्तरादिना न, किन्तु स्व-
 नाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वं निखिलमङ्गजातं यत्र निरूप्यते सा
 प्रकृतिस्तादृशत्वमाहेत्यर्थः । ननु-नित्यकाम्यमेदेनापि द्वैरूप्यं- हृद्यत
 इति तत्कुनो नोच्यत इत्याहुः ॥ एतदेवंत्यादि ॥ तथाच पर्यायमात्र-
 मेव भिद्यते, न तु स्वरूपमित्यर्थः ॥ एवेति ॥ उच्यमानप्रकारिका ।
 प्राकृतेः कथं नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायां नित्यलक्षणकथनमुखेनोत्तर-
 माहुः ॥ यदित्यादि ॥ यद् यावदुक्तं तत्प्रकरणे कृत्स्नमुक्तमङ्गजातं
 कर्त्तव्यं यत्र तादृशं नियतफलम् अवश्यभाविफलं यस्य तादृशं च
 तन्निमित्तमित्यर्थः । एकदेशिभिर्नित्ये फलं नाद्रियत इति तन्निराकर्त्तु-
 माहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ नन्वकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेव नित्यत्वम-
 स्तु । आश्विनं धूम्रललाममालभेत, यो दुर्ग्राहणः सोमं पिपासेत् वीर-
 हा या एष देवानां योऽग्निमुद्गासयत इत्यादिष्वकरणोद्गासनादिना
 वीर्माङ्गप्यवीरहत्यादिश्रावणात् । न तु फलवत्त्वमपि । काम्ये व्यभि-
 चारादित्यत आहुः ॥ अकरण इत्यादि ॥ अयमाशयः । वेदानां भग-

षड्भिश्चास्वरूपत्वात् प्रवर्त्तमानो विधिस्तथाऽऽरूपः । श्रुतिस्मृती नमै-
 धाणे इति स्मृतेश्च । यजधातोः पूजार्थत्वाधागः पूजारूपः । इत्यथ
 भगवन्नेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, मां यजेताहरेत्, कर्तुम् * नः तु
 श्रौतेन पशुना मां यजेत घनाश्रमी * इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः । एवं
 सति यागो भगवदाहसतत्पूजारूप इति सिद्धति । तथा सति क-
 र्त्तव्यकरणे प्रत्यवायः करणे फलं चोक्तन्यायेन युक्तमिति । नच यत्र
 यजतिर्न भूतस्तत्र पूजारूपव्यभिचारं इति शङ्काम् । ईजेऽनुयहं वि-
 धिवदग्निहोत्रादिलक्षणैः * प्राकृतैर्विकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेद्रवम् *
 इति दशमस्कन्धीयवाक्येन तादृशैरन्यैश्च सर्वेषां पूजार्थनिर्णयात् ।
 एवमेव स्मार्त्तकर्मण्यपि बोध्यम् । सन्धोपास्त्यादिकर्मोप विधिना
 गोदितानि मे * पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यग् * इति तत्रापि तथा
 वाक्यात् । नचेवं सति काम्येऽपि यज्ञत्वादिष्वपणेनोक्तत्वात्प्रास्तु-
 ल्यत्वाच्चदकरणेऽपि प्रत्यवायापत्तिः । नचेष्टापत्तिः कर्त्तुं शक्या ।
 तथा वाक्याभावात् । अतः पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्कन्यामाहुः ॥
 प्रतदित्यादि ॥ इदमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । एवञ्चाकरणे प्रत्यवाय-
 जतं कर्त्तव्यं सति नियतफलत्वं नित्यत्वमित्येव नित्यलक्षणम् । याव-
 दुक्तेत्यादि तु प्रकृतिबोधनायेति बोध्यम् । काम्यं तु वैकृतमित्यत्र
 वैकृतमित्युदेत्यमलं ३ ॥

एवमुद्देशतो रूपद्रव्यं निरूप्य फलं निरूपयति ॥

ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्त्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ॥

अन्यथा स्वर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥४॥

वाक्यशेषात्त्वात्ममुखं प्रसिद्धेल्लोक उच्यते ॥

यन्न दुःखेन सम्मिन्नं न च अस्तमनन्तरम् ॥

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥

ज्ञानिन इति ॥ भगवदानन्दरूपं फलं ब्रह्मज्ञानयुक्तस्य यथोक्तकर्म-
 कर्त्तुरेव । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्तौ सत्तां पौदाविहितश्वेदभिव्यक्तौ

भवति । पुरुषो विहितः पौढेयत्रोक्तं पञ्चात्मकं ब्रह्म च तदैव फलं प्रयच्छतीति भावः । मर्यादायां क्रममोक्ष एव-फलम् । सद्योमुक्ति-स्त्वतिकृपया । ब्रह्मज्ञानाभावे तु पञ्चात्मकाद्भवतः स्वर्गमुखं भवति । भिन्नवाक्येष्वपि फलत्वेन निरूपणात् ॥ ४ ॥

स च स्वर्गो द्विविध इत्याह ॥ वाक्यशेषादिति ॥ मुष्टु अर्ज्यत इति स्वर्गः । सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वेहानिदृशौ यदात्ममुखं प्रकटीभवति, तदाग्रहोत्रादिसाध्यम् । सर्वदेवानामधिकृतानां तुष्टा-वाध्यत्पिकृत्वे-यागस्य जाते आत्मानन्दः प्रकटो भवति । एत-दभावे-तु भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः ॥ मसिद्धिर्लौकिकी वाक्यशेषमाह ॥ यन्न दुःखेनेति ॥ स्वर्गकाम इति सर्वत्र स्वर्ग-शब्दार्थः सन्दिग्धः । सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति । वाक्यशेषः शाखान्तरे मसिद्धः । दुःखानुभवसहितः । सुखानुभवो लौकिकः । स्वर्गोऽन्यथा अलौकिकत्वात् । सुखानुभवश्च अनन्तरमेव कालेन ग्रस्यते । त्रिक्षणावस्थायित्वात् । न तथा वैदिकः । लौकिको ह्यभिलाषानन्तरं प्रयत्नसम्पाद्यः । वैदिको न तथा ॥

तादृशं सुखं किमिसाकाङ्क्षायां विषयजन्यं तथा भवितुं नाहति । दुःखसम्भेदकस्यावश्यकत्वात् । नापि परमानन्दः । ई-श्वराधीनत्वात् । अत-आत्मसुखमेव तादृशं भवति ॥ ५ ॥

फलं निरूपयतीति ॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे, कर्म-णा मृत्युमृपयो निपेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे मनीषि-णः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभ्यो, ह्यात्वाऽऽत्वा च कर्मणि जनोऽयमनुतिष्ठति *विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेद् *इति भगवद्वाक्याच्चाधिकारिभेदात् फलभेद इत्यधिकारिणं व्यापारं कर्मस्वरूपं च ज्ञापयितुं नित्यानां फलं निरूपयतीत्यर्थः ॥ भगवदानन्दे-ति ॥ तेन सिद्धान्ते मोक्षस्वरूपमधिकारीचेति द्वयं विवृतं ज्ञेयम् । एवञ्च भवाय नाशयेति पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येन देहयोगस्य

भगवद्विचारितकार्यार्थत्वादेने निष्कामाः, ब्रह्म ज्ञात्वापि कर्म कुर्वन्-
 त्स्वल्पेवं रूपेण ये विचारितास्तेषामिदं फलम् । अयं चार्थ उत्तरमो-
 मांसायां साधनाध्यायतुरीयषादे जैमिनिमततः सिद्ध्यति । तत्र, पुरु-
 पार्थोऽतः शब्दादिति वादरायण इति सूत्रे 'केवलविद्यायाः वेदानवि-
 पयात् केवलाद्भवत एव वा पुरुषार्थो मोक्षादेने तु कर्मणा, ब्रह्मवि-
 दामिति परं, नायमात्मैशुषकम्य, यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इत्यादि-
 शब्दादिति सिद्धान्तमुक्त्वा, शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति
 जैमिनिरित्यादिसूत्रेषु विद्यायाः कर्माद्भवात् कर्मणो वा, विद्यासमु-
 च्चितात् कर्मणो वा पुरुषार्थ इति जैमिनिमतस्य दर्शितत्वात् ॥ हेतु-
 रिति ॥ व्यापारः । ननु ज्ञानानावेऽपि यागत्वस्यादिसिष्टाद्याजानिर्न
 प्रत्येय तदभिव्यक्तौ को हेतुरित्यत आहुः ॥ योदेत्यादि ॥ औपनिषदं-
 शाब्दमग्निहोत्रादिपञ्चकं - पूर्वकाण्डोक्तमित्येवं पाठा विहितश्चेत्तदा
 वेदार्थरूपो मराजानभिव्यक्तो भवति । यथा, विद्वत्सूत्रः प्रथमाः स-
 ष्टमासतेति सहस्रसमे सत्रे, ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्य-
 यः शकुनिर्ब्रह्म नामेत्यत्र तदेव फलं मोक्षरूपं प्रयच्छति, नान्यथेत्य-
 र्थः । नन्वभिव्यक्तश्चेत् सद्य एव मोक्षं कुतो न प्रयच्छतीत्यत आहुः ॥
 मर्यादायामित्यादि ॥ एवञ्च-पूर्वकाण्डेऽपि विराजनाभिसम्पद्यते-अमृ-
 तभिरतीत्येव ज्ञानीयकेषु वाक्येषु यो मोक्ष उक्तः सोऽपि ज्ञानसहि-
 त एवेति हेतुम् । क्रमिकत्वं चार्थिरादिमार्गयोधकश्रुतिभ्य इति
 च । तत्रकारस्त्वयं साधनप्रकरणे, सर्वं ज्ञानमित्यादिभ्य, तथाविधा-
 नित्यन्तेन स्फुटीकरिष्यते । ननु यदि मर्यादायां क्रममुक्तिरेव तदा
 सद्योमुक्तिर्योगादिनापि न स्यात् । मर्यादायास्तत्रापि तुल्यत्वात् ।
 तथाच नद्वयोधकवाक्यविरोध इत्यत आहुः ॥ अतिक्रमयेति ॥ तथाच
 वाक्यानि पुष्टिमार्गपराणीति न विरोध इत्यर्थः । एवमुक्तमाधिकारि-
 णां फलमुक्त्वा मध्यममन्दयोः क्रमेण फलमाहुः ॥ ब्रह्मेत्यादि ॥
 भिन्नवाक्येष्विति ॥ ज्ञानमन्तरेण यत्र केवलो यागो बोध्यत तादृशेषु
 स्वर्गकामादिवाक्येषु । तथाच तदन्यथानुपपत्त्या मध्यमादेरापि फ-
 लमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । एवञ्च द्विरूपं तत्क्रमाद्भवेदित्यत्र अधिकारि-
 क्रमादित्यर्थो-योष्यः ॥४॥ सचेति ॥ ज्ञानानाये उच्यमानः सुखारम्भः
 स्वर्गः । फलद्वयमेकास्मिन् वाक्ये कथं संग्रहीतुं शक्यमित्याकाङ्क्षायां
 ह्यपौरुष्यनुगतं रूपमाहुः ॥ सुष्टित्यादि ॥ तथाचात्मसुखे-लोकैः च

योगकृत्योस्तुन्यत्यात् स्वर्गपदेनोभयं सम्प्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः । पू-
 र्यस्य स्वरूपमाहुः ॥ सत्त्वेत्यादि ॥ आत्मसुखमित्यत्र आत्मपदेनान्तःकरणं
 बोध्यम् । तच्च जीवोपमोग्यं जैयानन्दान्म्यूनमित्युक्तम्, तुलयाम
 लयेनेत्यस्य सुयोधिन्याम् । तत्रैव व्यापारं व्यापारिस्वरूपं चाहुः ॥
 सर्वेत्यादि ॥ द्वितीयस्याहुः ॥ एतदभाव इत्यादि ॥ एतदभाव इति ॥
 देवतोपामाये । भद्रापूर्वे व्यापारो बोध्यः ॥ लौकिकीति ॥ एवं गी-
 तायां, त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिनाऽनूक्ता ज्ञेया । अन्यथा यामिमां-
 मित्यादि न वदेत् । एकादशे च, इष्टे देवता यज्ञैरित्यादि च न वदे-
 त् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु- स्वर्जनरूपस्यार्थस्य लोकेऽपि-तौल्ये किं
 वाक्यशेषोपन्यासेनेत्याशङ्कनायां तदाहुः ॥ स्वर्गकाम इत्यादि ॥ वा-
 क्यशेषादितीत्यत्र इति हेतौ । तथाच जैमिनिना तस्यैव निर्णाय-
 कत्वकथनात्तदुपन्यास आश्चर्यक इत्यर्थः । तस्य निर्मूलत्वम-
 निरास्तायाकरं प्रमाणं चाहुः ॥ शास्त्रेत्यादि ॥ यचनाकरः स्याच्छि-
 टाहतो न स्यात् तथा सति न शिष्टेषु प्रसिद्धेतेति प्रसिद्धिरेव, मान-
 मित्यर्थः । नन्वत्र लोकविशेष-एव तादृशं सुखमुच्यताम् । आत्म-
 सुखे किं मानमित्याकाङ्क्षायां वाक्यं व्याकुर्वन्तस्तद्वदन्ति ॥ दुःखे-
 त्यादि, भवतीत्यन्तम् ॥ तथाच दुःखासम्मिश्रत्वे सति स्वप्नाप्रति-
 योगित्वे-सति अभिलाषातिरिक्तासाधारणकारणसंपाद्य सुखं स्वर्गं
 इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सत्यन्तं लौकिकसुखधारणाय । द्वितीयं तु
 नित्यत्वबोधनायैव । विशेष्यदलं परमानन्दधारणायेत्येवं द्वयोर्धार-
 णे आत्मसुखमेव पारिशेष्यात् सिद्धयतीति धृतार्थापत्तिरेव मानमि-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

स्पर्धासूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ॥

प्रवृत्तिमार्गानिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥

नच स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ॥

अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ॥

शुद्धे सत्त्वगुणोद्भेदः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥

तदाह ॥ स्पर्द्धेति ॥ स्वर्गलोके विद्यमानानामिन्द्रादीनां स्पर्द्धा-
 दिकं श्रूयते । तच्च दुःखरूपम् । नच ब्रह्मलोकः स्वर्गशब्दवाच्यः ॥
 प्रवृत्तिमार्गनिवृत्तात् । ज्ञानाभावेन केवलकर्मकरणं प्रवृत्तिमार्गः ॥
 अत एव क्रममुक्तिमार्गे तेन गच्छन्तीत्याह ॥ न ध्रुवोपरि तद्ग-
 तिरिति ॥ ६ ॥ नापीन्द्रलोकेषु वाक्योक्तं सुखं सम्भवति अनुपपत्ते-
 र्कत्वात् । अतः पारिशेष्यादात्मसुखमेव वाक्यार्थः । अत एव
 स्वर्गशब्दः स्वसाधने भगवता प्रयुक्त इत्याह ॥ तत्सत्त्वतो भवेत् ॥
 सत्त्वगुणमष्टादेव तदात्मसुखं भवेत् । सत्त्ववृद्धिश्च शुद्ध्या ।
 अतः पञ्चानामाष्टत्तेश्रोपयोगः । भगवद्वाक्यमाह ॥ स्वर्गः सत्त्व-
 गुणोदय इति ॥ सत्त्वगुणाद्वा उदयो यस्येति ॥ ७ ॥

तदाहेति ॥ तस्मान्नेतोः पारिशेष्यं व्युत्पादयितुं लोकेषु तद-
 मायं साद्धेनाहेत्यर्थः ॥ स्पर्द्धादिकं श्रूयते इति ॥ देवाः सुराः संय-
 ता आसन् तद्गतिर्न्यक्कामयत तेनापाक्रमत्, तदिन्द्रोऽञ्चायत् । आ-
 दित्यो पा अस्मान्लोकादमुं लोकमायन् । तेऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं
 लोकमभ्यभ्यासित्वाविषु श्रूयत इत्यर्थः । नन्वेवं स्तति पूर्वोक्तदो-
 पाणां ब्रह्मलोके अभावात् स-एव स्वर्गत्वेन वाच्य इत्यत आहुः ॥
 नचेत्यादि ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ फलशेषिणः कर्तुरित्यर्थः । तावता कर्षं
 न तस्य स्वर्गत्वेन ब्रह्ममित्यत आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अयमाश-
 यः द्विविधो हि ब्रह्मलोकः । प्रवृत्तिमार्गगम्यो निवृत्तिमार्गगम्यश्च ।
 तत्राद्यः स्रष्टादिदोषवान् । तस्य तादृशत्वं स्कान्दे कुमारिकाखण्डे
 इन्द्रद्युम्नकथायां प्रसिद्धम् । स हि मार्कण्डेयतालजङ्घादीन् स्वनाम-
 यशःपृष्ट्वा, तेन जर्नाम इत्युक्ते पाताङ्गीतो मार्कण्डेयाद्युपदेशेन कश्चिद्
 यद्गुह्यकल्पजीविनं कूर्मं पृष्ट्वा तेन तदयशस्युक्ते भूमौ यशःसत्त्वेन पुन-
 र्ब्रह्मलोकं जगामेति कथनात् । रामायणेऽपि बभ्रदानाभावेन ब्रह्मलो-
 के ध्रुवार्पीडितस्य कस्यचित् सहस्राश्वमेधयाजितः पुनर्भूमावागत्य
 तद्वत्त्वा पुनस्तत्र गमनांकेषु । द्वितीयस्तु-वेदान्तविद्वानिति श्रुत्या
 अक्षयः पूर्वोक्तदोषरहितः । तत्र यथा योगयुक्तस्य परिधाजो रणामि-
 सुखे हतस्य च सूर्यमण्डलं भित्त्वा मार्गस्तथा क्रममुक्तिगन्तुधुंयं

(उत्तमिपु)

नीचैःकृत्य तदुपरिमार्गस्तेन यथा द्वितीये गम्यते । स च प्रवृत्तिमार्गनिष्ठस्य कर्तुंस्तादृशाधिकाराभावाद्गम्य इति । तन्मार्गगमनाभावात् - तस्य तत्प्राप्तिः । अत एव तदभिलाषेण न तस्योपनयनमित्यभिलाषोपनीतत्वाभावात् स स्वर्गशब्दवाच्य इति ॥ ६ ॥ प्रथमस्योक्तस्कान्दादिसिद्धस्वरूपत्वमभिसन्ध्यायाहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ दुःखसम्मोहादिरूपायास्तस्या इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ लक्षणप्रवेशात् । नन्यात्मसुखं ज्ञानानन्द एव भवतु तस्य आन्तःकरणत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामुक्तार्थदाढर्याय गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ इत्याहेति ॥ अनेनाशयेनाहेत्यर्थः । ननु लक्षणानुरोधाद्भवत्येवं तथापि प्रवृद्ध एव सत्त्वं आत्मसुखं भवति, न प्रवृद्ध इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ अतः पञ्चानामित्यादि ॥ अन्यथा फलस्य विधिवाक्य एवोक्तत्वादेकस्यैव करणे सकृदेव च करणे फलावश्यंभावाद्दर्शपूर्णमासोऽयामिष्टा सोमेन यजेत, यावज्जीघमग्निहोत्रं जुहोति, प्रतिसंवत्सोमः पशुः प्रत्ययनं तथेत्यादिवाक्ययोधितं पञ्चानां कारणमावर्त्तनं च व्यर्थमेव स्यादतः प्रवृद्धिरेव भगवत्प्राप्तयेऽभिप्रेतेत्यर्थः । पुरस्फूर्त्तिकार्थकथने भगवत्प्राप्तये लक्षणार्थत्तरिति तत्परिहारायाहुः ॥ सत्त्वगुणाद्वेति ॥ ७ ॥

एतदात्मसुखरूपं फलं, नित्यमाह ॥

अतस्तदेव हि फलं कामाभावेपि सिद्ध्यति ॥

यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥

श्लिष्टप्रयोगाद्देवस्य परोक्षकथनं मतम् ॥

वालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥

अतस्तदेवेति ॥ तैः स्वभावत एव शुद्धिः सम्पाद्यत इति

भोजने तृप्तिवन्न कामना अपेक्षते । तर्हि विकृते कथं कामनापेक्षा तत्राह ॥ यागादेर्भगवद्रूपादिति ॥ आधिभौतिकं वा फलं कथमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ यागादेरिति ॥ भवेद्रूपत्वात् । काम्यो

नित्योवा यागादिः कामितं फलति ॥ स्फुटमिति लौकिकं फलम् ॥
 यतः स्पष्टमेव कारीर्यादेः फलम् अनुभूयते ॥८॥ ननु स्वर्गो नाम
 लोक एवास्वर्गाय वा एतानि लोकाय द्रूयन्त इति । देवेभ्यो वै स्वर्गो
 लोकस्तिरोऽभवादेति । स्वर्गो वै लोको नाक इति सर्वत्र स्वर्ग-
 लोक एव स्वर्गशब्दार्थस्तत्कथमुच्यते, आत्ममुखं स्वर्ग इति ।
 सत्यम् । अङ्गेषु स्वर्गशब्देषु लोकनामानाधिकरण्यात् तद्वाचक-
 त्वम् । प्रधाने च वाक्यशेषस्य विद्यमानत्वाद् आत्ममुखवाचक-
 त्वमेव । अन्यथा वाक्यशेषो व्यर्थः स्यात् । सन्देहाभावाच्च ।
 अतः स्वर्गशब्देन उभयमीष संग्राह्यम् । तर्हि वेदप्रधानवाक्येषु
 निःसन्दिग्ध एव स्वर्गशब्दः कथं न प्रयुज्यते तत्राह ॥ श्लिष्टप्रयो-
 गादिति ॥ श्लिष्टप्रयोगार्थं तथा न प्रयोगः ॥ श्लिष्टप्रयोगस्य च
 फलं परोक्षकथनम् । परोक्षकथनस्यापि प्रयोजनं बालानुशासन-
 म् । तेषामनुशासनं रुच्युत्पादनमेव ॥ अतस्तथा वचनं श्लिष्टप्र-
 योग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नित्यमिति ॥ कामनासहकार्यभावेऽपि यागस्वरूपभर्याय वा जायमान
 मित्यर्थः । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तैरित्यादि ॥ तर्हीति ॥ यदि यागत्वेन
 शुद्धित्वेन कार्यकारणभावात् प्रकृतौ कामनानपेक्षा तर्हीत्यर्थः ॥ वेति ॥
 वाशब्दः समुच्चये ॥ आधिभौतिकमिति ॥ लोकात्मकम् ॥ फलमिति ॥
 कामनासहकार्येऽपि यागत्वेन शुद्धित्वेन यागत्वेनारमसुखत्वेन च यः
 कार्यकारणभावस्तस्यामङ्गाप्रित्ययागस्वरूपस्य च तुल्यत्वाश्लिष्टं
 फलं विहाय कामितं फलं कुतो जायत इत्यर्थः । मूले भगवद्रूपपा-
 दिति प्रयोगो भावप्रधान इति द्वापमितुमाहुः ॥ भगवद्रूपत्वादिति ॥
 तथाच भगवतः सर्वफलदातृत्वात् कामानुरोधान्त्येत्यर्थः । ननु
 भगवद्रूपस्य कामनाभावेऽपि तौल्यसत्त्वाऽपि कामितं कुतो न
 फलतीत्याकाङ्क्षायां युक्तिः समाधायिकामाहुः ॥ स्फुटमित्यादि ॥
 अयमर्थः । यथा नित्यकरणे यागजीवादिवाक्यं नियामकं न तथा वि-
 कृतिकरणे किमपि नियामकमस्ति । अतस्तत्र कामनयैव प्रवृत्ति-

रिति निश्चीयते । सा चेत् कामना यागेन न पूर्येत तदा विश्वासाभा-
वे-पूर्वकाण्डमेवोच्छिद्येत । अतः कामितमेव तस्मान्मयाति, न-तु
सत्त्वशुद्धिरपीति भगवत्कृता मयांदा तादृशफलदर्शनानुरोधाद्भा-
यते । अतो विरुतौ कामनापेक्षा । तत एव चाधिभौतिकात् प्रकृ-
तिरूपादपि लोकरूपं फलमिति शृणानुरोधादंवासन्वेह इत्यर्थः ॥८॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु स्वर्ग इत्यादि ॥ लोक-
सामानाधिकरण्यादिति ॥ लोकशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥
सन्वेहाभावादिति ॥ प्रधानवाक्ये लोकपदसामाधिकरण्याभावेन,
स्वर्गः सत्त्वगुणोदय * इति भगवद्वाक्येन च सन्वेहाभावादित्यर्थः ।
सिद्धमाहुः ॥ अत इति ॥ भगवद्वाक्यस्य लौकिकफलस्य च दर्शना-
दुक्तरीत्या व्यवस्थासामञ्जस्याच्चेत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यद्युभयमपि
वेदाभिप्रेतं तदेत्यर्थः ॥ परोक्षकथनमित्यादि ॥ तदुक्तमेकादशस्कन्धे,
परोश्रवाद्दो वेदोऽयं यालानामनुशासनम् * कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्तं हागदं यथेति * फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् *
श्रेयोविधित्सया प्रोक्ता यथा मैपज्यरोचनम् * इति ॥ २ ॥

पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानाप्नोति निश्चयः ॥

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ १० ॥

अक्षय्यं सर्वलोकाख्यमात्मरूपं नचान्यथा ॥

नित्ये स्वर्गः फलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम् ॥ ११ ॥

रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ॥

विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥

नित्यकर्मप्रसिद्धयर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ॥

पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्धयति ॥ १३ ॥

पञ्चकर्माणि नित्यानि । तत्र त्रिषु स्वर्गः फलम् । यथा
अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो

यजेत । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति । पशुबन्धचातुर्मास्ययोस्तु
न स्वर्गः फलं श्रूयत इति वक्तुं वाक्यद्वयमाह ॥ सर्वाश्लोका-
निति ॥ १० ॥

समाधानमाह ॥ अक्षय्यमिति ॥ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य-
याजिनः सुकृतं भवतीत्यत्र सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजय-
तीसत्रापि यदक्षय्यशब्देन सर्वलोकशब्देनोच्यते तदात्मसुखमेव
वाक्यशेषोक्तम् । तदेव पञ्चानां निसानामेकं फलं भवति । इतो-
ऽपि हेतोः स्वर्गशब्देनात्मसुखम् । पञ्चात्मकस्य भगवत एकत्वा-
त् । अन्यथा लोकपक्षे नैतदुपपद्यत इत्यर्थः ॥ उपसंहरति ॥ नित्ये-
स्वर्गः फलमिति ॥ बालाबालभेदेनोभयमपि । अन्यत्र पेश्वादिकं
न निसस्य फलम् । विकृतौ तत्फलम् ॥ ११ ॥

विकृतस्य कथं फलसाधकत्वमित्याशङ्क्याह ॥ रूपं तदेव वि-
कृतेरिति ॥ तदेव भगवद्रूपं विकृतेरपि । परं साधनं किञ्चिदन्यथा
भवति, तेन विकृतत्वम् । स च विकारो वेदोक्त इति मफलः । तर्हि
नित्यमेव फलं कृतो न साधयति तत्राह ॥ विकृतादिति ॥ १२ ॥

ननु वेदे किमिति विकृतं विकारफलं चोक्तमित्याशङ्क्याह ॥
निसकर्मप्रसिद्धयर्थमिति ॥ सत्र साधकमाह ॥ पशुपुत्राद्यभाक्
इति ॥ १३ ॥

स्वर्गविषये पुनः किञ्चिदाशङ्कते ॥ पश्वेत्यादि ॥ इति वक्तु-
मिति ॥ अनेन हेतुना वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वं-वक्तुम् । तथाच
निःसन्दिग्धेन सन्दिग्धनिर्णयः । वाक्यशेषोऽपि स्वर्गशब्दमात्रयुक्त-
त्वेनात्मसुखस्य न विनिगमकः । अनुपपत्त्यन्तरस्य विद्यमानत्वात्ततो
न तेन निर्णय इत्यर्थः । वाक्यद्वयं श्वेतवृ आपस्तम्बकल्पस्यम् । तथा-
च चतुर्थं लोकपदात्, पञ्चमे चाक्षय्यपदेन ध्वंसप्रतियोगित्वनिवार-
णाद्वाक्यशेषोक्तसुखत्वं लोकनिष्ठसुखस्य वक्तव्यम् । वाचता प्रसिद्धि-
रपि न विरोत्यत इति भावः ॥ १० ॥

सुखमेवेत्येवकारेण लोकसुखव्यवच्छेदः । तत्र युक्तिमाहुः ॥ तदैवेत्यादि ॥ पञ्चकर्तुरेकं फलं वक्तव्यम् । नानात्वे कस्य फलं पूर्वं, कस्य पश्चादीति निर्णेतुमशक्यत्वात् । नच यद्भक्तमन्निर्णयः । अत्यु-
 ग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत * इति न्यायेन पूर्वं महायागफल-
 स्यापि सम्भवदुक्तिकत्वात् । नच तस्यैवेत्यपि । प्रजापतिर्यज्ञानसृजे-
 तेति श्रुतौ यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति तुल्यत्वोक्तेः पौ-
 ष्कल्यस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच यत् पश्चात्तस्यैवेत्यपि । नियाम-
 काभावात् । अत एकमेव निश्चयम् । तच्चात्मसुखमेवेति तत्रापि
 हेतुः ॥ पञ्चात्मकेत्यादि ॥ स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं...दर्शपूर्ण-
 मासाविति श्रुतावेकत्वेनैव निरूपणादित्यर्थः । नन्वेक एव लोकस्ता-
 दृशः स्वीकार्य इति शङ्कनयामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतस्यैव विवर-
 णं, लोकेत्यादि ॥ सर्वान् लोकानित्यत्र सर्वपदस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वे
 लोकान्तरस्यापि प्राप्तेः पञ्चकर्तुः स्वर्गं न नियतः स्यात् । स्वर्गं एव
 सङ्कुचे उक्तृत्वा क्रमविरोधः । एकोत्तरं द्वितीयभावनादक्षय्यपद-
 विरोधः । यजमानार्थं तल्लोकागमनाभावेनाभिलाषोपनीतत्वविरो-
 धश्च । अतः फलसैक्यं वाच्यम् । तदात्मसुखानङ्गीकारे नोपपद्यत
 इत्यर्थः । नच वाक्यविरोधः । विश्वेदेवा इतिचत् पदद्वयेन नानावि-
 धात्मसुखानां कथनेनाविरोधात् । तस्मादात्मसुखमेव वाक्यशेषार्थं
 इति निश्चयः । अत एवार्थवादाधिकरणे सर्वत्वमाधिकारिकामिति सूत्रे
 यथाधिकारं सर्वत्वं ग्राह्यमिति बोधितम् । तेन पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान्
 आमोतीत्यत्र यथा तदाधिकारापेक्षं तथाऽत्रैतदाधिकारापेक्षमिति निष्का-
 माधिकारे आत्मसुखानुकूलं सकामाधिकारे च अङ्कुचितं तद्ग्राह्यमतो
 न तद्विरोधः । माप्यकारमतं स्वप्ननादरणीयम् । तस्माभिः पूर्वप्रकरण
 एवोपपादितमिति न दोषः । तर्हि प्रसिद्धेः का गतिः । इन्द्रादीनां च
 कथं लोकप्राप्तिरित्यत आहुः ॥ घालेत्यादि ॥ नैति ॥ प्रधानवाक्ये-
 ऽनुक्तत्वात्तथेत्यर्थः । एवं प्रकृतिरूपं विचारितम् । अतः परं विद्यति-
 रूपं विचारयितु फलकथनमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ विकृताविति ॥ ११ ॥
 तदेवेति ॥ अग्निहोत्राद्यात्मकम् ॥ तर्हीति ॥ घटोक्तत्वे याग-
 र्वे च तुल्य इत्यर्थः । मूले किञ्चित्पदं विकृतविशेषणम् । किञ्चिद् वि-
 कृतादित्यर्थः ॥ १२ ॥
 पशुपुत्रायभाव इति ॥ फलाकाङ्क्षाविरहस्य स्वर्गप्राप्तनायाश्च सर्वे-

धामभावाद्यदि कामितफलार्थं साधनं वेदेन नोच्येत ततः फलं च यदि न स्यात् तदा वेदे अनाश्वत्सप्रसङ्गासित्ये प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यादतस्तथेत्यर्थः । इति सहायादिसापेक्षत्वाद् यथाश्रुतो वार्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवमेव श्रुत्याभिप्राय इति किं प्रमाणं तत्राह ॥

अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ॥

यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तेरभिव्यक्तिः परात्मनः ॥

आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तियज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥

दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ॥

भोक्षः कामस्तयोरङ्गधर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ यतो वेदे नित्याङ्गेषु अप्पणयनादिष्वपि पश्वादेकं फलमुदीर्यते । न हि एकस्य कर्मणः फलद्वयं सम्भवति । अत्र एकस्यामाहृत्तो यत्रमानकामतया साङ्गस्यैव तस्य पश्वादिः फलम् । तथा ज्ञानादिभिरपि फलमुदीर्यते । य एवं वेदुपश्रुमान् भवतीति ॥ तत्रापि कामनायामेव भवतीति मन्तव्यम् । तच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् । ननु कथमेवं वेदस्याभिप्रायोऽव्यवसीयते स्वतन्त्रतयैव पश्वादीनां फलताऽस्त्वितिचेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ नित्यस्याधिकृतस्य भगवतो रूपस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु कृतिसाध्यो यामादेः कथं नित्य इतिचेत्तत्राह ॥ ध्यानादिभिरिति ॥ यथा ध्यानधारणादिभिर्भगवन्मूर्त्तेरानन्दरूपस्याऽभिव्यक्तिस्तथा आधानादिभोगान्तक्रियाभिर्वेदबोधितदेहचेष्टा-

रूपाभिर्ध्यानादिसहिताभिर्यज्ञस्वरूपिणोऽपि भगवतोऽभिव्यक्ति-
रित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवमर्थव्याख्याने कोऽभिप्रायस्तत्राह ॥ दुःखाभाव इति ॥
पुरुषार्थपर्यवसायी वेदः । पुरुषार्थाश्च चत्वारः । तत्र साक्षात्
पुरुषार्थद्वयं, सुखं-दुःखाभावश्चेति । तत्र सुखं-स्वर्गादिपदेनोच्यते।
दुःखाभावो मोक्षपदेन । तयोः साक्षाद्भेदः धर्मः । आत्मचिन्तन-
स्यापि धर्मत्वात् । ज्ञानसाध्यत्वं धर्मयोग एवेति मतम् । अत एव
न ज्ञानस्य पुरुषार्थेषु गणना । धर्मस्य च साधनम् अर्थः ।
एवं साक्षात् परम्परया चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति । अतः पश्चा-
दिरर्थो यागसाधनम् । यागश्च धर्मः कामसाधनम्, ज्ञानसहितो
मोक्षसाधनश्च । अत एव व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गेषीति ॥ मूलस्योऽपीति शब्दो ज्ञानादिभिरित्यनेनाप्यन्वे-
ति ॥ उदीर्यत इति ॥ चमसेनापः- प्रणयेद् गोदोहनेन-पशुकामस्य
मृगमयेन प्रतिष्ठाकामस्य कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिषु चाक्षये-
पूज्यते । तथाच विकृतौ यत्प्रधानफलं तन्नित्ये-अङ्गफलत्वेनोच्यते
तेन विकृतापेक्षया प्रकृतस्याधिक्यं बोध्यते । ततश्च विकृतेस्तावर्थ्ये
ज्ञायते, यथा अर्थवादस्य । अतो-न विकृतेर्नित्यफलसाधकत्वमित्यर्थः।
ननु चतुर्थस्य तृतीये विचारितम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्
फलश्रुतिरर्थवादः-स्यात् । यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पाप-
श्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । यत्प्रयाजानु-
याजा इज्यन्ते, धर्मं वा पतघ्नहाय क्रियते धर्मं यजमानायेत्यादिषु
द्रव्यसंस्कारकर्मसु या फलश्रुतिः सार्थवादः । पतेपां क्रत्वर्थत्वात् त-
न्निर्वर्तनातिरिक्तस्य कामादिपदाभावेन कल्पयितुमशक्यत्वात् । प्र-
कृते धर्ममानप्रयोगाच्च । क्रतुसम्बन्धक्षेपां चाक्षयादिगम्यः । तथा
नैमित्तिके-विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत्-स्यादित्यधिकरणे अपः-
प्रणयनादिघाक्षयान्युदाहृत्य तेषां पात्राणां नैमित्तिककाम्याङ्गत्वेव व्य-
वस्थापितेति जुहादिषु फलाभावात् तादृशापःप्रणयनादिषुनित्याङ्ग-

स्वाभावाच्च कथमेवमुच्यत इति चेद् । मैवम् । एतस्य फलघादस्य गुणघादत्वेन जुहादिप्राशस्ये गौणत्वेऽपि तद्विशिष्टयागगुणयोधने याधकामाघात् । असद्गुणस्य सहद्वयोधने तद्भागस्य प्रतारणत्वापत्तेर्विध्यंशेऽप्युपपत्तवाच्च । अतो यागस्यैव तत्फलमित्यदोषः । एवमग्निहोत्रादीनां नित्यत्वेऽपि अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामः सर्वेभ्यो वै कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिवाक्यान्तरेण काम्यत्वस्यापि श्रावणाश्रित्यानामेव कामनामात्रेण काम्यत्वमिति स्वरूपभेदाभावाश्रित्याङ्गत्वमप्यपःश्रणयतादीनामदुष्टमेवेत्येवमुच्यत इति गृहाण । नन्वेवं सति काम्यविधिवैयर्थ्यापत्तिः । नित्याङ्गादिभिरेव तत्फलसिद्धेस्तथैव नित्यप्राशस्यस्यापि सिद्धेऽन्ति चेत् तत्राहुः ॥ न हीत्यादि ॥ द्वितीयस्य चतुर्थं यावज्जीवपादे चिन्तितम् । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकाम इति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति च । एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति काम्यं प्रयोगं विधायाम्नायते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र किं काम्यो नित्यश्च प्रयोगो मिश्र, उक्त-नित्यकाम्ये कर्मणी भिन्ने, अथवात्र काम्यस्यैवाभ्यासो विधीयत इति संशये, यावज्जीवशब्दस्य सरणायाधिककालवाचकत्वान् तस्य च प्रकृते काम्याग्निहोत्रादौ पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोति यजेतेत्यनेनानूदिते तस्मिन् कर्मणि स कालो विधीयते । नच सकृद्द्वानुष्ठानेनैव फलसिद्धेरेतद्ङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य काम्यवाक्येनैव सिद्धत्वाद्भैतत्कालानङ्गीकारं विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रवाक्ये प्रकरणभेदेऽपि दर्शपूर्णमासवाक्ये तदभावेन कर्मभेदाङ्गीकारे प्रकरणवाधापत्तेश्च । अतः काम्यकर्मणाऽभ्याससिद्धये तत्रायं कालरूपधर्माविधिरिति पूर्वोपक्षः । सिद्धान्तस्तु जीवनकार्त्स्न्यवाचकस्य यावज्जीवपदस्य न फलवाचकत्वमपि लक्षकत्वम् । जुहोति यजत्योरप्यभ्यासलक्षकत्वमेव, न तु वाचकत्वम् । जीवनं च पुरुषधर्मो, न कर्मधर्मतया विधातुं शक्यः । प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणाप्यन्याया । अतोऽत्र जीवनं पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्य प्रयोगनेद् एव विधीयते । कर्मभेदकानां शब्दान्तरादीनामभावात् । निमित्तविशेषसद्भावेनाविदोषपुनःश्रुतेरभावेनाभ्यासस्यापि तथात्वाभावात् । अतोऽत्र जीवनस्य निमित्तत्वेन तस्मिन् सति निमित्तिकत्यागाथोमात् तस्य नि-

स्यत्वमर्थसिद्धम् । नच प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः । सायंप्रातर्वाक्यस्य
 अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादेश्च नियामकत्वात् । तस्मा-
 श्रित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नाविति । तदेतदुक्तम् ॥ न हीत्यादि फलमि-
 त्यन्तेन ॥ उक्तं न्यायं ज्ञानफलेऽपि स्मारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञाने
 ब्रह्मज्ञानत्वभ्रमवारणाय तत्स्वरूपं परिच्छिन्दन्ति ॥ कर्माङ्गमिति ॥
 जैमिनीयमतं निरसितुं तन्मतेनाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥
 विधिवाक्ये दर्शनादस्त्वित्यर्थः ॥ यथाकथञ्चिदित्यादि ॥ तथाच
 काम्यफलानां-नित्याङ्गेषु-श्रावणाश्रित्ये-यावज्जीवाधिकारस्याकरणे
 प्रत्यवायस्य च श्रावणाश्रित्य एव श्रुतेस्तात्पर्यं ज्ञायते । तत्र च स्वर्ग
 एवात्मसुखात्मा फलत्वेन प्रतिपाद्यते, न पश्चादिकमतो न तेषां स्व-
 तन्त्रतया फलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञेषूक्तस्य भगवद्रूपत्वस्य हठीकरणाय नित्यत्वं परिच्छेत्तुं
 शङ्कन्ते॥ननु कृतीत्यादि ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच-तेषु यावज्जीवाधिका-
 रक-वादिरूपमेव न नित्यत्वं किन्तु-त्रैकालिकायाधविषयत्वरूपमतो
 यज्ञेषु भगवद्रूपत्वं निरावाधम् । मुख्येष्वधिकारिषु तथाभिव्यज्यत
 इति भावः।अत्र ध्यानादिभिरित्यर्थे ह्यप्रान्तमुखेनोत्तरकाण्डीयसाधनं
 व्यापारश्चोक्तः । फलं तु ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तावित्यनेनैवोक्तम् ॥ १५ ॥

एवमर्थव्याख्याने इति ॥ जैमिनीयमतमनाहत्य यज्ञानामधि-
 कारिभेदेन मोक्षादिसाधकत्वं, न तु लौकिकपरत्वं, यज्ञानां भवगद्रूपत्वं
 चेत्येवं व्याख्याने इत्यर्थः । कामपदस्य सुखवाचकत्वं, कामान् सम-
 र्धयन्तु नः, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति, गतागतं काम-
 कामा लभन्ते इत्यादौ काम्यते असौ काम इति योगेन सिद्धम् ।
 विधिवाक्यादौ तदेव, स्वर्गाक्षय्यसर्वलोकपदैरुच्यत इत्याशयेनाहुः ॥
 तत्र सुखमित्यादि ॥ मोक्षपदममृतादिपदसंप्राहकम् ॥ तयोः सा-
 क्षादङ्गं धर्म इति क्लृप्तद्वाराऽतिरिक्तानन्तारितत्वेन साधनतया शेष-
 भूत इत्यर्थः । नन्वात्मावारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानादौ मोक्षसु-
 यसाधनत्वोक्तेः कथं धर्म एव तथात्वमत आहुः ॥ आत्मेत्यादि ॥
 अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम् * इति याज्ञवल्क्यस्मृते-
 स्तस्य धर्मत्वात् सुखमोक्षयोर्ज्ञानसाध्यत्वं, ज्ञानस्य धर्मान्तःपात एव
 सर्वेषां सम्मत इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ तथाच
 स्मृतिपुराणानां सर्वतन्त्रसाधारणत्वाच्चेपु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पुरुषार्थ-

उपसंहरति ॥ साधनं च फलं चैवेति ॥ उभयात्मकौ हरि-
वेदे निरूप्यते । ततश्च वेदानुसारेण तदभिव्यक्तौ सत्यां सर्व एव
पुरुषार्थः सिद्धयति । यतो भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः ॥ १७ ॥

तत्र सर्वे 'संगृह्याहुः । उपसंहरतीति ॥ यद्वीथपरिकारत्वेनेदं
सर्वमुक्तं संघेवार्थं संगृह्य दर्शयतीत्यर्थः ॥ उभयात्मक इति ॥ द्रव्य-
देघतासम्बन्धो देघतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा याग इति लोके प्रसि-
द्धः । तत्र देघतानां भगवद्रूपत्वं भगवद्रवययत्वात् मूर्द्धे च सुतेजा-
श्चक्षुर्विदयरूप इत्यादिद्युतिभ्यो, नासत्पदसौ परमस्य नासे * इ-
त्यादि, येषां नारायणाङ्गजा इत्यादिवाक्यैः सिद्धयति । भगवत्-एव
'सर्वशब्द'मिधेयत्वेन च । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो । दिव्यः स
सुपर्णो गरुत्मान् * एकं सद्भिप्रा घृष्टुधा घदन्म्यग्नि यमं मातरिश्वा-
नाहुरिति 'युनेस्तल्लिङ्गाद्याधिकरणेश्च । त्यागसम्बन्धकर्मणां तु,
मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्याऽपोह्यते ह्यहम् * इति एकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्यैः । उपकरणस्य तु पुरुषसूक्तेन द्वितीयस्कन्ध-
स्य पुरुषसूक्ताध्यायेन च सिद्धयति । फलस्य भगवद्रूपता त्यागन्दा-
त्मकत्वादेव सिद्धा । एवं सति, सर्वे वेदा यन् पदमाप्तन्ति, वेदैश्च
सर्वैरहमेव देघ इत्याद्यौ सर्वशब्दस्योऽसद्गुचितवृत्तिकत्वाद् वैदिकैः
सर्वैः शब्दैर्मुख्यवृत्त्याभगवानेव योध्यते । सद्गुचितवृत्त्या च तत्तत्का-
र्यार्थं तत्तद्रूपः । तदिवमुक्तं, हरिवेदे निरूप्यत इति ॥ सिद्धयतीति ॥
यथाधिकारं सिद्धयति । तत्र हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ यदि प्रकारा-
न्तरेण सिद्धेत् पुरुषार्थरूपो न स्यात् । अत एव सिद्धयतीति सर्वोऽपि
पूर्वोक्तार्थं संगृह्यतः । तेन बलनिरूपणार्थं प्रमाणानुरोधप्रमेयमेकं
निरूपितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्रमाणस्य बलवत्त्वाय तत्स्वरूपं निरूपयितुमाहुः ॥

एवं वेदार्थं विनिरूप्य वेदस्य स्वरूपं विनिरूपयन् प्रयोजनं चाह ॥

रूपप्रयञ्चकरणादासत्तत्त्वांशवारणे ॥

श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥

इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ॥

उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥

सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ॥

तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्छ्रुत्यर्थो बहुधोदितः ॥ २० ॥

रूपेति ॥ विचित्रो रूपप्रपञ्चः । जीवाश्चांशाः । अल्पानां
त्रिविधे भ्रमो भवत्येव । अतस्तस्मिन्निवारणार्थं श्रुतिं चकार ।
तस्याः स्वरूपमाह ॥ आत्मानमिति ॥ नन्वन्तर्यामिणैव कथं न
निवार्यते । तत्राह ॥ आत्मप्रसादायेति ॥ अन्तःकरणप्रसादाय ।
जीवान्तर्यामिणौ पूर्वमेव हृदये प्रविष्टौ भोगभोजनार्थं तदनुभोगेन
मालिन्यं चित्ते जातं, नान्वःस्थितेन दूरीकर्तुं शक्यम् ।
अतो बहिःस्थितेन प्रवेशसमयेन तद् दूरीकर्तव्यमिति श्रुतिनिर्मा-
णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदमेवश्रुतेः प्रयोजनमित्याह ॥ इतीति ॥ अध्ययनादिना
धर्मादिकमपि साधयति । परं नित्योऽयमेवार्थः प्रयोजनम् । अथ-
वा । पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्धि-
धायमाशङ्क्य तेषां दोषं कथयन् स्वोक्तमुपसंहरति ॥ इतीति ॥
सात्त्विकानामेवायमर्थः प्रकाशते, न सर्वेषामित्यर्थः । ननु सर्वे
भगवदंशाः । तत्र कथं केचन सात्त्विका, अन्ये नेति ध्यवस्था,
तत्राह ॥ उत्पन्ना इति ॥ प्रजायेयेति भगवदिच्छया त्रिनिर्गताश्चिदं-
शा जीवास्तुल्या मा भवन्त्विति भगवन्मायागुणैस्त्रिविधैस्ते व्यासा-
स्त्रिविधस्मभोगाय । अन्यथा तामसृष्टवर्ता भोगो न स्यात् । अत
एव श्रुतौ, त्रया प्राजापंशा इति देवा मनुष्या असुरा गणिताः ।

पञ्चरात्रेऽपि—त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुपदानवाः * तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेपूत्तमा अपि * मध्यमा मानुषा ये तु सृष्टियोग्याः सदैव हि * अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोल्या* इति । अतो जीवानां त्रैविध्यात् तदनुगुणा एवान्तःकरणादयोऽपि तेषां भवन्ति ॥ १९ ॥

ततः किमत आह ॥ सर्वे वेदविद इति ॥ ययार्थं श्रुत्वाऽपि ते यदा व्याचक्षते तदा स्वरुच्या वेदार्थं वर्णयन्ति स्वभावगुणानां भेदात् । ततः किमत आह ॥ श्रुत्यर्थो बहुषोदित इति ॥ २० ॥

एवमित्यादि ॥ अन्यथा पूर्वप्रकरणोक्ते, शब्द एव प्रमाणमित्यादिरूपे सन्दर्भेऽसम्भवाद्यनुपशमे ग्रन्थप्रयासवैफल्यमिति तत्प्रयोजनस्यान्तःकरणशुद्धिरूपस्य तत्स्वरूपादिकथनस्य चावश्यकत्वमिति भावः ॥ श्रुतिं चकारेति ॥ पतेनापौरुषेयवाक्यत्वं पौरुषेयत्वेनाऽभगवत्त्वं च वदन्तो निरस्ताः । पतस्यैव महापुरुषस्य निःश्वसितं यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति, प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीति* वेदो नारायणः साक्षादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधान् ॥ अन्तर्यामिणेति ॥ अल्पत्वेऽपि स्वरूपात्मकतयान्तरतया च व्यापकत्वाद्भ्रान्तत्वात् सम्भावितसामर्थ्यनेत्यर्थः ॥ भोगभोजनाऽर्थमिति ॥ ऋतं पिबन्ताविति ध्रुतेः । यद्यप्यनशनश्रुत्या जीववन्नभोगस्तथापि निश्चकार्यकत्वात्समर्थत्वम् । तदेतदुक्तम् ॥ अन्तःस्थितेनेति ॥ उक्तरित्यान्तःपातिनेत्यर्थः । अत एव परमात्मा मे शुद्धान्तामिति श्रुतिः । हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत इति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं चातो न चोद्यावकाशः ॥ १८ ॥

अर्थशब्दस्याभिधेयार्थकत्वमादाय किञ्चित् परिहर्तुं व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ सूक्तमिति ॥ वेदस्वरूपफलार्थविषये यदुक्तं तदित्यर्थः । सात्त्विकानामेव प्रकाशने हेतुरग्रेऽनुपदमेव व्युत्पाद्यः । प्रसङ्गात्वेदविषये व्युत्पादनाय किञ्चित् परोक्तमेव लिख्यते । तथापि यो विशेषः क्वचित् सोऽपि तत्र प्रकाशयते । तथा हि । स च वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानप्रकारभूत-

द्रव्यदेवताविप्रकाशकाः।तेऽप्युत्सर्गतास्त्रिविधाः; ऋग्यजुःसामभेदात् ।
 तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचस्ता एव गानयुक्ताः सामानि ।
 तदुभयविलक्षणानि यजूषि । अग्नीवग्नीन् विहरेत्यादिसम्बोधन-
 रूपा निगदा, निविदाद्यश्चान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति । ब्राह्मणमपि त्रिवि-
 धम् । विध्यर्थवादतदुभयविलक्षणभेदात् । विधिरपि चतुर्विधः ।
 उत्पत्त्यधिकारिविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमाश्रयोधको
 विधिरूपत्तत्रिविधः । यदाग्नेयोऽष्टाफपालोऽभावास्यायां भवतीत्या-
 दिः । सेतिकर्तव्यताकस्य यागादेः फलसम्यन्वयोधको विधिरधि-
 कारविधिः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः ।
 अङ्गसम्यन्वयोधको विधिविनियोगविधिः । यथा व्रीहिर्भियजेत,
 समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्ययोधकः पूर्वोक्त-
 विधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च त्रौत इत्येकं । काल्प इत्य-
 परे । कर्मस्वरूपमपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्यामिविकृतिसंस्कारभेदात् ।
 तत्र, वसन्तेऽग्नीनादधीत, यूपं तक्षतीत्यादिना संस्कारविशेषविशि-
 ष्टाग्निपूपादेरुत्पत्तिः । स्याध्वयोऽध्येतव्यो, गां-पयो दोग्धीत्यादाव-
 ध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैवाध्ययनपथःप्रभृतेरातिः । सोममभि-
 पुणोति, व्रीहिनवहन्ति, आज्यं विलापयतीत्यादावभियवणावघात-
 विलायनैः सोमादीनां विकारः ।

व्रीहीन् प्रीक्षति, पत्न्ययेक्षत इत्यादौ प्रोक्षणापेक्षणादिभिर्व्रीह्याज्या-
 दिद्रव्यसंस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गकर्मम् । तथा, कर्तृकारकाण्य-
 नाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तच्च द्विविधम्, अङ्गं, प्रधानं च । अन्व्या-
 र्थमङ्गमनन्वार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । संनिपत्योपकारक-
 मारादुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोप-
 कारि द्वितीयम् । एवं सम्पूर्णाङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । विकला-
 ङ्गसहितो विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिरङ्गविधिः । एवमन्यद-
 प्युहम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः ।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधीशेषभूतं चाक्यमर्थवादः ।
 स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणा-
 न्तरविरुद्धार्थयोधको गुणवादः । यथा, मादित्यो वै यूप इत्यादिः ।
 प्रमाणान्तरप्राप्तार्थयोधकोऽनुवादः । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिः ।
 प्रमाणाऽन्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थयोधको भूतार्थवादः । इन्द्रो

वृत्त्राय चञ्जमुद्यच्छदित्यादिः । तदुक्तम् । विरोधे गुणवादः स्याद-
नुवादोऽवधारिते * भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः * इति ।
तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तावकत्वे समानेऽपि भूतार्थवा-
दानां स्वार्थं प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अथाधिताज्ञातज्ञाप-
कत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च धाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न
गुणवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थं तात्पर्यरहितस्यापि औत्सर्गिकं
प्रामाण्यं, न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवा-
दोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठाना-
प्रतिपादकत्वात् विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दविज्ञानात्मकब्रह्म-
णि स्वार्थं उपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिविधतात्पर्यलिङ्गवत्तया, स्वतः प्र-
माणभूतम् । सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा, स्वशेषतामापाद-
यदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्त-
वाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते
विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन च क्वचिद् भूतार्थवाद इति व्यवहियत
इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् । एवमुभयकाण्डा-
त्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहा-
र्थमृग्यजुःसामभेदभिन्नः । तत्र ह्येते ऋग्वेदेन । आश्वर्यये यजुषा ।
औद्गात्रे साम्ना । ब्राह्मयाजमानौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञा-
नुपयुक्तः, शान्तिफौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्त-
विलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात् । प्रतिवेदं भिन्नाः भूयस्यः शाखाः ।
एवञ्च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानाम् एक-
रूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्तः
इति मधुसूदनसरस्वती भाह ।

अत्रेयान् विशेषो धोध्यः । मन्त्राद्यनुविधाः । आथर्वणानामपि
मन्त्रत्वात् । वेदेषु च यत्र यत्प्राचुर्यं तत्र तप्रामकत्वं यद्यग्यादुल्येन-
ऋग्वेदः । एवमन्येऽपि । अथर्वलक्षणं तु तथा न प्रसिद्धम् । तेनोक्त-
त्रयातिरिक्तो वेदोऽथर्ववेदो ज्ञेयः । अथर्ववेदस्य ब्रह्मत्व उपयोगः
पूर्णमासीत् । तदयज्ञस्य चातुर्होत्रत्वात् तेन यज्ञ उपयुक्तः । इदानीं तु
सुमन्तुना ऋषीणामपचारात् मुञ्जेन स्वधेदमात्रादेवाथर्वणां पृथग्यज्ञं
शुर्वाणेनेतरौपयोगो निवारित इत्यनुपयुक्तः इत्याथर्वणेषु प्रसिद्धत्वा-
च्च । किञ्च । गुणवादानुवादयोरपि, धाचं धेनुमुपासीतेतिचद, गो-

अथा एव पशवोऽन्ये त्वपशव इत्यादावपि अन्येषामपशुत्वज्ञानपूर्व-
कं गोशब्दानां पशुत्वमनुसन्दधानेन तत्कर्म कर्त्तव्यम् । तथा, घायु-
र्ध्वं क्षपिष्टेत्यादावपि शीघ्रगामिनीं देयतां ज्ञात्वा कर्म कर्त्तव्यमित्येवमा-
शयेनोत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इति । अन्यत्वारुतगेय । प्रकृत-
मनुसरामः ॥

इच्छयेति पदं व्याप्ता इत्यनेनाऽप्यन्वेति । अन्यर्थेन्यव्याप्तत्वे ॥
न स्वादिति ॥ तामसानामसमीचीनत्वेन हेयत्वात् तद्योग्यभोग्प्रभावे
यैवर्धमेव स्वादित्यर्थः । त्रिगुणव्याप्ते किं मानमित्यत आहुः ॥ अत
एवेत्यादि ॥ अन्यथा घृहदारण्यके स्तनयित्नुद्राक्षणे यत् त्रैविध्यमुक्तं
तत्तादृशगुणव्याप्तिं विनाऽसम्भवद् घाधितमेव स्वादिति भावः । ननु
धृतौ द्वैहर्त्रैविध्यमुक्तं, न तु जीवत्रैविध्यम् । असुरशरीरे प्रयेतान्य-
थानुपपत्त्या तथा कल्पनं तु न युक्तिमहम् । अदृष्टविशेषादप्युपप-
त्तेरित्याशङ्कनयां पूर्वोक्तनिश्चायकं मानान्तरमाहुः ॥ पञ्चरात्रेऽपीति ॥
तदनुगुणा इति ॥ तथाचाहृष्टस्य मनःसम्यग्धोत्तरभाविकमैलान्य-
त्वात् ततः पूर्वं तदसम्भवात्तादृष्टेनोपपत्तिरिति भावः । अदृष्टाना-
दित्यं तु ब्रह्मवादीवरोवादेवोपेक्ष्यम् ॥ १९ ॥

यथार्थमित्यादि ॥ तदेतदेकादशस्कन्धे, वदन्ति कृष्ण श्रेयां-
सि बहूनि ब्रह्मवादिनः * तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुत्थता
* इत्युक्तेष्वेवंप्रदने, कालेन नष्टा प्रलये चाणीयं चेदसंश्रिता * इत्या-
दिषु भगवद्वाक्येषु चतुर्दशाध्यायस्येव स्फुटति तेषां प्रकृतिवैचित्र्या-
धिष्ठा वाच. स्रवन्ति हीति तत्रोक्तेः ॥ बहुधोदित इति ॥ तथाच
बहुधा प्रसृतत्वात् सर्वेषां तदर्थबोधोऽपि तु सात्त्विकानामेवेत्य-
र्थः ॥ २० ॥

तानेव प्रकारानाह ॥

भावस्याज्ञानतः कर्मेमात्रं केचिद् वदन्ति हि ॥

लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१ ॥

फलं तु सर्वमेवात्र तदज्ञत्वाद्भविष्यति ॥

अतः कामनिषेधो हि क्यचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥

भावस्येति ॥ उपक्रमादिप्रकरणार्थस्य भावस्य अज्ञानात्
केवलं वाक्यार्थमेवानुभूय क्रियामात्रं वेदार्थ इति केचिदाहुः ।
ननु महतां वाक्यात् तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ लोकप्रती-
तमिति ॥ वेदार्थ इति केचिदाहुः । महान्तो हि भगवदनुगुणाः ।
भगवांश्च सर्वमार्गमवर्त्तकः । अतः कर्ममार्गवक्तृननुसरति । एवं
त्रयीधर्ममनुमपन्ना इति, वेदत्रादरताः पार्थेति च, त्रैगुण्यविषया
वेदा इति च । अतो योगादिप्रचारार्थं प्रकारान्तरापन्नश्रुत्यर्थनि-
न्दया तथा बोधयतीति महान्तोऽपि तमर्थं न निवारयन्ती-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु फलविस्मवादात् स्वयमेव लक्ष्यन्तीत्याशङ्क्याह ॥ फलं
त्विति ॥ यागानां भगवदंशत्वात् सर्वमेव कामितं फलं भवति ।
न तु निश्चं तत् । अन्यथा भगवता कामानिषेधो नोच्येतेत्याह ॥
अत इति ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानितु * इति
वाक्यात् ॥ २२ ॥

प्रकारानिति ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् * अन्ये
वदन्ति वै स्वार्यंमैश्वर्यं त्यागभोजनम् * केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रता-
नि नियमान् यमान् * इत्युक्त्वा नित्यर्थः । एतेषु प्रथमोद्दिष्टमेव पक्षं
लोकप्रसिद्धत्वाद्नुवदन्ति दूषणार्थम् ॥ भावस्येत्यादि ॥ उपक्रमेत्या-
दि ॥ अत्रैवं भाति । वेदस्वीपक्रमो हि मन्त्रद्वेषतास्तुत्याद्वाहुपयुक्तेः ।
प्रकरणं च यागस्यास च, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूपः । देवता-
श्चाग्न्यादयो यागशेषा भगवदङ्गभूताः । कर्त्ता पुरुषोऽपि यागशेषो
भगवदंशः । पुरुषशेषभूतं फलमप्येतस्यैवानन्दस्यान्यानीत्यादिश्रुते-
र्भगवदंशभूतम् । तथैवोपकरणान्यपि । एवं सर्वं साक्षात् परम्परया
च-भगवद्रूपमिति भगवत्येव श्रुतेस्तात्पर्यमिति प्रकरणार्थस्येत्यर्थं
इति । ननु यदि क्रियैव वेदार्थो न स्यात् फलं च लोकाद्यात्मकं या-
गानां न स्याद्वेदार्थश्च यदि गुणातीतः स्यात्तदा त्रैगुण्यविषया वेदा
इत्यादि भगवात्त वदेत् । यतो वदति ततः क्रियैव वेदार्थ इत्याशङ्कां

हृदि निधायाहुः ॥ नन्विरयादि ॥ महतां त्रैमिग्यादीनां विचारकाणां
 चाक्याञ्छास्त्ररूपात् तथा न भविष्यति, क्रियायादीनां वेदार्थस्याज्ञा-
 ने न भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामाशयमादेत्यर्थः ॥ लोकप्रतीतमिति ॥
 क्रिया लौकिकेयव वेदार्थः ॥ फलं, च लोकादिकमेवेत्येव साधार-
 णजनप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद् योगाविप्रचारावसरे भगवान् 'वदे-
 दित्यर्थः ॥ तथा बोधयतीति ॥ लोकसिद्धं मतान्तरं वेदार्थत्वेन बोध-
 यति । एवं सति गीतावाक्येष्वयमर्थो बोद्धः । ये त्रैविद्याः स्व-
 र्गातिं प्रार्थयन्त ते एवं प्रथमधर्ममनुप्रपन्ना लोकप्रतीतप्रकारं त्रयीधर्म
 परम्परया प्रपन्नाः, न तु मबुक्तप्रकारकर्म, अत एव कामकामा लौकि-
 कसुखेऽस्त्यो गतागतं लभन्ते, न तु मुच्यन्त इति । वेदादरता इ-
 त्यत्रापि वेदे-ये वादरताः, न तु तात्पर्यज्ञातारः । अत एव, ना-
 न्यदस्तीतिवादिन इत्यादिरूपास्तेषां च समाधौ न बुद्धिगिति त एव
 निन्ध्यन्ते। त्रैगुण्यविषयेत्यत्रापि त्रैगुण्यं गुणत्रयसमुदायो विषयो बोध्यो
 येषां ते तथा इत्यपि लौकिकीं प्रतीतिमादायैव चकृताति ज्ञापते ।
 वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमं परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं
 च मम प्रियम् इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यात्। अस्य गीतावाक्य-
 स्थ सांख्यस्तावकतायाः प्रकरणेन निश्चयाच्च । एवञ्च प्रथमवाक्यम-
 प्यनन्याश्चिन्तयन्ती मामित्यत्रिमग्रन्थस्वारस्यादुपासनाक्तावकम् । त-
 येव द्वितीयं यागस्येति न तैः कृत्या क्रियार्थोपष्टम् इति भावः ॥२१॥

ननु फलसंवादे निन्दानवसर इत्यत आहुः ॥ न तु निन्दं तदि-
 ति । ननु तथापि लोकसिद्धस्य वेदार्थत्वाभावे गीतायां किं गमक-
 मित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अत इति ॥ यतस्तत्र निन्दं, नापि
 पावनं, वेदार्थस्तु तद्विलक्षणोऽत इत्यर्थः । तथाच गीतायामपीदमेव
 नात्पर्यमतो न सन्देह इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु वेदार्थश्चेदेक एव स्यात् कथं सहजाः फलत्वेन मार्गा
 भिन्नाः स्युः । अचिरादिमार्गो, धूमादिमार्गस्तृतीयो मार्गश्चेति ।
 अतो वेद एव तथा तथा वदतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥

यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ॥

तदर्चिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ॥

वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥

यथोक्तं इति ॥ नात्र वेदानुसारेण मार्गद्वयं, किन्त्वेक एव मार्गो वेदोक्तः ॥ तमाह ॥ यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ॥ अयथाज्ञानतः कर्मकरणाद् धूमादिमार्ग इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ अनेन जायस्वेषापि मार्गः संगृहीतः । एवमेव शास्त्रकारैर्भगवता चाभिप्रेत्य मार्गद्वयमुदीरितं, न त्वभयमपि साक्षाद् वेदाभिप्रेतमित्यर्थः ॥ नन्वस्य धूमादिमार्गस्य कथने किं फलम् । न हि मार्गाः केनचिदुच्यन्ते ॥ किञ्च । धूमादिमार्गोऽयकर्मणाऽविहितत्वे तत्फलं न स्यात् । न हि अविहितस्य भ्रमप्रतिपन्नस्य फलं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ वैराग्यार्थमिति ॥ तदपि भ्रमत्वेन प्रतिपन्नमपि जगति तस्य मार्गस्य प्रतीयमानत्वात् । किञ्च । पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ पञ्चाग्निख्यापनार्थं तदुक्तं पञ्चाग्न्युपासकस्य फलसिद्धये । यथा वेदे लोकतिद्धोऽनृद्यते, धन्वन्निव प्रया अतीत्यादौ, तथा भ्रमसिद्धोऽप्यनृद्यत इति । यदुक्तं किञ्चेत्यादिना तत्रोच्यते । न ह्यत्रावैदिकत्वमुच्यते, किन्तु कर्मण्येव पश्वादावेव तात्पर्यं श्रुतेरिति प्रकारकस्तात्पर्यभ्रमः । एतस्य भ्रमत्वं, वेदवादरता इत्यादिर्नास्यैर्निन्दितत्वेन ज्ञायते । एवं सति तदुक्तस्तु सर्वथा सन्मार्गविमुखस्यातिरागिणः, पुंसः कथञ्चित् सन्मार्गं प्रवृत्त्यर्था । तदुक्तं, रोचनार्था फलश्रुतिः, यथा भैषज्यरोचनमित्यादि । तथाच तत्फलस्य निरूपणे तुच्छत्वज्ञानेन वैराग्यार्थं तन्निरूपणमिति ॥ २३ ॥

किञ्चिदाशङ्कते ॥ ननु वेदार्थं इत्यादि ॥ फलत्वेनेति ॥ श्रद्धासपत्नादिफलत्वेन प्रतिपाद्यमाना इत्यर्थः । तं च त्रयो मार्गाश्छान्दोग्यं, य इत्य विदुषं चमऽरण्यं श्रद्धातप इत्युपासते तेष्वर्चिसम्भ-

चन्तीत्यादिना देवयानः पन्था इत्यन्तेन । अथैमे प्राप्ते इष्टापूर्ते वस्त-
 मित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्य चाण्डालयोनिं घेत्यन्तेन
 अधेतयोः पथोर्न कतरेण च नेत्यारभ्य तृतीयं स्थानमित्यन्तेन पश्चा-
 त्
 जन्मेति ॥ हिंसाद्धो हेनौ । श्रुतावर्चिरादिमार्गस्य ज्ञानफलत्वकथना-
 दितरयोश्च जघन्यतया निन्दनाङ्गीतायां कामनिषेधकथनात् । शोभा-
 गवते च, कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते * इति, मिदां, मायामात्रम-
 नूधान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदन्ति * इति कथनादेवमयस्वीयत्, तस्मादित्य-
 र्थः ॥ संगृहीत इति ॥ अनभिप्रेतत्वेन सङ्गृहान इत्यर्थः ॥ एवमिति ॥
 येन लोको न पूर्येत । सृष्टिश्चोत्तरोत्तरा स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्वाश-
 ङ्गा परिहरन्ति ॥ नन्यस्येत्यादि ॥ यद्यप्ये वेदानभिप्रेतस्तर्हीति शेषः ॥
 किञ्चेत्यादिनांक्त आभासग्रन्थः प्रभूणां ॥ तदुक्तमिति ॥ अधिकार-
 विध्युक्तं फलमित्यर्थः ॥ प्रतिषेधमपीति पदम्, उक्तमिति मूलस्य प-
 देनान्वेति ॥ जगतीत्यादि ॥ जगत्फले शस्यानुभवसाक्षिकत्वात्त-
 दनुवादेन जुगुप्सोत्पादनाय धूमादिमार्गकथनमिति तेनासी लोको न
 मन्पूर्यते तस्मान्जुगुप्सन्तेति तदुपमं हारग्रन्थादपस्वीयते इतस्तादृश-
 कर्मणस्तत्फलेभ्यश्च वैतृष्ण्यार्थं तदुक्तिरिति भावः नित्यफलादिपो-
 पणार्थेवेति भावः । तत्प्रकरणमनुवाद् अथो जनान्तरमप्याहुः ॥ किञ्चे-
 त्यादि ॥ पश्चात्प्रिकलस्यांतरुष्टत्वकथनाय तदुक्तिः । न नु तस्य तत्र
 तत्पर्यम् । न; हि निन्दान्यायादिति भावः । ननु तथापि अमप्रतिष-
 ङ्गस्म कर्मे धुतावनुवाद् इत्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अनूद्यत इति ॥
 त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाहरदित्यादावनुद्यते । न हि वीन्द्रः
 सोमो विहितो, न वोच्छिष्टसोमहवनं, या मन्त्रस्वरत्यागः । तथाच
 यथा तत्र तथाप्राप्तीति भावः दोष इत्यर्थः ॥ यदुक्तमित्यादिर्निरूपण-
 मिति त्यन्तः प्रभूणां ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ २३ ॥

अयसरसङ्गत्या स्तार्थैर्बहु रूपकमित्यस्यार्थं वक्तुमाहुः ।

एवं वेदं वेदार्थं च निरूप्य शास्त्राभिदानां स्वरूपमर्थं चाह ॥

बहुप्रकारमेकं हि कर्मवेदे प्रकाशयते ॥

भगवन्मूर्त्तिता सिद्धयै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥

अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ॥

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥

द्वापरान्ते हरिव्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ॥

चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ॥

शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६ ॥

बहुप्रकारमिति ॥ एको ज्योतिष्टोमो भगवत्त्वात् सहस्रमूर्त्तिः । तत्रैका मूर्त्तिर्यावता वेदेनोच्यते सैका शाखा । सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानं नास्तीति सामान्यधर्मसहित एव विशेषः सर्वत्रोच्यते । तेन न सामान्यकथनेन पुनरुक्तिः । यज्ञेषु भगवद्बुद्धिसिद्धयर्थमनेकरूपनिरूपणम् । ते सर्वे विशेषप्रकाराः पूर्वजैर्मरीच्यादिभिर्धृताः ॥ २४ ॥

आधुनिकानां तथा सामर्थ्याभावाच्छाखाप्रणयनम् । तत्राप्येका मूर्त्तिर्यावता वेदभागेन निरुक्ता भवति तावतोऽप्यध्ययनं दुर्लभमिति प्रथमतश्चतुर्द्धामूर्त्तेश्चतुर्योऽशो यावता प्रतिपाद्यते तावन्तं व्यासः पृथक् कृतवान् । तस्य खण्डस्य सहस्रमूर्त्तावप्युपयोग इति स एवांशः । एको यावता निरुक्तः स ऋगादीनामेका शाखेति । तथा व्यासशिष्यैः कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं वेदमित्यादि ॥ चाहेति घकारः-प्रयोजनस्यानुष्ठानप्रकारादेश्च संग्राहकः ॥ बहुप्रकारमित्यादि ॥ तथाच यदि भगवत्त्वं यज्ञस्य नाभिप्रेयात् तदैकमेव तं नानारूपेण न श्रूयात् । एकेनैव रूपेण तस्य फलस्य सिद्धेः । यद्यशक्तार्थं रूपान्तरं तर्हि तेनैव शक्तस्य फलसिद्धेस्तदेष श्रूयात् । यदि पौष्कल्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तदेव फलत्वेन यदंशं तु सर्वत्रैकं फलं यदेत् । तस्माद् भगवन्मूर्त्तिषिसिद्धयर्थ-

मेव तथा चवतीति निश्चयः । तनु प्रकारबाहुल्ये कर्मणः कथमेकत्व-
मित्याकाङ्क्षायां बहुप्रकारस्य कर्मण एकत्वे शाखान्तराधिकरण-
स्तिरुमर्थमुपदर्शयान्त ॥ एक इत्यादि ॥ अथमर्थः ॥ शाखान्तराधिकर-
णे, तामस्वरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽऽशक्तिसमाप्तियन्त्रनप्रायश्चि-
त्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यादिति सूत्रेण भेदमादाङ्ग्य,
एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याप्रदेशपादिति सूत्रेण सर्वशाखा-
सु-ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गफलसंयोगस्य, द्रव्यदेव-
तयोर्यजनचोदनाया ज्योतिष्टोमेत्याययायाश्चाविशेषात् सर्वशाखाप्र-
त्ययमेकमेव कर्मेति व्ययस्थाप्य, न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वादि-
त्यादिभिश्चतुर्विंशतिसूत्रैः पूर्वपक्षहेतयो निराकृताः । तथाहि । काठ-
ककौथुमादिनामभेदात् कर्मभेदः । तत्तच्छाखोक्ता ज्योतिष्टोमादयः
शाखान्तरोक्तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नाः । काठककौथुमामिभ्रनामवत्त्वात् ।
ज्योतिर्ज्योतिष्टोमादियदिति साधने हेतोः स्वरूपसिद्धत्वात् । काठ-
कमधीत इति प्रयोगदर्शनेन, काठकेन यजेतेत्याद्यदर्शनेन तेषां ग्रन्थ-
नामतया, ग्रन्थसंयोगेन कर्मणि लाक्षणिकतया च कर्मनामत्वाभावेन
पक्षे हेत्वभावात् । अथ काठके भवे काठकमिति समाख्याभाधि-
त्य यौगिकत्वेन हेतुं विशेष्याऽऽर्चिकयानुपहौत्राध्वर्यवकर्मघदिति
दृष्टान्तेन भेदः साध्यते । तदाऽप्यसङ्गतम् । नानाशाखभवलङ्घना-
द्येकचित्कित्सावदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वात् । किञ्च यौ-
गिकनामभेदेन कर्मभेदसाधने एकशाखोक्तानामभिहोत्रदर्शपूर्णमा-
सादीनामप्येकनामत्वेनैककर्म्यापसंध्य । किञ्च काठकादिसंज्ञानां प्रव-
चनातन्तरभाषित्वेन ततः पूर्वमभेदात्तदनन्तरं भेदं वैकल्यापत्तेश्चानापि
रूपभेदात् । वाचनिकत्वेन तस्यापि साधारणत्वात् । पयसा जुहो-
ति, विष्णुरुपांशु यष्टव्यः, धिभ्येदेवा उपांशु यष्टव्या इत्यादिषु रूप-
भेदेऽप्यभिहोत्रोपांशुयाजयोर्भेदात् । नापि धर्मविशेषात् । कारीरी-
याक्रयान्यधीयानाम्निष्ठिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नान्य इति वि-
शेषस्याध्ययनधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वस्वैवाभावात् । नाप्यविशेषपुनर्ब-
धनात् एकत्र प्रकरणे बाहुल्यः ध्वणामाधेन तस्यैवानामाघात् । त-
त्तच्छब्देन स एवायं याग इति प्रत्यभिज्ञोदवाच्य । नच काप्यग्नीषो-
मीयमेकादशकपालं क्वचिच्च द्वादशकपालमिति शुण्यविशेषविधाना-
र्यायाः पुनरुक्तेरनुवादकत्वं शङ्काम् । तथा सर्वैककर्मत्वस्यैव

सिद्धेः । वस्तुतस्तु नानुवादकत्वम् । शाखाभ्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलपत्राणि शाखाभेदेन तत्र तत्र भवन्ति,
तथात्र वेदस्थं कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र तत्र शाखाभेदेन वर्त्तत इति
सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शाखात्वव्यपदेशात् । तथा सति
यथा तत्तच्छाखीयकुसुमादिषु न गुणप्रधानभावस्तथापि तौल्येनानु-
वादभावात् । नचैवं सति कर्मप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वेन
कर्मभेदः शङ्काः । सिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्तिभिस्तद्विमुञ्चिरस्ते प्रत्यभिज्ञा-
याः सजातीयविषयत्वस्याशक्यशङ्कत्वात् । किञ्चैकं प्रत्यविशेषपुन-
रुक्तौ तत्सार्थक्याय कर्मभेदः आद्रियते । प्रकृते तु, प्रतिपत्तृभेदात् क-
र्मभेदः । वस्तुतस्तु प्रतिपत्तृभेदेषु न कर्मभेदः शक्यशङ्कः । अन्य-
थैकमग्निहोत्राशक्यमपि तांस्तान् प्रति प्रोच्यमानमग्निहोत्रमपि भि-
न्दात् । किञ्चासमाप्तिवन्नसमाप्तियचनाशक्यामपि, कर्मक्यम् । य-
थान्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यतेऽस्माकं तु न समाप्यत
इति वदन्ति । यदि कर्मभेदस्तदा तत्समाप्यसमाप्योभेदात् तत्क-
र्मानूद्य, तेनोत्प्रेक्षयेयुः । नापि निन्दातो भेदः । प्रातः प्रातरनृतं ते
वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येषमग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्त्तयन्तः
सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिन्दायाः, उदिते जुहो-
तीतिविधिसमीपे । यथाप्रतिथये प्रद्वृतायाश्चमाहरेयुस्तादृक् तद्यदु-
दिते जुह्वतीत्युदितहोमनिन्दायाश्चाजुदिते जुहोतीतिविधिसमीपे पा-
ठेन तस्या विधयस्तुत्यर्थत्वेन तयोः पक्षयोर्निन्द्यत्वाभावाद्विकल्पपर्य-
वसायित्वेनाभेदकत्वात् । नाप्यशक्तितो भेदः । तस्या इदानीन्तनेष्वे-
व सत्त्वेन पूर्वान् सर्वशाखाज्ञान् शक्तान् प्रत्यभेदकत्वात् । नचैवं प्र-
तिपत्त्रैक्यापातेन पुनरुक्ततापत्तिः । तस्या अनन्तरूपसोधनार्थत्वात् ।
रूपाद्यभेदेन तथा निश्चयात् । नापि समाप्तेर्भेदः । दत्तात्तरत्वात् ।
आश्वर्यवसमाप्ते ज्योतिष्टोमसमाप्तिव्यपदेशवत् किञ्चित्कर्मसमाप्ता-
द्यपि न दर्शनाच्च । नापि प्रायश्चित्ताद् भेदः । तस्य प्रक्रमनिमित्तक-
त्वात् । उदिते होष्यामीति प्रक्रम्य अन्यथा करण एव तद्दर्शनात् ।
नाप्यन्यार्थदर्शनाद् भेदः । द्वादशाहेन यदि पुरा दिदीक्षमाणाः स्यु-
र्यदि वैषां गृहपतिं चानुसन्निधौ इति । अथ यद् यदि दिदीक्षमाणा
इति द्वादशाहं इष्टज्योतिष्टोमानामनिष्टज्योतिष्टोमानां दर्शनथुतेर्यदि
दिदीक्षमाणा द्वादशाहेनैवंपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । एत-

स्याः ध्रुतेः सामवेदीयत्वेन सामवेदे 'य ज्योतिष्टोमस्याविहितत्वेन
 तद्व्येन तदीयताण्ड्यप्राज्ञानस्याया, पय धा घ प्रथमो यज्ञानां यज्यो-
 तिष्टोमः, य एतेनानिष्टोमस्येन यजेत गतंपर्यमंय तज्जायेन प्र धा मीये-
 तेति प्रत्यवायादियोधिकायाः श्रुतवैदान्तरविहितज्योतिष्टोमानुवादेन
 तन्प्राथम्यबोधनस्य लिङ्गस्य वेदान्तरविहितसर्वज्योतिष्टोमसाधारण-
 तया तमनिष्टो यामान्तरकरणे तस्य द्रोपस्थापि साधारणताया एवे-
 ष्टत्वात् । किञ्च, यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म न स्यात् तदा शा-
 खान्तरविहितस्य शाखान्तरे गुणो न विधायेत । स च इदयते ।
 यथा मैत्रायणीयानाम्, ऋतवो वै प्रयाजाः समास्तत्र होतव्या इति
 समावे गुणः ध्रुयते । समिदादयः प्रयाजास्तु नाऽऽम्नायन्ते । एतो
 बाधकानामभावात् । साधकानां स्वनाच्च सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म-
 ति मिज्ञान्ति तम् । एवमेकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वे सिद्धे तत् कुत
 इत्याकाङ्क्षया, यज्ञो वै विष्णुः, वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुति-
 स्मृतिभिर्वेदार्थस्य भगवद्रूपत्वादेव तद्विस्तारिचस्यबलाधिर्णयन्ते ।
 यदेकमव्यक्तमन्तरूपमिति श्रुतं भगवतोऽन्तरूपत्वादित्येवमेतत्

ननु भवतु भ-
 तथापि शा-
 खाप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणांसिद्धं प्रयोजनं, ते सर्वे
 इत्यादिभिः पादोनाभिनिर्मुक्ते यदुक्ते तद् विवृण्वन्ति ॥ त इत्यादि,
 कृतमित्यर्थ इत्यन्तेन ॥ घृता इति ॥ अत्रधारिताः ॥ २४ ॥
 निरुक्तंति ॥ कथनात् सम्यग्ज्ञाना ॥ चतुर्हेत्यस्य विवरण, तावन्तमि-
 त्यन्तम् ॥ तस्यैत ॥ ऋग्यजु सामायवेरूपस्य ॥ स इति ॥ व्यासविम-
 क्तमध्यस्योऽतिनियतश्रुगादिरूपेण धामस्यरूपोपयोगी ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो हैच्छिको मतः ॥

अधुना नियतः शाखाभेदान्तत्तदधीतिपु ॥ २७ ॥

इदानीमनुष्ठाने कः प्रकारः केनानुष्ठेयः किमिच्छया व्यव-
 रथया वेति सन्देहे निर्णयमाह ॥ प्रकारभेद इति ॥ ब्रह्मादीनामै-
 च्छिक एव । आधुनिकानां व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु यागानां भगवद्रूपत्वेन साधारणत्वात्
 तत्प्रकाराणामपि तथात्वेन शास्त्राप्रणयनस्य मन्दार्थत्वेऽपि तासां
 प्रसिद्धत्वेन च सर्वेषां सर्वानुष्ठानप्राप्तावष्टदोषतुष्टस्यैच्छिकविकल्प-
 स्य प्रसक्तिरिति तदभावायाधिकारिभेदोऽवश्यमभ्युपेयो, यथा, वस-
 न्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ । तथा सति तत्तदधिकारिणां फल-
 सिद्धौ एकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं, न तु भगवन्मूर्तित्वसिद्धौ इत्या-
 प्रायेण उक्तविधे सन्देहे पूर्वोक्तसाधनाय निर्णयमाहेत्यर्थः ॥ ब्रह्मादी-
 नामित्यादि ॥ तथाचाष्टदोषतुष्टस्य विकल्पस्य पूर्व सत्त्वाश्लाधिका-
 रिफलं कर्मभेदप्रयोजकं, किन्तु भगवन्मूर्तित्वमेव प्रयोजकम् । शा-
 स्त्राभेदश्च मन्दार्थमेव, न त्वधिकारिभेदज्ञापनार्थं इत्यर्थः । एतेन पू-
 षम आयुषा तथाऽनुष्ठानेनाभिव्यक्त्यादिरिदानीमेषमेतावत्करणेऽपि
 तदिति भगवतो व्यासस्य च कृपालुताऽपि सूचिता ज्ञेया ॥२७॥

कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ॥

तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ॥

कर्मशाखागताश्चके निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥

पुरुषः पौढाविहित इति पञ्चात्मके कर्मणि निरुक्ते पष्टांश-
 स्यापेक्षा भवति । तत्प्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । तच्च ब्रह्म । त-
 दप्यनन्तरूपम् । अन्यथा अनन्तमूर्तित्वं न स्यात् । अतो यत्रैव
 पञ्चात्मके यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्प्रतिपादकोपनिषत्त्रैव योजि-
 ता । तथैव ह्रीत्रादिकमपि ज्ञातव्यम् । तदेतदाह ॥ कर्मवद् ब्रह्मभेदा
 इति ॥ इदमलौकिकं भवतीत्यत्र प्रमाणमिवाह ॥ गीयन्ते बहुधर्षिभि-
 रिति ॥ तेषामध्ययनसिद्धयर्थमाह ॥ तेषामिति ॥ तावतैव सम्पूर्ण-
 शाखाध्यायित्वे विद्ध्यभावादुच्छेदो भवेत् । तर्हो क एवार्थः प्रयो-
 जनं वाच्यं च स्यात् । अन्यथा एकवाक्यता न भवेदिति ।
 तत्राह ॥ निर्णयः पृथगेव हीति ॥ तेषां पाठार्थमेवैकवाक्यता ।
 निर्णयस्तु पृथगेव व्यासिन कृतः । अतो ज्ञापते वाच्यैकत्वं प्रयो-

अनैकत्वं च काण्डद्वयस्य नास्तीति ॥ द्वितीयस्याप्यर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् । स्वाध्यायविधिनैव तस्यापि परिग्रहात् । अन्यथा ब्रह्मणि सन्देहाभावात्त्रिर्णयो व्यर्थः स्यात् । अतः काण्डद्वयं भिन्नमपि एकत्र पठितम् । अंशतः परस्पररोपकारार्थं च । आधिभौतिकैर्यज्ञैश्चित्तशुद्धिः । वेदान्तैर्जाविस्वरूपविज्ञानमिति । मुख्यरूपत्वसिद्धयर्थं तु पृथग् निर्णय इति हिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

एवं पूर्वकाण्डार्थ-सपरिकरं निरूप्य उत्तरकाण्डस्यैकवाक्यत्वाय तत्तच्छास्त्रास्तु तत्तदुपनिषदां पाठं योजमाहुः ॥

पुरुष इत्यादि ॥ तदिति ॥ उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतेनोत्तरकाण्डप्रमेयमुक्तम् । उक्तार्थपोषयाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ एक एवेत्यादि ॥ एकमेव ब्रह्म तत्स्वरूपमनन्तविधमिति कथं तज्ज्यमित्याद्याशङ्कनयामाहुः ॥ इदमित्यादि ॥ ऋषिभिरिति ॥ उपनिषद्रूपैर्वेदवाक्यैरित्यर्थः । ऋषिपदस्य वेदवाचकत्वं, तदेतद् ऋषिः पश्यन्तोचदित्यादिभ्रूतौ, अतः ऋषयो दधुस्त्यापि मनोवचनाच्चरितम् * इति श्रुतिगीतौ चोक्तम् ॥

तावतैवेति ॥ पूर्वकाण्डमात्रेणेत्यर्थः ॥ विध्यभावादिति ॥ अध्यापनाध्ययनविध्योः पूर्वकाण्डाध्ययनमात्रेणैव नैराकारुणाद् वेदान्ताध्ययनाय तदतिरिक्तविध्यभावात् । अर्थ-इत्यस्यैव विवरणं—प्रयोजनमित्यादि ॥ अन्यथेति ॥ चाच्यप्रयोजनयोर्भेदे । तथाचोभयतः पाशा रज्जुरिति भावः । भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं चेति द्वयमपि समर्थयितुमाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥ वेदान्तानाम् । मूले—कर्मशास्त्रागता इति ॥ उपनिषदं इति शेषः । विवृती— एकवाक्यतेति ॥ शास्त्रान्तर्गतत्वम् ॥ नास्तीति ॥ अतो-भिन्नवाक्यत्वमेवेति भावः । उपनिषदां शास्त्रान्तर्गतत्वस्य पूर्वोक्तं प्रयोजनं विशदीकुर्वन्ति ॥ द्वितीयस्येत्यादि ॥ द्वितीयस्येत्युत्तरकाण्डस्य ॥ अन्यथेति ॥ पाठमात्राध्ययनेऽनध्ययने स्वार्थज्ञानभावेनेत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वं समर्थयित्यैकवाक्यत्वं समर्थयन्ति ॥ अंशत इत्यादि ॥ शास्त्रैकवेदात् । उपकारं विवृण्वन्ति ॥ आधिभौतिकेत्यादि ॥ तथाच-विज्ञाने जीवस्वरूपे कर्तृनिव्यत्वाद्यगत्या-जन्मान्तरमापिनि विश्वास्तः कर्ममार्गीयस्य ।

वेदान्तिन उपकारस्तु स्फुटः एव । अयं च शास्त्रैकदेशजन्य एव ।
ननु यागस्य भौतिकत्वं स्वर्लोकस्य फलत्वेनोक्तत्वात् कथं चित्तशु-
द्धेः फलत्वेन कथनमिति चेत् । आनुपङ्गिकत्वेन - तस्या - अर्थात् ।
अन्यथा देहात्मवादस्मार्तवादादिभिरन्यथा प्रतिपत्त्या मतभेदेन वि-
प्रतिपत्तौ संशयं कलाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥

नन्वेवै सति "स्वार्थं वाच्यं समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वा-
क्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति प्रयोजनैक्ये भिन्नवा-
क्यत्वव्याघात इत्यत आहु ॥ मुख्येत्यादि ॥ तथाच - रूपभेदेनोभय-
मप्यविरुद्धमिति भावः ॥ २८ ॥

मीमांसयोः सार्थकत्वबोधनाय किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥

नन्वर्यावबोधेनैव निःसन्देहो जात इति किं निर्णयेन । अथ
अर्थावबोधेन सन्देहनिवृत्तिस्तदा दुष्टा परम्परा स्यादित्याशङ्क्याह ।

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननं वत् कृतः ॥

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञं दुर्वुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥

जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्वं उक्तवान् ॥

व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥ ३० ॥

उभयोर्हि परिज्ञाने सर्वत्रेदार्थनिर्णयः ॥

निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥ ३१ ॥

पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ॥

शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वं यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ॥

अनन्तमूर्त्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥

असन्दिग्धोऽपीति ॥ पाठदशायां यद्यपि न सन्देहस्तथापि
कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् ॥

तत्र लौकिको दृष्टान्तः ॥ स्यूणाखननवदिति ॥ स्यूणा निखाता-
ऽपि पुनरुद्धस निखासते । तथा निःसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य
दाढ्याय निष्पद्यते मीमांसा निर्णयकारैः । इदमुत्तमं प्रति तेषां प्र-
योजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान् प्रति तु सन्देहाभावो
दाढ्यं चेति द्वयम् ॥ २९ ॥

तत्र निर्णयकर्त्तारमाह ॥ जैमिनिरिति । कर्मज्ञानं करणे हेतुः ।
उत्तरत्र व्यासः । असर्वज्ञेनं तन्निर्णयः कर्त्तुमशक्य इति सर्वज्ञो
व्यास उत्तरत्र कर्त्ता ॥ ३० ॥

अतः सर्ववेदार्थज्ञानायोभयं ज्ञातव्यमित्याह ॥ उभयोर्हीति ॥
ननु निर्णायके विद्यमाने कथं वेदार्थज्ञानं, कथं वा भगवद्भजन-
मिति । तत्राह ॥ निर्णयो बहुभिर्नष्ट इति ॥ अन्यथा व्याख्यातृभिः
श्रुतिस्मृत्यभिचार्यं स्वेच्छया वदद्भिः । तर्हि कथं निस्तारस्तत्राह ॥
पश्चादिति ॥ गतिमुद्धारप्रकारम् ॥ ३१ ॥

उपसंहरन् पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टमाह ॥ पुरुष इति ॥

षोढा पदप्रकारः । अन्तरं मध्यम् । तत्र पदसु शिरो ब्रह्म ।
सम्पूर्णः पुरुषोऽनन्तमूर्तिः । तेनानन्ताः शाखाः कृता इति सर्वो
वेदः प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

नन्वित्यादि ॥ अद्वादिविचारेणैव काण्डद्वयात्मको वेदो निः-
सन्देहो जात इति निर्णयेन जैमिनिना व्यासैव-कृतेन तेन-कामिस्य-
र्थः ॥ लक्षणकरणवदिति ॥ लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यादंः करणवदि-
त्यर्थः । तथाच सन्देहनिराकरणार्थं मीमांसाकरणमावश्यकमिति भावः
इदं च ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते सम्यक्तया प्रपञ्चि-
तम् ॥ ३५ ॥

व्यासोक्तस्य यत्किञ्चनशापनाय निर्णयकर्त्तारोऽस्तारत्नम्यं ज्ञापय-
न्त आहुः ॥ तत्रत्यादि ॥ करण इति ॥ निर्णयकरणे ॥ कर्मज्ञानमित्या-
दि ॥ एतेन मीमांसयोः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैः प्रमेयवत्त्वं सूचितम् ।

यद् वैदिके बलं तदेव बलमिति ॥ पश्चादिति ॥ उत्तरग्रन्थे, वर्णाश्रम-
घतां धर्म इत्यत्र, ज्ञाने यर्हीत्यत्र च यथायथं वक्ष्य इत्यर्थः ॥३०॥३१॥
पूर्वोक्तमर्थमिति ॥ यदस्य भगवद्रूपत्वरूपं पूर्वकाण्डीयं, ब्रह्मणो हरि-
स्वरूपमुत्तरकाण्डीयं चेत्यर्थः । पौढेत्यादि ॥ तथाचाग्निहोत्रदर्शपू-
र्णमासौ करौ, पशुचातुर्मास्ययागौ पादौ, सोमो मध्यम् । अप्रापि
श्रुतिर्द्रष्टव्या शास्त्रान्तरे ॥ शिरो ब्रह्मेति ॥ ऋचां.मूर्धानं यजुषामुत्त-
माङ्ग-साम्नां शिरोऽधर्वणां मुण्डमिति कौशीतकिश्रुतेरित्यर्थः । अत्र
पूर्वकाण्डप्रमेयविचार इदं सिद्धम्-यज्ञो भगवदात्मकः क्रियारूपः प्र-
मेयं, तदभिव्यञ्जिका लौकिकी क्रिया । साऽपि वेदान्तोक्तज्ञानसहि-
तैव तथेति मर्यादायां ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति साधनम् । तथा-
च; मुक्तसङ्गोऽनहंवादीतिलक्षणकः सात्त्विकः कर्ता, सर्वभूतेषु-येनै-
कमिति सात्त्विकज्ञानयुक्तोऽफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञ इत्युक्तप्रकारेण सा-
त्त्विकं यज्ञं करोति तदा स्वाज्ञाकरणसंतुष्टेन भगवता यज्ञरूपामिव्य-
क्तिद्वारा क्रममुक्तिर्दीयते । अतिरूपया तु सद्यो मुक्तिः । अत्र यथा-
यथं यज्ञामिव्यक्तिः, रूपा च द्वारभूता । सात्त्विकज्ञानाभावे तु, पृथ-
क्त्वेन तु यज्ज्ञानमिति राजसज्ञानवोश्चेत् सात्त्विकः सात्त्विकं यागं
करोति तदा नित्यकर्मणामाध्यात्मिकत्वे फलाकाङ्क्षाराहित्येन यथो-
क्तकर्मकरणान् कर्मसचिवानां देवानां तोषद्वारा चाप्यशेषोक्तमा-
त्मसुखं ये गितामिव यथासङ्कुलं भवति । तत्र देवनाप्रीतिर्वा, द्रव्ये-
ण प्राप्ता देवैव वा व्यापारः । राजसज्ञानवान् रागी कर्मफलप्रेप्सु-
रितिलक्षणको राजसश्चेद्, अभिसन्धाय तु फलमितिलक्षणकं-राजसं
यागं करोति तदा यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकोऽपूर्वद्वारा भवति ।
तत्रापूर्वमेव व्यापार इति सव्यापारं फलमिति । सिद्धमाहुः ॥ सम्पू-
र्ण इत्यादि ॥ प्रमाणमिति ॥ स्वोक्तार्थस्य भगवद्रूपत्वप्रमाजनक
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं बलनिधायनार्थं, वेदा इति-प्रमाणमध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य
वेदस्य प्रमेयभूतो विषयो निर्णोतः । अतः परं श्रीकृष्णवाक्यानां
निर्णयः । तेषां च पूर्वं स्मृतित्वेनोक्तत्वाद् वेदानिर्णायकत्वार्थं स्मृ-
त्यन्तरापक्षयोत्कृष्टत्वं च यक्तव्यम् । अविद्वोस्तु यत्तस्येति, द्वापरा-
दां तु धर्मस्यति पूर्वांक्तमपि विशदीकरिष्यन्तः स्मार्तप्रमेयस्य बल-
निधायनाय स्मृतिं निर्णिनीयन्ति ॥

स्मृतिर्वहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ॥
 ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥
 तदाचाराल्लोकतश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ॥
 प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥

एवं वेदं निर्णय स्मृतिनिर्णयमाह ॥ स्मृतिर्वहुविधेति ॥ वेद-
 वत् स्मृतिनिर्णयः । वेदे हि—पञ्चात्मको द्विरूपः पदङ्गसहितो
 निरूपितः । न तथा स्मृतिः । किन्तु बहुविधा । अत्र वेदोऽपि
 मूलं, व्यवहारोऽपीति । तदाह । वेदाचारविभेदत इति ॥ स्मृतेर्ल-
 क्षणमाह ॥ ऋषीणामिति ॥ स्मरणं स्मृतिः ॥ ३३ ॥

तस्य स्मरणस्यानुभव एव मूलम् । स त्वनुभवो बहुधा जायत
 इत्याह ॥ तदाचारादिति ॥ पूर्वकल्पे यथाचारः स्थित ऋषीणां
 यथा वा लोकव्यवहारः । तत्रापि देशभेदेन यो देशाचारो येन
 ऋषिणा स्मृतस्तेन तथोपनिबद्ध इति चकारार्थः । न्यायोऽपि मूल-
 म् । सोऽपि पूर्वकल्पस्थितः ॥ एते त्रयोऽपि व्यवहारोपयोगिनः ।

धर्मोपयोगिनीं स्मृतिमाह ॥ नित्यानुमेयत इति ॥ योगबलेन
 नित्यानुमेयवेदं स्मृत्वा यदवादिपुस्तदवश्यकृतम् । चतुर्णां फल-
 माह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ आचाराल्लोके प्रवृत्तिः प्रकर्षेण स्थिति-
 भवति । लोकानुसरणे जीविका भवति । न्यायेन व्यवहारः ॥
 नित्यानुमेयवेदोक्तेन विशुद्धता भवति । अनेनैव वेदार्थे तस्यां उप-
 योगः । ननु प्रसङ्ग एव वेदो मूलमस्तु, किं नित्यानुमेयवेदेन ।
 अनुपलब्धेरिति चेद्, उत्सन्नशास्त्रा प्रच्छन्नशास्त्रा वा मूलं भविष्य-
 तीति, मैवम् । व्यासादिभिरपि सर्ववेदद्रष्टृभिरप्यनुमानत्वेन नि-
 रूपणात् । अपि वा कर्तृतामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादिति ।

प्रत्यक्षवेदमूर्तेर्वैतानुमानं भवेत् । अतः स्मृत्या अनुमेय एव वेदो भवतीति नित्यानुमेय एव वेदो मूलम् । अन्यथा वेदव्यासः, स्मृते-
श्चेति न वेदेत् । विद्यमाने प्रत्यक्षवेदे किमिति द्वयन्तरितामुदा-
हरेत् ॥ ३४ ॥

एवमित्यादि ॥ ननु स्मृतिनिर्णयो न पार्थक्येन कर्तव्यः । ता-
सां वेदमूलकत्वात् तन्निर्णयदिशा स्मृतिनिर्णयस्यापि सिद्धेरित्यत
आहुः ॥ वेदवज्रेत्यादि ॥ कथं बहुविधं व्याकाङ्क्षायां हेतुं प्राहुः ॥
अत्रेत्यादि ॥ आचारमूलकत्वं वैसर्जनाधिकरणान्शेयम् । तथाच न
वेदार्थनिर्णयेनैतन्निर्णयसिद्धिरिति पृथग् निर्णय भावद्वयक इत्यर्थः ॥
स्मृतेरिति ॥ स्मृतीनामुभयमूलकत्वं बोधयितुं तल्लक्षणमाहेत्यर्थः ॥
श्रुतीणामिति ॥ कर्तृमणी । तेन श्रुतिपि कर्तृकं पूर्वाचारभ्ररणप्रयुक्तं
याप्यं स्मृतिरित्यर्थः । इति प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एतेन "स्वयम्भूरेप
भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या श्रुतिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
न कारका" इति । "न केचिद् वेदकर्तारो वेदस्मर्ता चतुर्मुघ" इति
द्वैवीपुराणपराशरस्मृत्योर्वाक्याद् वेदस्यापि स्मृतिगोचरत्वेन स्मृति-
त्वप्रसक्तिर्निरस्ता । तत्र शब्दस्यैव स्मृतिगोचरत्वात् स्मृतौ त्वर्थस्य
तथात्वादिति ॥ ३३ ॥ ॥ तत्रापित्यादि ॥ एतेन स्मृत्यंशविशेषाणामि-
तरेतरविरोधः परिहृतः । तत्तद्देशविशेषाचारं तस्य तस्य साधकाशरत्वेन
व्यवस्थितत्वाच्चिरोधात् । यथा वर्णव्यवस्थितदशहादशपञ्चदशह-
मासाशौचसर्वसाधारणदशाहाशौचपक्षयोः ॥ न्याय इति ॥ ब्राह्म-
हुदन्तरु-पोरन्दरु-बाह्वेस्पत्यौशनस-प्राचेतसादिरूपं नीतिशास्त्रम् ॥
एते त्रय इति ॥ आचारलोकन्याया व्यवहारोपयोगिनो व्यवहाराध्या-
यमूलभूतत्वात् तथेत्यर्थः ॥ धर्मोपयोगिनीमिति ॥ गृह्यासूत्राचारप्र-
यश्चित्ताध्यायरूपां यागाद्युपयोगिनीमित्यर्थः । तस्याः कुत एवं भाव
इत्याकाङ्क्षायामाहुः । योगेत्यादि ॥ प्रकर्षेण स्थिरिति ॥ तन्निर्णयत्वेन
वक्ष्यमाणानां प्रतनीर्यगत्यादिकर्मणां प्रवाह इत्यर्थः ॥ अनेनैवेति ॥
विशुद्धिजनकत्वेनैव ॥ उपयोग इति ॥ साक्षाद्गुपकारकत्वम् ॥

उत्सन्नप्रच्छन्नविप्रकोर्णशाखामूलकत्वादिनिरासाय किञ्चि-
दाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अप्रायमर्थः । धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्, अश-
ब्दमनपेक्षं स्यादिति स्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अचोदनामूलस्य स्मृ-

तिवाक्यस्यानादरणीयत्वमुक्तम् । तत्र कथमूचोदनामूलत्वमित्याका-

र्णतन्मूलत्वमिति विमर्शे, नाद्यः । तदनुपलम्भात् । उपलभ्यमानस्ये
स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयः । स्मार्तमूलश्रुतिमङ्गात्ता-
त्मकशाखात्सादाङ्गीकारे, सहस्रं सामशाखा एकशतमध्ययुंशाखा,
एकविंशतिशाखं याह्वृचमित्यादिशाखापरिमाणस्य महाभाष्यादिप्र-
सिद्धत्वेन तदतिरिक्ताभावनिश्चयात् तासां च तद्वा प्रसिद्धतया
उत्सादस्याशक्यवचनत्वात् । अध्येतृणामत्यन्तावहितत्वेन सर्वशा-
खागततावन्माप्रश्रुत्युत्सादाङ्गीकारस्याप्यशक्यवचनत्वाच्च । न तृ-
तीयः । गणताप्रसिद्धैव प्रच्छन्नानिराम्नात् । न तुरीयः । अन्वपर-
म्परापत्तेः । नच लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानवत् स्मृत्या श्रुत्यनुमाने
कोऽपि न दोष इति वाच्यम् । लिङ्गादीनां श्रौतत्वेन स्मृतीनां च
पौरुषेयत्वेन पुरुषदोषशङ्काकलाङ्किततया तत्रैवम्यात् । किञ्च, स्मर-
णस्यानुभवसमानाकारावपयत्वनिवर्तन, अष्टका फर्त्तव्येति स्मृत्या
अष्टकाकर्तव्यताज्ञानं स्मृतिकारस्यानुमेयम् । तेन तादृशश्रुतिस्वरूपं,
तेन श्रुतिज्ञानं च कल्पयित्वा स्मृतिप्रामाण्यं सप्तमीयमिति गौरव-
प्रयाम्बाहुल्यम् । गुरुमते ज्ञानमाद्यस्य स्वतः प्रामाण्यादनुमानस्या-
र्थमाद्ये पर्ययस्त्वान्नाश्रुतिकल्पनपर्यन्त तस्य प्रसर इत्यपि । तस्मा-
द् विप्रकीर्णशाखामूलत्वं स्मृतीनां युक्तम् । विप्रकीर्णत्वं च सिद्धं-
शपठितत्वम् । तच्च परप्रकरणपठितत्वम् । आरभ्याधीतमिति याव-
त् । नघान्च नित्यानुमेयपक्षेऽन्वपम्परया रूपनिर्णयवत् स्मृतिप्रमे-
यमूलनिर्णयो न कथमपि शक्यवचन इति विप्रकीर्णपक्ष एव साधी-
यानित्याहुः ॥ तदेतदुक्तम्—अनुपलब्धेरिति ॥ सिद्धान्तमाहुः ॥ मैव-
मित्यादि ॥ अनुमानत्वेनेति ॥ अत्र कर्मव्युत्पत्तिः । अनुमेयत्वेन वेद-
स्येत्यर्थः । स्मृतीनामनुमानत्वेनेति वा ॥

तदर्थं द्वादशलक्षणां स्मृतिपादस्थद्वितीयानुब्रं प्रमाणत्वेनाहुः ॥
अपि वेत्यादि ॥ नानुमानं भवेदिति ॥ जैमिनेरिति शेषः । तथाच
तथा स्मृति प्रमाणं विप्रकीर्णं स्यादित्येव वदेत् । अन्वपरम्परात्वं,
योग्यत्वेनेत्यादिना प्रागेव निरस्तम् । एतेन सूत्रोपन्यासेन स्मृतिपा-
दोक्तरीत्या स्मृतीनां प्रामाण्यमपि स्मारितं शक्यम् । ननु स सामग

इति तस्य घेदान्तराज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्कयामाहुः ॥ अन्यघेत्यादि ॥ अन्यया वाशक्तवादिश्रुतियदनुभवे ॥ ह्यन्तरितामिति ॥ धर्मादियिषया स्मृतिस्तदनुभवजन्या, स्मृतित्यात्, स्मृत्यन्तरवदित्यादिनाऽनुभवानुमाने तेन च तादृशार्थानुमाने स्मृतिः श्रुतिमपेक्ष्य द्वाभ्यामनुभवार्थाभ्यामन्तरिता भवतीति तथेत्यर्थः । नच वेदमेव स्मृत्या तदर्थस्यापनिषद्दुं शक्यत्वादेकान्तरितत्वमेव, न ह्यन्तरितत्वमिति शङ्काम् । यागवलेन घेदमनुभूय तरकथनस्यापि शक्यघचनत्वेन तस्य भागस्य स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो नित्यानुमेय-वेदमूलत्वमेव सार्धाय इति निश्चयः । अत एव पितामहस्मृतिर्विष्णुस्मृतिश्च युज्यते ॥ ३४ ॥

कास्मिंश्चिदंशे पुनरव्याप्तिं हृदिकृत्वा धिप्रकीर्णशास्त्रामूलत्व-
भाशङ्कन्ते ।

ननु दृश्यते स्मृतिसंवादी वेदभागः । यथा घन्वान्निव प्रपा अस्ति,
नाष्टु मूत्रपुरीषं कुर्यात्, न विवसनः स्नायादिसादि । तत्राह ॥

संवादे चान्यशेषत्वान्न स्मृत्यर्थ स्पृशेच्छ्रुतिः ॥

गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ॥

उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥

संवादे चान्यशेषत्वादिति ॥ वेदे हिं प्रकरणं सर्वत्र नियाम-
कम् । तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति । न हि आहिताग्नेरनृत-
निषेधकं सर्वेषां भवति । नाप्यधीष्टकोपधानकर्तुर्जलानिष्टीवना-
दिनिषेधः सर्वेषां भवति । नापि प्रपाया लोकसिद्धाया दृष्टान्तार्थ
कीर्त्तितायास्तदेव वाक्यं विधायकं भवति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
यथा वेदेषु कश्चित् संवादो विन्नशेषाणां नाभागोपाख्यानादीना-
म् । तथा नित्यानुमेयवेदार्येनापीति न स्मृत्यर्थं श्रुतिः प्रत्यक्षा स्पृ-
शतीत्यर्थः । ननु किं स्मृत्येसाशङ्काह ॥ गृहादिरिवेति ॥ देह-

स्थानीयो वैदिको धर्मः । गृहस्थानीयः स्मार्त्तः । उपाभ्यां जीवः
सुखी नान्यथा ॥ ३५ ॥

ननु इदमत्र इत्यादि ॥ समाधिमाहुः ॥ वेदे हित्यादि ॥ मूले
संघादे चेति चकारोऽप्यर्थे ॥ तदेवेत्यादि ॥ कुमारशिल्पाचारणवत् ।
तेन विध्युक्तयने तस्यानुमेयत्वेन नित्यानुमेयानतिरिक्तत्वात् तन्मू-
लकत्वादेतस्य विधायकताया अशक्यत्वात् ॥ वाक्येत्यादि ॥ श्रौ-
तानां प्रकरणावरुद्धत्वेन संकुचितत्वात् तदनादस्य साधारणत्वे-
ऽधिकार्यन्तरप्रवेशेन वाक्ये भिद्येतेत्यर्थः । तस्मात्प्र विप्रकीर्णपक्षो
युक्त इति भावः । तर्हि संघादस्य फलं सद्भितिरित्यत्र आहुः ॥ य-
थेत्यादि ॥ तथाच प्रत्यक्षवेदवदन्यशेषत्वेन सद्भितिरिति न पूर्वोक्त-
लक्षणे दोष इति भावः । एवं सिद्धायां लक्षणशुद्धौ योऽशौ वेद-
मूलकः सोऽप्याचारान्तरितत्वान्मूलभूतवेदस्यैतद्वैलक्षण्याच्च न वेद-
निर्णयेन निर्णीतो भवतीति पृथकया स्मृतिनिर्णय आवश्यक इति
साधितम् ।

एवं स्मृतीनां प्रामाण्यं तन्निर्णयावश्यकत्वं च साधयित्वा
प्रयोजनविमर्शायाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ मूले, उपकृतिपदेन उपकर-
णभूताऽर्थे उच्यते ॥ देहस्थानीयेत्यादिना च विधियते । तथाच स्वा-
ध्यायाध्ययनयागतपोऽन्नत्रिचाराणां धर्माणां यथायथमाश्रमैकसा-
ध्यत्वात् तन्निरूपिकाणां तद्वर्मेतिरूपिकाणाञ्च स्मृतीनां वैदिकधर्म-
पोषणमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

नित्यानुपपत्तेदमूलिकायाः स्मृतेरर्थमाह ॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ॥

नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥

प्रायश्चित्तमिति ह्येष पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

गर्भाधानादीति ॥ षोडश संस्काराः सन्ध्योपासनं कालादि-
सहितम् । न हि तादृशानुपूर्वीविशिष्टं, रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक

इत्यत्र वर्त्तते ॥ नित्यश्राद्धादिविधानं मासि श्राद्धविधिः । पाक-
यज्ञाः स्थालीपाकादयः । आदिशब्देन वैश्वदेवादिकमपि । गृहो-
क्तमखिलमिति यावत् ॥ प्रायश्चित्तं पातकादीनाम् ॥ ३६ ॥

नित्येत्यादि ॥ या धर्मं उपकरोति, द्वाभ्यां विषयनिर्देशेन तां
ज्ञापयितुं तस्याः प्रमेयभाहेत्पर्यः ॥ षोडशेति ॥ गर्भाधानम् ऋतौ पुंसः
स्यनं स्यन्दनात् पुरेत्यादिमा निरूपिताः । गर्भाधानादिसंस्का-
राभावे शुद्धभावेनाधिकारार्थं तत्कथनमावश्यकम् । उत्तरसंस्का-
राभावे फलप्रतिषन्ध इति तदपि तथा । एवं सन्ध्योपास्त्यादिकम-
पि शुद्धिजनकत्वेन कर्माधिकारसम्पादकम् । सन्ध्याहीनोऽशुचि-
र्नित्यमिति * शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया * इत्या-
दिवाक्यात् । अकालं विहिता सन्ध्या या सा पन्ध्या यधूरिवेति, दिवो-
दितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्तायामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वा-
णि कारयेद् * इति च । प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावायाहुः ॥ न हीत्यादि
॥ एवमेव नित्यश्राद्धादिषु शुद्धिहेतुत्वं प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावाच्च
ज्ञातव्यः । एवं वैश्वदेवमपि पञ्चसूनापनुत्तयेऽन्नशुद्धौ चावश्यकम् ।
प्रायश्चित्तमपि तथा । तेन शुद्धौ कर्मयोग्यत्वसम्भवादिति ॥ स्थाली-
पाकादय इति ॥ सप्त पाकयज्ञाः । औपासनहोमो, वैश्वदेवं पार्व-
णम्, अष्टका, मासिकध्यासं, सर्पवलिरिशानशलिरिति । एतदेव विवृ-
ण्वन्ति ॥ आदिशब्देनेत्यादि, यावदित्यन्तम् ॥ प्रायश्चित्तादीनामि-
त्यादिपदं कर्मावपाकसंप्रहार्यम् । एवं वेदमूलिका विशुद्धिफलिका
स्मृतिर्विचारिता ॥ ३६ ॥

नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥

व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ॥ ३७ ॥

पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥

कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वर्ष्याचारतः प्रमा ॥

करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३८ ॥

व्रततीर्थादीनामपि निखानुमेयो मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥
 व्रततीर्थादिकामिति ॥ श्रुतिमूलत्वे ब्राह्मणानामपि नित्यं कर्त्तव्या-
 नि स्युरिति काम्पपित्युक्तम् । किन्तु वेदानधिकृतानां तन्नित्यं
 भवतीति नित्यवद् बोध्यते । तस्य च मूलं पुराणम् ॥ ३७ ॥
 तथा सति स्मृतित्वं कथमिति चेत् तत्राह ॥ पूर्वाचारेण सम्प्राप्त-
 मिति ॥ न हि पुराणं दृष्ट्वा तस्य निर्माणम् । किन्तु आचारादेव ।
 इदानीमाचारः कुत्र मूलमित्याकाङ्क्षयामाह ॥ कृष्यादीति ॥
 पद्मगवादिभागदानादिविधानम् । पूर्वपूर्वाचारतः प्राप्तं तथैव क-
 र्त्तव्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ करदण्डादेर्मुक्तिमूलम् । करोऽत्र कृषि-
 व्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

पौराणाचारमूलिकां प्रवृत्तिफलिकां विचारयन्ति ॥ धने-
 त्यादि ॥ भविष्यतीति ॥ तेषामपि शुद्धिजनकत्वाविशेषाद् भविष्य-
 त्वात्यर्थः । काम्प्ये च गमकमाहुः ॥ श्रुतीत्यादि ॥ तीर्थानित्यत्यर्थः, सा-
 ऽग्निफस्याग्निं विहाय तीर्थगमननिषेधस्य चाप्ये दर्शनात् । व्रता-
 ऽनित्यत्वं च, वनइयान् ब्रह्मचारी च कीदृशितश्चेति ते त्रयः * अद्वन्द्व-
 प्य सिद्धयन्ति तेषां सिद्धिरनदनतामिति चाक्याश्च ज्ञेयम् । तेन चेदे-
 यया नित्यकर्मप्रसिद्धये चिन्तोद्भिदादिवोधने तथा स्मृताविद-
 मित्यर्थः । तर्हि नित्यवत् कुतो वाध्वत् इत्याशङ्कयामाहुः । कि-
 न्त्वित्यादि ॥ ३७ ॥

कथमिति ॥ वेदमूलकत्वाभावात् कथमित्यर्थः ॥ आचारा-
 देवेति ॥ सदाचारमूलकत्वं तस्या इत्यर्थः । एतेन व्रततीर्थादिप्रवाह-
 रक्षापूर्वपूर्वाचारादेयेति सिद्धयतीति प्रवृत्तिर्जीविकेत्युक्तस्य फल-
 स्यापि न विरोधः । एवं पौराणाचारमूलिकाया विचारेण तस्याः
 प्रमेयमुक्तम् । लोकमूलिकां विचारयन्ति ॥ इदानीमित्यादि ॥ आ-
 चारादिति ॥ लोकाचारः । कृष्यादीत्यादिपदसंब्राह्मं तत्रप्रवेष्टं दि-
 ङ्मात्रेणाहुः ॥ पडित्यादि ॥ पदकर्मोऽभिरतो नित्यं कृषिकर्म समाच-
 रेत् * हलमाष्टमं श्रेष्ठं पद्मगवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंभा-
 नां द्विगवं वृषघातिनामिति । विप्रस्यैवविधा वृत्तिस्तृणं काष्ठं च

धिकयेदित्यादिपराशरोक्तजातीयकम् । पिता चित् पुत्रान् विभ-
जेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे, पैतामहे त्वर्थे पितापुत्रयो-
स्तुल्यं स्वामित्वं, पितृविमक्ता विमागानन्तरोत्पन्नस्य सविभागं
दशुरित्यादिविष्णुकजातीयम् । आदिपदेन प्रतिग्रहादिरूपश्च विधा-
नं कार्यम्, आपद्यपि धर्मरक्षणाय तदुक्तरीत्यैव कर्तव्यम् । यतः
पूर्वर्ष्याचारप्राप्तमतस्तच्छास्त्रं प्रमाणांमति मूलाभिप्राय इत्यर्थः ।
नीतिशास्त्रमूलिकां विचारयन्ति ॥ करेत्यादि ॥ सपरिकरायाः कृपे-
यकौ तदन्तर्गतो राजभागोऽप्युक्तमाय प्येति पुनः कथनमयुक्तमि-
त्यत आहुः ॥ कृपिव्यतिरिक्त इति ॥ उत्कोचादिरूप इत्यर्थः । द-
ण्डस्तु—यो द्राक्षणायाचशुरेत् तं शतेन यातयेत्यादि । अबुष्टां च
त्यजन् दण्डशो दूपयस्तु मृपाशतम् * इत्यादि । धिग्दण्डं प्रथमं
दद्यादित्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यमनूक्तजातीयो ज्ञेयः । एवं कर्तृशोध-
कः स्मृतिभागो विचारितः । नीतिमूलिकायाः प्रमेयं चोक्तम् ॥३८॥
इदानीं देशादिशोधकं शुद्धिस्वरूपाविचारमाहुः ॥

द्रव्यादिशुद्धौ विकल्पमाह ॥

शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्य चिन्मतः ॥

देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ३९ ॥

षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ॥

सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ॥

धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४० ॥

शुद्धिमिति ॥ संस्कारपक्षे वेदो मूलम् । पृथक्पक्षे आचार
इति ॥ मसद्भाच्छुद्धेः स्वरूपमाह ॥ देशकालेति ॥ षड्भिः शुद्धिः
पण्णाञ्च शुद्धिरिति द्विधा ॥ सर्वशेषत्वाच्च वेदो मूलमित्याभिप्राये-
णाह ॥ सर्वशेषेयमिति ॥ षाड्यकमाह ॥ धर्म इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

द्रव्यादीति ॥ शुद्धाचिति ॥ शुद्धिस्वरूपे । विकल्पे धीजेमा-
 हुः ॥ संस्कारेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ पदार्थान्तरम् ॥ प्रसङ्गादित्यादि ॥
 संस्कारपक्षे-कर्मयोग्यतात्मकातिशयरूपं सिद्धमिति पृथक्पक्षेऽपि
 स्वरूपस्थोपेक्षानर्हत्वात् पृथङ् विवेक्तुं तत्स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ प-
 ङ्गमिरित्यादि ॥ तथाचान्योन्यतः शुद्धौ संस्काररूपत्वस्य शक्यव-
 चनत्वेऽपि स्वतः शुद्धौ संस्कारत्वस्याशक्यवचनत्वात् तत्स्वरूपं
 संस्कारात् पृथगेवेत्यर्थः । उदाहरणन्तु, त्वं वा निर्मलं चापि शु-
 चीति द्रव्यमुच्यते * इति शुचिसंग्रामभिधाय, अथ सर्वाणि धा-
 न्यानि धान्नाण्याभरणानि च * अवर्ज्यावर्ज्यघ्नानानि शुच्योन्येतानि
 केवलमिति । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं मध्यतां गतम् * स्या-
 चरं जङ्गमं चापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति स्वयं शुद्धसंग्रामभि-
 धाय, वसतिश्चमसो यानं वाहनं साधनानि च * धुरो नौरासनं
 चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति देवलस्मृतौ । अत्र धान्यादीनां शु-
 चित्वेऽपि, ग्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिना तत्तत्संस्कारविधानात् तत्पूर्व-
 कालीने धान्यादिशुचित्वात्मकं शुद्धिस्वरूपं विविकं भवति । हे-
 माद्रिस्तु—अशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शानाघनर्हतापादकी-दीपवि-
 शेषः । संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः शुद्धिरित्याहातद् देवल-
 वचनविशेषाच्चिन्त्यम् । अथ च पङ्गमिः शुद्धिर्यथा—धीणादेः
 सत्पात्रस्वत्वं, नवत्वं, श्रुतत्वं, तद्वत्त्विगुद्भूतत्वं, मन्त्रपूतत्वं, कृता-
 ऽऽप्रयणत्वमित्येवं योष्या ॥

सर्वेत्यादि ॥ पृथग्रूपायाः शुद्धेर्जीविकादिशेषत्वेनापि कथ-
 नात् तथेत्यर्थः ॥ बाधकमिति ॥ शुद्ध्यभावे बाधकम् । तथाच पृथङ्-
 पक्षोक्ता धीतोपयोगिनीत्यर्थः । मूलं स्वैवं योज्यम् । इयं शुद्धिः—स-
 र्वशेषा आख्याता, भ्रुत्वर्थे विशेषत आख्याता । हि यतो हेतोर्धर्मः
 पङ्गमिः फालादिभिः सम्पद्यते, अतस्तस्या विशेषतः भ्रुत्वर्थशेषत्वं
 युक्तम् । अन्यथा कालाद्यशुद्धौ अधर्मो भवेदिति । एतेन साधनमुक्तं
 हेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कल्पसूत्राणाम् ऋषिभणीतत्वात् स्मृतित्वमाशङ्का परिहरति ॥

कल्पसूत्रेषु वैदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ॥

अर्थतः कर्तृत्वश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४१ ॥

सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य संकलीकृत्य वर्णनात् ॥

तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्यवम् ॥ ४२ ॥

कल्पसूत्रेष्विति ॥ ध्यवस्यामाह ॥ अर्थत इति ॥ अर्थो वैदिकः
स्वराद्यभावात् ॥ कर्तुः स्मरणाच्च स्मृतित्वम् ॥ ४१ ॥ तर्हि
अर्थस्य वैदिकत्वे को हेतुस्तत्राह ॥ सौकर्यार्थमिति ॥ कर्मज्ञाना-
र्थमेव कल्पसूत्रं द्रष्टव्यम् । न तु तदुक्तत्वेन कर्तव्यमिति मुख्यः
पक्षः । गौणमाह ॥ तेनापीति ॥ आधुनिकानां संग्रहार्थमुक्तम् ॥ ४२ ॥

ध्यवस्यामाहेति ॥ उभयरूपायं युक्तमेवेति पक्षतुं तामाहेत्य-
र्थः ॥ वैदिक इति ॥ नित्यानुमेयातिरिक्तभुतिप्रसिद्धः ॥ पाठत इत्य-
स्य विपरणं—स्वराद्यभावादिति ॥ तथाच, -अर्थतो वेदत्व, -कर्तुः
पाठतश्च कल्पसूत्रेषु स्मृतित्वमपि मयतीति मूलयोजना ॥ ४१ ॥

तर्हीति ॥ हेतुद्वयेन चेत स्मृतित्वं इदं नर्हीत्यर्थः ॥ सौकर्यार्थ-
मिति ॥ प्रत्यक्षवेदमवलोक्य साङ्गप्रधानयोगैक्यप्रकारपरिचयार्थ-
म् । अर्थस्य वैदिकत्वाय योजभूतं ज्ञानप्रकारमाहुः ॥ कर्मत्यादि ॥
मुख्य इति ॥ मरीच्यादिभिः क्रियमाणः ॥ तेनापीति ॥ वेदाङ्गभूतकल्प-
सूत्रोक्तत्वेनापि । भूले, ध्रुवमित्यनेन, संकलीकृत्य वर्णनात् पूर्वतस्य
वाक्यस्य धृतिरूपत्वादिति हेतुरभिप्रेयते ॥ ४२ ॥

शृणाणां श्रौतत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

इष्ट्यौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ॥

भेदाद्वैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४३ ॥

कालवाधान्न कर्तव्यं स्मार्त्तं श्रौतो बली यतः ॥

पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्तव्यमिति केचन ॥ ४४ ॥

स्मार्त्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ॥

स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥४५॥

ब्रह्मप्रकरणं स्मार्त्तं कल्पसूत्रवदेव हि ॥

पुराणमूलकं वाऽपि ह्याश्रमचारतोदितम् ॥४६॥

इष्टीति ॥ इष्टिः स्थालीपाकः । तत्र हेतुः—भेदादिति ॥
अग्न्यादि सर्वे श्रौतस्मार्त्तयोर्विभक्तं विजातीयं च । तर्हि कथमेक-
कालविधानं, तत्राह ॥ काल एक इति ॥ ४३ ॥ तथापि श्रौत-
स्य बलवत्त्वाय निर्णयमाह ॥ कालवाधादिति ॥ मुख्ये काले
वालिपुत्राच्छ्रौतमेव कर्त्तव्यम् । अतः कालस्य निमित्तस्याभावात्
स्मार्त्तं न कर्त्तव्यम् । अत एव सर्वाधानविधिः । पक्षान्तरमाह ॥
पश्चादिति ॥ ४४ ॥

एवं श्रौतस्य बलिपुत्रायाऽसद्व्यायशूरता निरूपिता यच्चित्त,
तथा स्मार्त्तस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स्मार्त्तमात्रस्येति ॥
ब्रह्म वेदः, तद्वेत्तीति ब्राह्मणः । स्मृतिरपि वेदमूलिकेति द्वयन्तरि-
तत्वात् प्रतिबिम्बवदाभासो भवति । अतो ब्राह्मणोऽपि तादृश
आभासः । फलं च तथेत्याह ॥ स्वर्गाभासेति । वित्तशुद्धौ वा-
सनाक्षयाभावो, देवोपहतलोके च स्थितिरिति । श्रौते तद्विपरी-
तमाह ॥ श्रौतमात्र इति ॥ अखिलं मुख्यम् ॥ ४५ ॥

स्मृता ब्रह्मनिरूपणं मन्त्रशोषनिषन्मूलकं भविष्यतीति प्रका-
रान्तरमाह ॥ ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ तावान् भागः कल्पसूत्रवदिति
तेनापि ब्रह्मज्ञानं फलायेति गौणः पक्षः ॥ मुख्यमाह—
पुराणमूलकमिति ॥ ननु स्मृतिर्मुख्या पुराणापेक्षया बलिपुत्रा वेद-
समानाधिकरणा कथं पुराणस्य जीवेदित्याशङ्क्याह ॥ आश्रमाचा-

रतेति ॥ सर्वे आश्रमाः स्मार्त्ताः । तेषामाचारनिरूपणप्रस्तावे
चतुर्थाश्रमे ब्रह्मज्ञानं मुख्यमिति पुराणे च तदुक्तमिति ततो गृही-
तम् । उपनिषदर्थग्रहणे औपनिषत्त्वभङ्गादोपः स्यात् । शाखा-
व्यवस्था च भज्येत । अतः स्मार्त्तं ब्रह्मज्ञानं न वैदिकवत् फल-
साधकम् ॥ ४६ ॥

गृह्याणामित्यादि ॥ उक्तयैव दिना गृह्योक्तधर्माणां धौतत्व-
माशङ्क्य ब्रह्मज्ञानहेतुभ्यां तत् परिहरतीत्यर्थः ॥ भिन्नं विजातीय-
मिति ॥ नाम्ना भिन्नं धर्मेण विजातीयमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ स्मार्त्तस्य
कल्पोक्तधर्मतुल्यत्वाभावे ॥ ४३ ॥

अत एवेत्यादि ॥ सर्वाधानविधिः सर्वमाध्यातीनि विधिः ।
एवशास्मिन् पक्षे इष्टधौपासनयोरनाद्यक्षयकतया अकरणात् तदति-
रिक्तस्यैव गृहस्थानीयत्वं योध्यम् ॥ पक्षान्तरमाहेति ॥ नन्वसंमाद्र-
धातीत्यपि विध्यन्तरं दृश्यते । तथा नित्यानुमेयवेदमूलकत्वेन तयो-
रपि शोधकत्वमिति कथमेकान्ततस्तदुवाच इत्यतः पक्षान्तरमाहेत्य-
र्थः । तथाच मुख्यकाले स्मार्त्तसंस्कारैः करणात्तन्निबलमिति ज्ञाय-
ते । तेन विधिसत्त्वेऽपि छनाकृतं तत् । अतो मतान्तरमेवेति
भावः ॥ ४४ ॥

एवमिति ॥ सर्वाधानविधिना मुख्यकालकरणेन चेत्यर्थः ॥
भविष्यतीति ॥ अर्द्धाधानविधिनाऽनुमेया भविष्यतीत्यर्थः ॥ तद् चे-
त्तीति ॥ ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत * इत्यत्रार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य वि-
चक्षितत्वात्तत्करण एव मुख्यं ब्राह्मणत्वम् । यो बुवां ब्रह्मण इत्यादिश्रु-
तेश्च । तदकरणे यत् तदाहुः— ॥ स्मृतिरित्यादि ॥ आभास इति ॥
स्मार्त्तो धर्म इति शेषः । अतः स्वरूपतः फलतश्च जघन्यत्वात्त एवा-
ऽप्यसहायशूरत्वमिति श्रौतपोपकत्वमेव स्मृतिप्रयोजनमिति नि-
श्चयः ॥ ४५ ॥

एवं धर्मोपयोगिनो स्मृतिर्विचारिता । ज्ञानोपयोगिनो विचा-
रयन्ति ॥ स्मृतावित्यादि ॥ कल्पसूत्रादिति ॥ बोधसौकर्यार्थं सङ्ग-
लीकृत्य उपनिषद्बोधो गृहीत इति श्रौत इत्यर्थः । अस्य पक्षस्य गौण-
त्व उपपत्तिरनुपदमेव वाच्या । मुख्ये किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्या-

दि ॥ बलिष्ठेति ॥ ध्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते * तत्र
 श्रौतं बलिष्ठं स्यात् तयोर्द्वेषे स्मृतिर्वरेति च्वासस्मृतिवाक्यात् तथे-
 त्यर्थः । वेदसामानाधिकरण्यं तूपपादितमेव । समाधिमुपपादय-
 न्ति ॥ सर्वे इत्यादि ॥ ननु पुराणेषु एव श्रुतमित्यस्य किं विनि-
 गमकमित्यत आहुः ॥ उपेत्यादि ॥ दोष इति ॥ प्रतिपाद्ये दोष इत्य-
 र्थः । दूषणान्तरमाहुः ॥ शाखेत्यादि ॥ अयमर्थः । स्मार्तं ग्रहप्रकर-
 णमेकतरोपनिषदर्थसंग्रह रूपं ? सर्वोपनिषदर्थरूपं वा ? आद्ये उप-
 निषद्ग्राम्भस्तत्रानुपनिषद्वन्धनात् किंशाखीयस्य तदाद्यदयकमिति शा-
 तुमशक्तिर्यथाकथञ्चिज्ज्ञाने च तस्य भागस्य सर्वसाधारणत्वमङ्ग-
 प्रसङ्गः । द्वितीये च सर्वेषां फलसाधकत्वाविशेषात् तत्तदुपनिषदां
 तत्तच्छाखायामुपनिषद्वन्धनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥
 अत इत्यादि ॥ तेनायमेव पक्षो मुख्य इति पूर्वोक्तस्य गौणत्व उपप-
 त्तिरुक्ताः । एवं सर्वस्मार्तप्रमेयस्य निरूपणेन प्रमाणप्रमेयसाधनफलै-
 स्तद्व्यलं निश्चितम् । तत्रैवं सिद्धम् । स्मृतिरूपप्रमाणस्य स्वरूपं ज-
 न्यं, न तु वेदवन्नित्यम् । तत्र यद् अतादिकं कृष्यादिप्रकारः करादि-
 प्रकारो गर्भाधानादिकं च प्रमेयं साधनात्मकं तद् यथाहं लोकसं-
 ग्रहादिकं साध्यदपि श्रौते धर्मे विशुद्धताजननेनोपकरोति । स्वत-
 न्त्रं तु स्वर्गाभासादि साधयति, न तु श्रौतवदिति । ग्रहप्रकरणं तु
 श्रौतसंग्रहात्मकत्वे श्रौतत्वेन तत्रोपकरोति । पौराणत्वे तत्रोपकरो-
 तीति न स्वतन्त्रफलसाधकम् । तेनोभयापेक्षया निर्वलमिति । स्मृते-
 र्वलवत्त्वं तु धर्मधर्म एवेति न पूर्वप्रकरणोक्ते, अविच्छिन्नं यत्स्यस्ये-
 त्यादिरूपे असम्भवाविपरीतभावेन निवारिते ॥ ४६ ॥

अतः परं पौराणप्रमेयस्य यत्किञ्चिच्छरणाय तन्निरणयार्थमुपक-
 रन्ते । वेदोपबृंहणत्वेन स्मृतिव्येनैव मूत्रेषु तेषां ग्रहणेन तत्तुल्यत्वा-
 त् । तत्र पुराणलक्षणस्य प्रसिद्धत्वात्साममात्रेणैव निर्दिशन्ति ॥

एवं स्मृतिमुपपाद्य पुराणनिरणयमाह ॥

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ॥

सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ तस्य वेदधर्मातिदेशः । तेन धर्मार्थकाममोक्षाः,
भक्तिश्चेति पञ्च नित्याः काम्याश्च विकृताः । तत्रापि देशादी-
नामङ्गत्वम् । पञ्चानामपि देशादिपरूकमङ्गं पृथक्पृथक् । व्यासस्य
कर्तृत्वमाशङ्क्य निराकरोति ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ नित्यमित्यर्थः ।
तस्य प्रयोजनमाह ॥ सर्वोपयोगीति ॥ द्विविधा हि चत्वारोऽपि
पुरुषार्थाः । ईश्वरविचारिता जीवविचारिताश्च । तत्रेश्वरविचा-
रिता वैदिकाः । जीवविचारिताः पौराणिका इति । अतः सर्वो-
पयोगित्वम् । वैदिकेऽप्युपयोगमाह ॥ सर्वोपकरणानीवेति ॥
श्रौतो धर्मो देहस्थानीयः । स्मार्त्तो गृहस्थानीयः । उपकरणस्था-
नीयैः पौराणिक इति । उपकरणाभावे सर्वथा स्थितिर्न भव-
तीति ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ स्मृतिनिर्णयादेतन्निर्णयस्य वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं
पुराणे कश्चिद् विशेपमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ अतो वेदवदेवास्य नि-
र्णयः कर्तव्य इति भावः । एतेन प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एवञ्च बृहदा-
रण्यकं, इतिहासः पुराणमिति, छान्दोग्ये च सनत्कुमारनारदसंवादे,
इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदमिति श्रुतिरपि युज्यते । केचित्तु
श्रौतान्येवेतिहासादीन्यादाय तेषां पञ्चमत्वमस्यां श्रुतौ व्याचक्षिरे ।
तत्तुच्छम् । तस्य वेदचतुष्टयान्तर्गतत्वेन पृथक्पाठसंख्ययोर्विरोधात् ।
तावनो वेदभागस्य क्षिप्तत्वापादकत्वाच्च । पुराणादीनां वेदरूपत्वा-
ऽभावे तैर्वेदोपबृंहणाभावप्रसक्तेश्च । तथाऽनङ्गीकारे तु, इतिहासपुरा-
णाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * विभक्त्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्य-
तीति ब्रह्माण्डीयप्रथमाध्यायवाक्यस्य, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे
नात्र संशय * इति विष्णुपुराणवाक्यस्य, इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं
निश्चलः पुरा * इति स्कान्दप्रभासराण्डीयस्य, नान्यथा ज्ञायते धर्मो
ब्रह्मविद्या च वैदिकी * तस्मात् सर्वपुराणं च श्रद्धातव्यं मनीषिभि-
रिति कौर्मपञ्चदशाध्यायवाक्यस्य च विरोधापत्तेः । नचायमर्थवाद
इति वाच्यम् । पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः * तैरर्जिता-

ति पुण्यानि तद्देव भवन्ति हीति पृथ्वारदीये दोगस्मरणात् । अत
इतिहासपुराणे प्रसिद्धं एव ग्राह्यं । तेनात्र वेदातिदेशो युक्त एवेति
दिक् ॥

तेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ तेनेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ प्रतिपा-
यते इति धातव्यमिति शेषः । तथाच यथा वेदेऽग्निहोत्रादयः पश्चा-
र्या अनेकरूपाः सनेदाः साङ्गा उक्तास्तथा पुराणे धर्मादयोऽर्था उक्ता
इत्यर्थः । तथोक्तं मात्स्ये—धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्यं-
ते * सर्वेष्वेव पुराणेषु तद्विरोधेषु यत् फलमिति । भक्तिरपि तथा ।
यथा आचारमाधवे पुराणसारवचने—शैवं च वैष्णवं शार्त्तं सौरं
वैनायकं तथा * स्कान्दश्च भक्तिमोगस्य दर्शनानि पश्येव हीति ॥

अत्र व्युत्पत्त्यर्थं किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र नित्यो धर्मो यथा
अतिथिपूजनादिः । अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति *
इति । काम्यो यथा पुत्रार्थं द्विपयोमतम् । नित्योऽर्थो यथा ब्राह्मण-
स्य यात्रार्थं कुसूलकुम्भोधान्यादिः । वानप्रस्थस्य, स्वयं सञ्चिद्युयात्
सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् * इति । यावद् श्रियेत जडरं तावत्
स्वत्वं हि देहिनाम् * अधिकं योऽभिगमयेत स स्तेनो वण्डमहर्ता-
त्वादिप्राप्त्येनस्य नित्यत्वम् । काम्यो यथा—इलायाः पुस्त्यादिः ।
नित्यः काम्यो यथा—ऋतौ श्वदारगमतम् । ऋतुस्नार्ता तु यो भार्यो
शक्तः सन्नोपगच्छति * घोरायां ऋणहृत्यार्था युज्यते नात्र संशय
इत्यादिभिः । काम्यो यथा, आग्नीध्रस्य पूर्यचितिसङ्गः । नित्यो मोक्षः
सायुज्यं, काम्यः सालोक्यादिः । यथा सूत्रसंहितायां मुक्तिखण्डे—
एवं बहुविधाः प्रोक्ता मुक्तयः पुरुषोत्तम * एतास्वशुद्धचित्तात्तामि-
च्छन्ति नित्यं प्रजायते सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्भुवि परात्मनि । परमा-
र्थिकतादात्म्यरूपाऽप्यज्ञाननाशत इति । द्विविधा भक्तिर्यथा धीमा-
गवते—अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारर्षाः * तीव्रेण भ-
क्तियोगेन यजेत पुरुषे परम् । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैक्यम-
प्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवने जनाः । स एव भक्तियो-
गात्स्य आत्यन्तिक उदाहृत इति । मोक्षस्य भक्तेश्च नित्यत्वं सद्माये
संसारनिवृत्त्या ज्ञेयम् । एवमेतदङ्गन्यापि । तत्र धर्मस्याङ्गानि यथैका-
शकन्वे—अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेद् * इत्यत्र नि-
पेधमुद्येन तद्विरो देवो धर्मसाधकत्वेन द्योयितः । एवं फालः ।

प्रयोजनमित्यर्थः ॥

ननु नेदं प्रयोजनं, वैषर्णिकानां वेदादेवार्थसिद्धेः । अतः श्रु-
द्रोषयोगित्वमात्रं यत्कथमित्याशङ्क्यां तदुपपादयन्ति ॥ द्विविध-
त्यादि ॥ वैदिका इति ॥ यज्ञयिकृतिस्वाध्यायपञ्चाग्निविद्यादिभिर्द-
कामपरविद्यासिद्धमोक्षाः ॥ पौराणिका इति ॥ यत्रदानादिधर्म-
नीतिसाधितार्थयात्स्वयायनाद्यत्थञ्च, ध्याययेच्चतुरो षर्णान् कृत्वा
ग्राहणमप्रत * इत्यादिप्राप्तयेऽप्योऽवगम्यते । अन्यथा शूद्राणामेव
ध्यायणं विधीयन्ताऽनस्तथेत्यर्थः ॥ वैदिकेऽपीत्यादि ॥ जीवयिचारितानां
वेदानधिष्ठितार्थत्वात् पुराणानां सादृशतदर्थ्यतयमायातीति तन्निष्प-
त्ताय वैदिके यज्ञादिरूपे धर्मेऽपि तदुपयोगमाहेत्यर्थः ॥ स्थितिर्न म-
वतीति ॥ तथाच वैदिकार्थत्वात्प्रदानेवोपयोग इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ॥

भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाह ॥ तदज्ञान इति ॥ पुराणार्थाऽज्ञाने सर्व-
मौढ्यम् ॥ वहिःपदार्थज्ञानाभावात् । अत एव, श्रुतिस्मृती उभे
नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् * इति हृदयत्वम् । उपयोगस्थानमाह ॥
भावयुक्तस्येति ॥ वेदे यज्ञादय उक्ताः । तेषामभिप्रायज्ञानं पु-
राणादेव । कदाचित् कर्तव्यम् । कदाचिन्न कर्तव्यम् । कर्मणो
श्चापि बोद्धव्यमितिवत् । भावस्य ज्ञानं पुराणात् ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाहेति ॥ उपकरणभावेऽपि देहादिस्थितेलो-
के दर्शनात् पुराणस्य तदर्थत्वमिति शङ्क्यां तदाहेत्यर्थः ॥ हृद-
यत्वमिति ॥ धर्महृदयत्वम् । भावयुक्तस्येत्यत्र भावपदेनाभिप्राय
उच्यते । अनया कारिकाया प्रमेयमुक्तम् । तदुपपादयन्ति- वेदे इ-
त्यादिना ॥ कदाचिदित्यादि ॥ यथा यज्ञात्पुराणे कलिबज्रकथने-
ऽग्निहोत्रादिनिषेधः । यथाच- यावेद् षर्णधिभागोऽस्ति यावद् वेदः
प्रवर्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे इति प्र-

तिप्रसवः । यथाचाऽऽहिताग्निमग्निभिर्हृत्त यज्ञपात्रेभ्योति श्रुत्या
 सर्वस्य साग्निकस्य श्रौताग्निभिर्दाहे प्राप्ते, घैतानं शक्तिपेदन्तु आप-
 सव्य चतुष्पद्ये * पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते इत्येवं-
 ज्ञातीयकेन श्रुतेः पत्तिकारिक्तविषयत्वरूपो भावो घोष्यते । यथाच
 धीमागवते— तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता * मत्कया-
 भवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते इति घोष्यते तथेत्यर्थः । एव वेदा-
 र्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसायदुपयोगो घोषितः ॥ ४८ ॥

सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ॥

शाखाविभागवत्तरस्य विभागः सौऽप्यनेकधा ॥ ४९ ॥

किञ्च । सृष्टौ यावन्तः पदार्थास्तेषां याथार्थ्यं पुराणादेवा-
 ऽवगन्तव्यम् । यथा, प्रह्लादो ह वै कायाभव इति कयाधूमभृतीनां
 स्वरूपम् ॥ अष्टादशपुराणादिसमाख्यायामुपायमाह ॥ शाखा-
 विभागवदिति ॥ ४९ ॥

एवं क्वचिदुपयोगमुक्त्या घर्षमात्रे पुराणोपयोगमाहुः ॥ किञ्चे-
 ल्यादि ॥ मूले—युज्यत इति ॥ उपयुज्यत इत्यर्थः । एतेनाद्यान्तरप्रयो-
 जनमुक्तम् । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसायदुपयोगो घोषि-
 तः ॥ अष्टादशेश्यादि ॥ भास्वदेन प्रमेयं विशर्वाकर्तुं वेदतुल्यतां
 हृदीकर्तुमत्रोपायमाहेत्यर्थः ॥ अष्टादशपुराणादिश्यादिपदेनोपपुराण-
 सहितानां च सग्रहः । स च विभागो मात्स्ये सलक्षणका उक्तः—
 कायेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजा. * व्यासरूपमर्हं कृत्वा सं-
 हारामि पुगे पुगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन ऋषेरे ऋषेरे सदा । तदष्टादशधा
 कृत्वा भूर्लोकैऽस्मिन् प्रमाप्यत । अद्याप्यमर्त्यलोके तच्छतकोटिप्रवि-
 स्तरम् । तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षे सङ्क्षेपेण निवेजितः । पुराणानि दशाष्टौ च
 संप्रत तादृहोच्यते ; नामतस्तानि चक्ष्यामि शृणुष्वमृषिसत्तमाः ।
 ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं याचन्मात्र मर्त्यचये । प्राज्ञ तद्दशसाहस्र पुराणं
 परिष्कारितम् । एतदेव यत्रा पञ्चमभृन्दरणमयं जगत् । तदृष्टान्ता-

अयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः । पाद्मं तु पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह
 पठ्यते । धाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः । यत्राह धर्मानलि-
 लोस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः । त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः ।
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहावधीत् । यत्र तद्वायवीयं स्वावृ-
 रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत् सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ।
 यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागव-
 तमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः । तद्वृत्ता-
 न्तोद्भवं तच्च पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं
 तत् प्रकीर्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान् गृहत्कल्पाध्रयाँस्त्वह ।
 पञ्चविंशत् सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।

यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने
 पक्षिधर्मचारिभिः । मार्कण्डेयेन कथितं तत् सर्वविस्तरेण तु । पु-
 राणं नवसाहस्रं बह्वर्थं तदिहोच्यते । यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तम-
 धिकृत्य च । वासिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रकीर्तितम् । तच्च
 षोडशसाहस्रं सर्वकतुफलप्रदम् । यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य
 चतुर्मुखः । अधोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिस्थितिम् । मनवे कथया-
 मास भूतग्रामस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्ता-
 न्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र
 ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तेमुच्य-
 ते । यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मार्थकाममोक्षार्थमा-
 ग्नेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदे-
 कादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यम-
 धिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षौण्यै तद् धाराहमिहोच्यते । मानव-
 स्य प्रसङ्गेन कल्पन्तु मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत् सहस्राणि तत् पुरा-
 णमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पं त-
 त्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपशृंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति नि-
 गद्यते । सहस्राणि शतं चैकामिति मत्स्येषु पठ्यते । त्रिविक्रमस्य मा-
 हात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमभ्यधात् तच्च धामनं परिकीर्ति-
 तम् । पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां
 मोक्षस्थ च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जगद्देवः ।

इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शकसन्निधौ । समदशासहस्राणि लक्ष्मी-
 कत्वानुपङ्गिकम् । श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्य-
 रूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याऽश्रयीत् सत्यकल्पवृष्टं
 मुनिव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीष्वं सहस्राणि चतुर्दश । यदा च
 गारुडे कल्पे विश्वाण्डं गरुडोज्ज्वलम् । अभिकृत्याऽश्रयीत् कृष्णो गारुहं
 तदिहोच्यते । तद्दशादश चैकं तु सहस्राणीत् पठयते । ब्रह्मा ब्रह्माण्ड-
 माहात्म्यमधिकृत्याऽश्रयीत् पुनः । तथा द्वादशसाहस्रं पुराणं त्रि-
 शताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां धूयते यत्र विस्तरः । तद् ब्र-
 ह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतमिति ।

एतेषां विशंपलक्षणान्यपि तत्र सन्ति । यथा पाशे पाशस्य—
 स्थिताय भवभीताय ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । प्रोक्तं भगवता मुख्यं पाशं
 पञ्चोनपष्टि च । भूपातालोत्तराः खण्डा, पुराणेऽस्मिन्त्रयः स्मृताः ।
 यथाच श्रीभागवतलक्षणं स्कान्दे—अन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादश-
 स्कन्धसंयुतः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च
 समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुरिति । पाशे चोत्तरखण्डे—इदं भ-
 गवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्त्रयम्भुवे । नारदाय स चैवाह मह्यं म
 मुनये ह्यहम् । शुकाय ब्रह्मराताय स तु राक्षेऽभिमन्यवे । तथा—शु-
 कोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम द्युन-
 द्यां तमसः परमिति । एतदेव लक्षणं चारुहेऽपि परीक्षितः शापकथन-
 प्रसङ्गे श्लोकान्तरेणाऽस्ति । यथाच कूर्मलक्षणं कौर्मै इदं तु पञ्चद-
 शमं पुराणं कौर्मैमुत्तमम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रमेद-
 तः । द्वाष्टी भागवती सौरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः । चतस्रः संहिताः
 पुण्या इति । यथा च पाशे ब्रह्माण्डपुराणलक्षणं, ब्रह्माण्डं बौद्धधर्मो-
 पयमिति । यथा च कौर्मै—यायवीयमनन्तरम् । अष्टादशमसुहिष्टं
 ब्रह्माण्डमिति संज्ञितमिति । यथा च ब्रह्मवैवर्ते—ब्रह्मप्रकृतिगणपति-
 श्रीकृष्णजन्माद्यखण्डचतुष्कविशिष्टत्वमुक्तं स्त्रस्य । एवमन्यत्रा-
 पि शेषम् । आदित्यपुराणे तु—द्वाष्टं पुराणं तत्रार्धं संहिताभ्यां वि-
 भूतवितम् । काश्मीरसंहिता यस्याः पुरुषोत्तमसंहिता । श्लोकानां द्वा-
 शसाहस्रं नानापुण्यकथायुतमिति लक्षणं द्वादशसौकम् । एवं, सतो
 भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमिति । एवं, चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं
 भविष्यं तदनन्तरमिति । एवं, भागद्वयेन लैङ्गं चेति । संयुक्तमष्टभिः

सर्वाकारता सर्वकर्तृता चोपपादिता भ्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अ-
 तस्तदतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्ता तेषु
 पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र
 परब्रह्मवाचकः । कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्वैतवाचकः * तयो-
 रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुतेः । अत एव गारुडे-एको
 नारायणो देवां देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य
 यतोऽभवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये— सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्मा-
 ऽऽत्माहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति ।
 धीभागवते च द्वादशे शिववाक्यम्— न ते मय्यच्युतेऽज्ञे च
 मिदामण्वपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामे-
 वान्ये शिवोक्तेन भार्गवेण शिवरूपिणम् * यद्वाचार्यविभेदेन भग-
 वन् समुपासत इति । कौर्मोऽपि पूर्वमागे द्वितीयाध्याये— अहं
 नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम् * इत्युक्त्वाऽग्रे- यस्य प्रसा-
 दजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भव * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न
 भिन्नो परमार्थतः * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य- योऽसौ
 यद्द्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाबाहो
 परं ब्रह्म च कथ्यत इति । अतस्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यते
 इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भावः । एतेनापि पूर्वोक्तं इदोक्तं
 ज्ञेयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपता-
 यामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नाब्रह्मरूप-
 त्वम् । यथाच तत्तच्छाखोक्तेषु कौण्डिपाय्ययनश्येनाविषु काम्येषु
 विकृतित्वं तथात्र सृष्टिकर्तृशिवातिरिक्तेष्वेकगुणाधिष्ठातृषु तदंश-
 त्वेन विकृतित्वमिति ।

• एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चयनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि नि-
 श्चायितप्रायम् । विकृततुल्ये गुणमूर्त्ती भक्तिः सगुणा, तदाकारे
 कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमध्येतैवोक्तप्रायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं द्विविधं वाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां भु-
 क्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाश्चोत्तरराष्ट्रीयद्विचत्वारिंशो त्रिविधा-
 नि शाखाणि प्रस्थानानि पुराणानि चापत्वा पुराणोक्तयुत्तरमेव सा-
 त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः * तथैव तामसा
 देवि विप्रसिद्धेय इति । सूतसंहितायां तु तदुक्ताचारान्मुक्तिरुक्ता-

मुक्तिखण्डे । एवमन्यत्रापि । नम्रं कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षार्या तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥

आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्येषु केवलः ॥ ५२ ॥

धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥

अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमाप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पापण्डादिधर्मैरित्यर्थः । अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तृणाम् ॥ सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् । तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वत्र पुराणेषु मुक्तियोगकथायैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तर्गृह्येतिप्रतिपत्त्यनुव्याजं सन्देहः । इष्टे तु पाद्यवाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोद्घातं लघिवृत्त्यर्थं विशेषमाह = सात्त्विककल्पस्य जीवादिपूतकर्ममाहृत्यर्थः । तथा क्षानादेव सा शङ्कः बह्व्यमाणरीत्या नियतस्य इति भावः । उत्कर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् तान् विशर्द्धा कुर्वन्ति ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखञ्चेत्यत्र हेतुमूले उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राजसेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्ये हेतुमूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

सर्वाकारना सर्वकर्तृता चोपपादिता क्षुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अ-
 तस्तद्वतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्तो तेषु
 पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र
 परब्रह्मवाचकः । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः * तयो-
 रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुते । अत एव गारुडे-एको
 नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य
 यतोऽभवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये— सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्मा-
 ऽऽत्माहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति ।
 श्रीभागवते च द्वादशे शिघवाक्यम्— न ते मय्यच्युतेऽजे च
 मिदामण्वपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामे-
 चान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिघरूपिणम् * घृह्णाचार्यविभेदेन भग-
 वन् समुपासत इति । कौर्मोऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये— अहं
 नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम् * इत्युक्त्वाऽग्ने- यस्य प्रसा-
 दजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भव * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न
 भिन्नौ परमार्थत * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य- योऽसौ
 यद्द्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाब्राह्मो
 परं ब्रह्म च कथ्यत इति । अतस्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत
 इति व्यथस्थामावेऽपि न दोष इति भाव । एतेनापि पूर्वोक्तं दृढीकृतं
 होयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपता-
 थामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदोऽपि नाब्रह्मरूप-
 त्वम् । यथाच तत्तच्छास्त्रोक्तेषु कौण्डपास्ययनश्येनादिषु काम्येषु
 विकृतित्वं तथात्र खट्विकर्तृशिवातिरिक्तैकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंश-
 त्वेन विकृतित्वमिति ।

एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि नि-
 श्चायितप्रायम् । विकृततुल्ये गुणभूर्त्ता भक्तिः सगुणा, तदाकारे
 कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तप्रायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं द्विविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां मु-
 क्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाद्मोत्तराण्डीयद्विचत्वारिंशो त्रिविधा-
 नि शास्त्राणि प्रस्थानानि पुराणानि चांक्त्वा पुराणोक्तस्युत्तरमेव सा-
 स्त्रिका मोक्षदाः

.. शुभाः * तथैव तामसा

मुक्तिरण्डे । एवमन्यत्रापि । तत्र फले व्यवहृत्याकाङ्क्षायां तत्रापि सन्देहं निराकर्तुमाहः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥

आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्येषु केवलः ॥ ५२ ॥

धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥

अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्ति-
माप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पापण्डादियैरिदमर्थः । अन्येषु
तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु
तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तृणां ॥ सर्वेषु
कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्क-
ल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् ।
तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वत्र पुराणेषु मुक्तियोग्यकथाकथैर्मुक्तिरिति
पक्षे वाक्यान्तरादृष्टविप्रतिपत्त्यनुदयात् सन्देहः । इष्टे तु पाशवाक्ये
विप्रतिपत्त्या सन्देहोदयात् तद्विषयार्थे विशेषमाह = सात्त्विककल्पस्य-
जीवादिपूतकर्ममाहेत्यर्थः । तथा ज्ञानादेश सा शङ्का यश्चमरणरित्या
निवर्त्येत इति भावः । वक्तव्यप्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् तात् विशद-
कुर्वन्ति ॥ अन्येऽप्येत्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखश्चेत्यत्र हेतुमूले
उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राज-
सेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुमूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

नात्रापि सन्देश इति भावः ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥ सर्वेषु केषुल्लेषु सङ्कीर्णेषु च कल्पान्तरोक्तास्तदितरकल्पोक्ताः साधनपुरुषादयः परिग्राह्याः । यथा तीर्थं नानादेशकल्पेषु तीर्थं आगता अपि तीर्थस्नानादिकं शुर्वन्तोऽपि स्वस्वदेशकल्पवर्णाश्रमसम्प्रदायमनुसृत्यैव कुर्वन्ति, न तु तदतिक्रमण, तथा सङ्कीर्णासङ्कीर्णेषु कल्पेष्वपि तादृशा जीवास्तथैव प्रवर्त्यन्त इति तत्सत्यं ते प्राह्या इत्यर्थः । मूले, अपेक्षितम् अधिकारिविशेषणीभूत धर्मादिकं सर्वपुराणेषु सर्वपुराणोक्तं कश्चिद्विज्ञादो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥

प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ॥

तदवस्थापरित्यागाद्भवन्नं सत्यमेव हि ॥ ५४ ॥

चतुर्थमे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ॥

वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्त्तिताः ॥ ५५ ॥

मङ्गते त्रिविधान्यपि पुराणानि सन्तीत्याह ॥ इदानीमिति ॥ राजमादीनां प्रकारान्तरेण पुराणं ज हृदयाङ्गं भवति । अतस्तेषां केवललौकिकत्वे कल्पान्तरे तेषां तामसत्त्वाद् राजसोच्छेदः स्यात् । राजसधर्मानुष्ठाने चोत्तरत्र सात्त्विकत्वं सम्पद्यते । तथा तामसेष्वपि ज्ञातव्यम् । अतितामसत्त्वनिवृत्त्यर्थम् उत्कर्षार्थं च तामसानि पुराणानीत्यर्थः ॥ ननु तत्पुराणेषु तत्तदाचारान्मुक्तिरेव निरूप्यते, किमुत्कर्षेण । सात्त्विका एव मुच्यन्ते इतितु सात्त्विककल्पव्यवस्था । यथा राज्ञां तत्तदवसरे तेषामनुग्रहनिग्रहौ अत इदानीं त्रिविधानां मुख्यार्थमेव कथं न त्रिविधानि पुराणानीत्याह ॥ प्रवृत्त्यर्थमिति ॥ मुक्तिः सर्वेषामभिलषिता । अतस्तदर्थमेव सर्वोऽपि प्रवर्त्तते, न संमरार्थमिति सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्धयर्थं

वाञ्छानुशासनन्यायेन मुक्तिः फलमुदीर्यते, न तु राजसकर्मणा
मुक्तिर्भवति । मध्ये तिष्ठन्ति राजसा इति भगवद्वाक्यात्,
परमानन्दलक्षणस्य मोक्षस्य वैजानांभावात् । सात्त्विकानां
नैर्गुण्यं, तेन च मोक्षः । तत्र साधनता सर्वथा भगवन्सम्बन्धेनै-
वावच्छिद्यते, न तु ज्ञानित्वेन भक्तत्वेन वा । मांसेषु ये प्रपद्यन्त
इति यावत्
ज्ञातव्यम् ।

जातिभेदेऽपि न कदाचित् क्षान्तिः, दण्डवत् । अतः मन्त्रपरम-
पुरुषार्थः । तत्सार्धनेष्वपि मोक्षपदप्रयोगो, यथा लोके । न हि
तादृशीमवस्थायामपन्नो मुच्यते । अतस्तदवस्थापरिधागो वक्तव्यं
एव । अतो मुक्तिमतिपादकं वाच्यं सखमवेसाह ॥ तदव-
स्थेति ॥ ५४ ॥

नन्वेककल्पमतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतम् । यत्तश्चतुर्युग-
वात्तामिव पुराणानि कथयन्ति । कलौ सर्वेषां पर्यवर्तानात् ।
अतोऽष्टादशयुगवात्तव पुराणानामर्थः कृतो न भवेदित्याश-
ङ्क्याह ॥ चतुर्युगेति ॥ एकस्मिन् कल्पे सहस्रं व्यासा भवन्ति ।
तेषां द्वापरान्तेऽधिकारः । ततः पुनः कृतो सर्वविधानां पूर्ण-
ता । पुनरन्यस्य व्यासार्थं द्वापरान्ते निवेशनमिति । आस्ती-
त्येचतुर्युगवात्तामिव कथयन्तीति न दोषः ॥ ५५ ॥

प्रकृतं इत्यादि ॥ योऽयं श्वेतवाराहाख्यः कल्पस्तमधिकृत्य शिष्या-
ऽऽदिभ्यः सृष्ट्यकथनादयं संज्ञाणः इति भाति । तत्र त्रिविधा अपि
जीवाः सन्तीति तद्विजकथनपूर्वकं त्रिविधपुराणेषु तामसपुराणां-
ऽस्तन्वे तामिस्त्रानां स्वच्छाचारित्येऽतिनामसत्त्वं ततो नरकः स्यात् । स-
खे तु तदुक्तवर्माचरणेऽपि राजसत्त्वं, ततस्तत्संकरणं क्रमात् सा-
त्त्विकत्वं, ततो मोक्ष इत्यर्थः । इदं प्रमेयं प्रथमस्कन्धाज्जातव्यम् ।

पार्थिवादारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः * तमसस्तु रजस्त-
स्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमिति वाक्येऽस्यार्थस्य स्फुटत्वात् । एवं
सति पुराणान्तरविरोधमाशङ्कते ॥ ननु तत्तदिति ॥ उत्कर्षेणेति ॥
तत्तद्गुणस्याजनरूपेणेत्यर्थः । नन्वेवं व्यवस्थानङ्गीकारे पार्थिवेत्यादि
वाक्यं विरुद्धेति चेन्नत्याह ॥ सात्त्विका इत्यादि ॥ अस्मिन्नर्थे दृष्टा-
न्तमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र समाधिमाहुः ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ बाला-
ऽनुशासनन्यायेनेति ॥ त्वं दुग्धं पिवं तव केशा दीर्घा भविष्यन्तीति
यालोऽनुशास्यते । तत्र न हि तस्य केशदैर्घ्यं तात्पर्यमपि तु पयः-
पाने प्रवृत्तौ । तथात्र तत्तत्साधने प्रवृत्तावेव तात्पर्यं, न मुक्ताविति
तथेत्यर्थः । नन्वत्र बालानुशासनन्याय एवेति कथमवगन्तुं शक्यते
इत्याकाङ्क्षायामर्थापत्तिं प्रदर्शयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ राजसेनैव ताम-
सा अपि व्याख्याताः । नच, यत्तु कामेऽप्युना कर्मेत्यादिना यादृगु-
च्यते तादृशत्वाभावे कर्मणः कथं राजसत्त्वादिकमिति शङ्काम् ।
इदृशत्वाभावेऽपि तादृक्पुराणोक्तत्वमात्रेणापि राजसत्त्वादिसिद्धेः ।
जैनसिद्धान्तसिद्धसर्वभूताऽहिंसायत् तथात्वापपत्तौ बाधकाभावा-
त् । नन्वेवं द्विविधवचनानुरोधत् कारणावैजात्ये फलवैजात्यदर्श-
नाच्च मोक्ष एव वैजात्यमङ्गीकार्यमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ नन्वे-
वं सति सात्त्विकादपि कर्मणः कथं मुक्तिगुणजन्यत्वस्य तत्रापि
तौल्यादिस्यत आहुः ॥ सात्त्विकेत्यादि ॥ तथाच, न हि तस्मादपि
साक्षान्मुक्तिरस्माभिरुच्यते येनेदं दूषणमापद्येत, किन्तु तस्य कर्म-
णो नान्तरीयकाधिकारसम्पादकत्वम्, ऊर्ध्वं गच्छन्तीति वा-
क्यादङ्गीक्रियते । अधिकारश्च सत्त्वेनैव, सत्त्वं ब्रह्मदर्शनमिति नै-
र्गुण्यसम्पादकत्वादतो न दोष इत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य कर्तृ-
विशेषफलविशेषबोधकत्वेन, कर्मविशेषफलविशेषनियमबोधकत्वा-
द्विरुद्धत्वेन, पुराणेषु च सर्वेष्वेव निष्कामकर्मविशेषान्माक्षस्य
कण्ठोक्तत्वेन श्रौतकर्मवदेऽप्येऽपि ज्ञाने भक्तौ वा जातायां व्यापारे
सम्पन्ने सर्वेभ्य एव मोक्षो भविष्यति । यद्वा । नानि ज्ञानं भक्तिं वा
जनयित्वापक्षीयन्तां, तदुक्तज्ञानभक्तियुक्त्यामेव मुक्तिर्भविष्यतीत्य-
ङ्गीकार्यम् । अन्यथा मुक्तिवाक्यस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्या-
शङ्कायां वचनस्य सत्यत्वमुपपादयित्तुमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥
नैर्गुण्ये । तथाच निर्गुणत्वेन सत्त्वं च कर्मणः कारणभावस्य

राजसतामसकर्मव्यानुमितां राजसीं तामसीं च । अत्रेदं सिद्ध्यति ।
मुक्त्यर्थं पापण्डादिरहितेनाधिकारिणाः क्रियमाणैस्तामसधर्मैस्तौम-
सावस्थात्यागेन राजसत्वम् । ततस्तेन तथा क्रियमाणै राजसधर्मैः
सात्त्विकत्वम् । ततस्तादृशेन क्रियमाणैस्तैः सर्वथा भगवत्सम्यग्बन्ध-
नैर्गुण्यम् । ज्ञानार्थं क्रियमाणैस्तु राजसतामसैर्यहुजन्मविपाके त-
त्तद्रूपविषयफलज्ञानपरिपाकः । एवमप्यर्थं क्रियमाणैस्तादृशभक्ति-
परिपाकः । ततः सर्वथा तद्रूपभगवत्सम्यग्बन्धे नैर्गुण्यम् । तेन मोक्ष-
इति तामसानां विलम्बयाहुल्यम् । राजसानां ततो न्यूनम् ॥ सा-
त्त्विकानां तद्भावा इति पौराणिकमुक्तिव्यवस्थेति । एवमत्र क्रम-
मुक्तिरूपं फलं निरूपितम् । अयमेवार्था ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशार्था
विष्णुमायानुकीर्तनाध्यायेऽपि प्रतिपादितो व्यासवाक्येषु— शृणुष्व
मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः * यथा कृष्णे भवेद्भक्तिः पुरुषस्य
महाफला । संसारेऽस्मिन् महाघोरे सर्वभूतभयावहे । महाभयङ्करे
नृणां नानादुःखसमाकुले । निन्दयोनिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः ।
कथञ्चिद्भ्रमते जन्म देही मानुष्यक द्विजाः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रत्वं
विप्रत्वेऽपि विवेकिता । विवेकाद्धर्मबुद्धिस्तु बुद्ध्या तु श्रेयसां ब्रह्म ।
यावत्पञ्चद्वयं पुंसां न भवेजन्मसञ्चितम् । तावन्न जायते बुद्धिर्वा-
सुदेवे जगन्मये । तस्माद्ब्रह्मिणि भो विप्राः कृष्णभक्तिर्यथा भवेत् ।
अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्यैह जायते । कर्मणा मनसा वाचा त-
द्भातेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स
करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे हुताग्नेः तस्य
भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ।
प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सैषां करोति विधिघ्न
स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे ।
सम्पूज्य तं जगन्नाथं यासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च
सम्प्राप्नोति द्विजोत्तमा इति । गीतायां च येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते
श्रद्धयान्विताः * तेषुपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यधिधिपूर्वकम् । अन्तवत्तु
फलं तेषां तद्गत्यल्पमेवसाध । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति
मामपीति । अतो राजसादिपुराणस्थानां मुक्तिघटनायां तदवस्था-
परित्याग एव मुक्तिपदार्थ इति निष्कर्षः । अत्रेदं सिद्ध्यति । पुराणं
वेदवदेव भगवन्निश्चासरूपं तत्तत्कल्पिषुसुवनद्रुमात्मफलय भगवतो

श्रीलला प्रतिपादयच्छिवादिरूपस्य माहात्म्यं परग्रहण एव घवति ।
श्रीतघमकालादिबयवस्थां सर्वपदार्थस्वरूपं च निश्चारयति । तदु-
क्तरीत्या तत्रमाचरणे तु तत्तदवस्थानिवृत्तिरूपैव मुक्तिः, क्रमेण
परमात्मि मुक्तिर्भवति । तथैव तदुक्तमत्राऽपि तत्तत्कल्पात्मक-
कालाधीनमेव तद्वलं, न तु तन्निरपेक्षमिति ॥ ५४ ॥

अत्र कल्पपात्मककालाचीनत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते ।
नस्थित्यादि । समाधिग्रन्थस्तु प्रकटाद्यैः एकैककल्पप्रतिपादकत्वं द्या-
पुरान्ते व्यासनिर्देशनं चास्माभिः पूर्वं मानस्यवचनोपन्यासेन प्रदर्शि-
तमेव ॥ न दोष इति ॥ चतुर्युगवात्ताप्रतिपादकत्वं कल्पप्रतिपाद-
कतायाधकं न भवतीत्यर्थः । मूले, कल्पान्ता इति ॥ पुराणार्थो
इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं पुराणप्रमेयं निश्चित्येतिहासस्यापि पुराणतुल्यत्वात्तत्र-
मेयं निश्चेतुमाहः ।

भारते भिन्नः प्रकार इति तत्रापि कल्पभेदमाह ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ॥

एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५६ ॥

धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ॥

प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनटुमरूपिणः ॥ ५७ ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थायेति ॥ एकं यं कञ्चन, यत्र कल्पे तथा
पदार्थाः । तत्र स्त्रीशूद्राणां महत्त्वं सिद्धयति । यतस्तत्र सर्वेषा-
माचारो निरूपितः । न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिनिषेधस्तत्र न
भवति । कृतयुगे वा मानवा धर्माः । पराशरवाचयात् । कल्प-
स्वरूपमाह ॥ प्रत्यब्दमिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भारत इत्यादि ॥ भिन्न इति ॥ पुराणोक्तप्रकाराद्भिन्नः ॥ सर्व-
निर्द्धारणार्थायेति ॥ इदानीं त्रिविधपुराणसत्त्वेन सङ्कीर्णजीयानां किं-

पुराणोक्तं कार्यमिति पुराणार्थविषयकं पुराणानामुपबृंहणत्वेन धेदी-
 र्थविषयकं च सन्देहं दृष्ट्वा । धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्ष-
 भ * यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्र क्वचिदिति चाफ्यात्
 पुराणोक्तार्थस्वरूपबंधकत्वेन, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शि-
 त * इति चाफ्याद्विशेषार्थज्ञापकत्वेन च सर्वेषां श्रुत्युक्तोऽर्थे सन्देह-
 निरासायेत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनमुखेन सर्वनिर्द्धारकं तस्य प्रमा-
 णस्य स्वरूपमित्युक्तम् । निर्द्धारणे प्रकारमाहुः ॥ एकमित्यादि ॥
 तथा पदार्था इति ॥ यादृशा भारत उक्ताः । तादृशकल्पाश्रयणप्रयो-
 जनमाहुः ॥ स्त्रीशूद्राणां हिते रत इति, मूले ॥ तथात्वं च स्त्रीशूद्र-
 द्विजयन्धूनां प्रयी न श्रुतिगोचरा * कर्मश्रेयांसि मूढानां श्रेय एवं
 भवेदिह । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमिति प्रथमस्कन्धे,
 स्त्रियो धन्याः, शूद्रो धन्य इत्युपाख्याने विष्णुपुराणे च प्रसिद्धम् ।
 सर्वनिर्द्धारणेन किं हितं कृतवानित्यपेक्षायां, धर्मनिर्द्धारणमिति मूलं
 विवृण्वन्तस्तदाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ यतस्तत्रेति ॥ यतो हेतोर्भारत इ-
 त्यर्थः । एतेन साधनमप्युक्तम् ॥ इत्यादीति ॥ मन्वाशुक्तः । भारतव्य-
 पदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः * दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादि-
 भिरप्युतेति चाफ्यादित्यर्थः । ननु यद्वै किञ्चेति श्रुतेर्नैवमुचितमित्य-
 तः पक्षान्तरमाहुः ॥ कृतयुगेत्यादि ॥ कृते तु मानवा धर्माख्येतायां
 दक्षगौतमाः * द्वापरे शाङ्गलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृता इति
 पराशरस्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ कल्पेत्यादि ॥ कल्पो नाम पूर्वोक्तरीतिकं
 ब्रह्मणो दिनादिकम् । तदुपाश्रयणेन धर्मादीनां वैलक्षण्यं कथं भवति
 येन स्यादिहितसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां कल्पस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ प्रत्य-
 द्येति ॥ तथाच तेषां स्वरूपवैलक्षण्येन यथा लोकसंस्थानां नानात्वं
 तथा लौकिकधर्मादीनामपि नानात्वमितिसुयेन स्यादिहितसिद्धि-
 रित्यर्थः । एतेन कार्म्यं फलमप्युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

अतः परं मुख्यं प्रमेयादिकं चक्षुष्यम् । तच्च गीतायां स्फुट-
 मिति तां विचारयितुं तस्याः श्रीभागवतेन सहैककोटित्वाच्च तत्प्रयो-
 जनकथनपूर्वकं मुख्यफलं विचारयन्त आशङ्कन्ते ।

अन्यकल्पोत्तरीत्याऽपि कथितो भगवान् स्वयम् ॥

कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ॥ ५८ ॥

सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥

शुकवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारंतः ॥ ५९ ॥

ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनादृते ॥

जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रमेव हि ॥ ६० ॥

स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः ॥

स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥

ननु कृष्णः सर्वमुखस्यैववतीर्णः । तस्य स्वरूपकथनार्थं
भागवतं प्रवृत्तम् । तच्च सारस्वतकल्याणुसारि । मत्स्यपुराणे
तथा प्रदर्शनात् । अयं च श्वेतवाराहकल्पः । अतोऽत्रत्यानां कथं
मुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥ अन्यकल्पेति ॥ अन्यकल्पस्य रीतिरेव श्रु-
हीता । सर्वत्र पुराणे तथैव निर्णयात् । न तु राजसानामेव
मोक्षदः ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणैव सर्वमुक्तिं कारिष्यति किं भागवतेनैवेत्याशङ्क्य
भगवतोऽपि भावकथनार्थमाह ॥ सर्वतत्त्वं सर्वगूढमिति ॥ अर्जुना-
ऽर्थं प्रसङ्गाद् गीतामाह । अतो ज्ञायते शास्त्रद्वारैव मोक्षक इति ।
प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कथं व्यासस्यानिर्द-
तिस्तत्राह ॥ शुकवत्तद् व्यासगीतमिति ॥ अभिप्रायाज्ञाने हेतुः ॥
सत्त्वेनास्येति ॥ सत्त्वांशव्यवधानेनावतारो यतः ॥ ५९ ॥ ननु
वाक्यस्य त्रिंशमानत्वाद् वाक्यार्थविचारकस्य कथं भ्रमस्तत्राह ॥
ईशवाक्यमिति ॥ अनेन भजनव्यतिरेकेण भागवतार्थं नात्रगम्यत
इति सूचितम् ॥ नन्वेतादृशोऽग्रे कथं तत्त्वं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥
जीवा एव हीति ॥ भगवदिच्छया तदर्थमंशावतरणात् प्रयोजन-
माह ॥ स्वज्ञापनायेति ॥ ततः परं रूपलीलातिरोभावनान्तरं
नामलीलायां क्रीडां कर्तुं व्यासावतार इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ननु कृष्ण इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः ॥ श्रीशुद्धादीनां महत्त्वसा-
फल्यं श्रेयःप्राप्त्या भवति, न तु प्रेयःप्राप्त्या । श्रेयस्तु, मोक्षमिच्छे-
ज्जनादीनादिति वाक्याद्भगवदधीनमिति निर्णयितम् । भगवोस्त्वस्मिन्
कल्पे अवतीर्णः कामादिना सर्वथा स्वसम्बद्धान् स्वरूपेण मो-
च्यितवान् । तदुक्तं श्रीभागवते, गोप्यः कामादिति । बलमीमपार्थ-
व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् * इति । गारुडे च, भगवानिनः
सुरवंशमधिक्षिपन्तो यं पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः*मुक्तिं
गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः कः संशयः परमभक्तिमतां जना-
नामिति । तेन तदानीं तु न भारतोपयोगः । सांप्रतं तु नाशतार इती-
दानीं स्वरूपज्ञानं सति भक्त्यादिसाधने भारतमुपयुज्येत । ज्ञानं तु
श्रीभागवताधीनम् । तच्चोक्तरीत्या नैतत्कल्पानुसारीत्येतत्कल्पी-
यानां तदुक्तज्ञानानुपयोगात्तद्भावे च भक्त्याद्यभावादिदानीमपि
तेन मुक्त्यभावे इतीदानीमपि नोपयोग इत्याशङ्क्य भारतोक्तप्रकारेण
मुक्तिनिरूपणार्थं साङ्गेन समाधिमाहेति ॥ अन्येत्यादि ॥ सारस्वत-
कल्पे उक्ता या रीतिः सैव भारते गीतायां गृहीता । तत्र गमकं स-
र्वत्रेत्यादि ॥ श्रीभागवत, अथ तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाह-
तः * पार्थ कल्पमथो शृणु, अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि
भारत * वराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिरिति कल्पा-
ऽन्तराणामपि कथनान्मात्स्ये सप्तकल्पकथनादन्येष्वपि तथा दर्शनात्
सर्वेषु पुराणेषु नराऽमराणां वृत्तान्तस्य रीतिरेव गृह्यत इति निर्णया-
त् । तद्रीत्याऽत्र भगवानुच्यते, न तु तत्कल्पीया एव जीवाः । तेषां
मुक्तत्वादतो न राजसानामेव मोक्षदः, किन्तु सर्वेषामतांऽस्मिन्नपि
सर्वतः कामक्रोधादितो मोचयिष्यतीत्यर्थः । भारतश्रीभागवतयोरैका-
धिकरण्यं च, मुनिर्विचक्षुर्भगवद्गुणानां सन्धाऽपि ते भारतमाह
कृष्णः * यस्मिन्नृणां प्राम्यसुखानुवादेर्मतिर्गृहीता तु हरः कथाया-
मिति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये स्फुटम् ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणवत्यादि ॥ यदि तत्कल्परीतिरेवात्र गृहीता तदा तत्र, नृ-
णां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिभगवतो नृप इति वाक्यात् स्वरूपेणैव मोक्षं
दास्यति । श्रीभागवते तु तत्कल्पानुसारीत्यस्मिन् किं तेन तदीयस्य
साधनांशस्यात्र ग्रहीतुमशक्यत्वाद्, ग्रहणे व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्या-
शङ्क्य तेन साधननास्मिन्नपि कल्पे भगवतो मुक्तिर्दित्सतेति भगव-

अभिप्रायकथनार्थं तद्गमकमाहेत्यर्थः । मूले. सर्वतत्त्वमित्यादि ॥
 शोकमोहनिवारणाय सांख्ययोगनिरूपणप्रस्तावे स्वभक्तोपरि कृपया
 स्मृतस्य युद्धिस्वस्यापेक्षानर्हत्वाद्वाद्वाजविद्यादिकथने, मया ततमिदं
 सर्वमित्यादिना सर्वतत्त्वं वेदादीनां निष्कृष्टं प्रमेयं, मन्माना भव,
 सर्वधर्मानित्यादिना सर्वगूढम् इतराशातं साधनं फलं च्याऽर्जुनार्थं
 भगवानाहेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ अप्रापि शास्त्रद्वारेति सम्बद्धांत ।
 तथाचास्मिन्नपि कल्पे शास्त्रद्वारा मोचयिष्यति, मत्तौ शरणे च
 प्रवृत्तिं या भम्पादयिष्यतीति गीतोपदेशाज्जायते । अतो मुख्ये सा-
 धने फले च न सन्देह इति भावः । एतेन वेदपुराणार्थं निर्द्धारकमे-
 तस्य स्वरूपं वेदादिप्रमेयमेव निष्कृष्टरूपेण प्रमेयं तथैव साधनं
 फलं चेति विचारितम् । तेनैतस्य प्रमेयस्य फलं सर्वाधिकमिति निर्-
 णीतम् । तदेतत् सर्वमेव सप्रपञ्चं व्युत्पादयन्ति ॥ नन्यित्यादिना ॥
 एषं सतीति ॥ व्यासेन भारते गीतापनिबन्धनादिना सर्वनिर्द्धारि-
 कृते सति ॥ शुक्रवदक्षद्वयासगीतामिति । तद् गीतापनिबन्धनरूपं
 व्यासवाक्यं शुक्रयत् । शुक्रस्य पक्षिण इव अर्थानत्रषोधेत, युद्धा-
 रम्भे गीताया उक्तत्वेन युद्धप्रतिग्रन्धनिवर्त्तकतया युद्धशेषत्वेनैवो-
 च्यारितम् । एवमानुशासनिकेऽपि कालादिदोषत्वेन बोध्यारितं,
 तेनानिर्वृतिरित्यर्थः ॥ अभिप्रायाह्वान इति ॥ अनिर्वृतिहेतुभूते तस्मि-
 न्नित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ॥ भागवतार्थ इति ॥ भगवत्प्रोक्तवाक्यार्थः ॥ अत्र
 इति ॥ सूत्रेषु श्रीभागवते चेत्यर्थः ॥ तदर्थमिति ॥ तत्रकथनार्थं
 तथाचांशावतारत्वाद्वदयतीत्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति ॥ तत्रकथनप्रयो-
 जनम् । पदप्राप्तया इत्यत्र हेतुः— नामलीलया अर्जुनां कर्तुमिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानान्तु योगतः ॥

व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानधिकं तथा ॥ ६२ ॥

अनिर्वृतिस्ततो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥

सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ॥

ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥

स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ॥

तद् व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥

नन्वस्यार्थस्य बुद्धिपरिकल्पितत्वे काव्यवदसत्त्वं स्यात् । वेदपुराणयोर्विद्यमानत्वे जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति किं व्यासाऽवतारेणेत्याशङ्क्याह ॥ सत्त्वस्येति— साद्धैस्त्रिभिः ॥ यत्र व्यासस्याप्यज्ञानं तत्र जीवानां का वाचंति निरूपयितुमनिर्दृतिर्भारतनिर्माणं चोक्तम् । ततो भगवदिच्छया व्यवधायके अपगते भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ ननूक्तं पूर्वसिद्धोऽर्थो, नवेति, तत्राह ॥ सर्वगोप्यो हीति ॥ भवति वेदार्थ एव परं गुप्तः । भगवदिच्छया यदा पुनः सर्वोद्धारार्थं प्रयत्नं कृतवास्तदा परम्पराया अभावान्नाऽन्यैर्व्यासैर्वक्तुं शक्यत इति व्यासाऽवतारः । अभिप्रायज्ञानार्थं गीतायां स एव प्रकटीकृतः । तर्हि तावन्मात्र एव वक्तव्यं स्यादित्यत आह ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ यथा भागवतं गीताविस्तारस्तथा नामलीलारूपभगवद्विस्तारो व्यासः । परम्परान्तरमप्याह ॥ पूर्वं भगवतोदितमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इत्याशङ्क्याहोति ॥ एवं जीवशक्यत्वं तत्प्रकथनत्वाशङ्क्या तदशक्यत्वमाहेत्यर्थः ॥

सत्त्वस्येति ॥ मूले, तुः पूर्वपक्षनिरासे । ततः सप्तदशे जात इति चाक्येन पुराणतारतया सत्त्वस्य व्यवधानेन स्वस्वरूपाज्ञानात् केवलयोगतो व्यासकार्यं वेदानां व्यास समस्तं पुराणसमसनं च कृतवान् । तथा तेनैव प्रकारेण स्वस्वरूपाज्ञानसहभूतेन योगेन अधिकं भारतं च कृतवान् । मत्स्यपुराणादिषु पुराणसमसनमेव व्यासकार्यत्वेनोक्ताऽप्रे पुराणसंख्यादानफलतल्लक्षणाभ्युक्ता सत्यवतीसुतो भारतार्यायानं चक्र इत्यनेन सत्यवतीसुतस्यैव भारतकर्तृत्वमुच्यते । तेन व्यासान्तरापेक्षया कार्याभिप्रेत्यमुच्यते । तथा

सति यदिसिद्धयति तदाहुर्विभृता ॥ यत्रेत्यादि ॥ व्याप्तस्येति ॥ उक्त-
 स्वरूपात्मकस्येत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ श्रीभागवते व्यासेनैवोक्तमित्य-
 र्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ तत इत्यादि ॥ अतो जीवानां सर्वधैवेदमश-
 फ्यमिति भावः । एवमनिर्धृतिहेतुकथनमुखेन तस्याः सर्वतत्त्वकथ-
 ने अघाधफलयमुक्तम् । उक्तार्थे इदीकर्तुं पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परि-
 हरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ अथ साद्धेन श्रीभागवतस्य प्रमेयमुक्तं,
 गीतासामानाधिकरण्यं च बोधितम् । सर्वगोप्यत्वं च । सर्व-
 वेदेतिहासनां सारं सारं समुद्घृतम् * इति वाक्यात्, धर्मः प्रो-
 ज्झितकैतवोऽत्रेति वाक्याच्च ज्ञायते । वेदे मुख्यतया कथितत्वं च,
 भगवान् ब्रह्म फास्त्वेनेति * धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादिवाक्यैः,
 तमुस्तोतारः पूर्व्यमित्यादिश्रुतिभिश्च ज्ञायते । ब्रह्ममात्रप्रकाशत्वं
 च द्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्ताध्यायान् । कृपया स्तनकादिगत्यं च
 इंद्रगीताया ज्ञेयम् । नन्वेवमन्यत्राप्युच्यते इति नास्य विनिगमने-
 त्यत आहुः ॥ यदा पुनरित्यादि ॥ यदा यदा हि धर्मस्येति वाक्याद्,
 यत पतद्विमुच्यत इति वाक्याच्च सर्वोद्धारार्थमेव भगवद्वतारः ।
 तथा यदा पुनरिच्छा तदेत्यर्थः ॥ अभिप्रायज्ञानार्थमित्यादि ॥ स्वस्य
 भगवद्भिप्रायज्ञात्त्वमस्तीति स्वाभिप्रायज्ञापनाय प्रकटीकृत इत्य-
 र्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि व्यवधायकेऽपगते गीतार्थे एव श्रीभागवते उक्त-
 स्तर्हीत्यर्थः ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ तद् गीतापेक्षया आभिप्येन क-
 थनं व्यासत्वात् स्वस्य नामलीलात्मकभगवद्विस्ताररूपत्वात् । पत्र-
 देत्र विवृण्वन्ति ॥ यत्रेत्यादि ॥ तथाच व्यासत्वाद्यथा वेदस्य व्यासः
 कृतस्तथा गीताया अपीत्यतस्तावन्मात्रं नोक्तमित्यर्थः ॥ परम्परा-
 न्तरमप्याहेति ॥ आश्वमेधिके गीतार्थो यथा प्रकारान्तरेणानूदित-
 स्तथैवात्र कृतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच यथा
 चतुःश्लोक्यां यद्भगवतोक्तं तदेव ब्रह्मणा नारदाय त्रिमिरच्छायैकन्तं,
 तत्रैव त्वमेतद्विपुलीकर्तव्यमिह च । विपुलीकरणं चैकमेवार्थस्य
 तत्तदधिकारिणां इति प्रवेशाय नाना प्रकारेण कथनत् । यथा च
 नृसिंहोत्तरतापत्रीये लङ्कारव्याख्यास्य । अतो नारद्वदेव व्या-
 सेनापि विपुलीकरणात् परम्परान्तरेऽपीदं भागवतं गीताविस्तार
 इत्यर्थः । यद्वा पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य चक्ता नारायणः स्वयामिति
 मोक्षधर्मं नारायणीयाद्भगवद्वक्तृवेषपि तृतीयमृषिसर्गे वै देवर्षित्वे-

मुपेत्य स * तन्न सात्त्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत इति वाक्या-
 क्षारदवक्तृकत्वात्, परम्परान्तरेऽपि स एवार्थ एवमत्रापीत्यर्थः ।
 एवमस्य प्रमाणस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

विश्वासार्यं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम् ॥
 प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः ॥ ६५ ॥
 सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान् ॥
 वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि सतां सर्वं भविष्यति ॥ ६६ ॥
 स्वस्यान्यस्य च निर्वाहं वेदः कर्तुं न हि क्षमः ॥
 अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ॥ ६७ ॥
 एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥
 कालादिधर्महेतूनामभावात् सांप्रतं कलौ ॥ ६८ ॥
 वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि वाधिताः ॥
 कालादिसाधनापेक्षा रहितः सर्वतोऽधिकः ॥
 फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः ॥ ६९ ॥

तर्हि पञ्चरात्रवद स्वतन्त्रता भवत्विसाशङ्क्याह ॥ विश्वासा-
 र्थमिति ॥ आगमापेक्षयापि लोकानां पुराणे विश्वासः । हेत्वन्तर-
 माह ॥ भक्तिहेतुर्कामिति ॥ तद्गुपासनाविधायकम् ॥ अन्य-
 मपि हेतुमाह ॥ प्रतिपाद्येति ॥ ईशलीला सर्गादिरूपा ॥ अन्यथा
 श्रोतुस्तत्तद्भावापर्यभावे तत्तत्कर्मक्षयाभावान्न मोक्षः स्यात् ।
 अतो दशलीलाः पुराणलक्षणरूपा इति पुराणेषु प्रवेशः ॥६५॥

ननु पूर्वसिद्धं वेदत्वमेव कुतो नोक्तव्यंस्तत्राह ॥ सर्वमुक्ति-
 निवृत्त्यर्थमिति ॥ व्यासस्यैतावान् संज्ञोचः । अग्रिमावतारकार्य-

सिद्धयर्थं विश्वासाभावात् वेदत्वाकथनम् ॥ पाक्षिकप्रयोजनसिद्धय-
र्थं वा । बुद्धावतारे वेदानां निराकरणात् । अतः पुराणार्थत्वेन
वा तिष्ठत्विति युक्तयुत्ययामः ॥ विश्वासस्तु भविष्यतीत्याह ॥
वेदेति ॥ सतां दैत्यावेशरहितानाम् ॥ ६६ ॥

मर्यादाशास्त्रापेक्षया भागवतस्योत्कर्षं ववतुमाह ॥ स्वस्येति ॥
वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः सफल्ये भवति, न तु स्वार्थानुष्ठानं
सम्पादयितुं शक्तः । अतः स्वनिर्वाहे कुण्ठितः । तत्र हेतुः—
अत्यन्तमालिना इति ॥ ६७ ॥

तर्हि भागवते कथं न स दोषस्तत्राह ॥ एतदभ्यसनादिति ॥
अभ्यासमात्रेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोको मुच्यते ॥ परमत्रैको
दोषः ॥ तदुपजीवनामिति । अतस्तदभावमाह ॥ अनुपजीवनादि-
ति ॥ घृत्त्यर्थमुपायो न कर्त्तव्यः ॥ उभयोर्यैलक्षण्ये युक्तिमाह ॥
कालादीति ॥ कालादयः पदं शुद्धाः फलं साधयन्ति । ते कलौ
कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थाश्च कालादिसापेक्षाः ॥ भा-
गवतार्थस्तु न तानपेक्षते निरसत्वात् मर्याधिकारत्वात् मुलभत्वा-
च्चेत्याह ॥ कालादिसाधनापेक्षारहित इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नर्हीति ॥ यदि परम्परान्तरेण कथनं नर्हीत्यर्थः ॥ विश्वा-
सार्थमिति ॥ अतः स्वतन्त्रत्वं नोक्तमित्यर्थः ॥ भक्तिहेतुर्कामिति ॥
भक्तिहेतुं कायतीति भक्तिहेतुकं भक्तिसाधनाभिधायकमित्यर्थः ।
दशलीलाकथनप्रयोजनमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतेन प्रमेयं विशे-
पत उक्तम् ॥ ६६ ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ वेदसारोच्चारणात् पूर्वसिद्ध-

यः । सर्वमुक्तिनिवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशी वेदत्वमिति । एतदे-
व स्पष्टयान्त ॥ बुद्धेत्यादिना ॥ दैत्यावेशरहितानामिति ॥ यथा

बुद्धावतारेण कृतेऽपि वेदनिन्दने सर्वेषां न बाह्यत्वमपि तु दैत्यादी-
 नामेव तथाद्रापीति भावः ॥ ६६ ॥ आहेति ॥ श्रीभागवतकरणमित्या-
 हेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अङ्ग्यासमात्रेणेत्यादि ॥ ईश्वरः सद्यो हृद्यबद्धवते-
 ऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादिति * धाक्यात् । अस्यां वै ध्रूयमा-
 णायां कृष्णे परमपूरुषे * भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहे-
 ति धाक्यात्, तस्माद्भारत सर्वात्मेत्यत्र त्रयविधानमुखेनावृत्तियो-
 धनाच्च तथेत्यर्थः । एतेन साधनं फलं चोक्तम् । तर्हि सर्वमुक्तिरेव
 स्यादिति तद्धारणाय कालादिकृतं प्रतिबन्धकमुद्घाटयन्ति ॥ पर-
 मत्रापीत्यादि ॥ उभयोरित्यादि ॥ वेदार्थपेक्षया श्रीभागवतार्थस्य
 यलवत्वं बोधयितुमुभयोर्वेदांक्तश्रीभागवतोक्तसाधनयोर्वैलक्षण्येन
 युक्तिमाहेत्यर्थः ॥ नित्यत्वादित्यादि ॥ नित्यत्वं, तस्मात् सर्वात्मना
 राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा * श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो
 भगवान् नृणामित्यादिशुकधाक्येन सर्वदेशेषु सर्वकाले च फलव्य-
 त्वेनोक्तत्वाज्ज्ञेयम् । सर्वाधिकारत्वं च, देवो सुरो मनुष्यो वेति स-
 सप्तस्कन्धाज्ज्ञेयम् । सुलभत्वं च, त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, तस्मा-
 न्मद्भक्तियुक्तस्येत्यादिधाक्येभ्यो ज्ञेयम् । एतेन ब्राह्मपाशवैष्णवादिषु
 यद्यपि जगत्कर्तृत्वादिलक्षणकथ्यत्वेन भगवतः प्रतिपादनेऽपि स्वा-
 तन्त्र्येण भगवद्यशःप्रतिपादनेऽपि शतकोटिविस्तीर्णपुराणसात्त्विक-
 भागसमसनरूपत्वमेव तस्य, न तु तदर्थानुभवपूर्वकत्वम् । समा-
 ध्यभावात् । अत एव वैष्णवादीनामेतच्छेपत्वम् । अत एव चैत-
 न्माहात्म्यं पुराणान्तरे हृद्यते । गीतामाहात्म्यवत् । न त्वन्येषाम् ।
 नाप्यस्मिन्नन्येषाम् ॥ अत एव, चैनस्य परिपक्वेदफलरूपत्वम् ।
 निगमफलपरोरिति धाक्यात्, न त्वन्येषाम् । तथा धाक्याभावा-
 दित्यपि श्रेष्ठं सूचितं ज्ञेयम् । एवं श्रीभागवतस्य सर्वापेक्षया उ-
 त्कृष्टत्वं प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुपपादितम् । तेन वेदादिसन्देहया-
 रकत्वं साधितम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नन्वन्योऽपि मार्गो योगः सांख्यं च कालाद्यपेक्षारहितः ।
 योगैव सर्वानर्थनिवृत्तिर्ज्ञानेन चेत्साशङ्का तद् द्वयं दूषयति ॥

योगसांख्ये तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वं प्रयोजनम् ॥

ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्त्तया ॥

सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम् ॥७०॥

ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ॥

कृत्वा वृथा वेपथराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

योगसांख्ये इति ॥ किं मुख्ययोगसांख्ये तथाभूते आहोस्विद्यादशे ।
तत्राद्ये नादिषन् युगे भवतः । तत्साधनानां कालाद्यपेक्षणात्
साधनरहितयोस्त्वप्रयोजकत्वम् । सत्त्वे ससङ्गत्वे ससाधने उक्तदृष्टरूपे
योगसांख्ये सफलं इत्यर्थः ॥ अन्ये पुनर्ज्ञानदुर्बलवादसिद्धे । अ-
तस्तेषां मनोरथकल्पितत्वान्न ताभ्यां फलं, किन्तु व्यामोह एव
ताभ्यां जन्यते ॥ ७० ॥ कथमेवमवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह ॥
ग्रन्थानिति ॥ स्थूलान् मिथ्यार्थप्रतिपादकान् । यथा बुद्धिस्तत्रैव
लग्ना भवति । पुराणवाक्यानि च कल्पयन्ति । क्वचिद्वेदरूपे-
णापि । यथा परमहंसोपनिषत् । एवं कृते यज्जातं तदाह ॥
वृथा वेपथरा इति ॥ मुण्डादिपारलौकिकवेषं धृत्या मोहः सिद्ध-
इति । स्वयमपि कृष्णं नोपासते । तथा सति भजनं भवत्तेति ।
एवं भागवतेनैव सर्वेनेस्तार इति पुराणमकरणे निरूपितम् ॥७१॥

अतः परं गीतायां श्रीभागवते च योगसांख्ययोग्युक्त्या-
स्तयोरेतत्साम्यमाशङ्का परिहरन्ति । नन्वित्यादि ॥ मुख्ययोगसांख्ये
इति ॥ पौराणिकं पतञ्जलिकपिलप्रणीते चेत्यर्थः । मूले, प्रयोजनमि-
ति ॥ सिद्धयतीति शेषः । एतदेव विदूषयन्ति ॥ साधनेत्यादि ॥ अन्य-
इति ॥ यामाद्यागमेषूप्यसने इत्यर्थः । कल्पयन्तीति ॥ यथा आत्म-
पुराणं केन चिन्मायावादिना कल्पितं तथेत्यर्थः ॥ परमहंसोपनिष-
दिति ॥ उपलक्षणमेतत् । वेतव्याद्वैतालताशान्त्याद्यं प्रकरणग्रहं

माण्डूक्यस्थाः श्लोकाश्च गौडपाद्व्याख्येतानीदानीतनैरुपनिषत्सु प-
ठन्त एवमन्यान्यपि सर्वोपनिषदादीनि, प्राचीनमायाद्यादिग्रन्थेष्वपि
तस्मैस्मृत्यदर्शनादोकरालामाश्च ज्ञेयानि ॥ तथा सतीति ॥ उपासने
कृते सतीत्यर्थः । यद्यपि तत्र मज्जनं, तथापि द्वारं तद्भवतीति तदपि
निरुन्धन्तीति भावः । प्रस्तुतप्रासङ्गिकसर्वनिरूपणेन सिद्धमाहुः । एवं
भार्गवतैत्यादि ॥ निरूपितमिति ॥ बलवत्त्वाय निरूपितम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ॥

स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥ ७२ ॥

शिक्षां छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ॥

अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः ॥ ७३ ॥

विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥

ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ॥ ७४ ॥

तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥

साक्षाद्धर्मप्रतीतेस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ॥ ७५ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणानि निरूप्य षडङ्गानि निरूपयति ॥ षडङ्गानी-
ति ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । एतेषां
सामान्यफलं वेदरक्षा, सा च त्रिविधा । वैदिकशब्दा विसदृशा
इति, भद्रं कर्णेभिरित्यादौ पण्डितैरन्यथा करणं सम्भ्रमति ।
तन्निराकृत्य स्वरूपतो रक्षणीयः । अर्थतोऽपि रक्षणीयः । अन्य-
था यागमेव न जानीयुः । अत एव सांप्रतं दानमेव यागं म-
न्यन्ते । अनुष्ठानादपि रक्षा । अन्यथा अन्यथानुष्ठानं स्यात् कल्पा-
द्यभावे ॥ ७२ ॥ तत्र द्वयोर्द्वयोर्ह्युपयोगमाह ॥ शिक्षेति ॥ ७३ ॥

स्वरादिविशौ शब्देऽपि व्याकरणोपयोग इति व्यभिचारमाशङ्का-
ह ॥ विशेषत इति ॥ कथं व्याकरणस्यार्थोपयोग इत्याशङ्काह ॥
ये धातुशब्दा इति ॥ धातुपारायणे नामपारायणे च वैदिकनिष्प-
ष्टौ । यत्रार्थे, यत्र देवपूजासद्गतिकरणदानेषु । गौ। ग्मा जमाह्ये-
त्यादिप्रकरणेन, पृथिव्या इति मर्काचिताः । तथैव वेदार्थो निर्ण-
तव्यः । यथा कौशिकदुक्तम् । विष्णोः पदे परमे मन्त्र उत्सः ।
उत्सशब्देन कूपवाचकेन उत्सुको व्याख्यातः । तथा व्याख्याने
स्वार्थात् प्रच्यवेत । अतस्तन्निषेधार्थमाह ॥ कर्त्तव्यो ज्ञान्यथावचि-
दिति ॥ ननु कल्पसूत्रे साङ्ख्यम् अङ्गत्वं स्मृतित्वं चेत्याशङ्काह ॥
साक्षादिति ॥ तत्र धर्मः प्रतीयत इति वेदत्वं स्मृतित्वं चोक्तम् ।
वस्तुतस्त्वङ्गत्वमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अतः प्रकीर्णधानां निर्णयमाहः—

पङ्कजानीति ॥ तथाच वेदाङ्गत्वेन रूपेणैषां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

फलमाहः ॥ एतेषामिन्द्रादि ॥ त्रिविधेति ॥ स्वरूपरक्षार्थरक्षानुष्ठान-
रक्षा चेत्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति ॥ वैदिकेभ्योऽदि ॥ अत एवेति ॥
यागपदस्यार्थाज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥ सामान्यफलमुक्त्या विशिष-
फलं वक्तुं यत्र यस्योपयोगस्तद् यदस्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ शिक्षाच्छब्द-
इति ॥ तत्र शिक्षा, अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिष्वस्त्वङ्गात्मिका
पाणिनिप्रकाशिता न्यथेदसाधारणा । तस्याः प्रयोजनं चोदात्तानुदा-
त्तस्वरितस्वदीर्घप्लुतविशिष्टस्थरन्यञ्जनाऽऽत्मकारणाद्विशेषज्ञानम् ।
उच्चारणप्रकारविशेषज्ञानं चेति स्वरूप उपर्यागः । नद्भावे मन्त्राणा-
मनर्थजनकत्वं स्यात् । मन्त्रो हीतः स्वरतो वर्णतो वेति वाक्यात् ।
छन्दस्तु, मयस्सतत्रभनेत्याद्यष्टाध्यायात्मकं पिङ्गलेन प्रकाशितम् ॥
तत्र, अयालौकिकमित्यादिनाऽध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहती-
पञ्चाङ्गत्रिष्टुब्जमतीति सप्तच्छन्दांसि साऽध्वान्तरभेदानि निकृतिानि ॥

वक्ष । छन्दांसि च मन्त्रेषूपयुक्तानि । अन्यथा गायत्र्यादी, यरेणिय-

मिति व्यवयेन पाठो न स्यात् । तदभावे च मन्त्रो वर्णतो हीयेत ।
 अतश्छन्दसोऽपि स्वरूपोपयोगः । निरुक्तव्याकरणयोज्योतिःकल्प-
 योश्च यथायथमर्थेऽनुष्ठाने चोपयोगः स्पष्ट एव ॥ ७३ ॥ किञ्चिदाश-
 ङ्क्य परिहरन्ति ॥ स्वरादीत्यादि ॥ विशेषत इति ॥ तथाच व्या-
 करणस्य यः स्वराद्युपयोगः सोऽर्थद्वारकः । यथेन्द्रशतुपदे स्वरमे-
 देन बहुव्रीहिणाऽर्थस्य वैपरीत्यमभूत् तथा मा भूदिति । अतः पर-
 म्परया त्रिव्यपि षण्णामुपयोगोऽतो न दोष इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥
 व्याकरणस्य पदसाधुताज्ञापनरूपमेव प्रयोजनं स्फुटं प्रतीयते इति
 कथमित्यर्थः ॥ नामपारायणे इति ॥ निघण्टुरूपे कोशे इत्यर्थः । एव-
 शाष्टाध्याय्यामर्थोपयोगस्याऽस्पष्टत्वेऽपि धातुपाठादौ तदुपयोगः
 स्फुट इति न दोष इति भावः प्रकटीकृतः । स्मृतित्वं चेति चकारो
 वेदत्वस्यापि समुच्चयकः । ज्योतिस्तु पञ्चसंवत्सरमयमित्यारम्भकं
 साधारणं स्पष्टमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥

पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृतावपि ॥ ७६ ॥

निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः ॥

व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ॥ ७७ ॥

आदिमन्त्राल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥

अनिङ्ग्यादिः प्रातिशाख्ये विशेद् व्याकरणे तु तत्र ॥

छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

ज्योतिष उपयोगमाह ॥ दर्शादीति ॥ निरुक्तस्य विवरण-
 रूपस्य कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह ॥ पदनिर्वचनादिति ॥ निघण्टौ
 यद्यपि कोशवच्छब्दा उक्तास्तथापि निर्वचनाभावाद्भाङ्गत्वम् ।
 विवृतित्वेऽपि निर्वचनादेव निरुक्तस्याङ्गत्वम् । व्याकरणापेक्षया

तस्याल्पो विषयः ॥ यद्यपि बहूनि व्याकरणानि सन्ति तथापि पाणिनीयमेवाङ्गम् । प्रातिशाख्यं तु प्रतिशाखं भिन्नमिति न साधारणमङ्गम् । यद्यपि कल्पेऽप्ययं दोषः सम्भवति तथापि कल्पत्वेनाङ्गता । प्रातिशाख्ये तु क्वापि नार्थज्ञानं भवति । अतः शब्दोपयोगित्वात् पाणिनीयान्तर्भावैवाङ्गता । तथा लक्षणानाम् ॥ तेषामङ्गे अवेशककारमाह ॥ अनिदृशादीति ॥ सर्वाणि लक्षणानि प्रातिशाख्यं भविष्यन्ति । प्रातिशाख्यं व्याकरणे । छन्दसोऽनुष्ठानेऽप्युपयोगो दृश्यत इति कथं पाठहेतुत्वं तत्राह ॥ शब्दज्ञानोपयोगत इति ॥ अनुष्ठानेऽपि शब्दधर्मत्वेनैव तज्ज्ञानमुपयुज्यते, नान्यथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इत्याहोति ॥ इति हेतोरङ्गत्वप्रयोजकं निरुक्तस्य रूपमाहेत्यर्थं निरुक्तं च यास्कृतं, समासनायः समासनात् इत्यादिप्रयोद्देशाध्यायात्मकम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपं चतुर्विधं पदजातं निरुक्त्य मन्त्राणामर्थो दर्शितः । अन्यथा सृणोष्वजर्करीतुर्करीपर्करीऽकृतिवाद्यतिबुरुहपदानामर्थो न ज्ञायेतेति तदावश्यकत्वम् ॥

निघण्टुस्तु निरुक्तशेषत्वेनाप्युक्तं इत्याशयेनाहुः ॥ निघण्टवित्यादि ॥ व्याकरणानामनेकत्वात् किञ्चिदाहुः ॥ यद्यपि बहूनीति ॥ ब्राह्मण्येन्द्रादीनि, कौमार-कालाप-सारस्यतादीनि च ॥ तथाऽपीति ॥ ब्राह्मण्येन्द्रादीनामसिद्धत्वात् कौमार्यादीनां च लोकमात्रोपयोगित्वादिर्त्यर्थः ॥ लक्षणानामिति ॥ ग्रन्थनिर्देशाणाम् ॥ अनिदृशादीति ॥ ईड्यं भावग्रहपदं, न ईड्यमनिड्यं निरुक्तग्रहमित्यादीनीत्यर्थः । अथग्रहश्च भाषाकालविशेषः संदिताधिच्छेदरूपः । यथा, रक्षघातममित्यादौ ॥ उपयोग इति ॥ कृतस्यापि कर्मणश्छन्दोऽज्ञानाभावे वैकल्पस्मरणात् साम्नां शरत्वेनप्रसङ्गधारणाच्च तथेत्यर्थः । शरत्वेनप्रसङ्गश्च नवमस्य द्वितीये विचारितः । तत्र हि, साम इत्येव गेयमिति वाक्याद्यच्चिदुच्यते गेयं तन्न किं विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा यथेच्छं गेयमुत समादेवेति सन्देहः, यथेच्छं गेयं

नियामकस्याभावादिति पूर्वपक्षे, समास्वेवेति सिद्धान्तितम् । यदि अधिकछन्दस्कायामृच्युत्पन्न साम न्यूनछन्दस्कयोरुत्तरयोगायेत्तदा सामभागेनर्पूर्त्तैरवशिष्टः सामभागं आश्रयाभावाद्धिसितः स्यात् । यदि सामयोनेरधिकछन्दस्कयोगायेत्तदा सामान्तोऽल्पस्त्रादवशिष्टः सामभागः सामहीनः स्यादतः समानास्वेवं गेयमिति । अतोऽत्र छन्दसन्त-
द्वारण उपयोगात् पाठोपयोगोऽनुष्ठाने शब्दधर्मत्वेनैव च स
इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

उपवेदानां प्रयोजनमाह ।

आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत् ॥

उद्वेगहानिर्गान्धर्वे स्थापत्यं च रूगादिषु ॥ ७९ ॥

काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ॥

धर्मे कर्तुः क्वचित् कीर्त्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥८०॥

आरोग्य इति ॥ ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः । तस्यारोग्यं फ-
लम् । तेन धर्मः सिद्ध्यतीत्यारोग्यद्वारा धर्मोपयोगः । एवं रक्षा-
द्वारा धनुर्वेदस्य । उद्वेगहानिद्वारा गान्धर्वस्य । स्थापत्यं तु
रूगादिष्वप्युपयोगः । एवमष्टादशविद्यानां धर्मोपयोग उक्तः ।
अर्थशास्त्रस्यार्थद्वारैश्च तदुपयोगः । तच्च न्याये प्रतिज्ञाति । तथा
वात्स्यायनादीनां कामोपयोगः । स च दृष्टान्तो मोक्षमुखे । अतो
नाष्टादशविद्यासु निरूपातः । तच्छेषत्वमेव काव्यालङ्कारनाटका-
दीनाम् ॥ यथाग्निमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति सर्व-
मनवद्यम् ॥ ७९ ॥

काव्यादीनां न धर्मोपयोग इत्याह ॥ काव्यादीनामिति ॥
असत्यत्वमुत्प्रेक्षाजन्यत्वात् । कीर्त्तिर्धर्मवत् फलसाधिकेति फलांशे

स्त्राणि कामसूत्राङ्गविद्यारूपाणि ज्ञेयानि ॥ निरूपित इति ॥ काम-
शास्त्रादिरिति शेषः । तथाच धर्मानुपयोगादष्टादशविद्यासु तानि न
निरूपितानीति इष्टान्तशेषत्वेन कथा चित् प्रणाख्यामुख्यफले
आराद्रुपयोग इति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ काव्येत्यादि ॥ तर्हि तेषां किं प्र-
योजनमत आहुः ॥ कीर्त्तित्यादि ॥ तथाच अघन्यफले तदुपयोग इति
भावः ॥ ८० ॥

रामायणं च काव्यमिति सर्गबन्धनात् तस्य धर्मोपयोगो न
भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ॥

व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः सांप्रतं किल ॥८१॥

समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥

वाशिष्ठादेस्तु संवादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित् ॥८२॥

न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥

मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ॥

देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥

रामायणमिति ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् *
एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनीमिति वाक्याद् धर्मजनकमेव ।
अनन्तमपरिमितम् । मतिकल्पं प्रतियुगं रामावतारा भवन्ति । त-
त्रान्यपदार्थेष्विव रामचरित्रस्य स्वरूपं न भवति, उत्तरेण पूर्वोप-
चारेतार्थरूपम् । अतः पूर्वरामकथाया उत्तरया सह कथनादनन्त-
त्वम् । क्वचित् पुनरुक्तेऽपि धर्मो भवतीति हिशब्देनाह । आख्या-

विकायाः प्रामाण्याय पुराणमिव सतां सम्मतम् । अस्य
व्याप्ति विस्तारः पूर्वमनेकैरुक्तः । साम्प्रतं वाल्मीकिः समाधा-
नुपलभ्य सर्वमुक्तवान् । अतः सुतरामिदानीन्तर्न प्रमाणम् ॥ वा-
शिष्ठराभावणादेर्न तथात्वमित्याह ॥ वाशिष्ठादेरिति ॥ संवादा-
प्रामाण्यम् । संवादः प्रमाणेन ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

पुराणन्यायेसत्र साम्प्रतमक्षपादाद्विरचितं धर्मोपयोगि भविष्य-
तीत्याशङ्क्य समानशब्दत्वमेव तत्रेत्याह ॥ न्यायस्त्विति ॥ पुरा-
णन्यायेसत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते, न तु लोके प्र-
सिद्धम् । यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कशब्दो वेदाकूलतर्कवा-
चकमीमांसापरः ॥ अन्यानि काणादादिशास्त्राणि मोक्षार्थान्येव ।
अतस्तदादर्शीगमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ रामायणमित्यादि ॥ प्रतियुगमिति ॥
वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमत्रेतायामित्यर्थः । एवं प्रमेयं प्रमाण-
स्वरूपं चोक्तम् । साधनं फलं च, चरितं रघुनाथस्येति श्लोक एव
स्फुटम् ॥ अनेकैरिति ॥ आपस्तम्बप्रसूतिभिः । आपस्तम्बोक्तस्य
रामायणस्य दक्षिणे प्रसिद्धत्वात् ॥ संवादः प्रमाणेर्नातः ॥ वाल्मीकिना
स्वयं समाधावनुनूयोक्तत्वादन्यैस्तु श्रुत्वोक्तत्वेन मध्ये परम्परापात्रे
दोषस्यापि सम्भवात् प्रमाणेन वाल्मीकीयेन संवाद एव वाशिष्ठादेः
प्रामाण्यप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ॥ अर्थदत्तस्य न्यायेप्रवेश
उक्तः । न्यायश्च चतुर्दशविद्यासु निरूपित इति नं निश्चेतुमाहुः ॥ पुरा-
णेत्यादि ॥ नीतिशास्त्रमिति ॥ ब्राह्मवार्हस्पत्यादिरूपं भारते राजधर्म
प्रसिद्धम् ॥ न तु लोके प्रसिद्धमिति ॥ आग्नेये, न्यायसारं प्रवक्ष्या-
मीति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव फथनात्, मात्स्यतृतीय्याध्याये
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणाएकसंयुतेति * चाक्षयेऽप्यष्टप्रमाण-
योगलिङ्गाच्च, नाक्षपादप्रणीतं, पुराणन्यायेत्यत्र विचक्षितमित्यर्थः ।
एवमेव पुराणानुक्रमणाध्यायेऽपि, पुराणं न्यायविस्तार इत्यत्रापि
त्रयम् । प्रमाणाप्रकं तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थोपपन्नपल्लवि-
सम्भवैतिहायेदेन इत्यम् ॥ मीमांसापर इति ॥ नियन्धेषु सर्वत्र-

मीमांसयैव धर्मनिर्णयदर्शनात्, तर्कविद्यायाञ्चकस्यान्वीक्षिकीपदस्य
 विद्यामान्वीक्षिकी हित्वेत्यादौ तथा दर्शनाच्चेत्यर्थः । केचित्तु, आ-
 न्वीक्षिकीमलकाय प्रहादादिभ्य ऊचिवानिति प्रथमस्कन्धवाक्याद्
 दत्तात्रेयाक्तयोगपरमान्वीक्षिकीपदम् । मार्कण्डेयेऽलकस्य योगोपदेश-
 दर्शनादित्याहुः । किञ्च मनौ, आन्वीक्षिकीं चात्मविद्मश्च इति वा-
 क्यान्मिताक्षरायां, स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिक्यामित्यत्रात्मविद्यापरत्वेन
 व्याख्यानाच्चोत्तरमीमांसापि तद्वाच्या । काश्चित्तु प्रतिपदमनुपदं
 छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानिति चरणव्यूहे
 वेदोपाङ्गनिरूपणे यौ न्यायतर्काद्युक्तौ तावक्षपादकणादप्रणीतशास्त्र-
 परौ । तयोरप्यास्तिकशाब्दत्वात् । नैश तर्केणत्यादौ निन्दा तु
 अधर्मस्यैव निकृष्टत्वादिति घटति । तदापि श्रुतिविरुद्धांशत्यागस्य त-
 प्रावश्यकत्वात्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कपदं मीमांसापरमेव से-
 त्स्यति । किञ्च । निन्दाप्रयोजको निष्कर्षोऽप क इति विचार्यम् । स
 यदि पुराणोक्तमाहकत्वरूपस्तदा तु धर्मस्थानत्वाभावात्त विद्यासु
 नियेष्टुमर्हति । यदि लोकतत्त्वविचारणरूपस्तदापि तथा । धर्मस्य
 खेदनालक्षणस्यालौकिकत्वादिति । वस्तुतस्तूपाङ्गोक्तौ संख्याया
 अभावात्मीमांसान्यायरूपाधिकरणात्मकस्तर्क इत्येवार्थः । एवञ्चोपा-
 ङ्गानामपि पट्टत्वाद्भेदः समनैव संख्या भवतीत्येतदभिसन्धायोक्तं,
 मीमांसापर इति ॥ नन्वक्षपादीयं न्यायत्वेन कुतो न गृह्यत इत्यत
 आहुः ॥ अन्यानीत्यादि ॥ तदुक्तं पाञ्चोत्तरखण्डीयगुणत्रयविचरणा-
 ध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेण । तथाहि । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ताम-
 सानि यथा क्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पानित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं
 हि मयैवोक्तं शैवपाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्ता-
 न ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्र वैशेषिकं महत् । गौत-
 मेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तु सम्प्रोक्तं चार्वाक-
 भक्तिगर्हितम् । देवानां नाशनाशाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशा-
 स्त्रमसत्प्रोक्तं नगनीलपशादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौ-
 द्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणेत्याद्युक्त्वा, मयैव
 वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदम-
 पार्यन् । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमिति । पराशरोप-
 पुराणे च । अक्षपादप्रणीते च कणादे सांख्ययोगयोः * त्याज्यः

श्रुतिधिरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये च वैयासे न विरो-
धोऽस्ति कश्चनेति । जैमिनीयपदं पूर्वार्द्धेऽप्येति । पाद्मसारस्यात् ।
ह्यशीर्षपञ्चरात्रे च । कषिलश्याक्षपादश्च नास्तिको नग्न एव च *
श्रुतयस्नामसा हाने शास्त्रमेवां विमोहनमिति । एतेन, एतद्विरुद्धं
यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चनेति*पूर्वप्रकरणोक्तं निर्णीतं ज्ञेयम् ॥८६॥
इति प्रमाणप्रकरणम् ॥

एवं प्रमाणप्रकरणे प्रासङ्गिकमहितं प्रमाणानुरोधिप्रमेये नि-
र्णीतम् । तेन पूर्वप्रकरणे, यन्नरूपे हरिरिति विचारितम् । अतः परं,
ब्रह्मतनुः पर इत्यादिपादोक्तश्लोकद्वयेन विचारयितुं प्रमेयप्रकरणमा-
रभन्ते । तत्र पुराणस्यापभ्रंशत्वात् तदुक्तप्रमेयपूर्वकमेव विचारयन्ति

एवं प्रमाणं निरूप्य तस्मिन्नेहन्निराकृत्य प्रमेयं निरूपयति ॥

प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च तः ॥

गुणाः कार्ये तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च तः ॥८४॥

बुद्धिसौकर्यसिद्धयर्थं त्रिरूपेणोपचर्ष्यते ॥

कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥

अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ॥

भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥८६॥

अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ॥

कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥८७॥

आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ॥

अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥८८॥

प्रमेयमिति ॥ यथा शब्द एव प्रमाणं, तथापि वेदादिभा-

वापन्नं, तथा हरिरेव प्रमेयं सर्वभावापन्नमिति । सर्वमेव गणयति ॥
सगुण इत्यादिना ॥ क्रिया उत्पत्त्यादयश्च स हरिरेव ॥ ८४ ॥

एवमुक्ते सम्यग्ज्ञानं न भवतीति विशेषं वक्तुमाह ॥ बुद्धी-
ति ॥ यथा बुद्धिः सर्वं प्रमेयजातं क्रोडीकरोति तदर्थं त्रिरूपेणो-
पवर्ष्यते । तदैव तरतमभावो भवति ॥ ८५ ॥ प्रथमेऽष्टाविंशति-
भेदाः । तेषां च कारणत्वं तत्त्वपदयाच्यत्वं च समर्थयति ॥ भ-
गवत्त्वमिति ॥ ८६ ॥ सच्चिदानन्दभेदेषु सद्भेदा एवैते । चिदान-
न्दयोः कारणत्वाभावात् । एकस्य फलत्वम्, अपरस्य स्वरूपत्व-
मित्याह ॥ कारणत्वं न चैवास्तीति ॥ ८७ ॥ तयोर्भेदाः अनन्ता-
स्तेन विशेषतो न वक्तव्या इति भावः । कार्येऽपि भेदानामान-
न्त्यम् । घटादौ तथा दर्शनात् । ननु स्वस्यासामर्थ्यादितदुच्यते,
नेत्याह ॥ अतस्त्रेपामिति ॥ अत एव भागवतादौ तेषां संख्या
नोक्ता ॥ ८८ ॥

एवमित्यादि ॥ उक्तप्रकारेण प्रमेयघलनिरूपणार्थं द्विविधप्र-
मेयमध्ये प्रमाणानुरोधिप्रमेयं निरूपयितुं मङ्गलकारिकाव्यतिरिक्ता-
भिर्नघतिभिः कारिकाभिर्भेदादिरूपं प्रमाणं तत्स्वरूपतत्प्रमेयतदुक्त-
साधनतत्फलैर्निर्णीयं तेन तत्स्वरूपादिविषयान् सन्देहाभिराकृत्य
स्वतन्त्रप्रमेयस्यापि घलनिरूपणार्थं तत्प्राधान्येन प्रमेयं निरूपयती-
त्यर्थः । ननु कथं हरिरेव प्रमेयं जगतोऽपि विद्यमानत्वादित्यत आ-
हुः ॥ यथेत्यादि ॥ वेदादिभावापन्नमिति ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ उ-
त्पत्त्यादय इति उत्पत्तिस्थितिद्वन्द्वविपरिणामापक्षयनाशाख्याः पङ्-
माद्यविकाराः । अत्र मूले सगुणनिर्गुणपदाभ्यामपरं परं च ब्रह्म, गु-
णपदेन सत्त्वरजस्तमांसि मायाप्रकृत्यादयः, कार्यपदेन महदादिपर-
माण्वन्तं द्रव्यं, धर्मपदेन जातिगुणविशेषसमवायाद्याः, क्रियापदेन
लौकिकवैदिककर्मणो, उत्पत्त्यादय इत्यादिपदेनाभावाच्च संशुद्धीताः ।
तेन शास्त्रान्तरोक्तानपि पदार्थान् सर्वान् भगवत्येवान्तर्भाव्यं शुद्धा-
ऽद्वैतं बोधितम् । तथाच यद्यपि जगद्वर्त्तते तथापि तन्नजगत्त्वेन रूपेण

प्रमेयं, किन्तु हरिन्वेन रूपेण । जगत्त्वेन तु लौकिकज्ञानविषयत्वा-
न्मेयमेवेत्यर्थः । मूलं, चित्रोपन इति ॥ व्यावर्त्तेकधर्मादित्यर्थः ॥ ८४ ॥
अनेनैव प्रकारेण श्लोकीकरणस्यावश्यकत्वात्पादुः ॥ नदैवेत्यादि ॥
यदैवं त्रिरूपेण ज्ञायते तदैव पुराणोपबृंहितः प्रजायेयेतीच्छया कृत-
स्तरतनभावो भवति, स्फुटी शुद्धी भवतीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मवादे सर्व-
स्य भगवद्गुणत्वेषु भजनं मूलरूप एव कर्त्तव्यमिति सेत्स्यतीति सु-
चित्तम् ॥ ८५ ॥ ॥ प्रथमं इत्यादि ॥ प्रथमे कारणे अष्टाविंशतिभेदाः ।
नवैकादश पञ्च क्षीयतात्त्विकमिति शुश्रुम * इत्येकादशवाक्येनाष्टाविं-
शतितत्त्वपक्षस्य भगवत्संभवनत्वात्, षड्विंशत्यादिपञ्चाणामथैवान्तर्भा-
वात् । अतस्तेषां तथात्वं समर्थयति = सांख्योक्तद्विधरीत्या एकेन
श्लोकेनोपपादयतीत्यर्थः ॥ भगवन्त्वमित्यादि ॥ भगवतो भावो भग-
वन्स्य भगवतः सर्वान् प्रति या सामान्यकारणता सति यावत् । तृ-
तीयस्कन्धे तथाङ्गीकारात् । यतस्तेषां तथात्वं तस्मान्त्वानि तत्त्वानि,
न तु सांख्यान्तरवत् पृथक्पदार्थत्वेन तत्त्वानि । एकादशस्य चतुर्विं-
शेऽध्यायं कपिलादिविनिश्चयं सांख्यं यदता भगवता, आसीद्विज्ञानमथो
अथं एकमेवाविकल्पितम् * इत्युपक्रम्य, तन्मायाफलरूपेण केवलं
निर्विकल्पितम् * चाद्भननोगोचरं सत्यं द्विधा समभवत् बृहदिति
ब्रह्मण एव द्विधा भवनमुक्त्वा, तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सांज्ञया-
त्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते इत्यादि । प्र-
कृतिर्ज्ञात्वोपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म
तस्मिन् तस्य त्वहमिति च वाक्यात् । तथा, सर्गः कारणसम्भूतिरिति
निबन्धलिखितसर्गलक्षणवाक्यादेतेषु कारणत्वव्यवहार इत्यण्डसृष्टेः
पूर्वभावात् पूर्वोत्पन्नत्वात् कारणत्वं, न चान्यथा, न ब्रह्मवन्निरङ्कुशं
नापिमृदादिवद्वृष्टादिकारणत्वेन । मया सञ्चोदिता भाषाः सर्वे संतस्य
कारिणः * अण्डमुत्पादयामासुर्यमायतनमुत्तममिति भगवत्वाक्या-
त् । तथाच भगवता तथाङ्गीकारात् कारणेऽष्टाविंशतिभेवा युक्ता ए-
वेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सच्चिदानन्देत्यादि ॥ प्रपञ्चमध्यपातिषु सच्चिदानन्देषु
सञ्जातीयत्वस्य गन्त्याभ्यां चिदानन्दांशत्वेन प्रसिद्धयोर्जीवान्तर्या-
मिणोः समवायित्वस्य श्रुतिपुराणेष्वकथनात्, सर्वेषु सौम्येषु मप्र
आसीदित्युपक्रम्य, तत्तज्जोऽसृजतेत्यादिना कमशुष्टिकथनाच्चेह्यपि क-

मखुष्टेस्तथैव योद्धव्यमित्यर्थः ॥ एकस्येत्यादि ॥ ननु केवलानां जडानां तस्यानां चेतनं चिनाऽन्तर्यामिप्रेरणं च चिना कार्यजननात्तामर्थ्ये-
 कथनात्तयोरपि निमित्तत्वमस्तीति कथमकारणत्वमित्याकाङ्क्षायां
 तयोर्मध्ये एकस्य चिदंशस्य फलत्वमपरस्यानन्दांशस्य स्वरूपत्वम-
 तो न स्वरूपेण निमित्तत्वमिति हेतोः कारणतानिषेधमाहेत्यर्थः ॥
 कारणत्वं न चैवाऽस्तीति ॥ प्रपञ्चान्तःपातिनोश्चिदानन्दांशयोः कार-
 णत्वं समवायित्वं, चकाराशिमित्तत्वं च स्वतन्त्रत्वासंवलितेन रूपेण
 नास्ति । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यञ्चाम-
 घत्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकस्वाणि, गुहां प्रवि-
 ष्टौ परमे पराद्धं इति श्रुतौ कोशानुप्रवेशोत्तरमेव नामव्याकरणादि-
 रूपकार्पस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र चिदंशस्य फलत्वं मान्प्रवर्णिकसुप्र-
 भाष्ये विज्ञानमयस्य विविधयागादिसाधनफलत्वेन विवृतत्वात् स्वरू-
 पावस्थानस्य मुक्तित्याच्य आनन्दांशस्य स्वरूपत्वं त्वन्तर्यामिणि प्रह-
 धर्माणामतिरोहित्वाज्ज्ञातव्यम् । नच ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति
 चाख्यात् पुरुषस्य चिदंशत्वं शङ्क्यम् । मया संनोदिता माया. सर्वे
 संहत्य कारिण * इत्यग्निमवाक्ये सर्वपदेन पुरुषमन्तर्भाव्य संहत्य
 कारित्वोक्तेरत्रापि सदेहस्यैव तस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तृ-
 तीये, फालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः । पुरुषेणारमभूतेन
 वीर्यमाधत्त वीर्यवानिति मैत्रेयेण वीर्याधाने करणत्वमेवोक्तं, न तु
 कर्तृत्वं केवलात्मभूतस्य स्वतो निर्वीर्यत्वादिति ॥ ८७ ॥ तयोरित्या-
 दि ॥ इहा सुपर्णेत्यादिध्रुव्या प्रतिशरीरं जीवान्तर्यामिप्रवेशाभावणेन
 नानात्वात्तथेत्यर्थः ॥ कार्येऽपीत्यादि ॥ एतेनानियतपदार्थत्वादीऽत्रा-
 ऽप्यनुमत इति बोधितम् । श्रुतिपुराणादिषु तथाङ्गीकारादिति । मूले,
 नोक्तास्ते हि विशेषत इत्यनेन, सामान्यत उक्ता इति ज्ञापितम् । ते
 एवाग्ने गणभेदेन वक्तव्या इति बोध्यम् । तत्त्वगणनावैयर्थ्यशङ्का-
 ऽप्येतेनैव परिहृता बोध्या ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावान्चिदानन्दयोः स्वरूपभूतयोरपि प्रथमपक्षे एव
 निवेशनमुक्त्वा तृतीयभेदानाह ॥

स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ॥

विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरिः ॥ ८९ ॥

स्वरूपे त्विति ॥ क्रियारूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी यज्ञ एकः । तथा ज्ञानरूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी ब्रह्म द्वितीयः । ज्ञानक्रियोपययुतः कृष्ण-सृतीय इति त्रयो भेदाः । यतः क्रियाज्ञानवान् हरिः ॥ ८९ ॥

तत्त्वसहभावादिति ॥ नस्यशरीरे प्रवेशेन तथात्वात् । एतेन कार्यकोट्यानिवेशे यीजमुक्तम् । मूले, क्रियाज्ञानविभेदत इति ॥ व्य-
ब्ध्ये पञ्चमी । तथाच क्रियां ज्ञानञ्च विभिन्न ताभ्यामैकैकं विशिष्टेन चैकमेवं त्रय इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोर्धर्मत्वात् कथं स्वरूपमेद-
त्वमित्यत आहुः ॥ क्रियारूप इत्यादि ॥ एवं पङ्क्तिभिः प्रमेयस्वरूपेण प्रमेयनिर्णय उक्तस्तस्वरूपेण कार्यरूपेण स्वरूपेण च भगवाद् प्र-
मातुं शक्य इति ॥ ८९ ॥

अस्य प्रमेयत्वमित्यर्थं प्रमेयबलविचारेण प्रमाणमाह ॥

विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ॥

केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥

तस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ॥

अविकार्ये विकार्ये तु ह्यध्रुवे कार्यवन्मते ॥

वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम् ॥ ९१ ॥

विशिष्टे वाचकमिति ॥ ननु काण्डद्वयेऽपि क्रिया ज्ञानं च प्रति-
पाद्यते, न तु क्रियावान् ज्ञानवान् वा । तत कथमुच्यते एकैक-
स्मिन्नस्य एकैकं काण्डमिति तत्राह ॥ धर्म प्रवेशत इति ॥ क्रिया-
वान् क्रियायां प्रविष्टः । अतः क्रियैव प्रतीयते । वस्तुतस्तु क्रि-
यावान् । यज्ञो वै विष्णुर्गति श्रुतेः ॥ ९० ॥

तत्र हेतुः ॥ तस्यैवोद्भूतरूपत्वादिति ॥ धर्म एवोद्भूतो, न तु धर्मो । ननु जन्यत्वान्न तद्भगवत्स्वरूपमित्याशङ्क्याह ॥ क्रियाज्ञाने अपि स्वत इति ॥ लौकिकक्रियया वृत्त्या च अभिव्यज्येते एव, न तु जन्येते इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः । अविकार्ये इति ॥ तर्हि लोकेऽपि क्रियाज्ञानयोर्निसता स्यादत आह ॥ विकार्ये त्विति ॥ किञ्च कार्यमप्यस्मन्मते अभिव्यक्तमेव । अतो नेदं दूषणमित्यर्थः । तर्हि लोकतुल्यत्वात् क्रियाज्ञानप्रतिपादनार्थं किं महता वेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ वेदवाच्ये तु ये रूपे इति ॥ तयोरभिव्यक्तिमात्रेणैव उक्तं फलं भवति । अतः फलार्थं कीर्त्तनमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्य लौकिकप्रमाविषयत्वाऽभावेऽपि प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थं प्रमेयस्वरूपस्य यलविचारेण प्रमाणमनुरुद्धैव प्राकट्यफलदायकत्वरूपबलस्य विचारेण तदाहेत्यर्थः ॥ विशिष्ट इत्यादि ॥ अत्र गीतादेर्वाचकत्वं चाक्षये चाकारणवच्छक्त्यङ्गीकाराद् योध्यम् । तदग्रे स्फुटिष्यति । गीताधीभागवतयोर्विशिष्टवाचकत्वं गुरुत्वेन हेयत्वेनोपास्यत्वेन भजनीयत्वेन कर्तृत्वेनोपादानत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन फलत्वेन विभूतिमत्त्वादिना च क्रियाज्ञानविशिष्टस्य भगवत एव मुख्यतया प्रतिपादनात् सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादौ स्वस्य साधनशेषतानिराकरणाच्च श्रेयम् ॥ प्रनिपाद्यत इति ॥ मुख्यतया प्रतिपाद्यते ॥ यज्ञ इति ॥ तथाच यजेतेत्यादौ क्रियायाः स्फुटत्वेऽपि तत्र धर्मिणः क्रियावतो वाच्यत्वं तत्क्रियास्वरूपनिर्णायकाद् चाक्षयशेषादेवावगम्यत इत्यर्थः ॥ ९० ॥ नन्वेवं सति क्रियाधानेधार्योऽस्तु धर्मिणोन्तःप्रविष्टत्वे किं मानमत आहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ धर्मिणोन्तःप्रवेशे ॥ उद्धृत इति ॥ यज्ञत्याद्यर्थत्वेन प्रतीयमानः । तथाच यथा चक्षुरादिभिरालोकादिप्रतीतावप्यालोकादेर्धर्म्यविनाभूतत्वेन धर्मिसत्ता, तथा यज्ञत्यादौ शक्त्या क्रियाप्रतीतावपि चाक्षयशेषेण विष्णुत्वबोधनाच्चत्रानुद्धूनरूपधर्मिसत्तति लक्षणां विनैवोभयसामञ्जस्यमिति भावः । उत्तरकाण्डे तु विषयत्वेन ज्ञानशेषत्वेनैव ब्रह्मोच्यते इति ज्ञाने ज्ञानवतः प्रविष्टत्वं स्फुटमिति तदत्र नोक्तम् ॥ वृत्त्येति ॥ वृत्तिरूपेण ज्ञानेन

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०००—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं वैद्योद्धारार्थं आधिभूत श्रीश्रीवृद्धमा-
चार्य श्रीमहाप्रभुनन्दुज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविद्वलनाय-
कीश्विताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनायजीवंशापतंस
श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके दीकेत
गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराधपमें यह विद्यावैजयन्ती
नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय हे । एकसंख्याको मूल्य
१) एक रुपिया हे । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको हे । तासुँ
जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकोलिये इच्छा होय तो आगे लिखे पतेसुँ
मैगाय लेयै

विद्यावैजयन्ती संख्या (३)	३)
श्रीवृद्धमाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आयरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)

ब्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	१=)
श्रीवृद्धमाएकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	१)

टि०

१ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालमह काशी

२ हरिदासगुप्त चौधम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमलभुचरण-
गोस्वामिश्रीविह्वलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या ४) न्योछावर १)

संवत् १९६४

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
न्याये न्यायार्थवयो विमलतरमति. सांख्यसंख्यावहार्यः ॥
घेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिघहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १
काश्मीरो गुणकुटुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माभोजवने नवाम्बरमणिदायो द्विपत्कानने ॥
सिन्धु कीर्तिकलानिधौ निरुपधिबन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नमः ॥ २ ॥

तथाच यथा वृथा आवरणभङ्गे विषयचैतन्याभिव्यक्तित्वात्
क्रियया आवरणभङ्गे क्रियारूपस्याभिव्यक्तिरिति भावः ॥ अत आ-

रिति ते विविधां प्राप्नुतस्तेनात्पत्तिनाशवती इत्यर्थः । अत्र ज्ञान-
क्रिययोस्त्रिदशणावस्थार्थत्वपक्षे उत्पत्तिस्थितिनाशाख्यविकारत्रयव-
त्त्वात् । चिरस्थायित्वपक्षे वृद्धापक्षवत्येन पञ्चाविकारवत्त्वादि-
कार्यत्वं बोध्यम् । एवं प्रमाणेन प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ तर्हीति ॥ यदि
स्वरूपतः सर्वस्य नित्यत्वं तर्हीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ॥

प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥

कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः ॥

वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिवृथा ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाह ॥ अनुष्ठानाद् गुरोर्वापीति ॥ गुरोरुत्त-
रकाण्डे लौकिकेऽपि क्रियाज्ञानयोः सफलत्वात् को विशेष इत्या-
शङ्क्याह । लौकिकं फलमिति ॥ अन्यतः फलसिद्धिरित्यर्थः ॥
विशिष्टाभिव्यक्तौ हेतुमाह ॥ प्रेमसेवात इति ॥ भक्तिशब्दस्य
मत्स्यार्थः प्रेम, धात्वर्थः सेवा । भक्तैव तुष्टिमभ्येतीति वाक्यात्,
पश्यन्ति ते म इति च । विशिष्टस्य कृष्णस्य कृतार्थत्वज्ञापनाया-
ऽभिव्यक्तिरुत्तमा । न तु दैत्ववार्थमिव ॥ ९२ ॥

ननु वचाचत् षोडशपदार्थाः, वचाचत् सप्त, तथा त्वयापि
कार्येषु कार्यं न भेदाः कल्पन्त इत्याह ॥ कार्यभेदेति ॥ मुख्ययेकं
पृथक्कृत्य साधनानां निरूपणम् । तच्च मुख्यसंख्या हि फलकारण-
योः कश्चिन् । अतोऽत्र हरिं पृथक्कृत्य तच्चान्येय कारणत्वेन
काचित्कामि, न त्वेकीकृत्य शास्त्रान्तरवचिर्निरूपितामि ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाहेति ॥ साधनतो निर्णेतुं तमाहेत्यर्थः ॥ गुरोरिति ॥ उपसरयादिना प्रसन्नात् तस्मादित्यर्थः ॥ अन्यत इति ॥ तथात्र परार्थान्तरत्वात् तज्जघन्यमिति विशेष इत्यर्थः ।

एवं वैदिके प्रमेयं फलतो विशंगः उक्तः ॥ एतेनैव वैदिकशेषभूतस्मात्सं-
 पारणभारतरासायणप्रमेयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । तथापि धर्मप्र-
 करणे क्रियाया ब्रह्मप्रकरणे च ज्ञानस्यैव प्रमेयत्वात् । तयोः श्रौत-
 शेषतयैव मुख्ये फले उपयोगः । गौणं तु श्रौत इव कर्मसचिवदेष-
 तोपात् । गौणतरं स्वपूर्वदारेत्याहूह्यम् । सांख्ययोगयोस्तु प्रमेयं
 कारणकोटौ निविशति । तथा फलमपि । तदत्र उद्देशतो वक्तव्यम् ।
 अङ्गापवेदादेस्तु प्रागेवोक्तेन चरितार्थमिति पृथगत्र न विचारितम् ।
 अतः परं गीताश्रीभागवतयोः प्रमेयमवशिष्यते । तत्साधनतो निर्णय-
 यन्ति ॥ विशिष्टेत्यादि ॥ ननु, भक्त्या त्वनन्ययेति वाक्याङ्क्तिरेवा-
 भिव्यक्तिहेतुत्वेन वाच्या, न तु सेवापीत्यत आहुः ॥ भक्तिशब्दस्ये-
 त्यादि ॥ भयमर्थः । प्रकृतिप्रत्ययो सहार्थे दूनस्तयास्तु प्रत्ययः प्रा-
 धान्येनेति निधमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि किन् प्रत्ययो भ-
 ङ्गसमभिव्याहारात् प्राधान्येन भजनक्रियां वक्ति । सा च सेवारि-
 का । सेवापदं च सान्त्याऽऽभीक्ष्णान्यतरपूर्वककायिकव्यापारविशेषे
 रुढम् । स्त्रीसंवा, औपधसेधेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तादृशव्यापारवि-
 शेषपरिचर्यारूप एव, स्वतन्त्रसेवाबोधकैर्मन्त्रेणया प्रतीतं च * इत्या-
 दिवाक्यैरवगम्यते । तेषु सेवया पूर्णत्वादिकथनात् प्रेमपूर्वकत्वमपि
 लभ्यते । अन्यथा तस्याः कायफलेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वोक्ति-
 भङ्गप्रसङ्गात् । एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन तस्य प्राधान्यं ग-
 म्यते । भक्तिः लक्षणवाक्यैः, भक्त्यैवेति वाक्याच्च । अतः स एव प्र-
 त्ययार्थः । कायिक्यादिरूपात्वप्रधानत्वात् प्रकृत्यर्थः । साऽपि, मत्पा-
 द्मेघाभिरता मदीहा इति मेघनमुपक्रम्यांकेन पश्यन्ति त इति
 वाक्येनावगम्यत । अतो, भक्त्या मामभीत्यादावुभयं संगृह्यत इत्यतः
 प्रेमसंवात्र तथाच्यत इत्यर्थः । एतेनैव पुराणान्तरप्रमेयव्यवस्थापि
 घोषिता ज्ञेया ॥ एवं स्वरूपविचारेण शास्त्रानुरोधिप्रमेयं सार्द्धं धनुर्भिः
 स्वरूपप्रमाणसाधनफलैर्निर्णीतम् ॥ ९० ॥

अतः परं स्वतन्त्रप्रमेयमध्ये कार्यरूपं विचारयन्ति ॥

मन्वित्यादि ॥ कार्यं भवेति ॥ प्रह्लातिरिक्तस्य सर्वस्य कार्ये वा-

सत्त्वेदान् द्रव्यादीन् तद्विभेदान् पृथिवीशब्दादीन् हि निश्चयेन एना-
 वन्त एव नियताः पदार्थाः, नाधिका इत्याकारकेण विभागशः। पृथिवी
 नित्या कार्या इन्द्रियानिन्द्रियरूपेत्याद्यव्यन्तरविभागेन कल्पयित्वा
 तज्ज्ञानेन तत्साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानेन मुक्तिं प्रददयं शास्त्रप्रवृत्तिर्दृष्ट्या न
 फलसाधिका यस्माद्धेतोः कार्यमनिर्दृष्ट्या, वाच्यात्सम्भष्यत्या कार्य-
 बुद्धिरेव न फलजनिकंत्पुक्तं, तस्मादित्यर्थः। तस्मात्तत्कार्यतया हेय-
 तयैव क्रोडीकार्यं, न तु फलायेति भावः। ननु यद्येवं तदा तत्त्वगणना-
 ऽप्यपार्था, तेषामपि कार्यत्वादित्यन आहुः ॥ मुख्यमेकमित्यादि ॥
 तथाच कार्यत्वेऽपि षोडशाधनत्वेन पुराणंपूक्तंत्वाद् भगवदुक्तं पक्ष-
 माश्रित्य कारणत्वेन गण्यन्तेऽन्तो न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ॥

अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शकृती रसः ॥ ९४ ॥

गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुर्ज्योतिरपः क्षितिः ॥

क्रियामथानीन्द्रियाणि वारदोमेण्ड्राङ्घ्रिपायवः ॥

श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः पडितिभेदतः ॥ ९५ ॥

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽस्तावेवाविदैविकः ॥

अतो हि देवतावर्ग इन्द्रियंभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥

माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ॥

सूत्रं महास्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥

तत्त्वानि गणयति ॥ सत्त्वमिति ॥ मनः पडित्यन्तेना मनोः
 क्रियापयत्वं ज्ञानपयत्वं चाद ॥ भेदत इति ॥ मन्तस सह क्रियायां
 पडिति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

देवतावर्गेणाधिकसंख्यामाज्ञाङ्क्य परिहरति ॥ आध्यात्म-

कस्त्विति ॥ माया भिन्नेत्याशङ्क्याह ॥ माया त्विति ॥ कालस्तु
भंगवत्सन्तर्भूतः । सूत्रं तु महत्तत्त्वमेव । तथा माणो बुद्धिश्च अ-
हङ्कार एव ॥ तस्मादष्टाविंशतिसंख्याकान्येव ॥ १६ ॥ १७ ॥

गणयतीति ॥ पूर्वं संख्याया उक्तत्वात् तत्पूरणाय गणयती-
त्यर्थः । अत्र, सत्त्वमित्यादिसार्द्धद्वयेनाष्टाविंशतीनामुद्देशमात्रं कृत-
म् । लक्षणं तु सत्त्वादिगुणानां, नत्र सत्त्वं निर्मलत्वाद् * इत्यादिभ्यो
गीतावान्येभ्यो ज्ञेयम् । पुरुषादीनां पञ्चविंशतीनां तु तृतीयस्कन्ध-
स्थकापिलेयवाक्येभ्यः । तत्र सर्वे तु सुबोधिण्यां, विवृतम् । तत्र चै-
कैकस्य लक्षणत्रितयमुक्तम् । तेभ्यो व्यवहारोपयोगाय मया प्रस्थान-
रत्नाकरे उद्भृत्यानुदितानि परीक्षितानि चेति तत्प्रपञ्चस्ततोऽवधेयः ।
उद्गन्यविस्तरभिर्याऽत्र न लिख्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ देवतावर्गेणति ॥
तैजसादिन्द्रियाणि 'त्विति तैजसशब्दवाच्याद्राजसाहङ्कारादिन्द्रि-
योत्पत्तिः, चैकारिकान्मनो जज्ञे देवा चैकारिका दश * दिग्वातार्क-
प्रचेतोऽश्विचह्निन्द्रोपेन्द्रमित्रका इति चैकारिकशब्दवाच्यात् सांख्य-
काहङ्कारादेवतोत्पत्तिरित्युत्पत्तिभेदादुक्तरूपेण तेनेत्यर्थः ॥ आध्या-
त्मिक इति ॥ द्वितीयस्कन्धस्य दशमे आध्यात्मिको यः पुरुषः सोऽसा-
चेवाधिदैविक इत्यत्र जोवान्तयोमिणोः 'कार्यभेदेऽपि पाञ्चकपाठक-
वद्भेद एव प्रतिपादितः । प्रकृतेऽपि तृतीयस्कन्धस्य पष्ठे, त्रयोविंश-
तितत्त्वानां गण युगपदाविंशदिति * प्राधानिकस्य गणस्य सख्यामु-
क्त्वाऽग्रे, तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्' पदम् * चात्वा
स्थांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यत इत्यादिष्विन्द्रियाणां देवांशत्वं
कण्ठत एवांक्तम् । श्रुतौ चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्युक्तम् । तेने-
न्द्रियाणां देवांशत्वाद्देवाभिन्नत्वम् । आध्यात्मिकादिपदार्थस्तु, आ-
त्मनोत्पत्त्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमाधिदैविकोऽपि । एवं
स्मति देव्येषु भोगादिषु देवतावर्गस्य स्वातन्त्र्येऽपि देहमधिष्ठाय का-
येकरण इन्द्रियाणामेव प्राधान्यस्य पूर्ववाक्येयपूक्तत्वात् तदाधिदैवि-
कानामपि तेष्वेव निवेश इत्यत आध्यात्मिकेभ्य इन्द्रियेभ्यः स न
भिद्यत इत्यर्थः ॥ माया भिन्नेत्याशङ्क्योति ॥ 'रजः सत्त्व तम इति नि-
शुणस्य गुणास्त्रयः * सर्गस्थितिनिराधेषु गृहीता मायया विमोचति

वाच्ये मायागुणयोर्ब्रह्मब्राह्मणभावोक्तेर्भिन्नेत्याशङ्कोत्यर्थः । गुणरूप-
 पत्नं तु, वैधी ह्येषा गुणमयीति वाक्यात् । ननु तथा सति कथमन-
 योर्वाक्ययोरविरोध इति चेत् । इत्यम् । सामर्थ्यरूपा हि सा । यथा-
 पुरुषस्य कर्मकरणादौ शक्तिः । अत एव कार्यकांश्या । किमावरीय-
 इति श्रुतेश्च । एवं सति सिसृक्षया गुणानुत्पाद्य तेषु तां निक्षिपतीति,
 तदात्मैव सोच्यते । फीर्त्तिन्यायाच्च न भगवच्छक्तित्वहानिरनो-
 नानुपपत्तिः कापि । कालो वैशेषिकादिमते द्रव्यान्तरम् । अनीश्वर-
 फापिले तु, दिक्कालावाकाशादिषु इति सूत्रावाकाशोऽन्तर्भावितः ।
 पक्षदेशिमते त्वतिरिक्तं प्राकृतिकं तन्वम् । अपरैकदेशिमते त्वह-
 ङ्कारमूढस्य कर्त्तृमयजनकः पुरुषस्य धर्मः सामर्थ्यविशेषो वा काल,
 इतिानदं कसपि स्वाभिप्रेतं न भवति, किन्तु श्रुतौ कार्यकोशवगणना-
 नुद्गमेऽस्याप्यथवणान्, सतोऽभिव्यञ्जकः कालो गद्वा तत्स्थितयेऽन-
 ह्मिति * प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि * चेष्टा यतः स-
 भगवान् काल इत्युपलक्ष्यत इति चाक्याश्च न भगवदान्मक प्ये-
 त्यांशयेनाहुः ॥ कालश्चित्यादि ॥ ननु तेषुः समभवत्सूत्रमिति वा-
 क्यात् सूत्रं नाम तत्र सिद्धमेवेत्यत आहुः ॥ सूत्रं तु महत्त्वमेवेति ॥
 तेषुः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुत * इति चाक्याश्च तथे-
 त्यर्थः । एतद्वाक्यार्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो वि-
 कारः । ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण संयुतः सम्यङ्-
 मिश्रितः, ततः पृथङ् न, किन्तुवेकमेव तत्र ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां हे-
 षोच्यत इति । द्वितीयस्कन्धे तु, ततः प्राणो महानसुरिति प्राणान्म-
 कन्वमप्यस्योक्तम् । वेदे य आसन्पत्वेन प्रसिद्धो भगवद्रूपस्य सू-
 त्रेऽवतारात् । एतद्रूपता च नामसूत्रानुपयोक्ष्यते । प्राणबुद्धिभ्यां त-
 स्वाधिक्यमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ तथा प्राणो बुद्धिश्चेति ॥ बुद्धिः प्राण-
 स्तु तैजस इति चाक्यात् । तैजसो राजसाद्भूतमिति इत्यर्थः ।
 अस्मिन् पक्षे तैजसाद्भूत एवाऽऽन्यायतारो ज्ञेयः । अतो नानुपप-
 त्तिः । भगवदीयसांख्यं तयोक्तपत्तिर्नोक्तैत्र्यापि तत्त्वान्तरता ना-
 क्ता । अतो न तत्त्वाधिक्यमित्यर्थः । एनेन तृतीयस्कन्धे, तैजसानु-
 विकूर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सतीति * यदुक्तं, तत्र : कल्पान्नरानुसा-
 रिमन्ततरमिति भाषितम् । प्राणस्य वायुसमानाकारत्वमात्रमादायैव
 वायुतत्त्वत्वे सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुक्तं, न तु तामात्मत्वं वायुरूपत्वं,

चाऽऽद्यायेत्यप्यवधेयम् । अन्यथा तामसीं सृष्टिं वदन् शास्त्रकारस्तै-
जसानामिन्द्रियाणामात्मत्वं कथं वदेत् । ननु क्वचिदाकाशादिपञ्च-
कसत्त्वांशेष्यो बुद्ध्युत्पत्तिकथनात् सार्विकत्वं प्रतीयते । श्वासो-
च्छ्वासाभ्यां वायुत्वेन प्राणस्य तामसत्वमतः कथमुभयो राजसत्व-
मिति चेन्न । जननक्रियायामुभयोर्व्यापृतत्वाज्जननस्य च रजोधर्मत्वा-
त्तदुपपत्तेरिति । प्राणलक्षणं तु सर्वेन्द्रियबलदातृत्वम् । अत एव
ओजःसहोबलानि प्राणधर्माः । ओज इन्द्रियशक्तिः, सहो मनःशक्ति-
र्बलं च देहशक्तिरिति । अयं चाऽणुः सामर्थ्येन शरीरे सकले
प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् पश्चाधा तिष्ठति । क्वचित्तु, नागकू-
र्मैककलदेवदत्तधनञ्जयभेदेन दशधाऽप्युक्तः । एतेषां स्थानकार्यादिकं
विस्तरभयाश्लोच्यते, सर्वजनीनत्वात्प्रमाणमपि बुद्धिस्तु, बुद्धिश्च बोद्ध-
व्यं चेति श्रुतौ करणानुक्रमणे सिद्धा. हृदयस्था, विशिष्टज्ञानलक्षण-
कार्यानुमेया च । तत्साधितमाचार्यैः । यो बुद्धिर्भोस्तस्य पदार्थज्ञानं
भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धि-
र्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्याय-
त्वव्यवहारः । अन्यथा बालस्य बुद्ध्यभावेन पदार्थज्ञानं सम्यक् न भ-
वति तत् स्यादिति । बुद्धेर्लक्षणानि तु त्रीणि । तत्र, द्रव्यस्फुरणवि-
ज्ञानत्वं स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुग्राहकत्वं, संशयविपर्यासनिश्चि-
यस्मृतिस्वप्रवृत्तिकत्वं चेति द्वयं कार्यलक्षणम् । तदुक्तम्—
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः * संशयोऽथ विपर्यासो नि-
श्चयः स्मृतिरेव च * स्थाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगि-
ति । प्रथमलक्षणे द्रव्यपदं विपर्ययाश्लोच्यते । तेन विपर्ययनिर्वि-
कल्पकोत्तरं शब्दादिना यद् विशिष्टज्ञानं तादृगाकारा बुद्धिरित्या-
ध्यात्मिकं तल्लक्षणम् । निर्विकल्पकाकारा तु न बुद्धिः । तारतम्या-
ऽज्ञापनेनेन्द्रियाननुग्राहकत्वात् । विशिष्टज्ञानाकारत्वाच्च । योगजधर्म-
जन्यविज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानरूपत्वात्तद्धारणाय समुदितमुपात्तम् ।
तेनेदं फलति । योगजधर्माऽजन्यो विशिष्टज्ञानसमानाकारो ज्ञानेन्द्रि-
यानुग्राहकः पदार्थो बुद्धिरिति । श्रुतीयलक्षणोक्ता वृत्तयस्तु कार्य-
ज्ञाननिरूपणे संशयादीनां स्वरूपकथने तत्तत्समानाकारत्वेनैव ज्ञाता-
भविष्यन्तीति प्रस्थानरत्नाकर एव ता विवृता इत्यतो नात्र लक्ष्य-
न्ते । प्रकृतमनुसरामः । एवं तत्त्वाधिक्यं परिहृत्य निगमयन्ति । त-

स्मादित्यादि ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ॥

यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥

आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ॥

मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छात्रशगो हरिः ॥ ९९ ॥

इच्छामात्तात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते ॥

ब्रह्मकूटस्थाऽव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥ १०० ॥

संवावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ॥

मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥

प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्त्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः ॥

अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥

हंसाकृतित्वयने पुच्छत्वं परमात्मनः ॥ १०२ ॥

अक्षरकर्मस्वभावाच्चिरूपयन् प्रथममक्षरमाह ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति ॥ भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्तुमिच्छति तद्रूपमेव व्यापारयति ॥ तत्र ज्ञानेन मोक्षो देय इति यदा विचारयति तदाऽक्षरमेव ब्रह्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याधारभागध्वरणस्यानीयः, तमादौ चतुर्मूर्त्तिकरोति। अक्षररूपं, ब्रह्मरूपं, कालरूपं, स्वभावरूपं च। तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥ ९८ ॥ ननु पुरुषोत्तमस्वरूपात्तत्र को विशेष इति चेत्तत्राह ॥ आनन्दांशतिरोभाव इति ॥ अग्रेऽहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्पिनसत्त्वेनानन्दांशास्तिरोहित इव भवति । तेन सृष्टीच्छया व्यापृतो भगवान् मुख्यजीवशब्द्वाच्योऽपि भवति । अत एव औद्दु-

लोमिमते जीवानां चिद्रूपाणां चिद्रूपे स्वयोग्ये ब्रह्मणि प्रवेशः ॥१९॥
 नन्वानन्दांशतिरोभावे जीवत्वमेव स्यादः यथा महदादीनामित्या-
 शङ्क्याह ॥ इच्छामात्रादिति ॥ इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्या-
 पृसा तिरोभाव इवोच्यते । वस्तुतस्त्वानन्दमय एव । अत एव
 पुरुषोऽवतारो भविष्यति । इच्छारूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वे वाचकै-
 रपि तस्य न जीवत्वमित्यभिप्रायेणाह ॥ ब्रह्मेति ॥ आदिशब्देना-
 ऽसत्तमःशब्दादयो गृह्यन्ते । तथापि न पुरुषोत्तमाद्भिन्नतयाऽव-
 स्थितः, किन्तु निरन्तर एव ॥ १०० ॥ तस्यैव कारणत्वं ज्ञाप-
 यितुं तत्रैव कार्यस्थितिमाह ॥ सर्वावरणयुक्तानीति ॥ तदाहु-
 रक्षरं ब्रह्मेति वाक्यात् । एतस्याक्षरस्य पुरुषोत्तमे अभेदेन यथा
 निवेशस्तथा प्रकारा उच्यन्ते । तदाह ॥ मूलाविच्छेदेति ॥ मूलेन
 पुरुषोत्तमेन सह, अविच्छिन्नतया, तिष्ठति, न तु कार्यत्वेनेत्याह ॥
 तदाधारतयेति ॥ एषा स्थितिः सर्वदा ॥ १०१ ॥

कदाचित् पुनः पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाक्षरमपि बहुधा
 भवतीत्याह ॥ प्रभुत्वेनेति ॥ प्रभुर्वैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः ।
 जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठवासिना मुक्ताः ।
 तनांऽपि पुरुषोत्तमो महान् । अत एवाभेदश्चास्मदादीनामिति
 वाक्यं सङ्गच्छते । अन्तरूपासनायाम् अन्तर्यामिरूपेण प्रकटो
 भवति । तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्तच्चरणाराविन्दमेव प्रविशन्तीत्य-
 ऽक्षरस्य पादत्वम् । तथावतारेऽपि । वैद्ये च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रवि-
 ष्टे* इति । आदिशब्देनाधिदैवादिरूपेऽपि । आनन्दमयनि-
 पणे हंमाकृतित्वकथनं तत्र, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माक्षरमानन्दमय-
 स्य पुच्छमिति निःसन्देहाय परमात्मपदम् ॥ १०२ ॥

ब्रह्मतनु पर त्वप्रोक्त यत् नद् विचारयन्ति ॥ अक्षरत्यादि ॥
 तदाहुर्क्षर ब्रह्म सधंकारणकारणमिति* तृतीयस्कन्धवाक्यादक्षरस्य

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् यह-
 च्छया प्राप्तं विबुधुमुपपाददे । कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्व-
 भावतः । कर्मणो जन्म महनः पुण्यविधिष्ठताद्भूदिति द्वितीयस्कन्ध-
 घाफ्यात् फालकर्मस्वभावानामपि ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वभावित्वात्तत्त्वता
 भविष्यतीति कथमष्टाविंशतिरेव तस्यानीत्याशङ्कनयामेतेषां तन्वता-
 निराकरणार्थमेतच्चतुष्टयस्वरूपं निरूपयन् प्रथममक्षरं लक्ष्यतीत्य-
 र्थः । अत्राक्षरकर्मस्वभावानित्यत्र मध्ये कालशब्दस्फुटित इति प्र-
 तिभाति, तथापि, ब्रह्मरूपमित्यत्र कर्मरूपमिति पाठश्च । व्याख्यान-
 प्रत्यक्षारस्यादिति यौष्यम् । नन्वेवमधिष्ठानस्य किं प्रयोजनमत
 आहुः॥मगवानित्यादि॥तथाचाक्षरज्ञाने क्षुते मोक्षस्योक्तत्वात्तस्या-
 व्यक्तत्वेन बुद्धेयत्वात्तस्य ज्ञानार्थमेवं तदधिष्ठित्यर्थः॥एवं प्रयोज-
 नमुक्त्वा लक्षणं व्याकुर्वन्ति ॥ तत्र यस्य रूपस्येत्यादि ॥ इदमेव च
 श्रीभागवते सर्वकारणकारणपदेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरु-
 षयोः कारणमिति व्याख्यानात् । द्विधा समभवद् इददिति, घाफ्या-
 च्च । अत्र भूके समधिष्ठायंति कथनात् सृष्टिकरणे आधाराकाङ्क्षापि
 पुरिता । तेन शास्त्रं ऊर्णनामरुष्टान्ते याऽनुपपत्तिः साऽपि परिहृता
 बोध्या ॥ ९८ ॥ भवतीति ॥ तथा च पुरुषोत्तमस्तु लीलया इच्छां
 करोति, न तु तथा व्याप्रियत इत्यतिरोहितानन्दः । अक्षरं तु तथा
 व्याप्तं सन्मूलभूतेन सञ्चन तिरोहितानन्दं मुख्यजीवपदवाच्यतां
 धत्त इत्येव विशेष इत्यर्थः । आनन्दाशनिरोभावे गमकमाहुः ॥ अत
 एवोडुलांमितायादि ॥ अक्षरस्थानन्दमयत्वे गमकमाहुः ॥ अत एवेत्या-
 दि ॥ अत्रेदं हृदयम् । प्रकृतिभक्तुः पुरुषस्य निर्दितात्मन इत्यनेनानन्द-
 मयत्वमुक्तम् । ब्रह्माण्डेदेहमधिष्ठपुरुषस्य च प्रथमस्कन्धे वाराहा-
 दयोऽथतारा उक्ताः । त एव च द्वितीयस्कन्धे लीलाधतारत्वेना-
 नन्दाकारा उक्ताः । तत्र तत्र तेषां तथात्वं च साधितम् । एवं सति
 यद्वतारारणामानन्दमयत्वं तद्वतारिणः पुरुषस्याप्यानन्दमयत्वमर्थ-
 सिद्धम् । तथा सति तद्वतारिणोऽक्षरस्थानन्दमयत्वे कः सन्देह
 इति । एषा च ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं यत्र कल्पे तत्रत्या व्यवस्था
 ॥ ९९ ॥ गमकान्तरमप्याहुः ॥ इच्छारूपाया इत्यादि ॥ भिन्नस्ये इति ॥
 या पूर्वं प्रजायंयतीच्छारूपा तथा एव पिण्डिततया घनीभावं प्रकृ-
 तिरूपतया पृथक्स्थितावित्यर्थः । अत्र घाचकनिर्देशेन प्रमाणापुरो-

धित्वमक्षरस्य स्फुटीकृतम् । ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तु तदाहुरक्षरं ब्रह्मे-
 त्यत्रोक्तम् । एवं श्रुतावपि । तथा, कूटस्थोऽक्षर उच्यते । अव्यक्तोऽ-
 क्षर इत्युक्त इति । कूटवन्निर्विकारतया स्थितं कूटस्थम् । कूटस्थशब्द-
 स्याक्षरपर्यायत्वकथनेन स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कूट-
 स्थपदवाच्यमित्यङ्गीकुर्वन्तो विचारण्याद्या निरस्ताः । शक्तिग्राह-
 कस्यालाभादिति । शेष स्पष्टम् ॥ १०० ॥ तदाहुरिति ॥ विकारैः स-
 हितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः * आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्को-
 टिविस्तृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यन्तेऽन्तर्ग-
 ताश्चान्ये फोद्विशोऽप्यण्डराशयः । तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकार-
 णमिति । एवमस्य प्रमाणाभिर्णय उक्तः । प्रमेयाद्वक्तुमाहुः ॥ एत-
 स्येत्यादि ॥ उच्यन्त इति ॥ श्रीभागवतादाबुच्यन्त इत्यर्थः । एषा स्थिति
 रिति ॥ मूलं पुरुषोत्तमस्तमाधारं कृत्वा या स्थितिः सेति । तदक्षरं
 तत्सवितुर्धरेण्य, एतद्वै तदक्षरद्भार्गीत्यादिश्रुतौ ब्रह्माऽभेदभाषणात्
 तदवच्छिन्नतया, तदक्षरं परमे व्योमभित्यत्राधारतया भाषणादक्षरा-
 त्परतः पर इत्यत्र पुरुषादपरत्वभाषणाच्च तथेत्यर्थः । नच पुरुषोत्तम-
 स्याक्षरस्य वाऽऽधारात्तरमपेक्षणीयम् । मूले मूलाभावाद्मूलं मूल-
 मिति न्यायात् । एवं सति, तद्धाम परमं ममेत्यादिभिर्धर्मभेदे स्मृते
 तद्भिन्नत्वशङ्कोदेति । सा च, भक्षरमम्बरान्तरधृतेरित्यत्राऽक्षरशब्द-
 वाच्यत्वस्य ब्रह्मणि व्यवस्थापनात् परिहृता । स्वस्यैवाऽऽधारत्वमा-
 धेयत्वं चेति तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादेव सिद्धमिति न शङ्कावका-
 शः ॥ १०१ ॥ जीवजडाकारिणाधिर्भवतीति ॥ इदं च द्वितीयस्कन्ध-
 नवमाध्याये प्रसिद्धम् ॥ नतोऽपीति ॥ प्रभुत्वादपीत्यर्थः । एवं
 स्वरूपकोटिस्थत्वेऽपि न्यूनत्वं समर्थितम् । शेषं स्फुटम् ॥ अत एवेति
 ॥ भक्षरात्मत्वादेवेत्यर्थः । एतन्न एकात्मत्वादस्यापि मूलमुक्तम् ॥
 अत एवेति ॥ मुक्तत भाषिण्यादेव । अभेदे इति चाप्यं तु स्कान्दं
 भारततात्पर्यं मध्वाचार्यैरुपन्यस्तम् । अभेदश्चास्मदादीनां मुक्तानां
 हरिणा तथा * इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र नान्यथेति * । एवं
 प्रमेयाभिर्णय उक्तः ॥ १०२ ॥

तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥

ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ॥

रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०३ ॥

चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ॥

ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०४ ॥

चिदानन्दावपि तथा स कालः सकलोद्भवः ॥

क्रियाशक्तिप्रधानत्वान्नित्यगः सकलाश्रयः ॥ १०५ ॥

विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ॥

ऐश्वर्यं भगवद्भक्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०६ ॥

अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरतः ॥

आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०७ ॥

मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ॥

सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ॥

आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः क्वचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०८ ॥

एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याह ॥ त-
दुपासनयेति ॥ प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते
तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव, न त्वक्षरमात्रेति भगवद्भक्तनाद-
वगम्यते । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति दिशब्दार्थः । शक्तिमार्गे त्वा-
रम्भत एव परमानन्दः । ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः । तथा-
पि ज्ञानमार्गे अक्षरमेव सेव्यम् । एकभेदेऽपि वैलक्षण्यं निरूप्य
यदर्थमेतान्निरूपितं तदाह ॥ कृष्णस्ततोऽधिक इति ॥ अक्षरादीपि
चोच्यते इत्यादिवाच्यं समर्थितं भवति । तस्यैव रूपान्तरं कालः

इत्याह ॥ रूपान्तरामिति ॥ तस्य रूपान्तरत्वे हेतुमाह ॥ सर्वसामर्थ्यसंयुतमिति ॥ सर्वाकारेण भवनातिरिक्तं यावत् किञ्चित्सामर्थ्यं मायाया विशेषस्तत्संयुतम् । तेनास्य सर्वाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १०३ ॥ तस्य रूपमाह ॥ चिदानन्दतिरोभाव इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेषु द्वयोस्तु स्वेच्छयातिरोभावः । उपासनायामन्यथा करणाभावायानन्दांशस्य सर्वथाऽनुद्वगमः । सजातीयत्वेन जीवसङ्कोचाभावाय चिदंशस्याप्यनुद्वगमः । जडादपि वैलक्षण्यमाह ॥ ईपत्सत्त्वांशमाकथयामिति ॥ व्यवहारे सर्वानुभवसम्भवेऽपि सर्वाऽप्रत्यक्षत्वात् । तर्हि आकाशतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याह ॥ अन्तस्तु सर्वतः ॥ इति ॥ स बहिर्मुखानां बहिर्व्यवहारे पूर्वोक्तप्रकार एव । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दरूपो भगवानपि कदाचित्तद्रूपो भवतीति । अतः सच्चिदानन्दरूपोऽन्तःप्रकटः । तस्य प्रयोजनमाह ॥ सकलोद्भव इति ॥ सकलस्योद्भवो यस्मात् । तस्य परमार्थदर्शने कार्यसिद्धिर्न भविष्यतीति भगवांस्तं क्रियाशक्तिमधानमेव कृतवान् । अतः सकलोद्भवहेतुः । निस्रगश्च चलनैकस्वभावः । तथा सति सर्वनियामकत्वं न भविष्यतीति विशेषमाह ॥ सकलाश्रय इति ॥ सर्वं जगत् स्वास्मिन् स्थापयित्वा निरन्तरं गच्छति । अत एव निस्रप्रलयसिद्धिः । कृष्णस्य इदं सामर्थ्यम् । तच्च पुरुषोत्तमाक्षरातिरिक्त एवेत्याह ॥ विकृतावेवेति ॥ विकृतौ किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वोत्पत्त्यन्तभावन इति ॥ केचिदस्यैश्वरत्वमाहुः । केचिदन्तर्यामिणः । तत्रास्यैश्वरत्वे हेतुमाह । ऐश्वर्यं भगवदक्षमिति । मुख्योऽयमधिकारी तेन सर्वापेक्षया भगवत्सर्वकोष्वयमन्तरङ्गः । अस्य महत्त्वाय सेवकानुपासनाप्रकारं चाह ॥ आसुरादिमते तस्मादिति ॥ तस्यान्ययाकरणं व्यावर्तयति ॥ प्रसुवन् फलसाधक इति ॥ तस्य परिज्ञानार्थं तद्भेदानाह ॥ सूर्य-

गतेति ॥ तस्याप्याध्यात्मिकादिरूपमस्तीत्याह ॥ सूर्य इति ॥ आ-
धिभौतिकं रूपं तस्य सूर्यः । आध्यात्मिकं सुग्गादिः । रात्रौ यु-
गाद्यभावाद्देहसिद्धयर्थमाह ॥ पञ्चिदिच्छापीति ॥१०४॥१०५॥
॥१०६॥१०७॥१०८॥

साधनफलाभ्यां निर्णेतुमाहुः ॥ एवमनेकेत्यादि ॥ तेषां स्पष्ट-
म् । अथ कालस्य तद्रूपत्वेऽपि स्वयन्वत्त्वाय लक्षणादिकं धक्तुमा-
हुः ॥ तस्यैष रूपान्तरमित्यादि ॥ प्रकृतिर्द्यस्योपादानभावात्ः मुख्यः
परः * सतोऽभिष्यञ्जकः कालो प्रह्व तन्निर्णयं त्यह्यमिति वाक्यं
कालस्य प्रह्वपर्वनाक्षरमक्षररूपतोक्ता । द्विधा संममयद् सृष्टित्यु-
पकमात् । न तु ननुत्पत्तिः । तेन रूपान्तरं हेतुमिति गमकमित्यर्थः ।
प्रकृतेरुपादानत्वमुक्त्वा सर्वमिष्यञ्जकस्यमात्रमुक्तं, तेन निमित्तरूप-
तया कारणत्वमित्यभिप्रेत्याहुः ॥ सर्वाकारेत्यादि ॥ एवं प्रमाणतो
निर्णय उक्तः ॥ १०३ ॥ प्रमेयतो निर्णेतुं तस्य स्वरूपलक्षणाभाहुः ॥
तस्येत्यादि ॥ द्रव्यास्तु स्वेच्छयेति ॥ चिदानन्दयोः प्रजायेयेतीच्छया ।
कालः पुरुषोत्तमस्य क्रियाशक्तिरूपः । चेष्टारूपत्वात् । योऽयं काल-
स्तस्य ते व्यक्तयन्त्रोच्चेष्टामाहुश्चेष्टते वेन विश्वमिति * वाक्यात् ।
क्रिया च सर्वशक्तिरिति तत्र युक्तश्चिदानन्दतिरोमाय इत्यर्थः ।
ननु तिरोभावेऽपि यथा मावाभ्यो भूतोऽहो भूनेऽप्यन्तःशेषगुणोद्ग-
मस्त्वथा चिदानन्दाहोऽहम् इत्यत आहुः ॥ उपासनायामित्यादि ॥
अन्यथा करणाभावायेति ॥ अानन्दांशदानाभावायेत्यर्थः ॥ सजाती-
येत्यादि ॥ प्रकृतितो जडवत् कालाश्चिदंशान्तरोद्गमे कालस्यापि स
जातीयातायां तथा स्यादिति तदभावाय तथेत्यर्थः । अन्तःस्तु सर्वत-
श्चिदानन्दायपि तथेतिमूलं तु- अन्तश्चिदानन्दायपिशब्दात् सर्वतश्च
सर्वतस्तथा प्रकट इत्येवं मुख्यते । एवञ्च, स काल इत्यन्तेन सपा-
दपद्येन स्वरूपलक्षणं कालस्योक्तं भवति । अन्तःप्रकटसश्चिदानन्दो
द्यवहारे ईश्वरस्त्वांशेन प्रकटः काल इति आकाशवारणाया-
ऽन्तश्चित्यादि ॥ अक्षरवारणाय व्यवहारंत्यादि । कालोऽहमिति, काले-
नाऽव्यक्तमूर्तिनत्यादिवाक्याजुरोधोक्तं लक्षणम् । अथ गुणव्यतिकरा-
काद्यं निर्दिशेपोऽप्रतिष्ठत इति कार्यानुसारिलक्षणस्याप्येमाहुः ॥

तस्य प्रयोजनमित्यारभ्य, प्रलयसिद्धिरित्यन्तेन ॥ तेन सकलो-
द्भयो नित्यगः कालः । नित्यगः । सकलाश्रयो वा काल इति,
लक्षणद्वयं सिद्धवति । ईश्वरेच्छापुरुषादिव्यावृत्त्यर्थं, नित्यग इति ॥
इदमेवाप्रतिष्ठितपदेनोक्तम् । नित्यगत्योपपादनार्थं, सकलेत्यादि-
यस्मादिति ॥ निमित्तभूतात् ।

तेन सकलाद्भवत्वाच्चिरक्षिप्रादिव्यवहारहेतुत्वं सकलाभवत्वादतीता-
नागतादिव्यवहारहेतुत्वं च दर्शितम् । इदमेव गुणव्यतिकराकारनि-
र्यिशेषपदाश्यामुक्तम् ॥ कार्यसिद्धिर्नेति ॥ भयेन च प्रव्यथितं मनो
म इत्यादौ तस्य भयजनकत्वोक्तेस्तथेत्यर्थः । उपादानत्वं तु नाहम् ।
अत्र प्रकृतेरेव तथात्वेन विवक्षणात् । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेना-
ऽव्यक्तिमूर्तिना * इत्यत्र विश्वपरिच्छेदकत्वमीश्वरत्वञ्चोक्तम् । तद्विवे-
चयितुमाहुः ॥ कृष्णस्येत्यारभ्यन्तरङ्ग इत्यन्तम् ॥ इदमिति ॥ प्रला-
यकथरूपम् ॥ सामर्थ्यमिति ॥ प्रभावं पौरुषं प्राहुः । कालमेके यतो
भयमिति * चाक्ये प्रभाघत्वेन कथनान्तथेत्यर्थः । अन्तर्यामिण
ईश्वरत्वम्, ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽऽजुन तिष्ठतीत्यत्रोक्तम् । अन्तर-
ङ्ग इत्यनेन मूलस्थं सर्वान्तरपदं चिबृतम् । सर्वापेक्षयाऽऽन्तर इति
समासात् । फलतः साधनतो निर्णेतुमाहुः ॥ अस्य महत्त्वापेत्यादि ॥
अन्यथा करणमिति ॥ उपासकपक्षपातेन भगवद्विसम्मतकरणमि-
त्यर्थः । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोः कालयोलोकशास्त्रप्रमाणकत्वा-
याहुः ॥ तस्य परिहानार्थमित्यादि ॥ युगादीति ॥ आदिपदं परमा-
ण्यादिद्विपरान्तकालोपलक्षकम् । परमाण्वादिलक्षणं तु चरमः
सद्विशेषणामित्यादिना तृतीयस्कन्धे द्विरूपितम् । तत्सुबोधिनीतो-
ऽयमन्तर्ध्वम् । मयाऽपि प्रस्थानरत्नाकरे तद्विमृष्टमिति नेह प्रप-
ठ्यते । एवमत्र प्रमाणाद्विचतुष्टयेन कालस्वरूपं निर्णीतम् ॥ १०४॥
॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

विधिषेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्भूतः ॥

तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥ १०९ ॥

तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ॥

अग्रप्रश्नाद्भावभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ ११० ॥

सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ॥

कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वशात् तथा ॥ १११ ॥

इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ॥

सर्ववस्त्वाश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्तनुः ॥ ११२ ॥

एवं कालं निरूप्य कर्म निरूपयति ॥ विधिषेधप्रकारेणेति ॥
रूपान्तरं तु तस्यैवेत्यनुवर्तते । यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा क-
र्मापि । परमेतावान् विशेषः । कालः स्वत एव प्रकटः, अयं
हं पुरुषैर्विधिनिषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते । अतः कालापेक्षया
लोकानां हिताहितप्रदाने विशिष्यते । अयं च क्रियारूपः । ध-
र्मिणो धर्मे प्रवेशात् । कालवान्न स निसप्रकटः, किन्तु फलदानप-
र्यन्तमेवेत्याह ॥ यावत्फलममापनमिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्य मनि-
पुरुषं भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तदेकं भगवद्रूपमिति ॥ व्या-
पकं तद्रूपं तथापि येन यावद्रूपं विधिप्रकारेण निषेधप्रकारेण वा
प्रकटीक्रियते तस्य तावत्फलं दत्त्वा तद्देशेन तिरोभवतीति साधार-
ण्येनापि सर्वमन्धवान्न मातिकर्म व्यवस्थेत्सर्वं । तर्हि एकः कथं
युगपत्प्राग्दुःखे प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह ॥ अग्रप्रश्नाद्भावभेदादिति ॥
॥ ११० ॥ तस्यैकत्वे प्रमाणमाह ॥ सृष्टौ साधारणमिति ॥ कालं
कर्म स्वभावं चेति * वाक्यात् ॥ सृष्टिकाले यादृशं रूपं तेन प-
रिच्छेद्यं स एवांशः प्रकटः । अस्यापि चिदानन्दतिरोभावादिः
कालवद्देवेत्याह ॥ कालवदिति ॥ विशेषमाह ॥ तद्वशात्तमिति ॥
पत्र यः कालवदो भवति तमेव व्याप्नोति, न त्वन्यामित्यर्थः ॥ १११ ॥
एवं कर्म निरूप्य स्वभावं निरूपयति ॥ इच्छामात्रेति ॥ भू-

गवदिच्छारूपेण प्रकटो भवति, न सच्चिदानन्दरूपेण तस्य स्वरूपं व्यवहारोपयोग्याह ॥ सर्ववस्त्वाश्रितमिति ॥ तद्रूपं जगदाधारं स्वांशभेदेन तत्र तत्र तिष्ठतीति तत्रापि न लीनः । नापि वस्तुनः पश्चाद्भागे तिष्ठति, किन्तु पश्चाद्भागे सर्वं स्थापयित्वा स्वयमेव प्रकटो भवति । यथा स्वभावदुष्टानां ज्ञानादिकं तिरस्कृतस्वरूपेण, प्रकटः । तदाह ॥ पश्चादिति ॥ एतस्य कार्यवत्स्वरूपं मा भवत्वित्याह ॥ हरेस्तनुरिति ॥ ११२ ॥

कर्म निरूपयतीति ॥ अंशतः प्रमाणानुरोधित्वमंशतस्तदभावं च बोधयितुं तन्निरूपयतीत्यर्थः ॥ अयं त्विति ॥ क्रियाशक्तिर्यस्य तादृशो भगवान् ॥ अत इति ॥ प्रतिपुरुषं तेन तेन प्रकटीभावात् ॥ विशिष्यत इति ॥ असाधारणो भवतीत्यर्थः । एवं साधनान्निर्णय उक्तः । पूर्वं प्रमाणप्रकरणत्वात् प्रमाणानुरोधि 'कर्मण एव स्वरूपं विवृतं, न सर्वस्येति प्रकृते प्रकरणे प्रमाणानुरोध्यपि निवेद्य तत्स्वरूपमाहुः ॥ अयं चेत्यादि ॥ एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः ॥ कालवदित्यादि ॥ फलभोगानन्तरं कर्मनाशस्मरणात्तथेत्यर्थः । एतेन फलान्निर्णय उक्तः । कर्मणः सकाशात्प्रश्वरमेव फलमिति । नच नित्यकर्मफले व्यभिचारः शङ्काः । न च प्रस्तमनन्तरमित्यस्य त्रिदशाऽमरन्यायेन योज्यत्वात् । अन्यथा तादृशकमांश्यासोत्तरं विशेषशुद्धभावेऽग्रे ज्ञानोदयविरहप्रसङ्गादिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्येति ॥ उक्तरीत्या असाधारणस्य न प्रतिकर्मश्रयस्येति ॥ न प्रतिपुरुषमहष्टरूपकर्मभेद इत्यर्थः । तथा घाऽदृष्टाऽपूर्वादिशब्देनैतदंश एवाच्यते । प्रारब्धसञ्चिन्तक्रियमाणत्वमेतस्यैवाचस्याभेदेन भवतीति कर्मनानात्वकल्पनमतिगौरवप्रस्तमेवेति माधः ॥ युगपदिति ॥ प्रतिपुरुषभेदेऽप्येककाले ॥ अत्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ येन पुंसा यस्मिन् काले विधिप्रकारेण प्रकटितस्तस्मिन्नेव काले तदितरेण पुंसा निषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियत इति प्रकारस्याप्रपश्चाद्भावभेदादेकस्मिन्नेव काले द्विधाप्रकट सत् तस्य तस्य युगपदेव तत्तत्प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ॥ तस्येति ॥ साधनस्वरूपफलैरेवमुपपाद्यमानस्य । नचैकत्वं प्रहेकत्वघटद्विवक्षितमिति वाच्यम् ।

स्वादि ॥ यथा कालोऽनीतानागतचिरक्षिप्रादिव्यवहारसाधकतया
 निराधार एव व्यवहारोपयोगी, यथा च कर्म प्रतिनियतभोगसाध-
 कतया चेतनाधारमेव व्यवहारोपयोगि, तथा स्वभावः कथमुपयु-
 ज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहृत्यर्थः ॥ जगदाधारांभति ॥ चेतनाचेतनव-
 स्त्वाधारमित्यर्थः ॥ स्वरूपेण प्रकट इति ॥ तादृशानां स्वरूपे दृष्टमात्र
 एव दुष्टोभ्यामित्यादिप्रतीतेरुदयात्तथेत्यर्थः ॥ पश्चादिति ॥ क्रियावि-
 शेषणमेतत् । तथाच सर्ववस्तु पश्चाद्यथा स्यात्तथा सर्ववस्तुष्वार्थ-
 तामित्यर्थः । एवं प्रमेयादंतन्निर्णय उक्तः ॥ एतस्येति ॥ सकलजगदा-
 श्रितत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य ॥ ११२ ॥

वस्तूद्रमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ॥

परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११३ ॥

सामान्यतां विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ॥

एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११४ ॥

अतस्तदुद्रमः शाल्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ॥

सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११५ ॥

अस्याविर्भावनिरोभावयोरुपपत्तिमाह ॥ वस्तूद्गमेति ॥
 अस्योद्गमनिरोभावयोर्वस्तु नियामकम् । तथा सत्त्वादिगुणाः ।
 ज्ञानं कर्म च । अतो बहुभोद्गमः । तस्य द्रव्याविर्भावेणाप्यावि-
 र्भावः । विरोधिगुणं प्रादुर्भावे पूर्वस्वभावो निवर्तते । अन्यश्चादेति ।
 तथा मन्त्रशास्त्रादेभिरपि । अतो बहुभोद्गमतिरोभावौ ।
 तस्य मद्भावेऽर्थापत्तिममाणयति ॥ परिणामस्त्विति ॥ स्वभावस्य
 परिणाम एव कार्यम् । अतः स्वभावः सर्वदा अनुमानगम्यो,
 न कदाचिदपि प्रसप्त इत्याह ॥ सामान्यत इति ॥ उपसंहरति

एवमिति ॥ तत्रवाधिव्यपरिशारायाह ॥ हरिरेव स इति ॥ स का-
लादिर्हरिरेव । तत्रोपपत्तिमाह ॥ अतस्तदुद्गम इति ॥ शास्त्रे भा-
गवते । तथापि कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ सर्व-
साधारणत्वेनेति ॥ यथा भगवान् सर्वसाधारणत्वात् तत्रकोटी
प्रविशति, तथा कालादिरपि । भगवत्त्वेनैवाप्युपत्ती न पृथक्त्वम्
॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

अतो बहुधोद्गम इत्यादि ॥ एतेन साधनादुक्तः ॥ अर्थापत्ति
प्रमाणयतीति ॥ फलाग्निर्णयं वक्तुं तां प्रमाणयतीत्यर्थः । एवञ्च परि-
णामहेतुः पदार्थः स्वभाव इति तद्वृत्तं कार्यमुखेन कलति ॥ उपसं-
हरतीति ॥ एवमक्षरादयश्चत्वारोऽर्था उक्तास्तेषां तत्रप्रत्वं धारयितुमु-
पसंहरतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ हरित्वे ॥ उद्गम इति ॥ व्युत्तरणादिरूपा
उत्पत्तिः ॥ कालादिरिति ॥ अक्षरस्य भगवदभिप्रायेण सन्वेहाभावात्
कालादीनामेवात्र ग्रहणम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

एवं भावान्तरस्य तत्त्वताया निवारणेऽप्यभावस्य भविष्यती-
त्याशङ्कनं धारयितुमाहुः ॥

अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ॥

कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्ष वृत्तिरेतयोः ॥

अपृथग्विद्यमानत्वात् धर्मैरधिको गणः ॥ ११६ ॥

भागभावस्य कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥
अभावः कारणं चात्रेति ॥ भागभावः कारणाऽवस्थातो नाति-
रिच्यते । तस्य भिन्नकारणत्वकल्पनार्था ममाणाभावात् । आग्नि-
जननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथासन्ताभात् एव स्यात् ।
तस्मात् पूर्वमभावस्तस्य न कारणम् । न हि तेन कोऽपि व्यापारः
क्रियते । कार्येण परं निवर्त्यते । ममज्ञाद् ध्वंसादीनामपि कार-

णत्वं निराकर्तुमाह ॥ ध्वंसश्चापीति ॥ ध्वंसोऽपि दण्डादिस्वरूप-
मेव ॥ तिरोभावशक्त्यतिरिक्तस्य ध्वंसस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ।
तेन रूपान्तरं पश्यन् पूर्वरूपस्य तिरोभावं मन्यते ध्वस्त इति ॥

ननु कारणाऽतिरिक्तरूपाभावे प्रागभावादिशब्दप्रयोगः
कथमित्येत्तत्राह ॥ कार्यादिशब्दवदिति ॥ न हि घटरूपादति-
रिक्ता कार्यता । तथा दण्डरूपादापि नातिरिक्ता कारणता । तथा-
पि तयोरेयथा कार्यकारणप्रयोगस्तथा प्रागभावादिप्रयोगोऽपि । ननु
संख्यादयो गुणाः सामान्यादयश्च सन्ति । ततः कथमष्टाविंशति-
तरवानि । तत्राह ॥ अपृथग्बुद्धिमानत्वादिति ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्येत्यादि ॥ कारणत्वादिति ॥ मसाधारणकारण-
त्वात् । मूलस्थमभाषणं व्याकुर्वन्ति ॥ प्रागभाव इति ॥ ननु घटत्वेन
कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्येतेभ्यः कपालेभ्य घटद-
घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेतत्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे
च विनिगमनाविरहाद् घटुकपालजे घटे गौरवप्रासाच्च तद्देशनिया-
मकतया प्रागभावसिद्धिः सांप्रदायिकाक्षपादीयैः क्रियते । तथाच
येषु कपालेषु यद्घटप्रागभावः स एव घटस्ततोत्पद्यते इति तस्य
कारणेऽन्तर्भावो न वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः ॥ प्रागभाव इत्यादि ॥
यत्र कपालानि सिद्धानि घटश्च श्वो भावी तत्र सत्यामपि कारण-
तायां सति च प्रागभावे कारणान्तरेषु च सत्सु स कालो नास्तीत्य-
ऽवश्य वाच्यम् । स च कालः साधारणोऽपि स्वयं भवंस्तत्तत्फल-
जननाय फलानुकूलत्वरूपमेकं सकलतत्समवायिकारणगतमवस्था-
न्निशेष सम्पाद्यतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा श्वो भावी पदार्थो-
ऽद्य स्मात् । श्वो भावीति व्यवहारश्च याध्येत । एवं सति सकल-
कारणवृत्त्येकयाऽवस्थया निर्वाहे सकलकपालवृत्त्येकातिरिक्तप्रागभाव-
रूपना प्रमाणरहितैवेति । अवस्था च स्वरूपातिरेकेण नानुभूयत
इति तादृशायस्याविशिष्टं कारणमेव स इत्यर्थः । नच प्रागभावात्-
ङ्गीकारे उत्पत्त्यनन्तरं पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदवस्थाति-
रोभावेनैव निर्वाहात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिसात्र

मानमातत्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषविषयनया सामान्य-
 त्वेन प्रागभाषाव्यविशोयानवगाहित्वात् । नच प्रागभावः सामान्य-
 एवेति वाच्यम् । तस्य विनाशित्वेन यत्किञ्चित्प्रतियोग्युत्पत्तावपि
 तत्राशसम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिबाधापक्षैः ।
 नच सफलप्रतियोग्युत्पत्तितादयः स इति वाच्यम् । तथा सत्येक-
 स्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्रागभावानाशाब्धतेऽवयविनि कार्ये तदव-
 यवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यात् ।
 प्रागभावप्रतियोगितेरेकैकैकत्र स्थितौ च तस्य नित्यत्वापातः स्या-
 दिति न किञ्चिदेतत् । नच यत्र पक्षे घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाक-
 जातामुत्पत्तिस्तत्र प्रागभावे विना कथं निर्वाह इति वाच्यम् । पक्ष-
 याऽप्यवस्यया फलचतुष्टयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । परिणामस्य स्व-
 भावकार्यत्वात् । तस्य च कार्येकांशैयत्वात् । सत्कार्यवादे कारण-
 एव सतामाविर्भावहीकारात् । अतो नैवमपि प्रागभावसिद्धिः । ननु
 प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरे प्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वांशस्य कार्यं
 प्रहः । तस्य प्रागभावावच्छिन्नममयवर्तित्वरूपत्वात् । तस्य च प्रा-
 गभावप्रहाधीनत्वादिति च । कार्येविषयकारिमिसजननज्ञानेव त-
 द्ब्रह्मसम्भवात् । अन्यथा प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्ति-
 त्वस्यापि प्रागभावघटिततया तद्ब्रह्म आत्माभयेन प्रागभावीय-
 कारणताया एवातिबुर्भ्रन्वापातात् । प्रागभावस्य कारणावस्थान्य-
 यत्वेन तदनङ्गीकारे तदप्रहेण प्रागभावस्याप्यप्रहाशताञ्च । न हि
 घटजननानुकूलानुपकरणवशात्प्रयत्नतः कस्यापि इह घटो भविष्यति,
 इदानीमत्र घटप्रागभाव इति बुद्धिरुदेति । गम्यासपाट्वाद्बुद्धेर्तीति
 चेत् । न तथा सति कारणादर्शनेऽपि तद्बुद्ध्यापत्तैः । गम्यासपाट-
 थादेव प्रागभायोदासीनात् पूर्ववर्तित्वीयग्रहणस्याप्यापत्तेः, का-
 र्यपरत्वावच्छिन्नसमयवर्तित्वस्यैव पूर्ववर्तित्वात् । अमिसजननज्ञान-
 गम्यस्य कालधर्मस्यैव च प्रथमपदार्थत्वात् । किञ्च कारणतामद-
 कपूर्ववर्तित्वशरीरप्रविष्टस्यास्य कारणत्वे उच्यमाने तत्राप्यस्य प्र-
 येताच्चक्रकापत्तिः । एतत् सर्वमभिसन्धायाद्बुः ॥ अभिमेन्धादि ॥
 अन्यथेति ॥ प्रागभावस्यानवगाह इत्यर्थः । फलितमाहुः ॥ नन्वादि-
 त्यादि ॥ प्रागभावोदासीनताभावमात्रकानस्यात्यन्ताभाषविषयत्वात्
 कारणावस्थान्यपत्तस्तूर्णौ प्रतीयमानो योऽभावः सकारणरूपो न-

स्वयं । ननु प्रागभावोऽत्यन्ताभावाद्भिन्नः, कारणावच्छान्यकृतत्वात् ।
 ध्वंसान्ध मिश्रः प्रतियोग्युत्पत्तिनाशयत्वात् । भेदादपि भिन्नः, संस-
 र्गाभावरूपत्वादित्येवमभावांतराद्भेदे साधिते अभावत्वेन प्रत्यया-
 ज्ञावेऽयोऽतिरिक्तः प्रागभाव एव सत्स्यति । एवञ्च सिद्धे प्रागभावे
 कारणलक्षणसमन्वयात् कुतो न तस्य कारणत्वमिति चेन्न । केवल-
 प्रत्ययात्तदसिद्धेरितरभेदपूर्वकसिद्धौ च कारणावस्थासमनियतस्य
 तदतिरेकासिद्धेः । सिद्धौ या सामयिकत्वेन सिद्ध्याऽनादित्वाभावेन
 भवद्विचारितरूपस्य तस्यासिद्धेः । तथाभूतस्य कारणताग्रहणे च
 फकापत्तेश्च । ननु गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्यादृष्टत्वाव-
 च्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य च प्रागभावध्वंसरूपत्वाभेदं
 दूषणमिति चेन्न । तयोस्तथात्वे मानामावात् । प्रलयदशायां द्रष्टुः
 कस्याप्यभावात् । ईश्वरः पश्यतीति चेत् । तर्हि तमेव पृच्छ, त-
 ज्जाचैव मस्यामो, न मयद्वाचेति दिक् । एवञ्चाव्याप्यवृत्तिसंयो-
 गदेश्चतदवच्छेदेनोत्पत्तिरपि इष्टादृष्टकारणाकलापादेव । आत्मादा-
 यपि हानाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रागभावो नास्त्येव । अन्यथा प्रतीयेतैव ।
 प्रतीयमानस्त्वत्यन्ताभाव एव । प्रागंशानवगाहादित्युक्तत्वात् । ध्वंस-
 प्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति तु प्रवादमात्रमिति । औदा-
 र्स्यान्येन प्रतीयमानस्याकारणत्वे गमकमाहुः ॥ न हीत्यादि ॥ तथा-
 चासाधारणकारणत्वेनाऽप्युपगम्यमानस्य तस्य व्यापाराभावात् कार-
 णता नाऽङ्गीकर्तुं शक्याव्यापारातिरिक्तस्य व्यापारवत एवाऽसाधार-
 णकारणत्वदर्शनाद्, व्यापारभावे च तत्सत्ताया एव दुरधिगमत्वाद्
 दूरापेता कारणतेत्यर्थः । कार्यनाशयत्वात्पि न कारणतेत्याहुः ॥ का-
 र्येणेत्यादि ॥ कार्येण भावकारणध्वंस एव लोकं क्वचिद् दृष्टोऽभ-
 तयोर्दिगर्भनिष्कमणादौ, न त्वभावरूपस्यापि कारणस्य । अन्यथा
 प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावाऽयामपि दाहो जायते इति दाहेनापि
 क्वचित्तयोर्नाशो दृश्येत । अऽप्युपगमसिद्धस्य युक्तिमूलत्व एव नि-
 र्वाहात् । नच प्रत्यक्षमेव तत्र मानं, न युक्तिरिति वाच्यम् । तस्य
 विप्रतिपन्नत्वेन तद्विषयकप्रत्यक्षत्वैवाऽप्युपगन्तुमशक्यत्वादिति न
 किञ्चिदेतदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रागभावोऽतिरिक्तस्तथापि पूर्वकल्प-
 प्रलयकाले उत्तरदृष्ट्यभावात्तद्व्यसे च तदुत्पत्तेरुत्तरसृष्टिं प्रति
 पूर्वप्रलयध्वंसस्य पूर्वसृष्टिध्वंसस्यैव वा प्रतिबन्धकध्वंसत्वेन रूपेण

कारणतामीति तस्य तस्यान्तरादे दुर्वारमितिचेत्तत्राहुः ॥ प्रसङ्गा-
 दित्यादि ॥ आहोति ॥ ध्वंसस्वरूपमाहेत्यर्थः । दण्डादिस्वरूपामिभो
 ध्वंस इत्यत्र हेतुमाहुः ॥ निर इत्यादि ॥ निरः = अमकटं भावयतीति
 तिरोभावात्तिरो भवनं वा तिरोभावः । उभयथापि निमित्तोपादा-
 गान्यतरस्वरूपातिरिक्तो ध्वंसो न निरूपयितुं शक्यः । तदतिरिक्त-
 स्यादर्शनात् । तथाच कार्यप्रतिकूला कारणापस्येव ध्वंस इत्यर्थः ।
 नन्वाकारान्तरमतिरिक्तं दृश्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ तेनेत्यादि ॥
 तथाचाकारान्तरमपि तद्धर्म एव, न तु धर्मतिरिक्तः । अन्यथा
 ध्वंस इति प्रत्यये ध्वंसस्य घटाविशेषणता न प्रतीयेत । तादृशप्र-
 त्ययबलाच्च पक्षे रक्तिमेव ध्वंसे ध्वंसाख्यमाकारान्तरमेव नि-
 र्क्षायत इत्यर्थः । नचानाद्यमुलप्रत्ययोऽत्र इति धान्यम् । त्वन्मते तमः-
 प्रत्ययवदस्याप्यत्राप्यधिकृत्यात् । नच घटोन्मज्जनापत्तिः । सद्यथा-
 याः स्त्वान् । तथैव कारणकलापविघटनाश्च । प्रागभावादिपद-
 प्रयोगं साधयितुमुपपत्तिकथनायाहुः ॥ नान्वत्यादि ॥ तयोर्भवेति ॥
 घटस्यान्यथासिद्धनियतपञ्चाङ्गावित्वं दण्डस्य तादृशपूर्वभावात्त-
 चापेक्ष्य यथा घटदण्डयोः कार्यकारणप्रयोगस्तथा, घटादेरग्निमज्ज-
 ननमाकारान्तरं चापेक्ष्य कारणे एव प्रागभावध्वंसपदप्रयोग इत्ये-
 र्थः । एवं ध्वंसप्रागभावखण्डनेन ताभ्यां तरचाधिक्यं निवारितम् ॥
 सन्तीति ॥ तत्तत्तत्त्वात्पत्तिकथनेन कारणाग्निभागस्य पृथक्स्थित्या
 च पृथक्ध्वंसं तथापरिमाणपरत्वानां, स्तुत्या च सृष्ट्यादिविषयक-
 दुर्जाच्छाप्रपरनसंस्काराणां सृष्टयसामर्थ्यज्जुःखस्य प्रार्थनादिना
 सुखस्य आहुमातुं शक्यतया ताभ्यां चादृष्ट्यापि स्रजुमेयतया
 तदा संहत्यैत्यनेन सयोरस्य षण्ठांकतया, गुरुवद्रथस्नेहानां वेदा-
 नीन्तनपृथिव्यग्नेज्जंरपास्तसनाथेन पृथिवीत्वादिरूपेण हेतुनाऽनुमातुं
 शक्यतया, द्वेषस्यापि बुद्ध्यादिसाहचर्येण सिद्धप्रायतया विशिष्ट-
 ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या च भ्रामान्यस्यापि सिद्धतया वक्तुं शक्याः
 सन्तीत्यर्थः ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ पृथग् इतरव्यापृत्ताधिदैवि-
 करूपेण विद्यमानत्वं पृथग्विद्यमानत्वं, नदभावोऽपृथग्विद्यमानत्वं त-
 स्मात् । गृहीयस्कन्धाश्चै सृष्टिप्रक्रियायां, यथैते देहयन्तया स्तुति-
 कर्तृन्तया चोक्तास्तथान्ये सामान्यादयः संन्यादयश्च नोक्ता इति
 धर्मः = धर्मभूतैः संन्यासामान्यादिभिः कृत्वा, गणः, अष्टाविंशकः

अधिकसंख्याको नेत्यर्थः । अत्रेदं हृदयम् । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
विभागपरत्वापरत्वदुखीच्छाप्रयत्नसंस्काराऽऽद्यसुखदुःखद्वेषगुरुत्व-
द्रवत्वस्नेहानां यथासम्भवं तत्त्वान्यादायैवान्वयव्यतिरेकग्रहणात्
सामान्यस्य च तत्त्वमहभावेनैव पूर्ववर्तित्वग्रहणादन्यथासिद्धत्वेन
संयोगस्य च स्पर्शोऽन्तर्भूतत्वेन कारणरूपतया पृथग्भूतत्वं नेति
बोध्यम् । वस्तुतस्तु सामान्यावेरभाव एवास्तु एतस्मिन्समये ब्रह्मणो-
ऽद्वितीयत्वाद्, यद् स्यामितीच्छोत्तरमपि जातिव्यक्तिविभागोऽयं
यथा वस्तुनि कल्पित * इति पृष्ठस्कन्धवाक्यात् सामान्यस्य क-
ल्पनैकशरणत्वमेव । तस्मान्नेयायिकाद्युपगतपदार्थानां ध्रुतिपुराण-
पिरोधे लौकिकयुक्तियुक्तये च कार्यकोटावेव निवेश इति भावः ।
एवं कारणरूपस्य प्रमेयस्य स्वरूपप्रमाणसाधनफलैरष्टाविंशतित-
स्धारमकत्वमेवेति निर्णय उक्तः ॥ ११६ ॥

अतः परं कार्यस्यानन्त्येऽप्येवं निर्णयं वक्तुं प्रथमतः स्वरूप-
सोऽवगमार्थं प्रयतमाना आहुः ।

आनन्त्येऽपि हि कार्याणां गणभेदो द्विधा मतः ॥

समष्टिव्यष्टिभेदेन केवले जडजीवता ॥ ११७ ॥

सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।

आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥

सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ॥ ११८ ॥

एवं कारणं निरूप्य कार्यज्ञानार्थं तस्यावान्तरभेदानाह ॥
आनन्त्येऽपीति ॥ यद्यपि यत्पटादिप्रकारेण ज्ञानमशक्यम्, तथापि
सर्वं कार्यं राशिद्वयात्मकं, समष्टिरूपं व्यष्टिरूपं च । तच्च जीव-
जडात्मकम् । नानन्दांशस्तत्र प्रविशति । अतः केवलप्रकारेण
विभागे क्रियमाणे जडो जीवश्च भवति, न तु ततोऽतिरिक्तं कि-
ञ्चित् ॥ ११७ ॥ कार्ये त्रैविध्यं निरूपयितुमाह ॥ सर्वेषामिति ॥

कार्येत्यादि । एवं प्रमेयज्ञानार्थं कार्यद्वैराद्यं निरूप्य तद्वल-
 ज्ञानार्थं कार्यत्रैविध्यं निरूपयितुं स्वरूपत्रैविध्यमन्तरेण कारणत्रै-
 विध्याभावात्तदभावे च कार्यस्यापि त्रैविध्याभावात्त्रिरूपयितुमाहं-
 = कारणे स्वरूपं च त्रैविध्यमाहेत्यर्थः ॥ सर्वेषामिति ॥ हीति नि-
 श्चये । सर्वेषां कार्याणां त्रिगुणत्वाज्ज्ञापकाद्धेतोः श्रुताः, अधाधि-
 दैवमथाध्यात्ममथाधिभूतमित्यादिश्रुत्युक्ता आधिदैविकादयस्त्रयो
 भेदाः पृथक्प्रत्येकं कारणं स्वरूपे च मता इति योजना । श्रुता इत्य-
 नेन त्रैविध्योक्तौ प्रमाणं दर्शितम् । ननु गुणत्रैविध्यं सर्वत्रैविध्या-
 नुमानं, तद् गुणत्रैविध्यमेव कुत इत्यत आहुः ॥ गुणानामित्यादि ॥
 अत्र इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेणेत्यनेनेत्यर्थः । इदं च, सत्त्वं रजस्तम
 इति निर्गुणस्य गुणा * इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम् । सदंशात्त्रिगुणं
 सत्त्वमुच्यते, चिदंशाद्रजः, आनन्दांशाच्च तम इति विवरणात् ।
 भेदानिति ॥ त्रैविध्यप्रयोजकान् । भेदानां स्वरूपं व्याकर्तुं तदभि-
 धायकपदप्रकृतिपदानि व्याकुर्वन्ति ॥ अधीत्यादि ॥ तेन देवपदस्यार्थ-
 द्वयं विधाक्षतम् ॥ अनयोरित्यादि ॥ स्वतन्त्राभिमन्त्रोरधिष्ठात्रभिम-
 न्त्रोर्वा मध्येऽभिसम्भवन्ति । स्वतन्त्राभिमन्त्रत्वादिव्यवच्छेदकं यो
 भवति सांऽधिभूत इत्यर्थः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे । आध्यात्मिकस्तु
 यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः * यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो
 ह्याधिभौतिक इति । उभयोर्विच्छेदो यस्मादित्युभयविच्छेद इत्यर्थः ।
 तदनुप्रविश्य सच्च त्रैविद्याऽभवदिति पुरप्रवेशोत्तरमेकस्यैव जीवा-
 न्तऽर्याभिभावपक्षे सदंशेन शरीरेणैव तथात्वव्यवच्छेदः क्रियत इति
 तदुभयविच्छेदकोऽशो देहादिरूपोऽधिभूत इति । एतेषां चाधिदैवि-
 काधिदैवादिशब्दानां व्युत्पत्तिपक्षमादाय कचिदर्थभेदेऽपि तत्र तत्र
 पर्यायताया एव प्रसिद्धेः प्रकृते एकार्थ्यमेवेत्यभिप्रेत्य मूल, आधिदै-
 विकमध्यात्ममधिभूतमित्युक्तम् ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ जडजीवयोरिव
 त्रयाणां स्वातन्त्र्याभिमतोभयविच्छेदैः कार्यैः सिद्धे भेदे स्वरूपमपि
 भिद्येत्त्याकाङ्क्षायामभेदायाहेत्यर्थः ॥ सच्चिदानन्देत्यादि ॥ तथाचै-
 कस्यैष पुंसः पाचकपाठकपालकत्ववदेकस्यैव सच्चिदानन्दरूपस्य
 ब्रह्मणो धर्मरूपसदादिपुरस्कारेण कार्यभेदे आधिभौतिकादिशब्दा-
 च्यत्वात् स्वरूपतो भेद इत्यर्थः ॥ उदाहरणमाहंति ॥ एतत्परिचायं-
 नापादाहरणमाहंत्यर्थः ॥ देहेत्यादि ॥ इदं च द्वितीयस्कन्धे, एको

समकाशास्तत्त्वदीपः ।

नानाश्रवमन्विच्छन्नित्यत्र निश्चयः । तथाच ब्रह्मात्मेतत्क्येऽपि सिद्धयार्यार्थे
यथाऽत्र भेदस्तथा सर्वप्रैवामेदो भेदध्यावगन्तव्य इत्यर्थः ॥११८॥

व्यष्टिः समाष्टिः पुरुषो जीवभेदात्त्वयो मताः ॥
अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ॥
स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ ११९ ॥
अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेद्रजालना ॥
महत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव च ॥ १२० ॥
अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ॥
मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२१ ॥
चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ॥
मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२२ ॥
अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ॥
चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनः प्रेरक एव नः ॥ १२३ ॥
सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुः प्रेरक एव नः ॥
एवं सर्वत्र तद्देवाः स्वयमूह्या त्रिभागशः ॥ १२४ ॥

एवं स्वरूपभेदमुपपाद्य समुदायेन प्रवृत्तौ कुत्र कस्यैवाधा-
न्पितृकाकाङ्क्षायासाह ॥ व्यष्टिरिति ॥ यद्यप्येते त्रयोऽपि
पुरुषावताराः । तथापि देहाभिमानी इति जीवभेदा लक्ष्यन्ते ।
तत्रैव विद्यमानोऽप्यनभिमानित्वात् ॥ ब्रह्मेति ॥ एकत्रैव विप-
कारेण वर्त्तते इति । प्रकारान्न गणयति ॥ अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण

इति ॥ यथा सारथी रथी तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्याम्यक्षरं कृष्णः
 एवं सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रका-
 रेण वर्त्तत इति त्रयो भेदाः । त्रयाणां प्रत्येकं बहून् भेदानाह ॥
 स्वभावेति ॥ अक्षरस्य स्वभावकर्मकाला भेदा रुद्रादयः । कृष्ण-
 स्य अन्तर्यामिणः सर्वत्र भिन्नतयैव स्थितत्वान्न भेदानाह ॥११९॥
 त्रयाणां शक्तिभेदानाह ॥ अविद्येति ॥ अविद्या जीवस्य, प्रकृति-
 रक्षरस्य, माया कृष्णस्य । उपलक्षणविधया अविद्याया भेदानाह ॥
 निद्रेति ॥ एवं प्रकृतिपुरुषपर्यन्तमुपरिस्थितानां भेदानुक्त्वा मह-
 दादीनामाह ॥ महत्त्वमित्यादिना ॥ महत्त्वमाधिदैविकस्था-
 नीयम् । द्वितीयं ब्रह्मशरीरम् । तृतीयमस्मदादीनां चित्तम् । अनेन
 अन्येषां चानुपलब्धेरिति भगवत्सिद्धान्ते दोषः परिहृतः ॥१२०॥
 अहङ्कारे भेदानाह ॥ अहङ्कार इत्यादिना ॥ चक्षुरादी-
 न्द्रियाणां भेदाः । सामान्येनाह ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥ त्रयाणाम्
 अवान्तरेभेदाः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ चन्द्रश्चन्द्राभिमानी
 चेति ॥ अतिदिशांत ॥ एवमिति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥
 ॥ १२४ ॥

ननु सांख्ये त्रैविध्यनिरूपणकार्यकारणयोस्त्रिगुणात्मकत्वेन
 आत्मवैलक्षण्यज्ञानद्वारा विचिकित्तात्मज्ञानफलकत्वादावश्यकम् । ब्रह्म-
 वादे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तस्यानावश्यकत्वेन व्यर्थं त्रैविध्य-
 निरूपणमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं निरूपयन्ति ॥ एवमित्यादि ॥ एवं
 सच्चिदानन्दानामाधिदैविकाद्रिव्यवहारप्रयोजकरवज्ञापनेनैकस्मिन्नपि
 ब्रह्मस्वरूपेऽशभेदेन तरतमभावमुपपाद्य, समुदायेन राशिरूपेण कार्य-
 ज्ञानार्थं प्रवृत्तौ कस्मिन् स्वरूपे कस्यांशस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायां
 यस्मिन् स्वरूपे यत्प्राधान्यं तदाहेत्यर्थः । तथाच त्रैविध्यज्ञानस्य स्व-
 रूपतारतम्यनिश्चयद्वारा मूलरूपे त्वार्पणज्ञानं फलमित्यर्थः । तदुदाहर-
 न्ति ॥ व्यष्टिरिति ॥ मूले । तथाच जीवशरीरेषु व्यष्टेरस्मदादिशरीर-

स्य सत्प्राधान्यं, समेष्टेर्ब्रह्माण्डशरीरस्य चित्प्राधान्यं पुरुषशरीरस्य
 आनन्दप्राधान्यमिति जीवव्यवस्थेत्यर्थः । अत्राधिभौतिकादिफलो-
 क्षेपः । ननु प्रथमस्कन्धे पुरुषस्याद्यत्वनारत्यकथनात् कथं जीवमे-
 दत्त्वमत्र आहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ एत इति ॥ व्याप्तिसमन्वयावरणपुरु-
 षात्मकाः ॥ पुरुषावतारा इति ॥ यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतितैर्ह-
 नरादयः * इति । आद्योऽत्रतारो यत्राली भूतप्राप्तेः विभाव्यते इति ।
 आनन्दमयोऽवसाने * इति वाक्यात् । तत्स्वात्मकस्य क्षरपुरुषस्या-
 वताराः । अभिमानिन इति पृष्टी । अभिमानिसम्बन्धिन इत्यर्थः ।
 ननु यथाभिमानित्वं जीवत्वगमकं तथानन्दप्रधानत्वं ब्रह्मत्वगमक-
 मतः पुरुषस्य जीवमेदत्त्वं न युक्तमित्याशङ्क्यां ब्रह्मत्वमाद्यकस्य
 हेतोरपहितत्वं बोधयन्त आहुः ॥ तत्रैवेत्यादि ॥ देहे चिद्यमानोऽप्य-
 न्तर्योमी जनभिमानित्याद् ब्रह्म । तथाचानभिमानित्वस्योपाधेर्विद्य-
 मानत्वात्प्रानन्दप्रधानत्वमात्रेण स्वरूपात्मकब्रह्मत्वं पुरुषेऽनुमातुं श-
 क्यमिति पुरुषो जीवमेद एवेति निश्चयः । एवं प्रासङ्गिकं पारह्यं
 प्रस्तुतं त्रिविध्यं वदन्तः किञ्चिन्कार्यायै देहेषु त्रिस्वरूपेण स्थितिं ब्रह्म-
 णो बोधयन्ति ॥ एकत्रत्यादि * स्थितिप्रकारं ह्यहान्तेनाहुः ॥ यथा
 सारथीत्यादि ॥ सारथिवद् व्यष्ट्यादिदेहजीवानां नियामकोऽन्तर्योमी
 अन्तर्योमिणो नियामकत्वं चेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे * इति गीता-
 वाक्याद्भिन्नाकशीतीनि श्रुतेश्च ज्ञेयम् । तस्यापि रथिवाप्रियामकम्
 अक्षरम् । अक्षरस्य नियामकत्वं प्रज्ञासनश्रुत्याऽवगतव्यम् । तस्या-
 ऽप्यन्तर्योमिवाप्रियामकः कृष्ण इत्यर्थः । भगवतो नियामकत्वं तद-
 न्तर्योमिवाह्वानादेव सिद्धमिति । तस्याक्षरनियामकत्वं च । अक्षरादपि
 चोत्तम इति, अक्षरात् परतः पर इति गीतावाक्यात्, श्रुतेश्च ज्ञेयम् ।
 ब्रह्मवैयर्थ्ये अक्षराद्ब्रह्मरमर्दकत्वकथनाच्च । एतेन निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं
 कृष्णे एव सिद्धमिति प्रमेयबलं निर्णीतम् । एवमन्यत्र तत्तदपेक्षया
 तत्तदाधिदैविकस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञेयम् । अत्रापि क्रमस्तु पूर्ववदेष्टुः । एवं
 ज्ञानस्य फलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तन्नियामकत्वेन सर्वान्तरात्वेन
 ज्ञाने सति तथा भवतीत्यर्थः । तन्वन्तर्योमिणोऽक्षरस्य चान्तर्योम्य-
 ऽक्षराधिकरणयोः स्वरूपात्मकत्वेन व्ययस्थापनात् कथं भेदत्वमेत-
 योरित्यत्र आहुः ॥ परब्रह्मेत्यादि ॥ एतेन, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति
 श्रुत्युक्तमन्तरूपत्वं दिङ्मात्रेण बोधितम् । तत्रापि गणनापरिच्छे-

दाभावायाद्दुः॥त्रयाणामित्यादि ॥ अत्रापि स एव क्रमः । तन्वन्तर्यामि-
 णो भेदा नांकोऽइति कथं त्रयाणामित्युच्यत इत्यन आहुः ॥ अन्तर्या-
 मिण इति ॥ तथाच तत्र स्वरूपभेदादेव भेद इति न प्रतिशाहानिरि-
 त्यर्थः । अत्र, स्वभावकर्मकालाश्चेति चकारेणाक्षरे चरणासनलोक-
 रूपत्वेन भक्तप्राप्याक्षरोपासकप्राप्यविमुक्तमानिप्राप्यत्वेनापि भेदः
 संगृहीतः । एवं स्वभावादीनामपि ज्ञातव्यः । कालस्य तु, सूर्यस्तस्या-
 धिभौतिकमित्यादिनोक्तोऽपि । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ११९ ॥ ॥ अवि-
 द्याजीवस्येति ॥ व्यष्ट्यादित्रयस्यस्य जीवस्येत्यर्थः । एवञ्चान्तर्यामिणः
 शक्तिरहितत्वं ज्ञापितम् ॥ उपलक्षणविधयेति ॥ एवञ्च द्वादशशक्ति-
 मध्यगणिताऽऽधिदैविकी । ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चपर्वरूपेणोत्पन्ना
 द्वितीया । अस्मदादिषु रजतभ्रमजनिता तूलाविद्या तृतीयेत्यादिरु-
 पेणापि ज्ञेयम् । तथा प्रकृतिमाययोरपि ते ज्ञेयाः । एतावत्पर्यन्तं ये
 भेदा उक्तास्तेषु पूर्वोद्दिष्टमाधिभौतिकम् । अग्रे तु व्युत्क्रमेणेति ज्ञा-
 पयितुमाहुः ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकेत्यादि ॥ एतन्निरूपणप्रयोजनमा-
 हुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ ब्रह्मादिरूपेणोपलभ्यमानत्वात् परिहृत इत्यर्थः ।
 तदेतद्भाष्यप्रकाशे उपपादयिष्यते । एवं महत्तत्त्वेत्यारभ्य, मूलेन्द्रि-
 याणीत्यन्तम् आनन्दचित्तस्तप्राधान्येनाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौति-
 कभावो निरूपितः । नेन मूलाऽवान्तरकारणयोरधिदैविकाध्यात्मिक-
 त्वं कार्यस्यस्याधिभौतिकत्वं बोधितम् ॥ १२० ॥ ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥
 चिराद्गुरुपेन्द्रियाणि ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ त्रयाणाम् आधिदैविका-
 दीनाम् । अवान्तरभेदाः आधिदैविकादयस्त्रयः, एवमाध्यात्मिकाधि-
 भौतिकयोरपि त्रय इत्येवं सन्तीति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ चन्द्र इत्या-
 दि ॥ एतेनाधिदैविके निरूपतोदाहृता । तथान्ययोरपि ज्ञातव्या ।
 एवंञ्च कालस्वरूपे विचार्यमाणे सूर्य आधिभौतिकः, सूर्यस्वरूपवि-
 चारे त्वाधिदैविक इत्येवं तत्तत्स्वरूपविचारे क्रियमाणे यत्र महामा-
 हाभ्यादिकं सूर्यस्य, यथा साम्बपुराणे तत्राधिदैविको मूलेन्द्रियात्मा
 ज्ञेयः । एवं यत्र विष्णोरपकर्षस्तत्र स भौतिकोऽस्मश्चरणप्रेरकां ज्ञेय
 इत्येवं विचारतः प्रमाणानां परस्परविरोधः परिहृतो भविष्यति ।
 तदेतद्ब्रूहि कृत्याहुः ॥ अतिदिशतीत्यादि ॥ अत्र तन्मात्रादीनां
 निरूपत्वकथनं चेतनाधिष्ठानरहितानामपि निरूपत्वबोधनार्थम् ।
 तेन धैविकच्छिष्टानां घटादीनामप्याधिदैविकत्वं, सत्सृष्टिस्थिताना-

माध्यात्मिकम्. गुणकसृष्टिस्थानां भौतिकत्वं च बोधयेत् ॥ १२१ ॥
॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ॥

महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥

अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ॥ १२५ ॥

मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥

अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः १२६

लोकपालास्तु ते त्वत्र स्वर्गस्थस्तु पुरन्दरः ॥

दशदिक्षु तु ते त्वत्र मध्यस्थस्तु पुरन्दरः ॥ १२७ ॥

एवमिन्द्रियाणामुक्त्वा तन्मात्राणामाह ॥ तन्मात्राणि चेति ॥

ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् परिच्छेदं निवारयति ॥

अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामपि भूतादिन्यायेनाह ॥ पुनस्तथेति ॥

पुनःशब्देन सिद्धावलोकनमुक्तम् ॥ १२५ ॥ सामान्यतो, चदन्तु-

पसंहरति ॥ मूलमिति ॥ मूलं तन्वानि । आवरणस्थानीयानि द्विती-

यानि । ब्रह्माण्डान्तःस्थितानि तृतीयानि । ब्रह्मणा अन्तःकरणं

येषामिति ॥ परिच्छेदं वास्यति ॥ अन्येऽपीति ॥ अस्मदाद्य-

धिष्ठिता पृथिवी । भाराक्रान्ता गोरूपा द्वितीया । भगवतां पार्श्व-

वर्त्तमाना तृतीयेति । एवं जलादायपि ज्ञातव्यम् । ये दशेन्द्रियाणां

देवा उक्ताः । अहङ्कारादुत्पन्नास्त एव लोकपाला इन्द्रादयो नाम-

साम्यात् । ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् । अतः पिण्डपाला इव लोक-

पाला इत्यभिप्रायेणाह ॥ लोकपालास्त्विति ॥ मित्रो निर्द्वेषिः ।

अश्विनाद्युत्तरतः । दिशो यमस्थानीया इति । तत्र पुरन्दस्य

मध्यस्थे स्थितिः । उपनिर्भागीद्योतकः । तेषां यथेष्टं स्थिति

वारयितुमाह ॥ दशदिक्षु त्विति ॥ चन्द्रमसो मध्यपाते पुरन्दरो मध्यस्थः । एवं सति तत्त्वाधिक्यं न भवति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

मूले ॥ शतशः सन्ति सर्वश इति ॥ सर्वेषु शतं शतं सन्तीत्यर्थः । ब्रह्मपर्याच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति सूत्रेऽर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशंपेभ्योऽङ्गीकृत इति, शतश इति विशेषात् कत्रथं शम् । संबैकवचनाच्च वीप्सायामिति सूत्रे वामनेन, कुण्डशो ददाणि, घनशः प्रविशतीत्युदाहरता परार्थतानियतेभ्यो जातिशब्देभ्योऽप्यङ्गीकृत इति सर्वशब्दाद्वैपयिकाधिकरणकारकाच्छस् घोष्यः । देवत्वतिदेशेन प्राप्ते त्रिरूपत्वे प्रकारं विशदीकर्तुं तेषु लोकाविपालकत्वमुपपादयन्ति ॥ ये दशेत्यादि ॥ नामसाम्यस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य देवन्तरमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेभ्यादि ॥ निर्ऋतौ नामसाम्याभावाद्शान्तर्गतत्वमाशङ्क्य समादधते ॥ मित्रो निर्ऋतिरिति ॥ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश भाविशदिति * निर्ऋतिः पार्वपाथ्य * इति च तृतीयस्कन्धवाक्यात्तादृशलोकपतित्वं रक्षस एवोचितमिति मित्रशब्दाच्चो निर्ऋतिरेव ज्ञेय इत्यर्थः । अश्विनोर्लोकपालत्वं न स्फुटमिति पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्यां तयोस्तथात्वमुपपादयन्ति ॥ अश्विनावुत्तरत इति ॥ विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पद्म * इत्यत्र यद्यपि लोकेशपदं नास्ति तथापि, यावद् घटित * इतिपद्योक्तसामुदायिकप्रार्थनयाऽत्रापि लोकेशत्वमावश्यकम् । एवं सति तयोर्भिषक्त्वेन सौम्यत्वावुत्तरस्या दिशश्च शान्तत्वात्तल्लोकपालकौ तावेयौचित्याभिध्येयावित्यर्थः । दिशां देहाभावेन देवत्वस्यास्फुटत्वाल्लोकपालत्वदौर्घ्यमाशङ्क्य समादधते ॥ दिशो यमस्थानीया इति ॥ दिशः श्रोत्रादिति श्रुतेः कर्णोत्पन्नत्वेन दिशां कर्णस्थानकत्वम् । तौ च द्वौ, पुरुषश्च द्वितीयस्कन्धे प्राङ्मुख उक्तः । तत्रोत्तरेशत्वं यदाऽश्विनोस्तदा पारिशेष्याद्दक्षिणेशत्वं दिशात् । युक्तिस्तु धर्मनियामकत्वरूपा ज्ञेया । यमस्य तदाधिभौतिकरूपत्वात् । अन्यथा दिक्पालताऽपि तस्य न स्यात् । लोकेशांशानामेवान्यत्र दिक्पालतानिभ्रयात् । अतो यमाधिदैविकरूपास्ता इति लोकपालत्वं न तासां दुर्घटमित्यर्थः । नन्वेवं सति इन्द्रस्य हस्तयोरेव स्थितिर्भेषोल्लेखेऽप्येन्द्रियस्य सदेवस्य स्थितेरीचित्यादत्त माहुः ॥ तत्रेति ॥

तेषु देवेषु ॥ मध्यस्वर्ग इति ॥ इन्द्रः स्वर्पतिरापिशदिति वाक्या-
दित्यर्थः ॥ उपरीत्यादि ॥ इन्द्रस्य देवतात्वेन षड्भुक्त्वे मचरणादलोक-
त्रयोपरिभागास्य द्योतको, न तु चरणावदस्तातलादिषु इत्यर्थः । ननु
यथा द्वितीयस्कन्धे, देवाः त्रैकारिणा दशोति * दशदेवपक्ष उक्तस-
था तृतीयस्कन्धे, देवता भासश्रेकादश च वैकृता * इत्येकादशदेव-
पक्षोऽप्युक्त इति तस्मिन् पक्षे कथं पुरन्दरस्य मध्यस्थमित्यत
आहुः ॥ चन्द्रमस इत्यादि ॥ हृदये वागीशचन्द्रमहदभिमानानां
चतुर्णां स्थितिवक्तृति चन्द्रस्यैव मध्यपत्ये विनिगमकाभावात् । त-
स्यैव मध्ये स्थितिवचिता राजाधिराजत्वादित्यर्थः । अत एवाभिमाना-
श्रिष्टानुरीशानस्याप्येशान्यां स्थितिः । यद्वा लोकपालत्वेन पूर्वोक्त-
रीत्या स्थितावपि दिक्पालत्वे इन्द्रस्य प्राचीदिक्पतितत्वेन चन्द्रम-
सो मध्यस्थत्वे पुरन्दरो न मध्यस्थ इत्यर्थः । मूलं त्वेवं योजयं—तुरि-
तरज्यावृत्तौ । अथ ब्रह्माण्डे ते तु दशेन्द्रियदेवा एव लोकपाला,
नान्येऽतिरिक्ताः । तुः पूजाधाम । पुरन्दरस्तु पूज्यत्वात्तेषु स्वर्गसः ।
भूमौ ते दशदिक्षु स्थिता, न तु पयोस्त्वं यत्र वापि तिष्ठन्ति । तुर्वि-
शेषायधारणे । पुरन्दरस्तु चन्द्रमसोऽमध्यपाते पुरन्दर एव तथे-
त्यर्थ इति । एवञ्च कुबेरस्याप्याश्विनाधिभौतिकत्वं ज्ञेयम् । अत
एवातिसुन्दरयोर्नलकूथरमभिप्रीयथोस्ततो जन्म । एतत्कथनस्याचा-
न्तरफलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

एते सर्वे सहोत्पन्नाः सहैव तिरोहिता भवन्तीति प्रतिमन्वन्तरं
तदंशास्तन्नामानो भिक्षा इत्याह ॥

तादृशैरपरैर्दंभैः प्रतिमन्वन्तरं पृथक् ॥

लोकपालास्तथा भिक्षाः स्थानैः सह त्रिमागदाः ॥ १२८ ॥

लोकालोके मानसे च मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च ॥

ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये विराड्जीवस्तु भोगमुक् ॥ १२९ ॥

गुणावतारस्त्वन्यः स्यादेवमन्यत्र सर्वशः ॥

कैलासादिविभेदश्च तथा वैकुण्ठवासिनः ॥ १३० ॥

कृत्रिमं च ध्रुवस्थानं श्वनद्वीपं तथैव च ॥

एवमेकप्रकारेण गुणतस्त्रिविधं मतम् ॥ १३१ ॥

तादृशैरपरैरिति ॥ तेषामवान्तरभेदानाह ॥ लोकपाला इति ॥ सर्वेषां देवानां लोकालोकस्थानमकं, तथा मानसोत्तरे, तथा मेरोर्मूर्ध्नि ब्रह्मणोऽप्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ मेरोर्मूर्ध्नि स्पष्ट एव पुंकरद्वीपेऽपि स्पष्टम् । अतो लोकालोकेऽपि ज्ञातव्यम् । सत्यलोके आधिदैविकः । विराड्देहाभिमानी द्वितीयः । मेरोर्मूर्ध्नि तृतीयः । मध्यम एव भोगभोक्ता ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ गुणावतारस्तु तेभ्यो भिन्न इत्याह ॥ गुणावतारस्त्विति ॥ यो नाभिकमले जातः । एवं रुद्रादीनामपि कैलासादिविभेदा वक्तव्याः । वैकुण्ठस्यापि भेदाः । तान् गणयति ॥ कृत्रिमामिति ॥ वैकुण्ठः कल्पितो येनोति वाक्यात् । तदाधिदैविकस्थानीयम् । चकारात्तदकृत्रिममपि भगवादिच्छामात्रेण प्राकश्यात् । ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्रस्थम् । अथवा ध्रुवं निश्चलं स्थानम् । लोकत्रयोपरि महल्लोकादर्वाक् । प्रकारान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ १३० ॥ १३१ ॥

एवं निरूपणस्य प्रामाणिकत्वायाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तथाच स्थानभेदोक्तिरेवान्न मानमित्यर्थः ॥ मूले विभागश्च इति ॥ जातिशब्दात् करणकारके शस्व । विभागेनेत्यर्थः ॥ भोगभोक्तेति ॥ ब्रह्माण्डदेहस्यं यत्सुखं तद्भोक्तेत्यर्थः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ वक्तव्या इति ॥ कैलासे एक । शिवलोकः सत्योपरि द्वितीयः । एवं पुराणान्तराऽनुरोधत् । तृतीयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमिति । धर्मतस्त्रैविध्यप्रकारमित्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं गोलकं चेति वा भिदा ॥

बुद्धिः खानितथामात्राः क्वचिदेवं भिदात्रयम् ॥ १३२ ॥

भगवद्बुध्यतिरिक्तानां घटादीनां यथोक्तम् ॥

व्यवहारे तथा ज्ञानक्रिययोरपि निश्चयः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह ॥ सूर्य इति ॥ यत्रैवाधिदैविकव्यवहारः
स प्रथमः । आध्यात्मिके द्वितीयः । तृतीये प्रकारद्वयम् । रूप,
गोलकं चेति । पुनरन्यं प्रकारमाह ॥ बुद्धिः खान्तीति ॥ इन्द्रिय-
जन्या बुद्धिराधिदैविकी ॥ १३२ ॥ ॥ एवं प्रकारत्रयं निरूप्य
सर्वेषां स्वरूपं निरूपयितुं भगवत्त्वे जन्मादिभावा न युक्ता इति
ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमाशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थं
ज्ञानक्रिययोस्तर्हि समर्थयते ॥ भगवद्बुध्यतिरिक्तानामिति ॥ भग-
वतोऽप्याविर्भावनिरोधायै शायेण वैदिकानां संमतौ । तदतिरिक्ते
सन्देहः । अतस्तत्र विचारः कर्तव्य इति घटादिनिर्णय एव
ज्ञानक्रिययोरपि निर्णयो भविष्यतीति नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यमि-
त्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमिति ॥ आनन्दादिधर्मप्राधान्यम्, आधिदैवि-
कादिशब्दानां यौगिकमर्थं च पुरस्कृत्य यं भिद्यति तमित्यर्थः । यौ-
गिकार्थमात्रं पुरस्कृत्य तृतीयं प्रकारं वक्तुमाह ॥ पुनरन्यमित्वादि ॥
खानां शरीरानिष्ठत्वेनाध्यात्मिकत्वस्य मायाणां भूतानिष्ठत्वेनाधिभौ-
तिकत्वस्य स्फुटत्वात् पारिशेष्येणाहुः ॥ इन्द्रियजन्यत्वादि ॥ आधिदै-
विकीति ॥ अस्मदादीन्द्रियप्रेरकमनोरूपदेशनिष्ठेत्यर्थः । मनसो देव-
त्वरमत्र व्यवहाराज्ज्ञेयम् ॥ क्षिप्यति व्यवहरतीति देव इति ॥ मनसो

नि मात्राश्च न स्युरन्यतमाहतादिति वाक्ये अन्योन्यसापेक्षत्वकथना-

सन्मूलको व्ययहारोपयोगाय श्रेयः । अत्रानन्त्येऽपि हि कार्याणा-
मित्यारभ्योपपादितस्य समाष्टव्यष्टिभावस्याध्यात्मिकादिभावस्य च
मूलमविरोधचतुर्थपादे ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे विचारितं
म् । एवमेतावति ग्रन्थे, प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यत इत्यत्रो-
क्तं प्रमेयं, पञ्चात्मकेत्यारभ्य जडजीवतेत्यन्तेन विधेचितम् । ततः
सर्वेषां त्रिगुणत्याज्जीत्यारभ्य, भिदात्रयमित्यन्तेन तस्य सर्वस्य प्र-
मेयस्य तत्तत्कार्यक्षमत्वरूपं बलं दिङ्मात्रेणोपलक्षणविधया नि-
रूपितम् ॥ १३२ ॥

अतः परं तदाश्रयेण विचारापरपर्यायेण सर्वस्य भगवद्व्य-
तिरिक्तस्य पदार्थजातस्य स्वरूपं निर्णयते ॥ एवमित्यादि ॥ एवं = त-
त्तद्व्यलनिश्चयो येन रूपेण भवेत्तेन रूपेण प्रकारत्रयं निरूप्य, कार्य-
कारणस्वरूपात्मकं विविच्य सर्वेषां लौकिकसच्चिदानन्दानां नामरू-
पकर्मणां च स्वरूपं भगवदात्मकत्वलक्षणं निरूपयितुं भगवत्त्वे कार्य-
कारणकोटिगतानां सर्वेषां भगवदभिन्नत्वे जन्मादिभावाः—जायते-
ऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीतिसाक्षिकाः षडपि न यु-
क्ता इति तदभावे उभयेन्द्रियवैयर्थ्यं चेत्याशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थ-
म् आधिभौतिकादिरूपत्रैविध्योपपादनार्थं ज्ञानक्रिययोराधिभौति-
कयोर्व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिमुपपादयतीत्यर्थः । ननु सर्वस्यैव
भगवत्त्वे व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरपि भगवत्त्वमेवेति तदुत्पत्तिवि-
चारः कुतः क्रियत इत्यत आहुः ॥ भगवन् इत्यादि ॥ तदतिरिक्तं
सन्देह इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते भगवदतिरिक्ते कार्यकोटिस्थे व्याव-
हारिकज्ञाने कारणकोटिस्थे प्रकृत्यादौ स्वरूपकोटिस्थे कालादौ च
यथायथं मायावादिसारयवादिवैदिकवादिमतप्रकारदर्शनात् सन्दे-
हः । अतो वादिवैसंमत्याद्विचारः कर्त्तव्य इति हेतोर्घटादिनिर्णये
सर्वाकारस्वरूपेणेत्यादिनाऽनुपदं करिष्यमाणे तयोरपि स भविष्य-
तीति तथेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन ॥

अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥ १३४ ॥

बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मता ॥

अतो जागरणादीनि जीवस्तद्वशगो यतः ॥ १३५ ॥

ननु ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, स्वरूपस्य नित्यत्वादित्या-
शङ्का तथा पक्षपातस्त्रिष्वपि कर्तव्य इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्ब-
पक्षं दूषयति ॥ न प्रतिस्फुरणमिति ॥

तत्र हेतुः ॥ रूपरहितस्येति ॥ कालान्तरे देशान्तरेऽपि तथात्वं
वास्पति ॥ कदाचनेति ॥ दोषान्तरमाह ॥ अविद्याया इति ॥
अविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवत्वं, बुद्धौ प्रतिबिम्बे व्यावहारिकज्ञान-
त्वमिति स्वादेवं यद्यविद्या बुद्धिर्वा शुद्धा स्यात् । तथा सति
संदर्शानामिति भावात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । सर्वेषां प्रतिबि-
म्बामात्रे हेत्वभावात् । इन्द्रियाणां च वैयर्थ्यम् । अत इदं ज्ञानं
कार्यरूपं भिन्नमेव । चिदादिभिः सह बुद्धेः कोशादिष्वैकार्थ्यत्वं ।
बुद्धिदृष्टिर्जन्यत इत्यत्र दृष्टिर्बुद्धेः पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु-
स्थितिरेव सत्त्वादिभिः । अत एव भ्रमादीनामपि संग्रहः । य-
दीन्द्रियैर्जन्या न स्याद् घटे कापि तदा भ्रमो न स्यात् । जीवस्य
च गुणनोऽवस्थानयं भिन्नहेतुकं स्यात् । अतो गुणवशाद् यथा
बुद्धिर्भवति तथैव मन्तव्यमिति । अत एव जीवस्यापि न स्वातन्त्र्यं,
गुणार्थिनत्वात् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

एवं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञाय लौकिकक्रियात्प-
क्षेः सर्ववादिसंमतत्वान्द्विचारजकृत्वा ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयिष्य-
न्ते मायावादिमते ज्ञानोत्पत्त्यनङ्गीकारोत्तमते दूषयितुमुत्थापय-
न्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ ज्ञाने = कार्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणे ज्ञाने प्रतिबिम्ब
एव भवतु, बुद्धिदृष्टौ ज्ञानस्य प्रतिबिम्ब एवास्तु, स्वरूपस्य = ज्ञान-
स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्का तथा पक्षपातः = स्वरूपनित्यत्वात्पक्ष-
पातस्त्रिष्वपि सच्चिदानन्देषु कर्तव्यः = कर्तुमुचित इति वक्तुं
ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति योजना ॥ अत्रायमर्थः ॥ सिद्धमिदं तादृ-
चि

द्विविधं ज्ञानमङ्गीक्रियते । नित्यं कार्यं च । तत्र नित्यं चतुर्विधं, कार्यं पट्टावधमिति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यां तथा विभ्रंशितज्ञाना इत्यत्र । तत्र नित्यं वृत्त्याऽभिव्यज्यते, वेदादिशरीरं च गृह्णाति । भगवद्भ्रमं रूपं परं भगवद्भ्रमं जीवेऽपि समायाति । कार्यं तु तत्तदिन्द्रियाणां विषयसन्निकर्षद्वारा जाग्रदादिवृत्तौ मनसि जन्यते । तथा सत्यज्ञ-
 जरतीयापत्तिरनेकव्यक्तितदुत्पत्तिनाशादिकल्पनागौरवापत्तिश्चेति । तदनादृत्य एकमेवात्मरूपं ज्ञानं नित्यमङ्गीकार्यं लाघवात् । सर्वस्य
 ब्रह्मात्मकत्वं घटता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्भ्रमताङ्गीकर-
 णाच्च । सिद्धं चैवं स्वरूपनित्यत्वे वृत्तौ यदभिव्यञ्जनं समागमनं
 जननं वाङ्गीकृतं तदपि प्रतिविम्बद्वारकमेव भवति । सात्त्विकवृत्तः
 शुद्धत्वादनो ज्ञानप्रतिविम्ब एव युक्तः । तदेतदुक्तं, ज्ञाने प्रतिविम्ब
 एव भवतु स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्कोति ॥ एवं ज्ञानस्यात्मस्व-
 रूपत्वेन नित्यत्वस्वीकारे ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपस्यात्मत्वेन स्वरू-
 पात्मकज्ञानघट तादृशसदानन्दयोरपि नित्यत्वात्तन्मध्ये व्यावहा-
 रिकज्ञानस्यैव वृत्तौ प्रतिविम्बोऽन्ययोस्तु न प्रतिविम्ब इति तदाप्य-
 ङ्गजरतीयं स्वरूपे समानमिति तन्निरासार्थं तयोरपि ज्ञानस्यैव वृत्तौ
 प्रतिविम्ब एव भवताऽपि स्वीकार्यः । तथा सति सविषयभागावसरे
 सदानन्दावपि स्वरूपभूतौ भासेताम् । तदेतदुक्तं, तथा पक्षपातस्त्रि-
 ष्वपि कर्त्तव्य इति ॥ अथ तथा न स्वीक्रियते तदाऽप्रामाणिकार्द्धजर-
 तीयाद्दृश्यमाणदोषाच्च ज्ञानप्रतिविम्बपक्षोऽप्यप्रयोजकः । तदेतदु-
 क्तं, ज्ञाने प्रतिविम्बं दूषयतीति ॥ दूषणमाहुः ॥ नेत्यादि ॥ रूपरहित-
 स्येति ॥ चक्षुरयोग्यस्य । ननु सर्वदा चक्षुरयोग्यस्य शब्दस्य कृपा-
 दौ प्रतिध्वनिदर्शनान्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वाच्च सार्वत्रिकश्चक्षुरयो-
 ग्यस्य प्रतिविम्बाभावनियमोऽस्तौ न दोष इति चेत् । अत्र केचित् ।
 प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिविम्बः । पञ्चीकरणप्रक्रियया पट्टहादिशब्दानां
 क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशीयशब्दतया तस्या-
 न्यशब्दप्रतिविम्बत्वायोगात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्तथा । वर्णाभि-
 व्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जक-
 स्वोपपत्तेः पूर्ववर्णप्रतिविम्बत्वकल्पनायोगादित्याहुः ॥ घन्तुतस्तु प्र-
 तिध्वनेः शब्दप्रतिविम्बत्वं मानामानग्रस्तमेव । नच साजात्यानुभव
 एव मानमिति वाच्यम् । तस्य शब्दान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । विम्बस्थि-

भाषात् ॥ प्रतिविम्बभयनात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । अयमर्थः ।
 अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिविम्बोऽधिघ्रायुद्धोः शुद्धत्वाङ्गीकारेणाभ्युपग-
 तश्चेत् सङ्घाणां सदेशानां घाह्यादीनां घटादीनामान्तराणां शिरा-
 न्प्रादीनां च तत्र तत्र प्रतिविम्बो निर्वाधः । निर्वाधे च प्रतिविम्बे
 तत्समानाधिकरणानामविद्यायां प्रतीतानां व्यापकानां जीवानां स-
 र्वसंसर्गं द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि
 सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च । वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वा-
 यमासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् ।
 नचाऽन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां
 सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याऽशक्यवचनत्वात् । संस-
 र्गनौत्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । मह-
 ट्प्रादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात् । ननु दूषण-
 प्रासाद् मास्तु व्यापकानेकजीवघादः। किन्तु व्यापकैकजीवघादे तस्य
 सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरिति चेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकस्यैव
 सर्वज्ञता स्यात् । अविरोपेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वज्ञाविद्योप-
 हितस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिविम्बेषु संसृष्टत्वात् ।
 ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वत्र सर्वज्ञतायां घाघकाभावात् । नच ब्र-
 ह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरा-
 यच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधपातात् । नचोपाधौ सर्वप्रति-
 विम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तत्त्विकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातृभ-
 विष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करण-
 भेदस्यैव साक्ष्यभेदे प्रमाणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण
 एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं किन्तु
 अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदात् सार्वज्ञाप-
 त्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीना-
 मान्तराणामन्तःकरणे प्रतिविम्बितानां ज्ञानं त्वस्य निर्वाधमित्यन्तर-
 सर्वज्ञतायां युर्वास्तत्वात् । तदेतदुक्तम् । तथा सतीत्यादि ॥ ननु सर्व-
 ेषां प्रतिविम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेत्प्राहुः ॥ सर्वेषामित्या-
 दि ॥ अयमर्थः । यदयं न स्वीक्रियते । कस्तन्न हेतुः । न तावदसंश्रि-
 धि । अविद्याया व्यापकत्वात् । अन्तःकरणस्य चान्तरसन्निहित-
 त्वात् । नापि विम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अ-

स्तर्पुहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनान्तरवस्तुनां प्रतिबिम्बदर्श-
नाद् इहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्ट आन्तरविम्बे आलो-
कान्तरानपेक्षणात्तेनाऽऽन्तरप्रकाशात्तर्ज्जाकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकर-
णतद्दर्शनात्तन्मप्यनवभासप्रसङ्गात्। अत एव तदवसासे तद्देव तत्सं-
सृष्टानामप्यधभासाद्दृक्पुनरादिचदृहृदयनाडीप्रभृतीन्मप्यनुसन्धीयेत्
संस्काराघायकस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बाचरुद्धे दर्पणादाप्य-
न्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवाधरुद्धेऽपि साक्षात्तरेषां प्रति-
बिम्बो न भविष्यतीत्यचरोध एव प्रतिबिम्बाभावहेतुरिति विभाव्यते
तदाप्यसंगतम् । एकप्रतिबिम्बाऽचरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति

क्तं, सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावादिति। तनु भवतु सर्वेषां प्रतिबि-
म्यः । तथापि न जीवस्य सर्वत्रतापत्तिर्भविषी । जीवसाक्षिवाद्स्या-
ज्जर्जाकारात् । तथा सति कृतस्वचैतन्यं वा, जीवाभित्रं सर्वप्रत्यभूतं
शुद्धं ब्रह्मैव वा, परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य
तु सर्वज्ञत्वेष्यदोषः । जीवस्तु, यथा सर्वगतं गोत्रसामान्यं स्वभा-
वाद्ब्रह्मत्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि साक्षाद्विचदृश्यतां संसृज्यते । तथा
विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावाद्दन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा
चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निगन्तश्चक्षुरविम्व-
रुद्धाति धीर्धर्मभाकारेण परिणश्य विषयं प्राप्नोति, तदा तमुपाकृष्ट
जीवलं विषयं गोचरयति । केवलान्यत्राहास्य तृणादेरयःविषडस-
मारुढान्निदाहस्यधत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटावृत्तः-
करणवृत्त्युपाकृढतःप्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थमेव वृत्तिनि-
र्गमनप्रपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रायभासकरत्वात् तस्य फिञ्ज-
स्थमुपपत्स्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ इन्द्रियाणाश्च वैयर्थ्यमिति ॥ एते स्व-
भाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशकप्रतिबिम्बत्वात् स्वप्ने स्वयं

दाहकतादर्शनाद्दृक्पुनरादिचदृहृदयनाडीप्रभृतीन्मप्यनुसन्धीयेत्

णमंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितांशं
 प्रकाशांऽभ्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः । यस्तु नस्त्वेवमपि
 गान्तरस्य सकलगोच्यक्तिविधैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणेषु संगस्य
 यक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ
 तत्तद्वृत्त्युपाकृतस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात् सर्ववृत्ति-
 मंसृष्टविषयाणां गान्तराकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वमनुपपन्नमेव
 अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचेतन्यतादात्म्याप-
 न्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, भन्तः
 कृष्णां पादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः साक्षात्संयोगो
 वा, भन्तःकरणोपहितस्य विषयाऽवभासकचेतन्यस्य विषयतादा-
 र्म्यापन्नग्रहचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा,
 अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्ति-
 ससर्गजनितत्वेन, वृत्तिजनकानां चान्तःकरणानां सर्वशरीरव्या-
 पकजीवसंसृष्टत्वेन तत्तद्वृत्तिद्वारा सर्वेषां सर्वशतापत्तिरनिवार्यैव ।
 तत्राप्यनुपदोक्ते विषयनादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैत्रदर्शने अहं
 चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽपातीति कल्मूयैवैतानि क-
 ल्पनानि । अथ जीवः सर्वगतोप्यविद्याऽऽवृत्तत्वात् स्वयमप्रकाशमा-
 ननया विषयाननवमासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणनिरो-
 धानेन तत्रैवाभिव्यक्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः
 किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाऽप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्य-
 त्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेन चावरणे भग्ने सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीव-
 त्तद्विषयैवभिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेद्वेति न किञ्चिज्ज्ञत्वो-
 पपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकार-
 स्पेयं ज्ञानेनैकदेशाज्ञानताशो वा, पटवत् संवेष्टनं वा, भीतमटवदप-
 सरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टा-
 घस्यविषयचेतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानाऽवस्थाभेदरूपा-
 ऽज्ञाना-तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनाऽऽवरणभङ्गो निरुच्यते स
 सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सक-
 लान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः
 पक्षाः । नन्वेकास्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धाना-
 ऽदर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं कल्पमिति

स एव किञ्चिज्ज्ञताया भाषि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि
जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयागतःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न गमि-
ष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरिति चेन्न । शरीरभेदस्य पूर्वजन्मा-
द्यननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च
व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भोगायतन-
भेदस्य विश्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परात्तं वा-
च्यम् । उद्यदायुधदोषदण्डाः पतितस्त्रशिरोप्रक्षिप्तिः * पद्यन्तः पा-
तयन्ति स्म कथन्धानप्यरीन् युधीति भारते भूतार्थवादाच्च । नच
योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्ग-
तस्तथात्वात्तानुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्य-
भिचारादर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्र-
स्याविधातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न
तु बहुषु तथादर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुरक्तप्रयो-
निषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तैः शास्त्रस्य प्रामा-
ण्यान्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिदृष्टिवादे पूर्वपूर्व-
स्यान्तःकरणस्य तद्व्येताग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् । पूर्वद-
ष्टानुसन्धानानाद्यप्रसङ्गात् । साहचर्येण तत्समर्थने स्वन्तःकरणभे-
दस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणान्तरेणाऽस्य सर्वज्ञताया एवाप-
त्तिः । अन्तःकरणवैजात्यादिकल्पने तु फेनालम्पनकल्पत्वात् कद-
र्यमेव । दृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणकपाङ्गीकारेण समर्थने तु, व-
धा पात्रेन स्पृशामि, कर्णाऽयां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति करण-
भेदोक्तकस्य ज्ञानं तथा तेन तेनान्तःकरणादिना तत्तज्ज्ञानमि स्पृशामि
शृणोमि पश्यामीत्यादिज्ञानमपि बहिःकरणभेदस्येवान्तःकरणभेदस्या-
प्यप्रयोजकत्वादिशङ्कायमेव । नच फलबलान्तःकरणभेदस्याप्रयो-
जकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोज-
कत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फलबलेन जीवभेदक-
ल्पनेऽपि दोषमावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिविम्बो जीव इति
पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः । ननु तद्व्यस्तु नानाजीव-
वादः । तथा स्वन्तःकरणे प्रतिविम्बितचैतन्यरूपस्य जीव-
स्य, परिच्छिन्नप्रवेन सर्वसंसर्गमावाद्य सर्वज्ञतापत्तिर्भविषी ।

विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तदागसलिलस्य कुल्पाद्वाप्य
केदारसलिलैक्यवद् विषयाद्यच्छिन्नप्रब्रह्मचैतन्याभेदाभिन्विकौ म-
विष्यतीति किञ्चिद्ब्रह्मत्वमुपपत्स्यत इति चेत् । नेदं युक्तं भाति ।
सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुपुत्रावेय जीवप्रब्रह्मणोरेकीभाष-
धवणात्तदितरत्र जाग्रदादौ व्यावर्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दृष्ट्य-
सत्त्वे विष्यप्रतिविष्ययोरिव जीवप्रब्रह्मणोरभेदस्य शक्यवचनत्वात् ।
किञ्च । जीवप्रब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणो-
ऽल्पक्षताऽन्यस्य सूर्यक्षता चापत्स्येतेति नोक्तदूपणोद्धारसम्भवः ।
यदि च विष्यभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकस-
म्यन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्यन्धोपलक्षितचैतन्या-
त्मना जीव एकीभावो, न तु विष्यत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भा-
षाधोक्तदूपणापत्तिरिति विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापक्ष-
प्रब्रह्मणा त्वेकीभावोऽस्य जात एवेति— अहं घट इत्याकारकज्ञाना-
पत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमिति ज्ञानघटन्तःकरण-
धर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमान-
प्रसङ्गश्च । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषया-
ऽद्यच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरप्रभागे विषयप्रकाश-
कं प्रतिविष्यमर्णयति, तस्य प्रतिविष्यस्य जीवेनैकीभावे विषय-
प्रमितिरीति विभाव्यते । तदा तु सुतरामसङ्गतम् । घटस्वन्तरुद्धे
दृष्ट्यादौ प्रतिविष्यादर्शनाद्विषयसंसृष्टेऽप्रभागे ब्रह्मप्रतिविष्यायो-
गाद्विषयप्रकाशस्यैवाऽभावप्रसक्तेः । किञ्च । प्रतिविष्यापकं चैतन्यं
यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिविष्यायोगः । यदि
च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात्तथा । यदि विषयाऽदूरवृत्ति-
तदा विषयाद्यच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरि-
च्छिन्नप्रतिविष्यस्याणुत्वाद्दृष्ट्यदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्रा-
णानामपि निर्गमापत्तिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोन्त्क्रामतीति श्रुतेः ।
किञ्चैवं कल्पनैकशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूप-
परिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदसिद्ध्या विषय-
प्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तोन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मा-
दनादरणीया एवैते पक्षा इति दिक् । तदिदं हृदि कृत्वाहुः ॥ अत
इत्यादि ॥ अतो विष्यधर्मप्रतिविष्याधारस्वरूपयोर्विचारेण ज्ञानेन्द्रिय-

वैयर्थ्यापत्तिरूपदूषणान्तरप्राप्तेन च प्रतिविम्बपक्षस्यासङ्गत्वात् ।
 इदम् = अर्थप्रकाशरूपं ज्ञानं; कार्यरूपत्वाभित्यजानानिरिक्तमेवेत्य-
 र्थः । अत्रोपपद्यमानं तत्फलगतं हेत्यन्तरमप्याहुः ॥ चिदादीत्यादि ॥
 तथाच कार्यरूपं ज्ञानं यद्यात्मनिष्ठं न स्यात् कौशादिषु चिदादिभि-
 र्बुद्धेरैकार्थ्यं न स्यात् । आदिपदं व्याकरणसंग्राहकम् । बुध इवग-
 मने । बोधो ज्ञानमिति । चिती संज्ञान इति । नच वृत्तौ ज्ञानत्वोप-
 चाराच्चिदादिप्रयोग इति शक्यपचनम् । कौशादीनां शक्तिप्राद-
 कर्त्वेन तत्रोपचारस्याशक्यपचनत्वात् । तस्माज्जन्यं ज्ञानमतिरिक्त-
 मेवेति निश्चयः । ननु नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यम् । बुद्धिबृत्तिजननार्थं ते-
 षामुपयोगात् । स्वप्ने स्वयम्बुद्योतिष्टुप्रतिपादनेनान्यदा जीवस्याप्रकाश-
 कतयाऽवश्यं वृत्त्यपेक्षणात् । अत एव चान्तराणामपि ज्ञानाभावनि-
 श्चयं कौशपि दोष इत्याशङ्क्यां वृत्तिस्वरूप निश्चेतुमाहुः ॥ बुद्धिबृ-
 त्तिरित्यादि ॥ नेत्रनिमीलने कृते वहिर्हृत्पदार्थस्यैव कश्चिदाकारो
 नेत्रान्तरे भासते । स आकारो न बाह्यवस्तुनः । आश्रयमतिहाय
 तस्य तत्राऽशक्यपचनत्वात् । अतस्त्वं चान्तरस्यैव कस्यचन भ-
 वितुमर्हतीति तत्राश्रयत्वेन सांख्यैराहङ्कारिकं, तत्रान्तरं वृत्तेना-
 गकं फल्यते । यथा हि पत्रचनसूत्रद्वयं—प्रमार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृ-
 त्तिसिद्धिः—भागगुणाऽयां तत्रान्तरं वृत्तिरिति । अर्थस्तु—प्रमा
 पूर्वोक्तरीतिकमाकारज्ञानं तत्सहितं योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् ।
 एवमुभयविधाह्निङ्गाद् वृत्तिसत्तानिश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यादुक्त-
 आकारो न प्रतीयेत । अतैजसत्वाच्चन्द्रं चभ्रुर्विप्रकृष्टं विषयमप्रा-
 प्तुवत्प्रकाशनं न फल्यते । जायते च तदुभयमतस्मास्तीति निश्च-
 यः ।

अभियुक्तोक्तिश्च । वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च * अहृष्टा-
 ऽनुप्रज्ञानत्तत्सन्त्यज्ञार्थोपशोधिका इति । अमूर्त्ताशास्त्रस्या कथं क्रिये-
 त्यहस्तृतीय सूत्रम्— न द्रव्यनियमनयोगादिति । अनियतत्वात्
 पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र यत्प्रमाणतः निश्च-
 ति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दुरलभस्तुन आकारग्रहणादर्शनात्
 साऽपि क्रियावतीत्यर्थ इति । यत्र मायायादिनाऽप्यन्त करणाविशिष्टस्य
 प्रमात्वरवमङ्गादृत्य तस्मिन् ज्ञानसूत्रमाऽवस्थारूपं विषयसंस्कारमा-

ऽऽधातुं विषयेन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिणामरूपां
 वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमेण विषय-
 सन्निकर्षाज्ज्ञानं, तेन च भावनासंस्काराद्यङ्गुणान्तरं चरमस्मृतिना-
 द्यमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्र नेत्रान्तराऽनु-
 भवस्य सार्वजनीनत्वादिप्रयोजकं नैयायिकादिमतमिति । वृत्तिः स-
 र्वथाऽप्युपेयैव । परं तु या वृत्तिसंस्काराऽऽधानाद्यर्थे जन्यत इत्युच्य-
 ते । सा वृत्तिर्वृत्तेर्वृद्धितत्त्वात्तिरिक्तं पदार्थान्तरं न भवति । किन्तु
 स्थितिरेषाऽवस्थाविशेष एव सत्त्वादिभिः कालादिध्रुवैः सन्धादिगुणैः
 कृतः । तथाच यदा चक्षुषा ज्ञानं जाप्रति जन्यते तदा तदाकारिका
 बुद्धिवृत्तिरपि तेन जन्यते । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी * द्रव्यस्फुरणविज्ञान-
 मित्यादिभिल्लक्षणवाक्यैस्तथा विशिष्टज्ञानसमानाकारत्तयैव सि-
 द्धत्वात् । सैव वृत्तिर्नेत्रनिमीलने गोलकान्तरादनुभूयते । एवमेवे-
 न्द्रियान्तरजन्यापि ज्ञेया । अत एतावतैव निर्वाहे सांख्याद्यभिमतं
 तस्याः पदार्थान्तरत्वमप्रामाणिकं गुरुभूतं च । तथैव मायावादिप्र-
 तिपन्नं तस्या ज्ञानप्रतिबिम्बाधारत्वमपि । व्यावहारिकज्ञानस्याऽतिरि-
 क्तत्वाज्जीकारे, ध्रुवाऽध्रुवेति श्रुतौ कामादिपदानां शक्तत्वं धीप-
 दस्य लाक्षणिकत्वमिति कल्पनावैरूप्यादिदोषप्राप्तात् । अत उक्त-
 रीत्येन्द्रियसाधक्यादिनाधनेऽपि जन्यज्ञानमतिरिक्तमवश्यमप्युपेय-
 मित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापीन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थस-
 मानो वृत्तावाकारो जायत इति प्रमा भविष्यति, न तु भ्रमादिकम् ।
 शुक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य रजताद्याकारस्याभावेन वृत्तौ तत्समर्पणयोगात्
 अत इदमपि मतमनुपपन्नमित्याशङ्क्यामाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ वृ-
 त्तैर्गुणजन्यत्वाङ्गीकारादेव, संशयोऽथ विपर्यास * इत्यत्रोक्तानां
 भ्रमादिवृत्तानामन्यस्यात्याद्यङ्गीकारेणोपपत्तिरिति न दोष इत्यर्थः । इदं
 यथा तथा तृतीयस्कन्धे बुद्धिलक्षणे व्युत्पादितम् । नन्विन्द्रियाणाम-
 नुग्रह इति बुद्धेः कार्यलक्षणात् तस्या इन्द्रियानुग्राहकतयेन्द्रियस-
 मानकालिकत्वाद् वृत्तेस्तदभेदे तासामिन्द्रियजन्यत्वं दुर्घटमित्या-
 काङ्क्षायां तत् साधयितुमिन्द्रियाजन्यत्वे साधकं तर्कमाहुः ॥ यदी-
 त्यादि ॥ काऽपीति ॥ कस्मिन्नप्यंशे । अयमर्थः । यत्र भ्रमदूषटो गृह्य-
 ते तत्र वृत्त्युपरज्जकस्य भ्रमणस्य विषयानिष्ठत्वाभावेन ततश्चिद-
 परागयोगाद् घटाकारिकया वृत्त्या विषयावरणाऽभिभवेन क्रियांशे

विश्लेषस्याप्यशक्यवचनत्वात् । वृत्त्या विषयैश्चतन्याभेदाभिव्यक्त्या-
 पि विषयप्रकाशको ब्रह्मचैतन्ये तद्भावात्प्रयत्नप्रदेशे तदनुभवनेन्द्रि-
 येषु तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारण-
 त्वाकलतः सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगाद् अन्तःकरणाव-
 च्छिन्ने प्रमातर्यप्यहं भ्रमातीत्यनुभवत् । सम्प्रमः सर्वत्रालब्धस-
 ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् काप्यमन् घटदेशेऽनुभूयते । त-
 स्मात्तद्देशावच्छेदेनानुभूयमानायां वृत्तार्थास्त । यस्मादेवं तस्माद्
 वृत्तिरिन्द्रियजन्यैवैत्यर्थः । एवं सिद्ध एकत्र जन्यत्वेऽन्यत्रापि
 तथैवाद्गीकार्यमिति भावः । नच शुक्तिरजतादिसखल इदमाकार-
 वृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनाद् अंशत एवावरणनाशे अशा-
 न्तरेणेहापि भ्रमविश्लेषोऽपि भविष्यतीति न तदनुभवानुपपत्तिरिति
 वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां
 घटद्रूपणां प्रमात्ववृत्त्या तद्देशावरणनाशादभ्यापि तदनुभवपत्तेश्च
 विषयाधिनवरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितत्वपक्षे तूकरीत्या
 प्रमातरि प्रमाणे च यत्तुमशक्यत्वेन घटकुटीप्रभातवदननुभवस्यै-
 यापात्वात् । शुक्तिरजतस्यत्वेनानुभवत्वात् । एवं मूलाग्रानायस्यारूपा-
 ऽज्ञानानां नानात्वमद्गीत्यप्रटावरणज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्यानिवृत्ता-
 वपि नैश्चल्यवरकल्पानिवृत्तौ भ्रमविश्लेषेऽप्यदरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या
 पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति तस्य तद्देशवासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्म-
 कत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषया-
 वरणज्ञानात्मकत्वपनयोर्गुहत्वाद्प्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटा-
 वरकाशातगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विश्लेषशक्तिवृत्तिरपीति
 पक्षो निरस्तो वाच्यः । नैश्चल्यवरणमन्तरेण भ्रमणविश्लेषासम्भ-
 वादावरणशक्तिनिवर्तकताया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्ब-
 वृत्ताद्योप्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपव-
 र्त्तिनि जले मूलस्य ततो धिप्रकृष्टेऽप्रत्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्ब-
 र्थेनैवावगाहाद् भ्रमन्त्यस्य तुर्वचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया ए-
 वायोगाच्चेति दिक् । तर्कान्तरमाह ॥ जीवस्येत्यादि ॥ इन्द्रियानां
 जागरणे जाग्रतस्तेषां लये स्वप्नः, अन्तरिन्द्रियस्यापि लये सुषुप्तिरि-
 तीन्द्रियहेतुकमवस्थाप्रयं गुणतस्तत्तया न भ्यादित्यर्थः । यद्वा ।
 वृत्तीनां गुणाऽन्यत्वे वाचकं तर्कमाहुः ॥ जीवस्येत्यादि ॥ बुद्धिवृत्त-

यो यदि गुणजग्या न स्युस्तदा जीवस्यावस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्वाद्-
याद् तथा स्यात्तर्हि, सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् *
प्रत्यापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं
च गुणतां बुद्धवृत्तयः * तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन
चित्तिश्चित इत्यकादशस्यभगवद्वाक्यं हंसवाक्यं च विरुद्धेति । यतो
नेदं विरोद्धव्यमतस्तत्तदवस्थासु बुद्धिवृत्तयो गुणव्याप्यया पवे-
ति निश्चयः । एवञ्च सत्त्वबाहुल्ये प्रमाणवृत्तिस्सत्त्वरजःसाम्ये संश-
यस्तमोबाहुल्ये अज्ञानं, रजोऽनुबन्धे भ्रम इन्द्रियैर्जन्यत इत्याद्युक्तम् ।
यत्तु, जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे निद्रया स्वप्न-
सुषुप्ता इति मतम् । तथापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोरेवद्वेषाच्यत्वा-
द्वाघवादीश्वरेच्छानुगृहीतानां परस्पररोपमर्दकादिस्वभावानां गुणा-
नामेवावस्थाहेतुत्वं साधीय इति । एवं तर्कसूचितेन प्रमाणेन वृत्ति-
कारणं निश्चित्य फलितमाहुः ॥ अत इति ॥ अत, इन्द्रियाणा-
मनुग्रह इति वाक्येन बुद्धेरिन्द्रियाऽनुग्राहकत्वाद्, गुणषशात् = स-
त्त्वादिगुणाऽनुबन्धाद् यथा येन प्रकारेण संशयादिरूपा बुद्धि-
वृत्तिर्भवति इन्द्रियैर्जन्यते तथैव तत्समानाकारमेव विशिष्टज्ञानं म-
न्तव्यमङ्गीकार्यम् । तथाच बुद्धेरिन्द्रियाजन्यत्वेऽपि तदवस्थारूपाणां
वृत्तीनामिन्द्रियजन्यत्वं सुघटमित्यर्थः ।

एवञ्च तृतीयस्कन्धोक्ते स्थिरज्ञानपक्षे आधिभौतिकबुद्धिरूपाणां वृ-
त्तीनामेव विशिष्टज्ञानत्वं त्रिदशणावस्थायिज्ञानपक्षे तु वृत्तिभिन्नत्व-
मिति योच्यम् । अत्र नैयायिकादिवत् कार्यज्ञानं भिन्नं स्वीकृतमिति
तद्द्वेव ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियापि भविष्यतीति शङ्कनव्युदासाय भिन्नां
प्रक्रियां सूचयन्त आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अत एव बुद्ध्यधीनत्वादेव
न स्वानन्वयमिति । न ज्ञानजनने कर्तृत्वघटकं स्वातन्त्र्यम् । तथाच
आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति प्रक्रिया नास्मद्-
भिमता, किन्त्वधिष्ठानं तथा कर्त्तैति * चक्ष्यमाणगीतावाक्यादन्यै-
त्यर्थः । साऽत्रानुक्तापि सूचितत्वाद् बांधनार्थं किञ्चिद् व्युत्पाद्यते ।
नयाहि । अधिष्ठानं तथा कर्त्तैति * ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे-
ऽञ्जुन तिष्ठतीति गीतावाक्याऽयां दैवेनान्तर्यामिणा च क्षुब्धगुण-
युक्त मनस्तत्तत्कार्यार्थं प्रेर्यते । तच्चोपपन्नपि सक्षोभमिति तत्त-
दिन्द्रियेण संसृज्यते । तत्र तत्तदिन्द्रियदेवताऽऽनुकूल्ये विषयसंसृष्टं

सत् पूर्व निर्बिकल्पकमुत्पादयति । ततो बुद्ध्यापि तदनुग्रहे सचि-
कल्पकं भवति । चाक्षुषे तु गयनकिरणसंसृष्टे मनो विषयपर्यन्ते
गच्छति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं प्रा-
प्नोति । तदा प्रमंण सहैव या निर्बिकल्पकं सचिकल्पकं च मन-
स्युत्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । स मया
प्रधानरक्षाकरं व्युत्पादित इति ततो बोध्यः । तत्र सचिकल्पकं
प्रमेयाकारानन्वयादनन्तविधं भवति । नशापि धारणान्तरसमव-
धानेन संशयविषयांसनिश्चयस्मृतिभेदा ज्ञामिति भवन्ति । यथा
सम्भवं स्वप्नेऽपि । तेषु तत्रैव लक्षिताः । सचिकल्पकजन्यहानोपा-
दानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः कामलोभहृतं मनः *
चेतनां हारते बुद्धेः क्षम्यमोयमिध हृद्दिदित्वाक्याद्विषयैरिन्द्रिया-
कर्मैः । ततस्तैर्मनमस्तच्च कामादिहनमिति तत्र कामोत्पत्तामुपादान-
बुद्धिः । तादृशे मनसि हेतोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । यदा मनसो-
ऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिरिति । तत्रैव प्रयोजकम् । कामिनीकुचकुम्भ-
दर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेपूष्पादिना स्पर्शो, रागादियुक्त-
गीतेन श्रवणस्य, चन्द्रतादिगन्धेन घ्राणस्य संक्षितस्यापि दध्यादेः
पुनरास्वादेन रसनस्य तैश्च मनसि भाकर्षस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वात् ।
एवं ज्ञानक्रमः । अत्र यथासम्भवमन्यदपि शास्त्रेणावगत्योहनीयं
यदि न्यूनं भाति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिर्निन्या ब्रह्ममुखत्वात् पृथक् ॥

अन्धन्तमः प्रवेशाच्च ह्रीच्छादीनां च सर्वशः ॥ १३६ ॥

मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ॥

उत्पद्यन्ते त्रिलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३७ ॥

एवं ज्ञानस्योत्पत्तिं निरूप्य सुखदुःखयोरेपि ज्ञानफलयोक्त-
त्पत्तिं निरूपयति ॥ सुखदुःखसमुत्पत्तिरिति ॥ निश्चा, न विवादा-
स्पदमित्यर्थः । ब्रह्ममुखत्वापि तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्म-

सुखादिति ॥ दुःखार्थमाह ॥ अन्धन्तमःप्रवेशादिति ॥ अन्धन्तमो
नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा हीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्य-
निरिक्तानामुद्भव एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥
भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवेन्ति, न त्वेकविधाः । निसा भ-
गवद्गुणा भगवद्धर्माः । अनिसाः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन,
सोऽकामयतेत्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्ञानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्य-
त्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि एतद्वेद सिद्ध
भूतमिति मानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्त-पातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न
धिवादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽ-युक्तकृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतार-
तम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्या-
त्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्पापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एव वस्तुतो
निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्त करणप्रतिबिम्बिततया
साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्त-
सत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्त करणवृत्तिप्रतिबि-
म्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिन्सामोशुणरूपोपाधिमालि-
न्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यते इति तस्य सातिश-
यता तेनातृप्तिश्च । धियोदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यास-
स्याऽपि निवृत्ते. कृतकन्यतेति संसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इ-
त्येतावतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न धिवादा-
स्पदन्वयमिति चेत् । नेद युक्तम् । इष्टान्तविरोधात् । मानन्दे रूपानु-
पधानात् । अन्त करणस्य चाशुद्धत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादि-
प्रतिबिम्ब्यापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्षा-
त्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तत्वरत्वात् ।
धैर्ययिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयससर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्ग-
रुद्धायां वृत्ती प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया
घक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिद्यक्तेस्तस्यां भाष-
यकरत्वात्प्राग्भाष्य त्वदुक्तीतिकसर्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अ-

शतःकरणवृत्तिरेव वैपयिकं सुखम् । सा चोत्पत्तिमती भवताऽप्यङ्गी-
क्रियत एवेत्यतो न सा विधादास्पदमिति जानीहि । एवमेव वृत्तिरु-
पदुःखस्याप्युत्पत्तिर्भया । नैयार्थिकादयो ब्रह्मणि सुखं नाङ्गीकुर्वन्तीति
ब्रह्मसुखस्याप्युत्पत्तिः सम्भाव्यत इति तन्निरासायाहुः ॥ ब्रह्मसुखं त्या-
दि ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सुखं, नात्ये सुखमेस्ती-
त्यादिश्रुत्यःऽऽनन्दमयाधिकरणभूमार्थकरणार्थ्यां च तस्य नित्यत्व-
मेव सिद्धमिति तद्विभ्रमेव सुखमुत्पत्तिमदिति निश्चयः । नन्वन्धन्त-
मनः कथमुत्पत्तिरहितत्वमित्यत आहुः ॥ अन्धन्तम इत्यादि ॥ माम्-
ऽप्राप्यैव क्रान्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति वाक्यात् । अन्धन्तमः
प्रविशन्तीतिश्रुनेश्चासुरणामविद्योपासकानां त फलम् । तस्य च
नित्यानन्दतिरोभावरूपत्याहुत्पत्तिरहितत्वम् । तदग्रे दुःखस्वरूप-
निरूपणे व्याकरिष्यते । एषं मनोधर्माणां ज्ञानसुखादीनामुत्पत्ति नि-
रूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ हींस्तु अकर्म-
णि जुगुप्सा । जुगुप्सा हीरकर्मस्विति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा
अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदं द्वेषयन्प्रीतिप्रभृतयो नाना-
ऽनुव्यवसायगम्या हेयाः । हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति धृतां प्र-
कारवाचिना इतिशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ तुल्या इति ॥ समात्ताफर-
राः ॥ दाप इति ॥ भगवति विकारित्वरूपः, कामे अनित्यत्ववि-
कारत्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुग्धैरिणः ॥

भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा ॥ १३८ ॥

सर्वाकारस्वरूपेण भविष्यामीति या हरेः ॥

वीक्षा यथा यतो येन तथा प्रादुर्भवत्यजः ॥ १३९ ॥

मृदादिभगवद्रूपं षट्काकारसंयुतम् ॥

मूलेच्छातस्तथा तस्मिन् प्रादुर्भावो हरेस्तदा ॥

तिरोभावस्तथैव स्याद् रूपान्तरविभेदतः ॥ १४० ॥

सुखादिति ॥ दुःखार्थमाह ॥ अन्वन्तमःप्रवेशादिति ॥ अन्वन्तमो
 नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा हीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्य-
 निरिक्तानामुद्भव एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥
 भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकाविधाः । निसा भ-
 गवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनिसाः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन,
 सौऽकामयतेसत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्ञानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्य-
 त्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि एतर्ह्येवेद सिद्ध
 भूतमिति भानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्त-पातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न
 विधादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽ-युक्तकृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतार-
 तम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्या-
 च्छत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावत्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एव वस्तुतो
 निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया
 साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्त-
 सत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबि-
 म्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिन्तमोगुणरूपोपाधिमालि-
 न्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यते इति तस्य सातिश-
 यता तेनातृप्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यास-
 स्याऽपि निवृत्ते. कृतकृत्यतेति संसारिकानन्दग्रहानन्दयोर्धिशेष इ-
 त्वेतावतैव निर्याहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न विधादा-
 स्पदन्वमितिचेत् । नेद युक्तम् । इष्टान्तविरोधात् । आनन्दे रूपानु-
 पधानात् । अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादि-
 प्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्या-
 त्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तचरत्वात् ।
 वैषयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरमावित्वेन विषयसंसर्ग-
 रुद्धायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया
 घक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिग्नकेस्तस्यां भाव-
 त्पदुक्तीतिकसत्योत्कर्षापकर्षतारतम्यधती अ-

दुःखं तु निर्वृत्त्यभाव इति तिरोभावफलत्वाच्च व्यभिचारः । एवं सति सर्वसाधनेयैरर्थ्यमाशङ्क्य शक्तिद्वयस्य तदधीनत्वं वक्तुमादिते आरभ्य निरूपयति ॥ भक्त्या त्वाद्य इति ॥ भक्त्यैव भगवान्नाविर्भवति । तच्च यस्य भक्त्याविर्भावः सा भक्तिर्यादृशी देवाकालयुक्ता तत्तिरोभावे तिरोभवति, न त्ववतारेष्वप्यन्यः प्रकार इत्यर्थः अन्येष्वह ॥ सर्वाकारस्वरूपेणेति ॥ तत्रदाकारस्वरूपेण घटपटाद्याकारेण यस्मिन् देशे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाऽऽविर्भावेच्छा तथा सर्वं सम्पाद्याविर्भवतीत्यर्थः ॥ तत्र निदर्शनमाह ॥ मृदादीति ॥ मृदि घटादयो यावन्तो भविष्यन्ति ते सर्वे कारणत्वेन वर्तन्ते इत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यथा ततः प्रादुर्भावो नोपपद्येत । ततः सामर्थ्यं भगवत्त्वेन सद्गच्छते । अतो मृदादिकं भगवद्रूपमेव । घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति । तदपि भगवद्रूपं प्रपञ्चस्थानीयम् । ततः किमत आह ॥ मूलच्छान इति ॥ पुरुषोत्तमेच्छातः । तथा तत्रैवानुपूर्व्या कार्यरूपहरेरेव प्रादुर्भाव इत्यर्थः । यथा ततः महत्साणिरूपाणि मृत्कानि क्रमशस्तथात्रापि कटकमुकुटादयः । एवमाविर्भावं निरूप्य तिरोभावं निरूपयति ॥ तिरोभावं इति ॥ तिरोभावेप्यामीति यद् इच्छा यथा येन तथा तत्र तिरोभवति, परं तत्र रूपान्तराविर्भावावश्यकत्वम् । इयानेव भगवतः मप्रकाशाद् प्रपञ्चे विशेषः ॥ तत्र तिरोभावेन रूपान्तराविर्भावः ॥ दाहशोषादावापि रूपान्तरमिति मतम् । अथवा सर्वथा भगवता तुल्यता । वक्ष्यति चात्रे—अवष्टं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ १.३८ ॥ ॥ १.३२ ॥ १.४० ॥

पयमिति ॥ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशपालित्वेनेत्यर्थः ॥ युक्तिमिति ॥ उन्मत्त्यादिस्वरूपविषेचफतफंस्वरूपं नित्यन्वस्ताधिकामित्यर्थः ॥ आविरित्यादि ॥ आविः प्रकटम्भावय-

ति कारणान्तःस्वं कार्यं वह्निः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतीपा-
दानगता च सा आविर्भावशब्दाच्चेत्यर्थः । साकार्यवादे शक्तस्य
शक्यकरणार्हकारात् सा कारणगता ॥ आविर्भावनं वा धर्म इति ॥
प्रकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः । तथा तिरोभवन-
म् । मुद्रादिगता तिरोभाविका शक्तिर्घटादिगतं तिरोभवनं वा
तिरोभावः । एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्यमाना उक्ता-
भवावरोपि भगवच्छक्तियुक्त्याऽवान्तरभेदरूपत्वान्मगवतः शक्ती इत्य-
र्थः । एतेषां भगवच्छक्तिव्ये प्रमाणं सूचयन्त आहुः ॥ अनन्तेत्यादि ॥
परस्य शक्तिर्विविधैव भूयत इति ध्रुवेरित्यर्थः । कारणगतशक्तीनां
भगवच्छक्तिव्यस्राधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं
तर्कमाहुः ॥ अन्त्येत्यादि ॥ यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला
सत्कारणविरोधे तत्तदाकारककार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न
स्यात्तदा तथेत्यर्थः । अत्रैतद् बोध्यम् । कार्यस्य नियताधिकत्वदर्श-
नात् प्रागभावरूपं च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टाहतत्वम् ।
तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरीयेमादिभ्यः पटोत्पत्त्या मृदण्डकवादिभ्यश्च
प्रदोषणस्य तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निर्धीयते । सा च न स्वभा-
वो, नापि स्वरूपम् । तथा सति तस्य सार्थदिकत्वाच्छक्तिर्नैवोपि त-
त्त्वादिभ्यः पटाद्युत्पत्तिः स्यात् । अर्जिताद् बीजादप्यदुत्पत्ति-
स्यात् । मणिसमवधानेऽपि घट्टेस्तृणादिकं दृश्यते । स्वभावस्यान-
पाप्यत्वात् । स्वरूपस्य च सत्त्वात् । अतः सा कालेन भङ्गेन च
तास्मा मणिसमवधानप्रतिषेध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाभा-
तिरित्येवाङ्गीकार्या । ननु तन्त्यादीनामविशीर्णत्वेन बीजानामप्यभ-
र्जितरोगेण रूपेणैव कार्यजननदर्शनाद्भ्रुपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाह-
इतिरिक्तशक्तिकारणं शुरुभूतम् । एवं वह्निस्यलेऽपि मणे प्रतिव-
न्धकारणेन तद्भावरूप प्रतिषन्धकारणरूपत्वात् तस्य सत्कारित्वेन
निर्वाहाच्च श्रेयम् । यदि च प्रतिषन्धकत्वं नाम कार्याभूताभावप्र-
तिषांगित्वं, तद्भावरूपं च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद् गौरवं वि-
शास्यते, तदाशक्तिकारणतावादेऽपि शक्तमन्तरेण स्वरूपतः केयला-
भास्तस्याः कारणत्वादर्शनात् प्रतिषन्धकत्वस्य च केतविरूपेण भ-
वताऽपि कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं -- नोऽप्युपपत्तीति तौह्यमेव ।
अस्तुतस्तु न मण्यधीनां प्रतिषन्धकत्वं कारणत्वं

किन्तु जकारणभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य षड्वैरेव कारणत्वमित्येकेनेव कार्यकारणभावेन निर्वाहोऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तन-
 ४. प्रायैवेति चेत् । नेदं युक्तं यक्तुम् । गुरुशरीरतादृकारणस्वरूपप्रवेशेन
 गुरुभूतस्य तादृकार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरि-
 क्तशक्तिकल्पनस्यैव धरीयस्त्वान् । किमत्र गुरुत्वमिति चेद् उच्यते ।
 मण्यभावस्य प्रतिबन्धकभावत्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वो-
 क्तलक्षणकार्येऽप्रापि कार्यकारणभावद्वयं कल्पना प्रतिबन्धककल्पना-
 चेति कल्पनाश्रयापत्तिः । विरुद्धसामप्रोद्भुतत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति
 लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयात्तौ न्यम्- । वस्तुतस्त्वभावप्रवेशाद्वापि
 गौरव्यं प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्राप्तैव ।
 मण्यभावत्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी ।
 मन्त्रौपघादिनापि दाहाभावदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नाना-
 त्यात्तत्तत्स्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् । यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे
 यावत्तद्भावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य षड्वैर्दाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो
 दाहाभावापत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा ।
 यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृशकार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकत-
 दभावमणितदमायतच्छैशिष्ट्यन्नानाधीनतया तादृशगुरुशरीरकारण-
 तास्वरूपज्ञानस्यैव दार्ढ्यमिति तदपेक्षया शक्तिकल्पनमेव सौक-
 र्याज्जयायः । श्रीजानामप्यभर्जितत्वेनैव रूपेण न कारणता । दावदग्ध-
 वेप्रदीप्तिभ्यः कर्त्तृकापण्डजननस्य सामर्थानियन्धे प्रदर्शितत्वात् ।
 भतस्तन्नापि काचिच्छक्तिर्भजनेन नाह्यते, अपरा आधीयत इति
 मन्तव्यम् । किञ्च । कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धरूपातिरिक्तरूपा-
 न्तरं त्वादाद्यिनाशशालि कल्पनीयमेवेति नाभ्येव कलहः पर्यवस्य-
 ति, न तु स्वरूपे इति मुषैवायमाग्रह इति दिक् । एवं सिद्धायां श-
 क्तौ धीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । ताश्च सर्वत्र भगवत्त-
 एव । मयूराश्चिन्विता येनेत्यादिवाक्यात् । पराऽस्य शक्तिरिति श्रु-
 त्यनुगृहीतत्वाच्च । भगवतेव परं तत्र तत्र कार्यायै प्रजापेयतीच्छया
 विभक्त्यै स्थापनाः । यिन्रिदृशशक्तिर्बहुभेदं मातीत्यादिवाक्यात् । तदा-
 हुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ एवं प्रथमपक्षे कारणत्वं व्यवस्थापितम् । अथ
 द्वितीयपक्षे कार्यं मूढपदादिषु घटादिकारणताव्यवहार इत्याकाङ्क्षा-
 यमाहुः ॥ धर्मादित्यादि ॥ तदिदं व्याकुर्वन्ति प्रमथः ॥ अथेदमित्या-

अथादाय तत्र प्रतियोगित्वमुच्यत इति चेत् । न । धर्मिणस्तदानीमस-
 र्वेन भाविन्याः सत्ताया अनिश्चयात् तथा यक्तुमशक्यत्वात् । सू-
 च्छमरूपेण घर्त्तमानामेव सत्तामादायोच्यत इत्यस्यापि यक्तुं शक्य-
 त्वाच्च । नापि प्रथमसमयवर्तिभाषाधिकारत्वं तत् । तस्य कालनिष्ठत्वे
 एतद्यते काल इति प्रतीत्यापत्तेः । भावनिष्ठत्वे तस्य भावस्यापि तदा-
 नीं सत्त्वापातेन घट्टकुटीप्रभातात् । आद्यक्षणसम्बन्धः सेतिचेत्तवापि
 सम्बन्धघटकतया घटादिसत्ता भावदियकैव । तदेतद् वृद्धिद्वयो-
 क्तम्—अतो यः कश्चिन्निरूप्यतामित्यादि ॥ एवमुत्पत्तेः पूर्वं धर्मि-
 सत्तां साधयित्वा प्रतिघन्देरनुत्तरत्याद्धर्मिनित्यत्वसाधनायानित्य-
 र्ववाचकं तर्कमाहुः ॥ घटो भवतीत्यादि ॥ अत्रापादकमनुक्तमेव सि-
 द्ध्यतीति यदि घटः सदा सन्न स्यादिति कण्ठतो नोक्तम् । क्रिया-
 धयात्वस्य कर्तृत्वेन भवनक्रियाश्रये घट एव आख्यातामिद्वितलद्वय-
 कालस्य समानपदोपात्तत्वेनान्वयात् तदानीं घटानङ्गीकारे तदन-
 भव्यापत्त्याऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः । नच कालान्वयस्य समानपदोपा-
 ते व्यापारेऽपि शक्यवचनत्वान्नानुपपत्तिः प्रयोगस्येति घाच्यम् । ए-
 वमन्याभयवर्त्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्त्तमानताया अनुपपद्यमान-
 त्वेन घटसत्ताया अनुक्तसिद्धत्वात् । पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षेऽपि
 सत्तारूपस्य फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं घिता तदसिद्ध्या तदा धर्मि-
 सत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । तच्चैवं सत्युत्पक्षेऽपि घट, उत्पद्यत इति
 प्रयोगापत्तिः । कालान्वितस्य कर्तुः सत्त्यादिति वाच्यम् । फलं द्वारी-
 कृत्यैवान्वयाङ्गीकाराद्युत्पत्तिरूपे फले तिरोहिते द्वारभावेन काला-
 न्वयाभावात्तदप्रयोगाभावात्स्यानायासेन सिद्धेः । ननु घटो भवती-
 त्यादौ भवतिरुत्पत्त्यर्थक इति चेत् तत्राहुः ॥ भूसत्तायामित्यादि ॥
 फलितमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ सर्वथुनेरिति ॥ इदं सर्वं यद्यमात्मा,
 सर्वं श्रद्धिवदं प्रज्ञेत्यादिधुतेः । तथाचैवं धृत्यनुकूलाभिर्धुकिभिर्ध-
 मिनिन्यत्वे सिद्धे प्रतिघन्देरप्यत्रोत्तरत्वमेवेत्यर्थः । ननु भवतु धर्मी
 सदातनसत्तापि व्यवहारसिद्धार्थं धर्माद्धर्मिसिद्धिस्त्वङ्गीकृतैवेति
 धर्मस्योत्पत्त्यादिभिरनित्यत्वेनाभगवत्त्वान् सर्वथुतिर्पादा तु नापै-
 स्तित्यत माहुः ॥ तदन्वित्यादि ॥ अपमर्थः । निमित्तकारणत्वेनाभिम-
 तेषु कार्यत्वेनाभिमतस्याविर्भाषिका या भगवच्छक्तिस्तया समवा-
 यित्वेनाभिमते दुर्बैररूपेण विद्यमानमेव कार्यम् आधिर्भाष्यते । स

आविर्भाव उत्पत्तिरित्युच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्योत्पत्तिमत्त्वम् ।
 तत्र निमित्तसामग्रीकौटी प्रविष्टस्य क्षणाख्यस्य कालावयवस्य सू-
 र्यपरिस्पन्दान्तरेण तिरोभावे तद्विशिष्टा उत्पत्तिरपि विशेषणतिरो-
 भावात्तिरोहतेति उत्पन्ने कार्ये उत्पद्यत इति न व्यवहारः । सूर्य-
 परिस्पन्दतिरोभावश्च श्वरेच्छामर्यादया । भीषोद्वेति सूर्य इत्यादिभु-
 तेः । तस्या अपि यद्यपि नित्यत्वं तथापि तदाकारः धृत्यविरोधेन
 तथा तथा कार्यशलात् कल्प्यः । स एव विद्मःमण्डने प्रदर्शित इति
 न व्यवहारानुपपत्तिर्न चा धर्मानित्यता । द्वितीयपक्षे तु वक्ष्यमाणरी-
 तिकभगवद्विच्छेदैव तथा । तदेतदुक्तं—धर्माणामपि तेनैव न्यायेन
 भगवत्त्वं संतस्यतीति ॥ तथाच न सर्वश्रुतिपीडेत्यर्थः । एतदेव, श-
 क्तिसहकारेणेत्यादिना प्रभुभिर्योद्धितम् । इच्छाशक्तिसहकारेणेत्य-
 थं । एतच्च प्रथमसम्यग्भाष्यसंज्ञां भावविकार उत्पत्तिरिति पक्षो
 निरस्तः । तेन गौडवार्त्तिकोक्ताः सत्कार्यवाददोषा अपि विकारान-
 स्त्रीकारादेव परिहृताः । अत एव च श्रुतिर्विकारस्य चाचारम्भणतां
 शक्ति, न तु वस्तुनो मिथ्यात्वम् । तथा प्रतीत्यभावोऽन्यथा प्रतीति-
 आविद्याचलपादिति न काचित् तदनुपपत्तिः । तदेतद् हृदि कृत्वा-
 ऽऽहु ॥ अतो भ्रान्तानामित्यादि ॥ भ्रान्ताः श्रुतिर्संसर्गरहिता नैयामि-
 काद्याः । बालाः श्रुतिमनुसरन्तोऽपि तात्पर्यज्ञानरहिता मायावादिप्र-
 भृतयः । आद्याः शब्दोल्लङ्घनकर्तारः । द्वितीया अर्थस्य । अतो न
 दूषयाम इत्युपहासः । आविर्भावं प्रयोजनमाहुः ॥ भुरेत्यादि ॥ सर्व-
 वस्तुस्वरूपेणेति ॥ विद्यमानस्येति शेषः ॥ तदुद्गम इति ॥ तेन तेन
 प्रतिनियतस्वरूपेण दर्शनविषयत्वयोग्यतैत्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वश्रु-
 तिघोरोधो नापैति । भगवत आनन्दरूपत्वेन दुःखे व्यभिचारादित्यत
 आहुः ॥ दुःखं त्विभ्यादि ॥ तथाच यथा आविर्भावस्य फलं निवृत्ति-
 र्णस्या तिरोभावस्य फलं निवृत्तितिरोभाव इति तेन रूपेण तस्यापि
 भगवदभिन्नत्वात् भगवत्त्वव्यभिचार इत्यर्थः । एवं सर्वस्य पदार्थ-
 जातस्य वास्तव्य स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् ॥
 एवं सती त्यादि ॥ एव सति यथा भगवतस्तत्त्वभावज्ञदोषनि-
 वृत्त्यर्थं प्रणाड्या अरण्यानीषु नानानोकहादिकार्यरूपेणाविर्भाव एवं
 दुःखनिवृत्त्यर्थमपि कयाचित् प्रणाड्या मूलरूपेणाप्याविर्भावस्य
 शक्यत्वचनत्वे सति सर्वसाधनवैपर्ययाशङ्क्य दोषाभाषार्थं

बुद्धिपूर्वकं तत्साधनानां कर्मज्ञानमाक्तिप्रभृतीनां वैयर्थ्यं, जला-
 हरणाद्यर्थं च बुद्धिपूर्वं घटादिग्रहस्यापि वैयर्थ्यमिति शास्त्रेऽपि तत्रोप-
 दिश्येत । लोकेऽपि तत्राद्या न गृह्येतेति नायं पक्षः साधीयानित्याश-
 ङ्ग्य शक्तिद्वयस्य आविर्भावकतिरोभावकशक्त्योराविर्भावतिरोभा-
 वयोश्च तदधीनत्वं भगवदधीनत्वं पक्षतुम्, आदित आरभ्य भगव-
 दादिर्भावादिर्कं पूर्वोवर्धकृत्य अन्त्यावयविपर्यन्तमाविर्भावतिरोभा-
 धौ, निरूपयति = सार्द्धद्वयेन समाद्ध्यानः कथयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं
 मूलरूपाविर्भावतिरोभावयोः प्रणाडीमाहुः ॥ भक्त्येत्यादि ॥ एवकारेण
 द्वारान्तरं निराक्रियते ॥ भक्त्याहमेकया प्राण्य इति ॥ भक्त्या मामभि-
 जानातीति । किं बहुना एकादशस्कन्धे स्वाविर्भावो भक्त्यैव तत्र
 तत्र प्रतिपादितः । तर्हि भक्त्या आविर्भावः कुतः सर्वदा न तिष्ठती-
 त्याकाङ्क्षायां तत्रापि विशेषं फलबलेनाहुः ॥ तथेत्यादि ॥ तथेत्यादि-
 र्भवन्तम् । तथाच भगवति प्राकट्यरूपैवाविर्भावशक्तिरिति न काल-
 तिरोभावे तस्यास्तिरोभावः, किन्तु भक्त्यैवेति तस्या विशदवर्णयैसा-
 द्ये बहिस्तिरोभवति, हृद्यं च प्रकटां भवति । चेतसो वृत्त्यन्तरे जाते
 भक्तिः, संस्कारात् सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति तदा तन्तिरोभवतीत्यर्थः ।
 इदमेव पञ्चाध्याय्याम्-आत्मा यावत् प्रपञ्चोऽभूदिति कारिकाया निरू-
 पितं ज्ञेयम् । नन्वत्रतारेषु कालेनाविस्तिरोभावी दृश्यंते इति नायं
 नियम इत्याकाङ्क्षायामुक्तस्य तात्पर्यकथनमुच्येनाहुः ॥ न त्वित्यादि ॥
 तथाच अमंगलानि निवृत्तये असुरद्वयैऽपि कार्यान्तराद्यापि यद्वा प्रादु-
 र्भावस्तदापि घचनान्तरयत्नेन भक्तिरेवाभिव्यञ्जिकाऽप्यधेया । यथा
 भगवतो नृकेसरिणः प्रादुर्भावे प्रहादस्य । अत एवोद्धवैः, स्वशा-
 स्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्चमानेष्वनुकम्पितात्मा * परायणेशो महर्षि-
 शयुक्तो ह्यजाऽपि जातो भगवान् यथाग्निरित्यहं प्रपञ्चेऽर्पिता कृपे-
 याद्यतारहेतुत्वेनोक्तैत्याद्यनुमन्धेयम् । तथाचासुरव्यामोहेऽपि भूमि-
 मार्त्तविधमक्तानिष्टमक्तिरोभाव एव हेतुरित्यपि बोध्यम् । एवं
 मूलरूपाद्याविर्भावतिरोभावौ समर्थयित्वा कार्यरूपस्य तौ चक्षुमा-
 हुः ॥ अन्वेष्येत्यादि ॥ अर्थो निगदव्याख्यात एव । साधनकोट्याद्यद्य-
 देशपि प्रवेशेन जीवाविर्भावतिरोभावाद्यप्युक्तप्रायौ हेतौ । उपादाना-
 नुगतां शक्तिमुपादेयेऽपि बोधयितुं तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यान्तरा-
 नाधारत्वमेव कार्यस्योत्तरावधित्वप्रयोजकं रूपमिति बोधयितुं चा-

दुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ यद्येत्यादि ॥ एतेन, अज्ञानं नष्ट-
यद् ब्रह्मकारणं शंकरोऽब्रवीदिति * कल्पतरुककमनुमतं ज्ञेयम् ॥ तिर
इत्यादि ॥ तथाच तिरोभविष्यामीति मूलेच्छया कार्यनाशकत्वेना-
ऽभिमतेषु कार्यतिरोभाविका भगवच्छक्तिस्तया बहिः स्थितं कार्यं
कारणेऽन्तर्भाव्यते स तिरोभावो नाशादिशब्दैरुच्यते । तत्संसर्गब-
कार्यस्य नश्वरत्वम् । तत्र नाशकसामग्रीकोटौ प्रविष्टस्य क्षणस्य
तिरोभावे तद्विशिष्टो नाशोऽपि तिरोहित इति न नष्टे नश्यतीति व्य-
वहारः । यस्तुनि विकाराऽनङ्गीकारादेव निवृत्तेश्वरमसमयसंसर्गि-
भावविकारत्वम् । शेषं पूर्ववदेव । ध्वंसस्याभावत्वं तु पूर्वमेव निर-
स्तम् । कार्यस्य लोके पुनरुन्मज्जनाभावस्तु तथेच्छाभावात् । त-
स्यां सत्यां पुनरुन्मज्जनमपि । आश्रमवासिके तयोक्तेः । तदेतद्
विद्वन्मण्डने विस्तृतमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । कार्यभगवत्तिरोभा-
पयोर्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ परमित्यादि ॥ नियमव्यभिचारभाशङ्का-
ऽऽहुः ॥ दाहेत्यादि ॥ एवञ्च यथा, अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने स-
मागमः * नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधेत्यादिर्भाव-
शक्तिस्त्रिविधा । तथा नाशनिर्गमाप्राकट्यभेदेन तिरोभावशक्तिरपि
त्रिविधा । तत्र जडे कालभेदेन त्रिविधे अपि द्वे, जीवे समागमो-
ऽन्तःप्राकट्यं, निर्गमोर्बाहिरप्राकट्यमितिदेशभेदेन द्विविधे द्वे; भगवति
त्वेकविधे द्वे इति ज्ञेयम् । न तु विरुद्धधर्माश्रयत्ववदुत्तरोत्तरं हा-
सः । तस्याकारः कमलमुकुलवत् । अनयोस्तु तरुवज्ज्ञेयः । दाहादौ
रूपान्तरदर्शनादुच्यते धर्माद् धर्मिसिद्धिपक्षे हृदि कृत्वा पक्षान्तरमा-
ऽऽहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

वृद्धिर्निपरिणामश्च तथाऽपक्षय एव च ॥

पूर्वरूपतिरोभावो द्वितीयस्यादिमस्तथा ॥

उभात्रेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरितौ ॥ १४१ ॥

परिमाणोधिक्यतश्च वैजात्यान्न्यूनभावतः ॥

मनश्चान्नमयं वेदे तदस्माकमथापि वा ॥ १४२ ॥

पोषितत्वात्तदज्ञेन तद्रूपेणोपवर्ण्यते ॥

एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ॥

प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४३ ॥

वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाह ॥ वृद्धिरिति, द्वाभ्याम् ॥ वृद्धाव-
ग्रिमरूपं परिमाणतोऽधिकम् । अपक्षये न्यूनम् । विपरिणामे वि-
जातीयमिति विशेषः । एवं कार्यरूपं निरूप्य वेदविरोधपरिहारा-
र्थमाह ॥ मनश्चाक्षमयमिति ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः
प्राणः, तेजोमयी वागिति श्रुतेः । अत्र चाहङ्कारकार्यत्वेन मनो
निरूपितम् । तत्र सिद्धान्तद्वयं वेदनिरूपणप्रकारादवगम्यते । त-
दाह ॥ तदस्माकमिति ॥ अथवा पञ्चदशोपवासाः कारिता इति ।
अन्नेन पोषणमेवाभिप्रेतम् । एवं सर्वत्र प्रकारभेदे समाधानमिति दि-
शति ॥ एवमिति ॥ अनेकाश भगवान् कार्यं करोतीति सृष्टिभे-
दानामुक्तत्वात् तथा वा समाधानम् ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

ननु कार्यस्य सर्वथा भगवत्तुल्यत्वं चेत् तत्र भावपिकाराः
कथं हृदयन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।

वृद्ध्यादीनामित्यादि ॥ ननु पदसु विकारेषु द्वयोः परिहारे-
ऽपि हृदयमानरूपेण सत्ता अस्ति । सजातीयप्रवाहोर्त्पत्तिरिति
प्रवाहवैजात्यं विपरिणामः । सजातीयप्रवाहनाशोऽपक्षय इति प्रवा-
णां विद्यमानत्वात् कथं प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकानां च भगवद्रूपता
भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाहृत्यर्थः ॥ वृद्धावित्या-
दि ॥ तथाच परिमाणाधिक्यप्रयुक्तौ पूर्वस्वरूपतिरोभावद्वितीया-
धिर्भावो वृद्धिः । तन्न्यूनत्वप्रयुक्तौ तावपक्षयः । वैजात्यप्रयुक्तौ नौ
विपरिणामः ॥ यथा वृक्षसमुदाये घनमिति व्यपदेशो, न तु वृक्षाति-
रिक्तं घनम् । यथाच सप्तपदार्थो इत्यत्र भावाभावसमुदायः पदार्थ-
पदवाच्यस्तथा वृद्ध्यादिपदैस्तावप्युच्येते इति वृद्ध्यादीनामाधिर्भा-
वाद्यमित्यत्र तैः प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वादिहातिः । सत्तायास्तत्वादि-
भावात्मकरवमेवेति, न तथापि तथात्वमिति प्रपञ्चाद्भगवत्तुल्य-

त्वाद् भगवद्रूपत्वं निगद्याधमित्यर्थः । एवं पञ्चानां विकारत्वं ति-
 राकृते विशिष्टायाः केवलायाः सत्ताया अपि न विकारत्वं, भगव-
 द्दतिरेकाभावादिति निर्विकारतया भगवद्भिन्नत्वमधीनतया कार्य-
 त्वं च साधितम् । तेन, प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूप * इत्यादिना
 पूर्वप्रकरणे उत्पत्त्या निरूपितः शास्त्रार्थोऽस्मिन् प्रकरणे सर्वस्य
 प्रमेयस्य उपपत्त्या भगवत्त्वकार्यत्वयोः समर्थनेनासम्भवावनाविपरी-
 तभावनानिरासाद् दृढीकृतः । वेदादीनां भगवन्माहात्म्यनिरूपण-
 द्वारा भगवत्परत्वमिति च ॥ वेदविरोधमिति ॥ कस्मिंश्चिदंशे वेद-
 विरोधमित्यर्थः ॥ वेदनिरूपणप्रकारादिति ॥ साक्षात्सृष्टिप्रकारेषु
 एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चंति श्रुतौ मनसो भिन्नरी-
 त्योत्पत्तिकथनेन, छान्दोग्ये च, यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः
 पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति प्रतिज्ञाया-
 ऽन्नमयत्वकथनेन च प्रकारभेदादित्यर्थः ॥ तदस्माकमिति ॥ तथाचा-
 हङ्कारिकव्यतिरिक्तं यदस्मदादिमनस्तदेवाश्रमयमिति सिद्ध्यतीत्य-
 र्थः । अस्मदादिमनसोऽन्नमयत्ये मासाद्युपवासिनां निरञ्जानाममन-
 स्कतैव स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ अथया पञ्चदशेत्यादि ॥
 षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबाऽऽपो-
 मयः प्राणः पिबतो न विच्छेत्स्यत इत्याद्युक्त्वा आरुणिना श्वेतकेतोः
 कारिता इति तथेत्यर्थः । अत एव काण्डिकासमाप्तौ, यथा सोम्य
 महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तद् तृणैरुपसमा-
 धाय प्रज्वालयेत्तेन ततोऽपि घृह्णु दहेदेवं सोम्य षोडशानां कला-
 नामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् स्वाग्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि
 वेदाननुभवसीत्युक्तम् । एतेनैव प्राणवाचावपि व्याख्यातौ क्षेयौ । तृ-
 तीये समाधानप्रकारमाहुः ॥ अनेकधेत्यादि ॥ तथाच नात्र श्रुतिविरोध-
 गन्धोऽपीत्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ॥

सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ॥

अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४४ ॥

व्यवहारः संनिपातो गुणानां स च लौकिकः ॥

शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः प्राणिमात्रस्य सर्वतः ॥ १४५ ॥

तस्य त्रिविधरूपत्वान्नाममात्रेण सा प्रमा ॥

तस्माद्धेदादिरेवात्र प्रमाणं तच्च कीर्तितम् ॥ १४६ ॥

एवं प्रमेयं निरूप्य प्रसन्नवाधनिराकरणार्थं लौकिकमलक्षादेरप्र-
माणत्वमाह ॥ इन्द्रियाणामिति ॥ सत्त्वतोहेता बुद्धिः प्रमाणम् ।
सत्त्वप्रवृत्त्यावन्तःकरणं प्रमितिं जनयति । सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान-
मिति । अन्यथा सत्त्वलये सैव सामग्री भ्रमं जनयति । अतो-
ऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वमेव प्रमाणम् । तत्कार्यमेव प्रामाणिक-
म् । रजस्तु व्यावहारिकम् । तमस्त्वप्रमाणमेव । अतोऽन्यमिश्रणे
तारतम्येन वस्तुयाथात्म्यस्फुरणम् । अतो लोके चक्षुषः कदाचित्
प्रामाण्यं, कदाचिन्नेति व्यवस्थाभावात् लोकेन प्रमाणगणना नै-
यायिकादिभिरिव नास्माभिः कृता ॥ १४४ ॥ ॥ व्यवहारार्थं
कर्त्तव्येति चेन्नेत्याह ॥ व्यवहारः संनिपात इति ॥ न हि संनि-
पातकार्यं प्रामाणिकम् । तर्हि शास्त्रीयमपि संनिपातकार्यं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स च लौकिक इति ॥ औपधाज्जायमानो
भावो न संनिपातकार्यम् । अतः शास्त्रसिद्धेः । पूर्वसिद्ध एव संनि-
पातः । लौकिकत्वं ज्ञापयति ॥ प्राणिमात्रस्य सर्वत इति ॥ सर्व-
प्राणिताधारणो भावो व्यवहारो लौकिक एव ॥ १४५ ॥

तत्राऽपि सदसद्भेदाः मन्वीत्याह ॥ तस्य त्रिविधरूपत्वादिति ॥
उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदस्यैव वेदादेरेव प्रायाध्यात्
तदनुसारेणैव प्रमेयस्य निरूपितत्वाल्लौकिकोपरोधभावाच्च सर्वं
सुस्थम् ॥ १४६ ॥

प्रत्यक्षवाधनिराकरणार्थमिति ॥ यथा तन्नाशतरे पञ्चयद्वेषु-

स्त्रिद्वयादिसंख्याकानि प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते । तेषां बलाबलं शीघ्र-
 मन्यरगामित्वादिना आद्रियते, प्रत्यक्षस्य सर्वतः प्राबल्यं च । तथा-
 ऽप्यापि प्रत्यक्षस्य बलघत्त्वमुपगम्य प्रमाणगणनादरणीया । सर्वस्य
 नित्यत्वादिकं च प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्नादरणीयमित्याकाङ्क्षायां तस्य
 दोषत्वनिराकरणार्थमित्यर्थः । प्रमाणत्वे हेतुः ॥ सत्त्वप्रवृत्तावित्या-
 दि ॥ व्यावहारिकमिति ॥ व्यवहारोपयोगि । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं
 नाना भावानिति * गीतावाक्यादित्यर्थः ॥ अतोऽन्यमिभ्रणेत्यादि ॥
 गुणान्तरस्याप्रमाणत्वाद् गुणान्तरमिभ्रणे सत्त्वस्योत्तरोत्तरमपकर्षे
 सति न वस्तुपायात्म्यपुरणं, ज्ञानियत्रैकरूपा प्रमा, किन्तु रजःस-
 स्वानुगृहीतैरिन्द्रियैर्व्यावहारिकी प्रमा । रजस्तमोऽस्यां सत्त्वोपमर्दे
 संशयस्तत्रापि तमसो बाहुल्ये भ्रम इत्येवं जाप्रद्वृत्तौ जायन्त
 इति व्यवसाभावात् । एकनियतरूपताभावात् । लोकेन लोकानुसर-
 प्पन न कृतेत्यर्थः ॥१४४॥ ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ एकादशे प-
 ञ्चविंशाध्याये गुणानां केवलानां वृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्वहमिति
 ममेत्युद्धव या मतिः*व्यवहारःसन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियाऽसुभिरि-
 ति कथनात्तथा क्रियमाणस्य व्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात्सर्वमपि
 नाद्यदयकीत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ व्यवहारमात्रस्य तथात्व इत्यर्थः । ननु
 मनोमात्रादिप्रयुक्तत्वं शास्त्रीयेऽपि तुल्यमिति कथं तत्कार्यस्य नाप्रा-
 माण्यमत आहुः ॥ औपधादित्यादि ॥ त्रयोदशे मगधता, अहमित्य-
 न्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथेत्यादिना रजोवंगमोहितमनःकार्यस्यैव
 तथात्वोक्तेः शास्त्रीयस्य तत्प्रयुत्वाभावात्तथेत्यर्थः । तदेतदाहुः ॥
 लौकिकत्वमित्यादि ॥ १४५ ॥ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठेत्यादीनां पञ्चविं-
 शाध्यायवाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एतेन व्यवहारमा-
 त्रस्याप्रामाण्यं वदन्तो निरस्ता बोध्याः । मूले, तच्च कीर्तितमिति ।
 पूर्वप्रकरणे शब्द एव प्रमाणमित्यङ्गीकृतम् । तेन तद्विरोधि यदेव
 तदेव प्रमाणमतो न प्रमाणगणनाभावान्नूनतेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमालं हरिः स्वयम् ॥

सुपुष्पासार्गीतो व्यक्तः शब्दग्रह प्रकाशते ॥१४७॥

पञ्चाशद्दर्शनरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ॥

सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥१४८॥
वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ॥
द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥१४९॥
वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ॥
सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ॥
शक्तिसङ्गेषु च लोके विशेषख्यापकानि वै ॥१५०॥

वेदस्यापि प्रमेयत्वं वक्तुं प्रपञ्चान्तरमाह ॥ अपञ्चीकृतरूपं
हीति ॥ भगवान् पञ्चात्मको रूपप्रपञ्चकर्त्ता । अधिष्ठानं तथा क-
र्त्तुं वाक्यात् । कालः कर्म स्वभावश्च माया भगवांश्चेति । तथा
नामप्रपञ्चे नापेक्ष्यते, किन्तु सूत्रमात्रमत्र कारणम् ॥ स एष
जीव इति ॥ आसन्यरूपो भगवान् नामप्रपञ्चे हेतुरित्यर्थः ॥ त-
स्य सृष्टिप्रकारमाह ॥ सुषुम्णामार्गत इति ॥ तस्य व्यक्तस्यापि
ब्रह्मत्वमित्याह ॥ शब्दब्रह्म प्रकाशत इति ॥१४७॥ तस्यांशाना-
मपि पूर्णतेत्याह ॥ पञ्चाशद्र्णरूपश्चेति ॥ षोडश स्वराः, स्पर्शाः
पञ्चविंशतिः । यादयोऽष्टौ । सकारोऽन्तिमः । सन्ध्यक्षरत्वेऽपि पृ-
थगुपादानं भिन्नश्रुत्या । ज्ञातस्स्यात्पुपलक्षकः । अत्रावान्तरमे-
दा बहवः सन्ति । इव चिच्चतुःषष्टिर्वर्णाः, वचचिच त्रिषष्टिः ।
कचिदेकपञ्चाशद्, विपञ्चाशदिति । तथापि मुख्यो मातृकावि-
द्यायां सिद्धः पक्षः परित्यहीतः । वर्णाश्च नित्या व्यापकाः ।
सर्वेष्वपि देशेषु निरन्तराः । अनभिव्यक्तिस्यानेष्वपि विद्यमा-
नाः । भगवानिव सर्वत्रान्तर्गुक्ता अन्तर्लपाश्चाते च स्वभावत एव
बहुरूपाः । रूपतो भगवत्त्वमुक्तम् ॥ ४४८ ॥ भगवत्त्वप्रतिपाद-
नाय विशेषमाह ॥ वर्ण इति यथा सच्चिदानन्दभेदास्तथा वर्ण-

वाक्यपदभेदाः । तत्र वर्णा नित्याः । पदानि च ॥ वाक्यं लौकिकमनिसं, वैदिकं तु नित्यमिति विशेषः । तत्र हेतुः ॥ स्वयं हरिरिति ॥ १४९ ॥ अत्र केपाञ्चिन्मते पदान्येवार्थवन्ति, न वर्णा, न वाक्यानि । वाक्यान्पपीति केचित् । अस्मन्मते तु वर्णा अप्यर्थवन्तः । वेदाक्षराणि यावन्तीति वाक्यात् ॥ अतः प्रथममक्षरपदयोरर्थमाह ॥ वर्णाः पदानीति ॥ सर्वेषां वर्णानां सर्व एव वाच्यः । तथा पदानाम् ॥ तत्र हेतुः ॥ भगवद्वाचकत्वत इति ॥ भगवान् सर्वमिति । भगवान् वाच्य इति सर्वे वर्णाः, पदानि च सर्ववाचकानीति वस्तुस्थितिः । तथापि व्यवहारार्थं शक्तिसंकोचः कृतः । देशकालविभेदेनास्माभिरुच्चार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु, न त्वन्यमिति संकोचः । अतो लोके विशेषारूप्यापकानि जातानि । तत्र सूषः कूपो यूष इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारसिद्धये तथाङ्गीकारात् । अन्यथा अचर्प्रत्ययोदरयो न स्याद्, धातोश्च । नच तयोः पदसंज्ञा । विशिष्टयारेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य, नियामकत्वाद्वातिप्रसङ्गः ॥ १५० ॥

एवं रूपप्रपञ्चं निरूप्य नामप्रपञ्चनिर्णयार्थं प्रतिजानते ॥ वेदस्याऽपीत्यादि ॥ बलनिरूपणार्थं वेदस्य प्रमेयत्वं वक्तुमित्यर्थः । मूले, अपञ्चीकृतरूपमिति ॥ अपञ्च पञ्च सम्पादितं, न पञ्चीकृतं रूपं येन तादृशं सूत्रमात्रं महत्तस्ये यस्यावतारस्तद् आसन्यरूपम् अपहतपाप्मत्वात् स्वयं हरिः स्वामिन्नं तदस्वरूपं नामप्रपञ्चे कारणमिति शेषः । तदुपपादयितुमाहुः ॥ भगवानित्यादि ॥ नन्वधिष्ठानमिति गीतावाक्ये शरीरजीवेन्द्रियचेष्टादैवानि संख्याघटकानि प्रतीयन्त इति अवान्तरसृष्टौ तथाऽस्तु, न तु प्रथमसृष्टावपीति शङ्कनयामाहुः ॥ काल इत्यादि ॥ गीतावाक्येऽधिष्ठान शरीरम् । आदिसृष्टौ माया । कर्त्ता जीवः । तत्स्थाने भगवान् । कारणमिन्द्रियम् । तत्स्थाने कर्म ।

चेष्टाः कर्माणि । तत्त्वाने स्वभायः । तृतीयस्कन्धे ऊनप्रियो, देवं कर्म-
 विचिष्टमित्यत्र विविधचेष्टायुक्तात्वेन स्वभावस्य व्याख्यानात् । देवं
 कालः । देवस्यन्धित्वान् । एषा रूपप्रपञ्चव्यवस्यत्यर्थः । तद्वैलक्षण्यं
 नामप्रपञ्च बाहुः ॥ तथेत्यादि ॥ तत्र प्रमाणमेकादशस्कन्धाद्यद्वा-
 दाध्यायस्वभगवद्वाक्यमाहुः ॥ स एष जीव इति ॥ स एष जीवो वि-
 ष्वरप्रभृतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः * मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं
 माघ्रा स्वरो घर्ष इति स्थविष्ठः * यथानन्दः खे निलमम्बुक्ष्मा यलेन-
 दारुण्यधिमप्यमानः * अणुः प्रजानो हयिषा समिध्यने तथैव मे
 व्यक्तिरियं द्वि वाणीति द्वाभ्यां सर्वोऽपि नामप्रपञ्च उत्पत्त्या निरू-
 पितः । तत्र घोषेण हृदयाकारं प्रविष्टस्य जीवस्य सूष्टीच्छायशगम्य
 हरेर्मनोमयसूक्ष्मरूपभवनद्वारा माघ्रास्वरादिस्थूलवर्णात्मकतायां
 प्रलयविशेषेण स्नानविशेषाच्च घट्टिदृष्टान्तेन वैश्वरीत्वमुक्तम् । जीव-
 पदं चात्र जीवस्य मुख्योपाधिभूतो य आसन्न्य- सूत्रान्मा प्राणस्त-
 त्परम् । घायुर्वै गौतम तन्सूत्रं चायुना वै गौतम सूत्रेणायं स लोकाः
 परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दधानि भवन्तीति श्रुतौ तथा
 निर्णयात् । सूत्रं महानहमिति प्रयदन्ति जीवमिति पिप्पलायतवा-
 क्यसुयोधिन्वां च तयोक्तं । एकत्रिंशदध्याये च, शब्दप्रह्न सुषुप्तौघं
 प्राणेन्द्रियमनोमयम् * अनन्तपारं लक्षोभ्यं दुर्विगाहं समुद्रवत् *
 मयोपवृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिना * भूतेषु घोषरूपेण विलेपु-
 णैव लक्ष्यते * यथोर्जनाभिर्हृदयादूर्णामुद्भवंतं मुखात् * व्याकाशाद्
 घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा * छन्दामयोऽमृतमयः सहस्रप-
 दवीं प्रभुः * ॐकारव्यञ्जितस्पर्शस्वरोऽभ्रान्तःस्वभूषितम् * वि-
 चित्रभाषावितरां छन्दोभिश्चानुरुत्तरै * अनन्तापरां बृहतीं सृजत्वा-
 क्षिपते स्वयमिति सन्दर्भे च घोषवतः प्राणस्य ॐकारद्वारा स्पर्श-
 दिभूषितवाणीच्छब्दकथनाच्च । एवं सति तृतीयसुप्तौघाधिन्गु-
 दिशा प्रकाशरूपस्याधिभूतस्याविकृतस्य भगवद्गुणरूपज्ञानस्यैव उ-
 क्तरूपेण वेदरासीरग्रहणमानन्त्यं विराज इव । ततः शब्दशरीरविशि-
 ष्टस्य तस्यैव धीजतायां व्यष्टिरूपविकृतमानावाक्यात्पादकान्यमित्यतो
 न शङ्कन्तः कोऽपि ॥ सुषुप्तामार्गत्वं इति ॥ स एष इति वाक्यस्यावि-
 ष्वरपदस्यार्थोऽयम् ॥ तस्य व्यक्तयेत्यादि ॥ मे व्यक्तिरित्युपसंहारात् ।
 शब्दसुषुप्तौघमिति कथनाच्च तथेत्यर्थः । तथाश्च सूत्रमात्रो भगवा-

नेय द्यक्तः सन् शब्दप्रज्ञात्मा पेदह्य इत्यर्थः । तेन
 सिद्धवति । एतद्द्रव्यक्तिमागंस्य प्रज्ञापयत्यज्ञापनाय ३३
 ॥ १४७ ॥ तस्यांशेत्यादि ॥ प्रज्ञापयत्वात्करणाय विशेषान्तरम् ।
 व्यापूरणार्थमघान्तरांषाधीनाहुः ॥ षोडशेत्यादि ॥ अ आ इ ई उ ऊ
 ऋ ॠ लृ ॡ ए ऐ धां औ अं अः—इत्येवं स्वरानां षोडशत्वम् ।
 शेषं स्फुटम् ॥ यद्द्वय इति ॥ अनुनासिकादिनेद्वैर्यद्वय इत्यर्थः । अ-
 कारसूचितं पक्षान्तरमाहुः ॥ कचिदित्यादि ॥ आधौ शिक्षार्थामुक्तौ
 त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्यां षणांः शम्भुमते मताः * प्राच्येते संसृते चापि
 स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुया * स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविं-
 शतिः * यादयश्च स्मृता एष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः * अनु-
 स्वारो विसर्गश्च * फ * षौ चापि पराश्रयो * दुःस्पर्शश्चापि विज्ञेयो
 लृकारः प्लुत एव चेति । एतद्विषयेकश्च अ आ आ इ ई उ उ ऋ ः
 लृ १ ए २ ऐ २ औ २ औ २ । कादयो यादयश्च स्पर्शाः । यमाः—
 पलिकनी, चपलतुः, अग्निः, धनतीत्यत्र कस्यगघाकारास्तत्तदुपरिष्ठा-
 धियाः । अनुस्वारादयः प्रसिद्धाः । दुःस्पर्शस्तु, नमो बुन्दुभ्याय चे-
 त्यादी षेदे द्विरोष्ठरूपः प्रसिद्धः । एवं चतुःषष्टिः । लृकाराऽगणने
 त्रिषष्टिः । एकपञ्चाशत्पक्षश्च पञ्चाशदुपान्ते लृक्षरस्य निवेशात्
 द्विपञ्चाशत्पक्षो हाक्षरस्य पृथगुपादानात् । एवमनेकपक्षेषु पञ्चाशत्प-
 क्षाङ्गीकारे योजमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ पूर्वप्रतिज्ञातं पूर्णत्वं स्पष्टी-
 कर्तुं त्रैयाकरणनयायिकमताद् वैलक्षण्यं क्षापयितुञ्चाहुः ॥ षणांश्चे-
 त्यादिना ॥ भगवत्त्वेन सर्वस्य नित्यत्वेऽपि व्यवहियमाणकादिरूपेण
 नित्यत्वाय षणां इति बहुवचनम् ।

अत्राव्युत्पादनात्तन्त्रान्तरस्य बोधार्थमुच्यते । तत्र शब्दो
 नित्यो न चा, प्रलयवृत्तिर्न चा, स्वाधिकरणक्षणाधिकचतुर्यादिकक्षणवृ-
 त्तिर्न चेत्यादिविप्रतिपत्तौ तावद्वैयायिका आहुः । शब्दोऽनित्यः । उ-
 त्पत्तिविनाशप्रतीतेः । नापि धर्णरूपो नित्यः । उत्पन्नो गकारो विन-
 द्यो गकार इति प्रतीतेः । नच सोऽयं गकार इत्यथाधितप्रत्यभिज्ञाबलेन
 तस्य नित्यत्वं शङ्क्यम् । तदेवौपम्यमित्यादौ साजात्यमादाय प्रत्य-
 मिज्ञावदज्ञापि वक्तुं शक्यत्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्प-
 त्तिनाशप्रतीत्योरेव मानत्वात् । तादृक्प्रतीतिभ्यां विना प्रत्यभिज्ञाना-
 द्दर्शनात् । अत एवैतयोः प्रत्यभिज्ञावाच्यत्वं भ्रान्तित्वं च निरस्त-

२ । एतयोः प्रत्यभिज्ञावाच्यत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवैत-
 द्वाव्यत्यकल्पनायां लाघवाच्च । तस्मादनित्य एव शब्द इति ।
 तदेतन्मीमांसकादयो न क्षमन्ते । तत्र गुरवो व्यासैकगुणत्वेन,
 साक्षाच्च निःस्पर्शद्रव्यत्वेन नित्यत्वं शब्दमात्रस्यानुमाय, सोऽयं ग-
 फकार इत्यवाधितप्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्या नस्याप्रयोजनार्थं निरूप्य-
 न्ति । एवञ्च तथा पूर्वापरकालीनगकारयोरभेदसिद्धावर्थवलादेव तेषां
 नित्यावयम् । नच गफाराद्युत्पत्तिनाशप्रतीती प्रत्यभिज्ञाया वाधिकं ।
 तयोः परस्परया गकारादिव्यञ्जकत्वाव्याद्युत्पत्तिनाशविद्यमानत्वात् ।
 नच प्रतीत्याः साक्षाद्गकारादिगतत्वेनैवानुश्रवसापात्रैवमिति वा-
 च्यम् । तस्य भ्रमत्वात् । प्रत्यभिज्ञया तदुवाच्यत् । नच गत्वादि-
 जातिगतमेव नित्यत्वं स्यात्त्रयसमवायरूपेण परम्परासम्बन्धेन ग-
 फकारे भासत इति प्रत्यभिज्ञाया एव साक्षान्वादेशे भ्रमत्वमस्तु ।
 यद्यपि द्विनिगमनाविरहस्तथापि नाशोत्पत्तिविषयस्य प्रतीतिद्र-
 यस्य भ्रमत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञामात्रस्य तथात्वकल्पने ला-
 घवादिति वाच्यम् । अभिव्यञ्जकत्वाव्याद्युत्पत्तिविनाशस्योभयवादि-
 संमतत्वात् । तावतैव निर्वाहे नानावर्णोत्पत्तिनाशकल्पनस्यात्यन्त-
 गुरुत्वेन घैपरिन्त्यात् । व्यक्त्यभेदप्रस्तव्येन सत्यादौ जातित्यसाश-
 फ्यवचनत्वाच्च । नापि प्रत्यभिज्ञाया आकृतिविषयत्व शक्यवच-
 नम् । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाद् द्विर्गोशब्द उच्चारित इति प्रतिपत्तेः ।
 द्वौ गोशब्दाविति प्रत्ययाभावाच्चेति शारीरकभाष्येऽपि व्यङ्ग्यापना-
 त् । नच परस्परविहङ्गानां तारत्वमन्दत्वादीनामेकत्र घट्टुमशफय-
 त्यात्तार-तारतर-मन्दमन्दतरादिरूपविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् । घर्णव्यञ्जकध्वनीनां नानान्यात् । तत्तद्गततारत्वादेरेव तदा
 तदा तत्र भावादुपपत्तेः । चायुज्यञ्जकत्वपक्षे तु नायुना यथाऽभिव्य-
 ज्यते तथा प्रतीयते । अटादिनाऽऽकाशवदिति तेषामेकव्यक्तिगत-
 म्बेनाङ्गीकारेण विरोधस्यैवाभावाच्चङ्कुर्या एवानुदयाद्य । नच ध्व-
 निषु तारत्वादिदर्शनाद्वर्णं च द्रव्यत्वपृथिवीन्वयोरिव तेषां व्याप्य-
 व्यापकभावाभावेन भाङ्कुर्यात् तारत्वादीनां जातित्वानुपपत्तिरिति
 वाच्यम् । तेषामखण्डोपाधित्वोपगमेनेष्टापत्तेः । नचैवं सति तारा-
 तारनरोऽय इति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतौ भागा-
 भावात् । शिखी वितष्ट इतिवत् तत्तद्विशेषणपुरस्कारेण प्रती-

त्युपपत्तेश्च । नच वर्णानां नित्यत्वे एकसाक्षात्कारकालोपर-
 साक्षात्कारापत्तिः सर्वेषां श्रोत्रसमवायस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् ।
 तत्र तद्व्यञ्जकविजातीयवायुसंयोगाभावात् तदनापत्तः । भवन्मते-
 ऽप्युत्पादकत्वेन तस्यायश्चकत्वात् । नच विजातीयवायुसंयोगस्य
 कार्यतावच्छेदकत्व-कविपयकप्रत्यक्षत्वयोर्विनिगमनाविरहेण गौ-
 रवात् कत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदभावेन लाघवाच्छब्दानित्य-
 त्वमेव ज्याय इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तौ विनिगमनाविरहस्य
 दुर्वारत्वात् । विषयतामभ्यन्धेन कत्वमर्थव कार्यतावच्छेदकताया
 घक्तुं शक्यत्वाच्च । नच कत्वादेरसण्डोपाधित्वाङ्गीकाराज्जातीनर-
 धर्मस्य च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकध्वनियमादत्ताऽपि कि-
 ञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव तस्य कार्यतावच्छेदकताया घक्तव्यत्वात् पुन-
 र्गौरवापान इति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभावात् । प्रामाणि-
 कत्वेऽप्यवच्छेदकगौरवाऽपेक्षया नानाशब्दनदुत्पत्तिनाशानां शब्द-
 स्य नाशं प्रति विशिष्य हेतुतायाश्च कल्पनासु गौरवभूयस्त्वेन श-
 ब्दानित्यत्वस्य कदर्यत्वात् । नच शब्दवृत्तित्वविशिष्टप्रातयोगितया
 नादयं प्रति विषयतया श्रावणत्वेन नाशकत्वमिति ध्वनिनाशशब्दे
 फलमानुगतनाशनाशकभावादेव वर्णस्यापि नाशोपपत्तेर्न हेतुना-
 ऽन्तरकल्पनगौरवमिति वाच्यम् । अथूयमाणशब्दे व्यभिचारणास्य
 कदर्यत्वात् । ध्वनिनित्यत्वाभ्युपगमेनोक्तनाशनाशकभावे माना-
 भावाच्च । यत्तु शब्दबोधं प्रति पदज्ञानं हेतु । पदं च घोत्तरटादि-
 रूपम् । तच्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरण-
 त्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वघटि-
 तमिति वर्णनित्यत्वपक्षे न सम्भवति । सर्वेषामेव क्षणानां वर्णाधि-
 करणत्वात् । स्रस्वपूर्वक्षणानादाय स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण-
 क्षणध्वंसाधिकरणत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रवेशात् । नच भव-
 न्मतेऽपि सर्वेषां क्षणानां स्वपूर्वक्षणोत्पन्नघत्वावच्छिन्नयत्किञ्चि-
 द्घाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादेतदसम्भव इ-
 ति वाच्यम् । अस्मन्मते तद्व्यवहारादिना निवेशेन दोषाभा-
 वादिति । तत्र । वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि घज्ञानोत्तरदृष्टज्ञानविषय-
 त्वं तत्त्वमित्युक्तदोषाभावात् । नचाधिकज्ञानाभावप्रवेशे गौरवमि-
 ति वाच्यम् । यथा भवन्मते तत्तद्व्यक्तित्वेनैव वर्णनिवेशो, न तु घ-

त्वादिना । असम्भवात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि घञानादीनां तत्तद्व्य-
क्तिरन्वैव निवेशतः साम्येन लाघवानपायात् । अतः पुनः पुनरुप-
पत्तिनाशादिकल्पनापेक्षया वर्णनित्यत्वमेव ज्याय इति ।

अन्ये तु—वर्णो नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति प्रयुञ्जते।
वैथ्याकरणास्तु—स्फोटाख्यमतिरिक्तं शब्दमङ्गीकृत्य तस्यैव
नित्यत्वमाहुः ।

तदेतदन्ये न क्षमन्ते । यथोक्तमुपवर्षमतानुसारेण शारीरक-
भाष्ये वर्णेष्वर्थार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनाऽनर्थिकेतिशावर-
भाष्येऽपि तथा । उचितं चैतत् । वर्णस्फोटस्थले वर्णेनैवार्थप्रतीतेः
पदादिस्फोटस्थले पूर्ववर्णगोचरस्वस्कारस्सहितचरमवर्णोपलम्भव्य-
ङ्ग्यस्फोटकल्पनापेक्षया तादृशवर्णेनैवार्थप्रतीत्यङ्गीकारस्य लघुत्वा-
त् । प्रत्यक्षानुरोधित्वाच्च । अनेकेषां वर्णानामेकबुद्धिविषयत्वं च
पङ्क्तिवत्तत्वेनादिदृष्टान्तेन तत्रैव व्युत्पादितम् । एवञ्च प्रामविशेष-
विशिष्टा वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयाः पदं स्युरिति तत्तत्पद-
व्येवस्यया वृद्धव्यवहारादिना तत्तत्पदेऽन्यस्तत्तदर्यावबोध इति च ।

आचार्यैस्तु स्फोटो न दूषितो, न वा प्रसाधितः । परन्तु द-
शमस्कन्धे गुणप्रकरणे वस्तुवैवस्तुतौ, दिशः षं स्फोट आश्रय इत्य-
श्रोक्तत्वेनानुमत एव । अयं च वैयाकरणमताद्भिन्नः । वाग्व्यञ्जकत्वेन
वर्णाद्यव्यङ्ग्यत्वात् । अस्य शास्त्रस्य कल्पनाशास्त्रत्वाभावेन शब्दैक-
शरणत्वात् । सिद्धे वर्णनित्यत्वे इन्द्रियदेवतावत् तस्याप्यादर-
णौचित्याद् वृत्तिनिराधे तस्य प्रत्यक्षाभावाच्चेति । सिद्धान्ते त्वे-
तावान् विशेषः । रूपवर्णप्रमथ्यपातिनो ध्वनेर्घटादिवर्चच्चरकालस्था-
यित्वात् तस्य वायुनाऽन्यत्र नयनमेव । तदस्माभिः प्रस्थानरतनाकरे
उपपादितम् । वर्णस्य तु कण्ठतात्वादिस्थानाभिघातजन्यो धातुः
स्ववलानुसारेण व्यञ्जनं करोति । ततो व्यापकं वर्णं व्यञ्जयन्नेव घ-
र्हिर्वायुदो गच्छति । अर्धवर्णं तु ध्वनिवद्देव । तत्र वर्णस्य पूर्वोक्त-
युत्वा मित्यत्वे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तिविनाशप्रतीत्यनन्तरभा-
वित्वे, तेनापि न तस्य विघटनम् । प्रत्यभिज्ञाया वर्णाभिव्यञ्जकान-
न्तर्यस्वापेक्षतया तादृशप्रतीत्यानन्तर्यानपेक्षित्वेऽपि अभिव्यञ्जकप्रती-
तिः । सामस्यन्तरेण स्थूलरूपनिराद्यानादानन्तर्ये तदपेक्षामिमानात् ।
तद्वर्णोऽव्यालितदीपनाशोत्तरं, सोऽयं सर्व इतिप्रत्यभिज्ञानवदव्य-

यद्विनोत्तरत्वलक्षणं च्यंसस्थले निरोमाद्यपदेनामिलापः कार्य इति ।
शेषं त्वनुगुणमेव ।

प्रकृतमनुसरामः । व्यापकत्वं विवृण्वन्ति ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥
एवं सिद्धे वर्णनित्यत्वे तेषां व्यापकताप्येककालावच्छेदेनानेकदेशो-
प्यनेकैरुच्चारणात् सिद्ध्यति । नच तेषां कण्ठादिस्थाननिर्देशात् परि-
च्छिन्नता । अशरीरिण्या आकाशायाण्याः शब्दे व्यभिचारात् । तदे-
तनुक्तं—सर्वेष्वित्यादि ॥ स्थाननिर्देशस्त्वभिव्यक्तिनिबन्धनः । व्या-
पकात्मवादिमते शरीरस्य वृत्तिलाभस्थानत्ववत् । ननु व्यापकत्वं
उच्चारणदशायां प्रदेशतोऽभिव्यज्येरन्न तु पूर्णा इति चेत् तत्राहुः ॥
भगवानित्येत्यादि ॥ अनन्तमूर्त्तित्वम्, अनन्तमूर्त्तयो वर्णा * इत्यत्राग्रे
गौणमुख्यभेदेन व्युत्पाद्यम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननु-
नासिकादिसंग्रहार्थमाहुः ॥ तं चेत्यादि ॥ एवं पङ्कधर्मप्रतिपादनता-
त्पर्यमाहुः ॥ रूपत इत्यादि ॥ मूले—तस्य नामत्रयमित्यत्र तस्येति
शब्दब्रह्मण इत्यर्थः । तेन सिद्धान्ते नाद् एव शब्द इति षोडशतम् ।
तच्च शब्दब्रह्मवर्णाद्यभिन्नमिति स्फोटवादो नाङ्गीकृतः ॥ १४८ ॥

ननु सर्वस्यैव वर्णजातस्य भगवद्रूपत्वे लौकिकवैदिक-
योरविशेषाद् वेदे आधिक्यं न सिद्धादित्याकाङ्क्षायां स्वरूपे विशेषं
प्रतिपादयितुमाहुः ॥ भगवत्त्वेत्यादि ॥

इति विशंपत्त इति ॥ वाक्यनित्यत्वेन त्रयाणां भगवद्रूपत्वाद्
विशेषः । मे व्यक्तिरियं हि वाणी * इत्युक्त्या लोकवेदसाधारण्येन
वैखरी मात्रस्य भगवत्त्वं प्राप्तेऽपि, एवङ्गदि*रित्यतिदेशाद् वैलक्षण्य-
मवश्यं वाच्यमित्यत एवमुक्तम् । अत एव च पारमर्षे सूत्रम्—अत एव
च नित्यत्वमिति । अखण्डवाक्यरूपत्वेन नित्यभगवद्रूपार्थसम्बन्ध-
स्य सार्वाधिकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः । तेन लौकिकशब्दा-
दुत्कर्षः स्फुटति ।

नैयायिकास्तु—वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमा-
नेन पौरुषेयत्वं वदन्तः शब्दस्याश्रुतरचिनाशित्वेन वाक्यत्वेन चा-
ऽनित्यत्वं वेदस्याहुः ।

सांख्यप्रवचने तु, न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः । न पौरुषे-
यत्वं, तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् । न मुक्तामुक्तयोरयोऽप्यतत्वात् । ना-
ऽपौरुषेयत्वाधित्यत्वमङ्कुरादिवादिति चतुःसुड्यां, तस्मात्तपस्तेपनात्

प्रयो वेदा अजायन्तेत्यादिधृत्या वेदानां कार्यत्वम् । ईश्वरानुष्ठीकारा-
न्मुक्तानामसङ्गत्वेन संसारिणां च युगपत्तुषादानानभिज्ञत्वेन वेद-
कर्तृत्वायोगारूपापौरुषेयत्वम् । अङ्कुरादिवदानेत्यत्वं चोक्तम् ।

जैमिनीयदर्शने तु, प्रथमस्य प्रथमपादान्तमं, उक्तं तु शब्द-
पूर्वत्वमित्यविकरणे चिन्तितम् । वेदाः किं पौरुषेया, न वेति सन्देहे
पूर्वोक्तरीतिकेन सामान्यतो दृष्टेन वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन सामा-
न्यतः कर्त्तारमनुमाय केचिदोश्वरं केचिद्धिरण्यगर्भं केचित् प्रजा-
पतिं कर्तृत्वंनाहुः । तथादि कर्त्ता कश्चित् स्यात् तदाये तातावि-
धौ विधादो नावकल्पेत । मन्वादिवत् कर्त्तुः स्मर्यमाणत्वात् । न हि
मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा कश्चिद्धिवदते । अतः स्मर्यव्यत्ये सत्य-
ऽस्मर्यमाणत्वाद्योभ्यानुपलब्धिबाधितं सामान्यतो दृष्टे न कर्तृसाधना-
थाऽल्ले भवति । न चातिजीर्णकूपारामादिषु विशेषास्मरणेऽपि यथा
सामान्यतो दृष्टेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिसत्थाऽप्येति वाच्यम् । विमतं
वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, आधुनिकाध्ययनव-
दिति प्रतिसाधनसत्त्वेन तथाऽत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच काठका-
दिस्तमाख्यातः पौरुषेयत्वमिति बाह्यवचनमपि बाधकम् । समाख्या-
याः प्रवचनमूलकत्वान् । अत एव तस्याः शाखाविशेषविषयत्वं यु-
ज्यते । तस्मादपौरुषेया एव वेदा इत्युक्तम् । एवञ्च, तस्मात्तपस्तेपा-
नादिति धृतिरपि न कार्यत्वं बोधयति, किन्तु प्रादुर्भावमात्रम् ।
नाप्यङ्कुरादिवज्जन्यत्वम् । निःश्वसितधृतिविरोधात् । तस्मादीदवरा-
ऽऽमत्वं वेदस्य सर्वप्रमाणाधिकृतम् ॥ १४२ ॥

एवं वेदस्य स्वरूपतो लौकिकवैलक्षण्यमुक्त्वा लौकिकशब्दा-
द्भेदे विशेषान्तरमर्थतोऽपि धक्तुं वर्णाद्यर्थे वदिष्यन्तो मत्तान्तरानु-
यादपूर्वकं स्वमतमाहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ अत्रेति ॥ त्रिविधशब्दमध्ये
केवाश्चिदिति नैथायिकादीनाम् ॥ केचिदिति ॥ एकदेशिनः । वाक्यं
तु श्रौतानुष्ठानपद्धतौ प्रसिद्धम् । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि
द्विजोत्तमैः * नावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति । अ-
त्राक्षराणां भगवत्प्रामत्वकथनेन भगवद्वाचकत्वमिद्वैवर्णा अप्यर्थ-
वन्त इत्यर्थः । नच वर्णपदेन चाद्यो प्राह्मण्येपामर्थवत्ताया अपि
संमतरवादिति वाच्यम् । उक्तवाक्यगतवाच्यत्वविरोधात् । तेषां प्राचा-
न्येन वाचकत्वे नमुच्यः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत्, च शोभ-

कारेण पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद् घर्णपदाभ्यां युगपत्-
 स्वार्थबोधने शाब्दबोधदौर्घट्यम् । क्रमेण बोधने च पटादिपदा-
 च्चारणे प्रथमोपस्थितेन पकारेण स्वार्थबोधे द्वितीयेन च स्वार्थबोधे-
 निराकाङ्क्षतायां पटाभ्योधादन्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रस-
 ङ्गाच्चेत्याशङ्कायां संपोचान्तरमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ पदेषु ॥
 घर्णानां तुल्यत्वेऽर्थाति ॥ पदावयवभूतानां केवलघर्णस्मरशत्वेऽपि ।
 नन्वेवं घर्णानां क्वचिद्धर्षस्थं क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीयाघर्णानामन-
 र्थकत्वमेव घरमित्याकाङ्क्षायां घर्णार्थानङ्गीकारे वाचकं तर्कमाहुः ॥
 अन्यथेत्यादि ॥ तथाच ययोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव त-
 याल्पवाचकत्वमियावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति । सङ्कोचे च व्यव-
 हारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति भाव ॥ १५० ॥

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ॥

देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५१ ॥

अनन्तमूर्त्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ॥

केवलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदतोऽथवा ॥ १५२ ॥

पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात् स्मारकं परम् ॥

विशिष्टं वाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम् ॥ १५३ ॥

पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ॥

पठवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५४ ॥

अवान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ॥

वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥

अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णे तथैव च ॥ १५५ ॥

तत्रापि व्यवस्थामाह ॥ तत्र व्याकरणादीनामिति ॥ १५१ ॥

न केवलं कोशादिरेव नियामकः, किन्तु चारो भाषाभेदश्च । अतः

सर्वमुपपद्यते । इदानीमुत्तरोत्तरवलिप्लवं वस्तुं पदे वर्णानामवाच-
कत्वम् । वाक्ये पदानामपिसाह । अनन्तमूर्चयो वर्णा इति । वर्णा-
नां गौणमुख्यभेदेन नामामूर्चित्वम् । तेन पदावयवभृता
गौणा इति नार्थवाचकाः, केवलाश्च वर्णा एकाक्षरनियण्ड्रादि-
भिर्व्यवहारेऽप्यर्थवाचकाः । तेषां पदत्वं वा प्रत्यपरहितानामर्थाज्ञा-
पकत्वात् ॥ १५२ ॥ तथा वाक्येऽपि पदं न वाचकम् । तर्हि
संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह ॥
सादृश्यात् स्मारकं परमिति ॥ वाक्यावयवभूतस्य पदस्य स्वत-
न्त्रपदतुल्यत्वात् पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य
कृतार्थत्वं वाक्यार्थो न तैर्जन्येत । आकाङ्क्षुदेवविशेषत्वान् । प्र-
कृतिप्रत्यययोरपि नैकार्थवाचकत्वं स्यात् । पदार्थकरणपक्षेऽपि
पूर्वपदानां निवृत्तत्वात् पुनरुपस्थानं केन वा स्यात् । अविद्य-
मानानां वा कथं बोधकत्वम् । वाक्यार्थसमाख्याविरांघश्च । अतो
वाक्यमेव वाचकमिसाह ॥ विशिष्टमिति ॥ स्वावयवैः स्वावय-
वार्थमिति चकारार्थः ॥ ४५३ ॥ वाक्यानामानन्त्यात् सङ्केत-
ग्रहो दुर्लभ इत्याशङ्क्याह ॥ पदान्तरप्रवेशेनेति ॥ घटमानयेति
वाक्याद् घटं शीघ्रमानयेति भिन्नम् । एवमानन्त्येऽपि न दोषः ।
तत्र दृष्टान्तः ॥ पटवादिति ॥ द्वितन्तुकपटात् द्वितन्तुकोऽन्यः ।
तयोत्तरत्वाऽपि । आरम्भारम्भकत्वात्स्यान्ङ्गीकारात् । तथा
अपूर्वत्वाद्वावयवार्थस्य पूर्वसंसर्गादुत्तरस्य भिन्नत्वम् ॥ १५४ ॥
तथा महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामवाचकत्वं, किन्तु पूर्ववत् स्मा-
रकत्वमेव । एवमवान्तरभेदेन सर्वं निरूप्य सम्पूर्णवेद एकं वाक्यम् ।
तदर्थोऽप्येक एवेत्याह ॥ वाक्यमेकमिति ॥ तात्पर्यदृष्ट्या तथात्वं
चारयति ॥ वाक्यार्थरूपधृगिति ॥ तथाऽवान्तरवाक्येषु अवान्तर-
वाक्यार्थरूपधृक् । एवमुत्तरत्वापि ॥ १५५ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम् ।
वर्णसमुदायः पदमिति । तथा सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थव-
त्ता सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीतिचेत्त्राहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥
तत्रेति ॥ सङ्कोचे । तथाच, शक्तिग्रहं व्याकरणापमानेत्याद्यभियुक्तो-
क्तावपि व्याकरणादीनामेव शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यव-
स्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैयायिकल-
क्षणं विवृत्तौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याङ्गत्वात्तदपेक्षया लौकिक-
कस्यास्य निर्बलत्वाल्लोकस्य व्याकरणायुपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽना-
दरणीयत्वम् । अन्यथा कल्पनैकशरणत्वे शास्त्रविप्लवापत्तिरिति
तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः । सं-
स्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा भाषाव्यवस्थापकानि वक्तुमाहुः ॥ न के-
वलमित्यादि ॥ तेन भाषायामपीश्वरकृतादेव सङ्कोचात्तेऽपि शक्त्यै-
व बोधका, न तु शक्तिभ्रमेण तत्र बोध इति ज्ञापितम् । वक्ष्यन्ति
चाग्ने । अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः. * शब्दभेदं वित-
नुते रूपेष्विव विनिश्चय इति । मूलयोजना तु—देशे देशे भाषा-
भेदैरनेकधोश्चारभ्यथा संस्कृते व्याकरणा देवत् तत्तद्देशिकव्यवहार-
व्यवस्थापक इत्यर्थः । एवं सति शक्तिसङ्कोचलक्षणे अर्थं भाषाश-
ब्दोऽस्मिन् देशे इत्यधिकं निवेद्य भाषाया अपि स लक्षणिय इति
तात्पर्यम् । तदेतदभिसन्धायाहुः । अतः सर्वमुपपद्यत इति । अत-
एव शक्तपदादिव तेष्योऽपि तत्तद्देशानां तेषु शृहीतशक्तिकानाम-
न्यदेशानां च पदार्थोपस्थितिदर्शनं युज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात्
पदार्थोपस्थित्यादिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वधिनिगमकस्याभावात् ।
पर्यायशब्देष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्कोचेन शक्तिसिद्धौ तद्ग्र-
हस्य भ्रमात्यसम्भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्यायत्वात् । अत्र वाधाभा-
वाच्च । नच तत्र लक्षणा । कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया
लक्षणाया अप्यसम्भवंनाशक्यवचनत्वात् ॥ १५१ ॥ ॥ एवं व्यव-
हारसिद्धिमुपपाद्य तदर्थमन्यद्व्याहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥ इत्याहे-
ति ॥ इदं भ्रमेयं साद्धेनाहेत्यर्थः । ननु केवलानां घर्णानां वस्तुगत्या
वाचकत्वमस्तु । पर व्यवहारानुपयोगात्तत्रादरणीयमित्यत आहुः ॥
केवलान्दत्तेत्यादि ॥ तथाच न घर्णार्थस्यानादरणीयतेत्यर्थः । ननु ते
विमक्तिमाज एव लोकं प्रयुज्यन्त इति न तेषां घर्णत्वेन रूपेणार्थव-

त्वमपि तु पदत्वेनेत्यतस्तदुपगम्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥
 निघण्टूवाधु कानाम् । एतेन धेद्वे वर्णानामक्षरत्वेन रूपेण मगवद्वाच-
 कत्वम् । अन्यत्र तु पदत्वेनेत्यापि योषितम् । न च सिद्धान्तमङ्गलिते-
 षामिति कपनेन तद्विज्ञानामेकाक्षरमत्पपादिरूपाणामर्थवस्तानपाय-
 सूचनात् । केवलानां पदावधयनाचाभावाच्च ॥ १५२ ॥ ॥ वाक्या-
 र्थवत्तां साधयितुं वाक्ये पदानां गौणानामेव सत्यमिति बोधयन्तो-
 ऽवयवभावे पदेऽप्यथाचकत्वमितिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ नर्हीत्यादि ॥
 वाक्यस्यावाचकपदघटितत्वे वाक्यावयवमूनानामवाचकत्वे भिन्नत्वे
 च कोशादी तदनिर्देशेन संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । अर्द्ध-
 जरतीयमदाभ्यां कृत गौरवं च स्यात् । नच यथा प्रमाकरमते द्वेषा
 पदशक्तिरनुमाधिका स्मारिका च कार्यान्विने जातौ च स्वीकृता,
 तथाऽनुमाधिकां केवलेषु स्मारिकां वाक्यावयवमूतेषूपगम्यैतेषु द्वि-
 निर्धिस्याः भ्रत्वानेन द्वारेण वाक्यार्थज्ञानं निराधाधमिति वाच्यम् ।
 तथाऽपि शक्त्यन्तरकल्पनकृतं गौरवं तु स्यादित्याशङ्काहेत्यर्थः ॥
 सादृश्यादित्यादि ॥ तथाच केवलेषु गृहीतस्य सङ्कृतस्य सादृश्य-
 महिम्नैवैतेः स्मरणात्तद्वद्वारा वाक्यार्थज्ञानसम्भवः । शक्त्यन्तरक-
 ल्पनाच्च न गौरवमित्यर्थः । नचैव सति गृहीतविस्मृतशक्तेस्ततः
 'शाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । तुल्यत्वात् । शब्दानित्यतायादि-
 भतेऽपि वाक्यार्थबोधावसरे शक्तिग्रहसामयिकपदत्वाभावाच्छक्ति-
 स्मारकसंस्कारोदयोऽर्हेतुत्वेन सादृश्यस्यैव पक्षव्यत्यादनेन तद-
 भावे हेतवन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् । नित्यताधादेऽपि स एवाय-
 मिति तेन स्वार्थबोधाजनने तत्र हेतवन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् ।
 ननु चक्रा पदार्थमवगम्य वाक्यार्थमवगमयितुं तानि वाक्ये प्रयुज्य-
 ण्ते । यदि तान्यनर्थकानि स्युस्तदा तेषां प्रयोगो नोपपद्येत । नच
 स्मारकत्वमपि ज्ञात्वा सदृशान्येव प्रयुज्यन्त इति शक्यत्वचनम् ।
 तस्यासिद्धत्वात् । अत इयं कल्पना व्यवहारं विरुणद्धीत्यत्रस्तत्सा-
 धनापार्थवत्ताङ्गीकारव्यापकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ वाक्यार्थ
 इति ॥ संसर्गरूपो वाक्यार्थः । तथाच स्मारकत्वात्ङ्गीकारे सकृदु-
 च्चारितानां तेषां सकृत्स्वार्थं गमयित्वा तथात्वे पदान्तरकाङ्क्षाया अ-
 भावात्तैर्वाच्यार्थः संसर्गरूपो न जग्येतेत्यर्थः । पदेऽप्यथ पदसमहो
 भिन्नः । अन्यथा पूर्ववाक्यार्थबोधने पदेषु युगपद्बुद्धिद्वयापत्तिः ।

पदाद्यथाकथयार्थयोर्थोच्चिके वृत्ती इति द्वयम् । दूषणान्तरमाहुः ॥ प्रकृ-
 तीत्यादि ॥ प्ररुनेः नार्थं प्रातिपाद्य कृतार्थत्वे प्रत्ययाकाङ्क्षाया अभा-
 वाद्भिन्नार्थतय स्यात्प्र र्थकार्थ्यम् । तथाच प्रकृतिप्रत्ययी सहार्थं हू-
 तस्त्वयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमश्च व्याहन्येतेत्यर्थः । ननु
 तर्हि माट्टामिमनः पदाधिकरणपक्षोऽस्तु । तथा सति पदानां कृतार्थ-
 त्वेऽपि पदापस्थापितपदाधिक्ये चाकथार्यो भविष्यतीति न कोऽपि
 दोष इत्यतस्तत्रापि दूषणमाहुः ॥ पदाधिक्यादि ॥ नन्वयं सति शक्ति-
 मत्पदज्ञानस्यैव शाब्दयोधे करणव्यमस्तित्याशङ्क्यायां दूषणान्तरमा-
 हुः ॥ चाकथार्येत्यादि ॥ समाख्याया यौगिकशब्दत्वात्ताक्यस्यार्थो-
 ऽभावे योगस्याप्रकृतेस्तथेति नाप्यपि पक्षः साधुरित्यर्थः । स्वकारेण
 चाकथार्यस्याशाब्दत्वं स्यादित्यपि समुचीयते । तथा सति चाक्षुषा-
 दिशब्दयत् करणोपाधिनिवन्धनः शाब्द इति व्यवहारोऽपि बाध्य-
 सेति च । एयं सति चाकथार्यवयवानामर्थोद्गीकारे दोषवाहुन्यात् स्मा-
 रकत्वपक्ष एव सार्ध्यायात् । एयञ्च यथा रूपमेदाभावेऽपि ह्रस्वावर्ण-
 स्य प्रक्रियादशायां विष्टतत्वं, प्रयोगे संश्रुतत्वमनुशासनानुरोधादङ्गी-
 क्रियते शाब्दिकैस्तथा यत्रा चाकथार्यतार्थमर्थवत्तां स्मरणेऽप्युच्चार-
 णदशायां तत्सदृशानि स्मारकान्येवाऽप्युच्यन्तीति लाघवाहोपासनाया-
 ष्चाङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः । तदेतद् हृदि कृत्वाहुः ॥ अत इत्यादि ॥
 विशिष्टमिति ॥ अचान्तरान्वयविशिष्टम् । अन्वयश्च विधक्षितार्थाद्य-
 बोधकः पदादिसम्यन्धः ॥ स्वाययवार्थमिति ॥ अचान्तरान्वयम् ।
 एयञ्च स्वाययवैरवान्तरवाक्यैः स्वाययवार्थमचान्तरान्वयं पदहा-
 क्यमेव तत्तत्कारकनिष्ठक्रियान्वयरूपस्य मुख्यवाक्यार्थस्य चाचक-
 मित्यर्थः फलति । चाकथप्रयोगं विना केवलपदेनान्वयायोधादन्व-
 यस्य पदलङ्घयामायात् । विशिष्टे शक्तिग्रहः प्रथमं भवतीति पक्ष-
 स्तु प्राथमिकशक्तिग्रहस्य नियमतो व्यवहारजन्यत्वनिराकरणादेव
 निराकृतः । नाप्यन्वयस्यार्थसंसर्गमर्यादालङ्घयत्वम् । संनिहितेऽन्वे
 गामानयेति चाकथे तदतिहायाद्वयोधापत्तेः । नापि पदसमभिव्या-
 हारलङ्घयत्वम् । तस्य संनिधिरूपत्वेन दूरान्वये श्लोकादौ तत्सत्त्वे-
 ऽप्यन्वयाबोधप्रसङ्गात् । नापि स्मृत्या तत्रापि पदसमभिव्याहारस-
 म्भवात्त दोष इति चाख्यम् । तथा सति बोधविलम्बादिप्रसङ्गात् ।
 अन्वयबोधस्याशाब्दत्वादिप्रसङ्गाच्च । नचेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तदोषा-

णामापत्तेः । तस्मान्नाकाङ्क्षाविमोपदकदम्बरूपवाक्यस्य योजनया परिष्कृतस्यैवान्ययोऽभिधेय इति वाक्यस्यैवार्थे इति सिद्धम् । एवञ्च शाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानवाक्यत्वेनैव कारणत्वमनुगतं बोध्यम् । वृत्तिमत्पदस्मारितपदार्थोपस्थितिः, आकाङ्क्षाघान्तरवाक्योक्तान्वयोपस्थितिश्च यथायथमघान्तरवाक्यमहावाक्ययोर्व्यापारभूते ज्ञेये इति दिक् । अत्रैवं क्रमो निष्पद्यते। पूर्व पदशक्तिं गृहीतवतो वाक्यश्रवणोत्तरं तदवयवभूतैः पदैः शक्तिग्रहजन्यसंस्कारोद्घोषे पदार्थस्मरणम् । ततोऽघान्तरवाक्यैस्तं व्यापृत्याऽघान्तरवाक्यार्थबोधस्ततस्तमपि व्यापृत्य महावाक्येन वाक्यार्थबोधो जन्यत इति ॥ १५३ ॥ वाक्यानामित्यादि ॥ शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिग्रहस्य सहकारितानियमाद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यपि वाक्यशक्तिग्रहस्य सहकारिता वाच्या । तत्र सङ्केतग्रहस्तु तुल्यम् । वाक्यानामान्त्येन तच्छक्तिग्राहकानुशासनकोशावाक्यशेषाणामभावात् । अर्थस्य काल्पनिकत्वेन पूर्वमदर्शनाद् द्रष्टुराप्तस्याभावेन तद्वाक्यस्याप्यशक्यवचनत्वात् । नानाविधक्रियाकारकविशेषणयोगेन वाक्यानामनन्ततया व्यवहारस्यापि तद्ग्राहकत्वात् । अत एव चित्तुत्तरप्यभावात् । नान्युपमानात् । यथा गोमहशपिण्डदर्शतोत्तरमुद्बुद्धमेस्कारस्यातिदेशवाक्यार्थस्मरणेनाऽप्ये गवयपदघाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छित्तित्वात् प्राथमिकशक्तिग्रहेऽतिदेशस्याशक्यवचनत्वात् । तस्माच्च वाक्यघाचकत्वं युक्तमित्याशङ्क्य सङ्केतग्रहसुलभत्वप्रकारमाहेत्यर्थः ॥ पदान्तरत्वादि ॥ पदान्तरप्रवेशेन कृत्वा घाच्यघाचके वाक्यार्थसहिते वाक्ये विशिष्टे यथायथम् अर्थान्तरपदान्तराभ्यां सप्रकारके सति पदवदित्यादि ॥ घटमानयेत्यादि ॥ अयमर्थः । पद वाक्यानामानन्त्यं भवतोक्तं, तदर्थान्तरप्रवेशेन पदान्तरप्रवेशेन वा । तथाऽऽद्यं तु न शक्यवचनम् । वाक्यावयवभूतैः पदैः पदार्थेषु स्मारितेषु तेषां स्मारिताध्यात् । पदास्मारितस्यार्थस्य तत्र प्रवेशे, गौरानीयतामित्यादावध्यक्षसामिष्यादिवशेनाश्वादिप्रवेशापत्तेः । नच द्वारं द्वारमित्यादौ पदास्मारिताया एव क्रियायाः प्रवेश इति वाच्यम् । तत्रापि समयादिविशेषवशेन संवरणाद्यवगमप्रदशायामपि शब्दस्मरणपूर्वकमेवार्थस्मरणस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । अतः क्रियादिवाचकपदान्तरप्रवेशेनैवानन्त्यं वक्तव्यम् । एवमानन्त्येपि तु न सङ्केतग्रहदौल-

श्यामित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां व्यवहारोपमानाश्यामिति चकतुमा-
 हुः ॥ तत्र दृष्टान्त इत्यादि ॥ तद्विपृण्वन्ति ॥ द्वितन्तुकेत्यादि ॥ धृतौ
 सत्कार्यत्वाद् इति तदनुयायिभिरारभ्यारम्भकत्वादानङ्गीकाराद् द्वि-
 तन्तुकपदात् त्रितन्तुकः पटोऽन्यः = कारणीभूतावयवसमुदायभेदा-
 द्भिन्न एव भवति । तथा त्रितन्तुकाद्यतन्तुकादिरपि । तथा तद्व-
 द्वाक्यार्थस्मान्वयरूपस्य पदार्थान्तरसंसर्गेण पूर्ववाक्यार्थापेक्षया
 नूतनत्वाद्युत्तरस्य संसर्गस्य पूर्वसंसर्गात् स्वरूपतो भिन्नत्वं, न तु
 विजातीयत्वेन भिन्नत्वम् । तथा सति यथैकत्र पटे गृहीतशक्तिकं
 पटपदमवयवभेदभिन्नान् पटान्तरानपि तथैव शक्त्या पटत्वेन रूपेण
 बोधयति तथैकं गोपदयुक्तं वाक्यमेकत्र गवान्धिते वाक्यार्थं वृद्ध-
 ष्यवहारेण तद्वाक्येन वा गृहीतशक्तिकं जातं चेत् सदा तददृष्टान-
 त्तेन पदान्तरप्रवेशकृतवाक्यान्तरमपि नानासंसर्गकान् वाक्यार्थान्
 बोधयिष्यतीत्युपलक्षणविधया यत्पदयुक्तं यद्वाक्यं तत्तदर्थान्वितं
 वाक्यार्थं बोधयतीति व्याप्त्या ततोऽश्यासदाल्लेन बोधयिष्यतीति
 न सङ्केतग्रहदौर्लभ्यमित्यर्थः । एवञ्च पूर्वं शब्दग्रहाणो घोपस्यैव व-
 र्णपदवाक्यसंज्ञावत्त्वं, न तु परस्परं भेद इति यत् प्रतिज्ञातमासीत्
 तदपि दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ १५४ ॥ ॥ ननु महावाक्येषु केषाञ्चित्
 पदानां विस्मरणेऽपि तदर्थान्वगतिर्देहयते । अतः पदार्थकरणपक्ष एव
 नाधुने तु वाक्यकरणपक्षः । महावाक्यार्थबोधनापत्तेरितिचेत् तत्रा-
 हुः ॥ तथा महावाक्येत्यादि ॥ तथाच तादृशस्थले महावाक्यार्थस्य
 तावतो नावगतिः । विचक्षितशब्दबोधस्य तदानीमदर्शनात् । घटं
 शीघ्रमानयेत्यादिषु स्वल्पवाक्येष्वपि शीघ्रपदास्मरणे शीघ्रानयना-
 भावस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वेन महावाक्येष्वपि तादृशबोधाभाव-
 ष्येष्टत्वात् । तस्मान्नायमपि दोष इति भावः । एवं वेदस्य प्रमेयत्व-
 कथनायोपोद्धातेन प्रसङ्गेन चावान्तरे यत्सर्वं निरूपितं तदुपसंहरन्त
 यच्च ब्रह्मभक्तिज्ञाते श्रमेयैकत्वे युक्तिमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ वाक्यमे-
 कमिति ॥ तथाचार्थकत्वादेकं वाक्यं वेदः ॥ एकवाक्यताप्रकारः पू-
 र्वमुपपादितः । लीलार्थत्वेन कर्मज्ञानबोधककाण्डयोः परस्पराकाङ्क्ष-
 त्वेन च । भगवत एकत्व च सर्वात्मकत्वेन । वाक्यार्थरूपत्वं च
 सर्वे वेदा इत्यादिश्रुत्या । एवं लौकिकवाक्यार्थतोऽपि विशेष उक्तः ॥
 उत्तरभाषीति ॥ पदे पदार्थरूपो वर्णं वर्णार्थरूप इत्यर्थः ॥ १५५ ॥ ॥

त्रयोऽपि वैदिकाभिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥

सादृश्येऽपि न वेदत्वं सादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ॥

अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मा तथा मतेः ॥ १५६ ॥

इदानीं लौकिकवैदिकयोर्वर्णादीनां वैजात्यमाह ॥ त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना इति ॥ उदात्तादिधर्मयोगाल्लोकव्यवहारवर्णादिभ्यो वैदिका भिन्नाः । क्वचित्काव्यादौ वैदिकतुल्यता भासते, तथापि न वेदत्वमिहाह ॥ सादृश्येऽपि न वेदत्वमिति ॥

लोकवेदाधिकरणं तु कल्पितमेव । जैमिनिना अनुक्तत्वात् । लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यात् । मयद्भूतयोर्भाषायाश्च । द्वयचञ्छन्दसि । सर्वत्र विभाषागोरिखादिमूत्रकरणाच्च । छन्दसि च लोकवेदयोः पृथग् निरूपणात् । अतः सादृश्येऽपि न वेदत्वम् । शूद्रादीनां वेदबुद्ध्या तथा पाठ एव दोषः ॥ १५६ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु सर्वेषां शब्दानां भगवद्रूपत्वाङ्ग्रे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामवसरसङ्ख्या पूर्वं वेदे विशेषं चक्षुत्माहत्पर्यः । कुतो भिन्ना इत्याकाङ्क्षयां मूले, मानेत्यादिनोक्तामुपपत्तिं व्याकुर्वन्ति ॥ उदात्तेत्यादिना ॥ एतेनोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णैः संक्रमो लोकस्य, न तु वेदेऽपीति स्थापितम् । स्वपादिहिस्तामच्यनिर्दीत्यादाद्याद्यादिघर्णानामेवोदात्तत्वादिधर्मयोगकथनात् । अत्रेदं संक्रमेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । धर्मयोगस्येच्छाविशेषप्रयुक्तोच्चारणाधीनत्वेन विधानवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् । नचैवमपि कश्चिन्मत्तानपायांश्च पूर्वोक्तदोषहानिरिति वाच्यम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैव मुख्यतया तस्य साहजिकत्वेन दोषाप्रसक्तोः । अत एव, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वत्यादिरपि सङ्गच्छते इति नेह विद्यादलेशः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ तथाच धर्मयोगमात्रेण लोकवेदशब्दयोगे न शक्यवचनः । तादृशानुपूर्वीधर्मादियोगनोच्चारितस्य लौकिककाव्यादिव्यवस्थापि वेदत्वापातादित्याकाङ्क्षयां तत्र तुल्य-

ताया धक्तुरिच्छाधीनत्वेन साहजिकत्वाभावात्त वेदत्वमित्याहेत्यर्थः । ननु, लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि घोषकः * इत्यादिना लौकिकयैदिकशब्दयोरभिन्नत्वं लोकवेदाधिकरणो भट्टवार्तिके प्रपञ्चितमिति तयोर्भेदो न प्रमाणपदवीमधिरोक्ष्यतोऽन्यत आहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ तत्कल्पितत्वे गमकान्याहुः ॥ जैमिनीत्यादि ॥ भाष्यादिति ॥ महामाष्यात् ॥ छन्दसीति ॥ अत्र लौकिकमिति सूत्रेण छन्दःशास्त्रे इत्यर्थः । तथाच सूत्रकारमहामाष्यपाणिनिछन्दःशास्त्रविरोधाद् वार्तिककारोक्तं प्रौढिवादमात्रमेवातो भेदो नाप्रामाणिक इत्यर्थः । ननु यदि वेदसाहस्येऽपि न वेदत्वं तदा तादृगानुपूर्वीस्वरादियोगेन तादृग्वाक्यपाठे शुद्रादेः पापं न स्यात् । तथा सत्यपशुद्राधिकरणं विरुद्धेत । अतो जैमिनिनैव तन्मुखेन लोकवेदशब्दयोरैक्यं सूचितम् । अतः शास्त्रान्तरविरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति चेत् तत्राहुः ॥ शुद्रादीनामिति ॥ तथाचापशुद्राधिकरणस्यैतदभिप्रायकत्वाद् व्याकरणस्मृतेश्च, तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोध्य व्याकरोदिति श्रुत्या श्रुतिसामानाधिकरण्यबोधनाच्छन्दसोऽपि तथात्वात् तद्विरुद्धं वार्तिककारोक्तमेव दुष्टमिति भावः । मूलयोजना तु—ततस्तस्माद्धेतोः, अन्यतः वैदिकभिन्नात् सदशवान्यात् तथा मतः तत्र वेदबुद्धेः पुंसोऽधिकारभेदेन धर्माधर्मौ शुद्रादेरधर्मो रथकारस्य पत्न्यादधर्मश्च स्यातामिति हेया ॥ १५६ ॥ ॥

प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ॥

दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ॥ १५७ ॥

हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात् सर्वत्र वाचकः ॥

पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः ॥ १५८ ॥

पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥

सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ॥ १५९ ॥

तथा वाक्यत्वानिष्पत्तेर्न दूषणमिहाप्यपि ॥

अथापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञानतः स्थितिः॥ १६०॥

विप्रलिप्तादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥

अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वास्ततः क्वचित् ॥

अतो वेदाद्यसंवादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥ १६१॥

एवं भेदं निरूप्य, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति यथाश्रुतसिद्धयर्थं सर्वत्र वेदे भगवानेवार्थं इत्याह॥प्रत्येकं पूर्णता वाक्य इति ॥ महावाक्यार्थरूप एव हरिः, नाऽवान्तरवाक्यार्थरूप इति निराकरणार्थं पूर्णता निरूप्यते॥शाखाभेदेऽपि॥शाखाभेदेऽपि पूर्णता । एवमुत्तरत्रापि । तदङ्गेषु प्रयानादिषु । इमे त्वेति मन्त्रमात्रे सिद्धयर्थेऽपि ॥ १५७ ॥ तत्र हेतुः ॥ तत्तत्स्वरूपेणेति ॥ पुराणानामपि वेदतुल्यत्वमभिप्रेत्याह ॥ पुराणे चेति ॥ वेदपुराणव्यनिरिक्तस्थले वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितो, न भगवद्रूप इत्यर्थः ॥ अतस्तत्र विश्वासेन, पुरुषार्थमिदं । संसर्गस्यापूर्वत्वात् । पदानुपूर्वानानात्वादिति हेतुः । कालिदासवाक्यानामपि बहुकालं स्थितिसिद्धयर्थमाह ॥ सर्वप्रतीतिनाशे तिष्ठति ॥ रूपसृष्टौ क्रियातः स्थितः । नाममृष्टौ ज्ञानेनेति ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

तत्र हेतुः ॥ तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ बुद्ध्या रचनां कृतोच्चारयतीति । यथा न्यायमने तदुच्चारितः शब्दस्तदैव नष्टः । सादृश्यभ्रमादेव तदीयव्यवहार इति । तथा सति तदीयत्वाद्यभावाल्लोके वेदे च महद् दूषणम् । न तथाऽस्मन्मते, निवृत्तत्वात् । उत्पन्नानां च बहुकालं स्थितत्वाच्चेत्याह ॥ न दूषणमिहाप्यपीति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ अद्यापीति ॥ २६० ॥ ॥ परं प्रामाण्ये विवाद इति वक्तुं तद्वेदानाह ॥ विप्रलिप्तादीति ॥ यत्र पुस्तक-

दोषाः सम्भवन्ति तदप्रमाणम् । व्यवहारस्ततोऽपि भ्रान्त इत्याह ॥
अप्रामाण्येऽपीति ॥ प्रमाणे वेदे अप्रामाण्यम् । अप्रमाणे प्रतार-
कवाक्ये प्रामाण्यमिति । एतद्वचनस्य प्रयोजनमाह ॥ अतो वेदा-
द्यसंवादीति ॥ १६१ ॥

एवमित्यादि ॥ शब्दमात्रस्य भगवद्रूपत्वेऽपि घेदे यो विशेष-
स्तद्व्योधनाय लौकिकवैदिकशब्दयोर्धजात्यमुपपादितम् । तदेतत्,
स एव जीव इति श्लोके घेदस्य गदेश्च भेदकथनात् सिद्धम् । तन्नि-
रूप्य अर्थेऽपि लौकिकाद्भेदं दर्शयितुं प्रणवधिकारस्य वेदस्याप्रयथा-
नामपि वाचकत्वं च समर्थयितुं गीतावाक्यतात्पर्यं प्रकटयितुं चाहे-
त्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य यथाश्रुतार्थसिद्धिरतितुर्घटा । यज्ञो वै
धिष्णुरिति घद् अघान्तरवाक्यार्थस्वरूपस्य भगवत्त्वात्प्रणादित्याश-
ङ्कया निवृत्त्यर्थं युक्तिमाहुः ॥ महावाक्येत्यादि ॥ पूर्णता निरूप्यते इ-
ति ॥ विजज्ञौ विजज्ञौ इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य इत्यादि-
षु तावद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मधित्वस्य विद्यासमाप्तेश्च व्योधनात्तथे-
त्यर्थः । तथाच वाक्यपूर्णतैवाऽन्तरवाक्यार्थस्य भगवद्रूपतायो-
धिकेति भावः । पूर्णतायां गमकान्याहुः ॥ शार्वेत्यादि ॥ अन्यथा त-
त्तच्छाखोक्तस्य ज्योतिष्टोमादेः फलाजनकत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ उत्तरत्रं-
ति ॥ तद्वान्तरे काण्डद्वये । तस्याप्यघान्तरे तत्तद्यज्ञतत्तद्विघातत्त-
द्वुपासनादिवाक्येषु तदवयवेषु चेत्यर्थः । एवञ्चावयवानां तत्तद्रूपभ-
गवद्वाचकत्वेऽपि खण्डशः प्रतिपादकत्वात्तेषां महावाक्यवाक्ये पू-
र्णे ब्रह्मण्येव तात्पर्यम्, अङ्गप्रतिपादकानां याग इव बोध्यम् । तेन
न श्रुतिगीतासुबोधिन्या अपि विरोधः । एवं पूर्वप्रतिज्ञाताया वाक्य-
वाचकताया आकारः प्रदर्शितः ॥ १६७ ॥ ॥ एवं पुराणेष्वनिदृष्टु-
माहुः ॥ पुणानामित्यादि ॥ तदर्थस्य भगवद्रूपत्वमाहेत्यर्थः । तथाच
शतकोटिप्रविष्टरे अष्टादशसु तत्सकन्धखण्डेसंहिताध्यायवाक्येष्व-
पि पूर्णतादर्शनात्तत्रापि तत्तद्रूपो भगवानेवार्थ इति तान्यपि सर्वत्र
वाचकानीति भावः । ननु वाक्यार्थः ससर्गरूपो जन्यत्वात् भगवत्त्व-
महंतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच पदानुप-
र्याः सदैकरूप्यात् संसर्गस्यापि सिद्धत्वेनानुपूर्वित्वाभावेनाजन्यत्वा-
त् तत्र भगवत्त्वमङ्गः, किन्तु लौकिक एव अन्य इति स एव तथेति

भावः । ननु जन्यत्वेऽपि घटादिवद् भगवत्त्वसिद्धेरभगवत्त्वक-
थनं नातीवोपयुज्यते इत्यत आहुः ॥ अत इत्यादि ॥ पदानामिति मू-
ले व्याकुर्वन्ति ॥ संसर्गत्यादि ॥ हंतुरिति ॥ उभयोः कल्पितत्वे हेतु-
रित्यर्थः ॥ कालिदासेत्यादि ॥ एवमथसहितयोर्वैदिकलौकिकवाक्य-
वैतन्यात्म्यम् उपपाद्य मतान्तरवैलक्षण्यार्थं प्रसङ्गलौकिकवाक्यानां
स्थितिप्रकारमाहेत्यर्थः ॥ सर्वप्रतीतीत्यादि ॥ तथाच यावज्ज्ञानं तस्य
स्थिरित्यर्थः । कथमेवमित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपसृष्टौ सत्यपि
ज्ञाने पदार्थनाशद्वंशनाशमसृष्टौ च तद्वैलक्षण्योत्तथेत्यर्थः ॥ १५८ ॥
॥ १५९ ॥ किंमत्र बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्र हेतुरित्यादि ॥ त-
थावाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ तथाच युद्धा रचनां कृत्वाञ्चारयतीति
युद्धरचनाप्रकारेण पदानां वाक्यत्वनिष्पत्तेः पदानि युद्धैव
लौकिकवाक्यरूपाणि जायन्त इति तत्राशे वाक्यनाशोऽप्युपचर्यत
इति युद्धैव स्थितिरिति युक्तमेवेति भावः । ननु वाक्यरूपशब्दानां
त्रिंशणावस्थायित्वाङ्गीकारे को दोषो येन तत्राद्रियत इत्यत आहुः ॥
यथेत्यादि ॥ लोके वेदे च महद् दूषणमिति । लोकं राजकीय-
वाक्ययोक्ता तद्वाक्यमनुकरोतीति व्यवहारापत्तिस्तेनानुकरणेन राज-
दण्डापत्तिर्दूतानां भण्डत्वापत्तिश्चेत्यादि । वेदे च यद्वाङ्मन्त्रैः
पूर्येथ फलसिद्धिरिति वाच्यम् । मानामावान् । अनेकशब्दकल्पना-
गौरवप्रसङ्गाच्चेति ॥ तदेवेति ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रकारं चेत्यर्थः ॥
१६० ॥ ॥ विवाद इति ॥ लौकिकवैदिकवाक्ययोस्तुल्यं प्रामाण्यं,
प्रबलनिबलभावो वेति विप्रतिपत्तिजन्यः स इत्यर्थः ॥ तद्वेदूनि ॥
अप्रामाण्यहेतून् पुरुषदोषानित्यर्थः ।
विप्रलिप्सादयस्तु, विप्रलिप्सान्प्रमप्रमादकरणापाटवाद्याः । तत्रान्यथा
ज्ञात्वा परप्रतारणायान्यथा कथनेच्छा विप्रलिप्सा । प्रमोऽतद्वति तद-
वगाहि ज्ञानम् । प्रमादोऽन्यमनस्कत्वम् । संश्लिष्टवाक्यत्वं करणापा-
टवम् । एवमन्येऽप्युद्धाः । तेषां संग्रहायाहुः ॥ यत्रेत्यादि ॥ ननु लो-
केऽपि विप्रलिप्सादिमूलस्यैव वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसंमतं, न तु
निर्दुष्टवक्तृकस्यापीति कथं सर्वस्याप्रामाण्यमित्यत आहुः ॥ व्यवहार
इत्यादि ॥ ततोऽपि भ्रान्त इति ॥ सन्निपातकार्यत्वेन भ्रान्तोऽपि विप्र-
लिप्सादिमूलकत्वात्त्यन्तं भ्रान्त इत्यर्थः । तद्विशदीकुर्वन्ति ॥ प्र-

माण इत्यादि ॥ घौद्धादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च लौकिकानां
प्रामाण्याभिमानात् तथेत्यर्थः ॥ प्रयोजनमाहेति ॥ अस्य प्रासङ्गि-
कत्वपरिहारायाहेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं घेदस्य प्रामाण्यं प्रमेयविचारेण
सार्धतम् ॥ १६१ ॥

वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ॥

अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तत्रैव दूषणम् ॥ १६२ ॥

भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥ १६३ ॥

नैतावता कृत्त्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ॥

प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥ १६४ ॥

संस्कारमात्रविलयादथ वा तद्विलीनता ॥

तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६५ ॥

अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ॥

शब्दभेदं वितनुते रूपेऽपि विनिश्चयः ॥ १६६ ॥

ननु वेदेऽपि दोषसम्भवाद् विचारेण तथा क्रियत इत्याश-
ङ्काह ॥ वेदे सर्वत्र नाधिक्यमिति ॥ अन्येषामपि वादिनां वेदे
नान्ये दोषाः, किन्त्वाधिक्यन्यूनते । सृष्ट्याद्यर्थवादा अधिकाः ।
मायानिरूपणाभावश्च न्यूनः । तदुभयं वेदे नास्ति । अतः पदप-
रिसागेनाधिकमेलनेन वा न वेदार्थो वक्तव्यः । अतो वेदवाक्य-
भेदाः अप्रामाणिकाः । लोके तु तत्र दूषणम् । लौकिकानां बहु-
दोषग्रस्तत्वात् ॥ १६२ ॥ ननु वर्णो नैतैस्तत्त्वाधिक्यं कुतो न भ-
वतीत्याशङ्काह ॥ भूतसूक्ष्म इति ॥ शब्दतन्मात्रारूपो ध्वनिः ।
वर्णस्तु नामसृष्टौ । उभयत्रापि शब्दपदप्रयोगः परम् । अतः सृष्टि-

भेदाभाधिक्यम् । ननु पदानां कथं नित्यता । प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गस्य निरूपितत्वादेखाशङ्काह ॥ प्रकृतीति ॥ ज्ञानार्थमेव विभागं
कल्पयित्वा निरूपिता, न तु तयोर्विभागो वस्तुतः ॥ १६३ ॥
॥ १६४ ॥ लौकिकवाक्यानां लयप्रकारयाह ॥ संस्कारमात्रवि-
लयादिति ॥ वस्तुनस्तु न विलयः । अथवा विलयाङ्गीकारश्चेत्सं-
स्कारमात्रविलयात्तद्विलीनतेत्यर्थः ॥ अयमपि पक्षो भगवद्वाक्येषु
नास्तीत्याह ॥ तदभावादिति ॥ ऋषीणां संस्कारस्य महाप्रलयप-
र्यन्तमवस्थानात् । एवं व्यवहारमाश्रित्यात्रान्तरभेदः शब्देषु नि-
रूपितः ।

वस्तुनस्तु सर्वं वेदतुल्यमित्याह ॥ अस्मदादिमुखेनापीति ॥ सर्वं
वाक्यं भगवत्कर्तृकमेव ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

नन्वित्यादि ॥ ब्रह्मवादे वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् पुरुषदोषस्त-
थापि सम्भवदुक्तिरिति तथा क्रियते । यद्यदंशे निर्दोषता तत्तदे-
वाद्रियते । अतः पूर्वोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्काहंत्यर्थः ॥ वेदेत्यादि ॥
तथाच वाक्यभेदस्य वैदिकैर्दूषणत्वाभ्युपगमात् तथा निश्चीयते ।
तत्र पौरुषेयत्वस्यैव दूषणतापीजत्वात् तेषां शेषत्वस्य सम्भावि-
तत्वात् । ननु वाक्यभेदस्य लोकेऽपि दूषणत्वाङ्गीकारात्तदं निश्चाय-
कमित्यत आहुः ॥ लोके त्रित्यादि ॥ १६२ ॥ सिंहावलोकनेन कार-
णित्यादि ॥ तद्विषयैर्वाक्यभेदे ॥ इति नन्वित्यादि ॥

कथनात् शब्दनस्वेऽस्यान्तर्भावोऽतो न तौ मुधेति भावः । एवं प्राप्त-
ङ्गिकं परिहृत्य, वर्णनित्यत्वस्य जैमिन्युपवर्षादिसंमतत्वात् पदानि-
त्यतामाक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ समादधते ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ भव्यु-
त्पत्तिपक्षस्य सूत्रकाराभिमतत्वात्तथा निश्चीयत इति भावः ॥ १६३
॥ १६४ ॥ ॥ लौकिकेत्यादि ॥ एवं पदानां नित्यत्वं साधयित्वा लौ-
किकवाक्यस्यानित्यत्वपक्षे तत्राश आवश्यक इत्यनन्तेषां लयप्रकार-

माहेत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादं व्यचहारं चाधिस्य पक्षद्वयमाहुः ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ संस्कारस्तु ज्ञानस्य वृत्तेर्वा सुक्ष्मावस्थेति वाक्यविषयकसंस्कारनाशे वाक्यबुद्धावस्फुरणात्तन्नाश उपचर्यत इत्यर्थः । तर्हि व्यचहारे लौकिकस्य वेदात् को विशेष इत्यत आहुः ॥ अयमपीत्यादि ॥ ननु तथापि न विशेषे भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन लौकिकवाक्यविषयकस्यापि तस्यानाशादिति शङ्कयामाहुः ॥ ऋषीणामित्यादि ॥ तथाचान्यविषयकः संस्कार ऋषीणां न तिष्ठतीति तथेत्यर्थः । ब्रह्मवादसिद्धान्तं वक्तुमाहुः ॥ एयमित्यादि ॥ अतो चिद्विज्ञायां सर्वं नित्यमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । एतेन, अथवा सर्वरूपत्वादिति पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

- वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ॥
- आकाङ्क्ष योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्माद्बुदीरिता ॥ १६७ ॥
- मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ॥
- तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥ १६८ ॥
- अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः ॥
- तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥ १६९ ॥
- पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ॥
- पदानि बहुशः सन्ति सुप्तिङ्मध्यविभेदतः ॥ १७० ॥
- तत्रासकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ॥
- तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७१ ॥
- फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः ॥
- प्राकट्येषत्तिरोधानतिरोधानैर्हरिर्बभौ ॥ १७२ ॥
- प्रवर्त्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित् ॥

कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैष प्रवर्त्तयेत् ॥ १७३ ॥

अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ॥

तथापि यतते कश्चित् क्वचिदेव हरीच्छया ॥ १७४ ॥

नन्वेवं सति किञ्चिद् वाक्यं युक्तं, किञ्चिदयुक्तम् । तत्र
 चाकाङ्क्षादयो धर्मा इति कल्पना कथमुपपन्नम् इत्याशङ्क्याह ॥
 वाक्यार्थयोग्यावयवैरिति ॥ रूपस्रष्टाविव नामस्रष्टानापि योग्या-
 ऽवयवैरेव पदार्थनिर्माणम् । तावतैव ते धर्मा अङ्गभावं प्राप्नुवन्ति ।
 एषाऽपि कल्पनैवेत्यर्थः ॥ १६७ ॥ तदेव साधयति ॥ मृदानो-
 टकनिर्माण इति ॥ यथा यथर्षीणां पुरातननानि वाक्यानि तथा-
 ऽऽधुनिकानामपि । अन्यथा वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् । न त्व-
 ऽपूर्वपदार्थः कश्चित्कल्प्यते ॥ १६८ ॥ उपसंहरति ॥ अर्थद्वारेति ॥
 लोकदृष्टयैव, न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं
 न विरुद्ध्यत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीत्यपि पदार्थनि-
 रूपकत्वाद् वाक्यं प्रमाणम् । वह्निना निश्चतीत्यपि उष्णजलेन
 सिञ्चतीत्यर्थो भवति । यथा गङ्गायां घोषः । प्रतारकवाक्यमेवा-
 सखादियुक्तमपि वाधितार्थत्वादवाक्यम् । तस्मात् सर्वमेव वाक्यं
 प्रमाणम् । यतः सा सरस्वती सर्वतोमुखी ॥ १७९ ॥ उपासना-
 र्थमाह ॥ पद्मद्वयमिति ॥ वागुरूपः पतिर्भगवान् । अधुना विकार-
 वत्पदानामर्थद्वयं निरूपयितुं भगवति भेदानाह ॥ पदानीति ॥
 सुवन्तावयवे तिङन्तत्वम् । विपरीतत्वं च क्वचित् ॥ १७० ॥
 तदेवाह ॥ तत्रासकरवालादीति ॥ तत्रेति पृथगपि सम्भवति ।
 करवालशब्दात् । करशब्दः पृथगपि । करवामेति तिङन्ते सु-
 वन्तपदद्वयम् । एवं सर्वत्रोदात्तम् । तत्र पदभेदः शास्त्रार्थः । तादृश-
 प्रयोगे फलमाह ॥ तदुदाहरण इति ॥ १७१ ॥ वृत्तीनां भेद-

कमाह ॥ फलार्थमिति ॥ रुदिलक्षणा नास्मत्सम्मता । गौणी च
 वृत्तिर्न गुणयोगात् ॥ किन्तूपचारत एव । तादृशधर्मिरूपेण ध-
 र्मिण एवोपचारात् । धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । एवं त्रैविध्ये
 हेतुमाह ॥ प्राकल्प्येति ॥ १७२ ॥ एवं शब्दगतान् धर्मान् विचार्य
 तस्य प्रवर्त्तकत्वमस्ति, न वेति विचार्यते ॥ प्रवर्त्तकत्वमित्यादिना ॥
 ब्रह्मवादव्यतिरिक्तेषु शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ कारण-
 ता * शब्दस्यावसीयते । तत्र पदूपहाः सम्भवन्ति—स्वरूप-
 म्, अभिप्रायज्ञानं, भावना, अभिधा, आज्ञा, इष्टसाधनताज्ञानमिति ।
 तान् सर्वानेकहेलया स्वमतेन दूपयति ॥ कृष्णस्यैव प्रवर्त्तकत्वं,
 न विध्यर्थस्येति ॥ काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः ।
 अव्यभिचारस्तु विध्यादीनां नास्ति । ननु दृश्यते—ममेष्टं ममैत-
 त्कार्यमिंसांदिज्ञानं कृत्वा प्रवर्त्तनात् कारणत्वमित्याशङ्क्याह ॥
 कार्यतादीति ॥ १७३ ॥ कुत एतदत आह ॥ अनिष्टमिति ॥
 इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तदा स्याद् यद्यनिष्टसाधनता
 ज्ञात्वा निवर्त्तेत् ॥ विपभक्षणे युद्धे द्रुपतेन प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा
 पापण्डमतेऽसाध्येऽपि मोक्षे प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो भगवानेव
 यथेष्टं यथैव प्रवर्त्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्त्तते । वस्तुतस्तु न
 किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यामस्यर्थः ॥ १७४ ॥

एवं सतीति ॥ तुल्यत्वे प्रामाण्ये च सतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥
 चाप्यावयवेषु ॥ आहृति ॥ कल्पनायां धीजमाहेत्यर्थः । पदार्थनिर्मा-
 णमिति ॥ लौकिकज्ञानस्य तदर्थस्य च बुद्धिकल्पितत्वात् तदङ्गमू-
 तपदार्थस्यापि नानानुपूर्वीकपक्षोच्चारणेन कल्पितत्वात्प्रधारणात् त-
 थैव वस्तुनिर्माणमित्यर्थः ॥ तावत्तवेति ॥ योग्यावयवरूपतामात्रेणैवे-
 त्यर्थः ॥ ते धर्मा इति ॥ आकाङ्क्षादय इत्यर्थः ॥ एषापि कल्पनैवेति ॥
 वस्तुमात्रस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यतया जन्यत्वाभावेन धर्माणामङ्ग-
 भावप्राप्तिरपि कल्पनैवेत्यर्थः । प्रसङ्गादाकाङ्क्षादीनां स्वरूपमुच्यते ।

तत्र व्याकरणपरिष्कृतप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारः पदे आकाङ्क्षा ।
 नच विभक्तिविशेषसमभिव्याहारमात्रं संति चाक्षयम् । जल भ्रम,
 आनीञ् सिप्—इति वाक्यादपि जलमानयेति षोष्वापत्तेः । नापि
 यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभि-
 व्याहारस्तादृशान्वयबोधे सा । केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पदसंज्ञा-
 यामनुशासनविरहात् । गर्भयच्छब्दत्वमिति स्थीकृत्य षोष्परिहार-
 ऽपि, घट टा, वारि भ्रम, आनीञ् सिप्—इतिवाक्यादपि षोष्वापत्तेर्बु-
 धारत्वात् । अनुशासनविरहेऽप्यर्थवत्तया पदतासद्भावात् । पदपरि-
 श्कारयानुशासनापेक्षार्यां तु तदीयपदसंज्ञानुशासनत्यागस्यानुचित-
 त्वात् । नापीच्छा । तस्याञ्चतनधर्मत्वेन शब्दे तस्या वस्तुमशक्यत्वा-
 त् । नापि श्रोतरि पदोच्चारणजसंसर्गाद्यगमप्रागभायः सा । तस्या-
 त्मनिष्ठत्वेन व्याधिपरणत्वात् । प्रागभावस्यैव विप्रतिपत्तान्वन तद्-
 पताया वस्तुमशक्यत्वाच्च । तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षे पूर्वोक्तकार्ष्णवाका-
 ङ्क्षेति दिक् । इयं च पदधर्मः । योऽप्यता तु विनक्षितकार्याऽन्वयानुकु-
 लत्वं वाक्यभावो वा । सा चार्थधर्मः । आसक्तिः, स्निग्धिः, अव्यव-
 धानेन स्वप्रतियोगिज्ञानं वा पदस्यैव धर्मः । यत्रापि निपुणतमराज-
 भृत्यादीनां पदस्निग्धिविरहेऽपि षोष्वा वृश्यते तत्र षोष्वा पदस्-
 निग्धिरस्त्येवेति न दांपः ॥ १६७ ॥ एतदेव स्पष्टयितुं ह्येतन्नं वदन्त
 आहुः ॥ तदेवेत्यादि ॥ वाक्यस्य युक्तत्वायुक्तत्वमित्यर्थः ॥ मृदेत्यादि
 मूलं त्वेवं योज्यम् । मृदा षोडशानिमाणे ष्टङ्गकरणं युक्तार्थबोधाय
 यथा न मते तथा आकाङ्क्षार्थितं पदमपि तादृशार्थबोधाय न मत-
 मिति । तथाच षोष्वाणुरोधेन आकाङ्क्षादीनामङ्गानां यत्र सद्भावात्पु-
 क्तमिति कल्प्यते । यत्र च तदभावस्तदयुक्तमित्युच्यते इत्येषा षो-
 ष्वानुरोधिनीकल्पनेति मिश्रमित्यर्थः । एतस्याः कल्पनायाः परस्पर-
 राभासत्वायाहुः ॥ यथावथेत्यादि ॥ तस्यादृष्टानुरोधित्वमाहुः ॥ अ-
 न्वयार्थेति ॥ घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिरूपेण वाक्यघटनेऽप्रती-
 ती हेतुमाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ १६८ ॥ ॥ एवं वाक्यानां युक्तायुक्तत्वे
 समर्थयित्वा आकाङ्क्षादीनामङ्गतायाः कल्पितत्वं समर्थयन्त आहुः ॥
 उपसंहरतीत्यादि ॥ तथाच वाक्यादर्थोपस्थितौ पदजन्यपदार्थस्मृ-
 तेर्द्वारत्वात् पदेऽआकाङ्क्षितार्थोऽप्यान्वयानामेव स्मरणान्वाकाङ्क्षादयो-
 र्गर्भयोः श्रोतृवस्तुष्यं पदेषु कल्प्यन्त इति पदधर्मत्वव्यवहार

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य
 सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थ-
 सूचने यत् सिद्धयति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥
 दशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रमायत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा
 अपि बाधकाभावाद्युत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्यस्तथनाकाङ्क्षितपद-
 समूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रा-
 माण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः ॥ यद्विनेत्यादि ॥ तथाचायोग्य-
 वाक्यमपि सेचकमूलत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति
 न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आस-
 त्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढा-
 र्थवस्तुषु तादृशसमयबोधुषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवंति
 प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम्
 अयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरि-या-
 शङ्कनयामाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य बुद्धिकल्पितत्वेन
 भ्रान्तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञान-
 मेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनुत्वादी नोच्यते, किन्त्वह
 एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रथमीदि
 भोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवा-
 क्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि
 व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्य-
 त्ववस्तुभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके
 शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवे-
 त्यर्थः । एवञ्चापाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति
 लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एवं विचारितस्य नाम-
 प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमितिर्थाः । उपासनायां सुप्तिङ-
 न्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरुह्य-
 मिति बोधितम् । वाचं धेनुमिति वत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एवं शुद्धप-
 दानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्त्तरिति विकारवत्पदानां
 यथा सृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ प-
 दानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं वस्तुं भगव-
 ति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहेत्यर्थः । मूले ॥ यद्गुर इति ॥ यद्गुनी-

त्यर्थः ॥ सुप्तिङ्मध्यविभेदत इति ॥ सुप् सुवन्ते मध्ये यस्येति सु-
 ध्मध्यं च तिङ्मध्यं च सुप्तिङ्मध्यं, तत्कृतविभेदादित्यर्थः । एवञ्च
 सुवन्तेऽपि तिङ्मन्तपदद्वयं कुरु भवेत्यादावूहामित्याशयेनाहुः ॥ एव-
 मित्यादि ॥ एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र पदभेदः शास्त्रार्थ इति ॥
 तथाच शास्त्रार्थत्वात् कथनमित्यर्थः । मूले ॥ ते भिक्षा अंशतः परे
 इति ॥ अंशतो भिक्षास्ते शब्दाः परे, विरुतत्वाद्यण्डपदेश्योऽतिरि-
 क्त इत्यर्थः । अग्रिमे मूले ॥ तत्र योगादिकल्पनेति ॥ श्लेषस्य नाना-
 ऽर्थाश्रयत्वादेकपदे केकन्मन्त्र्या नानार्थता सर्वत्र न निर्वहतीति तदर्थं
 श्लेषे योगस्य योगरूढेष्ट्यन्तरस्य च कल्पनेत्यर्थः । अत्रादिपदेन
 तात्पर्यवृत्तंरपि संग्रहः । मा मा वैदुर्ध्वऽसुरेया * इत्यस्य सुबो-
 विन्धां शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन प्रेक्षा वृत्त्यङ्गी-
 कारात् । नच लक्षणया चतुर्णां शब्दाः । लक्षणागौण्यास्त्वभेद इति
 तत्रोक्तः । मुख्यार्थयाधस्योभयत्रापि तात्पर्यात् । तेन शक्यसम्बन्धो
 गौण्या एव लक्षणम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥ ॥ फलार्थेत्यादि ॥ तथाच
 गौणी फलार्थम् आद्रियमाणा लक्षणा प्रोक्ता । चोऽवधारणे । उप-
 चारतः सैव गौणी प्रोक्तेति गौण्या एव फलमुपचारश्चेति भेदकह-
 यमित्यर्थः । तात्पर्यं च शक्त्यनिरिक्तत्वं सति प्रमुत्तितार्थप्रतीतिज-
 नकत्वमेव, न तु तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन व्यञ्जनाया
 अपि संग्रहः । वस्तुनस्तु भुष्या तात्पर्यं चेति द्वं एव वृत्ती इति सि-
 द्ध्यति । तात्पर्यं चा अन्तर्भाव इति लक्षणागौण्योरभेदपक्षोत्तरं तत्रै-
 योक्तेः । विशेषः प्रधानरत्नाकराद्वचनन्तव्यः । ननु कटिलक्षणाया
 अपि स्त्रायाव् वृत्तानां भेदः साहजिक एवाङ्गीकार्यो, न तु भेदक-
 कृत इत्याशङ्कनयानाहुः ॥ कटिल्यादि ॥ कुशलादिपदे कोशेन शक्तेरे-
 व प्राहणात् पदानां चारुतौ प्रवाहे वा शक्तत्वेन चित्रतुरगादौ च
 तदाकृतेः सत्त्वेन साकृप्यनिबन्धनया गौण्या व्यस्तघटादावपि सू-
 ध्मरूपेण धर्मिसत्रायाच्छत्रेव निर्वाहात् तथेत्यर्थः । गौण्यामपि
 काञ्चिद्विशेषमाहुः ॥ गौणीत्यादि ॥ तत्सिद्धिजातिस्साकृप्यप्रशंसालिङ्ग-
 भूमभिः * पङ्क्तिः सर्वत्र शब्दानां गौणीवृत्तिः प्रकल्पनेति पूर्वत-
 न्नोक्ता गौणी वृत्तिर्न गुणयोगात् तत्सिद्ध्यादिगुणयोगात्, किन्तु
 धिनेपस्तुत्यर्थोपचारत एव । तत्र हेतुः ॥ तादृशेत्यादि ॥ तादृशो,
 यजमानः प्रभर इत्यादौ यजमानादिरूपो यो धर्मो तद्रूपेण धर्मिणः

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वम्य
सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थ-
सूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥
दशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रमायत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा
अपि बाधकाभावाकुत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षितपद-
समूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रा-
माण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः ॥ यद्दिनेत्यादि ॥ तथाचायोग्य-
वाक्यमपि सेचकमूर्खत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति
न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आस-
त्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढार्थ-
वक्तृषु तादृशसमयबोधधृषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवति
प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र गोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम-
थयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापार्लटि-या-
शाङ्कनयामाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य शुद्धिकल्पितत्वेन
ज्ञान्तस्य च यथाहृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञान-
मेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वज्ञ-
एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तद्य तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि
भोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवा-
क्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाहत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि
व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्य-
त्ववक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके
शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवे-
त्यर्थः । एवञ्चाघाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति
लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एवं विचारितस्य नाम-
प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुसिद्ध-
न्तयोः पदत्वकथनादान्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरुद्घा-
मिति बोधितम् । वाचं धेजुमिति यत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एषं शुद्धप-
दानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्त्तरिति विकारत्वत्पदानां
यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ प-
दानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं चकतुं भगव-
ति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहेत्यर्थः । मूले ॥ बहुश इति ॥ गृह्णी-

विद्यावैजयन्ती

—०*०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं देवोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-
ऽऽचार्य श्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविद्वन्नाथ-
दीक्षिताऽऽत्मज महाराज गांस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवशापतंस
श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेनाप्रवीण उरु ६ घरके टीकेत
गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती
नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य
१) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको है । तासुँ
जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसुँ
मँगाय लें ।

विद्यावैजयन्ती संख्या (४)	४)
श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरस्तावली ।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मभूतवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आवरणसङ्ग्रहसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
ब्रह्मभूतवृत्तिः । भावप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

ब्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोक्तमर्शिका	१२)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	१)

दि०

- १ श्रीगोपालमन्दिर ब्रह्मगोपालभट्ट काशी
२ हरिदाम्बगुप्त श्रीलम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

प्रस्तरादेरेवोपचारात् तेन रूपेण धर्मैवोपचर्यते, न तु धर्म इति त-
थेत्यर्थः । ननु जमिनीये तत्सिद्ध्यादि सुत्रितमिति तद्वनङ्गीकारे तस्य
का गतिरित्यत आहुः ॥ धर्मैत्यादि ॥ वाक्यश्रवणोत्तरं प्रथमतो ध-
र्मैव धायत इति पश्चाद्भ्रमस्फुरणार्थं तथा सुत्रितमतो न तद्विरोध
इत्यर्थः । एवमत्र शक्तिस्तात्पर्यं गौणी चेति तिस्रो वृत्तयः स्वीकृ-
ताः। तद्भेदास्तु शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा इति नात्र प्रपञ्चिताः, प्रस्थानरत्ना-
करे केचनोक्ताश्चेति ततो ज्ञेयाः ॥ हेतुमिति ॥ प्रयोजकम् ॥ प्राकट्ये-
त्यादि ॥ तथाच लीलार्थमेवं भेद इति लीलैव प्रयोजिकेत्यर्थः ॥
॥ १७२ ॥ ॥ विचार्यत इति ॥ वेदाख्यस्य प्रमेयस्य घलज्ञानार्थं वि-
चार्यत इत्यर्थः। प्रवर्त्तकत्वमित्यत्र पदपक्षेषु, स्वरूपमिति = प्रवृत्तिपर-
चाक्यस्वरूपम् ॥ अभिप्रायज्ञानमिति ॥ तौकिकवाक्ये वक्तुस्तात्प-
र्यज्ञानम् । वेदे पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाऽभिप्रायज्ञानम् ॥ भावने-
ति ॥ आर्यातनिष्ठा आर्था भावना ॥ अभिधेति ॥ लिङ्निष्ठा शाब्दी
भावना भाट्टमते ॥ अङ्गोति ॥ नियोगः प्राभाकरमते । इष्टसाधनता
नैयायिकमते । अत्र घलचदनिष्ठाननुबन्धित्वमपि विशेषयन्ति । एवं
कार्यनापि वैयाकरणमतसिद्धा ज्ञेया ॥ ननु इश्यत इत्यादि ॥ तथाच
पदसु पक्षेषु पञ्चानामर्थानां पराहतिसम्भवेऽपि सर्वजनीनानुभवसा-
हाय्येन पष्ठस्य प्रवर्त्तकत्वमस्त्वित्यर्थः । एतदुत्तरं तु मूल एवोक्तम् ।
साध्यमसाध्यं वा नेति मूलयोजना ॥ १७३ ॥ ॥ सिद्धान्तितमर्थं
द्रढयितुं विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः ॥ इष्टसाधनतेत्यादि ॥ ननु तत्रेष्ट-
साधनत्वकृतिसाध्यत्वममादेव प्रवृत्तिरितिचेत् । सत्यम् । तथापि
स भ्रमः केषाञ्चिदुदेति, केषाञ्चिन्नेत्यत्र किं कारणमिति पृच्छामः ।
शब्द इतिचेन्न सर्वान् प्रति तुल्यत्वात् । अइष्टं चेन्न ईश्वरेच्छयैव
निर्वाहात् । यथेदं तथा श्रुतिगीतौ, अपरिमिता ध्रुवा * इत्यत्रान्यत्र
च प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् ॥ १७४ ॥

मिथ्या प्रलोभनं वेदे न क्वचित् कर्हिचिद् भवेत् ॥

तथैव कर्मविज्ञानं धर्मस्तेनैव नान्यथा ॥

साधनानि स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम् ॥ १७५ ॥

विद्यावैजयन्ती

—०*०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं देवोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-
 ऽऽचार्य श्रीमहाप्रमुननूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविठ्ठलाध-
 र्दाक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनायजीवशावतंस
 श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकैत
 गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उद्दाराधर्यमें यह विद्यावैजयन्ती
 नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य
 १) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य थाको है । तासुँ
 जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसुँ
 मैगाय लेयें ।

विद्यावैजयन्ती संख्या (४)	४)
श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अनृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्गण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
भणुमाष्यम । प्रकाशसहितम । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आधारभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । भावप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

व्रजमाषा

अष्टाशरटीका तथा सर्वोक्तमटीका	12)
श्रीवल्लभाप्रकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	1)
टि०	

१ श्रीगोपालमन्दिर ग्जगोपालभट्ट काशी
 २ हरिदासगुप्त चौखम्भार्चकृत सिराज बनारस

१०६६

विद्यावैजयन्ती ।

मास

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदेवाकर श्रीश्रीगुफुन्दराय
श्रीगोपाललालपद्ममेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविद्वन्नाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
धरणाश्रयर्षी रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या ५) न्योछावर १)

संघत् १९६५

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

वायः शास्त्रेऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजभी-
र्याय न्याययार्थवयो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्थः ॥

वेदे वेदाभ्यशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुह्यो
योगे योगीन्द्रबन्धो निजजननिधहोद्धारकृत कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥

काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकर सन्नापनिर्वापणे

धर्माभोजवने नवाम्बरमणिदांचो द्वपत्कानने ॥

सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपाधिबन्धुः पक्षे जने

भीमान् भाति विभुगुंर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

विद्यावैजयन्ती

—०#०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं देवांदारार्थं भाविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-
ऽऽचार्य श्रीमहाप्रभुनूज श्रीपूर्णपुण्योत्तमस्वरूप श्रीश्रीविठ्ठलनाथ-
कीक्षताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस
श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रदीप छडे ६ घरके टीकेत
गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें श्रीश्रीमहाराजने
स्वकीय निजसंयक भट्ट श्रीरामकृष्णशास्त्रीकूं वितीर्णं शुद्धावैत-
न्यविद्यामन्दिरनामपुस्तकालयकी भांडीसूं यह विद्यावैजयन्ती नाम
पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय हे । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्दे-
श्य याको हे । तासूं जिगकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सी
भागे लिखे पतेसूं मंनय लेंयें ।

१ विद्यावैजयन्ती सख्या (५) ५)

प्रति संख्या १)

२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । भावप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः । १)

ब्रजभाषा

भद्राक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका । १०)

श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका । १)

१ श्रीमुकुन्दरायजी की पेढी, श्रीजीवनजीमहाराजकी खालीमें

भूलेश्वरचकला मुम्बई ।

२ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालभट्ट काशी

न प्रवर्त्तयितुं शक्तास्तथाचिन्नरको न हि ॥
 लोकेऽपि राजादण्डादेरन्यथाविषयो न हि ॥ १७६ ॥
 प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः ॥
 नः विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिँस्तारतम्यं न चैव हि ॥ १७७ ॥
 अखण्डं कृष्णवत् सर्वं यथा तन्तु निरूपितम् ॥
 आत्मैव तदिदं सर्वं सृजते सृजति प्रभुः ॥ १७८ ॥
 प्रायते ताति विश्वात्मा हियते हरतीश्वरः ॥
 आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ॥ १७९ ॥
 इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ॥
 अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८० ॥

नन्वेवं सत्यर्थवादादीनां वैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह ॥ मिथ्यामलो-
 यनायेति ॥ वेदे कर्मादिष्वविद्यमानं फलरूपं न कोऽप्यङ्गीकरोति ।
 तेन सार्थकता स्यात् । किन्तु यथास्थितमेवाद ॥ अनः सर्वस्यापि
 स्वरूपप्रतिपादकत्वात्तैकवाक्यतासिद्ध्यर्थमपि प्रवर्त्तकत्वमङ्गीकर्त्त-
 व्यम् । तर्हि अवचनमेवास्त्वित्याशङ्क्याह ॥ तथैव कर्मविज्ञानमि-
 ति ॥ क्षिप्रकारिणीं देवतां ज्ञात्वैव कर्म कर्त्तव्यम् । स्तुतिरुत्क-
 र्पाधायकगुणवर्णनम् । तत्कर्माङ्गमेव प्रकरणात् । वपदकारो वै
 गायत्रिवै शिरोऽच्छिनत् । तस्यै रमः परापतत् । स पृथिवीं प्रा-
 विशत् । स खदिरोऽभवदिति खदिरस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा कर्म
 कर्त्तव्यम् । एवं सर्वत्र । अतो वेदे सर्वस्यापि स्वरूपप्रतिपादक-
 ताश्च प्रवर्त्तकत्वं, किन्तु सर्वस्यापि साधनं फलं चाह । तावन्तव
 प्रवर्त्तकत्वं यदि तदोमितं ब्रूमः । फलमुखमष्टचिश्चेत् सर्वानेव प्र-

प्रवर्त्तयेत् । ततश्च नरकादिकं न भवेत् । अतो दृष्टादृष्टारिष्टदर्शना-
 श्च वेदः प्रवर्त्तकः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ ॥ ननु भगवत्प्रवर्त्तना-
 पक्षेऽपि अयं दोषः स्यात्, परमरूपास्तत्त्वाद् भगवत्तत्त्वाऽऽह
 ॥ मेरको भगवानात्मैति ॥ सर्वेषामात्मत्वाद् यथासुखं मेरयतु, न
 कोऽपि दोषः । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्र . विस्तृतमस्माभिः ।
 तर्हि भगवान् स्वात्मानमपि कथमेवं मेरयति, समतयापि मेरणस-
 मर्थस्तत्राह ॥ न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्निति ॥ सर्वासु योनिषु
 सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तुल्यता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं
 पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदाचिज्जायमाना न स्यात् । रा-
 ज्यान्ते नरकं ध्रुमिति वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । तस्मात्
 फलं सर्वत्र समम् ॥ १७७ ॥ स्वरूपं च सममिति पूर्वमेवोक्तमि-
 त्याह ॥ अस्रष्टं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ आविर्भवतिरोभावावि-
 त्यत्र प्रमाणमाह ॥ आत्मैव तदिदमिति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ एवं
 पुराणवाक्यानि श्रुतिवाक्यान्वप्युदाहृत्य सञ्जीवान् प्रत्याह ॥ इति
 श्रुत्यर्थमादायेति ॥ एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमिति पूर्व प्रतिज्ञा-
 तत्वात् तच्छास्त्रं ब्रह्मवादः ॥ शिष्टानि मतानि मोक्षार्थमुत्पन्नानी-
 त्यवोचाम ॥ १८० ॥

धैर्यार्थमिति ॥ इष्टाद्यभावे प्ररोचनानुपयोगात् तथेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तमिति ॥
 प्रलोभन प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि नैकवाक्यनार्थमपि प्ररोचन-
 मभिप्रेयते तर्हीत्यर्थः । कर्मविज्ञानप्रकारं दिङ्मात्रेण दर्शयन्ति ॥
 क्षिप्रत्यादि, सर्वत्रत्यन्तेन ॥ तदिति ॥ ज्ञानम् . एतेन, विधिना त्वेक-
 वाक्यत्वादिनि जैमिनीयविरोधः परिहृतो धोष्यः । कर्माङ्गज्ञानविषय-
 प्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वस्य सूत्रपादत्वादिति । तथाचायमर्थः । वि-
 धिवाक्यादिश्रवणात्तर यत्र प्रवृत्तिस्तत्र विध्याद्यर्थबोधनद्वारेण भ-
 गवानेव प्रवर्त्तको, न तु विध्यर्थः प्रवर्त्तकः । अर्थवादीकस्तुत्यादि-
 कश्च कर्मतत्त्ववन्निवृत्तद्विरुद्धान्यनमस्वरूपं प्रतिपादयत् तद्वोधक-
 तयाङ्गभाव भजते, न तु प्ररोचनयेति ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ एवं वेद-

एष प्रमेयबलं विचार्य निर्णयं वक्तुं किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥
 अयमिति ॥ नरकादिमयनरूपः ॥ मूले, स्वात्मना मेरक इति संय-
 धः ॥ १७७ ॥ पूर्वमेवोक्तमिति ॥ शास्त्रार्थप्रकरणं, यत्र येन मनो यस्ये-
 ति वाक्योपन्यासेन तद्व्याख्यानानेन च ग्रन्थोक्तमित्यर्थः । एवमत्र,
 न विनोपोऽस्ति लोकेऽस्मिन्नित्यादिकारिकाद्वयेन यथायंथं प्रमेयप्रमा-
 णाभ्यां सर्वे भगवानिति निर्णयितम् । आत्मैव तदिति वाक्यं त्वेकाद-
 शशक्येऽष्टात्रिंशद्भ्याये भगवतोक्तं हेयम् ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

अतः परं वादिनां बहुत्वात् भाषिभिस्तैः किञ्चिदन्यथा आशङ्कता
 युक्तयश्चेत् पराभूयन्ते तदा एतन्मार्गीयं स्वमतस्थापनं कथं कार्यमि-
 त्यपेक्षायां स्थापनप्रकारमुपदिशन्त आशापयन्ति ॥ एवं पुराणेत्या-
 दि ॥ ननु पूर्वप्रकरणे, वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्युक्त्वा, उत्तरं पूर्व-
 संवेदवारकमिति प्रतिज्ञातम् । प्रकृते तु श्रीभागवतवाक्येन निर्णी-
 ते, न गीतयेति प्रतिज्ञाविरोध इत्याकाङ्क्षायाम्, अयमेव मह्यवाद् इति
 मूलं विवृण्वन्ति ॥ एकं शास्त्रमित्यादि ॥ महावाद्स्तु तत्र विभूति-
 विश्वरूपाध्याययोः स्फुटति । तथाचायमपि गीतोक्तनिर्णय इति न
 प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ॥ १८० ॥ इति प्रमेयप्रकरणम् ॥

एवमत्र प्रमेयप्रकरणे स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणेन, अहत्तनुः पर इत्या-
 दिपादोत्सोक्तयोक्तं विचारितम् । अतः परं भजनं सर्वरूपेषु फल-
 सिद्ध्या इत्यादिनोक्तं पुराणाद्यान्तरप्रमेयभूतस्वाध्वनफलतारतम्यं वि-
 चारणीयम् । किञ्चोपोद्घातप्रकरणे कर्ममार्गीविचारो जयन्याधिकार-
 कत्वात् पूर्वं न कृत इति मोक्षसाधनीभूतस्मृतिविचारोऽपि फलतो
 न कृत इति सोऽपि करणीय इति तद्वक्तुं फलप्रकरणमारभन्ते ॥

एवं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं न विदितसाधनमा-
 त्रेणैव फलं, किन्तु सर्वाङ्गसहितेनेति वक्तुं बहिरङ्गाणि निरूपयति ॥

वर्णाश्रमव्रतां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः ॥

तथैव विधिवत् कार्यः स्ववृत्त्यक्षेण जीवना ॥

आचारो वृत्तिहीनश्चेदर्हं फलति नाखिलम् ॥ १८१ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ॥

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ १८२ ॥
 शिलोज्ज्वृत्या संतुष्टः श्रौतं कर्माखिलं चरेत् ॥
 तपः स्वाध्यायनिरतां ह्यग्निहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८३ ॥
 स्मार्त्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ॥
 क्रमेण मुक्तिमाप्नोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८४ ॥
 एतस्य तारतम्येन मानुषानन्दतो द्विजः ॥
 अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् विन्दते क्रमात् ॥ १८५ ॥
 उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद् ध्रुवम् ॥
 तत्तद्रूपेण लोकेषु भांगान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १८६ ॥

वर्णाश्रमवतामिति ॥ उक्तेनैव प्रकारेण कर्त्तव्यम् । न त्व-
 ऽनुकल्पैः । तथा सति प्रत्यवायपरिहार एव भवति, न तु फलमि-
 त्यर्थः ॥ तथा स्वदृष्टपद्मेनैव जीवता सर्वं साध्यम् । ननु तावन्मात्र
 एव वैगुण्यमस्तु, किं सर्वनाशनेत्यत आह । आचार इति ॥ १८१ ॥
 वस्तुतस्तु न फलतीत्याह ॥ अनभ्यासनेति ॥ १८२ ॥ तर्हि कथं
 फलतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ शिलोज्ज्वृत्येति ॥ असन्तोषे तदपि
 व्यर्थम् ॥ १८३ ॥ तस्य बहु कर्त्तव्यं चेत् तदा अशक्यं भविष्य-
 तीति स्मार्त्तं कृताकृतमित्याह ॥ स्मार्त्तमिति ॥ एतादृशस्य फलं
 ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा सह मुक्तिः । श्रौतस्योत्तमनिष्ठायामेत-
 त्फलम् ॥ १८४ ॥ तारतम्ये फलाभावमाशङ्क्याह ॥ एतस्येति ॥
 श्रोत्रियस्वप्कामहनत्वं च तारतम्येन जायमानं तत्तत्फलसाधक-
 म् । ब्रह्मानन्दाऽक्षरानन्दः । चतुर्मुखपक्षे ततोऽग्रे गणनाभावात् ।
 एकस्यैव वर्षे वर्षे यदाधिक्यं चेत् क्रमेणैव सर्वमाप्नोति ॥ १८५ ॥

प्रत्येकपक्षे फलगतं शेषमप्याह ॥ उपान्त्वानन्दपर्यन्तमिति ॥ प्र-
कारमाह ॥ तत्तद्रूपेणेति ॥ १८६ ॥

एवं प्रमेयत्यादि ॥ एवं प्रमेयविचारे सर्वस्य भगवद्भिप्रत्वेऽपि,
यद्दृश्यां प्रजायेयतीच्छवा आधिदैविकादिभावात्तेन प्रकारेण ता-
स्तन्ययोधनपूर्वकं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं प्रमाणप्रकर-
णोक्तप्रमाणाऽनुरोधेप्रमेयमध्ये पूर्वकाण्डोक्तप्रमेयस्य धर्मस्य पूर्णतः
न्ध्रे निर्णीतत्वेऽपि अन्यथाव्याख्यातुमिस्तन्निर्णयस्य नष्टत्वेन तदुच्चा-
रस्य प्रतिज्ञातत्वाद्, न विहितसाधनेत्यादिनां कुरीत्या निर्णयोद्धारं
च वक्तुं बहिरङ्गानि स्मृतिपुराणोक्तानि तत्साधनानि निरूपयतीत्य-
र्थः ॥ मूले, वर्णाश्रमवर्तामिति ॥ तत्र वर्णा नाम, मुखंतोऽवर्ततं ब्रह्म
पुरुषस्य कुरुब्रह्म * इत्यादिषु भगवतो मुखपाहुरुपादेभ्यो जातन्धेन
उक्ता ब्रह्मज्ञप्रविद्ब्रह्माः । ते च देवताविशेषा उपतयनादिना देह
समापान्ति, निपिन्नाचरणादिना चापयान्तीति द्वितीयसुबोधिन्यां,
प्रज्ञानन क्षत्रभुजो महात्मा * इत्यत्र स्थितम् । तन्मया ब्राह्मणत्वा-
दिजातिवाद् प्रपञ्चितम् । आश्रमा अपि, गृहाश्रमो जघनत * इत्या-
दिषु जघनहृत्क्षःस्थलशीर्षभ्य उत्पन्ना गार्हस्थ्यब्रह्मचर्यवनवास-
संन्यासाख्या देवताविशेषा एवेति समानन्यायाद्ब्रह्मसंन्यासे । तत्र वर्ण-
ज्ञानमाचारेण । एकादशे वर्णान् प्रकृत्य, य आत्माचारलक्षणाः *
इति भगवद्वाक्यात् । भारत अजगरेऽपि तथा प्रतिपादनाच्च । वच्चा-
रस्तु स्वभावजं कर्म । शमो दमस्तपः शौचमित्यादिभिरेकादशे शी-
तार्यां चोक्तम् । एवमाश्रमज्ञानमप्याचारादेव । गृहस्थस्य क्रियात्या-
गो वतन्यागो घटोरपि * तपस्विनो प्रामवासो भिक्षोःसिन्द्रियलौ-
क्यता * आश्रमापसदा ह्येते खलवाश्रमविद्वम्बका * इति सप्तम-
स्कन्धवाक्ये विद्वम्बकत्वकथनेनाऽऽचारादेव तज्ज्ञानसिद्धेः । तद्वर्ता
धर्मस्तु—इत्याध्ययनदानप्रतिग्रहाध्यापनयाजतानीति पञ्च ब्राह्मणस्य ।
इत्यादित्यं क्षत्रियविशोः । शूद्रस्य द्विजादिशुभ्रयेति ।
सोऽयं अतिस्मृतिपुराणेषु यथादितो मुखे कल्पे येन प्रकारेणोक्तस्तथैव
कार्ये इत्यर्थः । तदेतद् प्याकुर्वन्ति ॥ उक्तेनेत्यादि ॥ फलव्य-
मिति पाठे, धर्माप्यं कर्मेति शेषो धोष्यः । नन्वनुपलपातामपि नत्रत-
शोक्तत्वान्मुख्यकल्पे किमित्प्राप्तः क्रियत इत्यत आहु ॥ तथा कर्ता-

त्यादि ॥ अन्यथा मुख्यफलनिरूपणं पृथैव स्यादिति भावः । नच देश-
कालबलाद्यपेक्षयाऽनुकल्पानां विधानात्तदनुसारेण करणेऽपि मुख्य-
फलभवनं शङ्काम् । तथापि कालादीनामङ्गानामयथात्वेऽनुकल्पमुख्य-
फलसिद्धेर्दूरत्वात् । एतेनानुकल्पैरपीदानीं मुख्यफलमङ्गीकुर्वन्तो
निरम्ताः । स्मृतिपादे वेदाचिरुद्गस्मृतेः प्रामाण्यस्य निर्णीतत्वात्तदुक्ता
जीविकापि धर्म उपकरोतीत्यङ्गान्तरभूतां तामाहुः ॥ तथा स्ववृत्त्ये-
त्यादि ॥ तत्र वणं वृत्तयस्तृतीस्कन्धस्य पष्ठे, यस्तेन्मुखत्वाद्गणानां मु-
ख्योऽभूद् ग्राहणो गुरुरि*त्यादिभिर्गुरुत्वक्षतदोषघातांशुश्रूपा रूपा
उक्ताः । यज्ञाताः सह वृत्तिभिरित्युपसंहारात् । एवमन्या अपि शा-
स्त्रान्तरादवगन्तव्याः । आश्रमवृत्तीस्त्वेकादशानुसारं प्राग्ने स्वयमेव
वक्ष्यन्ति । वृत्त्यभ्रावश्यकत्वे किञ्चिदाशङ्कते ॥ नन्वित्यादि ॥ सर्वना-
शेनेति ॥ सर्वधर्मवैगुण्यकृतसर्वफलानाशेन ॥ आचार इति ॥ आचारो
वर्णाश्रमयोः स्वाभाविको धर्मः । वृत्तिश्च तेषां स्वाभाविकी तत्तद्धर्म-
पोषकत्वेन तद्गभूता च । अन्यथा तस्य तस्य सा भोक्ता स्यात् । एवञ्च
वृत्त्यभावे स्वाभाविकधर्मव्यङ्गतायां तस्य कौण्ड्ये वर्णाश्रमलक्षण-
हान्या वर्णादिव्यपायेनाधिकारस्य कौण्ड्यादर्थे फलतीति तदभावा-
ऽर्थे सा आवश्यकीत्यर्थः ॥ १८१ ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ तथाच स्ववृत्त्य-
भावादेऽनभ्यासादिदोषचतुष्टयान्मृत्युरूपैति । स चात्यन्तविस्मर-
णरूप इति शरीरं पातयन् स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिं नाशयति । बुद्धिं ना-
शयन्नाचारं फलितुं ददाति । यदि दोषचतुष्टयं कथङ्कारं त्यजति
तदा तावन्मात्रवैगुण्येऽर्थे फलति । तथापि कालस्य दुष्टत्वेनाऽऽप-
त्यभावेऽप्यनभ्यासादिसम्भवात् फलाभाव एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥ तर्ही-
त्यादि ॥ यद्यपि कालवशाद्दोषसम्भवस्तथापि यावद्गणविभागोऽस्ति
यावद्देदः प्रवर्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् फलौ
युग इत्यादिवाक्यबलात् फलस्यावाच्यत्वे कथं फलतीत्याकाङ्क्षायां
चतुर्भिरुत्तरमाहोत्यर्थः ॥ तदपि व्यर्थमिति ॥ शिलोञ्जवृत्त्या परि-
तुष्टचित्त * इति, पण्डिता बहुवो राजन् यदुज्ञाः संशयच्छिवः *
सदसस्पतयोऽप्येक असन्तां पात् पतन्त्यथ * इत्यादिवाक्यात्तथे-
त्यर्थः । अथ शिलोञ्जवृत्तिपदं स्वस्ववर्णादिमुख्यवृत्त्युपलक्षणम् ।
मर्यादायां ग्राहणदेहं विना मुक्त्यभावस्य मुचुकुन्दप्रसङ्गे साधितत्वा-
द्, ग्राहणवृत्तिमात्रपर या । मूले, तपःस्वाध्यायनिरतपदं, धर्म महान्तं

विरजं ज्ञाण इत्यादिविशेषणार्थसंप्राहकम् । अग्निहोत्रादिपञ्चकपदं

वक्ति । अनापत्तौ फलावपि वृत्तित्यागस्यानभिधानात् । अतस्तदभावेऽपि ये फलमङ्गीकुर्वन्ति त एतेन निरस्ताः ॥१८३॥ अत्र किञ्चिदाशङ्कते ॥ तस्येति ॥ यथोदितकर्तुः ॥ कृताकृतमिति ॥ सर्वाधानपक्षस्यापि शास्त्रे सत्यात्तथेति वृत्त्यपेक्षया तदनाद्यशकमित्यर्थः । एतेन तस्याद्यद्यकर्ता वदन्तो निरस्ताः । एवमत्र साधनानां श्रुत्यादिपदवाधितप्रमाणप्रमेयाभ्यां, स्ववृत्त्यभेदतयादिना साधननञ्च निर्णय उक्तः । अत परं, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः * अथापरे मनीषिणः कर्मभ्यांऽमृतत्वमानश्रुतित्याद्यर्थसंप्राहकेन सर्वं जानन्न हरिमित्यनेन निर्विचिकित्सशाब्दानवदधिकारिसूचनात् तादृशा कृतानां साधनानां फलतो निर्णयं वदिष्यन्तां यथाक्रमेणेत्यादिनोक्तं फलं व्याकुर्वन्ति ॥ एतादृशस्येत्यादि ॥ तदिदं यत्किञ्चिन्न्यूनतायां नेत्याशयेनाहुः ॥ श्रौतस्येत्यादि ॥ १८४ ॥ तारतम्येत्यात् ॥ व्यङ्ग्यत्वे फलाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्किञ्चिन्न्यूनतया तारतम्ये तदाशङ्केत्यर्थः । मूले, एतस्येति ॥ सर्वं हरिरिति ज्ञानस्य । अत्र गमकमाहुः ॥ श्रौत्रियत्वंन्यादि ॥ श्रुतौ विशेषणद्वयस्य सर्वत्रोक्तत्वात् । फलवैजात्ये विशेषणद्वय एव तारतम्यमवश्यमभ्युपेयम् । तथाच यथा श्रौत्रियत्वाधिक्यं तथा तथाऽऽधिक्यं ज्ञानस्य । यथायथाज्ञानाधिक्यं तथातथा निष्कामत्वाधिक्यमिति तथेत्यर्थः । एवञ्चाऽकामहतत्वस्य मोक्षलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य मुक्तौ तारतम्यं वदन्तां माध्या भव्येवं व्यग्रस्यापिता बोध्याः । तदत्रस्यापरित्यागरूपमोक्षस्य पुराणप्रकरणे व्यवस्थापितत्वेनाद्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । न तु चिदवमायानिवृत्तरूपायां परममुक्तौ । लीलास्येषु तु भागवत्कृतमेव तारतम्यं, न तु साधनकृतमिति पुष्टिप्रवृत्तमर्थादायां स्थापितमतो न कोऽपि शङ्कालेशः । ननु श्रुतौ प्रजापतिपदेन विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलस्याप्युच्यते । ब्रह्मपदेन तु, यत्रैते प्रजापत्यानन्दा यकर्ता गच्छन्ति धर्मश्च तत्रिमित्तो ज्ञानं चैतद्विषयम् । अकामहतत्वं च निश्चिन्तय यत्रस एव हिरण्यगर्भे उच्यते इत्यङ्गाकारे अक्षरानन्दपर्यन्ततायां किं गमकमित्याशङ्क्यानाहुः ॥

चतुर्मुखेत्यादि ॥ तथाचाग्ने गणनाभावात्तदानन्दस्यान्तिमत्वाङ्गीकारे
 ब्रह्ममुक्तिबाधिके, वेदान्तविज्ञानेनि, ब्रह्मणा सह ते सर्वं इति धृतिस्मृती
 विरुद्धयेताम् । अतो ब्रह्मानन्दपदेनाक्षरानन्द एव ब्राह्म इत्यर्थः । एव-
 मत्र साधनतारतम्येन फलतारतम्यमुक्तम् । तत्र साधनतारतम्यं
 द्वेषा- प्रतिजन्मनि कर्मावृत्त्या, एकजन्मनि प्रतिवर्षे तदावृत्त्या च
 तयोर्मध्ये पूर्वत्र क्रमस्य सुगमः पन्थाः । द्वितीये तु कथमित्याकाङ्क्षा-
 यामाहुः ॥ एकस्येत्यादि ॥ तथाचाग्नेमत्रापि पक्षे क्रमस्य न विरो-
 ध इत्यर्थः ॥ १८५ ॥ एव फलतो निर्णय विवक्षितफलसाधनयोरु-
 र्कर्षबोधनायोपोद्धातेनास्मिन्नपकर्ष बोधयितुम्, उक्तयोर्द्वयोरेतदधि-
 कारिणोर्मध्ये द्वितीयस्योत्कृष्टत्वं च बोधयितुमाहुः ॥ प्रत्येकेत्यादि ॥
 तत्तद्भूषणेति ॥ तत्तद्भूषणसिमनुष्यगन्धर्वादिकूपेण । तेष्वपि तत्तद्-
 ब्राह्मणादिकूपेण वा लोकेषु तथाविधान् भोगान् भुक्त्वा उपान्त्यानन्द-
 पर्यन्तं तत्तद्भूषण ध्रुव जन्म भवेदिति मूलान्वयः । तत्र हेतु ॥ वृत्ती-
 न्यादि ॥ तथाच तेन कृत्वाऽदृष्टाकृष्टभूतभेदस्तादृशमेव शरीर ज-
 न्यते । जातं वा स्वर्गारोहणसामयिकयुधिष्ठिरादिदेहवत् संस्क्रिय-
 त इति तथैत्यर्थः । अत एव, मरुतो वै देवानां विश इति धृति । ब्रा-
 ह्मणो भगवान् रुद्र क्षत्रियो विष्णुरुच्यते * ब्रह्मा वैश्यस्तथा प्रोक्तो
 धास्य शूद्र उच्यते * इति स्कान्दवाक्य च दृश्यत इति समान-
 न्यायाद् गन्धर्वादिष्वपि तादृश्रूपत्वं न दुर्घटम् ॥ १८६ ॥

दृश्यन्नस्य कारणत्वादाश्रयव्यवस्थामाह ।

एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्विशेद्धा समनन्तरम् ॥

आयुर्भागक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १८७ ॥

त्रिरण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् ॥

शास्त्रंऽपि भगवानाह दण्डस्यैकम्य धारणम् ॥ १८८ ॥

प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिना भवत् ॥

आद्यन्तयोस्तुभिक्षाऽन्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम् ॥ १८९ ॥

तृतीयं वन्यभेदास्तु भिक्षायामपि संप्रमः ॥

गुरुमेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ॥ १९० ॥

स्वाध्यायेन तथा कृत्या तपसा मानसा मखाः ॥

अत्पावश्यकमेतद्धि चतुर्णां तत्पृथक्पृथक् ॥ १९१ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९२ ॥

उत्तरोत्तरधर्मेषु निष्ठायामधिकं फलम् ॥

तस्य चेत् परमा भक्तिस्तरोधानं भविष्यति ॥

भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न साच्यते ॥ १९३ ॥

अयं हि सर्वकल्पानामुत्तमः पारकीर्तितः ॥

त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९४ ॥

एकाश्रमेण वा तिष्ठेदिति ॥ सर्वत्र फलं तुल्यम् । सम-
नन्तरं ब्रह्मचर्यस्य गार्हस्थ्यम् । एवमुत्तरत्र ॥

आयुर्मौगक्रमेणेति द्वितीयः पक्षः । अन्यवस्थया प्रव्राजो वैराग्य-
स्वावकः । सर्वथा वैराग्यमङ्गमिति ज्ञापनार्थः । गृहाद् गजेद् वनाद्
गजेदिति । अन्यथाऽयं पक्षो मन्वादिभिरुक्तः स्यात् । तस्मात्
अथ एव पक्षाः ॥ १८७ ॥ संन्यासे साम्प्रतं नानाभावा वर्तन्ते इति
तन्निषेधार्थमाह ॥ त्रिदण्डं परिगृहीतेति ॥ पाक्षिकोऽपि दोषः प-
रिहरणीय इति, सर्वशास्त्रमारोद्धारत्वाद्भागवतस्य यद्यन्यः पक्षो
भवेत् तत्र भगवान् वदेत् ॥ १८८ ॥ आश्रमाणां साचारणार्थं
ज्ञानशेषत्वमिति सिद्धज्ञानस्य तत्परित्यागमाशङ्क्याह ॥ प्रतिपात्ति-
रियं सर्वेति ॥ ज्ञानिनो देहस्य तत्तदाश्रमस्थितिः प्रतिपात्तिस्वश्यं
कार्या । तदमात्रे पुनर्जन्म भवेत् । दाहाभाववत् । एवमाश्रमान्नि-

रूप स्ववृत्त्यन्नं ज्ञापयितुमाह ॥ आद्यन्तयोरिति । ब्रह्मचारिसंन्या-
सिनोः । द्वितीयो गृहस्थः । चतुर्थे भिक्षार्या नियमः । सप्तागारा-
नमं क्लृप्तानिति । न केवलमन्ननियम एव, किन्त्वन्येऽपि नियमाः
सन्तीत्याह ॥ गुरुत्वेवेति ॥ क्रमेणैव चत्वारश्चतुर्णां मुख्याः । यज्ञा-
ऽतिरिक्तान्येषु कर्माणि द्वितीयस्य विवक्षितानि आतिथ्यपरि-
पालनादीनि । यज्ञास्तु चतुर्णामपि कर्तव्याः, परं प्रकारभेदेने-
ति ॥ १८९ ॥ १९० ॥ तान् प्रकारानाह ॥ स्वाध्यायेनेति ॥ यं
यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति ब्रह्मचारिणः स्वार्थ्याययज्ञाः ।
क्रियाः पर्या द्वितीयस्य । तपोयज्ञास्तृतीयस्य । मानसाश्चतुर्थस्येति ।
ज्ञानिनस्तदकरणमाशङ्क्याह ॥ अत्यावश्यकमिति ॥ १९१ ॥ ए-
तेषां हीनतामाशङ्क्याह ॥ श्रयानिति ॥ १९२ ॥ आयुर्भागक्रमेण-
त्युक्तपक्षस्य वैशिष्ट्यमाह ॥ उत्तरोत्तरधर्मप्लविति ॥ एवमुत्कर्षमकर-
णे स्वःश्रमधर्ममाहितज्ञानानां मध्ये चतुर्थस्योत्कर्ष उक्ती भवति ।
ततोऽप्युत्कर्षमाह ॥ तस्य चेत् परमा भक्तिरिति ॥ तिरोधानना-
शो ब्रह्मभारः । भक्तेरपि स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानसहिताया एव
तिरोधाननाशकत्वमुक्तं भवति । एषा भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकपरम-
स्नेहरूपा । तथाभूता सती भगवत्परिचर्यायुक्ता भवेत् स्वतः पुरुषार्-
थरूपा मेवा चेत् सा भक्तिः स्वतन्त्रेत्युच्यते । अयमर्थः । स्वा-
ऽऽश्रमाचारमाहितब्रह्माऽनुभवमाहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो ब्रह्म-
भारं करोति । गृहस्थश्चेद् परिचर्यामाहितो भवेत् तदा सा परिचर्या
आनन्दरूपा गती त्रयोदशगुणा भवेत् । तदा फलरूपायां तस्यां
स्वाश्रमाचारादिकरणं फलानुभवप्रतिबन्धकमिति फलत्वेनानुभवे
स्वाश्रमाचारास्त्यक्तव्याः । यथा ब्रह्मभारं गतस्य । अन्यथा कर्त्त-
व्या इति निष्कर्षः । एवं फलकरणे तां सामान्यतो निरूप्य
विशेषतो निरूपणाभावे हेतुमाह ॥ दुर्द्धमेति न सोच्यत इति ॥

सन्ति ब्रह्मभावं प्राप्ता, न त्वेतादृशा भक्ता इति ॥ १.१३ ॥ परं
भगवच्छास्त्रे सर्वोत्तमत्वेन निरूपितमित्याह ॥ अयं हि सर्वकल्पानामि-
ति ॥ यद्ययं भाव उत्पद्येत तदा कस्मिन्नाश्रम इति जिज्ञासाया-
माह ॥ त्रिषु स्वाश्रमधर्मेष्विति ॥ चतुर्थे इन्द्रियाणां दाढ्याभावात् ।
द्वितीयतृतीययोरपि दाढ्याभावमाशङ्क्याह ॥ प्रथमे वेति ॥ १.१४ ॥

आश्रमेत्यादि ॥ एवं वैदिकं साधनं निर्णय तत्साधनभूताधम-
व्यवस्थामाहृत्यर्थः ॥ सर्वत्र तुल्यं फलमिति ॥ यद्यसौ छन्दसां लोक-
मारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टम * सुरवे विन्यसेद्देहं स्याध्यायार्थं बृहद्वृ-
षत * इत्युपक्रम्य, एवं बृहद्व्यतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वल-
न् * मङ्गकस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमल * इति कर्माशयस्या-
न्तःकरणस्य दाढोक्त्या मुक्तिकलसूचनान् । गृह्णोपसंहारश्रुताय-
पि, न स पुनरावर्त्तते इति श्रावणाद्, ऋषिलोकात्तुपैति मामिति
यानप्रस्थविषयकवाक्याद्, वेदान्तविज्ञानेति श्रुतौ-परामृतात् परिमु-
च्यन्ति सर्वे इति मुक्तिश्रावणाच्च तथेत्यर्थः ॥ एवमुत्तरवेति ॥ यद्य-
पि घनवासानन्तर्यं संन्यासस्य, तथापि फलौ घनवासवर्जनात्
साम्प्रतं गार्हस्थ्यानन्तर्यं घोष्यम् । नन्वव्यवस्थापक्षोऽपि चतुर्थः भू-
यत इति कथं त्रय एव पक्षा इत्यत आहुः ॥ अव्यवस्थयेत्यादि, पक्षा इ-
त्यन्तम् ॥ १८७ ॥ नानामाया इति ॥ मनःकविपता नानाप्रकाराः । त्रिदण्डा-
ऽऽवश्यकत्वे युक्तिमाहुः ॥ पाक्षिक इत्यादि ॥ पाण्डेहवण्डयोर्मोना-
ऽनीहयोरभावे विविदिषादशायां तत्कृतदोषस्य सम्भाव्यतत्वात्स-
थेत्यर्थः । ननु शास्त्रान्तरे एकदण्डपक्षोऽप्युक्त इति फलं स त्रिदण्डा-
ऽहं इत्यत आहुः ॥ सर्वेत्यादि ॥ एवञ्च मूले तत्रपदेन श्रीभाष्यतः परा-
मृष्टं ज्ञेयम् । सर्वव्यवेतिह्यामानां भारं सारं समुद्भूतमिति वाक्या-
त् । एतदेव पुष्यन्ति ॥ यदीत्यादि ॥ १८८ ॥ तत्परित्यागमिति ॥ आ-
श्रमपरित्यागमित्यर्थः ॥ प्रतिपत्तिरित्यादि ॥ तथाच प्रतिपत्तित्वा-
दाश्रमावश्यकत्वे तस्य च त्रिदण्डेऽपि तुल्यशरणाकदण्डे फलपि
विशेष इति भगवदुक्तपक्षस्यागोऽनुचित इति भावः ॥ स्वश्रुत्यर्थं वा-
पयितुमिति ॥ श्रुतानां वर्णाश्रमप्रयुक्तानामनेकविधत्वात् तत्सम्पा-
दितान्त्वेष्वपि तथात्वात्तद्व्यतिरिक्तं शीघ्रं फलौपयिकं तज्ज्ञापयितुमि-

पारमेष्ठ्यमित्यादिना द्वितीयस्कन्धे क्रममुक्तिरेवोक्ता । तत्र साधना-
 दिकं तु न स्फुटमतस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः । संप्रज्ञातसमाधिस्थ इत्य-
 ह्य व्याख्यानं- यहिरित्यादि पश्यन्नित्यन्तम् ॥ सांख्येनात्मविभिन्न-
 क्षगित्यादेर्व्याख्यानं- ज्ञाननिष्ठ इत्यादि, विरक्त इत्यन्तम् ॥ विकृतमि-
 त्यादेर्व्याख्यानं, योगज्ञाने आमरणमभ्यस्यन्निति ॥ एतादृशाधिकारे
 विप्रहत्यागाय वैराग्योपायत्वेन जगतो मायिकत्वज्ञानं न स्वल्पस्येत्ये-
 तदत्र स्थापितम् । तेन पुराणेषु मायामात्रत्वकथनमेतादृशाधिकारिणो-
 ऽयं इति ज्ञेयम् । क्रममुक्तिं प्राप्नोतीति ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेरि-
 त्यत्र विचारितेन देवयानमार्गेण प्रजापतिलोकं प्राप्य ततोऽग्रे पर-
 ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ अस्य मार्गस्य पूर्वोक्तान्यूनत्व-
 स्थापनायाऽस्मिन्मार्गे सर्वेषां न मुक्तिरिति बोधयन्ति ॥ तत्र ब्रह्मलो-
 केत्यादि ॥ य भक्ता इत्यादि । अयं प्रकारस्तृतीये द्वात्रिंशो, ये स्व-
 धर्मान्न दुह्यन्तीत्यारभ्य, परस्य परिचिन्तका इत्यन्तैश्चतुर्भिर्हक्त- ।
 स एव, यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति निर्णीतो ज्ञे-
 यः । एवं पञ्चसु गतिष्वेका उक्ता । द्वितीयामाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥
 तृतीयस्कन्ध इति ॥ द्वात्रिंश पूर्वोक्तामुक्ता, स्माऽम्भोनिलेति द्वा-
 श्याम्, आय स्थिरचराणां य इत्यादिचतुर्भिश्च तथा निरूपणादि-
 त्यर्थः । इय गतिः सहस्राश्वमेधयाजिनोऽपि भवतीत्याहुः ॥ अश्वमेधेने-
 त्यादि ॥ आवृत्तितौल्याद् द्वितीय एव निवेश इत्यर्थः ॥ तृतीयमाहे-
 ति ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादितिसूत्रबोधितं
 पक्षमाहेत्यर्थः ॥ पूर्वघदिति ॥ स्थलद्वये भक्तस्यैव मुक्तिरुक्तेति
 तद्भावेऽत्रापि पुनरावृत्तिरिति बोधनायेत्यर्थः ॥ चतुर्थमिति ॥ एका-
 दशे सिद्धीर्विदता भगवता, प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं वेत्यादिनोक्तमित्य-
 र्थः । पञ्चमं प्रसिद्ध एव । अत्राण्डभेदनम् आद्यात् पक्षाद्विशेषः आ-
 घस्याण्डमभ्य एव प्राप्ते ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

केवलेन हि सांख्येन विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः ।

नैव किञ्चित् करामीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ॥२०२॥

अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नविद्यातो विमुच्यते ॥

केवलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ॥

योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०३ ॥

योगसांख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते ॥

नरकार्यैव भवतः पश्चात् किञ्चित् सुखं भवेत् ॥ २०४ ॥

ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ॥

पदार्थतत्त्वनिर्द्धारे न प्रमाणं कथञ्चन ॥

फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि ॥ २०५ ॥

नरकस्त्वन्यथा भावात् तन्न मूले विनिन्दितौ ॥

फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च ॥ २०६ ॥

तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता ॥

न तैरिष्टेन युज्येत मिथ्यार्थाऽभिनिवेशतः ॥

तस्माद्देदोक्तमार्गेषु न स्वल्पोऽपि पत्तेद बुधः ॥ २०७ ॥

अतः स एव सद्धर्मैः सेव्यो वर्णिभिरावरात् ॥

धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्त्तिनः ॥

पतन्ति नरके घोरं पापण्डमतवर्तनात् ॥ २०८ ॥

एवं सांख्ययोगभक्तीनां मेलने फलमुक्त्वा केवलानां फलमाह ॥ केवलेति ॥ केवले सांख्ये द्वयमङ्गम् । संवाताद्भिन्नतया आत्मज्ञानम्, अहङ्काराभावश्च । एतयोर्निर्वाहः, नैव किञ्चित् करोमीति बुद्धिः । वैराग्यं च । एवं यावज्जीवमेकधारणया स्थितौ अविद्यातो विमुच्यते । जन्मान्तरे ज्ञानी सन्नुत्पद्यत इत्यर्थः । केवलयोगमाह ॥ केवलेनापि योगेनेति ॥ यावज्जीवं योगाभ्यासे ज्ञानो-

त्यर्थः ॥ आद्यन्तयोरित्यादि ॥ इदमेकादशीयसप्तदशाष्टादशाध्या-
ययोः स्पष्टम् । एकादशे, गृहिणो भूतरक्षज्ये * इत्यत्रोक्तेज्या दाम-
रूपा भविष्यतीति शङ्कानिरासायाहुः ॥ यज्ञातिरिक्तेत्यादि ॥ विचक्षि-
तानीति ॥ कर्मकृतिपदेऽभिप्रेतानि । अथ धीजमाहुः ॥ 'यज्ञा इत्या-
दि ॥ १८९ ॥ १९० ॥ हानिनस्तदकरणमिति ॥ सर्वे कर्माखिले पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते * इति वाक्यादित्यर्थः । अन्यथा जरामर्याग्नि-
होत्रादिकं श्रुतौ विदुषो नोक्त स्यादिति भावः । अत्यावश्यकत्वे हेतु-
मूले उक्तः । योजना तु- यतस्तद् यज्ञकरणं चतुर्णामाश्रणां पृथक्
पृथक् अत एतदत्यावश्यकमिति ज्ञेया ॥ हीनतामिति ॥ हानापेक्षया
हीनताम् ॥ आयुर्भागेत्यादि ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ पूर्वं साधनतारतम्येन
फलतारतम्यमित्युक्तम् । तत्र व्यङ्गत्वमन्तरेण कथं साधनतारत-
म्यमित्यपेक्षायां सर्वेष्वश्रमेषु फलतौल्ये पक्षान्तराणां किं प्रयोज-
नमित्यपेक्षायां वा तदुपपादयितुम युर्भागेत्यादिकमाहेत्यर्थः ॥ उत्तरो-
त्तरेत्यादि ॥ वैराग्यज्ञानयोराधिक्येनेति शेषः ॥ चतुर्थस्येति ॥ सं-
न्यासाश्रमीणज्ञानस्य । अयं चोत्कर्षोऽक्रमेण ग्रहणा सह वा क्रमेण त-
त पूर्वं वा मुक्तिस्त्पादकत्वरूपो घोष्यः । एवं वैदिकसाधनानां
कममुक्तिरूपं फलमुपसहृतम् ॥ ततोऽपीत्यादि ॥ एकादशस्कन्धा-
द्युक्तरात्या स्वाश्रमधर्मस्य भक्त्युत्पादकत्वेन भगवद्धर्मत्वे केवल-
ज्ञानसहितात्तस्मादुत्कर्षमाहेत्यर्थः ॥ तस्येति मूलस्थपदसूचितम-
र्थमाहुः ॥ भक्तेरपीत्यादि ॥ एवमाश्रमधर्माणां भगवद्धर्मत्वे फलमु-
क्तम् । अतः परमितोऽप्युत्तमां कक्षां वक्तुं भगवदुक्तमलिङ्गाश्रम-
पक्षं संग्रहीतुं प्रथमं पिहितभक्ते स्वरूपं तच्छुद्धत्वस्थातन्त्रययोः स्वर-
रूपं चाहुः ॥ एतेत्यादि ॥ एतेति विद्यापर्वरूपाः ॥ तथाभूतेत्यादि ॥
आद्यन्तयोरित्यादिकारिकाद्वयोक्तवृत्तिचतुष्टयधर्मचतुष्टयमस्त्रचतुष्ट-
ययुक्ता । एवं द्वादशगुणा सा भगवत्परिचर्या युक्ता भवेत्तदा सती
शुद्धा सापि स्वतः पुण्यार्थरूपा सेवा चेत् सा भक्ति स्वतन्त्रेत्यर्थः ।
अत्राधिकारिण वक्तुमुक्तार्थं संगृह्णते ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥ त्रयोदश-
गुणेति ॥ उक्तद्वादशगुणग्रहणानुभववस्वोत्तरम् आनन्दरूपतया परि-
परिचर्या स्वतन्त्रा सती तथेत्यर्थः ॥ फलत्वेनानुभव इति ॥ तादृश-
धर्माया एव फलान्वेनाऽनुभव इत्यर्थः ॥ निष्कर्ष इति ॥ आयुर्भा-
गक्रमेणेति पक्षेऽयं निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ १९३ ॥ परमित्यादि ॥ यद्येवं

दये योगवलेनैव देहं त्यक्त्वा अवित्रातो विमुच्यते । भक्तिस-
हितश्चेत् पूर्वमेवोक्तः । एवं साङ्ख्ययोगयोः सहितयोः केवलयोश्च
फलमुक्त्वा निपिद्धयोः फलमाह ॥ योगनांख्ये इति ॥ धर्ममा-
र्गाद् भ्रष्टे । तस्यिद्धयै रुदाचिन्निपिद्धमपि कुरुतः । अपेय-
पानेन नाडी शुद्धा भवतीति त्रिमार्गे परिपोषिते पश्चाज्जन्मा-
न्तरे ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

ननु, यत्मांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते * इति ।
अपिचेदसि पापेभ्यः मर्गेभ्यः पापकृत्तमः * सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृ-
जिनं सन्नरिष्यसीत्यादिवाक्यैः सांख्ययोगयोः स्तुतत्वात् कथं
विकर्ममात्रेण नरकः । योगेनैव देहेदं इति वाक्याद्येत्याशङ्क्या-
ह ॥ ज्ञानाद्ग इति ॥ मांख्ययोगशास्त्रद्वयं पुराणमूलकमद्भवेन
निरूपितम् । तदापि परम्परया नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य ज्ञानाऽङ्ग-
त्वम् । तथा चित्तनिरोधस्य ज्ञानस्थापकत्वम् । अन्यथा ज्ञानं
स्तुतं भवतीति तयोरङ्गं सांख्ययोगौ, न तु सर्वथा तत्प्रमाणम् ।
अतमाणोशं स्पष्टयति ॥ पदार्थतत्त्वनिर्द्धार इति ॥ फलितमाह ॥
॥ फलांशे त्विति ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते *
किं तेन न कृतं पापं चारेणःत्माःपहारिणेति भगवतोऽन्यथाचि-
न्तनान्नरकः । तत्र विकर्म सहायभूतम् । अत एव सूत्रकारेण
शिष्टापरिग्रह उक्तः । भगवद्राज्यस्य गतिमाह ॥ फलांशे तु स्तुता-
विति ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेके चित्तनिरोधे च स्तुतौ तदन्येषां
मायावादादीनां सांख्योपजीवकानां सर्वथा व्यर्थता, सत्फलं न
किञ्चिन् । विकर्मणा अन्यथाभावनाच्च नरकः । तस्माद्वेदातिरि-
क्तमार्गाः स्वतन्त्रं न फलसाधकाः । किन्त्वद्भवावमेव प्राप्य या-
दृशं प्रमेयं वेदोक्तं तादृशमेव साधयन्तः फलाय भवन्तीति नि-
रूपः ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ तदभावेऽपि वेदोक्तमार्गेण

केवलेनापि निस्तार इत्याह ॥ अतः स एव सद्भूमिरिति ॥ वेदवि-
रोधे नरक इत्याह ॥ धर्ममार्गं परित्यज्येत ॥ तत्र हेतुः— पाप-
पद्मत्वर्चनादिति ॥ पापत्रेपस्वीकारात् ॥ २०८ ॥

केवलानामित्यादि ॥ पूर्वोक्तोऽर्थो जघन्याधिकारे केवलयोः सां-
ख्ययोगयोरुपयोग इति फलद्वारा तयोर्निर्णयं वक्तुं केवलानां फलमा-
हेत्यर्थः ॥ संघातान्निष्ठतया आत्मकालमिति ॥ एतेन विविक्तो अप्या-
त्मनि संस्थितिर्यस्येति मूले समाप्तो ज्ञापितः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥
भक्तिसहित इति ॥ योग इति शेषः । एवमेव सांख्यमपि ज्ञेयम् । एवं
सांख्ययोगयोर्विद्यापर्वरूपभक्तिसाहित्ये पूर्वोक्तरीत्या मुक्तिजनकत्वं,
तद्भावे त्वाविद्याविमोक्षकत्वमिति थलं निर्णीतम् ॥ निषिद्धबोदित्या-
दि ॥ एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चनेति पूर्वमुक्तत्वेन प्रसङ्गा-
त्तादृशयोः फलमाहेत्यर्थः । एते यामागमोक्तं श्रेयं । छलयोगस्तथा
सांख्यं शाक्तो मार्गः * इत्यत्रे पश्यमाणत्वात् । कापिलसांख्यप्रघञ्जे
पातञ्जले योगे च निषिद्धाचरणोक्तभावात् । एवं तद्बलं निर्णीतम् ॥
२०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ अतः परं पुराणादिषु सांख्ययोगयोर्निन्दाद्वे-
प्रशंसायाश्च दर्शनात्पूर्वोक्तं थलं निश्चेतुं न शक्यत इति तन्निश्चयात्,
निन्दावेर्ष्ययस्यां यदस्ति ॥ नन्वित्यादिना ॥ अङ्गत्वेनेति ॥ मोक्षसाधना-
ङ्गत्वेन ॥ तयोर्धिति ॥ निन्यामित्यादिवेकाचित्तनिरोधयोः ॥ तदिति ॥
योगादिशास्त्रम् । मूले, फलांशे तु प्रमत्तस्थेत्यादि ॥ पूर्वोक्तं, फलांशम-
ननुसंधानस्य मुक्तिरास्त्ररूपप्रसिद्ध्या तन्माप्रनिष्ठस्येत्यर्थः ॥ अन्यथा
भावोऽन्यथा भावनस्यापि जन्ताद् घञ्, एतां विवृण्वन्ति ॥ योऽन्यथेत्यादि ॥
मूल इति ॥ श्रीभागवते । येऽन्येऽरां वन्दसु विमुक्तमानितन्मन्त्रव्यस्तभा-
षादविशुद्धयुद्धयः * आख्या कृष्ण परं परं ततः पतन्त्यधोऽनाहत-
सुखाद्द्वयः * विदूरकाष्टाय मुद् कुयोगिनामित्यादौ । नारसिंहे च ।
विषधरकणभद्रशंकरोक्तैर्देशप्रलपश्चशिक्षाक्षपादचादात् * महदपि
सुविचार्यं लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिम् ऋते न सिद्धिरस्तीत्यत्र । इयञ्च
निन्दा, नान हि निन्दान्यायन विषेयस्तुत्यर्था किन्तु घासनीति धे ध-
नायाहः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अविरोध तर्कान्दे, एतेन शिक्षापरिग्रहा
व्याख्याता इति सूत्रोक्त इत्यर्थः । भगवद्भाष्यस्येत्यादि । ननु कां, पि-
ले पातञ्जले च विकर्मोक्त्यभावाद्यासपादैर्योगभाष्यकरणाद्भगवद्भा-

कषेपु पूर्वोक्तेषु स्तुतत्याश्च नैवं चक्षुं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तन्मूलभूत-
भगवद्वाक्यस्याभिप्रायमाहेत्यर्थः ॥ नित्यानित्येत्यादि ॥ तथाचैतदशो
स्तुतत्यादेव भाष्यकरण, तत्रार्पीदवरवादित्वात् । अत एव न सांख्य-
स्य । अनीदवरवादित्वात् । अन्यथा, आनुमानिकादिशूत्रेषु न सां-
ख्ये दूषयेत् । एतेन योगः प्रयुक्त इत्यपि न सूत्रयेत् । अतः फला-
ऽजनकत्वाभिन्दादि । एकांशेनोपयोगाच्च स्तुत्यादीत्युभयमप्युपपन्न-
मिति भावः । एवं सर्वेषां मन्मार्गाणां निर्णय उक्तः । अत पर तदा-
भासानामाहुः ॥ तदन्येषामित्यादि । सर्वथेति ॥ प्रमाणाभासमूलत्वात्
प्रमेयरहितत्वतः * साधनादिविरोधाच्च वैयर्थ्यं तेषु बुद्ध्यतामित्य-
र्थः । एवं प्रासङ्गिकनिरूपणेन यत्तेषां धलं सिद्धं तदाहुः ॥ तस्मादि-
त्यादि ॥ मूले, न स्वल्पोऽपि पतेदिति ॥ सुतराम् मल्पः साधनकरणे
अशक्तोऽपि बुध - उक्तीति कश्चानवोक्षेत् तदा न पतेत् । न हि
कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति * भगवदुक्तन्यायस्य
तत्रापि समानत्वाच्च पतेदित्यर्थः ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

तदभाव इत्यादि ॥ ननु योगाद्यभावे चित्तैकाग्र्याद्यभावाद्यङ्ग-
तायां वैदिकेनापि मार्गेण न फलासिद्धिरिति शङ्कनायां पूर्वार्द्धे युक्ते-
रुक्तत्वात् केवलेन वैदिकेन फलासिद्धिमाहेत्यर्थः ॥ वेदविरोध इत्या-
दि ॥ ननु वैदिकाभासमार्गे इष्टप्राप्त्यभावेऽपि, न हि कल्याणेति गीतो-
क्तन्यायेनानिष्टनिष्ठात्तेस्तु भवित्रीति शङ्कनायां तन्निवृत्त्यर्थं युक्तिपूर्वकं
ततो महदनिष्टमाहृत्यर्थः ॥ पापवेशस्वीकारादिति ॥ एतेन ये मूर्खा
अनापद्यपि म्लेच्छादिवेशभाषादिकं रोचयन्ते स्वीकुर्वन्ति च तेषु
तथेति बोधितम् ॥ २०८ ॥

अत परमिदानीं वैदिकमार्गस्योत्सन्नकल्पत्वं चक्षुं गीताद्युक्तस्य
प्रमाणानुरोधिप्रमेयस्य, कालादिसाधनापेक्षारहित इत्यत्रोक्तं यद्दलं
सद्विचारयन्ति ।

अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः ॥ . . .

स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥ २०९ ॥

क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ॥

विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१० ॥

ब्राह्मणप्रायाः स्वतो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् ॥
 षड्भिः संपद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २११ ॥
 अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत् सदा ॥
 श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित्तरिष्यति ॥ २१२ ॥
 अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ॥
 नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते ॥ ११३ ॥
 पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन् मुच्येत जन्मभिः ॥
 अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा ॥
 एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गोऽस्मिन्मुरवैरिणः ॥ २१४ ॥

एवं सांख्ययोगद्वारा सर्वाणि कृतानि दूषयित्वा, वेदविरोधाभावेऽपि
 भक्तिमार्गे ब्राह्मणविरुद्धवेपाभावेऽपि प्रकारभेदोऽस्तीति कस्य चि-
 च्छङ्का स्यात् पापण्डुमार्गोऽप्यमपीति । तन्निराकरणार्थं प्रकारान्तरे
 हेतुं वदन् भक्तिमार्गं प्रवक्ष्यति ॥ अधुना त्विति, त्रिभिः ॥
 कालदोषाच्छक्तिहासे वेदाभावात् सर्वधर्माभावः ॥ २०९ ॥ २१० ॥
 २११ ॥ तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अथाऽपीति ॥
 पापण्डुमतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्त्यग्निहोत्रादिकं कुर्वन् सदा
 कृष्णं भजन् भवति । भगवदुक्तेनैव मार्गेण । ततो मुख्यधर्माभावान्न
 फलं, भगवद्भजनाच्च न पातः, किन्तु कथञ्चित् कालं तरिष्यति ।
 कलिदोषाभिभूतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१२ ॥

अत्र बाधकद्रव्यं त्यागार्थमाह ॥ अत्रापि वेदनिन्दाशामिति ॥
 भगवन्मार्गे स्थित्वा यदि वेदानाम् अमामाप्यं वेदेत् कथञ्चिदपि, तदा
 भगवन्मार्गो नरकविरोधित्वाच्च नरके पातः । किन्तु वृत्तीपमार्ग-

साधनत्वाद्- हीनेषु जायते । शूद्रादिषु सम्भवति । अतो दृश्यते
नीचयोनिषु भगवद्भक्तानां जन्म । तस्मादेतद्द्वयमकृत्वा भगवान्
सेव्यः ॥ २१३ ॥

शूद्रादियोनौ जातस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ पूर्वसंस्का-
रत इति ॥ संस्कारवशाद्भगवद्भजने जायमाने तस्मिन् देहे वेदा-
दीनां स्मरणाभावाग्निन्दाभावे तुष्टः सन् भगवान्मोचयेदित्यर्थः ।
तत्राप्येकं बाधकमाह ॥ अत्यन्ताभिनिवेशश्चेदिति ॥ संस्कारस्य
दुर्वलत्वे ज्ञानाभावात्संसारेऽभिनिवेशो भवति । ततो दृढभजना-
ऽभावान्न मुच्यते इत्यर्थः । अनेन वेदानिन्दया पुनरावृत्तिरुक्ता ।
पुनः शुद्धसाधनेन जायमानां भुक्तिं न निवारयति । अतो वेद-
निन्दाऽभावे भक्तिमार्गः समीचीनः । ननु कर्पासहनेन कर्पुं वेदं न
निन्देदतः सापाय एवायं मार्ग इत्याशङ्काह ॥ एतावन्मात्रताऽप्य-
स्तीति ॥ अनिन्दायां मोक्षः ॥ निन्दायामपि न नरकादिः । वे-
दातिरिक्तमतेषु भगवन्मार्गे एतावदपि फलमस्ति, न तु सांख्यादा-
विति तेभ्य उत्कर्षः ॥ २१४ ॥

एवं सांख्येत्यादिना । प्रकारभेद इति ॥ वैदिकविलक्षणः शंखचक्र-
धारणादिरूप ॥ प्रपञ्चयतीति ॥ उत्कर्षयोधनमुपेन विस्तारयति ।
मार्गस्य बुद्धिस्थित्वाद्भ्रंशमानः प्रयोगः ॥ त्रिभिरिति पदं, हेतुं यदभि-
त्यनेन संबद्ध्यते । तत्राचारप्रभवो धर्म इति शौचाचारविहीनानां स-
मस्ता निष्फलाः क्रिया इत्यादिवाक्याद्यधाकारी यथाचारी तथा भ-
घतीति श्रुतेश्च श्रौतधर्मस्य स्मार्त्ताचारसापेक्षत्वाद्भिरुद्धाचरणेन पा-
पसंभवाच्चेदानीं क्रियमाणस्य तस्याभासतैव, न तु धर्मत्वमिति मूले
प्रपञ्चयित्वा तत्र सिद्धमर्थं हेतुपूर्वकमाहुः ॥ कालदोषेत्यादि । तथा-
च यत एवमधुनाऽनो वेदोक्तप्रकारस्येदानीं व्यङ्ग्यात्स न सिद्ध्यती-
ति नेदानीं स बलिष्ठ इति भावः । एतेन प्रकारान्तराचरणे हेतुरुक्तः ।
॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ तर्हित्यादि ॥ नन्वेवं सति स त्याज्य इत्या-
याति, तथा सति सर्वथैव पापण्डित्वसंभव इति किं विधेयमित्याकाङ्क्षा-

धाम एकादशे यो धर्मेण भगवद्भजनप्रकारो भगवतोक्तस्तस्यैवानी-
मशाशक्तत्वात्तदनुकल्परूपं यथाशक्तिकरणपक्षमाहृत्य भगवदुक्तं क-
र्त्तव्यमित्याहृत्यर्थः ॥ पापपंडत्यादि ॥ मायावादिमतस्य पापपंडरूपता-
याः पूर्वमुपपादिनत्वाद्भ्रं वध्यमाणत्वाच्च तन्मतस्वीकारमकृत्वा य-
थाशक्ति स्वधर्मकरणपक्षस्याग्रं स्थाप्यत्वात् स्ववर्णाश्रमप्राप्तमग्निहो-
त्रादिकं भाक्त्यमार्गाद्भवेन कुर्वन्, यद्यनीशां धारयितुं मनो ब्रह्मणि
निश्चलम् * भायि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरेत्पादिसाङ्गद्वये
मगवतांक्तेन भगवदाश्रितस्य निरपेक्षतया सर्वकर्माचरणश्रद्धापूर्वक-
मगवत्कथाश्रवण—तद्भजन—लीलास्मरण—जन्माभिनय—मुहुर्भगव-
द्व्यधर्मकामार्थाचरणरूपेण मार्गेण यो भगवन्तं सदाप्रविच्छेदेन मज्ज-
ति स उक्तरीत्या धर्मफलस्य पातस्य चाभावे ततो भगवदुक्तकरणा-
स्तथा मविष्य नीरयेतत्कस्यमित्ये भावः, एतेन कालादिसाधनापेक्षा-
रहितत्वे विचारितम् । एवञ्च कालिदोषानभिन्ने कलेः स्वल्पसाध-
नेन महाफलप्रदत्वस्वाभाव्यःदानुगुण्ये, एतादृशस्य फलं जीवन्मु-
क्तिः प्रतिभाति । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशो, इमं लोकं तथैवामुमिति इला-
कद्वये प्रथमाधिकारिणस्तथाभावप्रतिपादनात् । इतोऽधिकाधिकारे तु
तत्रैव, अथो विभूतिं ममेत्यादिक्लोकद्वयोक्तौ वैकुण्ठे भोगः, यः सेवाफ-
लाभिवरणे भेतौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्वित्पनेनाङ्ग इति पर्यवसाने
हेयम् ॥२१२॥ अत्रेत्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि सर्वथा तरिष्यत्येवेति व-
क्तव्यं, न तु कर्त्तव्यत्तरिष्यतीत्याशङ्क्या वाधकद्वयस्यापि सत्त्वा-
देवमुच्येत इत्याशयेन धीभगवतोक्तमार्गे साधकद्वयमाहेत्यर्थः ॥ भ-
गवन्मार्गं शयादि ॥ येदन्निन्दया नरक इति चतुर्थस्कन्धे भृशुशापे
मिदम् । भगवन्प्राप्तो नरकविरोधित्वं च पण्डेऽजामिलोपाख्याने ।
एवं शास्त्रद्वयविरोधे विशङ्क्यायो भवतीत्यर्थः ॥ कथंचिदिति ॥ स्व-
रूपार्थसाधनफलेषु ॥ तृतीयमार्गसाधनत्वादिति ॥ यमलोकममंता-
नुकूलो यो जायस्वेत्यादिश्रुत्युक्तो मार्गस्तत्साधनत्वादित्यर्थः ॥२१३॥
श्रुदेत्यादि ॥ ननु यदि फदाचिदेवं स्यात्तदा किं मन्त्रोत् पातालं प्र-
विशेत्तु नैति शङ्क्यं हृदि कृत्वा तादृशस्य फलमाहेत्यर्थः । मूले जन्म-
मिरिति बहुवचनेन बहुकालमन्तरायां भवतीत्युक्तम् । जातेऽप्यन्तराये
पुनः फलमां किं बीजमत आहुः । संस्कारेत्यादि ॥ तत्रापीत्यादि ॥
तर्हि परिणाममुपपत्तये विदम्बोऽप्यबुध एवेति श्रद्धादियोगावपि किं

बाधकमिति शङ्कयां दृष्टादियोनौ संस्कारेण भजनेऽपि बाधकमाहे-
त्यर्थः । कारिकाद्वयस्तिद्धमर्थमाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ न निवारयतीति ॥
पूर्वजन्मीना घेदनिन्देति शेषः । यद्यपि मूले वाशिष्ठलिङ्गोक्तशाण्डि-
ल्योपाख्यानं हृदिहृत्याऽधर्मस्याप्यावसक्तत्वमुक्तं, तथापि, अपिचंद्र
सुदुराचार इतिवाक्यात्तस्य धर्मव्यर्थं, स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः * विकर्म यद्योत्पतितं कथञ्चिद् धुनोति
सर्वं हृदि संनिविष्ट इति वाक्याच्च शुद्धिपूर्वकमेव तत्करणं पुनरज्जुगु-
प्तायां च तस्य तथात्यं न स्वय्यधार्पाति ज्ञापनाय विवृतौ तदनु-
ह्रंश इति श्लेषम् । एवं समीचीनत्वे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु-
त्कर्षेत्यादि ॥ उत्कर्षोऽहनेनेति ॥ भगवन्मार्गोपेक्षया घेदमार्गोत्कर्ष-
धृतौ तदसहनेन ॥ आहेति ॥ मार्गान्तरेभ्य उत्कर्षमाहेत्यर्थः ॥ तेभ्य
उत्कर्षे इति ॥ ते तु विमार्गपरिपोषिता नरकायैव भगवन्त्यर्थं तु तथात्वे-
ऽपि न तथ्यंति प्रारम्भदशायामस्य सापायत्वेऽपि तेभ्योऽस्य उत्कर्षे
इत्यर्थः । प्रारम्भदशा चात्र, यद्यनीश इत्यनेनानुकल्पनया कथनेऽपि,
लभते निश्चलां भक्तिमिति फलोक्त्या ततः पूर्वभावित्वेन तदानीं भक्त्य-
ऽभावाच्च ज्ञेया । गीतायामभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसीति वाक्यद्वयेऽनुक-
ल्पताषोघनादपि तथा ॥ २१४ ॥

सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ॥

सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१५ ॥

एनादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ॥

यो दारागारपुत्रास्तान् पाणान् वित्तमिमं परम् ॥ २१६ ॥

हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदा ॥

विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ॥ २१७ ॥

तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका ॥

गीतासंक्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः ॥ २१८ ॥

तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपर्वकम् ॥

व्यासः समाधिना सर्वगाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २१९ ॥
 मार्गोऽयं सर्वगार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः ॥
 यस्मिन् पातभयं नास्ति मांचकः सर्वथा यतः ॥ २२० ॥
 वर्णाश्रमवर्ता धर्मे मुख्ये नष्टे छलेन तु ।
 क्रियमाणे न धर्मः स्यादतस्तस्मान्न माचनम् ॥ २२१ ॥

भक्तिमार्गे मुख्यानां फलमाह ॥ सर्वस्याग इति ॥ अन्नवर्हिः
 सर्वस्यागः, स्वामित्वेन कृष्ण एव सर्वदा मनोनिवेशनम् । अभ्या-
 सेन तद्भवति । अन्येषां देवानां तद्विभूतित्वेन तत्प्रेषकत्वेन वा स-
 न्धाननं यदि स्फुरति । एवं देह पातपर्यन्तं कृष्णैकमानसस्य सा-
 युज्यं शीघ्रमेव भवति । कायवाग्बुधिनियोगाभावेऽपि स्वस्नेहाभावे-
 ऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमंतदित्यर्थः ॥ २१६ ॥ ततोऽपि विशेषमा-
 ह ॥ एतादृशास्त्विति ॥ पूर्वोक्तो लोके संभवत्यपि । एतादृशास्तु
 दुर्लभः । योऽग्रे वक्ष्यते । भागवते नारायणपरः प्रशान्तात्मैव
 लोके दुर्लभ उक्तः । ज्ञानमिश्रो भक्तः प्रेमयुक्तस्तोऽपि दुर्लभः ।
 तत्रापि नदा प्रेमः सुतः । तस्य भगवत्मायुष्यं भवतीति किं वक्त-
 व्यमित्यर्थः । एवं भक्तिमार्गे फलमुपपाद्य सर्वमेव मार्गमुपपाद्य-
 ति ॥ विशिष्टरूपमित्यादिना, एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमित्यन्तेन ॥ अत्र
 प्रमेयं विशिष्टरूपम् । यस्यैकैकोऽवाः काण्डद्वयेन प्रतिपाद्यते स
 ज्ञानक्रियोभययुतः । स एव च फलम् । तत्रापि साधनं च प्रे-
 मैव । तत्रसाधनं तद्विधा भक्तिः । श्रवणादिच्यतिरेकेण संस्कार-
 वशात् फलकामनया वा जायमाना प्रीतिर्गोपी स्यात् । श्रवणा-
 दीनां साधनत्वे ममाणं गीता । भक्त्या त्वनन्यया शक्य इति सा-
 धनसाध्यरूपामेकीकृत्याह । गीताया अपि मामाण्यम् । फलवा-
 चवात् । कृष्णस्य फलरूपत्वं परमानन्दरूपत्वात् । पुरुषोत्तमत्वा-

ष । गीतार्थं संदिग्धं मत्वा विस्तरेण कथनार्थं भागवतं तेनैव
 रूपान्तरेण कृतम् । प्रमाणादीनां चतुर्णामप्येकरूपत्वात् सर्व-
 मार्गापेक्षया अग्रमुत्तमो मार्गः । तथाहि । प्रमाणं भगवद्वाक्यम् ।
 वाक्येन गृह्यतः साधनमसाधयन्नपि भगवता कृतार्थीक्रियते । प्रमे-
 यपरिज्ञानं च फलानुभयरूपम् । साधनं च फलादप्यधिकम् ।
 फलं च ज्ञानकर्मादिसाध्येभ्योऽप्यधिकमिति । अत एवाऽस्मिन्
 मार्गे पातभयं नास्ति । प्रमाणप्रशक्तिमारभ्य भगवतो रक्षकत्वात् ।
 तत्र हेतुः— मोचकः सर्वथा यत इति ॥ स हि सर्वानेव येनकेनचि-
 दुक्तप्रकारेणापि प्रवर्त्तमानान्मोचयति । मोचकस्वभावत्वात् । तत्र
 स्ववाचयानुगतान् कथं न मोचयेत् ॥ किञ्च यदा वेदादीनां का-
 लवशादसाधकत्वं ज्ञानं तदाऽयं मार्गो भगवता कथितः । तेनेदा-
 नीं नान्यो मार्गः फलाय ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥
 २२० ॥ २२१ ॥

भक्त्याद्यादि ॥ एवं जयन्याधिकार उत्कर्षे फलत उक्त्वा, ये तु
 सर्वाणि कर्माणि मयि सन्त्यस्येत्यादिवाक्यचतुष्टयोक्तमध्यमाधिका-
 रे भगवता, न चिरातुद्धारस्योक्तत्वेनापायशङ्कामावात्फलतो वेदमा-
 र्गसाध्यरूपमित उत्कर्षे वक्तुं भक्तिमार्गं अमुष्यानां मध्यमाधिका-
 रिणां फलमाहेत्यर्थं । ये त्वित्यादिगीतावाक्यतात्पर्यमाहुः ॥ अन्तर्य-
 हिरित्यादिना ॥ गीतायामनन्येनैव योगेनेत्यस्यार्थो न स्फुट इति तमाहुः
 स्वामित्येनेत्यादि ॥ अश्यासयोगप्रकारमाहुः ॥ अन्येषामित्यादि ॥
 ननु भगवता तादृशस्य शीघ्रं स्वप्राप्तिकथनात् फलतो विचारे उ-
 च्यते प्रतीयते, न तु मध्यमत्वमिन्यत आहुः ॥ कायेत्यादि । तथाच
 मार्गोत्कर्षेसाधनायैवं फलं भगवता प्रतिज्ञापूर्वकमवधारणार्थमुच्यते ।
 न तावनाधिकारस्योत्तमत्वं भाक्तपदस्याभावादिति भावः ॥ २१५ ॥
 ततोऽपीत्यादि । एतद्रूपकं वक्तुमिति शेषः । तथाच यतो वक्ष्यमाणस्य
 कालं ज्ञेयं, नास्येत्यतोऽयं मध्यम एवेति भावः । दौर्लभ्यमेव विशदीकु-
 र्धन्ति । भागवत इत्यादि ॥ षष्ठस्कन्धे चतुर्दशाध्याये । देवानां शुद्ध-
 स्वत्वातामूशिणां चामलात्मनाम् * भक्तिमुंक्तुन्धचरणे न प्रायेणोप-

जायते । रजोभिः सह संख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः । तेषां ये केचनेह-
 न्ते भ्रयो वै मनुजादयः । प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनेव द्विजोत्तमाः ।
 मुमुक्षुणां सहस्रेषु कश्चिन्मुष्येत सिद्धयति । मुक्तानामपि सिद्धानां
 नारायणपरायणः । सुबुद्धेभ्यः प्रशान्तात्मा कौटिल्यविः महामुन इति ।
 इतोऽप्यधिकमाहुः ॥ प्रेमयुक्तस्वर्तौऽपि बुद्धेभ्य इति ॥ नृतीये पञ्चविधो
 बंधानां गुणलिङ्गानामिति द्वयेन या भक्तिर्लक्षिता । संकल्पविबन्धपर-
 हितं देवरूपं मनो यस्य तादृशस्य पुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां गुणातीते
 भगवति स्वामाधिकी वृत्तिस्तत्रिष्टया या सा भक्तिरिति तत्र सिद्धा-
 न्ततमः । ततस्तद्भानप्यग्रे मुख्यो लक्षितः । नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति के-
 चिदित्यादिकश्लोकप्रये । तत्र, केचिदिति बुद्धेर्माधिकारपुत्रनाथ तथा-
 रथम् । एवं सति यथा स्वयं भगवद्भक्तौ भवति तादृश्या भक्त्यावस्थायाः
 प्रेमशब्दाच्च्यत्वात् पूर्वापेक्षयास्योत्तमत्वेऽपि नया । इयमेव च निर्गुणा
 भक्तिरित्युच्यते । तत्रैवोक्तत्रिंशो, मद्गुणश्रुतीतिभासेन लक्षितत्वात् ।

धिकारमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ नयमेऽम्बरीपोपाख्याने, अहं भक्तपरा-
 र्थिन इत्यादिवाक्यैस्तादृशस्यालौकिकसामर्थ्यरूपमुख्यफलस्यैव भ-
 गवद्भानेने सिद्धेर्मुक्त्यनपेक्षत्वात्तद्भवने कैमुतिकमेवेति मध्यमाधिका-
 रेऽपि यत्र नोपायशङ्कं तत्रोत्तमस्य क तद्भवोऽपीति नायं मार्गः सा-
 पाय इति भावः । मुख्यमकेलक्षणं च नृतीये एकोनत्रिंशो, अहेतुक्यऽव्य-
 घटितेति सार्द्धद्वयेनोक्तम् । तत्र च, दीयमानं न गृह्णन्तीति मुक्तिफल-
 नात्कर्तृत्वाद्भजनात्तदाधिकाररूपमलौकिकसामर्थ्यमेव फलं स्फुटति
 तदेव च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टिभक्तेषु विवेचयने इति दिक् । एतेन
 फलते सर्वतोऽधिकत्वं विचरितम् । अत्र परं सुगमत्वं यक्तव्यम् । तत्र
 प्रमाणप्रेमयसाधनफलेर्भक्तिसागोन्कारं दर्शयितुं विशिष्टरूपमित्यादि-
 साक्षं चयं विवृण्वन्ति ॥ अत्र प्रमेयमित्यादि ॥ अत्र प्रमाणापेक्षया प्र-
 मेयस्यैव जीवानुकूलव्यासेन फलाभिधेनोत्कर्षमुक्त्वा साधनन मा-
 हुः ॥ प्रमेयेति ॥ रसपूर्वावस्थात्यकमानन्दमूहमरूपं यस्तदित्यर्थः ।
 ननु तस्य नित्यत्वेन नान्तरीयकात् संस्कारादेव तदमित्याकिसौ-
 क्ये विहितमकीर्णां न कोऽप्युपयोग इत्यत आहुः ॥ ध्यवणादा-
 त्यादि ॥ तथाच गौणात्परिहारं तदुपयोग इत्यर्थः । कथमेव निश्चय-

मित्यत आहुः ॥ धवणादीनामित्यादि ॥ श्रुत्यपेक्षया तत्रैवंन्यमाश-
 द्वाहुः ॥ गीताया अपेत्यादि ॥ फलधाक्यादिति मात्रप्रधानो निर्देशः ।
 फलधाक्यत्वादित्यर्थः । गीताधिस्तरात्मके श्रीभागवते किमुक्तमि-
 त्यपेक्षायां मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामित्यस्यार्थमाहुः ॥ प्रमाणादीनामि-
 त्यादि ॥ फलमित्यपेक्षायां तदुपपादयन्ति ॥ तथाहीत्यादि ॥ फलादप्य-
 ऽधिकमिति ॥ फलवशीकारकत्वाद्नुभवान्च तथेत्यर्थः । अत्रैतद्दृष्टव्यं च
 गीतायां प्रदने, शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति धाक्यादात्मनिविदिनेऽर्जुना-
 य कर्मयोगं सांख्ययोगादिकं च सपरिकरं द्वितीयादिभिः सत्ताभरु-
 क्त्या, नचमाध्याये, इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय तादृशं
 भक्तिमार्गमुक्त्वा, मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायण * इत्युपसं-
 त्य तत्रापि गौणधर्मसांकर्यात्पुनर्मक्तेर्मुष्यत्वबोधनाय वशमे, भूय
 एवेत्यनेन परमं ध्वः प्रतिज्ञाय, भास्यतेत्यन्तेन भजनस्यैव फलपर्यव-
 नायित्वमुक्त्वा विभूनिविश्वरूपाभ्यां प्रासङ्गिकं परिहृत्य द्वादशोऽक्षरो-
 पासनादपि स्वोपासनाया उत्कर्षे भक्त्यनुकल्पान् भक्तोत्कर्षे च प्र-
 तिपाद्य पुनरभिमाभ्यां प्रासङ्गिकं बोधयित्वा पञ्चदशे स्वस्य सर्वधेद-
 धेद्यत्वं पुरुषोत्तमत्वं तच्छास्त्रस्य गुह्यतमत्वं तज्ज्ञाने कृतकृत्यत्वं चो-
 क्त्वा तद्विषेऽधिकारिणं स्वरूपतो निर्णीय प्रासङ्गिकं पुनर्बोधयित्वाऽष्टा-
 दशे, समासेनैव कौन्तेयेति संदर्भेण ज्ञानादप्युत्कर्षे भक्तेर्बोधयित्वा
 पुनः सर्वगुह्यतमं प्रतिज्ञाय, मन्मना भवेत्यनेन पूर्वोक्तां भक्तिं द्वितीयेन
 प्रपत्तिं च तथात्वेनोक्तोपसंजहार । तेन गीतायामुत्कर्षो भक्तिमार्ग-
 स्यैव सिद्धः । एवमेव श्रीभागवतेऽपि, यस्यां वै श्रूयमाणाव्यामिति
 धाक्ये श्रीभागवतस्य भक्त्युत्पादकत्वकथनाद् व्यासेन समाधौ भक्ते-
 रेवानर्थोपशामकत्वानुभवात् । एकादशे भगवदुद्धवसंवादे भक्तिस्सा-
 धनान्युक्ता, प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन धिनोद्धव * नोपायो विद्य-
 ते सम्यक् प्रायणं हि सत्तामहमिति चोक्त्वा, सुगोप्यमपि वक्ष्यामीति
 प्रतिज्ञाय द्वादशाध्यायं सत्सङ्गस्य स्वमापकत्वमुक्त्वा केवलेन हि भा-
 यंनेत्यादिना मुष्यभक्तेः, तस्मात्स्वमुद्धवेत्यादिना प्रपत्तेश्च कथनेन भ-
 क्तिस्त्वप्युपयुज्येत कीदृशी सद्गिरादतेत्यस्योत्तरमाह । ततः श्रीमदु-
 द्धवसंशयानपगमे वेदस्वरूपं प्रतीयमानं वेदार्थं योगं चोक्त्वा प्रा-
 सङ्गिकं च परिहृत्य चतुर्दशे पुनर्भक्तिं प्रशस्य, तस्मादसदभिध्यानं य-
 था स्वप्नमनोरथम् * हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मन्नाद्यभाषितमिति

सिद्धान्तमुक्त्वा पुनः प्रश्नानुरोधेन योगे तत्सिद्धीर्धिभूतीर्भाक्त्विजमकं
 घर्णाश्रमधर्मोक्त्वा, ऊनविशेषज्ञानिनं ज्ञाने च प्रशस्य तस्यापि मत्त-
 ७ ङ्गत्वं बोधयन् तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव * ज्ञानवि-
 ज्ञानमंपन्नो भज मां भक्तिभाविता हात सिद्धान्तमाह . पुनर्ज्ञानमक्त्योः
 प्रश्ने ज्ञानोत्तरत्वेन मोक्षधर्मानुक्त्या, भक्तियोगः पुरैवोक्त इति तेन प्र-
 दत्तं पूरयित्वा पुनर्भक्तिकारणानि धदन्, एवं धर्मैर्मुप्याणामुद्धवात्म-
 निवेदिनाम् * मयिसंजायते भक्तिः कोऽप्योऽप्योऽस्यावशिष्यत इत्याह
 पुनः प्रासङ्गिकं परिहृत्य विशेषविशेष्यां स्वस्य वेदाद्यैरूपत्वमुक्त्वा
 पुनः प्रासङ्गिकं प्रश्नानुरोधे चान्यदपि बहुक्त्वाऽऽत्मा सिद्ध्यर्थं
 पूर्वोक्तस्य सुगोप्यस्य साधनभूताद् स्वधर्मानुक्त्योर्नाशित उपसंज-
 हारः । सुगोप्यतमं तु पूर्वमेवोक्तमिति मुख्यभक्तिरित्वात्पुनस्तथोवा-
 च । तेनाप्यापि भक्तिमार्गस्यैवोत्कर्षः सिद्धः । एवमेव स्कन्धान्तरेऽपि
 ज्ञायत इति व्यासचरणानामप्ययमेवाशयोऽतो नात्राप्रापयशङ्कः । वेद-
 संदेहवारकत्वाच्च न प्रमाणस्यापि दीर्घलयमतोऽयमेव मार्गः प्रमा-
 णप्रमेयसाधनफलैरुत्तम इति निष्कर्षः । एवञ्चास्य, मदगुणध्यातमात्र-
 णेत्युक्तलक्षणकत्वेन निर्गुणभक्तिमार्गत्वं फलिष्यति ।

अथ प्रस्तुतमुच्यते । ननु मोक्षकस्वाभावे वेदादिमार्गेषुऽपि
 मोक्षयिष्यतीति को विशेषो भक्तिमार्गे इत्याकाङ्क्षायां घर्णाश्रमव-
 तामिति कारिका विवृष्यन्त आहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अयमर्थः । यथा-
 यदुपनयनेन ब्राह्मण्यादिदेयतासंसर्गे देहस्य ब्राह्मणादिरूपता य-
 दपि शुद्धत्वरूपदेयतासंसर्गस्य नोपनयनसापेक्षत्वं तथापि वृत्ततो
 ब्राह्मणत्वस्याजगरे व्यवस्थापनात् समानन्यायेन शुद्धत्वस्यापि तद्-
 गम्यत्वनिश्चयाद् वृत्ताभावेऽसच्छुद्धत्वस्य सर्वसंमतत्वाच्च सर्वेषां घर्णा-
 नां वृत्तादेवावगतिः । नोन्नेहर्णांमासतैव । तथा तत्तदाश्रमोदिता-
 चारकरण एवाश्रममिति । अन्यथा तु, गृहस्थस्य क्रियात्यागो मत-
 त्यागो वटोरपि * तपस्विनां मामवाप्तो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता * आ-
 श्रमापसदा ह्येने शब्दाश्रमविदम्बका इति वाक्यादाश्रमाभासतैव ।
 एवं सति वैदिकधर्मशेषेऽधिकारे नष्टेऽतादशा क्रियमाणस्य मुख्यत्वा-
 भावात्कलाभाध इति पूर्वमुपपादितम् । तथा सतीदानीं क्रियमाणस्य
 धर्मताममात्रचारकत्वाच्छुद्धत्वं, शब्दशुद्धल इति तदुक्त्यात् । तथा
 माममात्रेण कृत्वा क्रियमाणे कर्मण्यपूर्वाभावात्ततो मुक्त्येवाव इति यदे-

घ ज्ञातं तदायं कथित इति नेदानीं मार्गान्तरेण मोक्षयतीत्ययमेवेदा-
नीमुत्कृष्ट इत्यर्थः । पर्यं शुभमत्यं सर्वथा फलसाधकत्वं च विमूढ-
म् ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥

बुद्धिमानादरं तस्मिँश्छलं साध्येऽपि दुःखतः ॥

त्यक्त्वा मार्गे ध्रुवफलं भक्तिमार्गे समाविशेत् ॥ २२२ ॥

विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुद्धने ॥

कलितैरेव बाधः स्यादशोचाम प्रमाणनाम् ॥ २२३ ॥

सर्वथा चेद्धरिभूया न भविष्यति यस्य हि ॥

तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गेऽस्मिन् सुतरामपि ॥

कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्धं तु कारणमुच्यते ॥ २२४ ॥

कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम् ॥

श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात् ॥ २२५ ॥

तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ॥

परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥

साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ॥ २२६ ॥

श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ॥

यथा सुन्दरतां याति बल्लैराभरणैरपि ॥ २२७ ॥

अलङ्कुर्यात् संप्रेम तथा स्थानपुरःसरम् ॥

भर्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ॥ २२८ ॥

उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहे त्यजत् ।

तस्यागे दूषणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥ २२९ ॥

एवं मार्गस्योत्तमत्वं प्रतिपाद्य सात्त्विकानुपादिशति ॥ बुद्धि-
मानिति ॥ परमादरो बहुषु न संभवति । अत एवैकस्मिन् कर्तव्यः
तत्र वेदमार्गपेक्षयाऽपि भक्तिमार्गस्योत्तमत्वप्रतिपादनात् सांमत-
मन्यस्याभावात् । आदरेण भक्तिमार्गं प्रविशेत् । मार्गं प्रवेशमात्रे-
णैव कृतार्थत्वान् ॥ २२२ ॥ तन्वेदं पापण्डानामपि वचनानि
भयन्तीत्याशङ्काह ॥ विरुद्धकरणं नास्तीति ॥ नात्र श्रुतिस्मृतिः
विरुद्धाचारो, नापि प्रमेयं वेदविरुद्धम् । अतो नात्र विरुद्धसंभाव-
नाऽपि । ननु परःश्रया मुक्तिर्मायावादादिधिर्निराकृतेतिकथं न प्र-
मेयविरोधस्तत्राह ॥ कल्पितैरेव बाधः स्यादिति ॥ ते हि स्व-
मार्गं फलत्वेन कल्पयन्ति । तत्रप्रामाणिकम् । आत्मशब्दस्य भगव-
द्वाचकत्वात् ॥ न तु जीवपरत्वं वेदान्तानाम् । नापि जीवस्य फल-
रूपत्वम् । अतः परमानन्दोऽधिको भवतीति न कदापि मुक्तिः
स्वाधीना । अतस्तत्र स्नेह एव तत्त्वामिहेतुः । अतो युक्त्याऽपि
भगवन्मार्गस्य प्रामाण्यं साधितमिदर्थः । परमत्र न सर्वेषां फल-
मुखाधिकारः, किन्तु येषु भगवत्कृपा । कृपापरिज्ञानं च मार्गरुच्या
निश्चीयते । तत्रादितः साधनान्पाह ॥ कृष्णसेवापरमिति ॥ यो
हि गुरुः सेवामुपदेक्ष्यति स स्वयं चेत्याम् उत्तमां जानीयात्तदा
कथं न स्वयं कुर्यादिति सेवापर एव गुरुः । तत्रापि निमित्तानि
चारयति ॥ दम्भादिरहितमिति ॥ सेवा च प्रमाणमूलैव पुरुषार्थ-
पर्यवसायिनी । अन्यथा मनस्यन्याद्विभावान्यथा करणे न फलसि-
द्धिरित्यभिप्रायेणाह ॥ श्रीभागवततत्त्वज्ञमिति ॥ जिज्ञासुः, न-
तु कौतुकाद्याविष्टः । भजनं मंत्रभावेन तदा तदुक्तमकारेण भगवद्-
सेवा कर्तव्या ॥ स च दुर्लभ इति ॥ तेनापि वक्तव्यं प्रकारमाह ॥
तदभाव इति ॥ क्वचिद्देशविशेषे सत्परिपान्थिनामभावयुक्ते हरेर्भूतिं
कृत्वा भजेत् ॥ अयमेवाऽस्य मार्गस्य प्रकार उत्तमः । यन्मूर्त्तौ

कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्रं मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति ॥ तद्दृष्टमिति ॥ वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्देशोपस्थयम्-
 एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह ॥
 तत्र च स्थितमिति ॥ मूर्त्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः ।
 तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति । तत्र हेतुः—व्यापकं साकारं ब्रह्मे-
 ति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भ-
 वन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्त्तौ भगवद्भजनं भवती-
 त्याह ॥ मन्त्रस्यापि विधानत इति ॥ न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ॥
 २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ मूर्त्तौ विशेषमाह ॥ श्रीकृष्णमिति ॥
 मूर्त्यन्तरे अन्तरेतत्त्वम् । यथावद्मुखपतया मासैर्द्रव्यैरुपचाराः
 कर्त्तव्याः । तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह ॥
 यथा सुन्दरतां यातीति । सममेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् ।
 तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्कारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ एवं प्रवृत्तस्य
 भार्यादीनां विनियोगमाह ॥ भार्यादिरनुकूलश्चेदिति ॥ भार्या-
 दिकं गृहम् ॥ विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः ॥ अन्यथा परित्यागे
 दोष एव । अनेन अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्यात्तव्यामित्युक्तं भ-
 वति ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

उपदिशतीति । ननु भवत्विदानीमन्योत्कर्षो, न तु सर्वदा. त-
 था सति कदाचिद्यथोक्तरीतिकधर्मसंपत्ताविदानीमपि चेदमार्गात्
 फलासिद्धिरितिशङ्कायां, गहना कर्मणो गतिरिति, शिलोच्छ्वस्या परि-
 तुष्टाञ्च इति क्लेशांशधिकनरस्तेषामित्यादिवाक्यात्तस्य दुःखसा-
 प्यत्वं तु सार्वदिर्कं, न त्वस्येति नास्य कदाप्युत्कर्षहानिरित्याशयेनो-
 पदिशतीत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिकारोऽपेक्षित इति प्रथमतः सामान्यं त-
 माहुः ॥ बुद्धिमामिति ॥ बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं द्वितीयस्कन्धारम्भे,
 श्रोतव्यादीनीत्यत्र साधितम् । तादृशा यत्कर्त्तव्यं तदाहुः ॥ परमादरे-
 त्यादि ॥ मार्गे प्रवेशत्यादि । अपि चेत्सुबुराचार इति वाक्यात्तथेत्य-
 थः ॥ २२२ ॥ मूले, प्रक्रियापदेन परिपाटी बोध्यते । तां विशदय-

नित ॥ नापि प्रमेयमित्यादि ॥ तथाच पापण्डवैलक्ष्यस्यात्र स्फुट-
 म्नाद् बुद्धिमत्तस्तद्भ्रान्तं सुखेन भविष्यतीति नैव दोष इत्यर्थः । मूले,
 कल्पितैरित्यादि ॥ वाक्यरत्नेन कल्पितैर्वाक्याभासैरेवाप्रथायबुद्धिर्न तु
 वास्तविको वाचः ॥ अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि ॥ प्रायेण भक्तियोगेन
 इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भवत्यस्य प्रामाणिकत्वं, त-
 थ्यापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ॥ ते ही-
 त्यादि ॥ आत्मशब्दस्येति ॥ आत्मन्नाभाप्र परं विद्यते, तरति शो-
 कमात्मविदित्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीब्राह्मणे,
 आत्मशब्दः शारीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति
 कथं तपेत्तत आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ षष्ठ्यं स्याद् व्यासः शारीर-
 जिज्ञासामेव प्रतिजानीयात् ब्रह्मजिज्ञासाम् । अनुपपत्तेस्तु न शारीर
 इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारप्राप्त्यर्थं निश्चित्या-
 ऽऽत्मशब्दो ब्रह्मपर एवानुसंधेय इति भावः । तदिदं विस्तरतो ब्रह्मसूत्र-
 भाष्याद्व्यगन्तव्यम् । ननु विविक्तात्मज्ञानादपि वाचद्वयः अनिवृत्तेरा-
 र्मानं चेद्विज्ञानीयादयमस्मीति पुरुषः * किमिच्छन् कस्य वा हेतोः
 शरीरमनुसंज्वरेदिति श्रुतिसिद्धत्वात् कथं न स्वस्य फलत्वमत आ-
 हुः ॥ नापीत्यादि ॥ जीवो ह्येशः प्रवेशो वा , ब्रह्म तु ततोऽधिकम् ।
 अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः प्राप्तिसंग्रहेति न यापद-
 दुःखनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवालिङ्गस्यादर्शनाद्य न
 जीवस्य फलत्वमतस्तथेत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य
 कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे यत्त्वाद्यनं पूर्वतः सिद्धं तदा-
 हुः ॥ अत इत्यादि ॥ अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मरणस्य
 प्रयोजनमाहुः ॥ अतो मुक्त्येत्यादि ॥ ननु यदेवं तर्हि प्रेक्षावातां सर्वे-
 यामेव कुतो नात्र प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां दोषाभावस्याप्यधिकारिवि-
 क्षेपणत्वं इति कृत्वा तन्नाद्यनं सूचयन्त आहुः ॥ परमित्यादि ॥ अ-
 नुमानिकप्रत्येकेणामिति सूत्रे विषयवाक्यविषयने अत्यल्पत्वेन भ-
 गवत्कृपा प्रतिपादिता । सा च भगवद्दर्शनाऽस्तस्त्विति नायं दोष
 इत्यर्थः । ननु तस्या अत्यल्पत्वे कथमधिकारनिश्चय इत्याकाङ्क्षाया-
 भाहुः ॥ कृपापरीत्यादि ॥ अत्रेदाहरणमाहुः ॥ निश्चीकृत इति ॥ अ-
 स्माभि रिति श्रेयः । अन्येषां तु मानेणचिपरिज्ञानं वैषम्यचताचारिः ।
 अथ भागवतं द्युतेत्यत्र तथासिद्धः ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्रं मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति ॥ तद्गुणमिति ॥ वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्देशेपस्त्वयप-
 एनमुद्धारिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह ॥
 तत्र च स्थितमिति ॥ मूर्त्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः ।
 तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति । तत्र हेतुः—व्यापकं साकारं ब्रह्मे-
 ति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भ-
 वन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्त्तावेव भगवद्भजनं भवती-
 त्याह ॥ मन्त्रस्यापि विधानत इति ॥ न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ॥
 २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ मूर्त्तौ विशेषमाह ॥ श्रीकृष्णमिति ॥
 मूर्त्त्यन्तरे अन्तरितत्वम् । यथावद्मुख्यतया प्रतिद्रव्यैरुपचाराः
 कर्त्तव्याः । तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह ॥
 यथा मुन्दरतां यातीति । सप्रेमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् ।
 तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्कारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ एवं प्रवृत्तस्य
 भार्यादीनां विनियोगमाह ॥ भार्यादिरनुकूलश्चेदिति ॥ भार्या-
 दिकं गृहम् ॥ विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः ॥ अन्यथा परित्यागे
 दोष एव । अनेन अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्यात्तव्यामित्युक्तं भ-
 वति ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

उपदिशतीति । ननु भवत्विदानीमन्योत्कर्षो, न तु सर्वदा त-
 था सति कदाचिद्यथोक्तरीतिकथमसंपत्ताविदानीमपि घेदमार्गात्
 फलासद्धिरितिशङ्कानया, गंहना कर्मणो गतिरिति, शिलोच्छ्रवत्या परि-
 तुष्टाच्च' इति क्लृप्तोऽधिकतरस्तेगमित्यादिवाक्यात्तस्य दुःखसा-
 ध्यत्वं तु सावदिकं, न त्वस्यति नास्य कदाप्युत्कर्षहानिरित्याशयेनो-
 पदिशतीत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिकारोऽपेक्षित इति प्रथमतः सामान्यं त-
 माहुः ॥ बुद्धिमानिति ॥ बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं द्वितीयस्कन्धारम्भे,
 श्रोनव्यादीनीत्यत्र साधितम् । तादृशा यत्कर्त्तव्यं तदाहुः ॥ परमादरे-
 स्यादि ॥ मार्गे प्रवृत्त्यादि । अपि चेत्सुवुराचार इति वाक्यात्तथेत्य-
 र्थः ॥ २२२ ॥ मूले, प्रक्रियापदेन पारंपारी बोध्यते । तां विशदय-

न्ति ॥ नापि प्रमेयमित्यादि ॥ तथाच पापण्डवैलक्षण्यस्यात्र स्फुट-
 त्याद् बुद्धिमत्तस्तद्ज्ञानं सुखेन भविष्यतीति नैव दोष इत्यर्थः । मूले,
 कल्पितैरित्यादि ॥ वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्यानामैरेषाश्च वाच्यशक्तिर्न तु
 वास्तविको वाच्यः ॥ अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि ॥ प्रायेण भक्तियोंगेन
 इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भवत्वस्य प्रामाणिकत्वं, त-
 थापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ॥ ते ही-
 त्यादि ॥ आत्मशब्दस्येति ॥ आत्मनामात्र परं विद्यते, तरति शो-
 कमात्मविदित्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीब्राह्मणे,
 आत्मशब्दः शारीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति
 कथं तथेत्यत आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ यद्येवं स्याद् व्यातः शारीर-
 जिज्ञासामेव प्रतिजानीयाश्च ब्रह्मजिज्ञासां । अनुपपत्तेस्तु न शारीर-
 इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारप्राप्तये नित्यित्या-
 ज्ञानशब्दो ब्रह्मण्येव शब्दोऽस्ति भावः । तद्विदित्वस्तत्तोऽप्येवमस्य-
 भाष्यादवगन्तव्यम् । ननु विविकान्मदानादपि धावदुःखनिवृत्तेर-
 त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः * किमिच्छन् कस्य वा हेतोः
 शरीरमनुसंज्वरेदिति श्रुतिसिद्धत्वाद् कथं न स्वस्य फलत्वमत आ-
 हुः ॥ नापीत्यादि ॥ जीवो ह्यंशः प्रवेशो वा ब्रह्म तु ततोऽधिकम् ।
 अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः प्राप्तिर्मुख्येति न वाच्य-
 दुःखनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवलिङ्गस्यादर्शनाच्च न
 जीवस्य फलत्वमतस्तथेत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य
 कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे चत्साधनं पूर्वत्र सिद्धं तदा-
 हुः ॥ अत इत्यादि ॥ अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मरणस्य
 प्रयोजनमाहुः ॥ अतो युक्त्येत्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रेक्षावत् सर्व-
 पामेव कुतो नात्र प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां बोधमात्रस्याप्यधिकारिवि-
 शेषणत्वं ह्येव कृत्वा तत्साधनं भूचयन्त आहुः ॥ परमित्यादि ॥ आ-
 नुमानिकमप्येकेषामिति सूत्रे विषयवाक्यविषयेने सव्यक्तत्वेन भ-
 गवत्कृपा प्रतिपादिता । सा च भगवद्बोधात्प्रवृत्तयेति नार्यं दोष
 इत्यर्थः । ननु तस्या अव्यक्तत्वे कथमधिकारनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां
 माहुः ॥ कृपापरित्यादि ॥ अत्रोदाहरणमाहुः ॥ निश्चयित इति ॥ अ-
 स्माभि रिति शेषः । अन्येषां तु मार्गत्रयपरिज्ञानं वेदव्यवहाराच्चरिः ।
 अथ भागवतं धृतेत्यत्र तथासिद्धः ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु यद्येवं तदा कृपयैव फलसिद्धेः साधनवैयर्थ्य-
 मित्याकाङ्क्षायां साधनशास्त्रार्थपत्त्या तद्द्वारैव प्राप्य इति निश्चित्य
 कृपाया अनुग्रहाद्यधर्मान्तररूपत्वात्तस्य भक्तिकारणताया भक्तिहेतु-
 निर्णये विरोचितत्वादनुग्रहेण भक्तेः सिद्धावपि तद्व्यस्धारूपस्य
 प्रेम्णः साधनसंश्लेषत्वात् स यथा सिद्धं तथा साधनान्यादित्य-
 र्थः । तत्र, भजिशासितभङ्गर्मां गुरुं मुनिमुपायजेदिति भगवद्वाक्येषु,
 निरालम्बो यथा लोके स्यात्तन्नष्टो निगद्यते * हरेः कृपाविशिष्टोऽपि
 गुरुहीनस्तथैव च * यथा भक्तिः स्वन्तर्गता गुरुसेवापि तादृशी *
 जिज्ञासाशयभावरतं तथापि विनिगद्यत इत्येकादशे सुयोधिन्यां प्र-
 बुद्धवाक्येषु सिद्धेः । प्राथमिकं तदेवेति गुरुलक्षणपूर्यकं तां वदन्त
 व ह्युः ॥ कृष्णेत्यादि ॥ अत्र प्रथमतृताये गुरुविशेषणं, शाब्दे परे च
 निष्णातमित्यनेन सिद्धतः । द्वितीयं त्र्योपशमाश्रयपदेन । यद्यपि
 संदेहधारणाय वैधकीक्षावद् हृदयप्रवेशाय चोभयनिष्णातत्वं तत्त्व-
 व्याख्यातं, तथापि हृदि भगवत्प्रवेश एव साधनेषु निष्ठा वञ्जत इति
 भगवत्सेवापरत्वं तस्यैव लक्षणम् । तदेवात्राभिप्रेत्याहुः ॥ यो हि गुरु-
 रित्यादि ॥ द्वितीयस्य तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ मूले, वृष्णा-
 र्दित्यादिपदेन कामलोभपूजा. संगृह्यन्ते ॥ सेवा चेत्यादि ॥ तथाच
 श्रीभागवतस्य सर्वप्रमाणसाररूपतायाः, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं
 समुद्रधृत्तमितिद्वादशीयवाक्येसिद्धत्वाच्छाब्दनिष्णातत्वं श्रीभागवत-
 तत्त्वात्स्वरूपमेव बोध्यम् ॥ वीक्ष्येत्यनेन मार्गान्तरादत्र वैलक्षण्यं ज्ञा-
 पितम् । ईश्वरैर्दीशनाङ्कनयाः विना च सम्यक्त्वं परीक्षणे चात्यते ।
 तथाच तन्त्रे, गुरुः परीक्षयच्छिष्यमिति वाक्याच्छिष्यो यथा परीक्षय-
 ते तथाप्र गुरुः । नोचेदतादृशस्य लोकाजुगतपशुरूपत्वात्तादृशोऽनु-
 सरणोऽन्धानुगान्धवदुर्भावपि पतताम् । एतदर्थमेव जलभेदग्रन्थ-
 फरणं श्रेयम् । अयमप्यर्थः, शाब्दे परे चेत्यादिविशेषणानां ज्ञाताना-
 मय प्रपिऽप्रयोजकत्वात् सिद्धावत । एवं गुरुस्वरूपं निश्चित्य शि-
 ष्यस्याहुः ॥ जिज्ञासुरित्यादि ॥ यद्यप्यत्र जिज्ञासायां कर्म न निर्दिष्टं,
 तथाप्युत्तमं श्रेय एव समाधनं प्रकरणाद् बोध्यम् । तच्च भगवानि-
 त्त्वाप्युज्य तन्मायुज्यं च । एतजिज्ञासा च, सारिषका भगवद्भक्ता
 इत्यनेनाहम्भङ्गायामुक्तस्यैव संभवति तथाप्युक्तता गुरुभक्त्यादर-
 जनिता सुतरां तादृशस्येति स एवाप्रधिकारी । तेन प्रह्लादसंघञ्चो-

उत्तमत्वं तथात्रापीनिभावः । तेनापत्तौ यद्गादयोऽपि संगृहीता ङ्या ॥
 हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेदिति ॥ भगवत्स्वरूपं स्वामित्वेन भावयित्वा आ-
 त्मानं दासं भावयन् दासकार्यं कुर्यादित्यर्थः । ननु पूर्वमस्य मार्ग-
 स्य भगवदुक्तत्वप्रतिपादनादस्मिन् भगवद्धर्मत्वमुक्तं भवति । तदु-
 क्षणं चैकादशे योगेश्वरवाक्ये, ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्म-
 लब्धये * अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तानित्युक्तम् ।
 तत्र ये धर्मा वै निश्चयेन भगवत्फला एव, फायवाङ्मनोभिर्व्यस्तैः
 समस्तैर्भगवद्विषया एव, भगवतैव च प्रोक्ताः, यथा, मन्मना भवेत्या-
 दौ ते भागवता इति तत्र स्थितम् । एवं सति योगेश्वरवाक्येषु आ-
 त्यन्तिकक्षेमप्रदाने, मन्येऽकुतश्चिदित्यनेन प्रपत्तिमार्गं तथात्वेनोक्ता
 धर्मान् भागवतान् धूतेति प्रदाने, ये वै इति लक्षणमुखेन 'तानेवोक्त्या
 द्वितीये तदुत्कर्षं चोक्त्वा तदग्रे त्रिभिः प्रथमाधिकारिकार्योस्तान्
 पञ्चभिस्तदनुकल्परूपोऽधाह । तत' स्थूलबुद्धीनामपि भगवत्प्राप्तये
 र्थं तानेवावितः पुनराह । ऐर्हिकामुष्मिकफलभोगविरागपूर्वकं गुरु-
 शरणगमनं, ततस्तत्सेवनं सर्वभावेन । तत' कर्मज्ञानमार्गप्रवेशस्ततः
 सप्तभिर्भक्तिमार्गस्ततस्तस्य फलपर्ययसायित्वमिति क्रमेण । ननु भग-
 वानप्येकादशाध्याये, श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्नित्यादिना, भगवदा-
 श्रितस्य कथाश्रवणगानस्मरणजन्माऽभिनयभगवदर्थधर्मकामार्थवर-
 णानि भक्तिलाभकारणत्वेनाहोति तं क्रमं विहाय किमिति मूर्तिभजन-
 मेव प्रथमत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अयमित्यादि ॥ तथाच
 भाक्षादुपयोगादेतस्या एव मुख्यतयोपदेश इति भावः ॥ सर्वमिति ॥
 एवञ्च समानन्यायेन मूर्त्तावपराधोऽपि भगवदपराध इति ज्ञापितम् ।
 तत्रेत्यादि ॥ ननु तथापि सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गाय इति भगवताऽन्येषा-
 मपि पूजास्थानानां कथनाच्छालग्रामे भगवत्साधिध्यस्य शास्त्र-
 सिद्धत्वाच्च तानि विहाय किमिति मूर्त्तावेव भजनमुपदिश्यत इत्या-
 काङ्क्षायां सारिखकानां ज्ञानभक्त्युपासनाप्रधानभेदेन त्रैविध्यात्तत्त-
 द्नीत्या कथन तस्य तस्य बोधो भवतीति तत्तदर्थं त्रेधा निरूपयतीत्य-
 र्थः । तत्र पूर्वं ज्ञानप्रधानं प्रति भगवत्त्वे हेतुमाहुः ॥ यस्त्वित्यादि ॥
 यद्येवं तर्हि मूर्त्तां को विशेष इत्यत आहुः ॥ विशेषस्त्वित्यादि ॥ त-
 थाच यथा प्रह्लादाद्यर्थं स्तम्भादिभ्य प्रादुर्भावस्तथात्राप्येतस्यैवो-
 प्रादुर्भावां, न तु साधारणतयोति सूर्यादिभ्यः शालग्रामाद्या-

अत एव परिचर्या चोभयत्रेति योगेश्वरवाक्यम् । परिचर्यां स्तुतिप्र-
हेति, ममार्चास्थापने श्रद्धेति, आदरः पारचर्यायामित्यादिभगवद्वा-
क्यानि च । एवं मूर्त्तौ परिचरणमेव मुख्यमिति स्थापितम् ॥२२५॥२२६॥

मूर्त्तादित्यादि ॥ एवं सर्वासु मूर्त्तिषु तुल्यतया भजनप्राप्तौ फस्यां
कार्यमित्यपेक्षार्यां फस्याश्चिन्मूर्त्तौ विशेषमाहेत्यर्थः । मूर्त्तौ भगव-
त्स्थितिर्वहेरयसीवावेशरूपा भवति । एवं सति मूर्त्त्यन्तरे य आवेशः
सोऽवताररूपस्य । तद्य, एतश्चानावताराणां निधानं धीजमव्ययमिति
भगवदंशपुरुषांशभूतामिति घन्तरितत्वं धीध्यम् । अत्र च श्रीकृष्ण-
पदेन युगलसेवापि सूचिता घोया । समानन्यायाद्य तत्स्वरूपे तथा-
स्थितिरिति च । अत्रत्यो विशेषो मत्कृतमूर्त्तिपूजनयादादनुसंधेयः ।
एवं मूर्त्तिं निश्चित्य, परिनिष्ठा तु पूजायामिति वाक्यात् पूजनमा-
वश्यकमिति तत्प्रकारमाहुः ॥ यथावदिति ॥ एतस्यैव विवरणं- मुख्य-
तयेति ॥ राजोपचारैरित्यर्थः । लब्धोपचारकैरित्यस्य विवरणं-
प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्त्तव्या इति ॥ पूजनं च समीपे स्थित्वा यथा-
योग्यं सेवनम् । परिचर्या तु विप्रकर्षे स्थित्वेति विशेषः । उचितः
सत्कार उपचारः । उपचाराश्च शक्त्यनुसारं सहस्रशतशोडशप-
ञ्चान्यतमाः । तत्रोद्गातावाहनेऽत्र न स्त एव । मूर्त्तौ स्थितेरुपपा-
दितत्वात् । पाद्यं तु स्नानसमय एव साम्प्रदायिकैः क्रियते । दन्त-
धावनं तु घालभावादेव नेह । अभ्यङ्गेनमर्दनादर्शाभिषेचनानि तु
यथासम्भवम् उत्सवादी प्रत्यहं विच्छिद्य च क्रियन्ते एव । एवम-
न्येऽपि सम्प्रदायाद् योध्याः । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ, देवासुरमनुष्येषु
मद्गत्ताचरितानि चेति वाक्यात् ॥ अनुवृत्तार्थमिति ॥ उद्वेगो व्रेधा
चित्तस्य चाश्रय्येन खेदं च । खेदोऽपि देहरोगादिकृतो भगवति
बुरूपचारकृतश्च । तत्प्रेम्णा क्रियमाणे शीतोष्णवर्षादिषु जलवसना-
दीनां यथोचितसमर्पणमेव भवति । चाश्रय्यादिकं च निवर्त्तत इति
तदर्थं, न तु पुष्टिरूपताज्ञापनार्थं, साधनावस्थान इत्यर्थः ॥ स्थानं
मन्दिरेत्येवम् ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां संकमण्डलवर्त्तनैः * गृहशु-
श्रूयणं मह्यं दासवद्यदमाययेति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । उपलक्षणमे-
तत् । तेन वितानशयनासनाद्यलङ्कारणमपि तत्तदुपयोगावसरात् पू-
र्वे बोध्यम् ॥ एवं प्रवृत्तस्येत्यादि ॥ इदं च सहायसापेक्षमिति ते या-
द्यशा अपेक्षितास्तान् वक्तुं भार्यादिविनियोगमाहेत्यर्थः । एतेन

भजनेऽपि प्रतिकूलपरित्यागमाह ॥ सर्वं सहेतति ॥ यथा गृहप-
 व्याकुलं वहिःपृजायां कर्त्तव्यं, तथैव हृदयम् अव्याकुलं वि-
 धेयम् । तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैरिति वाक्याद् दुष्टानां व-
 चनेन क्षांभो भवति । तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि ।
 अत्यन्तं विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन । तत्रोपपत्तिमाह ॥ कृष्ण-
 भावनादिति ॥ कृष्ण एवास्मानुपदिशति, वहिर्मुखतया न स्यात्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ २३० ॥

अन्येषां सर्वदा निर्वाहः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जीवन
 इत्यादि ॥ याममात्रेत्यादि ॥ तथाच योऽर्जक स एवं कुर्यात् । शे-
 पास्तु पूर्ववदेव कुर्युः । अयमर्थः । देवोऽसुरो मनुष्यो धेति, सर्वेऽधि-
 कारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपेति वाक्याभ्यां, किरातहृणोति वा-
 क्याच्च भगवद्भजनादौ सर्वेषामधिकारेऽप्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति
 भृत्याहारशुद्धये स्ववृत्त्याद्यसंपादनस्यावश्यकतया वृत्तिरपि संको-
 ष्या । प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम*अन्याभ्यां जीवितेभ्या-
 दिषु तथा दर्शनात् । सप्तमस्कन्धे सर्वेषां वृत्तिं वदता नारदेन, वृत्तिः
 सकरजातीनां तत्तत्कूलकृता भवेत् * अचौराणामपापानामन्त्यजान्त-
 ऽवसायिनामित्युक्त्वाप्रे नैर्गुण्यकथनादितिभावः । इदं यथा तथा वृत्ति-
 घादेव्युत्पादितमस्माभिः । नन्वेवं जीवनोपाये क्रियमाणे पुनर्वाहि-
 मुंख्यापत्तिरिति किं कार्यमित्यत आहु ॥ जीविकेत्यादि ॥ व्यापृतामिति ॥
 तस्येति शेषः । धीभागवतपाठस्यैव सहकारी यमुनाप्रकादिपाठो ज्ञे-
 यः । एवम् अवहिर्मुखतया भगवद्भजनरूपं साधनमुपदिश्य तस्या-
 धिदैविकत्वाय साधनान्तराण्युपदेष्टुं भजने तारतम्यमुपदिशन्त
 आहुः ॥ एतद्भजनमित्यादि ॥ आन्तरं मुख्यमिति ॥ मनोमात्रस्य सू-
 क्ष्मदेहस्य नान्तरीयकत्वात्तथेत्यर्थः । सर्वसहने युक्तिमाहुः ॥ यथा
 गृहमित्यादि ॥ कृष्णभावनादिति व्यत्योपे पञ्चमीति । भावनाप्रका-
 रमाहुः । कृष्ण एवेत्यादि ॥ २३० ॥

एतस्यापि सिद्ध्यर्थं दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केनाचित् *
 सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दन इति चतुर्थस्कन्धादाशु-
 भगवत्तोषक उपायो धक्तव्यः । अन्यथा भगवत्यप्रसन्ने किमपि न

सिद्धयेत् । भतो घदान्ति ।

वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ॥

एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ॥ २३१ ॥

इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥

सर्वापेक्षां परित्यज्य दृढं कृत्वा मनः स्थिरम् ॥ २३२ ॥

दृढविश्वासतो युक्त्या यथा मित्यत्तथाऽऽचरेत् ॥

वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३३ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चानिप्रियमात्मनः ॥

येन स्यान्निर्वृत्तिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद् ध्रुवम् ॥ २३४ ॥

स्वयं परिचरेद्भक्त्या ब्रह्मप्रक्षालनादिभिः ॥

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजयेत् ॥ २३५ ॥

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम् ॥

इन्द्रियाश्च विनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३६ ॥

एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तु शिघ्रं परित्यजेत् ॥

धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥ २३७ ॥

यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशतं निजं ॥

तथा तथा साधनपु परिनिष्ठा विवर्द्धनं ॥ २३८ ॥

कृष्णं सर्वदिग्ने नित्यं सर्वथा दीनभावना ॥

अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २३९ ॥

सर्वथा तद्गुणालापं नामाचरणमेव वा ॥

सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः ॥ २४० ॥

साधनं परमेनद्धि श्रीभागवतमादरात् ॥

पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकमदम्भतः ॥ २४१ ॥

उत्तमगुरुद्वयशिक्षानुमन्धेयेत्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ एवं सहंने हेतुभूतं विचारमाह ॥ एतदिति ॥ भृतकः समयमिव देहावसानमेव विचिन्तयेत् । एकापि परिचर्या सकृत्कृता परमपुरुषार्थदेति । परं विद्यमानदेहस्य निष्कृत्यर्थं सदा परिचरेत् । ननु क देशे कथं वा परिचरेदित्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वपेक्षामिति ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति मूलं भगवदर्थे स्थापयित्वा साधनाभावाद्द्वैकल्यं जातमपि निवार्य चित्तं भगवत्येव स्थिरीकृत्य यथा पुत्रः पित्रे मातरि वा विश्वासं करोति तथा दृढविश्वासो लौकिकयुक्त्या यथैव पूजा सिद्ध्यति तथैव कर्त्तव्यमिति लौकिकयुक्तिरेवोपदिष्टा । तद्युक्तिसिद्ध्यर्थं दृथालापादिकं प्राप्तं निषेधति ॥ दृथालापेति ॥ कायवाङ्मनसां स्वभावतः प्रवृत्तां क्रियां त्यजेत् । भगवत्त्वेनायमपि क्लिष्टं न समर्पयेत् । तत्क्लिष्टं त्रिविधं-लोकाक्लिष्टम्, आत्मक्लिष्टं, चित्तक्लिष्टं चेति । अतोऽक्लिष्टं निरूप्यते । लोके यद्यदिष्टतमम् आम्रद्राक्षादि आत्मनः अत्यन्तं मियं दुग्धादि सन्मार्गोपार्जितं नान्येषां भागरूपं चिरकालानोरथचिन्तनम् । अन्तःकरणमियम् । तेनैव चित्तनिर्दृतिः । इतरनिषेधार्थमनदुक्तम् ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ सेवा मुख्या, न तु पूजेति मन्त्रमात्रपूजापरो न भवेदित्याशयेनाह ॥ स्वयं परिचरोदिति ॥ धर्मार्थिनां व्यावर्तयति ॥ भक्त्येति ॥ वस्त्रप्रक्षालनमतिवह्निगद्गमिति तद्ग्रहणम् । प्रधानाद्युत्तमज्ञान्यावर्त्तन्त इति प्रधानाद्युत्तिमाह ॥ एककालमिति ॥ अनेन बहुकालमपि पूजनं निरूपितम् ॥ २३५ ॥ अत्र नित्यकर्मादीनामद्भत्वमाह ॥

स्वधर्माचरणमिति ॥ स्वधर्मा अप्रिहोत्रादयः । विधर्मा निषिद्धाः ।
 नात्र शक्त्येति सर्वथा निषिद्धं न कर्त्तव्यम् । इन्द्रियाण्येवाश्रयाः ।
 एतन्निग्रह इष्टदेशमायकः । एतत्त्रयं श्रीडार्यमपि न त्यजेत् । सङ्ग-
 स्त्रयाणां बाधकः । तद् वास्त्यजेदित्याह ॥ एतद्विरोधीति ॥ सामा-
 न्यवचनं धर्मादीनामुपलक्षणम् । परार्थगतीन्द्रियनिग्रहाभावसंभवा-
 त् । पूजाविरोधि धर्मादिकं तु त्यक्तव्यमेवेत्यत्र विचारमाह ॥ ध-
 र्मादीनामिति ॥ भगवद्भजनस्य मोक्षः फलं परोपकारादि सर्वधर्मा-
 णामपि क्षयिष्येव फलम् । अत उभयोरन्तरं ज्ञात्वा परोपकारादि-
 धर्मान कर्त्तव्या यदि पूजाविरोधिनो भवन्ति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥
 अत्र मार्गे पूजासाधनानामनुष्ठौ कारणमाह ॥ यथायथेति ॥
 श्रवणकीर्त्तनादिना हरिश्चेद् हृदये निविशते तदा पूजा सर्वदा नि-
 र्बहतीत्यर्थः । अत्र बाधकानां विशेषमाह ॥ कृष्णे सर्वात्मके इति ॥
 मनासि स्वस्य दीनता भावनीया । तर्वाधिष्ठानेषु तर्वलोकेषु च यत्र
 यत्र भगवद्बुद्धिर्भवति बुद्धिश्च कर्त्तव्या । अन्यकर्तृकापमानेऽपि
 नाहङ्कारं कुर्यात् । भगवतः सकाशान्मानापेक्षां च वर्जयेत् ॥ २३८ ॥
 २३९ ॥ एतस्मिन्त्यर्थमुपायमाह ॥ सर्वथा तद्गुणालापमिति ॥ सर्वथा
 सर्वत्र भगवद्भक्तवर्षर्षणे पृथोक्तं सिद्ध्यति । दैत्यानां सन्निधाने-
 ऽपि निर्भयः । फलाभावाय निःस्पृहः ॥ तत इति ॥ केवलं

सिद्ध्यति ॥ २४० ॥ २४१ ॥

उत्तमेत्यादि ॥ उत्तमा गुरुद्वयस्य कपोतपिङ्गरूपस्य या
 शिक्षा सेत्यर्थः ॥ वैराग्यमित्यादि ॥ यथा कपोतः कुड्मस्य प्रासज्यमृ-
 त्युवशागोऽभुत्तथास्याप्यात्मकौ भविष्यतीति तदभावाय वैराग्यमा-
 पश्यकम् । यथा पिङ्गला सर्वोशां परित्यज्य भगवच्चित्ता मनी धवा-
 शां त्यक्त्वा यथालाभेन जीयती संतुतोय तथा करणे चित्ताभ्याकुल-

तायां स्वस्याप्यघाहिर्मुष्यमिति तदप्यावश्यकम् । एतद्वद्वयेन पूर्वो-
 क्तं सर्वं सिद्धयतीत्यत उक्तं मूले, सर्वथेति ॥ यद्यपि मधुकारमहास-
 र्पो लोकेऽस्मिन्ने गुरुत्तमौ * वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया
 वयमिति सप्तमे प्राञ्जलं, तथापि तत्राद्ये धनादेव वैराग्यमुपपादि-
 तम् । द्वितीये च परितोषमात्रं, न तु भगवच्चित्तापीत्यतो मयेदमा-
 हतम् । अत उभयमध्ये यदुचितं तद्वा, यथाधिकारमुभयं वा प्राह्य-
 म् ॥ एवं सहने इत्यादि ॥ एवं सहने, बु-खमवनादिदमशक्यं मत्वा
 तन्निर्याहाय साधनीभूतं विचारमाहेत्यर्थः । मूले, स्यान्न संशय इत्य-
 धानुस्वारस्य परसवर्णः । तथाच भृतको यथा कार्यसमाप्तौ फला-
 यद्यम्भावं निश्चित्य कार्यसमाप्तिं तदर्थं चिन्तयति तथाऽयमपि,
 यस्य स्यादज्ञा न विचिकित्सास्तीति । अन्नश्चाश्वधानश्च संशया-
 र्त्मा विन्दयतीति श्रुतिस्मृतिभ्यस्तत् त्यक्त्वा देहावसाने कृतार्थनि-
 श्चित्यान्तर्बहिश्च यथासंभवं सदा भगवत्सेवामेव कुर्यात् । अयमुपदे-
 शो हीनमध्यमौ प्रति । उत्तमस्य तु सेवाया एव स्वतः पुत्रार्थत्वा-
 दिति । ननु सर्वदा सेवाकृतेरशक्यत्वात् कथं कृतार्थतेत्यत आहुः ॥
 एकापीत्यादि ॥ यद्येवं तर्हि सर्वदा करणस्य किंप्रयोजनमत आहुः ॥
 परं विद्यमानेत्यादि ॥ नित्यप्रलयपक्षे प्रतिक्षणं तस्यान्यत्वेऽपि स्थू-
 लतया स एवेति प्रत्यभिज्ञानेनैक्याद् बहिर्भजने च तस्योपकारि-
 त्वेन तत्प्रत्युपकारस्यावश्यकत्वात्तथेत्यर्थः । यद्वा, निष्कृत्यर्थमिति
 प्रतिपत्त्यर्थम् । तथाच यथा एकदण्डादिधर्मो ज्ञानिदेवप्रतिपत्तिभू-
 तास्तथेयं भक्तदेहप्रतिपत्तिभूता । अन्यथा तस्येवास्यापि लौकिका-
 सक्त्या बन्धः स्यादत सदा कार्येत्यर्थः । एवञ्च पूर्वोक्तविचारोऽपि-
 ग्रहिरङ्गसेवावत् सेवारूप एवेति न सेवाभङ्गः कदापीत्यर्थस्यापि
 बोधनाय मूले, सदेत्युक्तम् ॥ अन्यथा भावनान्तरेण सेवाकौण्ड्यादे-
 धं न वदेयुरिति दिक् ॥ ननु क्तेत्यादि ॥ एवं सेवोपदेशोऽपि तस्या दे-
 शगृहसेवकद्रव्यभाण्डादिसापेक्षत्यात्तदलाभे धर्मादिवत्स्या अप्य-
 ऽसामर्थ्यं स्यादिति तन्निरवृत्त्यर्थं तदपेक्षापरित्यागमाहेत्यर्थः ॥ क्तेति ॥
 ग्रामे, गृहे, वने, देवालये वा ॥ कथमिति ॥ गृहसेवकभाण्डादिकं
 संपाद्यासंपाद्य यथा तथा वा । अत्रोत्तरं विवृण्वन्ति ॥ सापेक्षमित्या-
 दि ॥ तथाच सापेक्षस्यासमर्थत्वात् सर्वापेक्षां परित्यज्य । भगवता,
 मत्पर्यपंगं च मनसः सर्वकामविषयजनमित्युक्तत्वात् । मूलं साधना-

पेक्षाजनकं फलापेक्षायुक्तं मनस्तद्भगवदर्थं भगवत्कामनायां स्थापयित्वा साधनाभावात्कल्प्यं बहिःसेवायां जातमपि निवार्य चित्तस्य सहनशीलतासंपादनेन हृदं यन्निष्ठं तेन निरस्य चित्तं भगवत्त्वेन स्थिरीकृत्वा, पिता माता यथा पुत्रस्य नाऽऽकरोत्यपि तु हितमंशं कुरुते तथा भगवानपि मम करिष्यरथेवेति हृदविश्वासं कृत्वा लौकिकयुक्त्या वाहिर्मुख्याजनकेनोपायचानुर्येण यथैव वाहिर्मुख्याभाषस्तथैव कार्येत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ उपदिष्टेति ॥ मदर्थेष्वद्भ्येषां चेति भगवतोक्तत्वात्तत्र कथम्भावाकाङ्क्षायां सैवोपदिष्टेत्यर्थः । तथाच सेवाया आधिदैविकत्वायैकान्याय यथा वाहिर्मुख्यं न भवति तथा विधेयमिति भावः । ननु लौकिकोपायचानुरिकरणे वाहिर्मुख्यं प्राप्ताश्वत्थरामिति तस्य कथमनुद्भव इत्यत आहुः ॥ तद्युक्तीत्यादि ॥ तद्विवृण्वन्ति ॥ कार्येत्यादि ॥ तथाच सामिलापाया परस्त्रियाः कामनोत्थाम् श्रुतौ तस्यां प्रवृत्तौ न स्वभावतः कामे प्रवृत्तिः, किन्तु शास्त्रेण । तथा भेदार्थं तावन्नाश्वत्थरामेऽपि न स्वभावतस्तथा कृतिरिति तथाकरणे वाहिर्मुख्यमपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु भयत्वेनं तथापि भगवति यत्समर्पणीयं तदुत्तममेव समर्पणीयमिति तदर्पमधिकमपि लोकानुरञ्जनायर्थं प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं च लौकिकचानुर्यप्राप्तौ पुनर्वाहिर्मुख्यप्राप्तिरिति तद्विशृत्त्यर्थमाहुः ॥ भगवदित्यादि ॥ तथाचैवमक्लिष्टस्य सन्मार्गेणोपाजने तावदपि तत्र भविष्यतीत्यर्थः । एतदेव बोधयितुमाहुः ॥ इतरेत्यादि ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ ननु किमर्थमेतावान् प्रयासः । मन्त्रेण मानसपूजाकरणे सुखेन सिद्धिरिति चेत् तत्राहुः ॥ संवेत्यादि ॥ आदरः परिचर्यायामित्यादि पृथगादरोपदेशाद्विना मत्सेवनं जना इति भक्तिलक्षणवाक्येष्वप्युपदेशात्, सेवानुरक्तमनसामभयोऽपि फलमुरिति फलाधिक्योपदेशाच्च संवेद्य मुख्येत्यर्थः । एवञ्चात्र साधनेषूपदिश्यमाना पूजापि समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपत्वात् प्रधानमेवात्वेनैव विवक्षिता, न तु वेदतन्त्राद्युक्तपूजात्वेन । प्रकारभेदात् फलभेदाच्च पूजाया भक्तित्यानायादिति भक्तिदंसे निर्णयत्वात्तच्च प्रकारभेदात्प्रामाणिकत्वं शङ्कामापकादशोन्विशे द्वादशाध्यायोक्तां भक्तिं हृदिकृत्य श्रद्धाऽमृतकथायां म इत्यादिना भक्तिपरमकारणकथने, एवं धर्ममनुध्यायान्मुञ्चयात्मनिवेदिनामिति साधनदशायामपि आत्मनिवेदनपूर्वकत्वं

फयनाद्यदात्मन्यर्पितं शान्तं चित्तं मत्त्वोपशृङ्खितं, धर्मं ज्ञानं सवैरा-
 ग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते * यदर्पितं तद्विकल्प इन्द्रियैः परिधावति *
 रजस्वलं चासन्निष्टं चित्तं विद्धि विपर्ययमिति द्वाभ्यां मनस आत्म-
 नि भगवत्पर्ययणे गुणस्यात्मविकल्पेष्वर्पणे दोषस्य, धर्मो मङ्गलकृतो-
 क इति तृतीये धर्मादिचतुष्कस्वरूपस्य च कथनेन प्रकारान्तराणां
 विक्षेपकतायाश्चित्तैकाग्र्यस्यैवं सेवोपयोग्यवन्तरफलोपधायकता-
 याश्च सूचनात् । सहस्रक्षणे, आक्षायैवं गुणान् दोषान्मयादिष्टानपि स्व-
 कान् * धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम इति सर्व-
 धर्मत्यागपूर्वकमजनकर्तुः सत्तमत्वोक्तेश्च वैधर्मकारातिरिक्तप्र-
 कारस्यैव विवक्षितत्वेनाप्रामाणिकत्वाभावात् । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ
 देवासुरमनुष्येषु मङ्गलाचरितानि चेतिभक्ताचरणाध्ययनस्याज्ञापना-
 त्पथाकृतेरत्युत्कृष्टत्वत् । तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनामिति * जिज्ञा-
 सायां संप्रवृत्तौ नाद्रियेत् कर्मचोदनामिति वाक्याच्च तस्यैव प्रत्यु-
 तानादरणीयत्वाच्च । नच, भक्त्या संजातया भक्त्येत्यत्र नवाविधया
 अपि भक्तिकारणताबोधनात्तन्मध्यपातिनोऽर्चनस्य मन्त्रन्यासादि-
 पूर्वकत्वेऽपि तथात्वानपायात् पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रसिद्धत्वाद्, ज-
 गन्नाधादिषु तदादरदर्शनाच्च तत्प्रकारत्यागोऽनुचित इति शङ्काम् ।
 भक्तियोगं पुरैवोक्त इत्यत्र यजस्यभक्तेरेव मुख्यतयाभिसंहितत्वात्
 तस्याश्चावैधत्वाद्भगवतापि, तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येति श्लोकद्वयोक्त-
 विस्तारत्वस्यात्र बोधनायैव, पुनश्च कथयिष्यामीति प्रतिज्ञायां पुनः
 पदकथनात् । क्रियायोगान्तर्गतार्चनप्रशंसकस्य, एतद्धि सर्ववर्णा-
 नामिति वाक्यस्योत्तरतया, न ह्यन्तोऽनन्तरस्येति कथनेनानादर-
 सूचनाच्च भगवतैवोपेक्षितत्वेनाननुचितत्वात् । नच तर्हि वैदिकप्रका-
 र एव प्राह्य इति शङ्काम् । नाहं वेदैरिति गीतावाक्ये तपभादी-
 नां पृथगुक्त्वा, वेदैरिति बहुवचने तदितरयावत्साधनसंप्रहात्तेषां
 सर्वेषां निवृत्तायर्चनस्यापि तथात्वात्तत्प्रकारत्यागस्यापि प्राप्तेः । त-
 स्मादेतत्प्रकारकमजनातिरिक्त एव स्थले तस्य वैदिकप्रकारस्य भाव-
 द्यकत्वं, नात्र । ये तु घण्टाशङ्खनादाभिधासनादयस्तेऽपि भक्ताच-
 रितत्यादेव, न तु तन्प्राप्त्युक्तत्वेनेति न कोऽपि शङ्कालेश इति दिक् ।
 अत्रैतद् बोध्यम् । शुद्धः कृष्णं भजेदिति सिद्धान्ताच्छुद्धि स्वस्या-
 म्येषां चापेक्षिता । सा च लोके दुर्घटंतिभगवता आत्मनिवेदनं पूर्व-

मुक्तम् । तच्च, इष्टं दत्तं तपो जप्तं विन्नं यथात्मनः प्रियम् * दारान्
सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनमिति विधिपूर्वकामय
सिद्धं योगेश्वरवाक्येषु । एतदेव साक्षाद्गवतोक्तं सिद्धान्तरहस्ये
ब्रह्मसंबन्धकरणादित्यादिना । तेन समर्पणोत्तरं सर्वत्र दोषाभावात्
प्रतीयमानानां चाभासमाश्रन्वाद् मङ्गाजलन्यायेन न्यग्भावाच्च दुष्टैरे-
षार्थैः सहोपैच्च सेया कार्येति तादृश्येवात्र मुख्यतयोपदिश्यत इति ।
एवञ्च पूर्वोक्तरीतिभिरान्तराशोधनमपि मन्दिरसंमार्जनरूपमेव । एव-
मेवाश्रयमन्यदप्यवगन्तव्यमिति दिक् । एवं सेवासुपदिश्य तदेकदेश-
भूतायाः पूजाया अपि, परिनिष्ठा तु पूजायामिति वाक्यादावदृश्यकत्य-
मिति तस्याः कानिचिन् साधनान्युद्देश्यमाहुः ॥ प्रधानावृत्तावित्यादि ॥
प्रधानं पूजा ॥ अङ्गानीति ॥ वैशेषिकाणि शङ्खचक्रधारणीदीनि ॥ अनेने-
त्यादि ॥ एवञ्चयद्गुणकालपूजने स गृहकृतेनाङ्गनैरोपकार इत्यापि सिद्धय-
ति ॥ २३५ ॥ अग्नेत्यादि ॥ नन्वेवं सर्वदाकरणे वैदिकादिधर्माणां
कालयाधस्तथाच प्रत्यकय इत्याशङ्कन्यां तदभावाय तेषामङ्गत्वमा-
हेत्यर्थः ॥ तथाच, इष्टं दत्तं द्रुतामिति, सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वि-
धिना नोदितानि मे * पूजान्तै कल्पयेत् सम्यक् संकल्पः कर्मपा-
त्रत इति, धर्मः स्वनुष्ठान इति, धर्मो मङ्गलिकृतोक्त इत्यादिवाक्यै-
स्तेषामङ्गत्वान्मन्त्रां कुर्वतामिति वाक्यान् प्रत्यवायासंभय । संभवे-
ऽप्यहं न्वां सर्वपापेषुभ्यो मोक्षयिष्यामीति भगवद्वाक्याच्च भगवानेव
रक्षितेति न काचिच्चिन्तोति भावः । स्वधर्मान् व्याकुर्वन्ति ॥ अग्निहो-
त्रादय इति ॥ आदिपदेन तत्तद्वर्णाश्रमधर्मा विवक्षिताः । एकादश-
स्कन्धे तत्तद्वर्णाश्रमधर्मानुक्तम्, एतत्तेशभिर्दिनं नाथो भवान् पृच्छति
यच्च माम् * यथा स्वधर्मसंस्तुतो भक्तो मां समिधात् परमिति भग-
वद्वाक्यात् । अत्र, शुभ्रपूर्णं त्रिजगदां देवानां चाप्यमाययेत्सुकः शुद्र-
स्य धर्मधर्मो द्विगुणोभूयोपयुज्यते, यदि शुवादिस्सेवात्मको भवती-
ति बोध्यम् । विष्णुपुराणं ब्रह्मस्य धन्यत्वोपदेशात् । एवमनिषिद्धः
स्त्रीधर्मोऽपि तथात्वाद् बोध्यः । तत्करणे विशेषो मूल उक्तः । स्व-
धर्माचरणं शक्त्येति । इदमर्थं नृतीयस्कन्धाद्यंशाध्यायस्थम् तत्रैव
सुबोधिन्यां व्याख्यातम् । स्वधर्माणां वैहधर्माणां वर्णाश्रमाधिकारनि-
श्चानामाचरणं यथाशक्त्वा कर्तव्यं, न तु शक्त्वावपि सङ्कोचः । शा-
स्त्रमपि यच्छङ्कनुयात् तत् कुर्यादिति । तेन ते तथा कर्तव्या इत्य-

र्थः । एवमेकमङ्गं निरूप्य विहिताकरण इव निषिद्धकरणेऽपि भगवानेव रक्षक इति तत्करणं को दोष इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं विधर्माच्च निरुत्तनमिति द्वितीयं निरूपयन्तो विधर्माणां स्वरूपमाहुः ॥ विधर्मा निषिद्धा इति ॥ तेषां तत्रैव विवृताः । धर्मयाधो विधर्मः स्यात् । यस्मिन् क्रियमाणे स्वस्य धर्मस्य बाधो भवति, स यथाधिकारमचस्य । यावद्देहोऽय तावद्दर्णाश्रमधर्मा एव स्वधर्माः । भगवद्दर्माद्योऽपि विधर्माः परधर्मा वा । यदा पुनरात्मानं जीवं भिन्न मन्यते सङ्ग तद्व्यतिरिक्तं तदा दास्य स्वधर्मः । अन्ये वर्णाश्रमाद्योऽपि परधर्मा । यदा पुनर्भगवद्भावं प्राप्तस्तदा अलौकिकधर्मा ऋषभादिषु गोचर्यादयः स्वधर्मा अन्ये परधर्मा इति । एवञ्च निषिद्धा इत्यनेन धर्मप्राधरूपा श्रुत्यादिनिषिद्धा दास्यविरुद्धा श्रुत्याद्युक्ताश्च परिशुद्धानाः । विधमाश्चेति चकारेण परधर्मादयश्चत्वारः संगृहीताः । तच्च सप्तमस्कन्ध उक्ताः । विधर्मं परधर्मश्च आभास उपमा छलः * अवर्मशास्त्रा पञ्चेमा धर्मज्ञोऽग्रमवत् त्यजेदिति । एतल्लक्षणमपि तत्रैव, धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदित उपधर्मस्तु पापण्डा दम्भो वा शब्दभिच्छल * यस्त्विच्छया कृतः पुभिराभासो ह्याश्रमात् पृथगिति । ते च विवृता श्रीधरीये- धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मो बाध्येत स विधर्मः । अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः । यथा ब्राह्मणस्य धर्मः क्षत्रियादेः परधर्मः । उपमेति व्याचष्टे । उपधर्म इति । स च पापण्ड, दम्भो वा । शब्दस्य भिद् भेदोऽन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् स छलः । यथा दशावरान् भोजयेद्विद्युक्तं दशश्वं अवरानिति । शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभक्त्यानि तथा । यथा, गा दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोदानमिति ॥ ३२५ उपमेव निरूप्य तेषां निरुत्तनमनुपद्वेन शक्त्या प्राप्त निषेधन्ति ॥ नात्र शक्त्यानि ॥ अधर्मकरणे हीनजन्मनः पूर्वमुक्तत्वेन तत्करणे तत्सम्भवादिभिः भावः । नन्यपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् * साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स इति भगवद्वाक्ये दुराचारस्यापि साधुत्वकथनाद्यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति श्रुतौ कर्माचारयोर्भेदकथनेनाचारपदस्य स्वाभाविष्येन्द्रियप्रवृत्तौ पर्यवसानात् तस्य दुष्टत्वेऽनन्यभक्तस्यादुष्टत्वात् तस्मात्सद्भक्तियुक्तस्येति वाक्ये वैराग्यस्याश्रेयस्त्यकथनेन वैराग्यस्यैव प्र-

त्युत बुद्धत्वाशाप्रेन्द्रियविनिग्रहः किमित्युपदिश्यत इत्यत आहुः ॥
 इन्द्रियाणीत्यादि ॥ अद्यतर्थः । पूर्वं भवशक्तानुसारेण महाराजोप-
 चारभोगपदपूजाव्ययस्थापनात् ततो भगवत्प्रसादस्य नानाविधस्य
 भक्तेश्यो दानं विधाय स्वस्य भोगो यः प्राप्तः सोऽपि नेन्द्रियप्रिय-
 त्वेन कर्त्तव्यः, किन्तु भगवत्प्रसादत्वेन । तथापि सामग्रीपरीक्षार्थं
 यथाप्रे भोगसामग्री न दुष्येत् तथा भगवान् रसात्मकः स्त्रीणां च
 विशेषत उदारकः । किं बहुना लौकिका अपि गायकास्तदीयामेष
 फलमस्तीलां विशेषतो गायन्तीति तादृशां गच्छादिसदृशानां सद्भवशून-
 स्वस्य फलमौत्कश्ये तदिन्द्रियं निग्राह्यम् । योऽप्यनिपिदो भोगः सो-
 ऽपि सेवावाचकीभूतकामान्वर्त्तकत्वेनैव फरणीयो, नेन्द्रियप्रियत्वेने-
 ति । अत्र मूढे, विनिग्रह इति विशदयेत् विवेकधैर्याश्रये, अशूरेणापि
 कर्त्तव्यं स्वस्थानाममर्थ्यभावनादिति यदुक्तं तत्र स्मर्यते । अर्थस्तु
 यदि स्वयमिन्द्रियव्यापार्याणां स्थाने असमर्थः, स्वभावविजयः शौर्यमि-
 त्येकादशे शौर्यलक्षणात् तादृशतद्भावेनाशूरस्वदा तेन स्वस्यासा-
 मर्थ्यभावनं विधायेन्द्रियकार्यव्यजनं कर्त्तव्यमिति । तत्प्रकारस्तु- ये
 समृद्धा महाभोगवन्तः सुरतादिशौण्डास्तद्वत्वाहं, कियन्मत्सामर्थ्यं,
 को वा मे भोगः, किम् उपकरणं नायिका वा, येन तत्रासङ्ग्य स्व-
 पुष्ट्यर्थं नाशयामीत्येकः । सोऽप्येकादशे भगवतोक्तः । रजस्तमो-
 ष्यां यदपि विद्वान् विशिष्योः पुनः * अतन्द्रितो मनो युञ्जन् शो-
 पदधिर्न सद्यत इति । यच्चैवं कर्त्तुं गप्यशक्त स तु, जुषमाणश्च ता-
 न् फलान् दुःखोदकाश्च मह्यश्लिथेकावशोकरित्या स्वस्य तस्या-
 गस्तामर्थ्यं भावयेदित्यपरः । नच पूर्वोक्तगीतावाक्यविरोधः शङ्क्यः ।
 तत्र दुराचारपदस्य पूर्ववस्थाबोधकत्वेन भजनोत्तरं तथात्वस्था-
 ऽलाभात् । किंप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छतीत्युत्तरवा-
 प्येत् तथा निश्चयात् । धर्मो मङ्गलिकज्योक्त इतिलक्षणकस्यैव तस्य
 तत्र विषयक्षितत्वात् । नापि, तस्मान्मङ्गलिकियुक्तस्येति वाक्यविरो-
 धः । ततः पूर्वस्मिन् मन्दर्मे, जातधर्मे मत्क्यास्वित्यादिना असम-
 र्थाधिकारमेव प्रस्तुत्य तादृशस्य भजनमय कर्त्तव्यत्वेन विधाय ज्ञान-
 वैराग्याद्योरभावे कथं फलसार्द्धसिन् शङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रोक्तेन भक्ति-
 योमेतेति द्वांश्वर्थं तयोः फलं भक्तौव मर्त्येष्यतीति बोधनेन उक्तवा-
 क्येऽपि योगिमदात्मपदाश्यां निरुद्धाच्चिष्टवृत्तिकार्यभगवदेकतान्त्व-

योर्योधनेन च सेवापरिकरात्मकविषयवैराग्यस्यैवाश्रेयस्त्वेन दुष्टत्व-
 सिद्ध्या तदतिरिक्तवैराग्यस्य दुष्टत्वामिदं । नच फलप्रकरणे भगवता
 मिथोभजनं विनिन्द्य, भजन्त्यभजनां ये वा इत्यादिश्लोकद्वये संभा-
 वितापवादस्याभजद्भजनस्य अनपवादधर्मत्वेन कथनाद् द्वितीयं भ-
 जद्भजनकर्तृणां केषाञ्चिद्भक्तत्वगुरुधृष्टत्वकथनाच्च । यथा छान्दो-
 ग्ये धामदेव्यसामोपासकस्य, न काञ्चन परिहरेदिति श्रुत्या सर्वाभिगा-
 मित्वमनुज्ञात तर्थात्र भक्तविशेषस्य तदनुषेव प्रतीयत इति नात्र
 दोषसंभव इति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वत, करुणा पितरौ यथेत्यनेन
 करुणारूपस्य वैदिकस्य, स्नेहरूपस्य लौकिकस्य बाधनेन धर्मार्थे
 तस्मिन् प्रत्युपकारसंभावनाराहित्य एव धर्मोत्पत्त्या तथात्वात् । प्रा-
 णस्य कामपरवशस्य प्राणत्राणार्थं गमनं धर्मो निरनुबन्ध इति का-
 मसूत्रे वैशिके वास्यायनेनापि कथनाच्च । भारत आनुशास्तानिके
 सुदर्शनोपाख्यानोऽपि, प्राणाश्च मम दाराश्च यद्यान्यद्विद्यते चसु *
 अतिथिभ्यां मया देयमिति मे प्रतमाहितमिति कथनात् । तादृशा-
 भिसन्धिनिर्वाह एव सुदर्शनीयवत्योर्दम्पत्योः सदेहयोः स्वर्गकथना-
 त् । कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्त्वं हेतुमभ्ययात् * हीनप्रतिज्ञ इत्येवं च-
 धिभ्यामिति वि-न-प्र-प्रिते वनभङ्गे मृत्युदण्डस्योक्तत्वाच्च । तथा-
 ऽपि धिपूजानिर्वाह एव तस्य धर्मत्वावगमात् । सांप्रतं मृत्युप्राप्ताभि-
 संध्यनिर्वाहयोर्दर्शनेन तस्य दोषत्वस्य वज्रलेपायितत्वात् । सुवोधि-
 न्यामपि धर्मार्थं तस्मिन् भजदर्थं प्रतियोगिना प्रायश्चित्तं विधेयमि-
 त्युक्तत्वात् त्रिष्यमपि प्रतियोगिभूतप्रायश्चित्तस्य भजतिफल-
 साधकताया उपपादनाच्च । स्नेहनिमित्तकं तस्मिन् पितृहत्यान्तेन
 निरुपाधित्वपूर्वजन्मीनसंबन्ध्याः सूचनात् प्रत्युपकारसंभावनारा-
 हित्यं क्रियमाणप्रत्युपकारानङ्गीकारं च सौहृदानुपद्वेन धर्मस्य गौ-
 णतया भवनाङ्गीकाराच्च । तत्रापि निर्वाह एव कथञ्चानादुष्टत्वमिति
 तस्य दुर्गयामत्वेन श्रोत्रियस्य ब्रह्मचारिणो व्रतिनो लिङ्गिनो चामां
 हृष्टा जा रा 'स मुसूयोर्मित्रवाक्यादानुशंस्याच्च गमनं धर्मोऽवर्मो
 येति संशय इति वैशिकत्वात्स्यायनसूत्राक्तस्यलवत् संदिग्धतया
 दुष्टत्वात् अत्र समामौ, तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमात्र तदा चरे-
 त् * . नै । त् समाचरेज्जातु मनमापि ह्यनीद्वरः * विनश्यत्याचरेत्
 मोक्षायथा रुद्राऽन्विजं विपमितियाक्याभ्यां निषधनाशयोर्बाधनेन

सुबोधित्वात् अनीश्वरकृतस्यास्यानिष्टजनकत्वमिति व्याख्यानानेन
 यथैश्वर्यकामतायामनीश्वरो बध्नतेति यथा महाराज्याधिकारी
 तादृच्छां कुर्वन्निति मनसापि करणे दण्डव्याख्यानेन पश्यवृत्तानवे-
 राग्यैर्यत् करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । युष्मिन्सन्नाचरेदि-
 ति च व्याख्यानानेन तथात्वावगमात् । नच निषेधादिकं रासपरणविषय-
 कमिति वाच्यम् । राजप्रश्नां सत्त्वात् । प्रश्ने परदत्ताभिमर्शनस्यैवोक्त-
 त्वात् । नच, यत्पादपङ्कजपराननिषेधतृप्ता इत्यत्र भक्तयोगितानितां स्वै-
 राचरणस्यावन्धकत्वेनानुवादाद्भक्तानां न तद्दोषावहमिति वाच्य-
 म् । तत्र पूर्णकाष्ठां प्राप्तानामनुवादेनारम्भदशापन्नेषु तस्यांदाहर्तुंमदा-
 ष्यत्वात् । निषेधतृप्ता इतिकथनात् । नचैवं सत्यनृतकार्यं स्वैराचर-
 णमपि तेषामशक्यवचनमिति वाच्यम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तसङ्ग-
 निवृत्तिप्रयोजनकदत्ताधेयसुरापानादिवत् सुवचन्यात् । अत एव,
 कुर्वन्ति हीत्वत्र नित्यप्रियपदव्याख्याने कालपरिच्छेद्यस्यैव प्रियस्य
 सेवा कर्तव्येत्युक्तम् । अन्यथा जारसंवापि धर्मः स्यादिति च । वि-
 भोहिनोऽप्यं जन इत्यत्र मुञ्चुकुन्दस्तुतौ च । पुत्रात्मनो नरकाप्रायत इति
 वाक्यात् पुरुषशब्देन नरक उच्यते । योपिच्छब्देन च सुतरां नरक-
 म् । शालावृकाणां हृदयान्येता इति, स सोमो नातिष्ठतेत्यादिधृति-
 भिः स्त्रीणां निन्दःश्रवणादित्युक्तम् । सुखानुभवस्तु ज्ञान्तानुभवतु-
 ल्यः । युक्तिवाधितत्वात् । अत्र वाधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यो-
 न्यसापेक्षतया तत्र प्रवृत्तंरन्यतरस्य तदपूर्वो सुखाभावस्यापि दर्श-
 नात् । नच प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे इति श्रुत्या वैश्यावकान-
 न्दस्य मोक्षदृष्टान्तत्वेनोक्तेर्नैवं साधीत्य इति वाच्यम् । इति मानुषीः
 समाप्ता इति मानुषप्रकरणानन्तरम् । अथ दैवीरित्युपक्रमस्य भेदनात्
 तत्र मानुषसुगन्धानभिप्रेतत्वेन तस्य दृष्टान्तताया अशक्यवचनत्वा-
 त् । परमनिष्ठा परो बोधनीय इति लौकिकानामर्थे दृष्टान्तत्वेन की-
 र्त्तनेऽपि वस्तुतस्तद्भावनात् । तस्या उपामनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।
 ननु तत्प्रतिष्ठित्युपासीतेत्यादौ नोपासनाया अत्रे वाच्यत्वात्तदंयुक्तमि-
 ति चेत् । अत्र । तथा सत्याविर्भूते रसे देवेषु तदस्तु, रसाविर्भावस्तु
 न सर्वात्मभावव्यतिरेकेण । तत्र च भगवानानन्दमयोऽनपेक्ष इति जी-
 वानां ततः सुखलाभः । लोके तु परस्परपक्षत्वात् तथा युक्तम् । नचयं
 रसमार्गो भगवान्, रसात्मनाऽत्र फलितः । तत्र स्त्रीभार्यः न दुष्ट इति

शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ॥
 तुलसीकाष्ठजामाला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४२ ॥
 एकादश्युपवासादि कर्त्तव्यं वेधवर्जितम् ॥
 तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमीवेधवर्जिता ॥
 अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः ॥ २४३ ॥
 एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ॥
 अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ ४४ ॥
 विक्षेपादथवा शक्त्या प्रनिबन्धादपि क्वचित् ॥
 अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवं ॥
 तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४५ ॥

अत्र वैष्णवमार्गे वेदमागावराधो यत्र तन्न कर्त्तव्यम् । य-
 द्यनित्यो धर्मो भवेत् ॥ नित्येऽपि वेदविरोधः सौढन्य इत्याह ॥
 शङ्खचक्रादिकं धार्यमिति ॥ वह्नैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वै-
 ष्णवः * धारयेत् सर्ववर्णानां हरिमालोक्यकाम्ययेति । तप्तमुद्रा-
 धारणं काम्यम् । शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तयत्नेन वा * स
 शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मण इति स्मृतिविरोधश्च ।
 शङ्खादिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् * निष्फलं पूजनं तस्य
 हरिश्चापि न तुष्यति । अतो मृदा शङ्खचक्रादिधारणं पूजाङ्गम-
 वश्यं कर्त्तव्यम् । निषेधस्तु केवल एव, न पापण्डित्वसम्पादकः ।
 मृदा निषेधमुपक्रम्य तप्तायसे पर्यवसानवचनाच्च । किञ्च । ब्राह्म-
 णस्य धारणं निषिद्धं, वैष्णवस्य च विहितम् । तत्र ब्राह्मणश्चे-
 द्द्वैष्णवो भवेत् तत्र पूर्वात् परबलीयस्त्वन्यायेन वचनमिति वैष्णव-

ऽनुसरणं कर्त्तव्यम् । न च पापण्डत्वसम्भवः । किं पुन-
 म्रणाः पुण्या इति धारयात् प्रमाणममेययोः ममेयं बलिष्ठमिति
 वेदनिषिद्धदेवतापरत्व एव पापण्डत्वमिति स्थितिः । धर्मवि-
 धौ नात्र बाधकः । तत्र उक्तं शङ्खचक्रादिकं मृदा पूजाइत्येन
 र्थमिति । तथा तुलसीकाष्ठजा मालापि धार्या । तस्या यद्यपि
 नित्यत्वं तथापि वैष्णवत्वख्यापिका परम्परासिद्धा । तदुल्ल-
 खने पारम्पर्यं बाध्यतेः त नित्यतुल्या माला । किञ्च, धारयन्ति न
 ये मालां द्वैतुकाः पापबुद्धयः * नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः क्रो-
 धाग्निना हरेरिति वचनाभित्पत्वमपि । तिलकं च दण्डाऽऽकारं
 ललाटे स्यात् पद्माकारं तु वक्षति * वैष्णुपत्रनिर्भं बाहोरन्यदीपा-
 कृतिर्भवेदिति तिलकं माला च यज्ञोपवीतगर्द्वेष्णवत्वबोधकम् ॥
 एकादशीघ्नं च पश्यञ्च शद्वेधराहितं कर्त्तव्यम् । पूर्वमन्यथा
 करणेऽपि भगवन्मार्गमनेशानन्तरं पञ्चपञ्चाशद्व्युष्टिका दशमी
 चेत्तदैकादशी त्याज्या । जन्माष्टमी तु सूर्योदयानन्तरं सप्तमी चेत्तदा
 त्याज्या उदयादुदयात् प्रोक्ता हरिवासरवर्जिता इति वाक्यात् ।
 अन्योन्यपि रामनवमीप्रभृतिव्रतानि भगवन्मार्गे कर्त्तव्यानि । नृ-
 सिंहजपन्तीघ्नमस्तवश्चेत्कर्त्तव्यम् । तथा वामनजयन्त्युत्सवकरणे
 एकादश्यामुपोषणमकृत्वापि द्वादश्यामुपोषणं कर्त्तव्यम् । किं
 बहुनोत्सवः प्रथानमृतः । भुक्त्वा चोत्सवो निषिद्धः । भगवदावे-
 शाभावात् । एवं पूजामार्गे उत्सवयाज्ञासाहिता पूजा कर्त्तव्येति
 निरूपितम् । उपसंहरति ॥ एतत्सर्वमिति ॥ गृहस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं
 कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सापुज्यमश्नुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि
 सेवकसाधनसम्पत्तावेतन् कर्त्तव्यम् । अन्यथान्य एवोपायः कर्त्त-
 व्यः । तत्रैव वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवो-
 त्तम एवमित्याह ॥ यतेः पर्यटनं वरमिति ॥ २४२॥२४३॥२४४॥

सहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोषमम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह ॥
 विक्षेपादिति ॥ स्वतः प्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति यो-
 ज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकार्शितानि । जस्या व्याधिभिर्वा
 यदा शक्त्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा प-
 रम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति ।
 लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्य-
 प्रापि तथास्त्रे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोषम-
 म्भवे तीर्थपर्यटनं कर्त्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां ना-
 शाय । तदा यत्रैव गत्वा मेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्त्तव्या ।
 स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ विष्णुभक्तिप्रका-
 रत्वान् सर्वाधिकारः ॥ २४५ ॥

एवं सेवानिर्वाहोपायमुपदिश्य रामानुजमाध्वादिमार्गादिक घट्टिः
 प्रकारेऽपि वैलक्षण्यं वक्तुमाहुः ॥ अत्र वैष्णवेत्यादि ॥ अनित्य इति ॥
 नित्यभिन्न काम्य इति यावत् ॥ अपि वेदविरोध इति ॥ वेदविरो-
 धोऽर्पात्यर्थः । किमु तिकसूचकमेतत् । एतस्यापि प्रयोजनं कालाति-
 क्रमेऽविहितमकौ च दोषप्रसङ्गः । धारणे उपपत्तिर्मूले उक्ता ॥ पू-
 जाङ्गमेव तदिति ॥ यतस्तत् तथा अतः पूजाया व्यङ्ग्यत्वपरिहाराय त-
 दाद्यक्षयमेव । तदेतदुपपादयितुमाहुः ॥ वह्निनैवेत्यादि ॥ अत इति ॥
 काम्य-वनिपिडित्वाभ्यामपि नित्यत्वानपायात् । ननु तत्तदङ्गाद्यनङ्गी-
 कारे भवतु काम्यत्वाभावस्तथापि निषेधस्य का गतिरित्यत आहुः ॥
 निषेधस्त्वित्यादि ॥ तथाच निन्दास्मृतौ पूजाःतुल्येऽपि तद्विहिते सक्रा-
 मनिषेधे, पूजाङ्गत्वेन धारयेत् न पारण्डित्वाधायक इत्यर्थः । एत-
 दाख्यायै श्रुतिसिद्धं शुक्लान्तरमाहुः ॥ मृदेत्यादि ॥ तथाच यथा श्रुतौ,
 नियामस्य नाद्यं ब्रह्मदत्त्यायै होम वर्ण इत्युपक्रम्याग्ने यो लोहितो यो
 वा मध्वनाग्निर्येरति तस्य नाद्यमिति पर्यप्रसानवचनम् । तेन तस्यैव
 निषेधस्तथापि तत्तायस एव पर्यवसानवचनाद्, पाशब्द एवफा-
 रार्थताया अपि शक्यवचनताश्च तत्रैव निषेधसंक्रमो, न तु मृदा धार-
 णेऽर्पात्यर्थः । ननु भवत्येव यदि पूजावाक्ये प्राक्षणपदं भवेत् । तत्र

तु, य इति सामान्यवचनम् । तत्र शुद्धादिपरतयापि नेतुं शक्यमतो
नेयं युक्तिः सार्धायसीत्याशङ्कनां पूर्वोक्तमर्थं न्यायेनोपोल्लयन्ति ॥
ब्राह्मणस्मृत्यादि ॥ तथाच सिद्धवति पूर्वस्मात् कार्यं परविधानवैय-
र्थ्यापत्तिरिति पूर्वोक्तं परं बलीय एव । तथा सति स्मृतौ द्विजपदात्
संस्कारमात्रशालिनो वैष्णवन्धरहितः ये तान् प्रति स्मृतिः सार्धि-
केति न वैष्णवधर्मत्वेन शङ्खचक्रधर्तुर्निन्दिकेति तथेति भावः । इममे-
वार्थं ब्रूयन्ति ॥ नचेत्यादि ॥ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन वैष्णवं प्र-
त्यपि निषेधमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तं समर्थयन्ति ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ तथाच
यथा, वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरणोत्तरं श्रुते आचमनेन
धीतोऽपि वैदिकक्रमो याध्यते, शुद्धिरूपस्य प्रमेयस्य बलिष्ठत्वात् ।
तथा प्रकृतेऽपि वचनापेक्षया पूजाया बलिष्ठत्वात् सर्वपापेभ्यो मोक्ष-
विष्यामीति भगवद्वाक्याच्च जातेऽपि दोषे निवृत्तिसंभव इत्यर्थः ।
नन्वेवं सति पापपङ्क्तस्यापि संभव इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ ये-
द्विरुद्धदेवताईदुद्धादिरूपा संया ॥ अत्रेति ॥ ब्राह्मणत्वे । तथाच
यदि धर्मविरोधो बाधकः स्यात्तदुर्वासः प्रभृतीनामपि पाषण्डता
स्यात् । यदि तत्र योगजधर्मेण समाधेयं तर्ह्यत्र भगवद्दर्मेणेति तु-
ल्यम् । वचनानामुभयत्र तीव्र्यादित्यर्थः । एतेन तत्रशङ्खचक्रधारणे
श्रुतिमुदाहरन्तो माध्वादीदोऽपि प्रत्युक्ता बोध्याः । तदुदाहृतश्रुति-
षु नित्यलिङ्गस्थाभावात् । फलकधर्मेण काम्यताप्रतीतिश्च । पुराणस्य-
श्रुतिमालम्ब्य यथाफथाश्रित्वासासमर्थनेऽपि तत्रताद्योषकश्रुतिवि-
रोधस्य कामाधिकारबोधकश्रुतिविरोधवत् सोढव्यत्वात् । एतान्य-
पि तु कामाणोतिवत् तत्रानिषेधवचनस्यापि दर्शनात् । एतदेवोक्तं,
धर्मविरोधो नात्र बाधक इति ॥ माध्वादिनिश्चितश्रुतिस्यः शङ्खदी-
नां तत्रत्यरूपो यो धर्मः सांख्य मृदाधारणं बाधको नेत्यर्थः । एवं स-
मर्थयित्वा सिद्धमाहुः ॥ तत्र इत्यादि ॥ एतदखिलं शङ्खचक्रधारण-
घादे मया सम्यक् प्रपञ्चितमिति विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् ।
एवं शङ्खचक्रादिधारणस्य नित्यत्वं स्थापयित्वा तुलसीमालायां तद-
त्तिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ तस्या नित्यत्वं, न यदुवाक्यांसद्धमिति त-
थान्वाय प्रकारमाहुः ॥ तस्या इत्यादि ॥ तथाच साधुनां समय-
स्यापि प्रमाणं वेदवद्भवेति ब्रह्माण्डास्तथेति भावः । एवञ्च, देवासुर-
मनुष्येषु मङ्गलाचरितानि चेति याक्यमप्यनुगुणामवतीति हेयम् ।

अत्रापि विशेषो मालाधारणवादाद् बोध्यः । मार्गान्तरात् तिलके विशेषं वक्तुं प्रकारमाहुः ॥ तिलकं चेत्यादि ॥ तिलकमालयोर्ब-
हिरङ्गत्वबोधनाय तत्स्वरूपमाहुः ॥ तिलकमित्यादि ॥ तेनान्तरस्या-
न्तरङ्गानां चामावे तदकिञ्चित्करमेवेत्यर्थः . अत्रत्योऽपि विशेष ऊर्ध्व-
पुण्ड्रवादादवगन्तव्यः । एवं बहिरङ्गान् भगवता साक्षादनुक्तानपि
सूचितत्वाद्भिश्चित्य भगवता भक्तिकारणेषु, मदीयव्रतधारणामि-
त्युक्तत्वाद्यानि विवक्षितानि बोधयितुं, यात्रावलिविधानं च सर्ववा-
यिकपर्वसु * मम पर्वानुमोदनम् । पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रा-
महांत्सवान् * कारयेन्नुत्पत्तौ गीताद्यैर्महाराजविभूतिभिरित्यादिभग-
वद्वाक्यैस्तस्यवादीनामप्युक्तत्वात्तेषामपि दिङ्मात्रेण निर्णयं बोधयि-
तुमाहुः ॥ एकादशीत्यादि ॥ अत्रापि मार्गान्तरंभ्यो विशेषमाहुः ॥
पूर्वमित्यादि ॥ इदं यथा तथा मया संवत्सरोत्सवनिर्णयप्रदाने सम्यग्
उपपादिनमिति तत एव विभावनीयम् । अत्र नृसिंहजयन्त्यादौ, चेत-
पदतथापदाभ्यां तयोः प्रायिकत्वं बोधितम् । तत्र बीजमिदं प्रतिभा-
ति । श्रीभागवते एतयोरवतारत्वेन निरूपणान् नृसिंहतापनीये विष्णो-
नुंकार्मात् श्रुतौ च पूर्णानिरू . णादुपासकत्वाद्बुल्यात् पुराणेषु व्रत-
विधायकानेकयत्रोद्देशनाच्च यस्य पुरयोत्तमत्वस्फूर्तिस्तेन कार्यम् ।
मदीयव्रतधारणामिति भगवताऽऽज्ञापनात् । यस्य तु न तथा स्फूर्तिस्तेन
न कार्यम् । साक्षाद्भगवद्ब्रतत्वस्य ते प्रत्यभावेन तद्प्रतापनाया अप्य-
ऽभावात् । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं, न त्वन्यान् प्र-
त्यपीति । अत एव, सर्वासां तु जयन्तीनां श्रेष्ठा कृष्णाष्टमी मता *
यस्मात् संव्रिहितात्यन्तं तत्रैवोपवसेन्नरः * सर्वास्यपि जयन्तीषु
पूजा कार्या विशेषतः * सांनिध्य एव कर्तव्य उपवासो न दूरग इति
भारद्वाजमंहितावचनं, स्मृत्यर्थसागराख्ये माध्वग्रन्थे हृद्यते । सा-
ंनिध्य इति-मूलरूपसंविधाने । दूरग इति-अंशफलागामी । तथा
सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं तयोर्न त्वन्यान् प्रत्यपीति अधि-
कारिविशेषमादाय कृताकृतत्वबोधनार्थमुक्तिरिति दिक् । एवं स-
र्वे निरूप्येदमुपसेहरति ॥ एवं पूजेत्यादि ॥ पूजाप्रधाने सेवामार्गे ।
जन्मया जन्माष्टम्यादयः । यात्रा दौलयात्रादयः । पर्वणि दीपावली-
भवरात्रादीनि बोधयानि । यद्यपि पर्वोप्यत्र नोक्तानि तथापि साहच-
र्यात् संप्रदायाच्च बोधयानि । गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वं बीजमाहुः ॥ एवं

अथवा सर्वदा शास्त्रं श्रीभागवतमादरात् ॥
 पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम् ॥ २५१ ॥
 वृत्त्यर्थं नैव युञ्जीत प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
 तदभावे यथैव स्यात्तथा निर्वाहमाचरेत् ॥
 त्रयाणां येन केनापि भजन् कृष्णमवाप्नुयात् ॥ २५२ ॥
 जगन्नाथे विवृले च श्रीरङ्गं वेङ्कटे तथा ॥
 यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत् तत्परः ॥
 एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिसाधनसंयुतम् ॥ २५३ ॥

यज्ञा इति ॥ भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता नि-
 रूपिता । तत्राटनप्रकारमाह ॥ अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति ॥ तीर्थप्र-
 वेशदिवसे तूपवासः । अग्रिमदिवसे यद्यन्नमात्रमपि नास्ति तदा
 तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम् । अटनस्य नित्यत्वान्न चि-
 रकालं स्थितिः । उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम् । अन्तर्भगवत्स्मरणं
 च । एकाकी पर्यटेन् । नात्र, नैकः प्रपद्येताध्वानमिति स्मृतिदो-
 षः । पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्त्तव्या ॥ शान्तश्च चित्ते भवेत् ।
 एवमाधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति । कृष्ण एव तात्पर्यम् ।
 न तु तीर्थादौ । देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम् । देहान्ते कृतार्थो
 भविष्यामीति । सदा शुद्धश्च भवेत् । संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य
 गमनम् । अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुरतीत्युत्तमो-
 त्तमम् । अत्र संमत्पर्यं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह ॥ गृहं, धनमि-
 ति ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ पूर्वाधिका-
 रद्रवाभावे तृतीयं पक्षमाह ॥ अथवेति ॥ बाह्याभ्यन्तरभेदेन रूपे
 भेदद्वयं मतं, नास्मिन् चैकम् । ततस्त्रेधा भक्तिमार्गो निरूपितः ।

प्रपत्तिमार्गमाह ॥ जगन्नाथे विह्वले चेति ॥ विकल्प एवैषां स्था-
नानाम् । प्रपत्तौ ब्रह्मास्त्रन्यापस्य बाधकत्वात् । पूजामवाहो भ-
गवत्साभिध्यमबोधकः । एवं वैदिको भक्तिमार्गश्च निरूपित इत्या-
ह ॥ एतन्मार्गद्वयं मोक्तमिति ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥

अथ कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ धर्मेत्यादि ॥ उत्तानमेतत् ॥ तुल्यता निरूपितेति
तथाहि । तीर्थचिन्तामणौ, ऋषिभिः कृतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम्
फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः * न ते शक्या वरिद्रेण यज्ञाः
प्राप्तुं महीपते । बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः । माप्यन्ते पार्थि-
वैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्पूनेरयगणैरेकात्मभिरसंहतैः ।
यो वरिद्रेरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर । तुलया यज्ञफलैः पुण्यै-
स्तत्रियोध युधां वर । ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ । ती-
र्थोभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते । अनुषोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्य-
नभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं मास्य वरिद्रे जायते नरः अग्निष्टो-
मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थोभिगम-
नेन यदिति ॥ अपरमपि विशेषमाहुर्मूले ॥ हरिणा कृता, इत्यनेन ॥
भगवता यज्ञाः कृताः, बलवैचरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतो-
ऽपि साम्यामिति मायः ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ अथ-
चेत्यादि ॥ अत्र य. पाठ उक्तः स्, वर्णांश्च भवतां धर्म इत्युपक्रमे वर्णा-
नां ब्राह्मणक्षत्रिविद्वज्जानामित्युक्तत्वाच्चतुर्णां वर्णानां वा त्रैव-
र्णिकानां चेति प्रसङ्गाद्ब्रह्मचर्येण । तत्र, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थ-
श्च दर्शितः * दृश्यते यत्र वै धर्मं खीशुदादिभिरप्युतेति प्रथमस्क-
न्धे । विप्रोऽधीत्याप्नुयान् प्रश्नां राजन्योऽधिमेत्रलाम * वैदयो निधि-
पतित्वं च शुद्रः शुद्धेन पातकादिति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शन-
श्रीभागवताध्ययनयोर्बोधनात् । तस्माद्भारत सर्वात्म्येभ्यश्चाभयेच्छा-
यां सर्वसाधारण्येन कीर्त्तनावेधानाच्च सर्वमेव भागवतं सर्वे पठे-
युरिति प्राप्तं । अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानमार्गांशव्यतिरिक्तमेव पठनीय-
यम् । धर्मब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वेन प्रथमवाक्ये दशोर्मुंभवार्थस्य महीतु-
मशक्यतया धर्मादेशाब्दज्ञानमात्रार्थकत्वेन पाठाभापकत्वात् । द्वि-
तीयेऽप्यधीत्येतस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृतवाः गुरुमुखा-
द्वा गृहीतवैत्यर्थसंज्ञेन तथात्वात् । नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुती प्रा-

ङासीनः स्वाध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगा-
 त्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । नचेतः पूर्वं, ये एतां
 भावयेदिति सर्वां संहितां, पठन्ननदनन् प्रयत इति पठं च प्रकम्य
 विप्रोऽधीत्येति श्लोककथनातुपक्रम एव विनिगमकोऽस्त्विति वाच्य-
 म् । तत्र श्रावणोत्तरं पठनस्योक्ततया श्रावणानुसारिपाठप्राप्त्या स-
 र्वपाठाप्राप्तेः । नचात्र सर्वस्यैव श्रावणमिति वक्तुं युक्तम् । कपिल-
 देवैः स्वमातुरप्यापनिपदभागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन श्रीशूद्रयोस्तद-
 शाश्रावणे तयोस्तच्छूद्राणाधिकारे च सिद्धेः । शूद्रयोनावहं जातो-
 नातोऽन्यद्भक्तुमुत्सहे * कुमारस्य तु या बुद्धिर्देवतां श भवतीमह-
 मित्पुत्रो गे सनत्सुजीतायारम्भे विदुरवाक्याज्ज्ञानोत्तरमपि वद्वान-
 धिकारि च सिद्धे श्रावणपठनयोः पठन एव वा तावदंशत्यागस्यैवौचि-
 त्यात् । अत एव तृतीयस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्यैरपि, यदौपनिपदं
 ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा * वर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशूद्राणां ततो-
 ऽन्यथेति कारिकाया भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव । उपासनायाः
 प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्राच्यते तत् त्रैवर्णिकानामेवेति
 ज्ञातव्यमिति तत्प्रकाशग्रन्थेन च तथैव निर्णीतत्वात् । नचैकादश-
 स्कन्धेऽप्येव तेऽमिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह इति कथनाच्चतुः-
 श्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वान् तत्राप्यनधिकारः शङ्कः ।
 तदग्रं, नैतत्त्वयादाग्निमाय नास्तिकाय शठाय च * भृशुभ्रगोरमकाय
 बुर्विनीताय दीयताम् । एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे
 शुचये श्रूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोपितामिति कथनात् । कर्मज्ञानादि-
 मिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रावणा-
 धिकारस्य सिद्धेः । अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च । यत्तु, ब्राह्मणो ब्रह्म-
 धर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः * वैश्यः पठन् विद्वपतिः स्याच्छूद्रः
 सत्तमतामियादिति चतुर्थस्कन्धीयम् । तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य
 पठितत्वात् प्रकरणायरुद्धमिति न तेन सर्वपाठ प्रापयितुं शक्यते ।
 नचाऽभयेच्छायां तदर्थं कीर्त्तनस्य विरोधः शङ्कः । तत्र भगवत
 एव कथनाच्छ्रीभागवतपदामावाशोक्तैकदेशातिरिक्तभागवतकीर्त्त-
 नादपि तत्परिहारसिद्धेः । नच, देवोऽसुरो मनुष्यां वान वाक्यात् स-
 र्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुमक्तौ यथेति ह्यन्तकथनाच्च भगवद्भक्तेः
 सर्वाधिकारत्वमभिप्रेत्यात्र त्रैधा भक्तिमार्ग उपदिष्टः । तत्र रूपसेवा-

रे यदाऽनधिकारस्तदा सहस्रनामस्तोत्रं नामावली च । सिद्धान्त-
मुक्तावली तु शास्त्रस्य सम्प्रहृषा । पुष्टिप्रयाहमर्यादाग्रन्यो भक्तिहंस-
श्च मार्गस्वरूपादिवाच्येचकतयास्यैव प्रकरणस्य शेषी । बालबोधो-
ऽपि तथा । संन्यासनिर्णयस्तु श्यागशेषः स्फुट एवेति सर्वाण्येव प्र-
करणान्येवं बोध्यानि , अत्रायं क्रमः प्रतिभाति । पूर्वं भगवत्कृपाङ्कुर-
स्य स्त्रतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसंगादिना वा उद्बोधे मार्ग-
ऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन् प्रवेशेच्छा । तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन्
मार्गे पूर्वोक्तरीत्या दृढं सर्वोत्तमत्वमानं प्रवेशश्च । द्वारभूतगुरुद्वारा
शरणागतिः । ततः सां द्वारभूतगुरोर्वा सङ्गेन शिक्षया वा श्रीमदा-
चार्यचरणेषु भगवद्भेदबुद्धिः । सर्वोत्तमादिभिस्तद्भजनम् । तत एत-
न्मार्गीयसङ्गं पूर्वोक्तरीत्या भगवद्भजनं, ग्रन्थावलोकनश्रवणादिना
च तत्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तौ दोषानिवृत्तिः । सर्वोपयोगिगुणोपचयश्च । त-
त एतदावर्तने मकुटुम्यस्य भगवत्प्राप्तिस्तत्राप्युदासीनप्रतिकूलयोर्न ।
चर्पणीशब्दवाच्यानां तु यत्किञ्चित् फलं परं परिभ्रमणमेव । पञ्च-
दोषसंभवे तु तीर्थाटनं, दोषनिवृत्तौ पुनः सेवया पूर्वोक्तरीतिकं फलम् ।
संवाधिकारे तु श्रीभागवताश्रय उक्तरीत्या ' तत्राप्यनधिकारे सहस्र-
नामनामावर्तनयोर्धोक्तरीतिक आश्रयः । उत्तमाधिकारे तु पर्यटनम् ।
अत्राप्यनधिकारे भगवत्प्रपन्नतया अदूरे विप्रकर्षे वा स्थितिः सहस्र-
नामावावर्तनसहायस्य । एवं करणे एतन्मार्गीयफलोन्मुखत्वं फलं
च । आरम्भदशायां पापादिना पुनरावृत्तिः । पाकदशायां यथाक-
थञ्चित् पापे तु पापस्यैव नाश इति सिद्ध्यति । वेदस्तु कालेन नि-
र्बल इति तन्मार्गं इदानीमसिद्ध्यन्न फलायालमिति भगवन्मार्गाङ्गत-
याऽत्रैव प्रविशतीति । गुरुणावेशादिना मार्गदृष्टिं परीक्ष्य जिह्वासां
चावगत्य प्रश्नानन्तरं सेवादिकमुपदेष्टव्यमिति । यस्तु नामाद्युपदे-
शोऽधिकाराभावेऽदानीन्तने, क्रियते, साऽपि जानता कृतः स्वगृह्य-
माणद्रव्यशुद्धौ तेन बन्धाभावेचपर्यवस्यति । अजानता कृतस्तु स्व-
स्मिन् दोषादोपयो सन्देहं पर्यवस्यतीति । इदं यथा तथा उपदेश-
वादे वृत्तिवादे च विवेचितमिति ततोऽवधेयमिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः । मूले, एतन्मार्गद्वयमित्यत्राद्वैतत्वं मुख्यापेक्षया
बोध्यम् । प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गानुकल्पत्वादिति । गतिस्ता-
न्नसंयुतमित्यत्र गतिशब्दः फलवाची । सा काष्ठा सा परा गतिरि-

ति धृतौ तथासिद्धेः । एवं फलप्रकरणे प्रमाणानुरोधेना मुख्यप्रमे-
यस्य फलं विचारितम् । अतः परं गुरुभूतस्य तस्य फलं धैर्यगार्थं
२) विचारयन्ति । धूमादिमार्गस्य धृतायमाणस्य च, कां हि तत्रेदं य-
दमुष्मिलोकेऽस्ति न चेति, यामिमां पुष्पितां वाचमिति, कर्मण्यना-
श्वास इति यथायथं धृतिगीताधीभागवतेषु नित्यितत्त्वेषु प्रमाणा-
नुरोधितायां सत्त्वेन तदूषलविचारस्यावश्यकत्वाच्च ॥२५१॥२५२॥२५३॥

कर्ममार्गं प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥

अयथाज्ञानतः कर्म कुर्वाणास्त्रिविधा मताः ॥ २५४ ॥

सात्त्विकादिविभेदनं कर्म चाऽपि त्रिविधा भवेत् ॥

सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ॥

स्वर्गलोकस्तरप सिद्धयेद्दिमानस्त्रीभिरावृतः ॥ २५५ ॥

पुण्यस्य तु, तिराधाने पतत्यर्चाक्षिरास्ततः ॥

पुण्यशयं समादाय समीचीनेषु जायते ॥ २५६ ॥

राजसं कर्म कुर्वाणो मेर्वादिसुखभाग् भवेत् ॥

तामसं कर्म कुर्वाणः पाताले सुखभाग् यथा ॥ २५७ ॥

राजसः सात्त्विकं कर्तुं दैत्यस्वर्गेषु जायते ॥

राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥

वृष्टिद्वाराच्चरूपः सन् रेनोद्योनिषु जायते ॥ २५८ ॥

तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥

तामसः सात्त्विकं कर्तुं पितृलोके महीयते ॥

राजसं कर्म कुर्वाणो भूनादिसुखमाप्नुयात् ॥ २५९ ॥

तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिसुखभुग् भवेत् ॥

सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म पुनर्भवः ॥
 एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमवाप्नुयुः ॥ २६० ॥
 तत्तद्वोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ॥
 तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ॥
 पौराणिकानां च तथा निषिद्धैतरभावतः ॥ २६१ ॥
 यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥
 प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६२ ॥
 विहितानेककर्तृणां देहान्ते यदुपासनम् ॥
 तत्सायुज्यादिनिधिः स्यात्तत्त्वोपोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६३ ॥
 कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते ॥
 ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादेनेकधा ॥
 तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६४ ॥
 कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित् ॥
 अनियुक्ततपस्यानां पीडया क्रोधतः क्वचित् ॥
 हीनभावं नयत्येष दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित् ॥ २६५ ॥
 कर्मणा ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणा गतिः ॥ २६६ ॥
 अत्रश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः ॥
 अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ २६७ ॥
 अन्यांन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ॥

कर्ममार्गे फलं तस्मान्न निरूप्यं हि सर्वथा ॥ २६८ ॥

सर्वत्रैव जगति फलं वर्त्तत इति सर्वत्र फलं साधनं चाह ॥
 कर्ममार्ग इति ॥ कर्मणो नानामार्गत्वं स्वभावगुणभेदात् । ता-
 मसः कदापि न सात्त्विकं कर्म करोति । कुर्वन् वा तामसप्रकारेण
 करोति । अतो नत्र भेदा गीतार्या निरूपिताः । कर्त्ता सात्त्विक
 पच्यते, यत्तव सात्त्विकमुच्यते इत्यादिना । ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्व-
 स्या इति चाक्यात् कर्मणश्चैविध्ये सात्त्विक एवोर्द्धादिषु गच्छति ।
 तथा राजसोऽपि दक्षिणमार्गे गच्छन् दैत्यस्वर्गेषु चन्द्रलोके पक्ष-
 लोके च सुखमनुभवति । सर्वेषां सद्गुरोर्भक्त्या मन्वादिभारतस्येन फल-
 कल्पना । पितृलोको भूतलोकः सूर्यलोकश्चेति । तामसानां फलं
 नत्रविधं निरूप्य भगवद्वाक्येनोपसंहरति ॥ एवं त्रयीधर्मपरा इति ॥
 प्रकीर्णकफलं बभूवुं नानादेवोपासकानां फलमाह ॥ तत्तद्देवोपा-
 सकानामिति ॥ वेदोक्तानामग्न्यादीनां देवोपासनावुक्त्या अग्नि-
 होत्रादिकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वान्न तत्तद्देवतासामुज्ज्वलम् । पौरा-
 णिकाः दुर्गागणवतिप्रसृतयः ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥
 ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ विष्णुं प-
 रित्यज्य तद्भजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह ॥
 यजन्ते सात्त्विका देवानिति ॥ एकदा बहुदेवोपासनायां कर्मपा-
 धान्यात् कर्ममार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या
 तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह ॥ विहितानेकेति ॥ अन्तिमस्य शीघ्र-
 प्रसादे पूर्वोपासकानुज्ञाहेतुः ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ एवमुपासनायां
 नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गे फलस्यानियतत्वमाह ॥ कर्मणांमि-
 ति ॥ कर्माणि विध्यंशे निषिद्धानि महस्रं पतन्ति, तथा निषिद्धे
 विहितानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हे-
 तुमाह ॥ ईश्वरत्वादिति ॥ कर्मस्वरूपी भगवानीश्वरः स्वच्छया

किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधिर्व्यर्थ इति न फलं
नियतम् । यतोऽनेकधा तद्दुःखः । तत्रापि देहावसाने यत् कर्म तदेव
फलदायकम् । तत्रेश्वरेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञाय-
ते । यदि जीवे कृपा तदा शुभरूपेण, क्रोधे त्वशुभरूपेणेति नि-
र्णयः । तदेवोपपादयति ॥ कृपयेति ॥ अधमतां प्राप्य स्थितं भक्तं
कृपया क्वचिन्मोचयेत् ॥ इति निषिद्धस्यान्ते सदृशेणाविर्भावः ।
विहितस्यान्ते निषिद्धरूपेणाविर्भावमाह ॥ अनियुक्ततपस्यानामि-
ति ॥ आज्ञाप्यतिरेकेण ये तपः कुर्वन्ति तेषामन्ते भगवतः पीडया
क्रोधो भवति । मां चैवान्तः शरीरस्थमिति वाक्यात् । तदा हीन
भावं नयति, नरकं, श्वादियोनिं वा । भगवदिच्छया लुष्टश्चेत्
तमपि क्वचिन्मोचयेत् । अत ईश्वरचर्या दुर्विभाव्या ॥२६४॥२६५॥
अत एव भगवान् स्वाभिभायं कर्ममार्गं निरूपयतीत्याह ॥ कर्मणो ह्यपि
घोद्धव्यमिति ॥ विहितेऽपि विचारः कर्त्तव्यः । किं भगवदिच्छा-
ऽस्ति । तथा सति कर्त्तव्यं, नो चेन्न कर्त्तव्यमिति । तथा विकर्म-
णस्तूष्णीम्भावादपि । कलावग्निहोत्रादिकं न कर्त्तव्यमिति । अ-
द्यापि विचारः कर्त्तव्यः । किमीश्वरेच्छा करणेऽकरणे वेति । तथा
निषिद्धेऽपि विचारः कर्त्तव्यः । किं ब्राह्मणः हन्तव्यो न वेति ।
भगवदिच्छायां हननमेव द्विजकारि । यथा द्रोणादीनाम् । अत एव
कर्मणो गतिर्गहना ॥ फलं दुर्निरूपमित्यर्थः । उपसंहरति ॥ अतश्च
सुतरामेवेति ॥ तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अतोऽपि
भजनं कार्यमिति । ननु भजनेऽप्येवं चेत् को विशेषः स्यादत
अह ॥ भजनेन हि तादृशमिति ॥ भगवदिच्छाभावेऽपि भजने
भजनमेव परं न निर्वहेत् । न त्वनिष्टं किञ्चित् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥
न केवलमीश्वरेच्छैव कर्मफले प्रतिबन्धिका, किन्त्वन्य-
दप्यस्तीत्यह ॥ अन्योन्यनाशकत्वमिति ॥ अतस्सरे नमस्कारादर्द्ध

पुण्यं विनश्यति । अजारजः खररजो हन्तिपुण्यं पुराकृतमिति ।
 बहुनाशकं कर्मफलं स्यात् । तथा वेधोपनामे गान्धार्याः पुत्रशर्म
 नष्टम् । अतिथिर्निमुखो पातः पुण्यप्रदाय गच्छति । उपसंहरति ॥
 कर्मभारो फले तस्मादिति ॥ २६८ ॥

सर्वत्रैवेत्यादि । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्तीति श्रुतेः । सदंशमभिन्नस्तद्भूत आनन्दः फले, तत् सर्वत्र
 जगति वर्तते इति सर्वेषु सदंशभूतेषु लोकेषु सुखरूपं फलं तत्सा-
 धनभूतं वैदिकं कर्म च तद्वाञ्छानिष्टत्यर्थं पूर्वोक्ताज्जघन्यरूपतया स्फु-
 टौघरोतीत्यर्थः । ननु ज्ञानं विना कर्मासंभवाज्ज्ञाने मति कर्मणां कार्यं
 भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्यामयथाज्ञानत इत्यादि व्याकुर्वन्त आहुः ॥ क-
 र्मणो नानात्वमित्यादि ॥ गीतायां, ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेत्यत्र ज्ञानपदेन
 करणमुच्यते । तद्धिमर्षे, वेनेति वेत्तीत्यादिनिर्देशात् । ज्ञेयपदेन ता-
 दृशकरणैर्ज्ञायमाने लौकिकं यस्तूच्यते । तर्षेकविधमेव । यस्तु यस्या-
 दिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तदित्याद्येकादशवाक्ये तस्यैकरूप-
 ताभिधानात् सात्त्विकानां तथानुभवादत्र त्रैविध्यानुक्तेश्च । परिज्ञाता
 त्वन्तःकरणमेव वृत्त्यधिकरणत्वात् । करणकर्मपदाभ्यां च कर्मेन्द्रि-
 यचेष्टे उच्येते । कर्तृपदेन व्यापाधितो भिन्नमन्तःकरणमेवोच्यते ।
 गुणा अपि मोदास्तीना बन्धका, किन्तु तत्तच्चित्तजा एव तथा । मर्षं
 रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे * चित्तजा ये स्तु भूतानां सज्ज-
 मानो निबद्धत इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । सात्त्विककरणीश्च जाय-
 मानमपि ज्ञानं प्रकृतिकैवल्यमेवानगाहते, न तु ब्रह्मकैवल्यम् । यस्तु य-
 स्यादिति पूर्वाक्त्वाभ्यात् अतस्तद्व्यस्यथाज्ञानमेव । एवं सति तादृ-
 शज्ञानेन तादृशैर्द्विविधकरणैस्तादृशान्त करणाभिन्नानां यत् कुर्वन्ति
 तस्य कर्मणो यद्ब्रह्मजपादेर्यभ्रानात्वं तत्, चित्तस्वभावभूतानां
 जीवनानाधिधत्वापादकानां गुणानां श्रेयादित्यर्थः । तर्षेयथाज्ञानादेव
 कर्मनानात्वसिद्धेः कर्तृकर्मणोः किमिति त्रैविध्यमुक्तमित्याकाङ्क्षायां
 तत्तात्पर्यमेव विशदयन्ति ॥ तामस इत्यादि ॥ एवं सिद्धं तेषां भ्रान-
 तत्वे यद्भ्रमेयं नवधा निरूपणं तदाहुः ॥ ऊर्द्धमित्यादि ॥ गच्छ-
 तीति ॥ उत्तरमार्गेण गच्छतीत्यर्थः । तद्यत्तापि न तस्योत्तमत्वमिति
 ज्ञापयन्ति मूले, ॥ सात्त्विक इत्यादिना ॥ इदं चैकादशस्कन्धीय-

इहामाध्याये, अन्तरायैरविहतो यदि धर्म इत्यादिपञ्चश्लोकेषु स्फुटम् । शेषं च न्यायादेव सिद्ध्यति । एवं सार्विकस्योक्त्वा राजसस्येतो हीनत्वं बोधयितुं लोकावृत्त्यादिकमतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ एवं कल्पनायां बीजमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ सर्वेषामिति ॥ लोकानामित्यर्थः । यमलोकमार्गसंग्रहार्थं तामसानां फलमाहुः ॥ पितृलोक इत्यादि ॥ उपसंहरतीति ॥ मूले तथा कर्मपुनर्भव इत्यनेन पूर्वकर्मशेषभूतेन कर्मणा बीजेन स्वसजातीयकर्मान्तरोत्पत्तिः पुनः पुनः फलतारतम्यायोच्यते । अतः श्रुत्युक्तोऽपि मार्ग एवम्भूतश्चेत् फलतो जघन्य एवेति निगमयतीत्यर्थः ॥ प्रकीर्णकानामित् ॥ ज्ञानकाण्डैकदेशादिप्रतिपादितानामुपासनानाम् । यद्यप्युपासनानां मानसकर्मत्वेन कर्मण्येवान्तर्भावस्तथापि तस्यां देवताप्राधान्येन फलेऽपि प्रकारभेदाद्भिन्नतया कथनम् उपास्यानां स्वतन्त्रप्रमेयात्मकत्वेन तद्बलनिरूपणार्थं ज्ञेयम् ॥ तत्तद्देवेत्यादि ॥ अध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतं संकर्मणकाण्डं देवताकाण्डमित्युच्यते । तद्यप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममामांसान्तर्गतमेव । तद्गीत्या देवोपासने तदुपासकानां तथेत्यर्थः । एते च देवास्तत्त्वपर्यन्ताः कालपर्यन्ता वा ज्ञेयाः । एतद्देव विशदयन्ति ॥ वेदोक्तानामित्यादि । मूलोऽतिदिष्टोपासनाविषयाणां स्वरूपमाहुः ॥ पौराणिका इत्यादि ॥ पञ्चायतनरूपा विशष्टशेषा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरीत्यैवेति बोधयितुं मूले निषिद्धेतरमाघत इत्युक्तम् ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ विष्णुमित्यादि ॥ बहुषु पुराणेषु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादनावुक्तरीत्या आशङ्क्य अधिकारिभेदेन तत्तद्भजनोपपादकं भगवद्वाक्यमाहेत्यर्थः ॥ प्राप्तिक्रमाहुः ॥ एकदेशेत्यादि ॥ तत्त्वोऽन्यस्य वै फलमिति मूलोक्तेऽर्थं बीजमाहुः ॥ अन्तिमेत्यादि ॥ एवमुपासनाफलानिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां बलं विचारितम् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । तस्य स्वाधिर्भावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षरत्वेन फलदानांशे स्वतन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति ॥ एवमुपासनायामित्यादिना ॥ ननु कथमेव कर्मणां गहनतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति ॥ कर्माणीत्यादि ॥ स्वातन्त्र्यं प्रकटयन्ति ॥ कर्मस्वरूपीत्यादि ॥ अक्षरस्वैधरूपान्तरं कर्मेति पूर्वं साधितम् । अक्षरं चेशित् । एतस्यैवाक्षरस्य प्र-

शास्त्रेणैव गार्गी यायापृथिवी विधृते तिष्ठतइत्यादिश्रुतेः । भतस्तवभिष-
त्वात् कर्मरूपी भगवानीश इत्यर्थः ॥ तदेव फलदायकमिति ॥ अ-
न्ते या मतिः सा यतिरिति तावदामतिजनकतया तदेव तथेत्यर्थः ।
शेषमित आरभ्य कर्ममार्गो दुरत्यय इत्यन्तं स्फुटम् । एवं स्वातन्त्र्य-
मुपपादितम् ॥ आद्वेति ॥ भक्तिमार्गस्थेतो वैलक्षण्यमाहृत्यर्थः ॥ अमे
स्फुटम् ॥ २६४ ॥ २६५ । २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

जायन्वेति म्रियस्वेति तृतीयो यदुदाहृतः ॥

प्रकार्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २६९ ॥

ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ॥

बहुजन्मविषाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७० ॥

सांख्येऽपि भगवच्चित्तं फलमेतन्न चान्यथा ॥

समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्टिकी ॥ २७१ ॥

योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्धाति ॥

तदा कल्यान्तपर्यन्तं भावनास्तु सत्फलम् ॥

अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः २७२ ॥

छलयोगस्तथा सांख्यं शाक्तो मार्गोऽभिधीयते ॥

सिद्धान्ताश्च तथा कौला लोकातीतविभेदतः ॥ २७३ ॥

सांख्यं भेदद्वयं तत्र द्वितीयेऽनुग्रहादिकम् ॥

आद्ये लोकस्य सन्मानमन्ते तुल्यं तमस्तयोः ॥ २७४ ॥

लोकं व्यामोहकं शास्त्रं सप्तानां बोधकः शिवः ॥

कलौ जनिष्यमाणानामसुराणां क्षययि हि ॥

वामाः शाक्ताश्च योगे तु प्रकटाप्रकटे भिदा ॥ २७५ ॥

प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्या योगश्च तुष्टये ॥

शैत्रश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम् ॥ २७६ ॥

कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः ॥

सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्तिभिः ॥ २७७ ॥

इदानीमुपासनामार्गस्य फलमाह ॥ जायस्वेति ॥ वेद एव
 तृतीया मार्गो निरूपितः । कर्ममार्गेऽपि देवताप्राधान्ये इदमेव फल-
 म् । प्रसङ्गाद्योगसारूपयोः फलमाह ॥ ईश्वरालम्बनमिति ॥ योग-
 सारूप्यकर्माणि भगवद्विच्छया कृतान भक्ति जनयन्तीत्यर्थः । ए-
 तन्नियतफलम् ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ इदानीं निपिद्धयोग-
 मागादेः स्वरूपं फलं चाह ॥ योगेन त्विति ॥ निपिद्धो योगः
 कापालिकः महादेवेनोर्ध्वमुखेनोक्तः । तदुक्तप्रकारेण यदि देहः
 निद्धस्तदा कल्पान्तपर्यन्तं भगवद्ध्यानात् सदेव फलम् । आदावल्पं
 निपिद्धं ध्याने हन्यते । देहनाशे तु नरके पातः । दृढभूमौ योगा-
 रम्भे सिद्धे जन्मान्तरे पुनः पूर्ववासनया योगाभ्यासान्मुच्यते । अतः
 पश्चिकापायो मार्गः । शाक्तमार्गस्तु सर्वथैव निपिद्ध इत्यभि-
 प्रायेणः ॥ छठयोगस्तथा सारूप्यमिति ॥ सांख्ययोगौ मिलितौ
 धर्ममार्गविरोधेन मध्यभक्षणसुरापानादिषोपितौ । शाक्तो मार्गः, तत्र
 सप्तभेदाः-वैदिकाः, वैष्णवाः, शैवाः, शाक्ताः, वामाः, सिद्धान्ताः
 कौलाः । अतः परं नेति तेषां ग्रन्थः । तत्र स्वरूपं फलं चान्तिमयो-
 राह ॥ सिद्धान्ताश्च तथा कौला इति ॥ सिद्धान्त आसुरं सर्वं मि-
 ध्येति । कर्म सर्वथा त्यक्तव्यं बाधकमिति । तथा भक्तिरपि ।
 केवलं वाचनशैर्मोहयन्ति ये ते सांख्याः । तेषां लोकसंग्रहो
 नियामकः । कौलानां तु लोकानपेक्षेति भेदः । पवीत्वदीक्षया र-
 ण्ढाक्षण्डा अपि भजान्ति हि * दिग्भ्वराश्चर्मचिह्नाः सुरामाम-

परायणाः * पापरूपा दुराचारास्ते कौलाः परिकीर्तिताः । तेषाम् अनुग्रहनिग्रहादि दृष्टैकफलं भवति । तन्मार्गमेवितया दृष्टतामसदाक्षया सिद्धान्तस्य लोके सन्माननं फलं, ततो व्यामोहो लोकस्य भवति-। सप्तानां मूलमाह ॥ बोधकः शिव इति ॥ प्रयोजनमाह ॥ कलात्रिति ॥ अमुराणामेवात्र रुचिः । तेन तेषामेव क्षय इति न काप्यनुपपत्तिः ॥ चतुर्थपञ्चमावाह ॥ वागाः शाक्ता इति ॥ तयोरपि पूर्ववन प्रकटाप्रकटे भिदा । तत्र त्रिपुरसुन्दर्यादिशक्तयः सेव्याः । योगश्च साध्य इति बुद्धिः । तत्रानधिकारे शैववैष्णवौ । तस्याः शक्तेः पादत्वेन पञ्चमेतमध्ये निरूपितौ । न शब्दमात्रेण किञ्चिद् दुष्यति, पदार्थस्त्वन्ध एव । अतो भूतादेरेव विष्णुशिवादिनाम घृत्वा तथोपासत इति निर्णयः । तत्र वैदिकानां लक्षणमाह ॥ कर्मासक्ता इति । लोकसंग्रहार्थं पूर्वोक्तानां सन्माननार्थं च तत्सेवकास्तथा भवन्ति । एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ॥ सप्तपि सर्वथा त्याज्या इति ॥ महापातकिांसर्गेऽपि महापातकित्वश्रवणात् ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

अतः परं स्वभावयलचिचारं हृदि कृत्वा आहुः ॥ इदानीमुपासने-
श्यादि ॥ लोके बहूनां कर्मदानां पर्यनुशोक्तत्वात् कर्ममार्गस्य संदि-
ग्यफलत्वे निर्वलत्वे च प्रतिपादितेऽपि निश्चलफलायामुपासनायां तु
नाश्र्यं बोध इति स्वभावतः कृतस्य, यजन्ते स्वास्त्यका देवान्किया-
दिनोक्तस्य तस्य कर्ममार्गाद्युत्तमस्य भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तस्यापि
मार्गस्य फलतो जघन्यत्वं ब्रह्मुमादेश्यर्थः ॥ वेद पवेत्यादि ॥ तथाच
छान्दोग्ये पञ्चचाण्ड्युपासनांश्चर कर्त्तव्यानिनोर्धूमाद्यर्चिरादिमार्गाश्च-
क्ता शपेतयोः पद्योनेकतरेण च तानीमानि क्षुद्रायसस्रदावर्त्तानि
भवन्ति जायस्य त्रिपदस्येवत्ततीयं स्थानमित्यनेन धानिकर्मि-
व्यतिरिक्तानां तृतीय पर मार्गो निरूपित इति नास्य तत् उत्तमस्य-
मिन्ययमपि तथेत्पर्यं ननु पूर्वं तन्नदेवतंपामने तत्तत्प्रायुज्यस्यो-
क्तमाहभिदोधादीनामुपासनाव्येन करणे रियत उत्तमत्वं भविष्य-

तीति शङ्कामपि प्रसङ्गादपाकुर्वन्ति ॥ कर्ममार्ग इत्यादि ॥ वेदे इष्टा-
 पूर्त्ते वृत्तमित्युपासत इति कर्मप्राधान्य एव धूममार्गस्योक्तत्वात् तद-
 भावे स नेति तथेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गादिन्यादि ॥ प्रसङ्गादिति ॥ स्वभाव-
 प्रसङ्गात् । तथाच भगवता गोतायां योगसांख्यकर्मार्षिणानामप्युप-
 दिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाम्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषा-
 मपि जघन्यत्वं बोधायितुमाहेत्यर्थः । मदर्पणं निष्कलं वा सात्त्विकं
 निजकर्म तदिति भगवद्वाक्यात् कर्मार्षणस्यापि सात्त्विकत्वं श्रेयम् ।
 मूले, तादृशमिति ॥ योग्यदेहम् ॥ योगसांख्येत्यादि ॥ तथाच, नै-
 यं पापमवाप्स्यास, कर्मघन्धं प्रहास्यसि, शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे
 कर्मघन्धनैरित्येव सांख्ययोगकर्मार्षणानां फलमुक्तं भगवता, न तु स्थ-
 प्राप्तिरूपम् । पाप भाव च, जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः*
 नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति
 तथेति भावः । एवं फलमुक्त्या पूर्वोक्तकर्मोपासनाद्यपेक्षयास्योक्तमर्थं
 बोधयितुमाहुः ॥ एतन्नियतफलमिति ॥ अतोऽपि पूर्वोक्तादुत्कृष्टमित्यर्थः ।
 एवं सात्त्विकस्वभावरूपमुक्तम् ॥२६९॥१७०॥२७१॥ इदानीमित्यादि ॥
 एवं प्रमाणादित्रयेणोत्कृष्टानामपि भक्तिमार्गादपकृष्टत्वं प्रकारविशे-
 पे त्वङ्गत्वमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपकृष्टत्वेऽपि प्रलो-
 भकत्वाद्यपकृष्टशायां तत्र प्रवृत्तिर्मा भूदिति तेषां त्याज्यत्वं वक्षतुमा-
 हेत्यर्थः ॥ निषिद्धो योगः कापालिक इत्यादि ॥ स प्रायः पाशुपता-
 ख्यतन्त्रोक्त इति प्रतिभानि ॥ तत्र हि पशु गतिना पशुपाशविमोक्षणा-
 धाघातः पाशु स्तं योगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन
 षट्कः । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः । योगः
 पशु गतौ चिन्तनमाधानम् । विधिर्मस्मना श्रियवणादिर्निरूपितः दु-
 रान्तसंशो मोक्षश्च प्रयोजनम् तत एव कार्यकारणयोगविधिवु-
 खान्ता इति तदध्याया आख्यायन्त इति तत्स्वरूपबोधनायोक्तम् ।
 शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिकनास्त्रिकान् * विकर्मस्थान् हि-
 जान् शूदान् मन्त्रान् जलमापिशेदिति मिनाक्षरादौ प्रायश्चित्तबो-
 धनाश निषिद्धत्वमत्रगम्यते । चतुर्थेऽन्कन्धस्थोपाख्यानात् । अन्यो
 वा कश्चिदेवजातीयः । एवं स्वरूपमुक्त्वा फलादिकं वदित्यन्त आहुः ॥
 तदुक्तेत्यादि ॥ उमापतिर्भूतगतिः श्रीकण्ठो व्रजगण सुतः * ऊचिधा-
 निदमवप्रो ज्ञानं पाशुपत शिव इति मोक्षधर्मवाक्यादिभिस्तस्य मो-

क्षमार्गेताप्रतिपादनाहुक्करीत्या सापायत्याश्च तस्य निविद्धकल्पार्थं
 बोधितम् ॥ शाक्तो मार्ग इत्यादि ॥ अन्येषां शिष्योक्तानां स्वरूपं बांध-
 यित्तुमाहोत्यर्थः । ग्रन्थ इति ॥ संग्रह इत्यर्थः ॥ अग्रे स्वष्टम् ॥ प्रकृति-
 पदस्यात्र विवक्षितमर्थं स्फुट्रीकुर्वन्ति ॥ त्रिपुरसुन्दरीत्यादि ॥ मूले,
 तुष्टय इत्येवं पदच्छेदः । तासां शक्तीनां तोषार्थमिदमर्थः । एतेन फल-
 मुक्तम् ॥ पञ्चमेतमध्ये निरूपिताविति ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्व-
 रश्च सदाशिवः * एते पञ्च महाप्रैताः पादमूलं ध्यवस्थिता इति
 तत्तन्प्रवापये तथात्वेनोक्तावित्यर्थः । तत्र समाधिमाहुः ॥ नेत्यादि ॥
 त्यागप्रसङ्गादेतद्वचान्तराणि चतुःषष्टितन्त्राणि प्रतिपाद्यार्थसहि-
 तानि लिख्यन्ते । तत्र, महामायाशम्भरतन्त्रम् । अन्यस्मिन् पदार्थे
 अन्यथा प्रतिभारूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमेन्द्रजालिक-
 विचारूपम् । १ । योगिनीजालशम्भरतन्त्रम् । योगिनीजालदर्शनोपाय-
 प्रतिपादकम् । २ । तन्वशम्भरम्, इन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिव्यादि-
 तत्त्वानामन्यत्रान्ययोःोपायप्रतिपादकम् । ३ । सिद्धिमैरवत-
 न्त्रम् । ४ । मायिकमैरवतन्त्रम् । ५ । कङ्कालमैरवतन्त्रम् । ६ । काला-
 ग्निमैरवतन्त्रम् । ७ । शक्तिमैरवतन्त्रम् । ८ । योगिमैरवतन्त्रम् । ९ ।
 महामैरवतन्त्रम् । १० । भैरवनायतन्त्रम् । भैरवाष्टकमिदं कापालिक-
 मतप्रतिपादकम् । ११ । षट्शरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो
 षट्शरूपाष्टकम् । पद्या, ब्राह्मीतन्त्रम् । १२ । मातेश्वरीतन्त्रम् । १३ ।
 कौमारीतन्त्रम् । १४ । वैष्णवीतन्त्रम् । १५ । धाराहीतन्त्रम् । १६ ।
 इन्द्राणीतन्त्रम् । १७ । चामुण्डातन्त्रम् । १८ । शिवदूर्तातन्त्रे चेति
 १९ ॥ यामला नाम सिद्धाभ्या तत्प्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयाम-
 लदीन्यष्टौ । शाक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया द्य-
 वहारः । २७ । चन्द्रजालतन्त्रम् । कामेश्वर्यादिषोडशानित्याप्रतिपाद-
 कम् । तिथिनामधेयं नित्येति कापालिकमतदर्शकं च । २८ । मालि-
 कीतन्त्रम् । समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् । २९ । महासंमोहनम् । जा-
 मतामपि त्रिदितोपायप्रतिपादकम् । ३० । यामजुष्टं यामकेश्वरतन्त्र-
 म् । चतुःशतीत्यापि कथ्यते । ३१ । महादेवतन्त्रम् । षट्शरूपादिभिः
 कुलाचारप्रदर्शकम् । ३२ । घातुला । ३३ । घातुलोत्तरम् । ३४ । क्य-
 मिकं चेति । श्रीयेतानि तन्त्राणि क्षेत्रवर्षणादिविधिप्रतिपादकानि
 । ३५ । ब्रह्मदेवतन्त्रम् । कापालिकाचारप्रदर्शकम् । ३६ । तन्त्रभोद-

गुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्यु-
पायाः प्रदर्शिताः । ३७ । ३८ । कलावादं कामशास्त्रं घात्स्यायनादि-
मतम् । ३९ । कलासारं रूपादिवृद्धशुपायप्रतिपादकम् । ४० । कुण्डि-
कामतम् । गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिका पानपात्रम् । ४१ । मतो-
त्तरतन्त्रम् । रससिद्धिप्रकाशकम् । ४२ । घीणातन्त्रम् । घीणा नाम
योगिनी । संभोगयक्षिणीत्यस्या नामान्तरम् । तस्याः साधनोपायप्र-
दर्शकम् । ४३ । श्रोतलतन्त्रं, गुटिकाऽञ्जनपात्रुकासिद्धिः । ४४ । श्रोत-
लोत्तरतन्त्रं, चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । ४५ । पञ्चाऽमृत-
तन्त्रं, पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभायप्रतिपादकं कापा-
लिकतन्त्रम् । ४६ । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि
५१ । सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमता-
चारप्रदर्शकम् । ५६ । पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्ब-
रैकदेशिक्षणकमताचारप्रदर्शकम् । ६४ । एवमेतानि त्यागार्थं ज्ञे-
यानि । प्रस्तुतमुच्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तमार्गिणः ॥

तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्त्तारो हरिरद्य तु ॥

कृष्णसङ्गोपनार्थाय स्वयमेव जंगाद ह ॥ २७८ ॥

वेदमार्गत्रिरोधेन येषां करणमण्वपि ॥

ते हि पापण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥ २७९ ॥

सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाक्प्रतिपादके ॥

नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः ॥ २८० ॥

आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते ॥

तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः ॥ २८१ ॥

शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम् ॥

सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत्र ॥ २८२ ॥

सर्वत्र स्वर्गलोकश्च वासुदेवस्त्रिधा सुखम् ॥

सुखधर्मस्तथेच्छा स्यात् किञ्चिदुद्गम एव सः ॥

सर्वथा ह्युद्गमः कामो धर्मिणस्तु सुखं स्मृतम् ॥२८३॥

द्वेषक्रोधस्तथा दुःखं पूर्येवद् दुःखधर्मतः ॥

लोभोऽतिकिञ्चिदुद्गमो धर्मयोः सुखदुःखयोः ॥ २८४ ॥

मोहस्तु द्विविधः प्रोक्तो धर्मवत् सुखदुःखयोः ॥

मदे सुखसमुद्गमो मात्सर्येऽन्यस्य केवलः ॥ २८५ ॥

अन्येषां सर्वधर्माणां तद्धर्मोद्गम एव च ॥

विपाकः कर्मणां येषां प्राग्देहविनिपाततः ॥

प्रातस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २८६ ॥

एते सर्वे विशेषेण जीवसंनिधिमावृतः ॥

स्फुरन्त्यन्यस्याभिमानाजीवो दुःखी निगद्यते ॥ २८७ ॥

अग्रपश्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ॥

अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २८८ ॥

एवं निषिद्धान् शाक्ताभिरुप्य बौद्धाभिरुपयति ॥ बौद्धाश्च-
तुर्विधा इति ॥ पाध्यमिकाः, सौत्रान्तिकाः, विज्ञानवादिनश्चार्वा-
काश्चेति । तेषामवान्तरभेदाः कोटिशः सन्ति । तेषां मूलभूताना-
ह ॥ तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्त्तार इति ॥ लोकायतं शास्त्रं बृह-
स्पतिना प्रणीतम् । तथान्येऽपि शुक्रमायाविमोदिताः । सांप्रतं
हरिरेव बुद्धरूपेणावतीर्णो वेदनिन्दालक्षणं शास्त्रं कृतवान् । अ-
तः सामान्येन पापण्डमतमाह ॥ वेदमार्गविरोधेनेति ॥ अलौकिक-

कवेपान् संपाद्य लोकव्यामोहनार्थं तिष्ठन्तीत्यर्थः । तेषां फलमा-
 ह ॥ सर्वेषां नरके वास इति ॥ तत्रापि शास्त्रार्थत्वेन निरूप्य-मार्ग-
 प्रवृत्तिकर्तृणां तम एव । नरके गतानां पुनरावृत्तिः । तमसि प्र-
 विष्टानां न । पुनरावृत्तौ च शूकरादियोनिषु संभवः ॥ २७८ ॥
 २७९ ॥ २८० ॥ एवं निषिद्धानां दुःखं फलत्वेन निरूप्य, किं
 दुःखमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ आनन्दस्य तिरोभाव इति । ईष-
 त्तिरोभावे पदार्थान्तरत्वम् । तदग्रे वक्ष्यते । सर्वथा तिरोभावो दुः-
 खम् अनिर्घृतिरूपत्वात् ॥ अन्यथा सच्चिदानन्दरूपातिरिक्तप-
 दार्थाभावात् किं दुःखं स्यात् । आत्मनः प्रतिहूलं भगवद्गैमुख्य-
 मेव भवति । ईषत्तिरोभावो दुःखाभावः । सर्वथोद्भवः सुखमिति
 विवेकः । एवं दुःखसुखे निरूप्य तयोर्देशविशेषे नियतत्वमाह ॥
 तस्य स्थानमिति ॥ जगति भगवानीषत्तिरोहितस्तिष्ठति । अतः सर्व-
 त्र दुःखम् । यमलोके सर्वथा तिरोहितः प्राणिनामुपद्रवस्थानत्वात् ।
 अतः सर्वात्मा परमदयालुस्तत्र सुतरां तिरोहितो भवति ।
 शुद्धे तमसि तु दैत्यानां निवासात् सर्वथा तिरोभावः । एवं त्रैवि-
 ध्यमुपपाद्यानुवदति ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र यद् दुःखं नरकश्च तमश्चेति
 दुःखत्रयम् । सर्वत्र यत्सुखं स्वर्गलोकश्च ब्रह्मानन्दश्चेति सुखत्रय-
 यम् । तथा सुखेऽप्युपपादनम् । इच्छादीनां स्वरूपमाह ॥ सुख-
 धर्म इति ॥ धर्म आकारः । तावन्मात्रप्रकटने इच्छात्वं, तत्रापि
 किञ्चित्प्राकट्ये इच्छात्वं, बहुप्राकट्ये कामत्वमिति । एवमेव द्वे-
 पादयोऽपि तत्तद् दुःखस्य । लोभस्तु सुखदुःखधर्मयोरुभयोरपि
 किञ्चिदुद्भेदः । मोहस्तु द्विपत्रवदेकमूलो द्विरूपो धर्मयुक्तः सुखदुः-
 खयोः किञ्चिदुद्भेदरूपः । मदमात्सर्वयोः स्पष्टम् । अधर्माभासे ध-
 र्माभासे च तानि फलानीत्येतदर्थं निरूपितानि । कदा भवन्ती-
 त्याकाङ्क्षायामाह ॥ विपाकः कर्मणामिति ॥ अल्पफलानि बहु-

काले पक्वानि भवन्ति । उपचितवयवस्वमेव पाकः । ऊष्माधि-
 पयात् । एवं कर्मणामपि विपाको ज्ञेयः । इदानीमपिपकानि का-
 लान्तरे पक्वानि भवन्ति । स्वरूपनाशस्तु प्रायश्चित्तादिनापि भ-
 वति । ऋषयस्तु भोगेनैव ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥
 ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ अत्र भोक्तारं निरूपयति ॥ एते सर्वे इति ॥
 अन्तःकरणधर्मा एते जीवसांनिध्यात् स्फुरिताः । स्वाश्रयावि-
 वेकिनम् । अन्तःकरणाविवेकेन भवन्मानं मिलिताः । स्वव्यप-
 देशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदा जीवः सुखी दुःखीति वा लोके व्य-
 वहारी भवति । नन्वेते आत्मधर्माः कुतो न भवन्ति । अन्तःकरण-
 धर्मास्ते वा किं ममाणम् । तत्राह ॥ अग्रपश्चाद्भावत इति ॥ कर्मस्व-
 रूपो भगवानन्तःकरण एव प्रकटो भवति, चात्मनि । अतः सुखदुःखा-
 दयोऽन्तःकरणस्यैव धर्मा इत्युच्यते । स च कर्मात्मा विधिनिषेध-
 प्रकारेण स्फुरितः पूर्वोक्तन्यायेन सुखदुःखे तनोति ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

यौद्धाशिरूपयतीति ॥ त्याज्यत्यायेति शेषः ॥ साध्यमिका इति ॥
 शून्यत्वादप्रस्थाना ॥ सौघान्तिका इति ज्ञानाकाशानुमेयक्षणिकवाह्या-
 र्थवादप्रस्थाना ॥ विज्ञानत्रादिन इति ॥ क्षणिकाविज्ञानवाद्प्रस्था-
 नाः । त एव गोचरा इत्युच्यन्ते । प्रत्यक्षस्वरक्षणक्षणिकवाह्यार्थवा-
 दप्रस्थाना वैसापिकास्ते प्रवर्हताः स्यादादिनप्रोच्यन्ते । तेऽप्येवैवा-
 न्तर्भवन्ति ॥ च. र्याका इति ॥ देहात्मवाद्प्रस्थानाः । त एव लोका-
 यतिकाः । देहान्तरित्वादेहपरिमाणरत्नवादप्रस्थाना विगम्बरास्ते चा-
 र्याकस्यैकदेशिनः । एवं पद्मवाह्यप्रस्थानानि प्रसिद्धाह्लिखितानि ।
 एतेषां नामान्युक्ता तदप्रमाणानुवस्य तत्र लोकप्रवृत्तेश्चोपपादता-
 याहुः ॥ तेषामित्यादि, कृतवानित्यन्तम् ॥ तथाच सायासोहितकर्तृक-
 त्वादप्रमाणभासत्वम् । प्रहृषि पर्यातत्याल्लोकप्रवृत्तिश्रौतार्थः ॥ अत-
 इत्यादि ॥ अतो मोहार्थं मोहिरौश्च प्रणी. तत्त्वात् सामान्येन प्रसिद्धाना-
 मप्रसिद्धानाञ्च लक्षणतौल्येन पापण्डमतमाह एवं प्रसिद्धौस्त्या-
 यन्त्याय निरूप्य. प्रसिद्धानपि त्याजयितुं पापण्डिनां लक्षणमोभना-

य तन्मतमाहेत्यर्थः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच विहिततया वेदविरुद्ध-
 कृतिमत्त्वं तदभिमतमिति तेन लक्षणेन ते बोध्याः । तत्र दुर्वेपास्तु
 त्यज्यन्त एव, परं ये ईदृशास्तेषां वेपं हृष्टापि न भ्रमितव्यम् । तत्सं-
 सर्गं विष्णुपुराणप्रसिद्धकृतिरातशतधन्वनोरिव स्वस्यापि तादृक्-
 फलसंभवादिता भाव ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ किं दुःखमिति ॥
 स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणप्रस्तावे तु खपदार्थस्यानिरूपितत्वात् किं दुः-
 खमित्यर्थः । मूले, सर्वथापदस्य प्रयोजनं न स्फुटमितितद्विवेकतुमा-
 हुः ॥ ईपदित्याद् ॥ स्वरूपात्मकस्यानन्दस्येपत्तिरोभावे पदार्थान्तर-
 त्वमित्यर्थः । ननु तर्हि सर्वथा तिरोभावोऽपि पदार्थान्तरमास्त्वित्य-
 त आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ ननु मतिकूलषुद्धिवेद्यत्वस्य तल्लक्षण-
 त्वात्तदरिक्तमेवास्त्वित्यत आहुः ॥ आत्मन इत्यादि ॥ तथाचैवम-
 प्यानन्दतिरोभावान्न तदतिरिच्यत इत्यर्थः । एवं तु खस्वरूपं निरूप्य,
 घक्ष्यत इतिप्रतिशां पूरयितुमीपत्तिरोभावादेः स्वरूपमाहुः ॥ ईपदि-
 त्यादि ॥ अयमर्थः । सच्चिदानन्दा द्विविधाः । स्वरूपात्मका धर्मात्मका-
 च्छ । एवं द्विविधा अप्याधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिवि-
 धा । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो भगवान् पुरुषोत्त-
 मः । आध्यात्मिकतद्रूपमक्षर द्वितीयः । आधिभौतिकतद्रूपं क्षरं प्र-
 थमः पुरुषः । धर्मात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो लीलापरिहरः ।
 तादृशाध्यात्मिकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिहरः । तादृशाधिभौ-
 तिकसदंशात्मकानि अष्टाविंशति तत्त्वानि । तादृशाधिभौतिक-
 च्चिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । तादृशाधिभौतिकानन्दरूपं तत्त्वनिष्ठं
 सुप्तम् । एवमेव यथायथं तत्तिरोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्म-
 कस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्येपत्तिरोभावो तु आभावः । स ए-
 व मोक्ष इति लोकैरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यज्ञादेतदेव फलम् ।
 स्वरूपात्मकस्यानन्दस्यैव सर्वथोद्भय सुरमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि-
 धर्मात्मकतत्त्वादिनिष्ठाधिभौतिकानन्दस्येपत्तिरोभावो लौकिकतु आ-
 भावः, सर्वथाहर्मा लौकिकसुखमित्यादि बोध्यम् । नन्वेवं सति व्या-
 पका भगवान् सर्वत्रोत्त सर्वत्र सुखमेव स्यात् । तिरोभावे च दुः-
 खमय स्यात् तु द्वन्द्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ तस्य स्था-
 नमिति ॥ स्वरूपानन्दतिरोभावस्य स्थानमित्यर्थः । नन्वेवं सति ति-
 रोभावस्य सुरस्य च परस्परविरोधात् कथं कचिदुभयस्थितिरित्या-

काङ्क्षायामाहुः ॥ जगतीत्यादि ॥ तथाच धर्मरूपसुखाकारेण प्रकटः
 स्वरूपसुखाकारेणाप्रकट इतीपत्तिरोहितस्तस्माज्जगति दन्तात्मकं
 दुःखम् यमलोके तु धर्मरूपसुखाकारेणापीपद्व प्रकटो नारकीयनि-
 र्भृतिरूपेण नरकेऽपि तत्र दुःखवाहुत्यम् । शुद्धतमसि नैकेनापि
 रूपेणेति तत्र तथेत्यर्थः । इदं च छायातमोऽन्धतासवञ्जेयम् । त-
 देवाहुः ॥ एवं त्रैविध्येत्यादि ॥ नन्वेवं तु त्रैविध्यास्तु सुखे तत्क-
 थानुपद्रवैर्धर्मैक सुखस्याविर्भावकाविर्भावसर्वथाऽऽविर्भावितः सुखे-
 ऽपि त्रैविध्यमित्यर्थः ॥ इच्छादीनामित्यादि ॥ नन्वेवं सति जगति
 सर्वेषां सुखं दुःखं च तुः समंऽस्तु, न तु प्रतिनियतो न्यूनाधिकभाव
 इत्याकाङ्क्षायां तत्समाधानाय सर्वत्र तयोस्त्वंल्यमेव तदीयाकाराणा-
 म्मेव परं हेतुचशान्यूनानाधिकमात्र इत्यादि वस्तुमिच्छादीनां स्वरूप-
 माहेत्यर्थः ॥ धर्म आकार इत्यादि ॥ तथाचैवमाकारप्राकट्ये इच्छा-
 फामौ, तयोर्धर्मिणस्तु य उद्गमस्तु सुखमित्यर्थः । एवञ्च विषया-
 शंसारूपेणेपदभिव्यक्तः सुखाकार इच्छा । स एवाधिकोद्गतः कामः ।
 आशास्यविषयानुभवेऽनुकूलतायामिव्यक्तो मानस आनन्दः सुख-
 मिति सिद्ध्यति एते त्रयोऽप्यनुकूलतयाभिव्यक्तो मानस आनन्दः सुख-
 र्माणं च स्वरूपमुक्त्वा दुःखस्य तद्दर्माणं च तत्-उद्गम-
 पयमित्यादि ॥ तद् दुःखस्यति ॥ दुःखस्य तद्दर्माणं च तत्-उद्गम-
 नमेव हेतुदय इत्यर्थः । एवञ्च विषयानाशंसारूपेणेपदभिव्यक्तो
 दुःखाकारो द्वेष स एवाधिकोद्गम क्रोधः । अनाशस्यविषयानुभ-
 वे प्रतिशूलतयाभिव्यक्तो मानससुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयो-
 ऽपि प्रतिशूलतयाभिव्यक्तो मानससुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयो-
 तथाच विषयात्पन्नामित्युत्पत्तेरणाभिगच्छन् सुखाकारस्य परस्मा
 अनाशंसारूपेणेपदभिव्यक्तदुःखाकारस्य त्रैव्यं स । कामहेतुयोरैकी-
 भाव इति यावत् । अथ च भेदस्त्वन्वय मास्त्वित्याक राहुर्भवति शि-
 ष्टुद्विवेद्यः । मोहस्वरूपमाहुः ॥ मोहस्त्वित्यादि ॥ यथा काञ्चिद्व्यति-
 शेष एकस्मादेव भूत्वा पथद्वयमन्याकारमुत्पद्यते तद्वैकस्मा-
 द्रानादुत्पद्यमानो द्विरप्येव कश्चिद् धर्मयुक्तसुखस्यैव दुःखैरुप-
 पुत्रवात्मन्यादौ । न च तत्त्वज्ञानानुकूलतयाभिव्यक्तः अपरस्तु ध-
 मयुक्तदुःखस्यैव दुःखैरुप- । यथा पुत्रहेतुदौ । स त्वनाशस्यत-

या प्रतिकूलबुद्धिरेव । अन्ययोराहु ॥ मदमात्सर्ययो स्पष्टमिति ॥
 चेत प्रसादो हर्ष । हृषोत्कर्षो मद । परोत्कर्षासहन मात्सर्यम् ।
 एतयोर्थथायथमनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वात् सुखदुःखरूपत्व स्फु-
 टमित्यर्थ । एव कपाञ्चित् स्वरूप निरूप्यानुक्ताना सप्रहार्यं मूल
 भाहु ॥ अन्येषामित्यादि । अन्यथा रागभयहीप्रभृतीना सर्वमनो-
 धर्माणां यथामभव सुखदुःखोद्गम एव स्वरूप ज्ञेयमित्यर्थ । तथा-
 च सूक्ष्मा सुखपूर्वावस्था राग । तादृशी दुःखावस्था भयम् । तथा
 भकर्मज्जुगुप्ता दुःखधर्मस्यातिसूक्ष्माद्भेदरूपा हीरित्येव ज्ञेयम् ।
 चत्साहस्तु निश्चयविशेष । धृतिस्तु जिह्वापस्थजय । विपर्याभलापो-
 पमर्दिनामानसी क्रिया विपरीता बध्नाति । यत्नोऽपि यदाकदाचिच्चे-
 षानुकूलमानसक्रियैवेति तु प्रसङ्गादुक्तम् । एवमन्यदप्युह्यम् । एवमे-
 तेषा स्वरूपमुक्त्वा एतदुद्गम हेतु आहु ॥ अधर्माभासेत्यादि ॥ तथाच
 सुखदुःखया प्रतिनियतम्यूनाधिकभावो धर्माधर्मतत्तदाभासै कृत
 इत्यर्थ । यत्रपि ज्याति शास्त्रे, परिणमतिफलोक्ति स्वप्रचिन्तास्व-
 कीर्यैरिति निर्बन्धस्यग्रहे सुखादिकमुक्त तथापि तेषा सूत्रकत्या-
 दि यत्रस्थापनाद्भिक्षुगीताया ग्रहनिमित्ततादूषणाच्च पूर्वोक्त एव नि-
 श्चय हात ज्ञेयम् । ननु यदि धर्माधर्माभ्यामव सुखदुःखादयस्तर्हि
 तदव्यवहितोत्तरमेव त स्याता न तु विलम्बः । कर्मणस्त्रिक्षणावस्था-
 यित्त्रन विरम्य व्यापारस्याशक्यत्रचनत्वात् । अथापूर्वेणान्यदा तद्
 भवतीत्युच्यते कस्तर्हि तदुद्गमप्रसमया यद्देत भवन्तीति हृदि कृ-
 त्वाऽऽहु ॥ कदेत्यादि ॥ ननु कर्मणा तौल्यात् कथं केषाञ्चिदत्र वि-
 पाकोऽन्येषा जन्मान्तर इत्याकाङ्क्षाया तथा नारतम्य स्फुटीकुर्वन्ति ॥
 अल्पफलत्यादि ॥ तथाच महाफलान्यत्र पच्यन्त इत्यस्मिन्नव तरफलं
 भुज्यत शेषाणि परत्रेत्येव ज्ञेयम् । अयुग्रपुण्यपापानामिहैव फलम-
 दनुत इत्यादिवाक्यभ्य इ यथ । एव कर्मणा स्वभावो घोषित का-
 ऽत्र पाक इत्यतो विप्रक्षितपाकपदार्थं विवृण्वन्ति ॥ उपचितेत्यादि ॥
 ऊष्माधिक्येन सजातीयसवलन उपचिताद्ययत्त्रमेव पाक । रूपर-
 सादिविपर्यासरूपकार्यं च फलदौ तद्गमकम् । एव पाकपदार्थनि-
 श्चिन्त्यादिदन्ति ॥ एवमित्याद ॥ त्रिक्षणावस्थायित्वपक्षेऽप्यपूर्व-
 समुदायस्नादशस्थ उच्यते एव । अन्यथा परमापूर्वस्यैवासिद्ध ।
 किञ्चैव जातेऽपि परमापूर्वं तदानीं फलाभावात् कालादेर्दृष्टसामग्या-

सहकारिताऽपि याच्या । तदेव फलसिद्धे स एव पाकपदार्थः ।
 अस्माकं तु कर्मस्वरूपस्य भगवतः सार्धदिकत्वाद्येन पुंसा विहितेन
 स्वकर्मणाऽन्यदीयेन वा कर्मणा यादृशोऽभिव्यञ्जितुमारब्धस्तं
 प्रति तादृशैः कर्मान्तरैः स पूर्णो यदाभिव्यक्तो भवति तदा पूर्णतया
 भोगयोग्यो भवति । तथा सति तद्व्ययवभूतानां कर्मणां यनुपचि-
 तावयवत्वं कराङ्गुल्यादीनां स्थूलतेयाऽधिष्ठाभिन्न्यत्तया षोषः । स
 एव विपाकपदार्थो हेय इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥
 तथाच यानि सूक्ष्माण्यभिव्यक्तानि तानि पोषावेक्षीणि तदानीमधि-
 पकानि कालान्तर उक्तरीत्या पुष्टानि फलन्तीति तारतम्यादस्त्यर्थ
 कालमेद इत्यर्थः । ननु यद्येवं कर्मणामवद्व्ययफलत्वं तदा प्रायश्चित्ता-
 दिशास्त्रवैयर्थ्यात् इत्यन आहुः ॥ स्वरूपनाश इत्यादि ॥ आदिपदेन
 कीर्तनादेः संग्रहः । धर्मः क्षरात् कीर्तनादिति । स्वरूपनाशः फला-
 ऽनुकूलाकारनाशः । कर्मक्षयस्तु तत्स्वरूपनिरोधाद्यः । भोगेनेत्युपल-
 क्षणम् । तथाच, कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते * अवि-
 द्धदधिकारित्वात् प्रायश्चित्ते विमर्शनम् । केचित् केवलया भक्त्या
 पासुदेवपरायणाः । अर्घं धुन्वन्ति फाल्स्व्येन नीहारमिव भास्करः ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुर्वते तथेत्यादिषुष्कम्भगीतादि-
 याश्वैरेतदन्यतमेन कर्मक्षय इत्यर्थः ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥
 २८५ ॥ २८६ ॥ * ॥ अत्र भोक्तारमित्यादि ॥ एवं कर्मणां फलं
 तद्भोगावसरादिकं चोक्ता भोग कस्येत्याफाङ्गां पूरयितुं सुखादिध-
 मिणं च निर्दोरयितुं तत्फलभोक्तारं निरूपयतीत्यर्थः ॥ मिलिताः स्व-
 व्यपदेशं प्राप्नुयन्तीत्यर्थ इति ॥ स्वपदमात्मीयार्थकम् । तथाच उ-
 क्तमिदं संसारिणं ज्ञात्वं प्राप्ताः सन्तः स्वयं जीवधर्मव्यवपदेशं वृ-
 तीति यावत् । अत्र वैशेषिकमतेन त्रिधा शङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ स-
 मादधते ॥ अप्रत्ये दि ॥ उभयत्रोपपत्तिमाहु ॥ कर्मेत्यादि ॥ अयम-
 र्थः । कर्मणः फलं जग्मेति स्वभावस्य कार्ये परिणाम इति द्वितीय-
 कम्भे स्थितम् । तथाच कर्म यत्रैव प्रकटीभवति तत्रैव जनयति
 तत्रान्त-करणं प्रकटः सुखादिकं जनयति, तदा स्वभावेनान्त-करणं
 परिणमते तस्मात्तथोच्यते । अत एककर्मफलभोगे लिङ्गापेक्षा । आत्म-
 धर्मत्वे भशरीरस्यापि प्रियाप्रिये स्पृशेताम् । ततश्च, अशरीरं वा य
 स्तन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इतिश्रुतिर्विरुद्धात् । अतो मनोमात्रारमक-

लिङ्गशरीरान्वयव्यतिरेकानुविधानाद्भ्रमःकरणस्यैवेने धर्मा इत्यर्थः ।
मन्वन्त'करणे प्रकटश्चेत् स्यात्तस्मान्भुंयतेतिचत् तत्राहुः ॥ न चेत्या-
दि ॥ तथाचैवंस्फुणरूप एव तस्य प्रकटाभावां, न तु विशेषाकारेण
वृत्तिगोचरः न इत्यर्थः । न च कर्मणां-परिणामित्वादाविरञ्चयाद्म-
ङ्गलमिति भगवतापि दुःखस्वरूपः कर्मणां परिणाम उक्त इति तद्वि-
रोध शङ्क्य । कर्मणां पूर्वाक्तीर्णतकृषिपाकात्मपरिणामशालित्वादि-
रश्चिपर्यन्तममङ्गलं दुःखमन्न करणे भवतीत्यर्थात् । अत एव द्वितीये,
यच्चित्तनांद्'रूपयानिर्द्विदामिति चित्ततो दुःखमुक्तम् ॥ २८७॥२८८॥
इति फलप्रकरणम् ॥

एवं फलप्रकरणे ज्ञानमभुवितात् कर्मणो मोक्षः फलं, योगसां-
ख्यभक्तीनां मेलनेऽपि मोक्षः । केवलयोगसांख्ययोरविद्यानिवृत्ति-
धर्महीनयोस्तयोरन्येषां च नरफः फलम् । भ्रान्तप्रतिपत्ते धूमादिमार्गे
धर्मरूपं भौतिकं सुखं तत्तिरोभावरूपं दुःखं च द्विविधकर्मणां फल-
म् । तथैवोपासनायां सुखं प्रकीर्णफानां प्रवाहप्रवृत्तौ भगवदीययोग-
सांख्यकर्मार्पण नां फालविलम्बेन भक्तिः, कापालिकयोगविपाके मो-
क्षोऽन्यथा नरकादि, नानाविधशाक्तादीनां नरक इत्येवं सर्वेषां फल-
निरूपणेन वैदिकमुख्यमार्गभगवदुक्तभक्तिमार्गातिरिक्तानां जघन्यता
फलतः प्रतिपादिता । अतः परं ज्ञानभक्तयोर्मध्य एकतरस्याधिक्यं
था द्वयाः सांख्यं वेति विचारणीयम् । तथा, पश्चाद्दृश्ये तयोर्गतिमिति
प्रतिपातत्वात् पूर्वमीमांसानिर्णयो, वर्णाश्रमवृत्तां धर्म इत्यादिना कृत
इत्युत्तरमीमांसानिर्णयः शिष्टत्वात् करणीयः । तथा, ज्ञानेऽपि सास्वि-
की मुक्तिरिति, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येत्यारभ्य, भजनं सर्वथा मतंमि-
त्यन्तं पूर्यप्रकरणोक्तं च विमर्षणीयमिति पूर्योक्ते प्रमाणादिप्रकरणत्र-
ये सर्वेषां प्रमेयाणां बलमपि विचारितमतः परं सर्वनिर्णयोऽवसरतः
प्राप्त इति तदर्थं साधनप्रकरणमारभन्ते ।

एवं फलं निरूप्य साधनं निरूपयितुं भगवत्प्राप्तौ किं सा-
धनमित्याकाङ्क्षायां ज्ञानं साधनमिति लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं वेद-
विचारेण, तमेव विदित्वाऽतिमृत्पृमेतीनि दुःखाऽतिक्रममेव फल-
त्वेन मन्यते । परमानन्दानुभवस्तु भक्त्येतेत्यग्रे वक्ष्यते । एतदेव
साधनद्वयं तारतम्येयं यथा फलं निरूपयति तथोच्यते । तत्र ज्ञानं

दुःखं दूरीकरोति निश्चितम् । तदाऽऽपातत एव दूरीकरोति, मूलन-
स्तु भक्तिरेवैतदपि करोति । अनर्थोपशमं माक्षःदितिवाक्यात् । अनो-
ज्ञाने परम्परया दुःखदूरीकरणं वक्तव्यम् । तद्यथा गनाख्या भव-
ति तामाह ।

ज्ञाने यर्हि मनोराज्यं शोकस्तेनापि नो भवेत् ॥

त्रिविधं दुःखमेतद्धि भवत्येव न संशयः ॥

सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्व्याथा ॥ २८९ ॥

सा च विद्योदये सा च न शब्दात् सुविचारितात् ॥

मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ॥ २९० ॥

गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥

दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः ॥ २९१ ॥

शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ॥

स्मारकत्वमतो वाक्ये संख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९२ ॥

अध्यासस्यानिवृत्तत्वाच्च विविक्तात्मदर्शनम् ॥

मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥ २९३ ॥

प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ॥

स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् ॥ २९४ ॥

सर्वज्ञत्वं सर्वभावंज्ञानं चापाततः फलम् ॥

सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ ॥ २९५ ॥

अवयुत्या गर्भवासी सूर्याद्यनुवदन्मुहुः ॥

ज्ञानदुर्बलवाक्यत्वात् पापण्डवचनं मतम् ॥

सत्ये युगेऽतिमहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ २९६ ॥
 स्वप्नो जागरणं चैत्र यथा ह्यन्यांन्यवैरिणौ ॥
 विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥ २९७ ॥
 इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीत् ॥
 गामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 एवकारेण सर्वेषामनुषायत्वमाह हि ॥ २९८ ॥

ज्ञाने पर्वीति ॥ ज्ञानस्वरूपं शब्दाच्छुनं मनसा मनोराज्यव-
 द्घटा भावयति । तदापि शोको निवर्त्तने ।
 अतो यादृशेनापि तादृशेन ज्ञानेन लोके जायमाना अन्तःकरण-
 क्लेशा निवर्त्तन्ते, व्याध्यादिकस्तु न निवर्त्तते । तथा नरकदुःखम् ।
 सहजामुराणां तमोदुःखं च । तदाह विविधमिति ॥ तस्यापि नि-
 वृत्त्युपायमाह ॥ सर्वाध्यासनिवृत्तौ हीति ॥ व्यथा पीडा । सर्वाध्या-
 सनिवर्त्तकं तु ज्ञानं नेदानीन्तनानां, नेदानीन्तनशास्त्रानुसारेणेति
 निरूपयति ॥ सा चेति ॥ अविद्यानिवृत्तिर्विद्योदये, विद्या च श-
 ब्दात्त जायते । सङ्घातस्थितो ह्यात्मा सदानुभूयते । श्रुतिः पुनः
 सङ्घातव्यतिरिक्ततां बोधयन्ती अननुभूतब्रह्मात्मभावं वा बोधय-
 न्ती पूर्वज्ञानेन बाधिता दुर्बला भवति । अतो वैराग्यादिसाधनैः
 सहिता मनननिदिध्यासनाभ्यां युक्ता अध्यासेन बलिष्ठा मन-
 सि ब्रह्माहमस्मीति वृत्तिमुत्पादयति । तदाऽनुभवपरम्परया पूर्वा-
 नुभवो बाध्यते । तत्र शब्दस्य सहकारित्वं, मनमस्नादृशस्य कर-
 णत्वम् । ये तु पुनः शब्दस्य करणत्वमाहुस्ते भ्रान्ता एव । न
 ह्यात्मविषयकेषु ज्ञानेषु मनोऽतिरिक्तं करणं भवति । बहिरिन्द्रि-
 याणां ग्राहकाणां बहिर्विषय एव सामर्थ्यात् । अत आत्मनो धर्मो

ब्रह्मत्वलक्षणो, न बाह्यः । दशमत्वादिवत् । स च देहधर्मो
 देहेष्वेवापेक्षाबुद्ध्या जन्यते । अतो दशमोऽहमिति देहरूपमात्मानं
 शब्दाज्जानतोऽपि न ब्रह्मरूपानुभवस्तदेति सिद्धान्तः । किञ्च द-
 शमोऽहमिति चाक्षुषज्ञानं शब्दे युष्मच्छब्दमयोगात् ! न हि श-
 ब्दः पदस्मारितपदार्थोऽङ्गुष्ठेन वाक्यार्थं जनयति । अतो युष्म-
 च्छब्देनास्मच्छब्दज्ञानं जनयिष्यति । तथा जायमानं चक्षुषा मन-
 सा वा जयते इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ न शब्दात् सुविचारि-
 तादिति ॥ दूषणान्तराप्याह ॥ मर्यादाभेद एव स्यादिति ॥
 ज्ञानं तु प्रमाणाधीनं, न प्रमेयाधीनम् । मानाधीना प्रेयासिद्धिरि-
 ति । अन्यथा लोके मर्यादाभेदः स्यात् । तं घटमानयेत्पत्र वा-
 क्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । चीत्कारेण गजानुमानं च न स्यात् ।
 मत्स्यसन्धं जातिः, परोक्षत्वं च ज्ञानम् । तयोस्त्यनुभवात् । अतः
 साङ्ख्यं च भवेत् । दशमवाक्यमन्यथासिद्धमिति । भ्रान्तानां मतेन
 दृष्टान्त इत्याह ॥ दशमस्त्वमसीति ॥ दशमोऽहमिति देहाभिन्न-
 ज्ञानं, मरुते तदभावमाह ॥ अध्यासस्योति ॥ प्रतिवन्धनिवृत्त्यन-
 न्तरमेव हि कारणोदयः । अतोऽध्यासस्य मतिबन्धकत्वात् शब्दा-
 ष्णानमप्युदेतीति भावः । अत एव महता साधनेन तज्जन्यते ॥
 अतः शब्दसाहचर्येण मनसापि तज्जनायितुं शक्यं नेत्यर्थः ॥ विप-
 रीते बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ शब्दश्रवणमात्रेणैव तज्ज्ञाने जाते
 सर्वसाधनवैयर्थ्यमिति ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥
 ॥ २९३ ॥ मुख्यज्ञानेनाऽप्यध्यासनिवृत्तिर्नास्तीत्याह ॥ मत्स्यक्षे-
 णापीति ॥ स्वप्नप्रबोधो यथा न निद्राव्यावर्तकस्तथा जीवमल-
 यसाधो न कदाप्यविद्यानिवर्तकः । मायाधीनत्वात्तेषाम् । यथा
 सा नानाऽवस्थाः संपादयति तथा ज्ञानावस्थामपि संपादय-
 तीति यैव मायानिवर्तिका सैवाध्यासं निवर्तयति, नान्येत्यर्थः ।

ज्ञानिनःमपि चेतामीत्यादियाक्यानि च बाधकानि । किञ्च, जीव-
स्यात्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपज्ञानानन्तरमेव । अन्यथा
रजतज्ञानरहितस्यापि शुक्तिकायां रजतभ्रमो भवेत् । अतः पूर्वं
ब्रह्मज्ञानमपेक्षितं, तेनैव कार्यसिद्धावात्मज्ञानं व्यर्थम् । अपरोक्षत्वा-
य तथात्वेऽप्येकदेश एव तथा भानमनर्थमेव निवारयेत्, न फलं
साधयेदिति । ब्रह्मज्ञानं पूर्वं जातं निष्फलं भवेत् । सर्वज्ञत्वं च
तस्य लक्षणम् । तत्रापि कोचन्मन्दमतय आत्मज्ञानमेव सर्वज्ञान-
मिति वदन्ति । तन्निराकरोति ॥ सर्वो न ब्रह्मेति ॥ तु पुनः स-
र्वमेव सर्वशब्देनोच्यते । यतो वामदेवः अगर्भस्थितो ह्यहं मनु-
रभवं नूर्गश्चेति सर्वशब्दार्थरूपान्मन्वादीननुवदति । अतस्तथा व-
क्तासु ज्ञानदुर्बलवादिन इति मन्तव्याः । ज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह ॥
सत्ये युग इति ॥ भक्त्युत्कर्षार्थमाह ॥ स्वप्न इति ॥ प्रमाणमाह ॥
इदमेवेति ॥ ज्ञानी त्यात्मैव मे मत इति ज्ञानभ्रंसावाक्यं भक्तेरु-
त्कर्षार्थमेव । तपस्विभ्योऽधिको योगीत्यत्र तथा निरूपणान् । न
तथा मे प्रियतम इत्यत्र स्पष्टमेवात्मनोऽपि माहात्म्यं भक्तस्य । अ-
न्यथा गुह्यत्वेन ज्ञानानन्तरं भक्तिं न वदेत् । तदाह ॥ एवकारेण
सर्वेषु मिति ॥ २२४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥

एवं फलं निरूप्येत्यादि ॥ फलान्तरस्य जघन्यताप्रतिपादनद्वारा
भगवत्प्राप्तिरूपं फलं मुख्यत्वेन प्रतिपाद्य तत्र साधनं भक्तिरूपं नि-
श्चाययितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनं, योगात्मयो मयेति भगवद्वाक्यो-
क्तेषु सभेदेषु त्रिषु लोकप्राप्त्यर्थेषु च साधनेषु किं मुख्यसाधनमि-
त्याकाङ्क्षायां, ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति श्रुत्या ज्ञानं साधनमिति हेतो-
र्लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं, षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षः, द्रव्या-
दिपदपदार्थसाधर्म्यवैयर्थ्यज्ञानान्मोक्षः, प्रकृतिप्राकृतविविक्ताऽऽत्म-
ज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मत्वेनाऽऽत्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इत्यादि-
रूपेण तेषु तेषु नन्वेषु प्रस्थानेषु च प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण वेदे
आत्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानाच्च मोक्षस्योक्तत्वान्मनान्तरनिरासपूर्वकतद्वि-

चारेण, तमेव विदिता अतिमृत्युमेतीति धृतापतिक्रान्तो मृत्युम अ-
 -तिमृत्युमिति योमंश्रानिमृत्युपदेन बु-
 क्त्वातिक्रमस्यैवाक्त्यादिदे पा-
 क्योक्तं शान्तं बु-
 क्त्वातिक्रममेव फलत्वेन मन्यते । यद्बुद्धयः पडि-
 न्द्रियाणि पट्टिपयाः सुखं दुःखं शरीरं चैत्येकविंशतिबु-
 क्त्वातिक्रमस्य, अशयविशेषगुणोच्छ्रितः आदिदेविकादिति विषयदुःखाः यन्तनिवृत्तः
 शोकनरणस्य च तेषु तेषु तन्त्रेण प्रस्थानेषु च प्रतिपादनाद् बु-
 क्त्वा-
 त्यन्ताभावमेव विपरीकरानि । नच नित्यं नरतिशयसुखाभिषक्ति-
 मोक्षः । अविद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशात्प्रज्ञानन्दस्वरूपस्यान्मनः स्वरू-
 पेणावस्थानं मोक्षः । अत्र प्रज्ञानन्दरूपं परमात्मनि ज्ञायात्मनां लया
 मोक्ष इत्यपि बहुभिर्वाद्भियते । स चानन्दानुभवो प्राग्नेयैव भवतीति
 कथं बु-
 क्त्वाभाव एव फलमिति वाच्यम् । यतः परमानन्दानुभवो
 भक्त्यैवत्यग्रे वक्ष्यते, यथैकं बु-
 क्त्वाभावसाधकमेकं परमानन्दानु-
 भवसाधकमुतोभयमुभयसाधकमित्यादिविचारे यथा यतस्यैव सा-
 धनद्वयस्य यथा फलदिक्रमिकत्वं तथोच्यते इत्यर्थः ॥ निश्चितमिति ॥
 ज्ञाने सति बु-
 क्त्वाभावानुभवस्यानुभवसाक्षिकत्वात्सिद्धितम् । तत्रापि
 विशेषः ॥ तदापातत इत्यादि ॥ दूरीकरणं भापाततोऽनुभवः विषय-
 त्वनिवृत्तिः ॥ इति याज्यात् = स्वाक्षात्पदघञ्जिनादस्माद्भावात् ॥

अत इति ॥ ज्ञानव्ययं साक्षात्पदाभावेन ततो बु-
 क्त्वात्यन्ताभा-
 वस्य साक्षात्कनुमयवत्त्वात् ॥ तामाहं ॥ ज्ञाने यहीत्यादिसा-
 क्त्वादनभिस्तासु पदायत्वेत्यर्थः ॥ ज्ञानस्वरूपमित्यादि ॥ अयमर्थः ।
 बु-
 क्त्वात्वं प्रति या ज्ञानस्य कारणता सा फलरूपेणेति विचारणी-
 यम् । न तावज्ज्ञानत्वेन रूपेण । शोकप्रदानेनापि शोकनिवृत्त्यापत्तेः ।
 नापि यथाकथञ्चिच्छास्त्रमिद्वेन रूपेण । नैरायिकादिशास्त्रज्ञानन
 बु-
 क्त्वात्वं उदाहरणमायात् । किन्तु श्रुतार इति सिद्धेन श्रुत्यविश-
 द्वासात्प्रमिद्वेन वा रूपेण वाच्यं सर्वत्र । तदपि रूपमनाहार्यता-
 धामेय फलमात्रकम् । अहार्यतायां तु न तथा । किन्तु यदिकं अद्वै-
 शोको निवर्तन इति । तनु नरति शोकमहत्त्वादिनि श्रुतौ शोक-
 निवृत्तयेव फलत्वेन श्रवणत्वात्तव सिद्धिरिति चेत तत्राहुः ॥ अत
 इत्यादि ॥ अत इति न प्रकृतं । न वाच्यं समागतिस्यन्वस्य बु-
 क्त्वा-
 द्वादद्याधीतत्वस्य तत्र तद्वद्व्यवहारिणां दक्ष भावनया शोकनिवृत्तः
 पुनर्भवतस्य च दर्शनात् तेन यावच्छाकतारणमतः सर्वे बु-
 क्त्वा-
 निवृ-

सेराहार्यं तदप्रयोजकमेव, किन्त्वनाहार्यमेव तद् यावद्दुःखध्वंसाया-
 ऽपेक्षितमित्यर्थः ॥ व्याख्यादीत्यदि ॥ अत एव रथिकस्य पामा । सो-
 ऽधस्ताच्छकटम्य पामानं कपमाण इति ध्रुतेः । एवमन्यदपि ज्ञेयम्
 तदेतद्वाहंत्यर्थः ॥ सर्वाध्यासनिवर्त्तनमित्यादि ॥ तर्हि तादृशज्ञानार्थं
 यतनीयमित्याकाङ्क्षायामुक्तीत्या । तदसिद्धिं निरूपयतीत्यर्थः ।
 शब्दान् कुतो न जायत इत्याकाङ्क्षायां तत्र शब्दस्य केवलस्य सह-
 कारिसंपन्नस्य चाकरणत्वं व्युत्पादयन्ति ॥ संघातेत्यादि ॥ दुर्बला
 भवतीति ॥ तथाच केवलः शब्दो न कारणमित्यर्थः । तर्हि सहका-
 रिसंघातं सुविचारितं कारणमस्ति तत्र चेतत्राहुः ॥ अत इत्यादि ॥
 तादृशस्यति ॥ शब्दसहकृतस्य घैराग्यादिसंपन्नस्य । अत उभय-
 र्थापि शब्दस्य न ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वमित्यर्थः । ननु दशमस्त्व-
 सीत्यादिलौकिकवाक्यदृष्टान्तेन शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वं सिद्धा-
 न्तमुक्तावल्यां पञ्चदशप्रकरण्यां च विद्यारण्यादिभिर्व्युत्पादितमस्ती-
 ति कथमकरणत्वमुच्यते इति चेत्तत्राहुः ॥ ये तु पुनरित्यादि ॥ कथं
 भ्रान्ता इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तवैपरम्येण तेषां तथात्वं व्युत्पादयन्तस्त-
 दुक्तमभ्युपगम्य दूषयन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ दशमत्वादिवदिति ॥ वै-
 चर्म्ये दृष्टान्तः ॥ ब्रह्मरूपानुभव इति ॥ ब्रह्मकारकवृत्तिरूपोऽनुभवो
 यस्य नादृशो न । अयमर्थः । दशमस्त्वमस्तीति वाक्यदृष्टान्तेन यः श-
 ब्दाद् ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कार आपाद्यते स न संभवति । दशमत्वस्य
 बाह्यत्वेन शब्दतो घटादि नामिद्य तद्विषयज्ञानस्यापि संभववृत्तिक-
 र्त्वात् । ब्रह्मत्वस्य न्यानतरत्वेन तद्ग्रहणे मनोऽतिरिक्तानां निकटवर्ति-
 नामिन्द्रियणामप्यसामर्थ्यामिति बाहिरिन्द्रियग्राह्यस्य शब्दस्य कुत-
 स्तरां सामर्थ्यं स्यादिति तस्य सुदूरनिरस्तत्वात् । अथात्मनिष्ठमा-
 न्तरमेव दशमत्व शब्दाद्भासन इत्युपपत्ते, तदाप्यसंगतमेव । दशम-
 त्वस्यापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्तस्यां संख्याघटकानां सजातीयानामात्मनां
 घात्यस्य विपर्याभावस्यैव ग्राहकाभावेन दूषयित्वात् । परात्मनां प-
 रेणाग्रहणान् । अतो न गत्यादिषु दशमत्वमपि तथा जनितं बाह्यमे-
 व संतस्यतीति तस्यान्तरत्वासिद्धे । कृशाऽहमितिवद्दशमोऽहमिति
 प्रयत्नित्यापि देहस्यैव वेद्यत्वाच्च । अत एवमुपगमेऽपि दृष्टान्तवै-
 परम्यात्तर्भाषसिद्धिः । तदेतदुक्तम-इति सिद्धान्त इति ॥ अथानभ्युप-
 गम्य दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अस्मच्छब्दज्ञानमिति ॥ अस्मच्छब्दस्मा-

रितार्थज्ञानम् । ननु तथा ज्ञानर्गनेन प्रत्यक्षवाचितमिदं दूषणमकि-
 शित्करमित्याकाङ्क्षयां तथात्वपारहाराय कार्यस्यान्वयार्थसिद्धत्वमा-
 ह्वः ॥ तथेत्यादि ॥ एवमेतेन संदर्भेण- केवलस्य राज्ञस्याकारणत्वं,
 यान्तो दान्तः मन्तव्य इत्यादिधुतिविरोधः, सहकारित्यादप्यकरण-
 त्वम्, अस्मात्प्रथं, इष्टान्तवैयर्थ्यं, पदस्मारितपदार्थोत्प्लुतं चेति पद-
 दूषणाभ्युक्तानि ॥ मर्यादाभङ्ग इति ॥ अत्र शब्दात्परोक्षे सत्यन्यत्र प्र-
 त्यक्षच्छाब्दमेवमन्यस्मात्प्रत्यन्यत् स्यादित्यर्थः । अर्थेदं ज्ञानं शब्द-
 सहकृताद्विषयादेष जायते इत्यङ्गीक्रियते तदाप्यसंगतमित्याहुः ॥
 ज्ञानं त्वित्यादि ॥ प्रमेयाधीनत्वे चाक्षुषं शाब्दमनुमितिरिति करणनि-
 बन्धना या ज्ञाने व्यपहरत्यर्थादासाः अन्येतेत्यर्थः । मङ्गमप्यङ्गीकृ-
 त्य तथाङ्गीकारे शब्दान्तरात् प्रत्यक्षे स्यादनुमितिश्च न स्यादित्या-
 हुः ॥ तमिति ॥ चीत्कारेति च ॥ दूषणान्तरमाहुः ॥ प्रत्यक्षत्वमित्या-
 दि ॥ इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया च
 सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे जाती इदं ज्ञानं प्रत्यक्षत्वेनेदं परोक्षत्वेन
 ज्ञानमित्यनुव्यवसायादनुभवगोचरे नावहोतुं शक्ये । एवं सरयपि
 यथा दशमवाक्यात् प्रत्यक्षमङ्गीक्रियते तथा सांकर्यात्तयोर्जातित्वाप-
 ह्वप्रसङ्गः । यत्र प्रत्यक्षत्वाभावोऽनुमित्यादीं तत्र परोक्षत्वम् । ए-
 तन्न परोक्षत्वाभावो घटादिस्माक्षात्कारे तत्र प्रत्यक्षत्वम् । उभयसमावे-
 शो दशमस्यमिति वाक्यजन्ये शब्दात्परोक्षे इति सांकर्यमतस्तदप्र-
 योजकमित्यर्थः । एतावता मन्थेन, तस्त्वस्यादिवाक्यस्य शोधितस्या-
 पि युक्तिः * न विद्याजनने शक्तिरिति पूर्वोक्तं विचारितम् । तेन,
 अन्वयार्थं तथा फलितमित्यन्वयार्थत्वं यदुक्तं तद्वृद्धीकृतम् । अत पर-
 म्, अलौकिकं तरप्रमेयमित्यादिकं विमृशन्ति ॥ दशमवाक्यमित्यादि ॥
 तथाच मास्तु तयोर्जातित्वं, धर्मत्वेनैव तयोरनुभवेन जातित्वानव-
 गाहात् । तथा सति भवतु सांकर्यं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां इष्टान्त-
 र्थासंगतत्वमाहृत्यर्थः । मूलमन्थस्य मनिपदस्य व्याख्यानं, दशमोऽह-
 मित्यादि ॥ तथाच सांकर्यं तदाङ्गीकार्यं स्याद्यदा फललादशमवाक्या-
 युक्तविधप्रत्यक्षं निश्चीयेत । तदेव तु युगंत्तम् । दशमं व्याख्यानस्य
 पूर्व सरवादिस्मृते संख्याघटके शब्देन तस्मारणाद्व्याक्यस्य स्मारक-
 त्वमेव तत्सहस्रतस्य चक्षुष एव करणत्वमतौ दशमवाक्यं स्मरणे
 सुद्धीतकारणताकत्वादन्यथासिद्धमिति व्यर्थं सांकर्यात्तदाकारप्रया-

सेन भ्रान्तानां दृष्टान्तसमर्थनमिग्यर्थः ॥ प्रकृत इत्यादि ॥ ननु मा-
 स्तु शब्दात् प्रत्यक्षं, तथापि दशमवाक्यसहकृतचक्षुषेव तत्त्वमस्या-
 दिवाक्यसहकृतमनसैव विविक्तात्मदर्शनमस्तु, को दोष इत्याका-
 ङ्क्षायां प्रतिबन्धकाभावाद्येवमपीत्याहेत्यर्थः । अथ नव्यनैयायिकव-
 त् प्रतिबन्धकामावस्य कारणत्वं नापेयते, तदापि तदभावाच्चिष्ट-
 त्वं कारणे वाच्यमेवेत्यध्यासाच्चिष्टिष्टमनसो विविक्तात्मदर्शनं
 प्रति कारणत्वं, न त्वच्चिष्टिष्टस्यापीति नेदानीन्तनमनसोऽपि कारण-
 त्वमित्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ महतोऽत ॥ शान्त इत्यादिश्रुतिबोधि-
 तेन ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ मुस्येत्यादि ॥ ननु भ-
 षत्वेवं, तथापि स्वसाधनमनसा जातं मुख्यज्ञानं त्वध्यासं निवारयि-
 ष्यति । तदा यावद्बुद्धिनिवृत्तिर्भविष्येवेति शङ्कनयां तदानीमपि
 सात्त्विकमेव ज्ञानमिति तन्निवृत्तिर्नास्तीत्याहेत्यर्थः ॥ साध्य इति ॥
 मनोव्यापारो विद्यारूपः । एतन्न, ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरित्युक्ताया
 मुक्तेः स्वरूपमुक्तम् ॥ सैव मायानिवर्त्तिकेति ॥ मायायाः निवर्त्तिका
 या सामग्री सैत्यर्थः । तथाच भगवत्प्रपात्तरेवाध्यासनिवर्त्तिका, ने-
 तरदिति भावः । प्रपत्यभावे ज्ञानस्याप्रयोजकत्वं यदुक्तं तदुपोद्बल-
 यन्ति ॥ ज्ञानिनामित्यादि ॥ तथाच साक्षात्कारस्याचिन्नाध्यासनि-
 वर्त्तकत्वं तदा कुतस्तरां शाब्दस्येति भावः । अथ तुष्यतु बुर्जनन्या-
 येन प्रपत्यभावंर्षिचञ्जानस्य तथात्वमङ्गीक्रियते तदापि तद्वैय-
 र्थ्यरूपं दूषणमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अत इति ॥ तत्त्वेन ज्ञाने तज्ज्ञान-
 स्य प्रयोजकत्वात् ॥ कार्यसिद्धाविति ॥ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वादेक-
 त्याश्च तज्ज्ञाननैवात्मनोऽपि ज्ञानसिद्धौ । तथाच धनार्थं धावमान-
 स्य संचित्तनाशापात इति भावः । ननु, स हि तत्त्वतो ज्ञातः स्वा-
 ऽऽत्मसाक्षात्कारस्योपकरोतीतिथुनं ब्रह्मज्ञानस्य सहकारित्वमेवेति ना-
 ऽऽत्मसाक्षात्कारस्य वैयर्थ्यमिति चेत्तत्राहुः ॥ अपरोक्षेत्यादि ॥ तथा-
 चैवं ब्रह्मज्ञानस्य सहकारित्वे ब्रह्मकदेशे शारीर एव साक्षात्त्वमिति
 तेनापरोक्षेण शोकनिवृत्तिरेव भविषी न तु, ब्रह्मविदामोनि परमिति
 श्रुत्युक्ता परप्राप्तिरपीति ब्रह्मज्ञानवैफल्यात्तुन्दिलसुरतापत्तिरित्यर्थः ।
 एतन्न तस्यां मुक्तावनादरः समर्थितः । ननु ब्रह्मज्ञानस्येदमेव फलम-
 स्त्वतो न वैफल्यमिति चेत्तत्राहुः ॥ सर्वशत्रुतेत्यादि ॥ फले आपातत्व-
 मयान्तरत्यंभ्र । तथाच यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीत्या-

मानमित्याकाङ्क्षायां, ज्ञानी खेद्भजते कृष्णं तस्मात्त्रास्त्यधिकः परः ॥ इति, भजनं सर्वथा मतमिति च पूर्वोक्तं हृद्वीकर्तुं प्रमाणमाहेत्यर्थः । नन्वस्मिन् वाक्ये कथं वृत्तिचारम्यसंपादकभक्त्युत्कर्षस्य लाभ इत्याकाङ्क्षायामुपपादयान्त ॥ ज्ञानीत्यादि ॥ तथा निरूपणादिति ॥ सपास्वेष्य इति षष्ठाध्यायस्थसंदर्भे ज्ञानिनोऽप्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, योगिनामपि सर्वेषामित्यनेन भक्तस्य ततोऽप्युत्कर्षकथनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्त्युत्कर्षस्य नितरां बांधनादित्यर्थः श्रीभागवतस्य गीताविस्तारत्वादुक्तोपष्टम्भाय तत्संमतिमाहुः ॥ न तथेत्यादि ॥ तथाच तत्र ज्ञानी त्वात्मा उक्तः । भक्तस्तु ततोऽप्यधिकोऽत्रोक्त इति माहात्म्यं स्पष्टमतः पूर्वोक्तं निर्विवादमित्यर्थः । नन्विदं न युक्तम् । तथाहि । मामेवेति वाक्यं सप्तमाध्याये । तत्रारम्भे, ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्यामीत्युपक्रमात्ते विदुर्युक्तचेतस इत्युपसंहाराद्य मध्येऽपि ज्ञानमेवोच्यते । अत एव, यद्गुणां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति प्रपत्तिमुक्त्वा तस्याकारमाह, वासुदेवः सर्वमिति एवं सति, मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यत्रापि प्रपत्तिशब्दो ज्ञानमेव वाक्त, न तु भक्तिमिति पूर्वोक्तमयुक्तमितिचेत्तत्राहुः ॥ अन्यथा गुह्यत्वेनेत्यादि ॥ ज्ञानानन्तरं गुह्यत्वेनेति संबन्धः । तथाच यद्येवं स्यात्तदा सप्तमाष्टमाश्रयां सपरिकरं ज्ञानमुक्त्वा ततो नवमाध्याये, इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय गुह्यतमे ज्ञानविज्ञाने पापमीक्षाय चदता, मया तत्तमित्यारभ्य, शुभाशुभैरेवं मोक्षयस इत्यन्तेनोक्त्वा राजविद्यातोऽपि यद्राजगुह्यं बुद्धिस्थं प्रवक्ष्यामीत्यनुपङ्गेन द्वाश्रयां प्रतिज्ञातं तदाह, समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यारभ्य, मन्मना भवेत्यन्तेन । अत एव, मामेवैव्यसीति पृथक् फलसंबन्धः । राजविद्याराजगुह्ययोग इत्यध्यायनाम च युज्यते । अष्टादशे च, सर्वगुह्यतमं ऋषिवाति प्रतिज्ञाय, मन्मना भव, सर्वधर्मान् परित्यज्येति कथितम् । अतो मामेवेत्यत्र प्रपत्तिपदेन सर्वथा भगवत्संबन्ध एवोच्यते । स त्वन्यथानुपपद्यमानोऽत्र प्रकरणसहकारेण विद्यापदैरूपां भक्तिमाक्षिपति । सत्यां च तस्यां वृत्तेधरमत्यं सिद्धवतीति सा सर्वत्र उत्कृष्टैव यद्दीर्घं नामिभ्रयत्सदैवं न चदेदित्यर्थः ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥

ज्ञानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा ॥

विश्वामं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः ॥२९९॥
 न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ॥
 न भक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्या गात्रस्तथाऽभवद् ॥ ३०० ॥
 आपानतस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ॥
 विष्णोः कृगविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥ ३०१ ॥
 यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ॥
 व्याख्यास्नाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ३०२ ॥
 तस्मात्त्वमुद्भवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ॥
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०३ ॥
 मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
 याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुनोभयम् ॥ ३०४ ॥
 इत्येकादशमंत्रं भगवान् स्वयमुक्तवान् ॥
 आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यत्रचो मृषा ॥ ३०५ ॥
 कर्मयोगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेनवाः ॥
 उदासीनतयोद्देशान् हि सर्वात्मना फलम् ॥ ३०६ ॥
 भक्तावस्थादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ॥
 आत्मानं च ततो दद्यात् सुखे का परिदेवना ॥ ३०७ ॥
 सहनं खननं गङ्गातीरस्थितिवदं च तत् ॥
 सांख्यो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥ ३०८ ॥
 पिता त्रयथा बालं सुखं भक्ते तथा हरिः ॥

- प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३०९ ॥
 अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ॥
 द्रष्टुं शक्यां हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१० ॥
 दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकंनचित् ॥
 सर्वेन्द्रियांगशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३११ ॥
 शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
 स्मरन्ति नन्दन्ति तत्रेहितं जनाः ॥
 त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
 भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजम् ॥ ३१२ ॥
 अन्नर्वैहिः साधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ॥
 प्रकारश्चाप्ययं प्राक्तो दर्शननान्यथा तु तत् ॥ ३१३ ॥

फलितमाह ॥ ज्ञानादीनामिति ॥ ननु भक्तस्याप्यन्ते ज्ञानं
 पश्चान्मोक्ष इति कुतो न कल्प्यते । न ह्यात्मनोऽन्य आत्मीयः प्रियो
 भविनुमर्हतीत्याशङ्काह ॥ न दृष्ट इति ॥ श्रुतपूर्वोऽपि नास्ति । दृष्टो-
 ऽपि नास्ति । अनामयं तमसः परं, भूयश्चान्ते विश्वमायानिदृ-
 त्तिरिति तादृशी मुक्तिः सर्वथापदेनोच्यते । तत्र दृष्टान्तमाह ॥
 गोप्यो गावस्तथ ऽभवन्निति ॥ मत्स्वरूपाविदोऽबलाः * ब्रह्म मां
 परमं प्रापुरिति वाक्यात् ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ नन्वेवं सति, तमेव विदि-
 स्वेति विदित्वेत्यर्थस्य विवक्षितत्वाज्जीवपक्षनिराकरणस्यानङ्गीका-
 राच्च कथमेवमुच्यते ऽत्याशङ्काह ॥ आपातत इति ॥ येऽस्माभिर्ज्ञाना-
 दय उपायस्तेनोक्तास्ते लोकानां प्ररोचनार्थं निरूपिताः, तथापि
 न वाचिनार्थस्त्वम् । भगवत्कृपायुक्तरे तेषामपि फलप्राप्तकत्वात् ।

वचनं तु प्ररोचनार्थम् । वस्तुनस्तु कृपैव साधनम् । तमेव विदि-
 स्वेत्येवकारो नान्यथा उवाच्येयः । अतो नात्मज्ञानं मुख्यफलसा-
 धकम् । आत्मलाभाच्च परं विद्यते । तरति शोकमात्मवित् । अथ
 योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिवाक्येषु आत्मशब्दो भगवद्वाचको,
 न जीववाचकः । अभेदोपासना च श्रूयते । न हि निन्द्यं निन्दितुं
 भवर्त्त इति न्यायात् । नाऽसौमयाजी सन्नयेदित्तथाक्यात्, एकत्वेन
 पृथक्तेनेति भगवद्वाक्यात् । अतो मूलज्ञानं साधनं भवदापि, तावता
 न भवतीति प्रादुर्भावकरणात् प्रेम्पैव साधनमिति निश्चीयते ॥३०१॥
 अन्येषामसाधनत्वे प्रमाणमाह ॥ यन्न योगेनेति, यामयप्रथम् ॥ सां-
 ख्यं ज्ञानशास्त्रम् । ननु विहितधर्मापिद्धत्वाद्विकल्पो भवतु, न
 स्वसाधकत्वेत्पाशङ्ग्याह ॥ इत्येकादशसर्वस्वमिति । भगवानेव फल-
 मिति स चेत् स्वार्थं, तन्न भवतीति निषेधति तदाऽन्यथाक्यं
 सुधा । तुल्यफलत्वे हि विकल्पः । भगवत्तश्च फलत्वं भगवद्वाक्यादे-
 वावसीयते । भक्तः परतरं नान्यदित्यादिभिः । तस्माच्छब्दानादीनां
 न साधकत्वम् ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ननु वेदा
 अपि भगवद्वाक्यमेवेति श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिर्यलिष्ठेति कथं ज्ञा-
 नस्य साधकत्वं तत्राह ॥ कर्मयोगादय इति ॥ भगवान् स्ववाक्य-
 सत्यत्वाय कर्मयोगादिष्वपि प्रकटो भवति, परं निर्बन्धेन, यथा
 महान् लौकिकः । अत्र उदासीनतयोजेदात् सर्वथा मुख्यं फलं न
 प्रयच्छति । भक्तां विशेषमाह ॥ भक्ताविति ॥ सुखे स्वस्वज्ञानन्दे
 हृष्टान्तेन तारतम्यं बाधयति ॥ सहनमिति ॥ ज्ञानपार्श्वे दुःखे समागते
 तन्निवृत्तिः सहनश्रया । यथा तृपार्था सहनम् उपायः । योगस्तु
 खननमायः । भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थितिरूपा । दुःखनिवृत्तकस्य
 प्रकटत्वात् । तत्रापि भेदसम्भवे गङ्गा स्वयमुद्यम्य पाययति । तथा
 भगवान् ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ननु शीनभावं फलात्मा

महान् कथं गच्छेत् ॥ मन्त्राहं ॥ पिता चरेदिति ॥ स्नेहमार्गे हीन-
भावो न दापाय । लौकिकपरमेतदिति न मन्तव्यम् । यथा भग-
वान् प्रेम्णा गापीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान् । न च लौकिक-
स्यायमत्र, पूर्णकामन्वान् । न हि स्वत इच्छारहितः कोऽप्येवं
मगच्छति । ननु मेम दृष्टे भवति । सर्वाथा अदृष्टे कथं प्रेमेत्याद्य-
ञ्छ्य दर्शनोपायमाह ॥ अञ्छिद्रेमेवनादिति ॥ सेवनं स्वयोगानु-
सारिण । न तालपं बहु वा मयोजकम् ॥ ३०२ ॥ ३१० ॥ तत्र
बाहिःपात्रनमाह ॥ दग्गेति ॥ विशेषोपायमाह ॥ शृण्वन्तीति ॥
श्लोकत्रयस्यार्थमाह ॥ अन्नर्चद्विरिति ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

फलितमाहोति ॥ पूर्वोक्तप्रनाद्या क्षान्ते विद्यारूपे जाते यदा त-
द्वर्मेदंत प्रियत्प्रस्य स्फूर्तिस्वदा भाक्तरूपचरमवृत्त्या साक्षा कारस्तदा
भगवता मुक्तिर्दीयते इति प्रनाडीघटकमारभ्य फलपर्यन्तानां सर्वेषां
भगवदधीनत्वात् साधनान्तरं त्यक्त्या तमेव भजेदित्याहेत्यर्थः । मू-
ले, तदधीनत्वन इति ॥ भगवदधीनत्वादित्यर्थः । अतः परम, आदि-
मूर्तिं कृष्ण पत्रेत्य दिनाकं हृदीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥
ननु भक्तस्येत्याह ॥ वृत्तिचारम्यसिद्धयर्थं भक्त्यपेक्षणे भक्त्यन्तरं
ज्ञानमायानीति तथ ऽऽ गङ्गात्पर्यः ॥ न हृष्ट इत्यादि ॥ तथाच प्रनाड्य-
न्तरं हृष्टुतविरोधे फलव्यम । तदत्रैकमपि नास्ति, तेन फलव्यत इ-
त्यर्थं ननु केशाञ्चिद् गोपालोपासकानां सम्भाव्यत इत्यत आहुः ॥
अनामयेत्यादि ॥ तथाच भगुगोपासकानां भवतु तथा, न तु गुणा-
सीतिभक्तानामित्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ भूयश्चान्त इत्यादि ॥ तथा-
चैतादृगी मुक्तिर्भगवत्सम्बन्धाज्जायत इति ध्रुयतेऽतस्तथेत्यर्थः ॥ इयं
श्वेनाश्वतरं(पनिपत्रथमाध्याय दशमी ऋक् । क्षरं प्रधानममृताक्षरं
हरः क्षरत्मानावीशाने देव परः * तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति । तदर्थंभ्तु क्षरशब्दवाच्य यत्प्र-
धानं प्रकृतिः, अनृतशब्दवाच्यंयदक्षरपुरुषः, तदुभयं हरः सर्वाविद्या-
निवर्त्तकी भगवान् अथवा क्षरं सर्वे जीवा, प्रधानं प्रकृति, अक्षरं
चेति प्रथमनूय तेषां हरैक्यमाह । न च हरादिपदानामुपनिषदि दर्शना-

विश्वपरत्वमुपनिषद्ः शङ्काम् । पयमतीतं निरूप्य शम्पं पिशोपमाह ।
 क्षपत्मानो पूर्वोक्तौ तत्रप्रत्याहारं प्रधानमपि द्वेषः श्रीः।डापरः समुद्रंशते
 ईष्टे नियमयति । एकः सुवर्गः सन् तेनाभेदंश्रिं नियमयति।यामकभावः
 श्रीः।डा उवपावितः । एवं कथनस्य प्रयोजनमाह । तस्य पूर्वोक्तस्याभि-
 ध्ये तात् पूर्वोक्तरीतिकचिन्तनात्, योजनःतु संयन्धपिशोपात्, तत्रवभा-
 धात् स्वस्य तद्भाष्यभाषतात्, भूयश्च पुनरापि, अन्ते प्रारम्भममातो
 साधनपूर्णतायां या, विद्ममायानिष्टुतिः प्रपञ्चात्प्रादुक्मायायाः स्थ-
 संदशायाः निष्टुतिः संयन्वहानिः । तथाच पूर्वमस्यासनिष्टुत्याः अत्र-
 भावस्ततः पुनः सायुज्यमिरप्यर्थः ॥ तत्रेत्यादि ॥ नन्वत्र श्रुतौ संयन्धेन
 मुक्तिकथने भाकमस्तिवन्त चेन्नैवम् । इष्टान्तस्य सत्यादित्याश-
 येन तत्र इष्टान्तमाहेत्यर्थः ॥ तौप्य इत्यादि । तथाच प्र धाष्ये स्व-
 रूपाज्ञानस्य मुक्तेश्च फर्षेन इष्टान्तस्य सत्यान्मुक्तिसिद्धौ भाकत्व-
 कल्पने मोचितमित्यर्थः ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य प-
 रिहरान्त ॥ नन्वेवं स्वतीत्यादि ॥ एवं सति, मामेवेत्यकारेण प्रपश्य-
 तिरिकानामनुपायत्वेऽङ्गीकृते, सति तमेवेति धृतावपि तुन्यस्यान्मु-
 लज्ञानस्य मुक्तिहेतुर्वासिद्धिः । त विद्मतेत्यत्र प्रज्ञाभिन्नं शारीरमि-
 ति व्याख्यानं जीवत्यादिनोक्तहेनोरात्मज्ञानस्य तथात्मासिद्धिद्वकारे-
 ण ज्ञानितस्तद्भिद्यकाराविरत्यादिकं पूर्वोक्तं समुर्षायते । अतः फ-
 षमनुपायत्वमुच्यते इत्याशाङ्काहेत्यर्थः ॥ येऽस्माभिरित्यादि ॥ तथा-
 च नास्माभिरनुपायत्वमुच्यतेऽपि तु तैरां सापेभत्वात् ताया फल-
 वचनं स्वर्गकामादिवत् प्ररोचनार्थमिन्पुच्यते । अतो नास्माकं श्रुति-
 विरोध इत्यर्थः । तथाच कामादिवज्ज्ञानमपीति भावः । तर्हि जीव-
 पञ्चष्याख्यानमप्याद्रियतामित्याकाङ्क्षायां नान्यथा भवेदिति मूल-
 इय श्याकुर्यन्ति ॥ तमेवेत्यादि ॥ नन्पयेति ॥ जीवपरत्वेन । तद्वा-
 रमनाभादिश्रुतीनां विरोध इत्यत आहुः ॥ आरमेत्यादि ॥ तथाच त-
 स्य षकणावदद्वत्वात्तयोर्न विरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वा-मशब्द-
 इव अगवद्वाचस्त्वर्थ, तथापि भेदां पासनात्तन्दाधुगिवलाद् अमेव-
 ष्ठताभावे भक्तेरपि निर्बलत्वमापातीति न शङ्कनिरास इत्यत आहुः ॥
 अमेदेत्यादि ॥ तथाच तस्याः श्रुतेर्भेदोपासनात्तन्दायां तात्पर्यभा-
 या न भक्तेर्नैवैवमित्यर्थः । एतद्विनिगमनाय इष्टान्तमाहुः ॥ नेत्यादि ॥
 तथाच यथार्थं न नित्यानुवादः, नासोमयाजी संनयेत् संनयेत्वा । सु-

त्रात् । किन्तु विकल्पपर्यवसायी । तथा निन्दापि विकल्पपर्यवसा-
यिनीत्यर्थः । ननु तत्र कल्पो यथा विकल्पगमकस्तथा नात्र गमक-
मिति भ्रमप्राप्तस्यैव निन्दा सती प्रसज्य प्रतिषेध एव पर्यवस्यात्त्रि-
तिषेधत्याहु ॥ एकत्वेत्यादि ॥ तथाचेतद्वाक्यं स त्या प्रवृत्त प्रतीति-
विकल्प एव पर्यवस्यतीति न तथेत्यर्थः । फलितमाहु ॥ अत इत्या-
दि ॥ तथाच ज्ञानस्य या साधनता सा नाभेदज्ञानत्वेन रूपेणापि तु
साक्षात्कारत्वेन रूपेण । साक्षात्कारस्त्याविर्भावाधीन, आविर्भाव-
श्च, यमेवैव इति श्रुत्या वरणार्थिनो, वरण च भगवदधीन, भगवो-
श्च प्रेमाधीन इति प्रेमेव साधनम् । केवलेन हि भावेनेति वाक्यादिति
भावः ॥ ३०१ ॥ अन्यपामि यादि ॥ ननु भवत्वत्र तथाप्यन्येषामसा-
धनत्व किं मानमित्याकाङ्क्षायां तदाहृत्यर्थः ॥ विकल्पो भवत्विति ॥
अपिरात्रे षोडशित गृह्णाति नातिरात्र षोडशितं गृह्णीतीत्यादौ तथा
निर्णयादित्यर्थः ॥ इत्यादिभिरिति ॥ युक्तात् सदभ्रमरूपादित शेषः ।
॥ ३०२ । ३०३ । ३०४ ॥ ३०५ । न प्रयच्छतीति ॥ तथाच प्रमाणवि-
धारेण ज्ञानस्य साधकत्वेऽपि प्रमेयविचारेणासाधकत्वमेवति तथो-
च्यत इति भावः । भक्तौ विशेषमाहेति ॥ तर्हि भक्तौ कथं पूर्ण फ-
लं दास्यतीत्याकाङ्क्षयां तत्र दास्यत्येति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः ।
अप्रिम निगदव्याख्यातम् । ३०६ । ३०७ ॥ ३०८ ॥ हीनभावमिति ॥
साधनभावम् ॥ एतदिति ॥ हीनभावाश्रयणम् ॥ मूले, अच्छिद्रेत्या-
दि ॥ निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनदेवेतियोजना । स्वयो-
ग्यप्रकार बोधयितु स्वयोग्येति व्याकुर्वन्ति ॥ सेवनमित्यादि ॥ बहु-
करणे भगवति भारेणाल्पकरणे कापत्येन छिद्रसम्भवादित्यर्थः । ३०९ ॥
३१० ॥ तत्रेत्यादि ॥ दशने बहिरङ्गसाधनमाहेत्यर्थः ॥ दययेति वा-
क्यं चतुर्थस्वन्धसमाप्तं नारदेनोक्तम् ॥ विशेषोपायमिति ॥ अत्राशु-
प्रसादमात्रस्योक्तत्वेताशुदर्शनस्यानुक्तत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थः । इदं
वाक्यं प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ ॥ अन्तरित्यादि ॥ अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
यो साधनयोस्त्यर्थः । अत्राच्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गसाधनं प्रथमे
इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

सर्वापेक्षापरित्यामात् पौरुषस्य संभाजनम् ॥

आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३१४ ॥

कपिलादिर्महायोगी पूर्वे येनोपलब्धवान् ॥

तं प्रकारमिहोत्राद्य पाक्षिकं ताडि साधनम् ॥३१५॥

राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ॥

ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः ॥३१६॥

प्रेम्णा सेवा तु सर्वत सेव्यवश्यत्वसाधनम् ॥

किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥३१७॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ॥

पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।

निर्वन्धेन फलत्येष नच भक्त्या यथा तथा ॥३१८॥

इतोऽप्युत्तमं दर्शनांपायमाह ॥ सर्वपिक्षेति ॥ येऽन्योऽन्यतो

भगवताः मसज्जपेत्पत्र निरूपयिष्यते । ननु कपिलेन भगवदबं-

तारेण निरूपितः कथं नोपापस्तत्राह ॥ कपिलादिरिति ॥ न

ज्ञायते भगवांस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहृत्सै मुक्तिं दत्तवान् ।

परं लोके महत्साधनं प्रकटितवान् । पुष्टिपार्श्वकारेषु तस्या अपि

प्रेम्णाः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्गं इत्याकाङ्क्षायां त-

न्निरूपयति ॥ राजवदिति ॥ राजा कदाचिद्भार्यायां सेवकेन मा-

रयति । नैतावता सा महतापि घृष्या भवति । तथा येमापि भवि-

ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ प्रेम्णा सेवेति ॥ लोके वेदे-च प्रेम्णा सेवायां

श्रममाणायां सेव्यो बन्धो भवति । किञ्च । योगादीनां साधक-

त्वं च प्रेमसम्बन्धात् । सम्पूर्णेन वेदमार्गेणाप्येतन्न भवतीति पक्व-

काण्डद्वयार्थमनुवदति ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकमिति ॥ तथापि निर्वन्धेनैव

फलति । वाक्यानुरोधात् ॥ लोकोऽत्र नियामकः ॥ ३१४ ॥

॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः ॥
 ये इत्यादि ॥ अत्रापि, मत्पादसेवामिरना मदीहा इति पूर्वाद्यांदिस्मि-
 न्नप्युपाये सेवानुसीद्व्यतीति प्रतिभाति ॥ कपिलादिरिति ॥ महायो-
 गी पूर्वं येनोपलब्धयान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः ।
 अत्र गमकमाहुः ॥ न ज्ञायत इत्यादि ॥ केन हेतुनिमित्तनेति ॥ अ-
 ष्टभिरप्याथैमंताष्टकमुक्त्वाग्रे मुक्तिकथनात् केन साधनेन केन प्रयो-
 जनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमाविरुद्धम् ॥ त-
 स्या इति । मुक्तेरित्यर्थः ॥ तथेत्यादि ॥ राजभार्यावत् प्रेमापि साधना-
 न्तराभिभाष्यं भविष्यति तथाच तस्यापि पाक्षिकत्वमित्याशङ्कोत्य-
 र्थः । एतेन तीर्थादायपि या मुक्तिरित्यादिनोक्ते युक्तिवत्का । सर्वत्रे-
 त्यस्यार्थमाहुः ॥ लोके वेदे चेति ॥ महावाक्ये माहात्म्ये प्रतिपाद्या-
 ऽभेदप्रतिपादनेन निरुपाधिस्नेह एवामिषायात् । भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन
 इत्यत्रापि तथोक्तत्वाल्लोकेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेम्णि पाक्षिक-
 त्वशङ्कन्ति भावः ॥ प्रेमसंबन्धादिति । कोचत् स्वदेहान्तरित्यादौ
 द्वितीयस्कन्धे तथा निर्णयान्नयेत्यर्थः । लोकेत्यादि ॥ स्ववाक्यानु-
 रंधे क्रियमाणे लोकमवाह, कर्मयोगादयः सर्वे इत्यत्रोक्तरीत्या नि-
 यामक इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥ ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ ॥

कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ॥

वृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥३१९॥

परुषदार्थपोढशपदार्थज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगम इत्यादिऋषि-
 वाक्यानां का गतिरित्याह ॥ कणादादिमुनिश्रेष्ठा इति ॥ दैत्या-
 नामर्थं शुक्रमोहिताः । मोहदशायां च शास्त्राणि कु-
 तश्चन्तः । अतो वेदविरुद्धत्वाद् भ्रान्तकृतत्वाच्च न तानि म-
 भाष्यानि ॥ ३१२ ॥

इत्याहेति ॥ इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ॥ दैत्यानामर्थं इति ॥ दैत्या-
 नां हितार्थं । तद्विद्ं शुक्रमोहितत्वं पुराणान्तराद्यधेयम् । एषपुरा-
 णे तेषां शिष्यकृतमोहकथनात्तदु प्रकारान्तरंऽपि मोहितव्यापनपायात् ।
 तदुक्तमधस्तात् ॥ ३१९ ॥

प्रेमणोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति मुख्यं परं महत् ।
 श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ ३२० ॥
 अधिकारमभिप्रायं ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ॥
 सकृच्छ्रवणमन्त्रेण कृष्णं प्रेम भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२१ ॥
 विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृत् ॥
 लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखलं किमु ॥ ३२२ ॥
 श्रीभागवततत्त्वार्थमतो नश्ये सुनिश्चितम् ॥
 यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णं शीघ्रं फलित्विति ॥ ३२३ ॥
 इति श्रीबलुनाचार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे
 सर्वनिर्णयकथने नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

परं सर्वं निरूप्य प्रेमभक्त्युपायमुपमंहरति ॥ प्रेमणोऽन्यदि-
 ति ॥ हृद्यादिना जाते प्रेम दोषदर्शनाच्चिरर्चते । दोषश्च शास्त्राभावे
 लोके दृष्टया भवति । अतः श्रीभागवतमेव सर्वशास्त्राऽर्थनिर्द्धारकं
 सर्वमाहात्म्यज्ञापकं प्रेमात्पादकं भवति ॥ सस्यां वै श्रूयमाणायामि-
 ति ॥ लोकस्याजानत इति वाक्यात् । तत्र लोके श्रीभागवतश्रोतृणां
 प्रेमाभावं दृष्ट्वा न श्रवणं साधनमित्याशङ्क्य विशेषमाह ॥ अधिकार-
 मिति ॥ श्रवणस्याङ्गत्रयं-भागवतस्य सम्पत्कृतस्पर्शज्ञानं, भक्त-
 मुखच्छ्रवणं, श्रोतृश्च वैराग्यमिति । एतदभावे न फलनीत्यर्थः
 इतोऽऽप्युक्तमाधिकारि भागवतैकदेशेनापि भक्तिर्भवतीति केमुक्तिक-
 व्यायेनाह ॥ विरक्त इति ॥ सर्वथा लोकेषु विरक्तः, भागवतोक्ते
 अतभावनाविपरीतभावनारहितः । तीर्थादिना अद्धान्तःकरणो
 विदुरतुल्यः । ततोऽप्यधिको वा उद्धवतुल्यः । तस्य लीलामात्रश्रु-

तावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे
 भक्तौ न कोऽपि संदेहः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ नन्वेवं स-
 ति भवतः कोपयोगः, तत्राह ॥ श्रीभागवततत्त्वार्थमिति ॥ भाग-
 वार्थे अज्ञाने, अन्यथा ज्ञाने च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि
 ज्ञाने फले न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्यो-
 च्यते । यास्मिन् ज्ञाने सर्वथा भक्तिर्भवत्येव । नापि ज्ञान भक्तिस्तू-
 ष्णीं तिष्ठति । तादृशी भविष्यति या लतावत् प्रसहं वृद्धिमायान्ती
 क्षीप्रं कृष्णारख्यं फलं फलिष्यति । अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतद-
 नुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३-३ ॥

इति श्रीभागवततत्त्वादीपटीकायां श्रीवल्लभदीक्षिताविनिर्मितायां

मर्वनिर्द्धारिवरणं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

यदि प्रेम्बसाधनं तर्हि लौकिकप्रयत्नादिभ्योऽन्यतोऽपि वा त-
 द्भविष्यति । श्रीभागवतोक्तरीतौ किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं
 स्मारयितुमाहुः ॥ रुच्यादिनेत्यादि ॥ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तुमा-
 हुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, तस्माद्भारतेत्यत्रोक्ता ।
 भक्तमुखाच्छ्रवणस्य शुक्रसृतादिवस्तुनिरूपणात् सिद्ध्यति । घैराग्य-
 स्य च राजशौनाकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् ।
 अत्रैतद् घोष्यम् ॥ उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहत्यधि-
 करणमारभ्याऽऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकज्ञानाधिका-
 रिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दु-
 र्घटा । अत्राद्यशुद्ध्या तयोऽभावेन वेदानां यातयामतथा च रेतः-
 सिग्ध्यान्वोः शुद्धभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां वि-
 चार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणविचारितस्तद्वधारणमपि
 पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेद्मप्रयोजकम् । प्रथमपादेन
 तयाऽवधारणात् । अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्यादिवि-
 चारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् ध्यासो घदेत् । अतो
 न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विद्योदय । तदेतदुक्तं, सग्ये युगेति महता
 भवत्यतश्च चाऽन्यथेति * । न शब्दात् सुविचारितादिति च । तथा
 तृतीयसुरीयपादयोस्तत्त्वव्यतिरेकसाधने विचारितम् तेन विचार्य

तावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे
 भक्तौ न कोऽपि संदेहः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ नन्वेवं स-
 ति भवतः फे.पयोगः, तत्राह ॥ श्रीभागवततत्त्वार्थमिति ॥ भाग-
 वतार्थे अज्ञाने, अन्यथा ज्ञाने च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि
 ज्ञाने फलं न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्यो-
 ष्यते । यास्मिन् ज्ञाने सर्वथा भांक्तिर्भवसेव । नापि जाता भक्तिस्तू-
 र्णी तिष्ठति । तादृशी भविष्यति या लतावत् मसहं वृद्धिमायान्ती
 क्षीर्णं कृष्णारुयं फलं फलिष्यति । अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतद-
 नुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२३ ॥

इति श्रीभागवततत्त्वादीपटीकायां श्रीवल्लभदीक्षितविनिर्मितायां
 सर्वनिर्द्धारांशवरणं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

यदि प्रेमैवसाधनं तर्हि लौकिकप्रयत्नादिभ्योऽन्यतोऽपि वा त-
 द्भविष्यति । श्रीभागवतोक्तरीतौ किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं
 स्मारयितुमाहुः ॥ रुच्यादिनेत्यादि ॥ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तुमा-
 हुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, तस्माद्भारतेत्यशोक्ता ।
 भक्तमुखाच्छ्रवणस्य शुकमुतादिवक्तृनिरूपणात् सिद्ध्यति । घैराग्य-
 स्य च राजशौजाकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् ।
 अत्रैतद् बोध्यम् ॥ उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहत्यधि-
 करणमारभ्याऽऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकज्ञानाधिका-
 रिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दु-
 र्यन्ता । अत्राद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन चेदानीं यातयामतया च रेत-
 सिग्यांन्योः शुद्ध्यभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां वि-
 चार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणं विचारितस्तद्विधारणमपि
 पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेद्मप्रयोजकम् । प्रथमपादेन
 तथाऽविधारणात् । अन्यथा द्वितीयोऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिवि-
 चारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो वदेत् । अतो
 न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विद्योदयः । तदेतदुक्तं, सत्ये युगेति महतां
 भवत्यतत्र चाऽन्यथेति * । न शब्दात् सुविचारितादिति च । तथा
 तृतीयपुरीयपादयोरन्तरङ्गबृहद्भङ्गनाशने विचारितम् । तेन विद्यादये

सप्तकाशस्तत्रदीपः । प्र० २ ।

अपि तदभावे सर्वात्मना नाऽविद्यानाशः । तदेतदुक्तं, स्वप्नो जागरणं
चेत्यादि ॥ एवं सति, तत्त्वमस्यादिवाक्योक्ताभेदज्ञानमात्रे शास्त्रस्य
न पर्यवसानं, किन्तु साधनान्तरं । तद्य भक्तिरूपमेव, नेतरदिति गी-
तैकादशस्कन्धस्थभगवद्वाक्यैरेवावसीयते । अतःसूत्राणामपि तत्रैव
तात्पर्यम् । तदेव लिङ्गभूयास्त्वाद्यधिकरणपूपपादितम् । तदेतदुक्त-
म्- हृदमेवेत्यारभ्यान्यवचो भूयेत्यन्तेन । किञ्च । पूर्वाध्यायद्वये स-
र्वसामर्थ्यवस्त्वं भगवतः स्थापयित्वा भतान्तराणि चापाकृत्य वृत्तये
यत् साधनं वैदिकं विचारितं तेन वैदिकसाधनादेव मुक्तिर्नेतरैः
स्मात्तैः । वैदिके च कालादिवंगुण्यात् कुण्ठे तन्निरपेक्षा गीताश्री-
भागवतयोरुक्ता भक्तिरेव साधनमिति जिज्ञासाशास्त्रादिप्रणयनोत्तरं
तद्य जिज्ञासाशास्त्रस्याप्येतदनुरोधित्वमेव । तदेतत् सर्वं तृतीयस्य
तुरीयपादे उपपादितम् । आर्त्विज्यसूत्रे उक्तं च, भक्तिमार्गप्रचारेक-
हृदयो वादरायणः * मानं भागवतं तत्र तेनैवं श्रेयमुत्तमैरिति । त-
दिदमुक्तं कर्मयोगादय इत्यारभ्य, नच भक्त्या यथा तथेत्यन्तम् । त-
एवमत्रोत्तरमीमांसानिर्णयोद्धारप्रतिज्ञा पूरिता । अतः परमेका प्रति-
ज्ञाऽवशिष्यते । गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरत्रे वक्तव्य इति । सा श्री-
भागवतार्थनियन्त्रे पूरणीयेति सर्वं निष्कलङ्कमिति शुभम् ॥ ३२० ॥

॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥

स्निग्धं सितं रसघनं हृदयं स्वकीयं
वक्तुं निजेषु नवनीतमयं दधानः ॥
प्रेङ्गुश्रितोऽतितरले जनमानसेऽपि
छासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥ १ ॥
यस्तस्य पूर्णैः करुणाकटाक्षैः पूर्णोऽभवत् सर्वविनिर्णयऽपि ॥
अत्यर्षगम्भीरविशुद्धतस्वदीपप्रकाशाऽऽवरणस्य भङ्गः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माऽऽचार्यचरणनखचन्द्रचन्द्रिका-
निरस्तहृदितमसस्तहासदासस्य गोस्वामि-
धीपीताम्बरसुतस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ
तस्वदीपप्रकाशावरणमङ्गे
सर्वनिर्णयप्रकरणं द्वितीयं संपूर्णम् ॥ २ ॥

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007.

N.B.--This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below :

Date	Date	Date